

اسلام پژوهی

کاری از نشر نگاه معاصر

ویرایش جدید

تاریخ آموزش در اسلام

از آغاز تا فروپاشی ایوبیان در مصر

دکتر احمد شَلَبی

پارسی کرده‌ی

محمد حسین ساکت

مشهد ۱۳۸۳

اسلام پژوهی ۷

نوشته‌ی دکتر احمد شلبي
پارسی‌کرده‌ی محمّدحسین ساکت

تاریخ آموزش در اسلام
از آغاز تا فروپاشی ایوبیان در مصر

نشر نگاه معاصر

تاریخ آموزش در اسلام

از آغاز تا فروپاشی ایوبیان در مصر

دکتر احمد شلبی

پارسی کرده‌ی محمدحسین ساکت

***

ناشر: نگاه معاصر (وابسته به مؤسسه‌ی پژوهشی نگاه معاصر) / دبیر مجموعه:
محمدحسین ساکت / مدیر هنری: باسم الرسام / حروفچینی و صفحه‌آرایی:
حروفچینی هما (امید سیدکاظمی) / لیتوگرافی: نوید / چاپ: هزارنقش / صحافی:
صدف / چاپ اول: ۱۳۸۷ / شمارگان: ۲۰۰۰ نسخه / قیمت: ۸۵۰۰ تومان

نگاه معاصر

نشر نگاه معاصر

نشانی: مینی سیتی - شهرک محلاتی - فاز ۲ مخابرات - بلوک ۱۱ - واحد ۱۰

تلفن: ۰۹۱۲-۲۰۸۰۴۸۹

سرشناسه	: شلبی، احمد، Shalabi, Ahmad
عنوان و نام پدیدآور	: تاریخ آموزش در اسلام از آغاز تا فروپاشی ایوبیان در مصر / نوشته‌ی احمد شلبی؛ فارسی کرده‌ی محمدحسین ساکت.
وضعیت ویراست	: ویراست ۲.
مشخصات نشر	: تهران: نگاه معاصر، ۱۳۸۷.
مشخصات ظاهری	: ۵۲۴ ص. ۱۴۱ × ۲۱ س.م.
فروست	: اسلام پژوهی؛ ۷.
شابک	: ۹۷۸-۹۶۴-۷۷۶۳-۷۵-۲.
وضعیت فهرست‌نویسی	: فیبا.
یادداشت	: عنوان اصلی: History of Muslim Education.
یادداشت	: چاپ قبلی: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۶.
یادداشت	: کتابنامه: ص. ۴۹۵-۵۰۵.
یادداشت	: نمایه.
موضوع	: آموزش و پرورش - کشورهای اسلامی - تاریخ
موضوع	: اسلام و آموزش و پرورش - تاریخ.
شناسه‌ی افزوده	: ساکت، محمدحسین، ۱۳۲۶ - مترجم.
رده‌بندی کنگره	: ۱۳۸۷ ت ۲ ا ش / ۳ / ۹۱۰ LC
رده‌بندی دیویی	: ۳۷۰ / ۹۰۱۷۶۷۱
شماره کتابشناسی ملی	: ۱۳۱۹۴۸۵

هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ؟
آیا کسانی که می‌دانند با آنان که نمی‌دانند برابرند؟

الزُّمَرُ / ۹

پیشکش بہ:
فرخیتگان دولت کهن و فرہنگمند ایران و مصر:
بہ امید پیوند نامی پایدار

محمد حسین ساکت

فهرست مطالب

۱۷	درآمد
۳۱	پیشنهاد دانشگاه کمبریج برای چاپ کتاب
۳۵	پیشگفتار پرفسور ا.ج. آربری
۳۷	سپاسمندی
۳۹	دیباچه

فصل یکم

جایگاه‌های آموزش (۵۳)

۵۷	جایگاه‌های آموزش پیش از بنیاد مدرسه‌ها
۵۷	۱. مکتب برای آموختن خواندن و نوشتن
۶۲	۲. مکتب برای آموزش قرآن و مسائل ابتدایی
۷۲	۳. آموزش ابتدایی در کاخ‌ها
۷۸	۴. کتابفروشی‌ها
۸۳	۵. خانه‌های دانشمندان
۸۹	۶. تالارهای ادبی
۱۰۸	۷. بیابان (بادیه)
۱۱۴	۸. مسجد
۱۲۳	۱. چرا آموزش از مسجدها به مدرسه‌ها انتقال یافت؟
۱۲۴	۲. جدایی میان مدرسه‌ها و مسجدها

۳. چرا مدرسه‌ها بیشتر به دانش‌های دینی می‌پرداختند؟ ۱۲۵
- برپایی مدرسه‌ها در جهان اسلامی ۱۲۶
- مدرسه‌های نظام‌الملک ۱۲۷
- مدرسه‌های نورالدین زنگی ۱۲۹
- مدرسه‌های ساخته‌شده در روزگار ایوبیان ۱۳۰
- الف. مدرسه‌های ساخته‌شده به دست شاهان ۱۳۰
- ب. مدرسه‌های ساخته‌شده به دست بزرگان ۱۳۱
- پ. مدرسه‌هایی که توده‌ی مردم ساختند ۱۳۳
- مدرسه‌های پزشکی ۱۳۴
- مدرسه‌ی بزرگ نوریّه (نمونه‌ای از مدرسه‌های اسلامی آن روزگار) ۱۳۵
- برخی از استادان مدرسه‌های بزرگ نوریّه ۱۳۹
- وقف‌های مدرسه‌ی نوریّه ۱۴۰

فصل دوم

کتابخانه‌ها (۱۲۳)

- الف. کتابخانه‌ها و آموزش ۱۴۵
- ب. ارزش معنوی کتاب ۱۴۶
- پ. ارزش معنوی کتابخانه‌ها ۱۵۰
- ت. ساختمان، سامان و شیوه‌ی کتابخانه‌ها ۱۵۳
- ح. فهرست‌ها ۱۵۵
- خ. امانت گرفتن کتاب‌ها ۱۵۷
- د. کارمندان کتابخانه: ۱۵۹
۱. کتابدار (رئیس کتابخانه) ۱۶۰
۲. مترجمان ۱۶۲
۳. رونویسان (ورآقان) ۱۶۴
۴. جلدسازان ۱۶۷
۵. وابستگان کتابخانه (خدمتگزاران) ۱۶۹
- وضع مالی کتابخانه ۱۷۳
- انواع کتابخانه‌ها ۱۷۴

۱۷۴	.....	۱. کتابخانه‌های همگانی:
۱۷۵	.....	الف. بیت‌الحکمة
۱۷۷	.....	ب. کتابخانه‌ی حیدری در نجف
۱۷۸	.....	ج. کتابخانه‌ی ابن‌سوار در بصره
۱۷۹	.....	د. خزانه‌ی شاپور (دارالعلم)
۱۷۹	.....	ه. دارالعلم شریف‌الدین
۱۸۰	.....	و. کتابخانه‌ی مسجد زیدی
۱۸۱	.....	ز. دارالعلم یا دارالحکمة قاهره
۱۸۲	.....	ح. کتابخانه‌های مدارس
۱۸۴	.....	۲. کتاب‌های نیمه‌همگانی:
۱۸۴	.....	الف. کتابخانه‌ی الناصر لدين الله
۱۸۵	.....	ب. کتابخانه‌ی مستعصم بالله
۱۸۶	.....	ج. کتابخانه‌ی خلفای فاطمی
۱۸۸	.....	۳. کتابخانه‌های شخصی:
۱۸۹	.....	الف. کتابخانه‌ی فتح بن خاقان
۱۸۹	.....	ب. کتابخانه‌ی حنین بن اسحاق
۱۹۰	.....	ج. کتابخانه‌ی ابن‌خشّاب
۱۹۰	.....	د. کتابخانه‌ی موقّق مطران
۱۹۱	.....	ه. کتابخانه‌ی جمال‌الدین قفطی
۱۹۱	.....	و. کتابخانه‌ی مبشّر فاتک
۱۹۲	.....	ز. کتابخانه‌ی افرائیم زفان
۱۹۲	.....	ح. کتابخانه‌ی عمادالدین اصفهانی

فصل سوم

استادان (۱۹۳)

۱۹۵	.....	اهمیت استادان
۱۹۸	.....	پیوند میان حکومت‌ها و استادان
۲۰۳	.....	پایگاه اجتماعی استادان:
۲۰۳	.....	آموزگار کودکان (معلم مکتب)
۲۰۹	.....	مربیّان (مؤدّبّان)

۲۱۳	.....	استادان درس‌های پیشرفته (استادان مسجدها و مدرسه‌ها)
۲۱۸	.....	وضع مالی استادان:
۲۲۲	.....	آموزگار کودکان (مکتب‌داران)
۲۲۴	.....	مربیّان (مؤدّبان)
۲۲۵	.....	استادان مدارس (درس‌های پیشرفته)
۲۲۹	.....	استادان مدرسه‌های نظامیه
۲۳۲	.....	دستیاران (مُعیدان)
۲۳۴	.....	منش، آداب و وظایف استادان
۲۳۶	.....	گواهی‌نامه‌ها
۲۴۱	.....	تنبیه و کیفر
۲۴۶	.....	پاداش‌ها و تشویق‌ها
۲۴۸	.....	جامه‌ی استادان
۲۵۱	.....	سرپرستی

فصل چهارم

شاگردان (۲۵۵)

۲۵۷	.....	اسلام و آموزش:
۲۵۷	.....	از قرآن
۲۵۸	.....	از احادیث
۲۵۹	.....	از پندها و امثال
۲۶۱	.....	غزالی و پرورش کودکان
۲۶۲	.....	پرورش کودک از دیدگاه ابن‌سینا
۲۶۳	.....	کتاب منهای المتعلّم و پرورش کودک
۲۶۳	.....	برابری و یکسان‌بینی در آموزش
۲۶۷	.....	راهنمایی و جهت‌دادن به دانشجویان
۲۶۹	.....	سنّ آموختن
۲۷۱	.....	گنجایش و اندازه‌ی کلاس درس
۲۷۳	.....	جان و خرد
۲۷۵	.....	شخصیت و تکالیف شاگرد

۲۷۷	..... پیوند شاگرد با شاگرد
۲۷۸	..... کوشش دانش‌پژوهان در راه دانش‌اندوزی
۲۸۲	..... راهی شدن به جست‌وجوی دانش
۲۹۰	..... آموزش زنان:
۲۹۸	..... درس‌های دینی
۳۰۰	..... ادبیات
۳۰۳	..... موسیقی و ترنم
۳۰۵	..... پزشکی
۳۰۷	..... سپاهگیری
۳۰۸	..... دیگر کارها

فصل پنجم

پایه‌گذاران، موقوفه‌ها و سازمان‌ها (۳۱۱)

۳۱۳	..... الف. پایه‌گذاران:
۳۱۳	..... مأمون
۳۱۴	..... نورالدین
۳۱۴	..... صلاح‌الدین
۳۱۴	..... نظام‌الملک
۳۲۰	..... ب. موقوفه‌ها:
۳۲۱	..... نظام‌الملک
۳۲۲	..... نورالدین
۳۲۲	..... مصر
۳۲۶	..... سازمان:
۳۲۶	..... حلقه‌ی درس
۳۳۰	..... پلکان آموزش
۳۳۲	..... آموزش خانه‌ای

پیوست ۱

درس‌نامه‌ها (۳۳۵)

۳۳۸	..... مذهب اسماعیلی در مصر
-----	----------------------------

۱. عقاید اسماعیلیه: ۳۴۰
- الف. وصی و پیشوایان ۳۴۰
- ب. بی‌گناهی (عصمت) پیامبران، وصی و امامان ۳۴۲
- پ. آشکار و نهان (ظاهر و باطن) ۳۴۳
۲. کوشش‌های فاطمیان در راه پراگندن این باورها: ۳۴۶
- الف. با آموزش ۳۴۶
- ب. با شعر ۳۴۹
۱. از شعر ابن‌هانی ۳۵۰
۲. از شعر امیر تمیم ۳۵۳
۳. از شعر مؤید ۳۵۵
- پ. با برگزاری جشن‌ها در روزهای فرخنده ۳۵۸
- عید غدیر ۳۵۸
- روز عاشورا ۳۵۹
- زادروزها (میلاد پیامبر و امامان) ۳۵۹
- ج. با کار دادن به اسماعیلیان ۳۶۰
- چ. مصریان و مذهب اسماعیلی ۳۶۲

پیوست ۲

نقدی بر کتاب (۳۶۵)

- نقدی بر کتاب تاریخ آموزش در اسلام از دکتر مصطفی جواد ۳۶۷
- اهمیت کتاب ۳۶۷
- بند ۱. گفته‌ی ابوشامه در الروضتین پیرامون مدرسه‌های نظام‌الملک در جزیره‌ی ابن‌عمر و توصیف مدرسه‌ی رضی‌الدین از ابن‌اثیر است و نه ابوشامه ۳۶۸
- بند ۲. ناآگاهی و دست‌نیافتن نویسنده به مرآة‌الزمان سبط ابن‌جوزی، دست‌نوشته در کتابخانه‌ی ملی پاریس ۳۶۹
- بند ۳. غفلت نویسنده از بهره‌وری از کتاب‌های نهج‌التعلم كما يجب علی العالم والمتعلم نگاهش‌هی جعفر بن میران بن یعقوب بریکانی و انبان الرواة علی أنباه النحاة قفطی و دیگر کتاب‌های سودمند در زمینه‌ی آموزش و نادرستی در نگارش نام کتاب ابن‌مسکویه و ابن‌سحنون ۳۷۰
- بند ۴. جدایی میان اصطلاح مؤدب (= مربی) و معلم (= آموزگار) ۳۷۲

- بند ۵. نگاهی به غزالی و کوشش آموزشی او و خرده‌گیری از چگونگی نگاشته‌ی نویسنده‌ی کتاب (دکتر شلبی) در این باره ۳۷۳
- بند ۶. نخستین پایه‌گذار مدرسه‌ها کیست و نخستین مدرسه در اسلام کدام است؟ آیا نظام‌الملک نخستین بنیانگذار مدرسه‌ها در جهان اسلامی است؟ ۳۷۶
- بند ۷. آیا جا و نقشه‌ی مدرسه‌ی ازمیان‌رفته‌ی نظام‌الملک را دکتر شلبی خود تعیین و ترسیم کرده است یا لسترانج خاورشناس یا دکتر مصطفی جوادی؟ ۳۸۰
- بند ۸. آیا بغداد تنها پایتخت دولت عباسی بود؟ ۳۸۲
- بند ۹. هزینه‌ی ساختن شهر بغداد ۳۸۲
- بند ۱۰. ابوسعید صوفی سازنده یا ناظر مدرسه‌ی نظامیه‌ی بغداد ۳۸۳
- بند ۱۱. دارالعلم سیدمرتضی. آیا مسلمانان برای کهنه و فرسوده و پاره نشدن کتاب‌ها و نابود نشدن آنها به دست کک دارویی کشف کردند؟ ۳۸۳
- بند ۱۲. جدایی میان ناظر و سرپرست دارالعلم ۳۸۵
- بند ۱۳. کتابخانه‌ی دارالخلافه‌ی عباسی به سه بخش تقسیم شده بود و نه کتابخانه‌ی الناصر لدین‌الله ۳۸۵
- بند ۱۴. نام کتابخانه‌ها و دانشسراهایی که در کتاب دکتر شلبی نیامده‌اند ۳۸۶
- بند ۱۵. ابوبکر جوزنی یا جوزقی؟ ۳۸۸
- بند ۱۶. جابه‌جایی نام دو کتاب معجم البلدان و معجم الادباء ۳۸۸
- بند ۱۷. ابوبکر شاشی و ابوبکر محمد بن احمد بن علی حامد شاشی کدام یک استاد نظامیه بودند؟ ۳۸۸
- بند ۱۸. نادرستی نام دو استاد نظامیه‌ی اصفهان در کتاب ۳۹۰
- بند ۱۹. نادرستی نویسنده در آوردن نام محمد بن علی بن حامد و ابوبکر شاشی به پیروی از شذرات الذهب ۳۹۱
- بند ۲۰. نگاهی به ستون نام استادان نظامیه‌ها و نادرستی‌هایی که نویسنده‌ی کتاب تاریخ آموزش و پرورش اسلامی در آن فروافتاده است ۳۹۱
- بند ۲۱. باز هم نگاهی به نام یکی از استادان نظامیه به نام رضی‌الدین قزوینی ۳۹۵
- بند ۲۲. ناهدالدین فاروقی یا نصیرالدین فاروقی، کدامین استاد نظامیه بوده‌اند؟ ۳۹۷
- بند ۲۳. نادرستی دکتر فیلیپ حتی درباره‌ی بهاء‌الدین شداد و پیروی دکتر شلبی از او در کتاب خود ۳۹۸
- بند ۲۴. جدایی میان خطبه و درس ۳۹۹
- بند ۲۵. درباره‌ی اجازه‌نامه‌ی نوشته‌شده در مقامات حریری ۴۰۲

- بند ۲۶. سپیدپوشان و سبزپوشان. آیا فاطمیان سبز می پوشیدند؟ ۴۰۳
- بند ۲۷. شمار دانشجویان نظامیه‌ی بغداد ۶۰۰۰ تن بود؟ ۴۰۴
- بند ۲۸. ناآشنایی نویسنده با منهاج المتعلم، دست‌نوشتی از یک نویسنده‌ی گمنام ۴۰۴
- بند ۲۹. چرا مدرسه‌های نظامیه به نام نظام‌الملک نامگذاری شدند و نه به نام شاهان سلجوقی؟ ۴۰۴
- بند ۳۰. آیا ابن جبیر با چشم خود سی مدرسه در بغداد دیده بود؟ نام مدرسه‌هایی که در بغداد ساخته شده بودند و در کتاب دکتر شلبی از یاد رفته‌اند ۴۰۵
- بند ۳۱. نقش رباط‌ها در گسترش آموزش در جهان اسلام ۴۰۷

پیوست ۳

ابن سحنون: پیشاهنگ آموزش‌نامه‌نگاری (۴۰۹)

۱. آموزش‌نامه و ادبیات آموزش‌نامه‌نگاری ۴۱۱
۲. ادب المعلمین یا آداب المعلمین؟ ۴۱۵
۳. ابن سحنون کیست؟ ۴۱۶
۴. نگاه‌های ابن سحنون ۴۱۹
۵. آیین آموزگاران: نخستین آموزش‌نامه ۴۱۹
۶. وضع فرهنگی و اجتماعی زادگاه ابن سحنون ۴۲۰
۷. دیدگاه‌های آموزشی ابن سحنون ۴۲۲
۸. گفتار نخست: روش آموزشی و شیوه‌ی تدریس ۴۲۳
- ۱.۸. روش آموزشی ۴۲۳
- ۲.۸. پرورش روحی ۴۲۴
- ۳.۸. شیوه‌ی تدریس ۴۲۵
۹. گفتار دوم: نقش آموزگار ۴۲۵
- ۱.۹. بایسته‌های آموزگار ۴۲۶
- ۲.۹. نبایسته‌های آموزگار ۴۲۶
- ۳.۹. منش آموزگار ۴۲۷
- الف. تراز علمی ۴۲۷
- ب. رفتار آموزگار ۴۲۸
۱۰. گفتار سوم: تأدیب از دیدگاه ابن سحنون ۴۲۸
- ۱.۱۰. کاربرد نابکار و نابهنجار کتک زدن ۴۲۹

۴۲۹	..... شیوه‌ی تأدیب	۲.۱۰
۴۳۰	..... گفتار چهارم: چرخاندن آموزشگاه	۱.۱۱
۴۳۰	..... تعطیلی دبستانی	۱.۱۱
۴۳۰	..... جای آموزش	۲.۱۱
۴۳۱	..... گزینش آموزشیار	۳.۱۱
۴۳۲	..... ارمغان و پیشکش	۴.۱۱
۴۳۲	..... ابزار و لوازم آموزشگاه	۵.۱۱
۴۳۳	..... اجاره دادن کتاب‌ها	۶.۱۱
۴۳۳	..... اندیشه‌های آموزشی ابن‌سحنون در بوته‌ی نقد	۱۲
۴۳۴	..... آیین آموزگاران	

پیوست ۴

لقب‌ها و نام‌های دانشیان و آموزشگران مسلمان ﴿۴۶۱﴾

۴۹۵	..... کتابنامه	□
۵۰۷	..... نمایه	□

درآمد

به نام آن که از «تألیف» و «ترکیب»
معمای جهان را داد ترتیب
حسینی نیشابوری

-۱-

نگاهی به سرگذشتِ گرانبار فرهنگ اسلامی، با آن همه ویژگی‌ها و برجستگی‌ها، به خوبی نشان می‌دهد که چگونه دانش‌پژوهان مسلمان، با شیفتگی شگفت‌انگیزی به دانش‌اندوزی، در گونه‌گون رشته‌های دانشی دستاوردهایی بس سترگ و جاودانه و ماندگار به جهان و جهانیان تقدیم داشته‌اند.

اینک، این پرسش جای خود را باز می‌کند که چه رمز و رازی در کار این پژوهندگان و تشنگانِ آگاهی و دانایی نهان بود که تنها پس از سه و نیم سده از شکوفایی دین تازه - اسلام - آن همه کامیابی‌ها و پیشرفت‌های چشمگیر در همگی زمینه‌های فرهنگی به بار نشست؟ از دیدگاه من، کندوکاوی در تاریخ آموزش اسلامی پاسخی خشنودکننده در برابر ما خواهد نهاد. جنب و جوشی که اندرزا و آموزش‌های اسلامی در مرد و زن برای آموختن برانگیخت، نخستین انگیزه بود در جنبش فرهنگی و نوزایی دانش و هنر در سراسر جهان اسلام.

آن‌همه گرامی‌داشت و ارجی که آشکارا قرآن بزرگ برای دانش و دانشمندان فراروی گروندگان نهاده است، بی‌آن‌که آن‌را در چهارچوب رشته یا شاخه‌ای معین به تنگنا کشاند و نیز آن‌همه شکوه و ارزش و پاداشی که احادیث پیامبر پاک‌اندیش و اندرزها و سفارش‌های پیشوایان پاک‌باخته‌ی اسلام به دانش‌پژوهی و پویندگان راه آگاهی داده‌اند، نخستین اخگرهایی بوده است که در راه افروزش مشعل تمدنی بزرگ و فراگیر کارگر افتاده است. این تمدن، به نام ویژه‌ی تمدن اسلامی دیدگان همه‌ی پژوهشگران و کارورزان در جامعه‌شناسی و تاریخ فرهنگ و تکاپوهای فکری انسانی را به خود خیره کرده است.

دومین انگیزه، بینش ویژه‌ای بود که باور اسلامی به مسلمانان بیداردل و پوینده داد. گریز و گذر از تعصب و کوردلی و تاریک‌بینی و در چهارچوب خشک نمودها و نمادها نماندن و گذشتن و با روی باز و سینه‌ی بازتر به دنبال هر دانشی و دانشمندی رفتن و در این راه از هیچ تهمتی و سرزنشی و نکوهشی نهراسیدن و از متعصبان نادان و حکومتگران بی‌فرهنگ و ددمنش باک نداشتن و خود را به پای تبلیغات عوام‌فریبانه و سیاست‌مآبانه‌ی دستگاه‌های فرمانروایی قربانی نکردن و در یک سخن، مرد و مردانه و با آزادی و رادی در راه آموختن ناب و ناب آموختن گام برداشتن و از بیم نان، تنور گرم ناکسان و دون‌پایگان نشدن، همه و همه، پشتوانه‌ای بود برای آن کوشش‌ها و کاوش‌ها و بارش باران آگاهی و شناخت در سرزمینی دست‌نخورده - اسلام - و رویش شاخ و برگ‌هایی تنومند و پر بار.

آری، نگاهی به سرگذشت دانش و دانشی‌مردان و زنان مسلمان این دعوی را به اثبات و گواهی می‌نشیند. اما تنها نگاه کردن بسنده نیست؛ که بینش باید. برای پیدا کردن «خود فرهنگی» خویش تنها شعار دادن و یا بر این و آن نفرین و ناسزا فرستادن دردی را دوا نمی‌کند. شعار بی‌«شعور» و شعور «بی‌خود» گزندگی است در راه پویندگی و بازآفرینی و نوآوری. برای یافتن چنین شعوری باید تاریخ آموزش اسلامی را کاوید و به بازخوانی و بازنگری آن برخاست و از اینجاست که

هرگونه کوششی راستین و سازنده برای به دست دادن روش‌ها و مایه‌هایی که عصر زرین و فراموش‌نشدنی تمدن جهانی را ساخته است، گرانبار خواهد نمود. و کتابی که فرارو دارید جویباری است باریک برای پیوستن به این دریا.

- ۲ -

درباره‌ی کتاب

این کتاب ترجمه‌ای است از متن انگلیسی *History of Muslim Education Islam: From the Beginning of Till the Fall of the Ayyubid Dynasty in Egypt* پایان‌نامه‌ی دکترای احمد شلبی مصری استاد پیشین تاریخ و تمدن اسلامی در دانشگاه قاهره، که انتشارات دارالکشاف بیروت آن را در ۱۹۴۵ م. نشر داده است. دکتر شلبی این پایان‌نامه را برای دریافت درجه‌ی دکترای فلسفه از دانشگاه کمبریج انگلستان (۱۹۵۱ م.) به راهنمایی استاد فقید پرفسور آربری (A. J. Arberry) نگاشته است. آربری در جهان خاورشناسی به ویژه در ادبیات فارسی و تازی و تصوف اسلامی برجسته و سرشناس است. ترجمه‌ی ادبی او از قرآن به زبان انگلیسی در زیبایی و پرداخت زبان‌زد دانش‌پژوهانی است که با آن سر و کار دارند.

تاریخ آموزش در اسلام از پنج فصل و چهار پیوست بافته شده است و به بررسی تاریخ آموزش و پرورش اسلامی از آغاز اسلام (آغاز سده‌ی هفتم میلادی) تا سرنگونی خاندان ایوبی در مصر (۶۴۸ ق. / ۱۲۵۰ م.)، یعنی سده‌ی هفتم هجری / سیزدهم میلادی می‌پردازد.

فصل یکم به جایگاه‌های آموزش در دو بخش ویژگی یافته است: بخش یکم، پیش از برپایی مدرسه‌ها و بخش دوم، پس از بنیاد مدرسه. پیش از بنیاد مدرسه‌ها، آموزش در دو گونه مکتب - مکتبی برای یاد گرفتن خواندن و نوشتن و مکتب دیگر برای یاد دادن قرآن و مقدمات دینی - کاخ‌ها، کتابفروشی‌ها، خانه‌های دانشمندان، تالارهای ادبی، بیابان و مسجد جریان داشت.

در بخش دوم از فصل یکم، به این سه پرسش پاسخ داده شده است:

۱. چرا آموزش از مسجدها به مدرسه‌ها کشیده شد؟ ۲. جدایی میان مسجدها و مدرسه‌ها چه بود؟ و ۳. چرا در مدرسه‌ها بیشتر به درس‌های دینی می‌پرداختند؟

نخستین مدرسه در اسلام به دست چه کسی بنیاد یافت؟ پاسخ این پرسش در بخش دوم از فصل یکم آمده است همراه با نام مدرسه‌هایی که نظام‌الملک در خراسان و عراق، بنیاد نهاد و نورالدین زنگی در سوریه و ایوبیان در مصر و سوریه برپا ساختند.

فصل دوم، سراسر به کتابخانه‌ها، که یکی از نهادهای آموزشی در جهان اسلام بودند، پرداخته است و خود نشانگر اهمیت آنهاست. ساختمان‌ها، سازمان، کارمندان، شیوهی چیدن کتاب‌ها، هزینه و وضع مالی کتابخانه‌ها، ترجمه و مترجمان، رونویسان، جلدسازان و صحافان و خدمتگزاران کتابخانه‌ها در این فصل به بررسی گرفته شده‌اند. گذشته از این، ارزش کتاب و کتابخانه در فرهنگ اسلامی به نمایش درآمده است.

استادان، سومین فصل این کتاب را می‌بافند. سرآغاز این فصل از پایگاه و اهمیتی که استاد در اندیشه‌ی همگانی داشته است سخن می‌گوید و در دیگر بخش‌ها با این عنوان‌ها رویه رو می‌شویم:

۱. پیوند میان حکومت‌ها و استادان؛

۲. پایگاه اجتماعی آموزگار؛

۳. وضع مالی استادان؛

۴. دستیاران؛

۵. آیین و منش استادان؛

۶. گواهی‌نامه‌ها (اجازه‌ها)ی علمی؛

۷. تنبیه و کیفر؛

۸. پاداش و تشویق؛

۹. جامه‌ی استادان؛

۱۰. سرپرستی استادان.

در فصل چهارم، می‌رسیم به شاگردان. دیدگاه اسلام درباره‌ی آموزش و اندیشه‌ی غزالی در پیرامون پرورش کودکان در این فصل به گفت‌وگو درآمده است. برابری در آموزش، راهنمایی و جهت دادن به دانشجویان، سن و سال آموختن، اندازه‌ی کلاس‌های درس، آیین و منش دانشجو، پیوند شاگرد با شاگرد، کوشش‌های دانشجویان در راه دانش‌اندوزی، سفرهای علمی و جهانگردی و آموزش زنان و نقش آنان در بافت جامعه و فرهنگ اسلامی از دیگر مایه‌هایی است که فصل چهارم بدان پرداخته است.

پایه‌گذاران، اوقاف و موقوفه‌ها و سازمان‌های آموزشی در فصل پنجم به گفت‌وگو درآمده است. در اینجا، از سه پایه‌گذار نامبردار و برجسته‌ی نهادهای آموزشی در جهان اسلامی سخن به میان آمده است: مأمون، نورالدین و صلاح‌الدین. زیست‌نامه‌ی کوتاهی از نظام‌الملک و بررسی تاریخی جنبش‌های آموزشی، حلقه‌های درس، پلکان آموزش، خوابگاه‌های دانشجویی و مانند آن، دیگر بخش‌های این فصل را پر می‌کنند.

پیوست (۱)، که بخشی از خود کتاب است، درباره‌ی درس‌مایه‌ها در مصر به روزگار فرمان‌گزاری فاطمیان (اسماعیلیان) بر پایه‌ی نگاشته‌های چاپی و دست‌نوشته‌ی مهم اسماعیلی سخن می‌گوید. تبلیغ باورها و اندیشه‌های اسماعیلیان از رهگذر شعر، آموزش، برگزاری روزهای تعطیل، جشن‌های دینی و زادروزهای پیشوایان به نمایش درآمده است.

پیوست (۱) با گزارشی چکیده از واکنش فرهنگی پدیدآمده به دست دودمان ائوبی به پایان می‌رسد. نویسنده بر این حقیقت تکیه کرده است که مصر در روزگار فاطمیان و ائوبیان از کانون‌های بزرگ و برجسته‌ی فرهنگی در جهان اسلام بوده است.^۱

سه پیوست دیگر افزوده‌ی پارسی‌کننده‌ی کتاب است. پیوست (۲) نقدی است که شادروان دکتر مصطفی جواد، استاد دانشگاه بغداد، در سال ۱۹۶۱ م.

۱. چکیده‌ی رساله که نویسنده‌ی کتاب خود نگاشته است - مترجم.

بر این کتاب نوشته است و در مجله‌ی الاستاذ بغداد نشر یافته است. نکته‌یابی‌ها و باریک‌اندیشی‌های دکتر مصطفی جواد ارزش این جُستار را دوچندان ساخته است. گرمی خوانندگان را به خواندن و نگرش در آن سفارش می‌کنم، چرا که بسیاری از لغزش‌ها و نادرستی‌های نویسنده‌ی کتاب با خُرده‌گیری‌های استادانه‌ی استاد از میان رفته است؛ لغزش‌هایی که در چنین جُستاری سترگ و گسترده و ژرف و گه‌گاه دشوار و دست‌نخورده با آن‌همه دستاوردهای گرانبارا، طبیعی می‌نماید. با همه‌ی اینها، هیچ‌کدام از کتاب‌های دکتر شلبی به ژرفی، گستردگی و پژوهشگری پایان‌نامه‌ای که پرسی‌شده‌ی آن را می‌خوانید نیست.

پیوست (۳) «ابن سحنون: پیشاهنگ آموزش‌نامه‌نگاری» نام گرفته است و پیشتر در یادنامه‌ی شادروان احمد احمدی پیرجندی نشر یافته است.^۱

گذشته از دلبستگی دانشگاه کمبریج به چاپ این کتاب، رئیس دانشکده‌ی دارالعلوم دانشگاه قاهره در نامه‌ی شماره‌ی ۱۰۶۶-۱۹۵۳/۴/۲۱ م. موافقتِ خود را با چاپ متنِ تازی رساله به هزینه‌ی خویش اعلام داشت، ولی قرارداد چاپ کتاب میان نویسنده و دارالکشاف بیروت، پیش از پیشنهاد دانشگاه قاهره بسته شده بود.

متن تازی این کتاب به دست خود نویسنده - دکتر شلبی - تا اکنون چهار بار نشر یافته است (نشر نخست در بیروت، دارالکشاف، ۱۹۵۴ م. سه نشر در قاهره، مکتبه النهضة المصریة؛ چاپ چهارم، ۱۹۷۳ م. با افزونی‌ها و بازنگری‌هایی چند). با این‌همه، هیچ‌گونه جدایی و افزونی میان این نشرها دیده نمی‌شود. شگفت این که هیچ‌کدام از سی و یک انتقادی که دکتر مصطفی جواد بر این کتاب نگاشته است (بنگرید به پیوست «۲») در متن تازی گنجانده نشده است و نویسنده به آنها پاسخ نگفته است. این که گمان بریم نویسنده نقد و بررسی دکتر جواد بر کتاب خود را ندیده است شگفت می‌نماید و باورکردنی نیست.

۱. از شمار دو چشم ...، به کوشش مرکز خراسان‌شناسی و بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی، مشهد، چاپ اول ۱۳۷۷، صص ۲۲۴-۲۶۶.

- ۳ -

درباره‌ی نویسنده

نویسنده همراه با اجازه‌ی ترجمه‌ی کتابش - که خواننده متن آن را می‌خواند - زندگی‌نامه‌ی کوتاهی از خود برای نگارنده فرستاده است که اینک آن را می‌آورم:

دکتر احمد شلبي مصري دانش‌آموخته‌ی دانشگاه‌های الازهر؛ دانشکده‌ی دارالعلوم قاهره، لندن و کمبریج است و بسیاری از کشورهای اروپایی، آسیایی و آفریقایی را دیدار کرده است و از این دیدارها سفرنامه‌ای هم نگاشته است. او به زبان‌های انگلیسی و اندونزیایی چیرگی کامل دارد، و گذشته از کتاب کنونی، کتاب دیگری به انگلیسی زیر نام اسلام: باور، قانونگذاری و اخلاق (Islam, Belief, Legislation and Morales) نوشته است.

از دکتر شلبي نزدیک به چهل کتاب به زبان‌های تازی، انگلیسی و اندونزیایی نشر یافته است که برخی از آنها به فرانسه، انگلیسی، فارسی، مالزی، اردو، ترکی و اندونزیایی نیز ترجمه شده است.

از نگاشته‌های دکتر شلبي، به جز کتابی که فراروی شماست، تاکنون سه کتاب و یک مقاله به زبان پارسی نشر یافته است. کتاب الفکر الاسلامی: منابعه و آثاره زیر نام منابع فرهنگ اسلامی که تازی‌شده‌ی یک متن انگلیسی و نگارش م. م. شریف، دانشمند هندی است، به دست آقای دکتر سیّدخلیل خلیلیان ترجمه شده است و دفتر نشر فرهنگ اسلامی آن را به چاپ رسانده است. (نشر دوم، ۱۳۵۹ ش.) مقاله‌ی «بیت‌المقدّس از پایگاه بینش اسلامی» دکتر شلبي را که سخنرانی او در کنگره‌ی جهانی اسلام (کوالامپور، آوریل ۱۹۶۹ م.) است، نگارنده با نام مستعار (م. ح. پویه) در فصلنامه‌ی آموزش و پرورش خراسان (راهی به روشنایی‌ها، ش ۲، تابستان ۱۳۵۹ ش.) از تازی به پارسی درآورده است.

کیف تکتب بحثاً او رسالة: دراسة منهجية لکتابة البحوث و إعداد

رسائل ماجستر والدکتوراه با عنوان فنّ پژوهش: بررسی سیستماتیک روش‌های نگارش مقالات علمی و پایان‌نامه‌ها، ترجمه‌ی جعفر سامی الدّبونی (تهران، جهاد دانشگاهی، ۱۳۶۹) نشر یافته است.

کتاب الحیاة الاجتماعية فی التفكير الاسلامی با نام زندگی اجتماعی از دیدگاه اسلام با ترجمه‌ی آقای سید محمود اسداللهی از سوی مؤسسه‌ی چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی (چاپ اول ۱۳۷۶) نشر یافته است. دکتر شلبی با تدریس در دانشگاه قاهره به درجه‌ی استادی آن دانشگاه رسیده است و در دانشگاه‌های عین الشمس، الازهر (مصر)، اندونزی، مالزی، سودان، مؤسسه‌ی مطالعات اسلامی و کانون پژوهش‌ها و بررسی‌های تازی نیز به تدریس پرداخته است. نزدیک به دو سالی است که نویسنده‌ی کتاب جهان را بدرود گفته است.

- ۴ -

درباره‌ی ترجمه

همان‌گونه که نگاشته آمد، این کتاب از متن انگلیسی به پارسی درآمده است، ولی با متن تازی آن، که به دست خود نویسنده انجام گرفته است، برابری داده شده است و هر کجا نکته‌ای افزون و شاینده‌ی نگارش یافتیم در پانوشت‌ها با نوشتن عبارت «متن تازی» آورده‌ام.

از یکی دو مورد که بگذریم، ترجمه‌ی تازی چندان افزونی چشمگیری از متن انگلیسی ندارد. تنها در بخش آموزش در کاخ‌ها (فصل یکم) به مایه‌هایی بیشتر و گسترده‌تر برمی‌خوریم که در ترجمه از آن بهره جسته‌ام و در متن یا پانوشت‌ها آورده‌ام.

اکنون، که به یاری خداوند بزرگ و مهربان به انجام ترجمه‌ی تاریخ آموزش در اسلام از آغاز تا فروپاشی ایوبیان در مصر کامیاب شده‌ام، نه از روی فروتنی که فراخوانی، از خوانندگان نکته‌یاب می‌خواهم تا هرگونه لغزشی در

ترجمه و چه بسا مایه‌های کتاب یافتند از سرِ مهر مرا راهنمایی فرمایند که «انْ أُرِيدُ إِلَّا الْإِصْلَاحَ مَا اسْتَطَعْتُ.»

نشر نخست پارسی‌شده‌ی این کتاب در سال ۱۳۶۱ خورشیدی انجام گرفت. چاپ‌های دوم (۱۳۷۰)، سوم (۱۳۷۶) و چهارم آن (۱۳۸۱) نیز به بازار آمد. اکنون، ویراست تازه‌ای از کتاب، با بازبینی و افزودنی پیوست (۴)، تقدیم خوانندگان دلبسته‌ی دانش و فرهنگ می‌شود. امیدمندم این خدمت ناچیز، پژوهندگان را به کار آید.

و خداست که آغاز و فرجام کارها در دست اوست.

تهران، تابستان ۱۳۸۷

محمدحسین ساکت

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

CAIRO UNIVERSITY

Faculty of Arabic Language & Islamic Studies

Dep. of Islamic History & Islamic Civilization

Prof. Dr. AHMAD SHALABY

(Chairman)

جامعة القاهرة

كلية دار العلوم

قسم التاريخ الاسلامي والحضارة الاسلامية

الاستاذ الدكتور احمد شلبي

رئيس القسم

Date .....

التاريخ .....

بسم الله الرحمن الرحيم
 السيد الأستاذ عماد حسن الشاذلي
 كرم الله وجهه وأنتك الإسلام
 كنت التاريخ وعلم الإسلام في وقتك
 ولم يصلني منكم أي خطاب أو رسالة من قبل
 أشكركم على روحكم الإسلامية العالية، وأراقت
 على أن تقوموا بترجمة كتابي بتاريخ التربة الإسلامية
 إلى اللغة الفرنسية ليستفيع به أخوتنا من بلاد فارس، وكل
 ما أرجوه منكم أن ترسلوا لي خمس نسخ من الترجمة
 تمنا وأحراركم إن كان كتابا بعنوانه في الإسلام، وهو
 جزء من سلسلة «مقارن الأديان» وهو الوثيقة مترجم لعدة
 لغات، وستكون فائدة كبيرة لو ترجمت للغة الفرنسية
 ومع هذا ترجمة حياتي والصورة كما طلبتم، والله يوفقكم الخير

المخلص : الدكتور احمد شلبي
 العنوان : شارع ١٠٥، مقر ٣٦٩، المقاعد القاهرة

متن و ترجمه‌ی اجازہ‌ی نویسنده‌ی کتاب برای نشر آن به پارسی

بسم الله الرحمن الرحيم

السيد الأستاذ محمد حسين الساكت

لكم أطيب التحية و أزكى السلام

كنت بالخارج و عدت هذا الاسبوع و تسلمت خطابكم الثالث و لم يصلني منكم أى خطاب أو رسالة من قبل.

أشكركم علي روحكم الاسلامية العالية، و أوافق علي ان تقوموا بترجمة كتابي تاريخ التربية الاسلامية الى اللغة الفارسية لينتفع به اخوتنا في بلاد فارس، و كل ما أرجوه منكم ان ترسلوا لي خمس نسخ من الترجمة.

هذا و أخبركم أن لي كتابا عنوانه الاسلام و هو جزء من سلسلة «مقارنة الأديان» و هو الآن مترجم لعدة لغات، و ستكون فائدته كبيرة لو ترجم للغة الفارسية.

و مع هذا ترجمة حياقي والصورة كما طلبتم، والله يوفقكم للخير.

المخلص: دكتور احمد شليبي
القاهرة

آقای استاد محمد حسین ساکت

نابترین و پاک‌ترین درودها بر شما،

من در بیرون از کشور بودم؛ این هفته بازگشتم و سومین نامه‌ی شما را دریافت داشتم ولی هیچ پیام یا نامه‌ای از پیش از شما به من نرسیده است.

از روح بلند اسلامی شما سپاسگزارم و با ترجمه‌ی کتاب تاریخ آموزش در اسلام خویش به زبان فارسی بهره‌وری برادرانمان در کشور ایران، موافقم. تنها خواهشمندم پنج نسخه از ترجمه (پارسی) را برایم بفرستید.

باری به آگاهی شما می‌رسانم که کتابی به نام اسلام دارم که بخشی از سلسله «ادیان تطبیقی» است و اکنون به چند زبان ترجمه شده است. اگر این کتاب به زبان فارسی ترجمه می‌شد بسیار سودمند می‌بود.

با این نامه، زندگی‌نامه‌ام با تصویری که خواسته بودید، می‌فرستم. خداوند شما را در کار نیک کامیاب فرماید.

مخلص: دکتر احمد شلیبی

قاهره

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

CAIRO UNIVERSITY
Faculty of Arabic Language & Islamic Studies
Dep. of Islamic History & Islamic Civilization
Prof. Dr. AHMAD SHALABY
(Chairman)

جامعة القاهرة
كلية دار العلوم
قسم التاريخ الاسلامي والحضارة الاسلامية
الاستاذ الدكتور احمد شلبي
رئيس القسم

Date .....

التاريخ .....

سماحه الأستاذ محمد حميد السالك

القاضي : ادارة العدل

ليادته اطيبت تحية

سكت هذا الأسبوع فقط كتاب سيارتكم ، در استفاد متصله نشه
سه سهه كتابر اوله يلخ الذبيح الإسديه ، الله قسم بدهجه للغة الفارسية
دانجهواند مرسل لي نشه من عنوانه با ستره دهه :

٣٦ شارع ١٠٥ المعادى

د ملىنكم اعمارة طبعة عليه به زيارات ذات بال ، اما سيرة رسول

صلواته عليهم تسعة مبردة ، فى الجزء الأول من موسوعه لغيره الإسلام
وانتمقد انه هذا الجزء منكم ، انكم ليعدنا انه يترجم للغة الفارسية

لكيون صلواته عليه يسكننا فى القاهرة ديبه الإهنة الأبراهيمية منزهة

د انم بلبه لكو توضع المحلها

د هدى شلبي
دات انما من الفارسية

استاد ارجمند محمدحسین ساکت، قاضی دادگستری*

پاک‌ترین درود بر شما باد؛

این هفته تنها نامه‌ی جناب‌عالی را دریافت داشتم، ولی متأسفانه هیچ نسخه‌ای از کتاب تاریخ آموزش در اسلام، که به زبان فارسی ترجمه کرده‌اید، به دستم نرسید. خواهشمند است نسخه‌ای از آن را بفرستد به نشانی قاهره، ۳۶ خیابان ۱۰۵، الهادی برایم بفرستید. برای چاپ دوباره‌ی این کتاب [به فارسی] افزوده‌ای ندارم. و اما زندگی‌نامه‌ی پیامبر^(ص) در جلد یکم دانشنامه‌ی تاریخ اسلام من آمده است. گمان می‌کنم این جلد را دارید. بسیار شادمان خواهم شد اگر این کتاب به زبان فارسی درآید تا میان ما در قاهره و برادران ایرانی در ایران پیوندی علمی برقرار گردد. خداوند شما را سراسر کامیاب فرماید.

مخلص:

د. احمد شلبی

استاد دانشگاه قاهره

---

* در سال ۱۳۶۵ در مشهد با شادروان انور الشحات، قاری سرشناس مصری که به دعوت سازمان اوقاف و امور خیریه به ایران آمده بود، دیداری داشتم. وی اظهار داشت در تلویزیون قاهره برنامه‌ای پخش می‌شود که من قرآن می‌خوانم و دکتر شلبی تفسیر می‌گوید. از انور الشحات خواستم تا نسخه‌ای از ترجمه‌ی کتاب تاریخ آموزش در اسلام را به همراه یادداشتی که برای دکتر شلبی نوشته بودم به دست او برساند. چنین که پیداست، نامه‌ام به دست او رسیده، ولی ترجمه‌ی کتاب به دستش نرسیده است. برای سومین بار بود که یک بار از دمشق و دو بار از ایران ترجمه‌ی کتاب را برای نویسنده‌اش می‌فرستادم، ولی هرگز به دستش نرسید! م. ح. س.

from PROFESSOR A. J. ARBERRY, PEMBROKE COLLEGE, CAMBRIDGE

10 October 1952

I have much pleasure in warmly recommending the publication of Dr Ahmad Shalaby's thesis entitled "The History of Muslim Education with special reference to Egypt". This work, which secured for Dr Shalaby the award of the Degree of Doctor of Philosophy in this University, is a most valuable contribution to knowledge. Based very largely upon unpublished manuscripts, together with extremely wide reading of printed texts, it collects together a vast range of important information, which has been critically examined and competently arranged. The publication of this book will be a great service to scholarship.

h. j. arberry

پیشنهاد دانشگاه کمبریج برای چاپ کتاب
از: استاد ا. جی. آربری (A. J. Arberry)
دانشکده‌ی پمبروک (Pembroke)، دانشگاه کمبریج

دهم اکتبر ۱۹۵۲

من به گرمی شیفته‌ی پیشنهاد چاپ رساله‌ی دکتر احمد شلبی‌ام که تاریخ آموزش در اسلام، با نگرشی ویژه به مصر نام دارد. این اثر، که برای دکتر شلبی درجه‌ی دکترای فلسفه را از این دانشگاه به دست آورد، خدمتی است بس ارزشمند به دانش. این کتاب بر پایه‌ی بسیاری از دست‌نوشته‌های چاپ‌نشده، همراه با خواندن بی‌نهایت گسترده‌ی متون چاپ‌شده استوار است و رشته‌ای پهن‌تر از آگاهی‌های مهمّ را، که به گونه‌ای انتقادی و شایسته سامان داده شده است، یکجا فراهم می‌آورد. نشر این کتاب، خدمتی بزرگ به دانش و پژوهش خواهد بود.

آربری

مطبوعه الراد : ۳۶

کلیتة دارالعلم

شأن موافقة الجامعة على طبع رسالة الدكتور احمد شلبي
للدكتوراه على نفقتها .

الرجو عند الرد ذكر هذا الرقم ١٠٦٦

ت ١٧٧ (٢١ أبريل سنة ١٩٥٣)

٥٢/٤/٤٦ - القاهرة

عدد المراتب

جامعة فؤاد الأول

المنطقة الخامسة

١٩٥٣/٤/١٨

٢١٧٤

١٩٥٣/٤/١٩

حضرة الأستاذ الدكتور عميد كلية دارالعلوم
أنشرف بيأن أخبر حضرتكم أن حضرات أعضاء لجنة المكتبة والطبع والنشر قد
وافقوا على أن تطبع على نفقة الجامعة رسالة حضرة الدكتور احمد شلبي المدرس
بالكلية التي حصل بها على الدكتوراه من جامعة كمبرج - فخرجو التكم بتكليف
حضرت تقديم أسول الرسالة الى مطبعة الجامعة في أقرب فرصة .
وتفضلوا بقبول فائق الاحترام ،

المراقب العام

للمكتبات الجامعة

(توقيع)

حضرة الدكتور احمد جاب الله شلبي

يسرني أن أبلغ حضرتكم سورة ماورد الى الكلية من الجامعة بشأن موافقة
لجنة المكتبة والطبع والنشر على طبع رسالتكم للدكتوراه على نفقة الجامعة .
مع قبول خالص التهنية والتحية ،

عميد الكلية

ابراهيم البجا

سفارش و همگامی دانشگاه قاهره با چاپ پایان نامه
دکتر احمد شلبي در سلسله انتشارات دانشگاه

FOREWORD

Islam has many claims upon the admiration and gratitude of mankind. Much has been written of the contribution made by the Muslim peoples to art, literature science, politics. None of these achievements would have been possible but for that devotion to learning and education which has characterised those peoples throughout their history; men and women who obeyed implicitly their Prophet's command, « Seek after Knowledge, even if it be in China. » To investigate and describe the educational systems established in Islam is therefore obviously a most important and interesting task.

In the present book, my friend and former pupil Dr. Ahmad Shalaby publishes the results of his investigation, which he undertook as candidate for the degree of Doctor of Philosophy in the University of Cambridge. Every reader will agree that his research has been both profound, and highly successful. Many printed works, and a large number of unpublished manuscripts, were consulted in the course of the study. In choosing and using these sources Dr Shalaby has displayed the qualities so necessary to the researcher; patience, thoroughness, enthusiasm, discrimination a capacity to recognise and go to the heart of a problem, a gift of clear and orderly exposition. The book is not only a substantial contribution to knowledge; it is also a pleasure to read, a volume to gratify the pride of every Muslim lover of Knowledge.

It gives me great pleasure to congratulate Dr Ahmad Shalaby on bringing his doctorate thesis to print, and to commend what he has written to the serious attention of his readers.

A. J. ARBERRY

Pembroke College,
Cambridge.

Professor of Arabic in the
University of Cambridge

پیشگفتار

اسلام دارای شکوه‌مندی‌هایی است که جهان بشری را به شگفتی و سپاس وامی‌دارد. کتاب‌هایی که خلق‌های مسلمان نوشته‌اند بخشی از این خدمت است که در راه پیشبرد هنر، ادبیات، علوم و سیاست انجام پذیرفته است. اگر شیفتگی مسلمانان به دانستن و یاد دادن نبود - آن شیفتگی که در سراسر تاریخ خود بدان برجستگی و ویژگی یافته‌اند - به این همه دستاوردها نمی‌رسیدند، چرا که زنان و مردان، بی‌چون و چرا این دستور پیامبر را انجام دادند که: «اگر دانش در چین باشد به دنبال آن بروید!». از این رو روشن است که بررسی و بیان نظام‌ها و شیوه‌های آموزشی بنیاد یافته در اسلام کاری بس سترگ و گیراست.

در کتاب کنونی، دوست و شاگرد پیشین من دکتر احمد شلبی بهره‌ی پژوهش‌های خود را نشر می‌دهد. این رساله‌ای است که برای گرفتن درجه‌ی دکترای فلسفه در دانشگاه کمبریج نگاشته آمده است. هر خواننده‌ای با من همداستان خواهد بود که این پژوهش هم ژرف و هم بسیار کامیاب بوده است. در راستای این پژوهش، بسیاری از کتاب‌های چاپ‌شده و انبوهی از دست‌نوشته‌های چاپ‌نشده به رایزنی گرفته شده‌اند. دکتر شلبی در گزینش و کاربرد این سرچشمه‌ها، ویژگی‌هایی را که برای یک پژوهشگر بسیار ضروری است نشان داده است: تاب و توان، دلاوری، ژرفی، امتیاز توانایی برای شناخت

ورفتن به دل دشواری، روشن‌گویی و تازه‌پردازی. این کتاب نه تنها خدمتی بنیادین به دانش است، که برای خواندن هم لذت‌بخش است و خشنودکننده‌ی غرور هر مسلمانِ دوستدار دانش خواهد بود.

با شادمانی سرشار، به چاپ رسیدن پایان‌نامه‌ی دکتر را به دکتر احمد شلبی شادباش می‌گویم و نگرش ژرف خواندگانش را به آنچه او نوشته است سفارش می‌کنم.

۱. جی. آربری

استاد زبان تازی و ادبیات اسلامی در دانشگاه کمبریج

سپاسمندی

دوست دارم سپاس‌های ژرف خود را به استاد ا. جی. آبری که موضوع این پایان‌نامه را پیشنهاد کرد و راهنمای من بود، بازگو کنم. به راستی، خُرده‌گیری سازنده، پیشنهادهای یاری‌بخش و رهنمودهای الهام‌آفرین استاد آبری در آماده ساختن این پایان‌نامه بزرگ‌ترین یاریگر من بوده است.

بر من است تا از دانشگاه قاهره که بهره‌وری از یک کمک‌تحصیلی را به من واگذاشت و هم از دولت مصر که آن را به من داد سپاسگزاری کنم، چرا که توانستم چند سال در بریتانیا به مطالعه پردازم و برای پژوهش و بررسی از دیگر کشورها بازدید کنم.

در راستای این پژوهش و به ویژه در سفرهای دانشی خود به خاورمیانه، از همگامی‌های درخور نگرش دانشمندان - که کتابخانه‌های شخصی خویش را در دسترس من گذاشتند - و نیز کتابداران که در بهره‌گیری از کتاب‌ها تسهیلات و همکاری‌های بزرگوارانه‌ای فرارویم نهادند، برخوردار بودم. از آن میان، سپاسمندی خود را از کسانِ زیرین بیان می‌دارم: استاد م. ا. حَسُونَه، دکتر کامل حسین و فؤاد سَید از مصر؛ دکتر ا. ل. پک (A. L. Peck) از دانشکده‌ی کرایست (Christ)؛ دکتر سامع الدَهَّان از دمشق؛ استاد عَبَّاس العزَّوی از بغداد؛ شیخ آقابزرگ تهرانی از نجف و استاد احمد آتش از استانبول.*

دسامبر ۱۹۵۱
احمد شلبی

---

* در متن تازی کتاب، نویسنده، از دانشمندان و کتابداران بیروت، و اسپانیا هم، بی‌آن‌که نامی به میان آورد، سپاسگزاری می‌کند «م».

۱. دیباچه

پُل مونرو (Paul Monroe) در آغاز کتاب نوزایی فرهنگی در سده‌ی شانزدهم^۱ خود می‌گوید: «بزرگ‌ترین دشواری این است که کسی بخواهد به آگاهی‌های درستی درباره‌ی کوشش‌های آموزشی در گذشته دست یابد، به ویژه آنجا که به هرگونه گزارش وابسته و بردبارانه‌ای از جزئیات زندگی مدرسه‌ای و آموزشگاهی پیوند می‌گیرد.» این سخن مونرو، که از آموزش در اروپا سخن می‌گوید، درست درباره‌ی دانستنی‌های آموزش و پرورش در اسلام سده‌های میانه راست می‌آید. در واقع، برای پرداخت کتاب کنونی کار فراوانی انجام گرفته است. چه بسا کتاب‌های بزرگ و پربرگی می‌خواندم بدین امید که مایه‌ای سودمند پیدا کنم، ولی آنچه به کارم می‌آمد یا اندک بود و یا هیچ. تاریخ‌نگاران مسلمان کوشش خود را بر تکاپوهای سیاسی و نظامی بار می‌ساختند و به بهبودهای آموزشی و اجتماعی رویکرد کمی نشان می‌دادند. برای نمونه، از بنیاد مدرسه‌های نظام‌الملک در سطرې چند به گزارش نشسته‌اند، ولی از پیشرفت‌های اقتصادی و دیگر کارهای سودمند او به درازا سخن گفته‌اند. از این شگفت‌تر این که کار بس بزرگ فرهنگی صلاح‌الدین ایوبی، پایه‌گذار دودمان ایوبیان، در کتاب المحاسن الیوسفیة ی ابن شداد،

1. Paul Monroe, *The Educational Renaissance of the Sixteenth Century*, New York, 1904.

قاضی و دبیر شخصی صلاح‌الدین، نادیده گرفته شده است. آنچه این کتاب را دربر می‌گیرد سخن‌پردازی‌هایی است باریک از زادن، زندگی، شخصیت و لشکرکشی‌های صلاح‌الدین، ولی از مدرسه‌ها و روش‌های آموزشی او چیزی نمی‌بینیم. حتا رساله‌های اندکی که مسلمانان درباره‌ی آموزش و پرورش نوشته‌اند، مانند ابن‌جماعة، ابن‌سحنون، زرنوجی و عاملی [شهید ثانی]، برای پژوهنده‌ی امروزمین چاره‌ساز نیست، چرا که هم پراکنده‌اند و هم دوباره‌گویی و بازنویسی از روش نگاه‌های دیگری است و بیشتر از اخلاق و آیین استادان و شاگردان و آنچه باید انجام دهند گفت‌وگو می‌کنند و سپس، انگیزه‌های توانایی حافظه و فراموش نکردن و مانند آن را یادآور می‌شوند. اگر این رشته از سخنان در گذشته پسندیده می‌نمود، امروزه پذیرفتنی نیست.

حقیقت دیگری که در اینجا باید گفته آید این که برای هر بخشی از این کتاب به منابع گوناگونی نیاز بوده است. برای نمونه، در فصل یکم، هر یک از گفتارهای مکتب‌خانه‌ها، خانه‌های دانشمندان، تالارهای ادبی، مسجدها، مدرسه‌ها و مانند آن به روشنی از هم جدایند و تا اندازه‌ای منابعی ویژه دارند. بدین‌گونه، در نگارش این کتاب برای گردآوری پژوهش‌های مایه‌ها به بهره‌گیری از کتاب‌ها و اسناد و مدارک بسیار فراوانی نیاز داشته‌ام. این بود که به سفری دراز برخاستم و در میانه‌ی آن از کتابخانه‌های ملی پاریس، لیدن (هلند) و اسکورپال (اسپانیا) دیدار کردم و آن‌گاه، راهی خاورمیانه شدم و کتابخانه‌های بسیاری را در مصر، سوریه، عراق، لبنان، فلسطین و ترکیه دیدن کردم و تا آنجا که توانستم در این مسافرت‌ها از جایگاه‌های آموزشی و آثار ادبی و باستان‌شناسی برجای‌مانده از سده‌های میانه، که به تاریخ آموزش و پرورش بستگی می‌یابند، دیدن کردم.

تا آنجا که می‌دانم، تاکنون بدین گستردگی و روشنی بدین موضوع نپرداخته‌اند. آنچه در این زمینه نوشته شده است از چند گفتار و اشارت‌هایی

از چند نویسنده در کتاب‌هایی گوناگون در نمی‌گذرد. از این چند گفتار که بگذریم، زمینه‌ی تاریخ آموزش در اسلام دست‌نخورده مانده بود. با همه‌ی اینها، آنچه هم نگاشته آمده است بر پایه‌ی سرچشمه‌هایی که من به هنگام نگارش این کتاب بر آنها تکیه کرده‌ام بار نیست.

سرچشمه‌هایی که مرا در این مایه سرشار کرده‌اند، به چهار بخش دسته بندی می‌شوند:

الف. سنگ‌نبشته‌ها و آثار باستانی و تاریخی؛

ب. رساله‌های آموزشی؛

پ. نوشته‌هایی از فرهنگ و دانش عمومی؛

ت. نگاشته‌های تاریخی.

۲. سنگ‌نبشته‌ها و آثار باستان‌شناسی

این اثر و مدرک بسیار پربهاست. آن بارگاه‌ها و سنگ‌نبشته‌ها که در دمشق دیدم این فرصت را به من داد تا از چند مدرسه‌ی برج‌امانده از سده‌های میانه، و به ویژه ساختمان مدرسه‌ای که نورالدین در سده‌ی ششم هجری / سیزدهم میلادی ساخته است، دیدن کنم و به بررسی آنها پردازم. من توانستم از اتاق‌های درس آن نقشه‌ای بردارم. این سنگ‌نبشته‌ها آگاهی‌های باریکی از وقف‌های مدارس به من دادند. برای نمونه، برایم روشن شد که خوابگاه‌ها از پیوسته‌های بایسته و ضروری هر مدرسه بوده است؛ همان‌گونه که جای آشپزخانه‌ی مدرسه، اتاق غذاخوری و مانند آن، که به درازا در جای خود یادآور شده‌ام، آشکار و نمودار شد. سنگ‌نبشته‌ای که بر سردر اصلی و ورودی مدرسه‌ی نوریه الکبری قرار دارد مرا یاری داد تا لغزش و نادرستی نُعیمی را (۹۲۷ ق. / ۱۵۲۰ م.) که می‌گوید این مدرسه به اسماعیل بن نورالدین پیوند می‌گیرد، تصحیح کنم (این کتاب چند تصویر از این

نبشته‌ها را دربر می‌گیرد). لغزش برخی از نویسندگان از اینجا برمی‌خیزد که بی‌دیدار، به گفتار نشست‌اند.

این استاد (نُعیمی) دانستنی‌های گرانبهای درباری وضع مالی استادان به من ارزانی داشت.

۳. رساله‌های آموزشی

مهم‌ترین رساله‌های آموزشی که از آنها بهره گرفته‌ام عبارتند از:

نام نویسنده	نام کتاب
۱. ابن جماعه	تذکره السامع والمتکلم فی ادب العالم والمتعلم
۲. ابن شداد	الأعلاق الخطیرة (دستنویس در دمشق)
۳. نُعیمی	الدّارس فی تاریخ المدارس
۴. ابن عبدون	رساله‌ی ابن عبدون (مجله‌ی آسیایی Journal Asiatique, 1934)
۵. جاحظ	رسالة المعلمین (دستنویس در موصل)
۶. قابسی	الفضلة
۷. قَطْمونی	ترغیب الناس الی العِلْم (دستنویس در استانبول)
۸. ابن سَحْنون	آداب المعلمین
۹. ؟	منهاج المتعلم (دستنویس در حلب، نویسنده شناخته نیست)
۱۰. ابوحنیفه	نصیحة لاحد تلامیذه (دستنویس در استانبول)
۱۱. ولید بن بَکَر	الوجازة فی احکام الاجازة (دستنویس در بغداد)
۱۲. زَرَنوجی	تعلیم المتعلم
۱۳. تاش کپری‌زاده	رساله فی علم الادب (دستنویس در بغداد)
۱۴. زین‌الدین عاملی (شهید ثانی)	مُنیة المرید فی ادب المفید والمستفید

پیدا است که دانستنی‌های گرانباری از این رساله‌ها برگرفته‌ام. ابن جماعه برای نمونه، پاسخ‌هایی چند به پرسش‌هایی مهم در این جُستار داده است، به ویژه آنجا که از حلقه‌های درس دانشجویان، رفتار دانش‌پژوهان در خوابگاه‌های دانشجویی، سنّ و سال شاگردان و چگونگی امانت گرفتن

کتاب از کتابخانه‌ها سخن می‌گوید. تا آنجا که می‌دانم، بیشتر این نکته‌ها را تنها ابن‌جماعه نوشته است و نه کس دیگری. درباره‌ی کتاب منهاج المتعلم، که خوشبختانه آن را در شهر حلب درون جعبه‌ی انبوهی از دست‌نوشته‌ها پیدا کردم باید بگویم تا جایی که می‌دانم این تنها کتابی است که از آزمون هوش دانشجویان و دسته‌بندی آنان، برابر ضابطه و درجه‌ی هوش، سخن گفته است. استاد عباس عزّوی مرا از دستنویسی از فراهم‌آمده‌ی دست‌نوشته‌های خود به نام الوجازة فی صحة القول باحکام الاجازة آگاه ساخت. این رساله‌ی دست‌نوشته‌ی آقای عزّوی، وکیل دادگستری بغداد، درباره‌ی گواهی‌نامه‌های آموزشی که استادان به شاگردان می‌دادند ویژگی دارد و سرچشمه‌ای بسیار مهمّ به شمار است. رسالة المعلمین جاحظ، که گمان می‌رفت از میان رفته است، به ویژه درباره‌ی وضع اجتماعی استادان بسیار سودبخش بود. آداب المعلمین، که ابن‌خلدون به نادرستی آن را به محمد بن زید پیوند داده است، سرچشمه‌ای است مهمّ که نشان می‌دهد دختران در جایی ویژه و جدا از پسران درس می‌خواندند. برخی از نویسندگان، در پی برداشتی نادرست از منابع، وارونه‌ی این گفته را بازگو کرده‌اند. از نعیمی آگاهی‌های سترگی در پیرامون مدرسه‌های دمشق برگرفتم. در حقیقت، همه‌ی رساله‌های آموزشی یادشده نقشی ارزشمند داشته‌اند.

۴. نوشته‌هایی از فرهنگ و دانش عمومی

زبان تازی سرشار است از کتاب‌ها و نوشته‌ها درباره‌ی فرهنگ و دانش عمومی که در زمینه‌های گوناگون تمدّن اسلامی، سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی بهره‌های سرشاری می‌رسانند. در لابه‌لای این گونه کتاب‌ها به موضوع‌های آموزشی هم برمی‌خوریم. هر اندازه پژوهنده‌ای، با رنج و باریک‌بینی، درباره‌ی مسائل آموزشی به بررسی پردازد به دستاوردهای پربراری از این کتاب‌ها می‌رسد. این نگاشته‌ها را می‌توان این‌گونه دسته‌بندی کرد:

الف. سفرنامه‌ها و کتاب‌های جغرافی‌دانان مانند:

نام نویسنده	نام کتاب
یعقوبی	۱. کتاب البلدان
مقدسی	۲. احسن التقاسیم
ابن فقیه	۳. البلدان
ابن حوقل	۴. المسالک و الممالک
ابن جبیر	۵. الرحلة
یاقوت	۶. معجم البلدان
ابن بطوطه	۷. تحفة النظار

این جهانگردان در سفرهای دور و دراز خود به کشورهای جهان اسلام آنچه می‌دیدند و یا از کسانی معتبر و مطمئن می‌شنیدند به نگارش درمی‌آوردند. شرح مسجد دمشق و هزینه‌ی ساختمان آن را از کتاب البلدان گرفته‌ام و در احسن التقاسیم مقدسی نیز به موضوع سودمندی درباره‌ی جامه و پوشاک استادان برخوردم. بر روی هم، این کتاب‌ها و به ویژه سفرنامه‌ی ابن جبیر مایه‌هایی ارزنده درباره‌ی وقف‌های آموزشی، کتابخانه‌ها و شرح برخی از انجمن‌های درسی و مانند آن به من بخشیده‌اند.

۵. زندگی‌نامه‌ها

فون گرونباوم (Von Grunebaum) در گفتاری که مجله‌ی آموزش و پرورش همگانی (*The Journal of General Education*)، شماره‌ی ۴، ص ۲۵) آن را منتشر ساخت، می‌نویسد: «فراهم‌آمده‌ی زیست‌نامه‌هایی که مسلمانان نگاشتند در بسیاری، باریک‌بینی و تازه‌پردازی شگفت‌انگیز است. دانشمندان باخت‌زمین در سده‌های میانه چنین کتاب‌هایی، که بتواند با نگاه‌های هم‌روزگار عرب خود در این زمینه برابری و همسنگی کند، ندارند.»

ادیبّات تازی دارای فراهم‌شده‌ای گسترده و خوب سامان‌یافته از این دست‌نگاشته‌های چاپ‌شده و دست‌نوشت است. برای پزشکان: زیست‌نامه‌ها؛ برای ادیبان و سرشناسان: دانش‌نامه‌ها؛ برای شاعران، دانشمندان و حقوق‌دانان: تذکره‌ها؛ طبقات و زندگی‌نامه‌های آنان پرداخته شده است. در کنار این مایه‌های دانشی، روزگارنامه‌هایی نیز هستند که مرا سود بخشیده‌اند مانند: الدُرَرُ الکامنة فی اعیان المائة الثامنة (دانشمندان سرشناس سده‌ی هشتم)، الضوء اللامع فی اعیان القرن التاسع (دانشمندان سده‌ی نهم)، الکواکب السائرة فی تراجم علماء المائة العاشرة (زندگی‌نامه‌ی دانشمندان سده‌ی دهم)، خلاصة الاثر فی تراجم علماء القرن الحادی عشر (زندگی‌نامه‌ی کوتاهی از دانشمندان سده‌ی یازدهم) و سِلک الدُرَرُ فی ذکر اعیان القرن الثانی عشر (دانشمندان سده‌ی دوازدهم) و مانند آن.^۱

از این کتاب‌ها مایه‌های ارزنده‌ای برای جُستار خود بیرون کشیده‌ام و در پی آن، خواننده در بیشتر بخش‌ها مراجعه‌ها و اشاره‌هایی به کتاب‌های زیرین خواهد دید:

نام نویسنده	نام کتاب
ابوالفرج اصفهانی	الأغانی
ابن ندیم	الفهرست
ابن انباری	طبقات الادباء
خطیب بغدادی	تاریخ بغداد
یاقوت	معجم الادباء
ابن خلّکان	وفیات الاعیان
ابن شاکر کُتبی	فوات الوفيات
صَفّدی (دست‌نگاشت در کتابخانه‌ی دارالکُتب المصریة)	الوافی
قِفطی	أخبار الحكماء

نام نویسنده	نام کتاب
ابن ابی اُصیبَة	عیون الأنباء
سُبکی	طبقات الشافعیة
مَقْرئ	نَفح الطیب
ابن قاضی شُهَبَة (دست‌نگاشت در دمشق)	مناقب الشافعی واصحابه
سیوطی (دست‌نوشت در دمشق)	اخبار النساء

الأغانی، برای نمونه، یکی از سرچشمه‌های اصلی بود برای بخشی که درباره‌ی تالارهای ادبی و آموزش زنان پرداخته شده است. درباره‌ی آموزش زنان، دست‌نگاشت سیوطی، که در بالا گفته آمد، گرانبار است. نوشته‌های یاقوت، ابن خلکان، قَفْطی و ابی اُصیبَة از دیدگاه‌های گوناگون مانند یاد دادن در مسجد، پوشاک استادان، وضع دارایی و اجتماعی آنان، شماره‌ی شاگردان به هنگام فراگیری و تحصیل، اندازه‌ی اتاق‌های درس، سفرهای آموزشی، کوشش‌های دانش‌پژوهان برای دانش‌اندوزی و... سرچشمه‌ای سترگ به شمار می‌آیند.

ج. کتاب‌های حِسَبه^۱ یا سازمان بازرسی در کتاب‌هایی که از حِسَبه سخن می‌گویند همیشه فصلی به بازرسی و مراقبت استادان پرداخته شده است. از این بخش موضوع جایگاه آموزش قرآن به کودکان و تنبیه شاگردان به دست آموزگاران روشن و آشکار می‌شود. این کتاب‌ها را از حِسَبه خوانده‌ام:

۱. ریشه‌ی واژه‌ی «حِسَبه» به معنای شمارش و حساب کردن است. «حَسَبَ»، که بیشتر پس از واژه‌ی «نَسَب» می‌آید و به معنای نژاد و تبار است، به معنای خوبی‌هاست، زیرا هنگامی که عرب به خود می‌بالد و فخر می‌فروشد هر کدام خوبی‌ها و ارزش‌های قبیله‌ی خویش را برمی‌شمارد. اینکه می‌گویند «إِحْتَسَبَ أَجْرَهُ عِنْدَ اللَّهِ» نزد خداوند پاداش اندوخت» بدین حقیقت اشارت دارد که خداوند هر کار نیکی را شماره می‌فرماید و پاداش می‌دهد. در زبان فقیهان، این کاربرد از چهارچوب معنای ریشه‌ی واژه در نمی‌گذرد که فرمان به شایست و وازدن از ناشایست (امر به معروف و نهی از منکر) معنا می‌دهد. بازرسی در کارها و پیشه‌ها و نهادهای اجتماعی با سازمان حِسَبه بوده است. برای آگاهی بیشتر درباره‌ی سازمان حِسَبه بنگرید به محمدحسین ساکت، دادرسی در حقوق اسلامی، سرشت و سرگذشت نهاد دادرسی و سازمان‌های وابسته از آغاز تا سده‌ی سیزدهم هجری (تهران، نشر میزان، بهار ۱۳۸۲)، صص ۳۹۵-۴۶۵.

نام نویسنده	نام کتاب
۱. شیّزری	نهاية الرتبة
۲. قرشی	معالم القرية
۳. عبدالرزاق حصان	الحسبة

۶. دیگر کتاب‌های مهمی که نمی‌توان نامی ویژه بدانها داد:

نام نویسنده	نام کتاب
۱. ابن عبدالرّه	عقد الفريد
۲. جاحظ	البيان والتبيين
۳. جاحظ	التاج في اخلاق الملوك
۴. ابوحيّان توحیدی	الامتناع و الموانسة
۵. ابوحيّان توحیدی	المقاسبات
۶. ابوحيّان توحیدی	الصدّاقة و الصديق
۷. ابن سينا	قانون
۸. ابن عبدالبرّ	جامع بيان العلم
۹. الصابی	رسوم دارالخلافة (دستنویس در بغداد) ^۱
۱۰. کُشاجم	ادب النّديم
۱۱. غزالی	الإحياء
۱۲. عبّدری	المدخل
۱۳. سبکی	مفيد النعم و معيد النقم
۱۴. ابن خلدون	مقدمه
۱۵. مقریزی	الخطّط
۱۶. سیوطی	حُسن المحاضرة
۱۷. قلّقسندی	صبح الأعشى

دانستنی‌هایی سترگ از این کتاب‌ها برگرفته‌ام. برای نمونه، آنجا که از آموزش در خانه‌های دانشمندان نگاشته‌ام به کتاب‌های ابوحيّان توحیدی

۱. این کتاب با این ویژگی‌ها نشر یافته است: صابی، رسوم دار الخلافة، تصحیح و حواشی میخائیل عوآد، ترجمه‌ی محمدرضا شفیعی کدکنی، (تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران ۱۳۴۶). «م».

فراوان تکیه کرده‌ام و درباره‌ی پرورش کودکان از دیدگاه‌های غزالی سودها جُسته‌ام. کتاب‌های دانشنامه‌ای (Encyclopedic) جاحظ سرشار است از گونه‌گون دانستنی‌ها. این نوشته‌ها در کندوکاو و بررسی روش آموزشی شاهزادگان، وضع اجتماعی استادان، ارزش کتاب‌های ادبی و آیین و منشی که بایستی اجازه‌یافتگان به حضور در تالارهای ادبی رعایت کنند، بهره‌ها به من رسانده‌اند. درباره‌ی این واپسین موضوع از ادبُ النَّدیم کشاجم و رُسوم دارالخلافة‌ی صابی بهره‌ها گرفته‌ام.

کتاب‌های ابن دُقماق، الخطط مقریزی و محاسن المحاضرة‌ی سیوطی سرچشمه‌های سرشاری بود در آنچه به مدرسه‌ها و آموزشگاه‌های مصر پیوند می‌گیرد.

۷. کتاب‌های تاریخی

در کنار جُستارهای تاریخی این رساله، از کتاب‌های تاریخ بهره‌ی فراوانی برده‌ام، هم از کتاب‌های تاریخ عمومی جهان اسلام مانند طبری، ابن اثیر، العبر ابن خلدون، و هم از تاریخ‌نامه‌های بومی که هرکدام گوشه‌ای ویژه از جهان اسلام را به بررسی گرفته‌اند، مانند تاریخ السَّلجوق، تاریخ الامم المُنقطعة (دست‌نگاشت در موزه‌ی بریتانیا)، الروضتین، مُفرجُ الکروب فی اخبار بنی ایوب (دست‌نوشت در کتابخانه‌ی دانشگاه کمبریج)، اِتعاظ الحنفاء و بسیاری دیگر.

پیشین‌تر بودن الروضتین ابوشامه بر دیگر کتاب‌ها مرا به گونه‌ای برجسته یاریگر بوده است، به ویژه آنجا که از سیماهای آموزشی که حکومت کوتاه‌مدت نورالدین زنگی برپا داشت به گفت‌وگو پرداخته است.

کتاب‌های نو نیز مرا در بارآوری پایان‌نامه‌ام یارمند و سودمند افتاده است. لامنس (Lammens) در کتاب مطالعاتی درباره‌ی فرمان‌روایی خلیفه‌ی اموی، معاویه‌ی اول (*Études sur le règne du Calif Omayyade Mo'awia, ler.*)

خود، راهنمای بزرگی بود در بخشی که زیر نام بررسی آموزش نخستین و ابتدایی در کاخ‌ها و برای بزرگ‌زادگان نگاشته آمده است. از فصل‌های چهارگانه‌ای که آدام متز (A. Metz) در کتاب تمدن اسلامی در سده‌ی چهارم هجری (*Die Renaissance des Islam*) از فقیهان، موضوع‌های دینی، مکتب‌های حقوق اسلامی و قضات نوشته است، درباره‌ی پوشاک استادان، آموزش ابتدایی فرزندان خلیفگان و بزرگان در کاخ‌هایشان بهره‌مند شده‌ام. کتاب‌های لین پول (Lane Poole) به نام‌های صلاح‌الدین (*Saladin*)؛ قاهره (*Cairo*) و مصر در سده‌های میانه (*Egypt in the Middle Ages*) بسیار ارزشمند بودند، به ویژه در گفت‌وگو از آموزش و خوابگاه رایگانی در مصر. دو کتاب پرفسور گیب (Gibb) به نام‌های دین اسلام (*Muhammadanism*) و ادبیات تازی (*Arabic Literature*) از چند چشم‌انداز، و به ویژه تالارهای ادبی، سودبخش بوده‌اند. دیگر کتاب‌هایی که نقشی داشته‌اند چنین‌اند:

نام نویسنده	نام کتاب
۱. ریچارد کوک	بغداد: شهر صلح (Baghdad: the City of Peace)
۲. پالمر	هارون الرشید (Har ūn al Rashīd)
۳. نیکلسون	تاریخ ادبی عرب (A Literary History of the Arabs)
۴. براون	تاریخ ادبی ایران (A Literary History of Persia)
۵. خدابخش	تمدن اسلامی (Islamic Civilization)
۶. امیرعلی	تاریخ کوتاهی از مسلمانان (عرب) (A Short History of the Saracens)
۷. بارتولد	فرهنگ اسلامی (Mulsim Culture)
۸. اشتِرن	زناشویی در آغاز اسلام (Marriages in Early Islam)
۹. حتی	تاریخ عرب (The History of the Arabs)
۱۰. گورگیس عوَّاد	خزائن الکتب فی العراق (کتابخانه‌های عراق)
۱۱. احمد امین	فجر الاسلام (سپیده‌ی اسلام)
۱۲. احمد امین	ضحی الاسلام (پرتو اسلام)
۱۳. احمد امین	ظهر الاسلام (نیمروز اسلام)

در اینجا از میان ماهنامه‌های علمی بسیاری که در این جُستار مرا سودمند افتاده‌اند یاد می‌کنم:

۱. فرهنگ اسلامی (*Islamic Culture*)

۲. مجله‌ی آموزش و پرورش (*Journal of Education*)

۳. سده‌ی نوزدهم (*The Nineteenth Century*)

این مجله‌ها بسیار ارزشمندند و خواننده گه‌گاه در این پژوهش ارجاع‌هایی به این مجله‌ها و مانند آن خواهد دید.^۱

اینک باید بیان کنم که سرشتِ کار در برخی از دستمایه‌های این موضوع به طرح پایگاه تاریخی و دگرگونی نیازمند بود و در دیگر بخش‌ها دستمایه‌هایی بودند که به نگرش و بررسی‌های تاریخی نیازی نداشتند و بیشتر به پایه‌ها و ریشه‌های نخستین همانندی داشتند و تنها به نگاشتن و دلیل آوردن نیاز پیدا می‌کردند.

از نخستین دسته، که به بررسی آغاز تا پایان روزگاری که از آن سخن می‌گوئیم نیاز داشته است، مسجدها و وضع مالی استادان است. سیمای دیگر این که دگرگونی تاریخی موضوعی را دنبال می‌کردم تا به یک‌جایی می‌رسید و آن‌گاه، در آن روزگار در پی گفت‌وگو، در آن زمینه اندیشه درنگ می‌کردم و، مانند پوشاک‌های استادان که در هر روزگاری دگرگونی می‌پذیرفت تا این که امام ابویوسف برای آن شیوه‌ای پی نهاد. این شیوه برای کسانی که پس از او آمدند پایدار ماند. گواهی‌های تحصیلی نیز این‌گونه بودند.

دومین گروه، که نیازی به بیان سرچشمه و دگرگونی تاریخی ندارد، تنبیه و کیفرها، پاداش‌ها، سرزنش‌ها، بازرسی استادان و مانند اینها بود که به ریشه‌ها و اصول آغازین بیشتر می‌ماند تا نمودهای تاریخی. آنچه به بررسی آن در این زمینه نیازمندیم نگاشتن و آوردن متن‌هایی است که نشان دهد آنها را در نهادها و جایگاه‌های آموزشی یافته‌ام.

۱. از اینجا تا پایان دیباچه، از متن تازی (صص ۳۷-۳۸) به پارسی درآمد.

در گشت و گذارهای تاریخی خود به هنگام پرداختن به هر موضوعی، بایسته دیدم با رسیدن به سده‌ی چهارم هجری اهمیتی بسزا به ویژه به مصر دهم، چرا که مصر در آن روزگار کانون بزرگ فرهنگی در جهان اسلام به شمار می‌آمد. نمودهایی از این پرداخت در واپسین فصل این جستار به چشم می‌آید، آنجا که از آموزش به روزگار فاطمیان سخن گفته‌ام. از دیگر نمودهای این پرداختن نگاه و نگرشی است که به دولت ایوبیان شده است. این دودمان پس از فروپاشی فاطمیان روی کار آمدند و وارث تمدن آنان بودند و سپس، رهبری جنبشی را به دست گرفتند که نظام‌الملک آن را آغاز کرده بود و نورالدین از سلجوقیان به ارث برده بود و صلاح‌الدین آن را از نورالدین به ارث گرفته بود. بدین گونه، در مصر روزگار ایوبی، تمدن خلافت عباسی و تمدن فرمان‌گزاری فاطمی هر دو گرد آمده بود و مسلمانان به این سرزمین چشم دوخته بودند.

اگرچه موج اندیشه‌مندی در زندگی فرهنگی و دانشی پس از روزگار ایوبیان پیوسته جریان داشت، ولی این جستار با فروپاشی ایوبیان در مصر به سال ۶۴۸ ق. / ۱۲۵۰ م. پایان می‌پذیرد.

در پایان، امیدمندم این کتاب در کتابخانه‌های اسلامی جایی برای خود باز کند و برابر آنچه در راه پرداختنش کوشایی و شکیبایی به کار رفته است به شیفتگان فرهنگ اسلامی توشه‌ای شایسته و بایسته پیشکش دارد. از خداوند خواستارم تا این بهره فرادست آید که او شنوای پاسخ‌دهنده است.

کمبریج، آوریل ۱۹۵۱ م
احمد شلبی

فصل یکم

چگونه لامی آموزش

سال ۴۵۹ هجری (۱۰۶۶-۱۶۰۷ م.) در تاریخ آموزش در اسلام باید عصری برجسته به شمار آید. در این سال، نخستین مدرسه از رشته آموزشگاه‌هایی که خواجه نظام‌الملک، بزرگ‌وزیر سلجوقیان، ساخته بود در بغداد گشایش یافت. این آموزشگاه‌ها در جهان اسلام پراکنده شدند تا آنجا که همگام با برپایی مدرسه‌های بزرگ در مرکز استان‌ها، در شهرها و روستاها نیز این‌گونه آموزشگاه‌ها را برپا ساختند. بسیاری از پادشاهان و بزرگان در این کار از نظام‌الملک پیروی کردند که به درازا از آن سخن خواهیم گفت.

همان‌گونه که خواهیم دید، در نخستین دوره، آموزش و پرورش و فراگیری و فرادهی تنها به یک‌جا محدود نبود. پیش از برپایی این مدرسه‌ها، حلقه‌های آموزش در یک‌جا برپا نمی‌شد، بلکه در جاهایی گوناگون مانند مسجدها، خانه‌های دانشمندان، کتابفروشی‌ها و جز آن برپا می‌شد. همین‌که مدرسه‌ها پراکنده شد و فرصت‌ها و امکانات گسترده‌تری برای استادان و دانشجویان فراهم آوردند و آمادگی‌های کاملی پدیدار گردید، استادان بزرگ و سرشناس و انبوهی از دانشجویان به سوی این آموزشگاه‌ها گسیل شدند. از این‌رو، کمتر به دیگر جاها، که پیشتر پررونق بودند ولی همچنان سرشت خود را نگاه داشتند و با فراز و نشیب رویکرد دانشجویان به گونه‌ای سنتی همچنان به کار می‌پرداختند، روی می‌آوردند.

با آنچه گفته آمد، روزگار پیش از ۴۵۹ ق. / ۱۰۶۶ م. و پس از آن بر روی هم با جایگاه‌های گوناگون آموزش و تدریس وابسته است. بر این پایه است که در بررسی خود به دو گونه از جایگاه‌های آموزشی و فرهنگی خواهیم پرداخت.

۱. جایگاه‌های آموزشی و فرهنگی پیش از بنیاد مدرسه‌ها؛

۲. مدرسه‌ها

درباره‌ی هریک از اینها در جای خود سخن خواهیم گفت و پیداست که در بررسی جایگاه‌های آموزشی پیش از بنیاد مدرسه به سال ۴۵۹ ق. / ۱۰۶۶ م. فرونمی‌ایستیم، که از مرز آن خواهیم گذشت زیرا این جایگاه‌ها، چنان‌که در بالا گفته آمد، پس از برپایی مدرسه‌ها به کار خود همچنان ادامه دادند.

جایگاه‌های آموزش پیش از بنیاد مدرسه‌ها

۸. مکتب برای آموختن خواندن و نوشتن

این گونه مکتب (کتاب) پیش از اسلام بود، ولی نه بسیار. نوشته‌اند که سفیان بن امیه و ابوقیس عبدمناف نخستین بومیان مکه بودند که هنر خواندن و نوشتن را از آموزگار مسیحی خود بشر بن عبدالمملک آموختند.^۱ بشر این هنر را در حیره یاد گرفته بود. در عربستان نخستین کسی که آموزش خواندن و نوشتن را کار و پیشه‌ی خود ساخت مردی بود از مردم وادی القری که در همان جا می‌زیست و به یاد دادن خواندن و نوشتن به دوستان همشهری خود دست یازید.^۲

ابن خلدون می‌گوید: «کسی که نوشتن را از حیره آموخت سفیان بن امیه بود و گویند حرب بن امیه، که از اسلم بن سدره فراگرفت.»^۳ پس، شمار مردانی که این هنر را آموختند افزونی یافت، ولی به آهستگی و کندی و

۱. بلاذری، فتوح البلدان، ص ۴۵۷. ۲. همانجا.

۳. ابن خلدون، مقدمه، ص ۲۹۳. نوشتن از هنرهای شهرگرایی است که این مکیان از شهرهای متمدن، که به آنجا برای سوداگری می‌رفتند، یاد می‌گرفتند (متن تازی، ص ۴۴).

هنگامی که اسلام آمد تنها هفده تن از قریش خواندن و نوشتن می‌دانستند.^۱ در پاسخ به نیازهای دین تازه و روش سیاسی نوینی که پدید آمد، مردم به تندی و گرمی به خواندن و نوشتن رو آوردند^۲ و با گذشت زمان اهمیت این هنر به ژرفی شناخته شد و به زیبایی بیان گردید.^۳

تنها جاحظ، که سرآمد ادیبان بزرگ بود، به ستایش از نگارش نپرداخته است، بلکه در بیشتر کتاب‌ها و شعرها به این گونه ستایش‌ها برمی‌خوریم.

همه‌ی اینها مردم را به فراگیری خواندن و نوشتن واداشت. این گرایش به هنگام شکوفایی اسلام آغاز شد و گذشت زمان انگیزه‌ای بود برای بهتر شدن این هنر و چه بسا تازه‌کاری و نوآوری در آن. اگرچه در آغاز اسلام شماره‌ی مسلمانانی که خواندن و نوشتن می‌دانستند کم بود، ولی پیامبر خدا (ص) همه یا بیشتر آنان را برای نوشتن پیش خود به کار می‌گرفت.^۴ از همین جا این اندیشه پیدا شد تا ذمیان (= نامسلمانانِ اهل کتاب) آن را به کسانی که می‌خواستند خواندن و نوشتن یاد بگیرند، بیاموزند. در پیکار بدر بسیاری از مردم مکه به بند آمدند. پیامبر اسلام (ص) کسانی را که می‌توانستند

۱. بلاذری، فتوح البلدان، ص ۴۵۷.

۲. خواندن و نوشتن، به ویژه برای بلندپروازانی که آرزوی رسیدن به مقام‌های بالا در دستگاه تازه را در سر داشتند، بسیار مهم می‌نمود. بسیاری از شغل‌های اداری با برپایی سازمان‌های تازه ناگهان پدید آمد، ولی آگاهی از خواندن و نوشتن خواسته‌ی درخواستگران بود هنگامی که به روزگار عبدالملک و پسرش ولید کار مالی و دفترها در دیوان خراج به زبان تازی درآمد، برای کسانی که خواندن و نوشتن می‌دانستند شغل‌های بیشتری پدید آمد. از این گذشته، این هنر چندان برجسته و مهم بود که حدیث‌دانان نابینا را معتبر و درخور اطمینان به شمار نمی‌آوردند، زیرا خواندن و نوشتن نمی‌دانستند (تَوَوی، تهذیب الاسماء، ص ۷۳).

۳. جاحظ می‌گوید: «اگر نوشتن نبود گزاره‌های گذشتگان گزند می‌دید و شیرازه‌ی کارهای کسانی که نیستند (آیندگان) از هم می‌گیخت. زبان برای حضور توست و قلم برای غیاب، گذشته و آینده‌ی توست. پس سود قلم همگانی‌تر شده است و دیوان‌ها و دفترها بدان نیازمندند. فرمانگزار جز با نوشتن به سودهای سرزمین‌های خود پی نبرد و مرزهایش را نگاه‌داری نتواند و سرشماری کشور خویش را به دست نیآورد. اگر نوشتن نباشد چاره‌اندیشی انجام نپذیرد و کارها راست نیاید.» رساله‌ی المعلمین، برگ ۸ ب (دست‌نگاشت). ۴. نگاه کنید به: بلاذری، فتوح البلدان، صص ۱۴۷ و ۴۵۹.

خواندن و نوشتن بیاموزند در برابر یاد دادن، آزاد می‌کرد. این خدمت فدیه‌ی آزادی نامسلمانان بود.^۱ بر این پایه، یاد دادن از سوی آنان به چهره‌ی عرف و رسمی رایج درآمد.^۲ بهره‌ی این کار این بود که بسیاری از مسلمان‌زادگان خواندن و نوشتن آموختند.

این‌گونه آموزش در خانه‌های آموزگاران انجام می‌یافت و چه‌بسا اینان در خانه‌هایشان اتاقی برای دیدار با دانش‌پژوهان و بزرگی می‌دادند. این‌گونه مکتب‌خانه‌ها در بسیاری از موردها به ویژه در شرق جدایی کامل خود را از دیگر مکتب‌ها، که قرآن کریم و دانش ابتدایی دینی یاد می‌دادند و از آنها سخن خواهیم گفت، نگاه داشتند. بسیاری از پژوهندگان سرشناس میان این دو گونه مکتب جدایی نیانداخته‌اند و نگاشته‌اند که هر دو یکی بودند و در آنجا خواندن، نوشتن، از بر کردن قرآن و علوم دینی آموزش داده می‌شد. یکی از این پژوهشگران استاد فیلیپ حَتّی است که می‌گوید: «برنامه‌ی مدرسه‌ی ابتدایی (مکتب) بر قرآن تمرکز می‌یافت که برای خواندن دانش‌آموزان جای هرگونه کتاب درسی را می‌گرفت؛ آیه‌هایی از آن را برای یادگیری نوشتن برمی‌گزیدند. دانش‌آموزان همراه با خواندن و خوشنویسی، دستور زبان تازی، سرگذشت پیامبران و به ویژه حدیث‌های وابسته به پیامبر محمد (ص) - را فرامی‌گرفتند.»^۳

دکتر احمد امین هم به چنین نتیجه‌ای رسیده است، زیرا می‌گوید: «برخی از مکتب‌ها برای آموزش ابتدایی خواندن و نوشتن و قرآن یاد دادن بودند و در برخی از مکتب‌ها زبان [تازی و زبان بومی] و مانند آن نیز درس می‌دادند.»^۴

۱. مبرد، الکامل، ویراسته‌ی رایت (Wright)، ص ۱۷۱.

۲. بلاذری، همان، و نیز بنگرید به: لامنس (Lammens)، ص ۳۶۱.

3. Ph. Hitti, *The History of the Arabs*, p. 408.

۴. احمد امین، ضحی الاسلام، جلد ۴، ص ۵۰.

بررسی متن‌هایی که بدانها دست یافتیم مرا بدین باور کشانید که این‌گونه مکتب‌خانه‌ها، به ویژه در کشورهای شرق اسلامی، جدایی خود را از دیگر مکتب‌ها در بسیاری از موردها نگاه داشته‌اند.

در اینجا دلیل‌هایی می‌آورم که این دید را توان می‌بخشد. این برگه‌ها، چنان‌که خواننده خواهد دید، در روزگاران گوناگون و پشت سر هم نشانگر آن است که اندیشه‌ی جدایی میان این دو مکتب‌خانه پیوسته با گذشت سالیان وجود داشته است.

۱.۸. نخستین گونه از مکتب (برای خواندن و نوشتن) به روزگار آغاز اسلام برمی‌گردد که پیشتر بدان اشارتی رفت. منابع، گویای آن است که اهل کتاب (ذمیان) و اسیران نبرد بدر آموزگاران مکتب‌خانه‌ها در روزگاران آغاز اسلام بودند. گفتیم، آموزش خواندن و نوشتن از کارهای نامسلمانان اهل کتاب (ذمیان) و اسیران بود، و بدین‌سان، هیچ‌گونه پیوندی با قرآن کریم و دانش دینی نداشتند. به دنبال این شکاف، دوره‌ای دیگر فرارسید که این یاد دادن، در عرف، از کارهای نامسلمانان بود و هرکدام از مسلمانان که خواندن و نوشتن یاد می‌گرفت، جای آموزگار خواندن و نوشتن نمی‌نشست؛ کارهای بزرگ‌تری چشم به راه او بودند که پیشتر یادآور شدیم (نوشتن برای پیامبر).

۲.۸. آنچه دانشمند اندلسی (اسپانیایی) ابوبکر بن العربی (م. ۵۴۲ ق. / ۱۱۴۷ م.) در این‌باره می‌گوید آشکارتر و گویاتر است: «این مردم را در یاد دادن راه و روشی است تازه و آن این‌که هنگامی که کودکشان خرد می‌یابد [به سن تمیز می‌رسد] او را به مکتب‌خانه می‌فرستند تا نوشتن، حساب و زبان تازی بیاموزد و چون در همه‌ی اینها، یا برابر توان خود در پاره‌ای از آنها، به مهارت می‌رسید او را پیش قاری قرآن می‌فرستادند تا کتاب خدا را به وی بیاموزد و آن‌گاه، کودک هر روز یک یا نیم حزب از قرآن را از بر می‌کرد.»^۱

۱. احکام القرآن، جلد ۳، ص ۲۹۱ (بندهای ۱ و ۲ از متن تازی، ص ۴۷ به پارسی درآمد - مترجم).

۳.۸. آنچه جهانگرد بزرگ ابن جبیر (م: ۶۱۴ ق. / ۱۲۱۷ م.) دیده است و در سفرنامه‌ی (= الرحله) خود نوشته است، درباره‌ی سومین دوره است: «یاد دادن قرآن به کودکان در سراسر این سرزمین‌های شرقی [= شرق اسلامی] به روش خواندن است. نوشتن را در اشعار و مانند آن یاد می‌گیرند تا احترام کتاب خداوند نگاه داشته شود و مبادا کودکان با پاک کردن و نوشتن آن را دستخوش ابتدال قرار دهند. در بیشتر این کشورها یاددهنده‌ی قرآن (مُلَقِّن) با یاددهنده‌ی خواندن و نوشتن یا مکتب‌دار (مُکْتَب) جداست و پس از خواندن به نوشتن می‌رسند. اینان در این کار روش خوبی برگزیده‌اند و بر همین پایه است که خطی خوش دارند، زیرا آموزگار خوشنویسی به کار دیگری نمی‌پردازد و همه‌ی کوشش خود را به یاد دادن و کودک نیز به یاد گرفتن به کار می‌اندازد.»^۱

۴.۸. ابن بطوطه (م: ۷۷۹ ق. / ۱۳۷۷ م.) همین موضوع را بازگو می‌کند و می‌نویسد: (آموزگار خوشنویسی جز آموزگار قرآن است. نخستین، کتاب‌های شعر و مانند آن را یاد می‌دهد، ولی قرآن را بر برگ‌ها نمی‌نویسد تا بدان بی‌احترامی نشود. آن‌گاه، کودک از آموختن به نوشتن می‌رسد زیرا معلم خوشنویسی جز خط یاد نمی‌دهد.»^۲

۵.۸. ابن خلدون (م: ۸۰۸ ق. / ۱۴۰۵ م.) می‌نگارد: «مردم مشرق [= کشورهای شرق اسلامی] قانون و روش ویژه‌ای در نوشتن خط دارند. همان‌گونه که آنان برای دیگر هنرها و فنون آموزگاری جداگانه دارند، برای خواندن و نوشتن هم آموزگاران ویژه دارند. خوشنویسی همراه با قرآن و دین در مکتب‌خانه‌ها (کُتَّابُ الصَّبَّيَّان) انجام نمی‌شود و اگر هم برگ‌هایی برای کودکان در آنجا نوشته شود خوش و زیبا نیست. پس از این مرحله، هرکس بخواهد خوشنویسی می‌آموزد و تا بتواند، به دنبال آن می‌رود و از خوشنویسان — که کارشان همین است — فرامی‌گیرد.»^۳

برابر آنچه گذشت، این گونه از مکتب‌خانه‌ها پیشین‌ترین جایگاه‌های آموزشی در جهان اسلام بودند و نام آن [«مکتب» در پارسی و «کتاب» در تازی] از نوشتن و نوشت‌آموزی (تکتیب) گرفته شده است که کار و پیشه‌ای ویژه به شمار می‌آمد. پشتمانه‌ی این گفته را در لسان العرب می‌بینیم که «مکتب، جایگاه نوشت‌آموزی است.»^۱ این، خود، دیدگاه ما را روشن می‌سازد که مکتب بیشتر، به یاد دادن خواندن و نوشتن، و نه چیز دیگری، که ویژه‌ی یاد دادن قرآن و دانش ابتدایی دینی بود، به آموختن می‌پرداختند. همین انگیزه‌ای شد تا نام «مکتب» بر دومین جایگاه نیز داده شود. این نام‌گذاری رایج شد و بدین گونه، مکتب به جایی گفته شد که کودکان هر موضوعی را - چه قرآن و چه خواندن و نوشتن - می‌آموختند. برای همین است که مُبَرَّد، به وارونه‌ی نویسنده‌ی لسان العرب و ناهماهنگ با او مکتب را «آموزشگاه» (educational institution)^۲ تعریف کرده است. این بدان معناست که «مکتب» در چهارچوب معنای ریشه‌ی این واژه محدود نماند و به طبع، این دو جایگاه در کنار هم به چهره‌ی نهادی آموزشی درآمدند.

۹. مکتب برای آموزش قرآن و موضوع‌های ابتدایی

اگناس گلدزیهر (Goldziher) در دانشنامه‌ی ادیان و اخلاق گفتاری مهمّ درباره‌ی آموزش و پرورش اسلامی نوشته است. او به هنگام گفت‌وگو از آموزش ابتدایی در اسلام می‌کوشد تا اثبات کند که مکتب‌های آموزش‌دهنده‌ی قرآن و دانش ابتدایی مقدمات دین اسلام به آغاز اسلام بازمی‌گردد. او نمونه‌های زیر را گواه می‌آورد:

۱. امّ سَلَمَه، همسر پیامبر، یک بار از یک آموزگار مکتب خواست تا چند بچه‌مکتبی برایش بفرستد تا در رسیدن و بافتن پشم به او یاری دهند.

۱. لسان العرب، ج ۲، ص ۱۹۳. ۲. همانجا.

۲. عُمر بن میمون (۷۴-۷۷ ق. / ۶۹۳-۶۹۶ م.) متنی را از بر می‌کرد که انسان را از چشم‌زخم نگاه می‌داشت و آن را به سعد بن ابی‌وقاص، صحابه‌ی پیامبر، پیوند می‌داد که او به فرزندانش می‌آموخت و برایشان می‌نوشت و می‌گفت: من همان کاری می‌کنم که آموزگار با شاگردانش انجام می‌دهد.

۳. ابن‌عُمَر و ابواسَید به مناسبتی از مکتبی می‌گذشتند که نگاه شاگردان را به سوی خود کشاندند.

۴. لوح (تخته‌های تمرین در آموزش خواندن و نوشتن) از دیرباز و همان آغاز وجود داشته است. از ام‌درداء، صحابه‌ی زن، روایت شده است که بر چنین تخته‌ای جمله‌هایی در حکمت و خرد می‌نوشت تا شاگردی که پیش او خواندن و نوشتن می‌آموخت آنها را به عنوان درس فرا گیرد.^۱

این بود به کوتاهی آنچه استاد گلدزیهر استدلال کرده است. این خاورشناس [مجارستانی‌تبار] میان دو گونه مکتب جدایی نینداخته است و گویا بر همین پایه هر اشارتی به تخته یا مکتب را دلیلی بر پیدایی مکتب‌خانه‌ی آموزش قرآن و دانش ابتدایی دینی در آغاز اسلام می‌داند. به باور من، این نهاد و جایگاه - مکتب برای آموزش قرآن و مقدمات دینی - در روزگاری واپسین بنیاد یافت و مقصود گلدزیهر از مکتب در گفتار خود همان مکتب برای آموزش خواندن و نوشتن است که به روشنی در بندهای دوم و چهارم دلیل‌های او به نوشت‌آموزی و تأکید بر کاربرد متن پیشرفته یا جمله‌های حکمت‌آمیز پیداست.

آنچه مرا بدین باور فراخواند این بود که مکتبی که اکنون از آن سخن می‌گویم در آغاز اسلام بنیاد نیافت، زیرا برنامه‌ی درسی آن بر پایه‌ی قرآن استوار بود و به طبع وجود آن به وجود حافظان قرآن و کسانی که قرآن آموخته

1. Goldziher, "Muslim Education", in *Encyclopedia of Religions and Ethics*, Vol. 5, p. 199.

بودند بستگی داشت. اینک، پرده از روی حقیقتی سترگ برمی‌گیریم و آن این‌که در آغاز اسلام اندک کسی حافظ همه‌ی قرآن بود. ابن‌العربی می‌گوید: «از اینان (شاگردان)، که بیشتر چنین است، کسانی هستند که قرآن را از بر ندارند و حال آن‌که فقه و حدیث و آنچه را خدا بخواهد یاد می‌گیرند و چه‌بسا پیشوایند، ولی قرآن را از بر ندارند و من به چشم خود پیشوایی ندیدم که قرآن از بر کند و فقیهی ندیدم که جز دو آیه از بر کرده باشد.»^۱ دانش‌پژوهان این نگرش را دریافت کرده‌اند، زیرا در این آیه‌ی قرآن که می‌گوید: «ما این کتاب فرخنده را فرو فرستادیم تا در آیه‌هایش بیندیشید» (ص ۲۷) پاسخ خود را شنیده‌اند و دریافت‌اند که مقصود از بر کردن قرآن نیست که درنگ است و اندیشیدن و دستورهای آن را به کار بستن.

یاران پیامبر بیشتر به درک و برداشت قرآن توجه نشان می‌دادند. گویند هر کدام از آنان پیش از ده آیه فراموشی گرفت تا این‌که معنایش را درمی‌یافت و خواست آن آیه‌ها را انجام می‌داد.^۲ بدین‌سان، ابن‌عمر برای از بر کردن سوره‌ی بقره هشت سال سپری کرد و گویند آنس، یار پیامبر، گفته است: «مردی که می‌توانست سوره‌های بقره و آل‌عمران را بخواند در میان ما بزرگ می‌نمود.»^۳

گذشته از این، پیش از روزگار عثمان در جاهای گوناگون فراهم‌شده‌ی قرآن در دسترس نبود.^۴ حتا هنگامی که تنی چند از یاران پیامبر قرآن را یاد گرفتند به کارهای مهم‌تری از آموختن به کودکان سرگرم بودند. ابن‌خلدون می‌گوید: «از یاران پیامبر تنها گروهی که احکام فقه را صادر می‌کردند و یا باورهای دینی را ارائه می‌دادند قرآن آموخته بودند. اینان ناسخ و منسوخ، مُحکم و مُتشابه و دیگر نشانه‌های قرآن را یا از شخص پیامبر یاد گرفته بودند یا از پیشینیانی که خود از پیامبر شنیده بودند. به این گروه قُرّاء

۱. احکام القرآن، ج ۲، ص ۲۹۱. ۲. الاتقان فی علوم الدین، ج ۲، ص ۲۹۱.

۳. احمد بن حنبل، المسند، ج ۳، ص ۱۲۰.

4. Sir William Muir, *The Life of Muhammad*, p. 557.

(= کتاب‌خوانان) می‌گفتند، چرا که عربان مردمی بی‌سواد بودند و کسی که در میان‌شان می‌توانست قرآن بخواند به این نام برجستگی می‌یافت چه، آن روز این کار شگفت و تازه می‌نمود. پس از چندی، کشورهای اسلامی گسترش یافت و با تمرین و آموزش نوشتن، بی‌سوادی از میان عرب رخت برپست و استنباط احکام نیرو گرفت و فقه گرد آمد و به کمال رسید و تخصص و دانش به شمار آمد. از آن پس بود که عنوان قاری به فقیه و عالم دگرگونی پذیرفت.^۱ اکنون بدین دستاورد می‌رسیم که این‌گونه از مکتب در روزگار آغازین اسلام نمودار نشد. در کوشش خود برای تعیین تاریخی تقریبی از پیدایی این‌گونه مکتب به این باور رسیدم که این مکتب، به نام نهادی همگانی، سیمای دگرگون‌شده‌ای بود از آموزش ابتدایی در کاخ‌ها و خانه‌های بزرگان و یا به دست افراد خانواده‌هایشان. کار حجّاج نشان‌دهنده‌ی نقطه‌ی عطفی در این دگرگونی بود و نمونه‌ای برای جایگزینی نهادی همگانی و آموزگار عادی به جای آموزش شاهزادگان و امیران در کاخ‌ها. تا آنجا که می‌دانم، نام حجّاج هیچ‌گاه با واژه‌ی مکتب، به نام یک آموزگار، همراه نیامده است. این حقیقت مرا به اینجا راه نمود که در آن روزگار این‌گونه مکتب وجود نداشت. به حجّاج همیشه معلّم الصبیان (= آموزگار کودکان) می‌گفتند که بیشتر به کاربرد گسترده‌تر آموزگار سرخانه (tutor) همانند است. قزوینی در کتاب اخبار البلاد^۲ پرتوی چند بر این مسأله می‌افشاند، آنجا که می‌نویسد: «حجّاج، در آغاز کارش، آموزگار و شاقیه‌ی^۳ سلیمان نعیم، وزیر

۱. ابن‌خلدون، مقدمه، ص ۳۱۳. ۲. قزوینی، اخبار البلاد و آثار العباد، ص ۶۵.

۳. واژه‌ی و شاقیه تازی‌شده‌ی و شاق یا اوشاق (اوشاخ) ترکی است که به معنای کودک، بچه، غلام و کنیز و پسر زیاروست. سعدی گوید: «نماند از و شاقان گردن‌فراز - کسی در قفای ملک جز ایازه وازه‌ی و شاق نیز که امروز آن را اتاق می‌گویم وازه‌ای است ترکی به معنای خیمه و خرگاه، اردوگاه و سرای غلام و پیره‌زن:

یا و شاقی که در برم گیرد یا و شاقی که در برش گیرم

بدین‌گونه، این نظر دکتر شلبی که و شاقیه واژه‌ی پارسی است درست نیست. بنگرید به فرهنگ معین، ج ۱۵،

عبدالملک مروان، بود. این وزیر به حجّاج در دربار شغلی داد که خود نخستین گام در ناماوری او بود.^۱

در این میان، تنی چند از کودکان همراه با بزرگسالان به حلقه‌های درس در مسجدها می‌پیوستند. علی بن ابی طالب^(ع) و عبدالله بن عباس در شمار این اندک کودکان بودند. بیشتر کودکان قرآن را یا از پدران خود می‌آموختند و یا از آموزگاران خصوصی و سرخانه. بدین گونه شایان یادآوری است، چنان‌که بعدها می‌بینیم، پند و اندرزهای نخستین درباره‌ی آموزش کودکان خطاب به آموزگاران مدرسه‌های ابتدایی نبود، بلکه روی سخن بیشتر با پدران و آموزگاران سرخانه و خصوصی بود. به گوشه‌ای از این پندها در زیر اشارت خواهد شد.

از آنچه درباره‌ی حجّاج آمد درمی‌یابیم که او آموزگار سرخانه (مودّب) بود، ولی گامی تازه برداشت زیرا نه تنها آموزگار شخصی کودکان افراد ویژه و سرشناس بود، بلکه به فرزندان خویشان و وابستگان آنان هم درس می‌داد. به سخن دیگر، به وارونه‌ی روش کاری مودّبان، حجّاج آموزگار سرخانه‌ی یک یا دو فرمانروا نبود، بلکه آموزگاری شماری چند از فرزندان و وابستگان آنان را هم بر عهده داشت.

با همه‌ی اینها، این موضوع به مرز برپایی و پیدایی مکتب نزدیک نشد. می‌بایست میان بازگویی‌ها و گونه‌گون چهره‌های این مسأله هماهنگی آفرید.^۲

۱. پانویس را به علت اهمیت در خود متن آوردم و شماره‌ی ۲۸ پانویس از صص ۵۳-۵۴ متن تازی ترجمه شد- مترجم.

۲. آنچه ابن خلّکان (ج ۱، ص ۱۷۳) آورده است که حجّاج و پدرش در شهر طایف به کودکان آموزش می‌دادند مسلم نیست. ابن نباته در سرح العیون (صص ۱۰۲-۱۰۴) چیزی نوشته است که بازگویی ابن خلّکان را به دودلی می‌کشانند: «و برخی از بازگویان (راویان) بر آنند که حجّاج در آغاز کار آموزگار کودکان بود و کُلیب نام داشت شاعر درباره‌اش می‌گوید: «أینسی کُلیب زمان الهُزال و تعلیمه سورة الکوثر؟»

«آیا کُلیب روزگار لاغری را فراموش می‌کند- و سوره‌ی کوثر یادادندش را؟»

و آخر کالقمر الأزهر؟ رغیفُ له فلك دائر

«یکی گرده‌ی نان برایش چو گردون گردان دگر گرده‌ی نان به سان یکی ماه تابان؟»

فراموش کرده است آیا کُلیب آن زمان را که با لاغری درس می‌گفت قرآن به طفلان؟»

در اینجا نشانه‌ی دیگری هم هست که گرایش به سخن بالا را افزایش می‌دهد و آن نوشته‌ای است درباره‌ی مکتب‌خانه‌ی ابوالقاسم بلخی^۱ (م: ۱۰۵ ق. / ۷۲۳ م.) در کوفه و آموزش او به سه‌هزار دانش‌آموز. چنین شماری کلان نشانگر این اندیشه تواند بود که این‌گونه مکتب‌ها را در پایان سده‌ی نخست و آغاز سده‌ی دوم هجری / هشتم میلادی تازه‌بنیاد نهاده بودند و چون چنان جاهایی برای آموزش اندک بودند، آن انبوه شاگردان روانه‌ی مکتب بلخی می‌شدند.

درباره‌ی جایی که این‌گونه مکتب سرپا می‌شد همین اندازه می‌توان گفت که سفارش‌های فراوانی شده است تا در مسجد نباشد. برای نمونه، امام مالک در پاسخ به پرسشی در این زمینه گفته است: «از دیدگاه من روا نتواند بود، زیرا کودکان نمی‌توانند پاکی و طهارت مسجد را نگاه دارند.»^۲ آنچه در کتاب‌های حَسِبَه نگاشته شده است پشتوانه‌ی این دیدگاه است و به روشنی بازگو می‌کند که «آموزش کودکان در مسجد روا نیست،

→ ابن‌نباته به این گفته می‌افزاید: برخی از راویان این سخن را انکار می‌کنند و آن را از دروغ‌بافی‌های شاعران می‌دانند.

ابن‌نباته همچنین بازگو می‌کند که یوسف بن عقیل ثقفی، پدر حجّاج، مردی بود بزرگ‌زاده و بزرگوار. او دلیل می‌آورد که چون یوسف خواست با پسرش حجّاج به دیدار عبدالملک مروان رود سلیم بن عمرو قاضی، که از پرهیزکارترین و وارسته‌ترین مردم بود، از در رسید. یوسف به سلیم گفت: می‌خواهم به دیدار امیر مؤمنان بروم، اگر کاری و خواسته‌ای داری، مرا آگاه کن... همین‌که قاضی آنجا را ترک کرد، حجّاج به پدرش گفت: این مرد چه کسی بود که برایش به پا خاستی؟ - پاسخ داد: فرزندم! این کس قاضی سلیم بن عمرو بود. حجّاج گفت: پدرم! خدا تو را بیامرزاد! تو فرزند ابو‌عقیلی و پیش پای مردی از خاندان کِنْدَه برمی‌خیزی؟!

پس، چنین مردی که چنان جایگاهی پیش عبدالملک مروان و خاندان خود داشت بخردانه نمی‌نماید که روزی‌اش از دو گرده‌ی نان بگذرد، آن هم به اندازه‌های گوناگون در خانه‌های مردم! نام کَلِیب هم بر حجّاج مسلّم نیست و چنان‌که گذشت، ابن‌نباته در آن دودلی نشان داده است. [واژه‌ی کَلِیب به معنای خمیرگیر است و خاندان کَلِیب از قبیله‌های نامی عرب بوده‌اند. با نگرش به معنای واژه‌ای کَلِیب لطافت شعر بیشتر نمودار می‌شود، هرچند که نام قبیله‌ی حجّاج در نظر بوده است - مترجم].

۱. یاقوت، معجم الادباء، ج ۴، ص ۲۷۲. ۲. التعلیم عند القاسمی، برگ ۶۷ (دست‌نویس).

چرا که پیامبر اسلام، بر او درود باد!، فرمان داد تا مسجدها را از کودکان و دیوانگان دور نگاه داریم، زیرا به در و دیوار مسجدها بالا می‌روند و پروایی از ناپاکی‌ها و پلشتی‌ها (نجاست) ندارند. پس، برای آموختن به آنان دکان‌هایی در کوچه‌ها و کناره‌ی بازارها می‌گیرند.^۱

حَصَان می‌افزاید: «از درس دادنِ آموزگاران در مسجدها جلوگیری می‌شود.»^۲

با همه‌ی اینها، در عمل بارها این اندرز و سفارش را نادیده می‌گرفتند. برگه‌ها نشان می‌دهد همان‌گونه که مکتب‌ها یا دبستان‌های ابتدایی را در خانه‌های شخصی برپا می‌ساختند، در زاویه‌های مساجد یا اتاق‌های چسبیده به آنها نیز چنین جاهایی وجود داشت. در سفرنامه‌های ابن جُبیر و ابن بطوطه به بسیاری از حلقه‌های درسی برای کودکان در مسجدها برمی‌خوریم که گرداگرد آموزگاری به فراگیری قرآن می‌پرداختند. ابن حوقل نمونه‌های دیگری از این دست یادآور شده است.^۳

در کنار مکتب‌های درون مسجدها و یا کنار و چسبیده به آنها مکتب‌های دیگری می‌بینیم که سراسر آزاد بودند. امام شافعی درباره‌ی یکی از آنها برای ما چنین می‌گوید: «پدرمرده بودم و در دامانِ مادر بزرگ می‌شدم و او مرا به مکتب‌خانه فرستاد... همین‌که خواندن قرآن به پایان آمد، به مسجد پا نهادم.»^۴ در آنجا مکتب‌خانه‌ی مهمّی بود از آن ابوالقاسم بلخی، که سه‌هزار دانش‌آموز داشت و پیشتر از آن یاد کردیم. بازگویی یاقوت^۵ نشانی است بر اینکه این مکتب، با جدابودنش از مسجد، چندان بزرگ بود که می‌توانست آن‌همه دانش‌آموز را در خود جای دهد؛ از این‌رو، بلخی بر

۱. شیرزی، نهاية الرتبة فی طلب الحسبة، ص ۱۰۳؛ فُرشی، معالم القربة، ص ۱۷۰، و بنگرید به: ابن عبدون محمد نُجیبی، مجله‌ی آسیایی (J. A.) شماره‌ی ccxxiv (۱۹۳۴)، ص ۲۱۴.

۲. الحسبة، ص ۱۲۴. ۳. ابن حوقل، کتاب صورة الارض، صص ۱۲۱-۱۲۷.

۴. ابن عبدالبّرّ، جامع بیان العلم، ج ۱، ص ۹۸. ۵. یاقوت، معجم الادباء، ج ۴، ص ۲۷۲.

درازگوشی سوار می‌شد تا میان آنان برای بازرسی و سرکشی و رفت و آمد کند. بلخی دیگری هم بود به نام احمد بن سهل (م: ۳۲۲ ق. / ۹۳۴ م.) که از همه‌ی دانش‌های گذشته و نو آگاهی داشت و بدانها می‌پرداخت و به روش فیلسوفان می‌نگاشت، گرچه به ادیبان بیشتر می‌مانست. او آموزگار کودکان بود و سپس دانش و آگاهی، او را بر جایگاهی والا نشانده...^۱ در سده‌ی دوم هجری و سده‌های پس از آن، شماره‌ی مکتب‌ها و آموزگاران رو به افزایش نهاد و چندان رو به گسترش و فراوانی گذارد که در هر روستایی یک مکتب و گاهی بیشتر بنیاد یافت. ابن حوقل^۲ یادآور شده است که در دیدارش از سیسیل (صقلیه Sicily) نزدیک به ۳۰۰ آموزگار مکتب را در یک شهر یعنی پالرمو (Palermo) [مرکز سیسیل در ایتالیا و در دریای مدیترانه] شمارش کرده است.^۳ عمر بن خطاب برنامه‌ی آموزشی (curriculum) تازه‌ای برای آموزش کودکان بنیاد نهاد و آن را نگاشت و برای مردم شهرها فرستاد که چنین است: و بعد... به فرزندان خود شناگری، اسب‌سواری، مثل‌های زبان‌زد و شعر خوب بیاموزید.^۴ ابن‌نوام می‌گفت: از میان وظیفه‌هایی که پدران در برابر فرزندان دارند یاد دادن خواندن، حساب و شناگری است.^۵

کسانی که قرآن یاد گرفته بودند، با نهاد مکتب‌خانه، به کار آموزش کودکان پرداختند و قرآن مجید کانون این آموزش‌های ابتدایی و آغازین قرار گرفت و پس از آن، به خواست پدران و مادران، چیزهای دیگری یاد می‌دادند. غزالی سفارش می‌کند که به کودک، در مکتب، قرآن، حدیث‌های پیامبر و سرگذشت و زندگی‌نامه‌های نیکمردان آموخته شود و آن‌گاه، پاره‌ای

۱. همان، ج ۱، صص ۱۴۱-۱۵۲. ۲. کتاب صورة الارض، ج ۱، ص ۱۲۶.

۳. روشن است که این آموزگاران در کمتر از ۳۰۰ مکتب به آموزش می‌پرداختند. ابن حوقل می‌گوید (ص ۱۲۹) مکتبی را دیده بود که پنج تن از این آموزگاران در آن کار می‌کردند و شاید در دیگر مکتب‌ها نیز چنین بود. پس باید آنچه را ارنست دایز (Ernst Diez) در مقاله‌ی «مسجد» در دانشنامه‌ی اسلام، (Ency. of Islam) نوشته است که ابن حوقل در پالرمو ۳۰۰ مکتب را برشمرده است تصحیح کرد.

۴. جاحظ، البيان والتبيين، ج ۲، ص ۹۲. ۵. همان.

از دستوره‌های دینی و سپس، شعر— و این که کودک شعرهای عاشقانه^۱ از بر کند. ابن مسکویه مقدمات حساب و کمی از دستور زبان تازی را هم بدان می‌افزاید.^۲ جاحظ روشی گسترده و درازآهنگ فراروی مان می‌نهد که در اینجا گزیده‌ای از آن را می‌آوریم: «اندیشه‌ی کودک را به دستور زبان سرگرم مساز، جز آن اندازه که از تلفظ نادرست آشکار و نادانی توده نگاه دارد و اگر می‌نویسد و شعر می‌سراید و چیزی را شرح می‌دهد او را به راهی درست اندازد. از این بیشتر، او را از فراگیری چیزی که مهم‌تر است باز می‌دارد مانند، بازگویی خبر درست؛ ضرب‌المثل‌های زنده؛ معنای تازه؛ آشنایی با بخشی از حساب— و نه هندسه و اندازه‌گیری—؛ انشاءنویسی با واژگانی آسان و بیانی شیرین. کودک را باید از کار سخت و توان‌فرسا دور داشت و او را به خواندن کتاب‌های رسانیان واداشت تا از معنی‌ها بهره گیرد و نه از واژگان.»^۳

با آنچه گفته آمد نمی‌توان گفته‌ی دانشنامه‌ی اسلام^۴ را پذیرفت که ادبیات خمیرمایه‌ی آموزش کودکان بود تا آنجا که مکتب‌ها، انجمن‌های ادب نام گرفتند. منبع ارنست دایز، در این سخن، جلد ۱۸، صفحه‌ی ۱۰۱ کتاب الأغانی است، ولی سخن ابوالفرج اصفهانی در الأغانی، به هیچ‌رو، چنین معنایی را نمی‌رساند. الأغانی گفته‌ی حسین بن عبدالله جبلة را می‌آورد که می‌گوید: «پدر بزرگم دارای فرزندی بود و علی را که کوچک‌ترین آنان بود بسیار دوست می‌داشت. علی به بیماری آبله گرفتار آمد و چشم خود را از دست داد. آن‌گاه او را به مکتب فرستادند و در پاره‌ای از چیزها که کودکان مهارت می‌یافتند او هم به مهارت رسید؛ بر چهارپایانی سوار شد که باری داشت پر از بادام. آن بار بادام بر چشم

۱. غزالی، الاحیاء، ج ۳، ص ۵۷. ۲. تهذیب الاخلاق، ص ۲۰.

۳. رسالة المعلمین، دست‌نگاشت، برگ‌های ۱۳-۱۴.

۴. Ency. of Islam، جلد ۳، ص ۳۶۰ [چاپ نخست].

دیگرش فروافتاد و آن را هم ناپینا ساخت. پدر به فرزندانش گفت: شما را از پادشاه روزی‌هایی است، مرا در یاری دادن به این کودک یاری دهید وگرنه بخشی از آن را به او خواهم داد. آن‌گاه، به پدر گفتم: چه می‌خواهی؟ پاسخ گفت: باید او (علی) را به انجمن‌های ادب ببرید.» این انجمن‌های ادب که علی بن جبلة بدان پیوست، پس از پایان یافتن همراه با کامیابی درسی‌اش در مکتب بود و پیدا است که مرحله‌ی دیگری بوده است جز مرحله‌ی مکتب (کُتَاب) و با آن فرق داشت.

برنامه و روشی را که به گفت‌وگو نشستیم، برنامه‌ای همگانی بود در آموزش کودکان، ولی به دنبال گوناگونی شهرها و جاها و با نگرش به برخی از دانش‌ها و ارائه‌ی آن اختلافی چند پدید می‌آمد. ابن‌خلدون این گفته را در فصلی ویژه در مقدمه زیر نام «آموزش فرزندان و روش‌های گوناگون آن در کشورهای اسلامی، شکافته است که چکیده‌ی آن چنین است: قرآن‌آموزی به فرزندان از شعایر دینی است که مردم در همه‌ی کشورهای اسلامی با آن همپا و همسویند، چرا که با آیه‌های قرآن و متن‌های احادیث ایمان و باورهای اسلامی به دل‌ها راه می‌یابد. قرآن، پایه و ریشه‌ی آموزش قرار گرفت که دیگر ارزانی‌های دست‌آمدنی بر آن استوار و نهاده می‌شد. روش آموزش قرآن به کودکان گونه‌گون است. شیوه‌ی مردم مغرب درباره‌ی فرزندان این است که تنها به قرآن‌آموزی می‌پردازند و به نوشتن و گونه‌گونی راویان قرآن نگرش دارند و در انجمن‌های ادب، چیز دیگری با آن - نه حدیث، نه فقه، نه شعر و نه سخنان تازیان - نمی‌آمیزند.

روش و برنامه‌ی مردم اندلس (اسپانیا)، از یک‌سو، آموزش قرآن و نگاشتن است که در آموزش آن را رعایت می‌کنند، و از دیگر سو، تنها به قرآن‌آموزی بسنده نمی‌کنند، بلکه در کنار و همراه با آن، مانند مردم شرق جهان اسلام، شعرخوانی، نامه‌نگاری، دستور زبان تازی و خوشنویسی را هم

به فرزندان خویش یاد می‌دهند و تنها به آموزش قرآن، نمی‌پردازند و تکیه نمی‌کنند. با همه‌ی اینها، به خوشنویسی، بیش از دیگر چیزهای یادشده، گرایش نشان می‌دهند.

مردم آفریقا همراه با آموزش قرآن بیشتر به کودکان، حدیث، قوانین علوم (یعنی دانش‌های دینی) و برخی از مسائل آن را نیز می‌آموزند، ولی به قرآن و این‌که آن را پشتوانه‌ی آموزش خود بدانند، و نیز به آگاهی کودکان از گونه‌گونی روایت‌ها و قرائت‌های آن نگرش بیشتری دارند و آن‌گاه، به خوشنویسی. مردم شرق جهان اسلام نیز در آموزش همین کار را می‌کنند. آموزگاران به از بر کردن سوره‌ی نور از سوی دختران توجهی ویژه نشان می‌دادند.^۱

این بخش را به یاد کسانی برجسته به پایان می‌بریم که نخست در روزگاران پیشین پیشه‌ی آموزگاری مکتب‌خانه داشتند و سپس به ناماوری دست یافتند:

۱. حَجَّاج بن یوسف ثقفی (م: ۹۵ ق. / ۷۱۳ م.)
۲. ضَحَّاك بن مُزاحم (م: ۱۰۵ ق. / ۷۲۳ م.)
۳. کُمَیْت بن زیاد (م: ۱۲۶ ق. / ۷۴۳ م.)
۴. عبدالحمید کاتب (م: ۱۳۲ ق. / ۷۴۹ م.)

۱۰. آموزش ابتدایی در کاخ‌ها

مسلمانان از دیرباز و از همان روزگاران آغازین، در اندیشه‌ی آینده‌ی دانش‌آموزان و کارهای مهمی که چشم به راهشان بود، با گوناگونی برنامه‌های آموزشی آشنایی داشتند.^۲ در پرتو چنین دید و اندیشه‌ای، گونه‌ای

۱. جاحظ، الیابان والتبیین، ج ۲، ص ۹۲.

۲. ابن عبدالبر، عقد الفرید، ج ۱، ص ۲۶۳؛ اصفهانی، محاضرات الادباء، ج ۱، ص ۲۱.

آموزش ابتدایی در کاخ‌های خلیفگان و بزرگان جامعه‌ی اسلامی پا گرفت و این نهاد نوپا به پرورش فرزندان آنان، که کارهای سنگین آینده را بر دوش می‌کشیدند، پرداخت. این بخش از جُستار ما با بخش گذشته پیوستگی دارد، چرا که هر دو از موضوع آموزش کودکان گفت‌وگو می‌کنند. آنچه این دو را از هم جدا می‌کند روش آموزش است، زیرا آموزش در کاخ‌ها از مرز یاد دادن مایه‌هایی که در مکتب انجام می‌یافت درمی‌گذرد. در این روش است که پدر برای آموزش به فرزندش، جایگزین یا شریک می‌شود. در اینجا، به آنان، آموزگار کودکان یا آموزگار مکتب‌خانه (مکتب‌دار) نمی‌گویند بلکه او را مؤدب یا آموزگار = مرّبی (tutor, preceptor) می‌خوانند. واژه‌ی مؤدب از ادب گرفته شده است که هم ویژگی‌های اخلاقی و معنوی و هم فکری و فرهنگی را دربر می‌گیرد [به سخن دیگر، ادب هم آموزش را دربر دارد و هم پرورش را، هم ادب درس و هم ادب نفس را]. به آموزگاران شاهزادگان مؤدب گویند زیرا هر دو سیما را با هم فراهم داشتند.^۱ در اینجا، شاگرد پیوسته یاد می‌گیرد تا از روزگار کودکی می‌گذرد و از سطح شاگرد مکتبی به سطح دانشجوی دوره‌های درس در مسجدها و مدرسه‌ها می‌رسد.

برجستگی مهمّ این روش آموزش آن بود که بیشتر، بخش کوچکی از کاخ را برای زیست مؤدب یا مرّبی به او ویژگی می‌دادند تا بهتر و فراتر در کار امیر نظارت کند. ابوالعباس احمد بن یحیی ثعلب گفته است: محمد بن عبدالله بن طاهر مرا با فرزندش طاهر یک‌جا می‌نشاند و اتاقی جدا در خانه‌اش به من داد و کاری به دست ما دو تن سپرد. من با طاهر چهار ساعت در روز می‌نشستم و با او خوراک می‌خوردم و همین‌که می‌خواست بخوابد از پیش او می‌رفتم. طاهر آنچه می‌گذشت به پدر می‌گفت. پدر طاهر اتاقی بیاراست و بر آن پرده‌ای کشید و بر آذین آن افزود. چون هنگام ترک

۱. جاحظ، رسالة المعلمین (دستنویس)، پشت برگ شماره‌ی ۱۱.

خانه‌ی طاهر فرارسید، به خانه‌ی خود بازگشتم. این نیز به پدر طاهر گزارش شد. او به خدمتکاری که برای ما گماشته بودند گفت: شنیده‌ام که احمد ابن یحیی به خانه‌اش رفته است؛ گمان بردم آنچه را آماده کرده‌ام برایش کم است و آنجا را دوست نمی‌دارد؛ از این رو، دستور دادیم تا ابزارش را دوبرابر کنند، ولی باز هم به من گزارش رسید که احمد بن یحیی خانه را ترک گفته است. به او بگو: آیا خانه‌ی تو از خانه‌ی ما سردتر است یا خوراکت از خوراک ما بهتر؟... چون آن خدمتگزار سخنان امیر را بازگفت، در آنجا بماندم و سیزده سال بدین سان زیستم.^۱ هنگامی که دستور یافتند تا همه‌ی ابزار آسایش و آذین به خانه‌ی احمر، مربی امین، بفرستند، او گفت که با این ابزارها چندان احساس آسودگی نمی‌کند. هارون الرشید خانه‌ای برای او خرید و آن را برایش آراست. هدف‌هایی که پدر را وامی‌داشت تا ابزار زندگی مربی فرزندش را با او در یک جا آماده کند، از سفارش عبدالملک مروان به مربی پیرش آشکار و پیداست. این هدف‌ها از مرز آموزش می‌گذرند زیرا مربی، خرد، دل و تن آن فرزند را پرورش می‌دهد. عبدالملک می‌گوید: همان‌گونه که قرآن به آنان یاد می‌دهی، راستی را به آنان بیاموز و آنان را از همنشینی با فرومایگان برکنار دار که از دید اینان بدترین مردم‌اند و کم‌ادب‌تر از دیگران‌اند و آنان را از خدمتکاران دور بدار که در آنان تباهی نهفته است، بر آگاهی‌شان بیفزای و در بازرسی و نظارت خویش سختگیر باش؛ گوشت بدانان بخوران تا نیرو گیرند؛ آنان را شعر بیاموز تا بلندی و برتری یابند؛ از آنان بازدید و سرکشی کن تا دست و رویشان پاکیزه باشد و آب را آهسته بنوشند تا سنگینی نیاورد. اگر به تنبیه و کیفر نیاز افتاد در پنهان بدان پرداز تا کسی از نزدیکان و اطرافیان آگاه نشود و او را خوار و سبک نسازد.^۲

۱. یاقوت، نشر فرید رفاعی، ج ۵، صص ۲۵-۱۲۶. این موضوع در نشر مارگلیوث (Margolioth) که در این گفتار بدان مراجعه کرده‌ام درست نیست. بنگرید به جلد دوم، ص ۱۴۴. و نیز آدام مترز، نوزایی دانش و هنر در اسلام، (*Die Renaissance des Islam*)، ترجمه‌ی عربی از ابوریثه، ج ۱، ص ۳۰۸.

۲. ابن قتیبه، عیون الاخبار، ج ۲، ص ۱۶۷.

درباره‌ی مؤذبان باید گفت که اصول همگانی روش و برنامه‌ی درسی خود را از روشی که برای همه‌ی کودکان نهاده شده بود، با اندکی کاستی و افزونی و در پی پاسخگویی به خواست پدران، برمی‌گرفتند و در آماده‌سازی ویژه‌ی این کودکان، درخور با رویارویی آنان با هدف‌ها و مسؤولیت‌های زندگی آینده، برنامه‌ریزی می‌کردند.

اینک، از روش‌ها و رهنمودهایی که پدران در دسترس مؤذبان (مریّیان) می‌گذاشتند تا در پرتو آن به آموزش پردازند نمونه‌هایی می‌آوریم:

الف. عمرو بن عتبه به مرّی فرزندش گفت: نخستین گام در شایسته‌سازی فرزندم این است که خویشتن پالوده و شایسته کنی چرا که کودکان چشم به تو دوخته‌اند. آنچه تو کنی از دیدگاه آنان پسندیده است و آنچه انجام ندهی زشت و ناپسند می‌نماید. به آنان کتاب خداوند [قرآن] یاد ده، ولی آنان را دلزده و خسته مساز که مبادا آن را وانهند و آن را وامگذار که مبادا از آن دوری جویند. بهترین حدیث و پاک‌ترین شعرها را برایشان بازخوان و تا در دانشی استوار و پابرجا نشده‌اند آنان را به سوی دانش دیگری مکشان که انبوهی سخن در اندیشه برای دانستن و دریافتن گرفتاری می‌آفریند. به آنان فضیلت‌های خردمندان را فراده و از گفت‌وگو با زنان بازشان دار! بر هیچ بهانه‌ای از سوی من تکیه مکن که به کاردانی تو اطمینان بسته‌ام.^۱

ب. هشام بن عبدالملک به سلیمان کلبی، مرّی فرزندش، گفته است:

۱. عقد الفرید، ج ۱، ص ۳۶۳.

ابن قتیبه این سفارش و رهنمود را در عیون الاخبار آورده است و به عتبه بن ابوسفیان پیوند داده است که خطاب به عبدالصمد، مرّی فرزند اوست و با متنی که به عمرو بن عتبه پیوند یافته است در پاره‌ای از جاها دوگانه می‌نماید. این است متن آن سفارش در عیون الاخبار: «ولی شایسته گردانیدن فرزندم، شایسته کردن خود تو است، زیرا چشم‌های آنان به عیب تو دوخته شده است. خوب همان است که تو خوب می‌دانی و ناپسند آنچه تو ناپسند می‌شماری. به آنان روش زندگی حکیمان یاد ده و خوی و منش ادیبان، و آنان را از من بترسان و بی‌من تنبیه کن و برای آن همچون پزشکی باش که تا درد را نمی‌شناسد با دارو به درمان دست نمی‌زند. بر هیچ بهانه‌ای از سوی من تکیه مکن که من بر کاردانی تو تکیه کرده‌ام».

این پسر، از دید من، چابک است و تربیت او را به تو وامی گذارم. بر تو باد که از خدا بترسی و امانت‌داری کنی. نخستین چیزی که تو را بدان سفارش می‌کنم این که فرزندانم را قرآن بیاموزی و آن‌گاه بهترین شعرها را برایش بخوان. سپس، او را به میان کوچه‌بازارهای تازیان گذرده و از شعرهای شایسته‌ی آنان برگیر و گوشه‌ای از حلال و حرام و سخنرانی‌های نغز و گزارش‌های نبردهای نامی و زبان‌زد را برای او به نمایش گذار و او را از آنها آگاه کن!^۱

پ. از بهترین رهنمودهای آموزشی که پدران به مرئیان پیشنهاد داده‌اند، اندرز و پند جامع و فراگیری است که هارون الرشید به احمر، معلم امین فرزند و ولی‌عهد و خلیفه‌ی پس از خود، داده است. رشید در این رهنمود می‌گوید: ای احمر! امیر مؤمنان دستاورد و میوه‌ی دل خود را به دست تو سپرده است و دست تو را بر او باز گذاشته است و فرمانبرداری از تو را بر او بایا دانسته است. پس، همان‌گونه باش که امیر مؤمنان پیش پای تو نهاد؛ برایش قرآن بخوان و از گزاره‌ها آگاهی ساز و شعرها برای او بازخوان و آداب و آیین به او یاد ده و چگونگی آغاز و جایگاه سخن را به او بیاموز و از خنده‌ی بیجای او جلوگیری کن و به او یاد ده که با آمدن پیران و بزرگان بنی‌هاشم آنان را ارج نهد و به بزرگداشتِ جایگاه فرماندهان لشکری که پیش او می‌آیند پردازد. نباید ساعتی بر تو بگذرد مگر گرانبهایش بشماری و از آن در پند و اندرز و راهنمایی سود بگیری. او را غمگین مکن که اندیشه‌اش می‌افسرد. اگر او کم‌کاری و کوتاهی کرد، چشم‌پوشی مکن که بیکاری او را دربر می‌گیرد و با او همدم می‌شود. تا می‌توانی با دوستی و نرمی اصلاح کن و با نزدیک بودن و نرمی نشان دادن تا می‌توانی او را از کثری و کاستی برهان و به درستی گرایش ده و اگر با این دوروش باز هم سرپیچی کرد باید تندی و سخت‌گیری نشان دهی.^۲

۱. اصفهانی، محاضرات الادباء، ج ۱، ص ۲۹.

۲. ابن‌خلدون، مقدمه، ص ۳۹۹، بیهقی، المحاسن و المساوی، ص ۶۱۷.

در این زمینه، فاطمیان گام‌هایی فراتر برداشته‌اند، زیرا در کاخ‌های خود مدرسه‌هایی ویژه ساختند که فرزندان بزرگمردان و وابستگان آنان را برای خدمت به خلیفگان و در دست گرفتن شغل‌های برجسته در دولت خلافت آماده می‌ساختند.^۱

پیشه‌ی مرتبی نیکفرجام بود، زیرا هرکس را که بدان می‌پرداخت بر جایگاهی بلند می‌نشاند و بر او جامه‌ی والایی و بزرگی می‌پوشاند. با همه‌ی اینها، برخی از دانشمندان زیر بار آن نمی‌رفتند. ابن‌انباری بازگو می‌کند که سلیمان بن علی در اهواز بود و از آنجا کسی را به دنبال خلیل بن احمد [فراهیدی] فرستاد تا مرتبی فرزندش شود. خلیل برای فرستاده‌ی سلیمان نان خشکی بیرون آورد و گفت: بخور که جز این چیزی ندارم! تا این نان خشک را پیدا می‌کنم، نیاز به شغل و مقام و سلیمان ندارم. آن فرستاده به او گفت: به سلیمان چه بگویم؟ خلیل چنین سرود:

أَبْلِغْ سَلِيمَانَ أَنِّي عَنْهُ فِي سَعَةٍ

وَ فِي غِنَى، غَيْرَ أَنِّي لَسْتُ ذَامِلٍ

وَ الْفَقْرُ فِي النَّفْسِ لَا فِي الْمَالِ تَعْرِفُهُ

وَ مِثْلُ ذَاكَ الْغِنَى فِي النَّفْسِ وَلَا الْمَالِ

«این پیام به سلیمان برسان که از او در آسایش و بی‌نیازی‌ام، جز آن‌که مرا دارایی نیست. نیازمندی در خود است و نه در دارایی که آن را می‌شناسی و مانند چنان بی‌نیازی هم در خویش نهفته است نه در دارایی.»^۲

هنگامی که هارون الرشید از عبدالله بن ادریس خواست تا مأمون را خصوصی و به تنهایی درس دهد و به او حدیث بیاموزد عبدالله پذیرفت. هرچند مأمون کوشید و رشید امید بست، سودی نبخشید. سرانجام، عبدالله به او پاسخ داد: اگر مأمون به شاگردان پیوندد و فراسوی ما آید به او درس خواهیم گفت.^۳

۱. مقریزی، الخطط، ج ۱، صص ۴۴۳-۴۴۴. ۲. ابن‌انباری، طبقات الادباء، صص ۵۷-۵۸.

۳. ابن‌جماعه، تذكرة السامع و المتكلم في ادب العالم و المتعلم، زیرنویس ص ۲۱۱.

شور و شوق آموختن به همگان و یاد دادن به توده بود که این مردان را به این کار وامی داشت.

۱۱. کتابفروشی‌ها

شاید بتوان میان بازارهای عرب جاهلی عُکاظ، مِجَنَه و ذی‌المَجَاز و کتابفروشی‌ها در اسلام پلی و پیوندی زد. به سخن دیگر، چنین می‌نماید که کتابفروشی‌ها در اسلام جانشینان بازارهای کهن یادشده‌اند. در آن بازارها، عرب‌ها برای انجام دسته‌ای از قراردادهای بازرگانی گرد هم می‌آمدند، ولی در این گردهمایی این فرصت را هم می‌یافتند تا از دیدگاه‌های ادبی یکدیگر آگاهی یابند. از این‌رو، شعرهایی می‌خواندند و مناظره‌هایی سرپا می‌شد و سخنرانی‌هایی نغز و دلکش برگزار می‌گردید.^۱ به تقلید از بازارهای جاهلی، این کتابفروشی‌ها در اصل برای کارهای بازرگانی گشایش یافت، ولی پس از چندی که دانشمندان و ادیبان کار آنها را بر عهده گرفتند به نمایشگاه فرهنگ و گفت‌وگوهای دانشی دگرگونی پذیرفت و جایی شد برای گردهمایی و گفت و شنود آنان.

کتابفروشی‌ها، یکسر تقلیدی از بازارهای عرب در جاهلیت نبود، بلکه میان این دو ناهمگونی‌هایی دیده می‌شد. از برجسته‌ترین این ناهمگونی‌ها این بود که هر روز همایش‌های فرهنگی در کتابفروشی‌ها برپا می‌شد، ولی در بازارهای عرب این گردهمایی‌ها بستگی داشت به رونق آنها که در فصل‌هایی (موسم) ویژه و بیشتر سالانه انجام می‌گرفت.

کتابفروشی‌ها از آغاز روی کار آمدن حکومت عباسی نمودار شدند^۲، آن‌گاه به تندی در مراکز و شهرهای گوناگون جهان اسلامی انتشار یافتند. در هر شهر و برزنی چندین کتابفروشی باز شد. یعقوبی، به هنگام گفت‌وگو از

۱. اصفهانی، الأغانی، ج ۵، ص ۳۵ و نیز ابن کثیر (ابوالفداء)، البداية و النهاية، ج ۲، ص ۲۳.
 2. Hitti, *History of the Arabs*, p. 414.

بغداد، از محله‌های این شهر سخن می‌گوید: «... سپس، محله‌ی وَضَّاح، برده‌ی آزادشده‌ی مولی امیرالمؤمنین، ... که در آنجا بیش از صد کتابفروشی وجود داشت».^۱ مصر در روزگار طولونیان و اخشیدیان^۲ برای کتابفروشان بازار بزرگی داشت که در آن کتاب‌های فروشی به نمایش درمی‌آمد و گاهی مناظره‌هایی برپا می‌شد.^۳ مقریزی در بسیاری از جاهای الخطط خود از این برزن‌ها سخن به میان می‌آورد.^۴

کتابفروشان تنها سوداگرانی سودآفرین نبودند، بلکه چه‌بسا ادیبانی بافرهنگ بودند و در پناه این پیشه که خواندن و آگاهی را برایشان ارزانی می‌داشت به دنبال کامجویی معنوی می‌رفتند و دانشوران و ادیبان را به سوی کتابفروشی‌های خود می‌کشاندند. زیر چتر کتابفروشان، شخصیت‌های درخشانی جا می‌گرفتند، مانند ابن‌ندیم^۵، نویسنده‌ی الفهرست، و علی بن عیسی نامور به ابن‌کوجک که به گفته‌ی یاقوت، کتابفروش، دانشور و

۱. یعقوبی، البلدان، ص ۱۷.

۲. اخشیدیّه یا آل اخشید نام سلسله‌ای از فرمانروایان مصر که در ۳۲۳ تا ۵۵۸ ق. / ۹۳۵-۱۱۶۲ م. (سده‌ی دهم تا دوازدهم میلادی) در آن سرزمین و زمانی در شام و دمشق نیز فرمانروایی داشتند. نام این خاندان از واژه‌ی پارسی اخشید گرفته شده است که هم به معنای سرور و مهتر است و، هم به گفته‌ی برخی، به معنای بنده که عنوان فرمانگزاران قدیم فرغانه در خراسان بزرگ بود و فرمانروایان این سلسله خود را از تبار آنان می‌دانستند. الراضی بالله، خلیفه‌ی عباسی، این نام را به پایه‌گذار دودمان اخشیدیان داد. پایه‌گذار آل‌اخشید محمد بن طُغْج اخشید بود که از ۳۲۳ تا ۳۳۴ ق. / ۹۳۵-۹۴۴ م. فرمانروایی کرد و به ابن‌رائق و پس از او به سیف‌الدوله ابن‌حمدان خراج می‌داد. پس از مرگ محمد دو پسرش ابوالقاسم ابوحرّ بن اخشید، در ۳۳۵ تا ۳۴۹ ق. / ۹۴۶ تا ۹۶۰ م. و ابوالحسن علی بن اخشید در ۳۴۹ تا ۳۵۵ ق. / ۹۶۰ تا ۹۶۶ م. حکومت کردند، ولی قدرت واقعی در دست کافور اخشیدی غلام‌سیاه و اخته بود که پس از مرگ ابوالحسن از سوی خلیفه‌ی عباسی به حکومت رسمی مصر دست یافت و در ۳۵۵ تا ۳۵۷ ق. / ۹۶۶ تا ۹۶۷ م. فرمان راند. پس از کافور، ابوالفوارس احمد بن علی در ۳۵۷ تا ۳۵۸ ق. / ۹۶۷-۹۶۸ م. اسماً حکومت کرد ولی قدرتی نداشت و مصر و شام به دست خلیفگان فاطمی مصر افتاد. م.

۳. ابن‌زولاق، أخبار سیویه المصری، برگ‌های ۴۳-۴۴ (دست‌نویس شماره ۱۴۶۱)؛ تاریخ تیمور، دست‌نویس در دارالکتب.

۴. الخطط، ج ۱، صص ۳۶۱، ج ۲، صص ۹۶-۱۰۲.

۵. یاقوت، معجم الادباء، ج ۶، ص ۴۰۸.

نویسنده‌ی چند کتاب بود^۱، و یا مانند خود یاقوت، نویسنده‌ی معجم الادباء و معجم البلدان که در روزگار حاکم، جهان را بدرود گفت.^۲ پیشه‌ی کتابفروشان در روزگار عباسی تنها انجام کارهای بازرگانی و فروش کتاب‌ها نبود، بلکه در همان هنگام کارهای سترگ فرهنگی بسیار مهمی را دربر می‌گرفت. کتابفروشان، کتاب‌های مهم را رونویس می‌کردند و آنها را در دسترس خواستاران می‌گذاشتند، و در برابر، کارمزد اندکی به میانگین یک دینار برای هر کتاب می‌گرفتند.^۳ جاحظ - همان‌گونه که ابوهفان راوی سخن از آن به میان آورده است - سراسر شب را در کتابفروشی‌ها می‌خوابید تا کتاب‌هایی را که می‌خواست بخواند و رونویسی کند و برای این بهره‌وری به کتابفروشان اجاره می‌پرداخت.^۴ آنچه اینک، ما را به سخن‌گستری یاری می‌دهد این است که کتابفروشی‌ها دیدارگاه دانشجویان و دانشمندان بودند و اینان در آنجا به گفت‌وگو و مباحثه می‌پرداختند. اگرچه پیشتر بدین حقیقت اشارت کردیم، ولی دیگر نمونه‌های کوتاه می‌تواند به آشکاری سخن برخیزد:

۱.۱۱. یاقوت حموی سوداگر کتاب بود؛ از بازار کتابفروشان (سوقُ الوراقین) دیدار می‌کرد تا کالای کتاب خود را عرضه دارد. او به [حضرت]

۱. معجم الادباء، ج ۵، ص ۱۷۹. ۲. ابن خلکان، ج ۲، صص ۳۱۱-۳۱۲.

تا امروز نیز پیوسته در بسیاری از کشورهای عربی و اسلامی دانشمندی را می‌بینیم که پیشه‌ی کتابفروشی دارند. سندوبی، که کتاب مقابسات ابوحنیفان بدو پیشکش شده است، درباره‌ی یکی از اینان سخن می‌گوید: با مردی آشنا شدم شیخ عبدالغنی نام که در خان‌الخلیلی کتاب می‌فروخت. او مردی بود دانا، و بسیار آگاه و با درستی و پاک‌اندیشی کتاب‌های گرانبها و سودمندی را که نیاز داشتم به من نشان می‌داد.

او با من درباره‌ی مسائل علمی و ادبی گفتگو می‌کرد و اندیشه‌ی مرا از آگاهی درباره‌ی حقایق چیزها و باریک‌بینی در کارها سرشار می‌ساخت و درباره‌ی کتاب‌هایی که می‌بایست بخوانم، با من رایزنی می‌کرد؛ او مرا به چگونگی و شیوه‌ای که بهره‌وری از مطالعه را کامیاب می‌ساخت، رهنمون بود (دیباچه‌ی مقابسات ابوحنیفان، ص ۳).

3. Saiyed Ameer 'Ali, *A Short History of the Saracens*, p. 460.

۴. یاقوت، معجم الادباء، ج ۶، ابن‌ندیم، الفهرست، ص ۱۶۹.

علی^(ع) کینه می‌ورزید و از کتاب‌های خوارج چیزهایی خوانده بود و تارهایی تار از علی^(ع) در ذهنش تنیده شده بود. یاقوت در سال ۶۱۳ ق. / ۱۲۱۶ م. راهی دمشق شد و در یکی از بازارهای آنجا می‌نشست و با هوارادان علی به مناظره می‌پرداخت...^۱

۲.۱۱. دو پیشوای نامی ابوالفرج اصفهانی و ابونصر زجاج بیشتر یکدیگر را در یک کتابفروشی در بازار کتابفروشان دیدار می‌کردند. در یکی از نشست‌های خود ابوالحسن علی بن یوسف شاعر نزد ابوالفتاح جزار کتابفروش نشسته بود. جزار بیت‌هایی از ابراهیم بن عباس صولی می‌خواند تا به این بیت رسید:

«رَأَى خَلْتِي مِنْ حَيْثُ يَخْفَى مَكَانَهُ

فَكَانَتْ قَدَى عَيْنِيهِ حَتَّى تَجَلَّتْ

دوستم را از جایی که جایگاهش پنهان است دید،

آن‌گاه که دو چشمش تار بود از پرده برون شد».

جزار چند بار این بیت را خواند و آن را ستود. ابوالفرج که می‌خواست ذوق جزار را بیازماید، به ابونصر زجاج گفت: پیش او برو و به او بگو: در ستودن و خوش آمدنت از این بیت زیاده‌روی کردی. صنعت ادبی این بیت کجاست؟ ابونصر پیش زجاج رفت و سخن ابوالفرج را بازگفت. زجاج پاسخ گفت: آنجا که می‌گوید: «دو چشمش تیره و تار بود.» ابونصر به سوی اصفهانی بازگشت و او را از پاسخ زجاج آگاه کرد. ابوالفرج گفت: دوباره نزد زجاج بازگرد و به او بگو که نادرست گفته است. صنعت ادبی این بیت اینجاست: «از جایی که جایگاهش پنهان است.» در این میان، گفت‌وگویی ادبی درگرفت.^۲

۳.۱۱. ابن جوزی (۵۹۷ ق. / ۱۲۰۰ م.) درباره‌ی بازار کتابفروشان بغداد،

۱. ابن خَلِّكان، وفيات الأعيان، ج ۲، ص ۳۱۱. ۲. یاقوت، معجم الأديباء، ج ۵، صص ۱۵۷-۱۵۸.

به روزگار خود، می‌گوید: «بازار بزرگی بود؛ دیدارگاه دانشمندان و شاعران که در آنجا نشست‌هایی داشتند.»^۱

۱۱-۴. ولی درباره‌ی بازار کتابفروشان مصر، سخنی برمی‌گیریم از مقریزی که چکیده‌ی آن این است: این بازار میان بازار زرگران و مدرسه‌ی صالحیه قرار دارد که به گمانم پس از سال ۷۰۰ ق. / ۱۳۰۰ م. ساخته شده است... و بازار کتابفروشان پیش از آن و رویه‌روی بخش شرقی مسجدِ عمرو قرار داشت... و پیوسته این بازار جایگاه گرد آمدن دانش‌پژوهان بود که در آنجا به رفت و آمد می‌پرداختند. بیشتر، برای یکی از آنها سروده‌ام:

مُجَالَسَةُ السُّوقِ مَذْمُومَةٌ   وَ مِنْهَا مَجَالِسٌ قَدْ تُحْتَسَبُ
فَلَا تَقْرَبَنَّ غَيْرَ سَوْقِ الْجِيَادِ   وَ سَوْقِ السَّلَاحِ وَ سَوْقِ الْكُتُبِ
فَهَاتِيكَ آلَةَ أَهْلِ الْوَعْيِ   وَ هَاتِيكَ آلَةَ أَهْلِ الْأَدَبِ

نشستن در بازار ناپسند است و زشت،

ولی از آن میان نشست‌هایی هستند که برکنار از این ناپسندی مانده‌اند.

پس جز به بازار نیکان،

و بازار جنگ‌افزار [فروشان] و بازار کتاب‌ها نزدیک مشو!

از این رو ابزار مردم جنگاور را بگیر!

و ابزار مردم با فرهنگ را بردار!^۲

کتابفروشی‌ها نه تنها بر خود کتابفروشان که چه بسا بر خانواده‌های آنان نیز نشان فکری برجای می‌گذاشت. یکی از آن نمونه‌ها زینب و حمده‌اند. دختران زید کتابفروش. زید در وادی الجمی^۳ نزدیک غرناطه (Granada) می‌زیست. این دو دختر شاعر در ادبیات و همگی شاخه‌های آموزش و دانش‌ها سرآمد گردیدند و همپا و همتای استادان هم‌روزگار خود بودند.^۳

نقش علمی تنها در چهارچوب کتابفروشی‌ها نبود و نماند، بلکه به دیگر

۱. ابن جوزی، مناقب بغداد، ص ۲۶. ۲. الخطط، ج ۲، ص ۱۰۲. (متن تازی، صص ۶۵-۶۶)

3. Saiyed Ameer 'Alī, *A Short History of the Saracens*, p. 569.

مغازه‌های خرید و فروش، راه یافت. جوانان و ادب‌دوستان در مغازه‌ی سفال و کوزه‌فروشی گرد می‌آمدند و ابوالعتاهیه شعرهای خود را برای آنان می‌خواند. آن‌گاه، آنان سفال پاره برمی‌داشتند و شعرهای ابوالعتاهیه را روی آن می‌نوشتند.^۱ ابوبکر صَبَّغی (م: ۳۴۴ ق. / ۹۵۵ م.) خود رنگریزی می‌کرد و در مغازه‌اش رنگ می‌فروخت. او از فقیهان برجسته‌ی شافعی بود که بسیار حدیث شنیده بود و می‌دانست. مغازه‌ی او انجمن دانشمندان، حدیث‌خوانان (از بردارندگان حدیث) و حدیث‌دانان بود. ابوعبدالله بن یعقوب در آستانه‌ی در می‌نشست و برای مردم [حدیث] می‌خواند.^۲

ابوالحاج سخن یکی از استادان خود را بازگو می‌کند که مردی دانش‌پژوه راهی بغداد شد؛ او آنچه خواست خواند و پس از آن‌که به سطحی رضایت‌بخش رسید بر آن شد تا به زادگاهش بازگردد؛ از این رو چهارپایی اجاره کرد تا بر آن سوار شود و شهر را ترک گوید. چارپادار درنگ کرد و به مغازه‌ای رفت تا توشه‌ی راه بخرد. این دانش‌پژوه بحث ادبی شورانگیزی را که میان دو تن از مغازه‌داران همسایه درگرفته بود شنید؛ آن‌گاه از چارپادار خواست تا او را به بغداد بازگرداند و می‌گفت: شهری بدین اندازه از فرهنگ و دانش را شاید ترک کردن.^۳

۱۲. خانه‌های دانشمندان

مسلمانان این خانه‌ها را جای آسوده‌ای برای آموزش همگانی به شمار نمی‌آوردند، زیرا که هیچ‌کدام از صاحبان خانه و دانشجویان میان آرامش و شکوه‌خانه و انجمن درس، که لازمه‌ی آن جنب و جوش و تکاپوست، آسایش و سازگار و راحتی احساس نمی‌کردند. قرآن مجید، کتاب آسمانی مسلمانان، در این آیه بدان اشارتی دارد که: «ای کسانی که گرویده‌اید! به

۱. اصفهانی، الأغانی، ج ۳، ص ۱۲۹. ۲. سُبُکی، طبقات الشافعیه، ج ۲، ص ۱۶۸.

۳. ابوالحاج، الألف بالآباء، دست‌نگاشت در کتابخانه‌ی بایزید، استانبول، شماره‌ی ۵۳۳۶، برگ ۱۴۷ آ.

خانه‌های پیامبر درمیایید، مگر این که شما را به خوراک خوانند و چشم به راه فرارسیدن آن منشینید، ولیکن چون دعوت شدید پس درآیید و چون خوراک خوردید، پراگنده شوید و خود را به گفت‌وگو سرگرم سازید که این کارتان پیامبر را می‌رنجاند و او از شما شرم می‌کند و خدای از گفتنِ حق شرم ندارد.»^۱

عبدری در کتاب المدخلِ خود^۲ این مسأله را شرح کرده است و یادآور می‌شود که: بهترین جا برای آموزش و پرورش همگانی مسجد است. در آن به روی همه‌ی کسانی که می‌خواهند درآیند باز است. درس دادن در مسجد به آشکاری آیین و سنت و جلوگیری از بدعتگری می‌انجامد یا دستوری از دستورهای خداوندی را می‌آموزند. در مسجد این هدف فراوان دست می‌دهد، زیرا جای گرد آمدن مردم است از بالا و پست، دانا و نادان، به وارونه‌ی خانه که درش به روی توده‌ی مردم بسته است، مگر کسانی که اجازه‌ی ورود می‌یابند. اگر هم در خانه‌ها به روی همگان باز باشد باز از احترام و شکوه برخوردارند.» عبدری در جایی دیگر می‌گوید: «این خانه‌ها تنها به هنگام ضرورت، جایگاه درس‌اند.»^۳

پس، در پاسخ به ضرورت و در شرایط محدود و معینی انجمن‌های دانشی/ آموزشی در خانه‌های شخصی برپا می‌شد که در زیر می‌آید:

آموزش اسلامی در خانه در روزگار آغازین اسلام، پیش از پیدایی مسجدها جریان داشت. پیامبر، بر او درود باد!، خانه‌ی ارقم بن ابی‌ارقم را کانون دیدار یاران و پیروان خود قرار داد تا پایه‌های دین نوین را به آنان بیاموزد و آیه‌های قرآنی فرودآمده را بر آنان بخواند. پیامبر همچنین از کسانی که به

۱. احزاب / ۵۳ و نیز بنگرید به تفسیر فخر رازی بر این آیه، ج ۷، ص ۳۴۷ و تفسیر ابوالسعود در حاشیه‌ی فخر رازی، ج ۶، صص ۵۵۲-۵۵۳. ۲. عبدری، المدخل، ج ۱، ص ۸۵. ۳. همان، ج ۲، ص ۹۷.

اسلام پناه می‌آورند و بدان گرایش داشتند در این خانه استقبال می‌کرد تا دل‌هایشان از راهنمایی و آموزش او سرشار و لبریز شود و، به دنبال آن، به اسلام درآیند و به گروه مسلمانان پیوندند.^۱

گذشته از خانه‌ی اَرْقَم، پیامبر پیش از بنیاد مسجدها نیز در خانه‌ی خود در مکه و مدینه می‌نشست و مسلمانان برای آموزش و پرورش (تعلیم و تزکیه) گرد او می‌آمدند. این کار همچنان پایید تا آیه‌ی یادشده‌ی پیشین در مدینه فرورستاده آمد. چنان‌که می‌دانیم این آیه پس از پیدایی مسجدها فرورستاده شد و بار گرانِ گرد آمدن در خانه‌ی پیامبر را، که می‌رفت تا پیوستگی و همیشگی گیرد و برای پیامبر خدا، گاه آسودگی و آسایش نگذارد کاهش داد. پیداست که آیه‌ی یادشده تنها به خانه‌ی پیامبر اشارت دارد و بس، ولی از این آیه چنین برداشت می‌کنند که خانه‌ها را جایگاه درس گزیدن، خوشایند نیست. با همه‌ی اینها، این ناخوشایندی به آن اندازه نرسید تا از این کار جلوگیری کند، زیرا در پاره‌ای از روزگاران، به وارونه‌ی پراگندگی مسجدها، بسیاری از دیدارگاه دانشجویان و استادان و کانون‌های بزرگ علمی در همین خانه‌های دانشمندان برگزار می‌شد.

یکی از مهم‌ترین این خانه‌ها خانه‌ی شیخ‌الرئیس ابن‌سیناست. جُرْجانی، دوست ابن‌سینا، می‌گوید: «هر شب دانش‌پژوهان در خانه‌ی ابن‌سینا گرد می‌آمدند و من با او شفا می‌خواندم و در زمان دیگری، کسی دیگر کتاب قانون می‌خواند. تدریس در سرِ شب بود، زیرا او به هنگام روز، خدمتِ شمس‌الدوله می‌کرد و فرصت نداشت. روزگاری بدین‌سان سپری کردیم».^۲

ابوسلیمان سیستانی (محمد بن طاهر بن بهرام)، که کمی پیش از پایان سده‌ی چهارم هجری مرده است، یک چشم داشت و بیماری خوره (جُذام)

۱. طبری، تاریخ الامم والملوک، ج ۳، ص ۱۳۳۵.

۲. ابن اصبیعه، عیون الأبناء، ص ۴، قفطی، اخبار الحکماء، ص ۴۲.

گرفت. همین انگیزه‌ی خانه‌نشینی و بریدن او از مردم بود، که کسی جز دانشمندان و دانشجویان پیش او نمی‌آمد. خانه‌ی ابوسلیمان پناهگاه دانشوران دانش‌های پیشین (علوم اوایل) بود. او به درس دادن می‌نشست و سرآمدان و بزرگان بدانجا می‌رفتند و به فراگیری می‌پرداختند.^۱ قفطی در زیستنامه‌ی ابوالحسن عبدالله منجم می‌گوید:^۲ ابوالحسن دوست و همنشین ابوسلیمان بود. بیشتر، در خانه‌ی ابوسلیمان گروهی از بزرگ‌دانشمندان گرد می‌آمدند و در موضوع‌های پراکنده به گفت‌وگو و مناظره می‌پرداختند. سخن ابوسلیمان اختلاف را از میان برمی‌داشت و تعیین‌کننده بود. از کسانی که در این نشست علمی گرا حضور می‌یافتند: ابومحمد مقدسی، ابوالفتح نوشجانی، ابوزکریا صیمری، ابوبکر قومسی، غلام زحل (م: ۳۷۶ ق. / ۹۸۶ م.)، ابوحنیان توحیدی (م: ۴۰۰ ق. / ۱۰۰۹ م.) و نیز دیگری را که کمتر نامبردار بودند، می‌توان یاد کرد. ابوحنیان توحیدی یادآور می‌شود که هریک از اینان در رشته‌ی ویژه‌ی دانش خود یگانه و بی‌همتا بودند.^۳ یک بار، ابن‌سعدان وزیر از ابوحنیان خواست تا با او از آنچه در فلان روز گفت‌وگو کرده بود سخن گوید. ابوحنیان به بازگویی سیمایی از آنچه در خانه‌ی ابوسلیمان به گفت‌وگو درآمده بود پرداخت که واپسین دیدگاه‌ها درباره‌ی روان (نفس) بود.^۴ خوشبختانه، بخش بزرگی از این گفت و شنوهای علمی در کتاب‌های المقابسات و الامتاع والمؤانسه‌ی ابوحنیان توحیدی برجا مانده است.^۵ بیشتر آنچه را ابوحنیان برای وزیر بازگو کرد از مسائلی بود که در این نشست درباره‌ی موضوع‌های گوناگون به گفت‌وگو درمی‌آمد. آنان بیشتر به شرح، نقد، بررسی و بحث و گفت‌وگو از دیدگاه‌های فیلسوفان گذشته می‌پرداختند، خواه با آن دسته از فیلسوفان همگام و هم‌اندیشه بودند یا نبودند.^۶ برای نمونه، آنجا که سقراط

۱. قفطی، همان، صص ۱۸۱-۱۸۳. ۲. قفطی، همان، صص ۱۱۴-۱۱۵.

۳. ابوحنیان توحیدی، المقابسات، ص ۱۲۰. ۴. همو، الامتاع والمؤانسه، ج ۱، ص ۴۰.

۵. بنگرید به: الامتاع و المؤانسه، ج ۲، صص ۱۸، ۲۳، ۲۴ و ۴۳، و ج ۳، صص ۹۹، ۱۲۴ و ۱۲۵.

۶. بنگرید به: الامتاع و المؤانسه، ج ۲، صص ۴۳ و ۴۹.

گفته است: «سخن نازک و پاک از دانستن ناپاک می‌گریزد»، ابوسلیمان با آن هماهنگ است و با بازگویی سخنی از فیلسوفی دیگر شرحی بر آن افزوده است که بیمار با دیدن پزشک شاد می‌شود و دستور درمانی او را می‌پذیرد، زیرا به دانش او آگاهی دارد، ولی نادان همراه با دانا چنین نمی‌کند چون آن آگاهی را ندارد.^۱

همین که سخن افلاطون، که می‌گفت: «دانش، چراغ روان است»، بازگو گردید ابوسلیمان گفت: «چه اندازه نیکوست اگر شیشه‌ی این چراغ پاک و شفاف و بی‌غبار باشد». ^۲ آنجا که افلاطون گفته است: «هرکس با پادشاه همنشینی کند از سنگدلی او دلگیر نمی‌شود، چنان‌که غواص از سهمگینی دریا افسردگی نمی‌یابد». ابوسلیمان گوید: «زیان این گفته که گوینده‌اش آن را با آوردن این مثل نیروبخشیده است بر سودش می‌چربد. این مثل خود راستی و درستی را به همراه دارد، چنان‌که کاستی و نادرستی را. کسی از پادشاه دوری نمی‌جوید، مگر هنگامی که او ستم کند».^۳

از خانه‌های برجسته‌ای که دانشجویان و استادان بدانجا پناه می‌بردند تا بهره‌های سرشاری بگیرند، خانه‌ی امام ابوحامد محمد غزالی (م: ۵۰۵ ق. / ۱۱۱۱ م.) بود که پس از کناره‌گیری از کار، دانشجویانش را در نظامیه‌ی نیشابور می‌پذیرفت و با آنان دیدار می‌کرد. او به دنبال سفرش به حج و گوشه‌گیری در مسجد اموی دمشق، که کتاب زبان‌زد احياء علوم الدین خویش را در آنجا نگاشت، به چنین کاری پرداخت.^۴

همین که علی بن محمد فصیحی، از استادان بنام نظامیه (م: ۵۱۶ ق. / ۱۱۲۷ م.)، به تشیع متهم شد و به هنگام پرسش، آن را انکار نکرد، او را از آنجا برکنار کردند. با همه‌ی اینها، دسته‌هایی از شاگردان راهی خانه‌ی او

۱. همان، ج ۲، ص ۴۴. ۲. الإمتاع و الموانسة، ج ۲، ص ۴۵.

۳. همان، ج ۲، صص ۴۷-۴۸.

۴. نگاه کنید به زندگی‌نامه‌اش در سرآغاز کتاب احياء، ص ۳.

می‌شدند تا به حلقه‌ی درس او درآیند.^۱ یعقوب بن کلس (م: ۳۸۰ ق. / ۹۹۰ م.)، وزیر‌العزیز بالله فاطمی، با آگاهی گسترده از مذهب اسماعیلی با نگارش کتاب بزرگی در فقه اسماعیلی آنچه را از المعز و العزیز شنیده بود فراهم آورد. هر روز آدینه، خانه‌ی او انجمن دانشوران و دانشجویان بود تا از این کتاب و کتاب دیگر بر آنان بخواند.^۲

سلفی، احمد بن محمد ابوطاهر (م: ۵۷۶ ق. / ۱۱۸۰ م.)، از دانشمندان تهی‌دست بود. او شهرها را گردید تا به اسکندریه رسید و در آنجا با زنی دارا زناشویی کرد و خانه‌ی خود را در اسکندریه جایگاهی برای آموزش قرار داد. سلفی در پایان سومین جلد از گزیده‌هایش از اصول احادیث ابوالحسن علی بن مُشرف می‌نویسد: «از آغاز آن، هم خواندن و هم شنیدن را به پایان بردم و اسحق و حمّد دو فرزند احمد بن موسی مروزی با من بودند و این کار در خانه‌ام در اسکندریه انجام یافت».^۳

اینها نمونه‌هایی اندک بودند از آنچه کتاب‌های ادب و تاریخ بازگو کرده‌اند و خود گواهی است روشن بر این‌که خانه‌های دانشمندان در نشر فرهنگ، به ویژه پیش از انتشار مدرسه‌ها، نقشی سترگ بازی کرده‌اند. چون خانه جایی شخصی و ویژه بود، کسانی که بدانجا می‌رفتند گونه‌ای بیم و گرفتگی احساس می‌کردند. صاحب‌خانه‌ای که خانه‌اش را دیدارگاه دانشجویان می‌ساخت، می‌بایست واردشوندگان را با خوشرویی و خوش‌آمدگویی دیدار کند و آنان را به بدرقه برخیزد و گرنه بهانه‌ای می‌بود در نیامدن دانشجویان و به دنبال آن، از سودبخشی و بهره‌وری درس می‌کاست. همچنین، دانشجویان می‌بایستی سنگینی و احترام و شکوه آن خانه را نگاه دارند.^۴

۱. یاقوت، معجم الأدباء، ج ۵، ص ۴۱۵. ۲. الخطط، ج ۲، ص ۴۳۱.
 ۳. برگ شماره‌ی ۹ دستنویس در کتابخانه‌ی پرفسور آربری (Arberry) و هم بنگرید به ذهبی، تذکره الحفاظ، ج ۴، ص ۹۳. ۴. عبدری، المدخل، ج ۲، صص ۹۷-۹۸.

۱۳. تالارهای ادبی

برای من آشکار است که تالارهای ادبی، که در روزگار اموی ساده و بی‌پیرایه پدیدار شدند و در روزگار عباسی فراوان و گسترده گردیدند، چیزی جز دگرگونی نشست‌های خلفای راشدین نیست، چرا که خلیفه در اسلام هم کارهای اینجهانی را سامان می‌داد و هم در کارهای دینی فتوا می‌داد. برای همین، از مهم‌ترین شرط‌های خلیفه، داشتن آن دانشی بود که به اجتهاد می‌انجامید.^۱

بدین گونه، خلفای راشدین، که شرعی برگزیده شده بودند، با مردم در مسجد یا بیرون مسجد می‌نشستند تا درباره‌ی مسائل دینی آنان حکم و فتوا دهند. هنگامی که خلیفه به تنهایی نمی‌توانست به حل آن مسأله پردازد و خود راهگشای آن باشد، از یاران پیامبر می‌خواست تا با او به رایزنی بنشینند. خلیفه، برای رسیدن به پاسخی استوار، از دیدگاه‌ها و یارمندی‌های یاران پیامبر بهره می‌گرفت.^۲

نشست‌های خلفای راشدین با تالارهای ادبی در این نکته به هم می‌پیوندند که هر دو به گسترش و دگرگونی فرهنگی خدمت کردند و در راه نشر شناخت و آگاهی کارگر افتادند. با همه‌ی اینها، در زیر سایه و حضور خلیفه، شکاف‌های ژرفی میان آن نشست‌ها و این تالارهای ادبی وجود داشت. هرکسی با آزادی کامل می‌توانست به آن نشست‌ها بپیوندد و یا هرگاه می‌خواست آن را به اراده‌ی خویش ترک کند. خلیفه را با نام و عنوان ساده‌ی «ای جانشین پیامبر خدا!»، که پس از چندی به عبارت «ای امیر مؤمنان!» تغییر یافت، می‌خواندند. توده‌ی مردم بر روی فرش‌های کم‌بها یا بوریا و گاهی روی زمین می‌نشستند.^۳

۱. ماوردی، الاحکام السلطانیة، ص ۵؛ فخری، الآداب السلطانیة، صص ۲۰-۲۱.

۲. نگاه کنید به احمد شلبی، السياسة والاقتصاد فی التفكير الاسلامی.

۳. جرجی زیدان، تاریخ التمدن الاسلامی، ج ۵، ص ۱۳۱.

در تالارهای ادبی، عرف و آیین‌ها و تمدن‌های بیگانه‌ای، که خلیفگان عرب از کشورهای بزرگ زیر فرمان خود برگرفته بودند، آشکارا به چشم می‌آمد. تالار به افزارهایی تازه و نو آذین بندی شده بود. ابن عبدربه^۱، مقرئ^۲ و مقریزی^۳ در این باره سخن گفته‌اند. درهای این تالارها به روی همه‌ی کسانی که خواهان آمدن بودند گشوده نبود. گروه و لایه‌ی ویژه‌ای از مردم اجازه‌ی آمدن داشتند.^۴ حاضران آزاد نبودند تا هرگاه می‌خواستند بیایند و یا از جا برخیزند و تالار را ترک گویند، بلکه به هنگامی معین در تالار حضور می‌یافتند و با اشاره‌ی ویژه‌ی خلیفه بازمی‌گشتند. هر خلیفه‌ای اشارتی داشت دانسته‌شده. هرگاه معاویه می‌گفت: «شب گذشته است» شب‌گویان (یاران و داستان‌سرایان شبانه) و هرکس حضور داشت از جا برمی‌خاست. هنگامی که عبدالملک چوبدستی خود را می‌افکند حاضران برمی‌خاستند. ولید با گفتن «شما را به خدا می‌سپارم...»؛ هادی با گفتن «درود بر شما!»؛ هارون الرشید با سخن «خدایا! پاکی و درخور ستایشی»؛ معتصم با نگرستن به کفشدار؛ واثق با دست کشیدن به دو گونه‌ی خود و خمیازه کشیدن می‌فهماندند که باید هرکسی نزد آنان است از جا برخیزد و مجلس را ترک کند.^۵

خلیفه، و نه کس دیگری، بحث در تالارها را آغاز می‌کرد.^۶ ابن خلکان^۷ بازگو می‌کند که احمد بن ابی‌دؤاد نخستین آغازگر سخن با خلیفگان بود و کسی پیش از او با آنان سخن آغاز نمی‌کرد. نکته‌ی دیگر این که موضوع‌های مورد بحث و گفت‌وگو و مناظره در تالارهای ادبی گسترده‌تر و ژرف‌تر از مسائلی بود که در نشست‌های خلفای راشدین گفته می‌آمد.

۱. در شرق جهان اسلامی بنگرید به العقد الفرید، ج ۴، صص ۱۰۱-۱۰۸.

۲. برای غرب جهان اسلام (اندلس) بنگرید به نفع الطیب، ج ۲، ص ۱۱۲۸.

۳. برای مصر بنگرید به الخطط، ج ۱، صص ۳۸۵-۳۸۶.

۴. جاحظ، التاج فی اخلاق الملوک، ص ۲۱. ۵. جاحظ، التاج، صص ۱۱۹-۱۲۰.

۶. همان، صص ۴۹-۵۰. ۷. الوفيات، ج ۱، ص ۲۱.

تالارهای ادبی آیین و روش‌های ویژه و معینی داشتند که باریافتگان به حضور می‌بایست آنها را رعایت کنند. صابی در کتاب رسوم دارالخلافة و کُشاجم در کتاب ادب الندیم خود به درازا از این شیوه‌ها و رسم‌ها سخن گفته‌اند. اینک، گوشه‌ای از آن را می‌آوریم:

پس، کسی که به پیشگاه خلیفه یا نشستِ داستان‌سرای و شب‌گویی (= مسامره) او می‌آمد می‌بایست پاکیزه، خوش‌پوش، سنگین‌رفتار و متین‌کردار باشد و به عطرها و خوشبو عطرآگین... و از آنچه می‌داند که پادشاه خوشش نمی‌آید پرهیزد.^۱ و چون واردشونده به پیشگاه خلیفه در می‌آمد می‌گفت: درود و آمرزش و ارزانی خداوند بر تو باد ای امیر مؤمنان!... اگر کسی که وارد می‌شد وزیر بود یا از بزرگان، خلیفه دست خود را از زیر آستین دراز می‌کرد تا به عنوان بزرگداشت، آن‌کس، آن‌را ببوسد.* ولی‌عهدان، استناداران، خاندان بنی‌هاشم، قاضیان و فقیهان دست خلیفه را نمی‌بوسیدند و تنها به درود گفتن بسنده می‌کردند.^۲

واردشونده در جای درخور خود می‌نشست، بی‌آن‌که پا از گلیم خویش فراتر نهد، مگر به درخواست خلیفه. برابر می‌نشست تا کمتر به کنار، پشت سر و پیرامون خود بنگرد و از تکان دادن دست و دیگر اعضایش بکاهد و چشم از هر دیدنی، به جز خلیفه، برگیرد و با کسی در جایی که نشسته است درگوشی و اشاره نکند و به خواندن نامه یا کتابی در نزد خلیفه نپردازد، مگر خلیفه به خواندن آن نیاز پیدا کند و بدان دستور دهد. هرگاه کسی او را برای آشنایی با چیزی یا دلیل آوردن مورد گفت‌وگو قرار دهد جز با کوتاه‌ترین واژگان و نیرومندترین مفاهیم سخن نگوید و از خنده، مگر

۱. صابی، رسوم دارالخلافة، برگ‌های ۴۶-۴۷.

* گویا تاریخچه‌ی دست‌بوسی در اسلام از همین جاست و خود پیدا است که این آیین نفرت‌انگیز و نمودار چاپلوسی و زبونی را نه خلفای راشدین که خلیفگان ستمگر بعدی بنیاد نهادند و آنان نیز از پادشاهان و خسروان و قیصرها آموخته بودند. در تحف العقول این روایت آمده است که: «إِنَّ الرَّجُلَ لَا يُقْبَلُ يَدَ الرَّجُلِ، لِأَنَّ الْقِبْلَةَ كَصَلَاةٍ لَهُ = مرد دست مرد را نمی‌بوسد، زیرا دست‌بوسی مانند نماز گزاردن به اوست.» «م.»

۲. فشرده‌ای از دو برگ ۴۵ و ۴۶ کتاب رسوم دارالخلافة، دست‌نگاشت بغداد.

ناگزیر افتد، خودداری کند... و باید بداند که انسان هنگامی در دیده‌ی دوست و همنشین اش بزرگ‌تر می‌نماید که شخصی خاموش باشد.^۱ کسی که در نشست خلیفه حاضر است نباید چیزی بگوید، مگر از او پرسند یا نباید سخنی آزادانه بگوید یا بخواند، مگر بدان اجازت یابد. اگر چنین کند، راه و روش آن این است که تنها به اندازه‌ی شنیده شدن کوتاه سخن گوید و تا آنجا که به دوباره‌گویی و پرسش نیاز نیفتد آوای خود را بلند نسازد.^۲ از بازگویی سرگذشت افسانه‌مانند و نشدنی یا واژه‌ای که زشت است پرهیزد و باید کسی که نشسته، به هنگام سخن گفتن خلیفه، به او گوش فرادهد تا بی‌تکرار آن را بفهمد، چرا که دوباره‌گویی خلیفه از آیین‌های شایسته نیست.^۳

کشاجم^۴ به همگو و همنشین (ندیم) سفارش می‌کند تا خوب گوش دادن را همچون خوب سخن گفتن بیاموزد. خوب گوش دادن مهلت دادن به گوینده است تا سخن خود را به پایان برد. باید به گوینده با چهره و چشم رو کند و به آنچه می‌گوید گوش فرادهد. شنونده نباید چشم از گوینده بردارد و به پیرامون خود نگاه اندازد و به کاری دیگر پردازد و به اندیشه فرورود. کسی که سخنی را که آغاز کرده است، با آن‌که شنونده آن را می‌داند، نباید بر گوینده پیشی جوید، بلکه باید نشان دهد که از آن خوشش آمده است تا آن‌که گوینده نپندارد شنونده دلگیر و خسته شده است. کشاجم می‌افزاید:^۵ از آیین سخن گفتن یکی این‌که نه بریده‌بریده سخن گوید و نه تندتند و دامنه‌ی آن را به گفته‌های همانند نگستراند، باید انگیزه‌ای باشد تا گوینده خواسته و نشانه و آرمان خود را بهتر بیان کند... شیرین‌ترین و بهترین چیز برای سخن گفتن، خودداری از سخن‌درازی و پرهیز از کاربرد معانی پیچیده و واژگان ناآشناست، چرا که پیوسته سخنان کوتاه را ستوده‌اند. عبدالله بن معتر گفته

۱. صابی، رسوم دار الخلافة، چکیده‌ای از برگ‌های ۵۰، ۵۱ و ۵۲. ۲. همان، برگ ۴۹.

۳. همان، برگ ۵۳. ۴. کشاجم، ادب الندیم، صص ۳۲-۳۵.

۵. همان، صص ۳۳-۳۴.

است: «بَيْنَ أَقْدَاجِهِمْ حَدِيثٌ قَصِيرٌ هُوَ سِحْرٌ وَمَا سِوَاهُ كَلَامٌ» در میان نیزه‌هایشان سخنی کوتاه جادوست و جز آن، گفته‌ای بیش نیست.^۱ دیگر گوید:

إِذَا هُنَّ حَدَّثْنَ قَضِيْنَهٗ   وَ مَنِيْنَنَا أَنَّ الْحَدِيْثَ يُعَادُ

«هرگاه آن زنان به سخن گفتن پردازند، آن را به پایان برند

و بر ما منت می‌نهند تا آن سخن را دوباره بگویند».

از آیین سخن این که گوینده بسیار لبخند و قهقهه نزند. هنگامی که متوکل، خلیفه‌ی عباسی، نجاح بن سلمه را به همگویی برگزید، نجاح به او گفت: در من صفت‌هایی است که همگویی خلیفگان را نشاید. متوکل پرسید: چه صفت‌هایی؟ نجاح پاسخ داد: پشت سر هم پیشاب کردن و به هنگام سخن گفتن لبخند زدن و پیش از دو جام نتوانم نوشیدن. خلیفه به او گفت: به پاس راستگویی‌ات، این صفت‌ها را بر تو می‌بخشیم.^۲

خلیفگان خود را پشتیبان دانش می‌دانستند و می‌انگاشتند که باید کاخ‌هایشان کانون درخشش فرهنگ و آگاهی و پایگاه دیدار دانشمندان و ادیبان باشد. از همین رو، چون معتضد بالله خواست کاخ شماسیه‌ی خود را در بغداد بنیاد نهد به مساحت آن افزود. هنگامی که علت را از او پرسیدند یادآور شد که می‌خواهد در آنجا خانه‌ها، اتاق‌ها و غرفه‌هایی بسازد تا سرآمدان هنر و صنعت و پیشوایان مکتب‌های علوم نظری و علمی در آن

۱. بیتی از قصیده‌ی عبدالله ابن معتز، است که در آن می‌سراید:

س فردت علی السقام الملام	قد نهانی الامام عن سفه الکأ
قام بینی و بینهن الامام	عفتها مکرها و لذات عیش
غصن بانّ علیه بدر تمام	و لقد حث بالمدامة کفی
ق الیه التفصیل و الالتزام	عجبا ینهب العیون و یشتا

دیوان ابن معتز، ج ۲، ص ۶۳. (متن تازی، ص ۷۵).

۲. کشاجم، ادب الندیم، ص ۲۵.

جای گیرند و در پی آن با برخورداری از زندگی و دستمزدی نیکو، برای آموزش هنرجویان و دانش‌آموزان به دست استادکاران راه هموار گردد.^۱

بدین‌سان، سرگذشت تالارهای ادبی به تاریخ کاخ‌ها و به ویژه به کاخ‌های خلیفگان گره خورده است. تالارهای ادبی از نشستن در کاخ بلند معاویه، نخستین خلیفه‌ی اموی، آغاز شد. مسعودی^۲ بازگو کرده است که روزی عبدالله بن هاشم به نشست معاویه درآمد. معاویه گفت: چه کسی مرا از بخشش، بزرگی و جوانمردی می‌آگاهاند؟ عبدالله گفت: ای امیر مؤمنان! بخشش: دادن دارایی و دهش است پیش از درخواست؛ بزرگی: توان دست یازیدن به کار است و بردباری و استواری به هنگام لغزش‌ها و جوانمردی: همانا شایستگی در دین و نیکو ساختن وضع و حال مردم و پشتیبانی از همسایه است.

معاویه برخی از دانشمندان و ادیبان و زندگی‌نامه‌نویسان را به نشست خود فرامی‌خواند تا برای او از تاریخ عرب و رخدادهای زبان‌زد آنان برخوانند و سخن گویند. او همچنین، از آگاهان به تاریخ ایران و رُم می‌خواست تا از سرداران و خسروان و چگونگی سازمان اداری و روش کشورداری آنان برایش سخن بگویند.^۳

۱. مقریزی، الخطط، ج ۲، صص ۳۶۲-۳۶۳.

۲. مسعودی، مروج الذهب نشر باریبه دو مینار (Barbier de Meynard)، ج ۲، ص ۵۹.

۳. همان، ج ۵؛ صص ۷۷-۷۸، ویراسته‌ی باریبه دو مینار: بیشتر نشست‌های خلیفگان نمایشی بود برای گفت‌وگوها و مناظره‌های علمی و ادبی که گذشته از سرگرمی و خوشگذرانی، هدفش خدمت به فرهنگ بود. با این‌همه، برخی از خلیفگان زیرک گاهی این نشست‌ها را به آموزش تاریخ، کارنامه‌های فرماندهان، نامی‌ترین رویدادها و رخدادهای دلیرانه می‌کشاندند تا در برخورد با دشواری‌های پیش‌آمده از آن یاری گیرند. معاویه، همان‌گونه که در بالا گفته آمد، چنین می‌کرد مروان بن محمد، که در نشست او زندگینامه و گزاره‌های شاهان خوانده می‌شد، پیوسته چنین می‌کرد و جز در سخت‌ترین روزها و ناگزیر از آن نمی‌برید، حتا در روزی که ابومسلم خراسانی نزدیک بود بر خراسان چیره شود (مسعودی، مروج الذهب، ج ۲، ص ۲۰۲). ابوجعفر منصور، پایه‌گذار حقیقی دولت عباسی، هم بر چنین راهی رفت و به فرهنگی از این دست نیاز داشت. شاید

عاملی [شیخ بهاء]^۱ حکایت می‌کند که روزی عبدالملک مروان نشسته بود و در کنارش گروهی از ویژگیان و شرکت‌کنندگان در نشستِ داستان‌سرایی و شب‌گویی او گرد آمده بودند؛ آن‌گاه گفت: کدامین شما نام اعضای بدنش را برابر حروف الفبا و به ترتیب به من خواهد گفت تا هرچه از من بخواهد به او دهم؟ سوید بن غفلة پاسخ داد: من، ای امیر مؤمنان! عبدالملک گفت: بگو! و او برشمرد: أنف (بینی)، بطن (شکم)، ترقوه (چنبر)، ثغر (دندان پیشین)، حلق (نای)، خَدَّ (گونه)، دِمَاغ (مغز)... یکی از دوستان عبدالملک گفت: ای امیر مؤمنان! من از اندام‌های پیکر انسان دو تا آورم که با یک حرف الفبا و به ترتیب باشد. آن‌گاه سوید گفت: من سه تا آورم و برشمرد: انف (بینی)، اسنان (دندان‌ها)، اذن (گوش)... عبدالملک او را نواخت و پاداش داد و بر نکوداشت او افزود.^۲

ابوالفرج اصفهانی^۳ بازگو می‌کند که یک تن عرب بیابانی (اعرابی) در پیش عبدالملک مروان نشسته بود؛ جریر هم حضور داشت. عبدالملک از عرب بیابانی پرسید: تو کیستی؟ گفت: من مردی‌ام که در دوسوی من عَنَعْنَه‌ی دو قبیله‌ی تمیم و اسد و کَسْکَسَه‌ی ربیع و در پیرامون مردم یمن قرار دارند و من از هیچ‌کدام نیستم. [عَنَعْنَه = همزه را در تلفظ به عین تبدیل می‌کنند مانند عَنُّ به جای اَنَّ و کسکسه: به هنگام وقف کردن در یک

عَلَّت چنین برداشتی در توجیه نشست‌های ادبی، چنان‌که گذشت، این بود که خلیفگان به بهره‌وری از گزاره‌های گذشتگان گرایش داشتند. دیگر این‌که خلیفگان زیرک بر این عادت بودند که همگی نموده‌های سرگرمی و کامجویی خود را در چنان قالب‌هایی بریزند و به پیگیری و کوشایی و دوراندیشی رو آورند. اینان چه‌بسا با این کار از زنبارگی و زن‌آمیزی و خوشگذرانی کناره می‌گرفتند. عبدالملک را هم در این باره شعری است.

قوم إذا حاربوا شدوا مآزرهم   دون النساء ولو باتت باطهار

«گروهی که چون به پیکار برخیزند کمربندهای‌شان را بی‌زنان سخت ببندند، اگرچه با زنان حلال خویش می‌خواهند»، (مسعودی، همان، ج ۲، صص ۲۰۲-۲۰۳).

۱. شیخ بهایی، کَشْکُول، ص ۱۵۵. ۲. داستان کامل در کَشْکُول آمده است.

۳. الأغانی، ج ۷، صص ۵۴-۵۵.

واژه‌ی موث به پایان آن یک سین می‌افزایند، مانند بکس به جای بک].
 عبدالملک پرسید: تو از کدامینی؟ - گفت: از دایی‌های تو، از قبیله‌ی غُذره
 [بنو غُذری شاخه‌ای از قبیله‌های قُضاعه بودند که در شمال حجاز می‌زیستند]
 که پندآموزان مردم‌اند. عبدالملک: آیا از شعر چیزی می‌دانی؟ عرب بیابانی
 گفت: ای امیر مؤمنان! هرچه می‌خواهی از من بپرس!
 عبدالملک پرسید: عرب در ستایش، کدام بیت را بهتر سروده است؟
 عرب بیابانی پاسخ داد: این بیت جریر که می‌گوید:

أَلَسْتُمْ خَيْرُ مَنْ رَكَبَ الْمَطَايَا وَأَنْدَى الْعَالَمِينَ بَطُونَ رَاحٍ

«آیا شما بهترین کسانی نیستید که بر شتران سوار می‌شوند؟
 بخشنده‌تر از همه‌ی دیگران در جهان؟»

جریر سرش را بالا کرد و راست نشست. سپس، عبدالملک پرسید:
 کدام بیت عرب در فخر و بالیدن بهتر است؟ پاسخ شنید، این سخن جریر:
 إِذَا غَضِبْتَ عَلَيْكَ بَنُو تَمِيمٍ حَسِبْتَ النَّاسَ كُلَّهُمْ غَضَاباً
 «هرگاه خاندان تمیم بر تو خشم آرند تو پنداری همه‌ی مردم خشمگین‌اند».
 جریر تکانی خورد، آن‌گاه، عبدالملک گفت: کدام بیت هجوت‌تر؟ وی
 پاسخ گفت، این گفته‌ی جریر:

فَغَضُّ الطَّرْفِ أَنْكَ مِنْ نُمَيْرٍ فَلَا كَعْباً بَلَّغْتَ وَلَا كِلَاباً

«چشم بر بند از نگاه که تو از قبیله‌ی «نمیر»ی

که نه همتای قبیله‌ی «کعب»ی و نه همتای قبیله‌ی «کلاب»

جریر دست به پیشانی و بالای ابروان گرفت. عبدالملک پرسید: کدام
 بیت غزلی‌تر است؟ عربی بیابانی گفت این بیت جریر:

إِنَّ الْعَيُونَ الَّتِي فِي طَرْفِهَا حَوْرٌ قَتَلْنَا ثُمَّ لَمْ يَحْيَيْنَا قَتَلْنَا

«چشم‌هایی که در پیرامونشان سیاهی است

ما را کشتند و آن‌گاه از کشتگان شرم نکردند»

جریر شادمانه برخاست، آن‌گاه عبدالملک گفت: کدام بیت در تشبیه بهتر است؟

پاسخ شنید که این بیت جریر:
 سَرَى نَحْوَهُمْ لَيْلٌ كَأَنَّ نَجُومَهُ قَنَادِيلٌ وَفِيهِنَّ الذُّبَابُ الْمُفْتَلُّ
 «شبی سوی آنان رفت که گویی ستارگانش

قندیل‌هایی کبودند که در آنها فتیله‌های پیچیده جا گرفته است».
 جریر گفت: ای امیر مؤمنان! پاداش مرا به عذری بدهید! عبدالملک گفت: همسنگ پاداش تو را از بیت‌المال به او خواهیم داد و از پاداش تو ای جریر چیزی نکاهیم. پاداش جریر ۴۰۰۰ درهم بود و پوشاک. عذری بیرون آمد و در دست راستش ۸۰۰۰ درهم و در دست چپش یک بسته پوشاک گذاشته بودند.

در روزگار ولید اول [=ولید بن عبدالملک]، میان عدی بن رقاع، شاعر دربار و ستایشگر خاندان اموی، و کثیر هم‌چشمی و رقابتی تند درگرفته بود. یک بار، دیداری میان آن دو در کاخ ولید روی داد. هنگامی که نخستین شاعر آغاز به خواندن شعری کرد که به آن مناسبت سروده بود، کثیر مصرع به مصرع آن را با نیشخند و ریشخند به نقد نشست. پس از خواندن چند بیت، عدی نتوانست ادامه دهد، زیرا همه‌ی کسانی که در آن نشست بودند، زیر تأثیر نقد کثیر، مخالفت خویش را با خواندن شعر عدی نشان دادند.^۱

۱. اصفهانی، الأغانی، ج ۸، ص ۱۸۳. نویسنده، در متن تازی کتاب خود، مشاعره‌ی جریر و فرزدق را در نشست بشر بن مروان از کتاب الأغانی (ج ۷، صص ۵۲-۵۳) بازنویس کرده است: جریر و فرزدق در حضور بشر بن مروان بودند بشر به آن دو گفت: شما به پاسخگویی با شعر و فخرفروشی پرداخته‌اید و یکدیگر را هجو کرده‌اید. مرا به هجو نیازی نیست ولی در بالندگی و فخر دوباره آغاز به سرایش شعر کنید و مرا از آنچه گذشت آگاه سازید. فرزدق گفت:

نَحْنُ السَّنَامُ وَ الْمَنَاسِمُ غَيْرُنَا فَمَنْ ذَا يُسَاوِي بِالسَّنَامِ الْمَنَاسِمَا؟

«ما کوهانه‌ی شتریم و کف پای چارپا جز ماست پس چه کسی کوهانه را با کف پا برابر می‌نهد؟»
 جریر پاسخ داد:

وَ أَنْبَأْتُمُونَا أَنْكُمْ هَامٌ قَوْمِكُمْ وَ لَا هَامٌ إِلَّا تَابِعٌ لِلْخَرَاطِمِ

چنان‌که پیداست، در روزگار اموی نشست‌های ادبی ساده و بی‌پیرایه بود. کمی پس از روی کار آمدن دولتِ عبّاسی، تالارهای ادبی به مفهوم واقعی به والایی و اهمیت خود رسیدند و دیدارها و نشست‌های منظم نه‌تنها در کاخ‌های خلیفگان که در کاخ‌های وزیرانشان نیز انجام می‌پذیرفت و با حال و هوای آن روزگار که تمدن بیگانه، و به ویژه فرهنگ و تمدن ایرانی برجستگی داشت، درخور و هماهنگ می‌نمود. با مطالعه درباره‌ی این تالارهای ادبی خواننده می‌تواند شکوه و اهمیت این نشست‌ها را، که نمودار کامیابی و گستردگی فرهنگ آن دوره بود، تصوّر کند. تالارهای ادبی بهترین وضع در میانه‌ی تمامی گونه‌گون نشست‌هایی را داشت که در آن روز برپا بود.^۱

گسترده‌ترین کوشایی آن روزگار در این زمینه به هنگام فرمانروایی هارون الرشید (۱۷۰-۹۳ ق. / ۷۸۶-۸۰۸ م.) آغاز شد که از آگاهی و فرهنگ

→ و به ما خبر دادید که شما سرشناسِ گروه خودید و حال آن‌که هیچ سرشناسی نیست که پیرو بزرگان قوم نباشد.» فرزدق گفت:

فَنَحْنُ الزَّمَامُ الْقَائِدُ الْمُقْتَدَىٰ بِهِ مِنْ النَّاسِ، مَا زَلْنَا، وَ لَسْنَا لَهَا مَآ

«پس ما لگام پیشوایی مردمی را در دست داریم که پیوسته از او فرمان می‌برند و ما همیشه از گروه متوسط مردم نیستیم.» جریر گفت:

فَنَحْنُ بَنِي زَيْدٍ قَطَعْنَا زَمَامَهَا فَتَاهَتْ، كَسَارَ سَائِسِ الرَّأْسِ عَارِمٍ

«پس، ما خاندان زید رهبری آن پیشوا را بریدیم و چنان از هم گسیخت و ناپدید شد، گویی مانند می‌زده‌ای گیج و منگ است.»

بشّر گفت: ای جریر با بریدن افسار و رفتن با ماده‌شتر، چیره آمدی! آن‌گاه، بشّر به هر دو شاعر پاداش داد و جریر را نیکو نواخت.

نویسنده طنز دو شاعر یعنی عدی و جریر را در نشست ولید بن عبدالملک نیز بازگو کرده است و شعری را که کثیر نقد کرده است آورده است (متن تازی، صص ۷۹-۸۰). گفتنی است که سلمی، دختر عدی نیز شاعر بود و روزی در نبودن پدرش با تنی چند از شاعران که برای رویاری در شعر با پدر آمده بودند به شعرسرایی پرداخت.

۱. در الأغانی آمده است که اسحاق موصلی، خواننده‌ی معروف، از مأمون، خلیفه‌ی عبّاسی، درخواست کرد تا اجازه یابد به نشست او در کنار دانشمندان، و نه خوانندگان و نوازندگان، درآید مأمون که می‌پنداشت اسحاق ادیب است این خواهش را پذیرفت. پس از چندی، اسحاق درخواست حضور در کنار فقیهان را کرد که آن هم پذیرفته آمد. (الأغانی، ج ۵، ص ۶۰).

خوبی برخوردار بود. در حضور او بارها مناظره‌ها و بحث‌های آزاد شعری، دینی و ادبی برگزار می‌شد.^۱ شاعرانی مانند: ابونواس، ابوالعتاهیه، دَعْبِل، مسلم بن ولید و عَبَّاس بن أَحْنَف، و موسیقی‌دانانی همچون: ابراهیم موصلی و پسرش اسحاق؛ واژه‌دانان و دستوردانان و زبان‌شناسانی به سان: کَسایی، و خطیبان و واعظانی مانند: ابن سِمَّان؛ تاریخ‌نگارانی همانند واقدی و بسیاری دیگر جز اینان در نشست‌های هارون شرکت می‌جستند.^۲

در روزگار هارون الرشید بود که مباحثه‌ی دستوردان نامبردار میان سیبویه و کَسایی روی دارد. در این مباحثه، که به مسأله‌ی زُبوریّه زبان‌زد شده است، کَسایی از پشتیبانی شاگردش امین [برادر مأمون] برخوردار گردید. این مناظره در فضایی سیاسی برگزار شد و کَسایی به ناحق کامیاب از آب درآمد.^۳

گیراترین مناظره در حضور هارون الرشید میان کَسایی دستوردان و ابویوسف فقیه روی داد. کَسایی با به‌کارگیری قاعده‌های دستوری مسائل کلامی را حلّ کرد و به بسیاری از پرسش‌های فقهی و حقوقی پاسخ گفت.^۴ در همان هنگام، یحیی بن خالد نشست‌های منظّمی برای فیلسوفان و چهره‌های برجسته در علم کلام برگزار می‌کرد تا در بحث‌های آزاد در پیرامون مسائلی که بیشتر به دانش کلام بستگی داشت شرکت جویند.^۵

1. Hitti, *The History of the Arabs*, p. 413.

2. Nicholson, *A Literary History of the Arabs*, p. 261.

۳. ابن‌خلکان، وفيات الأعیان، ج ۱، ص ۴۵۹؛ مجالس ابی‌مسلم، برگ‌های ۲ ب و ۳ آ (دست‌نگاشت در مصر). برای آگاهی بیشتر درباره‌ی این مناظره بنگرید به محمدحسین ساکت، «ناکامی‌های سیبویه» در کتاب نهاد آموزش اسلامی، نگاهشته‌ی دکتر منیرالدین احمد، پاریس‌کرده‌ی محمدحسین ساکت، (تهران، نشر نگاه معاصر، ج ۱، ۱۳۸۴)، پیوست ۲، صص ۳۷۱-۳۸۰.

۴. ابویوسف، قاضی القضاة دستگاه هارون، ادعا می‌کرد که کَسایی تنها در زبان تازی مهارت دارد کَسایی گفت: هر کس در یک علم به استادی برسد به همه‌ی دانش‌ها راه می‌یابد ابویوسف پرسید: درباره‌ی کسی که سجده‌های سهو را فراموش کند چه می‌گویی؟ آیا باید یک بار دیگر سجده به جا آورد؟ کَسایی گفت: نه! ابویوسف پرسید: چرا؟! - کَسایی پاسخ داد: زیرا دستوردانان گویند اسمی که مُصَفَّر شد بار دیگر تصغیر نمی‌شود بنگرید به ابن‌خلکان، وفيات الأعیان، ج ۱، ص ۴۶۹ [متن تازی، ص ۸۲]

۵. جرجی زیدان، تاریخ التمدن الاسلامی، ج ۵، صص ۱۴۲-۱۴۳.

«روزگار مأمون دورانِ آگوستن (Agustan) فرهنگ تازی خوانده شده است. این خلیفه خود یک دانشمند بود و برجسته‌ترین دانشمندان را از خاور و باختر جهان اسلام برای همنشینی خویش برگزید. استادان، رایزنان، مترجمان و شارحان دربار او را تشکیل می‌دادند».^۱ «دربار او پر بود از دانشمندان، ادیبان، شاعران، پزشکان و فیلسوفان که از هر گوشه‌ای از جهان متمدن با ملیت‌ها و مسلک‌ها و باورهای گوناگون گرد آمده بودند».^۲

خلیفه مأمون چه بسا خود نقش مهمی در این بحث‌های آزاد داشت. او یک بار، از دانشمندان در نشست خود پرسید: آیا کسی می‌تواند یک بیت شعر از شاعری بخواند که نشان دهد آن شاعر پادشاه بوده است. پاسخ خرسندکننده‌ای داده نشد. آن‌گاه، مأمون شعر ولید بن یزید را خواند:

لی المحض من ودهم   و الیهم نائلی

«مرا تنها دوستی و وفاداری مردم باد! و مردم را دهش فزاینده‌ی من».^۳

تالارهای ادبی از پیشرفت والای دانش آن روز و نیز بحث در موضوع‌های فراوان برخوردار بودند. مسأله‌ی برجسته‌ی آن هنگام دربار‌هی قرآن بود که آیا مخلوق بوده است یا نه. این مسأله به دست معتزله طرح شد و تقریباً همگی برجستگان در جهان اسلام در این مشاجره شرکت می‌جستند و در یکی از دوسوی بحث قرار می‌گرفتند.^۴

1. Hughes, *Dictionary of Islam*, pp. 295–296.

2. Sayid Amir, 'Ali, *A Short History of the Saracens*, p. 278.

۳. اصفهانی، الأغانی، ج ۷، ص ۱۱۵؛ چاپ ساسی. و نیز نگاه کنید به مناظره‌های فرقه‌ای و مذهبی میان مأمون و علی بن موسی الرضا (ع) در عیون الأخبار، کتاب دوم، صص ۱۴۰–۱۴۱.

۴. بنگرید به نمونه‌هایی از این بحث‌ها در طبقات الشافعیه، ج ۱، صص ۲۰۵–۲۱۵. مأمون مسلک معتزلیان را برگزید که دیدگاه‌ها و سخنانشان جز همه‌ی مردم بود (خیاط معتزلی، الانتصار و الرد علی ابن‌الراوندی، ص ۷۲). پیوستن مأمون به اینان، سرفصل نوینی در مذهبشان بود تا آنجا که دولت، دولت آنان شد و سخن، سخن آنان. معتزلیان جز بر منطق و نیروی استدلال و رسایی دلیل تکیه نمی‌کردند و هرگاه مناظره‌کننده از پاسخ فرومی‌ماند و بینش آنان را در پی ناتوانی از ادامه‌ی مناظره نمی‌پذیرفت درخور شکنجه بود، چرا که مسلک مأمون بود چون مناظره و جدل از مهم‌ترین پایگاه‌های معتزلیان در گسترش دیدگاه‌هایشان بود، پایه‌ها و اصولی بنیاد ساختند که به راستی قاعده‌های دانش بحث و مناظره به شمار می‌آمدند. گویند روزی دو دانشمند کلام با هم رویه‌رو

در یکی از بحث‌های آزاد ادبی که در روزگار واثق، خلیفه‌ی عباسی، میان مُخارق و حسین بن ضحاک برگزار شد، نخستین بر آن بود که ابوالعتاهیه از

شدند یکی از آن دو گفت: مناظره‌ای داری؟ دیگری گفت: آری ولی شرایطی دارد و آن این‌که خشمگین نشوی؛ خودپسند نشوی؛ پرخاش نکنی؛ زور نگیری؛ تا با تو سخن می‌گویم چهره از من برنگیری و به دیگری ننگری؛ مورد دعوی را دلیل قرار ندهی؛ اجازه‌ی تفسیر آیه‌ای از قرآن را، تا همان تفسیر را برابر مسلکم بر من روا نداشتی، بر خود روا مداری و در پی راستگویی باشی و شناخت را گردن نهی و این‌که هر کدام از ما مناظره‌ی خود را بر این پایه بنیاد نهیم که حقیقت گم‌شده‌ی اوست و رهنمون شدن هدفش (اصفهانی، محاضرات الأدباء، ص ۱، ص ۴۵).

در روزگار مأمون بیشتر نشست‌های بحث آزاد که با حضور شیعیان، ملحدان طبیعت‌پرست، دوگانه‌پرستان (زردشتیان) و دیگران برگزار می‌شد با کامیابی معتزلیان پایان می‌یافت. ابوهذیل علاف با صالح بن عبدالقدوس به مناظره نشست. صالح به آنجا رسید که درباره‌ی جهان گفت: جهان از دو اصل کهن یعنی روشنایی و تاریکی ترکیب یافته است که هر دو با هم ناسازگارند و سپس، آمیخته شده‌اند. ابوهذیل گفت: پس، آمیختگی آنان همان دو تاست یا چیزی جز آن دو؟ صالح پاسخ داد: آری می‌گویم همان دو (روشنایی و تاریکی) است. ابوهذیل گفت: پس می‌بایست این دو آمیخته‌ای متضاد و ناسازگار باشند اگر در اینجا جز آن دو معنی دیگری نباشد، و آن معنی به آن دو بازنگردد. آن‌گاه صالح از گفت‌وگو بازایستاد و سرود:

ابالهدیل جزاك الله من رجل فانت حقاً لعمرى مفصل جدل

«ای ابوهذیل! خداوند تو را والایی پاداش فرماید به جانم سوگند! که به راستی قطع‌کننده‌ی جدل‌های منی»

پسر این صالح جهان را بدرود گفت. ابوهذیل با ابراهیم نظام، که نوجوان بود، بر صالح گذشت و او را اندوهگین دید، گفت: موجبی برای زاری و اندوه تو نمی‌بینم، مگر نه این است که از دیدگاه تو انسان همچون کشت ابوهذیل به صالح است (به هنگامی معین درو می‌شود). صالح گفت: برای این اندوهگینم که پسر کتاب شکوک را نخواند. ابوهذیل پرسید: کتاب شکوک چیست؟ پاسخ داد: کتابی که من نگاشته‌ام، هر کس آن را بخواند بر آنچه بوده است دودل می‌شود تا آنجا که گمان می‌کند چیزی نبوده است و در آنچه نبوده است چنان دودل می‌گردد که می‌پندارد بوده است. هذیل گفت: پس تو در مرگو پسر دودل باش و چنان کن که گویی نمرده است، هر چند مرده است و هر چند او این کتاب را نخوانده است دودلی نشان ده که بی‌شک خوانده است!! (احمد بن یحیی المرتضی، المینة والأمل، ص ۲۷).

بسیاری از معتزلیان با فلسفه‌ی یونانی بستگی داشتند و از آن توشه‌ها برگرفتند که این خود، آنان را در کامیابی و چیرگی در بحث‌های آزاد بسی یاریگر افتاده بود؛ چنان‌که ابوهذیل علاف و ابراهیم نظام انجام می‌دادند. (بنگرید به: المینة والأمل، ص ۲۶) معتزلیان همچنین دیگر مذاهب را برای برشمردن نقطه‌های ضعف و نارسایی به بررسی و مطالعه گرفتند تا برای پاسخ‌گویی و ردنویسی آماده شوند. یکی از بلندآوازه‌ترین معتزلیان واصل بن عطاء بود که به گفته‌ی عمرو بن عبید در علم کلام شیعه‌ی غالی، مارقان خوارج، کلام زردشتی، طبیعت‌گرایان، مُرجئه و دیگر مخالفان هم‌اورد نداشت (بنگرید به: المینة والأمل، ص ۱۸). [متن تازی، صص ۸۵-۸۷]

ابونواس بشّار شاعرتر است و دومین وارونه‌ی آن را می‌گفت. هرکدام از این دو با خواندن شعرهایی از آن دو شاعر به دفاع از دیدگاه خود پرداخت. آن‌گاه، ابومُحَلَّم، که از سوی خلیفه به داوری برگزیده شده بود، نظر خود را به سود حسین بن صَحّاک اعلام داشت و ابونواس را شاعرتر دانست. خلیفه با پرداخت پول به حسین بن صَحّاک او را نواخت و مخارق شکست خورد.^۱

به گفته‌ی خدابخش، هنگامی که حکومت‌های وابسته یا نیمه‌وابسته‌ی بسیاری در جهان اسلام سرپا گردید، هرکدام در پشتیبانی از دانش به چشم و هم‌چشمی برمی‌خاست. بدین‌گونه، دربارها و کاخ‌های تازه در واقع کانون‌های فرهنگ بودند.^۲ آنها همان کاری را می‌کردند که امروز دانشگاه‌ها انجام می‌دهند.^۳ این کتاب گنجایش آن را ندارد تا بتوان از تالارهای ادبی گوناگون آذین‌بخش آن روز به گفت‌وگو بنشینیم. از این‌رو، تنها به گزارشی کوتاه بسنده می‌کنیم. تالار ادبی ابوالفضل جعفر بن فراتِ وزیر، در یکی از نشست‌هایش به سال ۳۲۶ ق. / ۹۳۷ م. گواه حضور خالدی، ابن‌الاکشاد، کُتّبی، ابن ابی‌یشر، ابن‌ریاح، ابن‌کعب، قدامة بن جعفر، زهدی، علی بن عیسای جراح، ابن ابی‌فراس، ابن‌رشید، ابن‌عبدالعزیز هاشمی، ابن‌یحیای علوی، ابوسعید سیرافی، فرستاده‌ی ابن‌طُغج از مصر، مرزبانی، وزیر (صاحب) دودمان سامانی و ابویشر مَتّا بود. ابن‌فراتِ وزیر خطاب به همگان جز مَتّا آغاز سخن کرد. او پرسید آیا دربارهی اهمیت منطق کسی از آنان آماده است با مَتّا بحث کند یا نه؟! پاسخی نشنید. آن‌گاه گفت: به عقیده‌ی من بسیاری از شما پیروزمندانه می‌توانید در این موضوع بحث کنید. ابن‌فرات رو به سیرافی کرد و ادامه داد: «ای ابوسعید! دیدگاه خود را بگو!» ابوسعید پذیرفت. سپس، گفت‌وگویی

۱. الاغانی، ج ۶، ص ۱۸۶.

2. Khda Bakhsh, *Contribution to the History of Islamic Civilization*, p. 184.

۳. احمد امین، ظُهر الاسلام، ص ۲۸۷.

درازآهنگ و گیرا درگرفت. من خواننده را به کتاب الإمتاع والمؤانسه‌ی ابوحنیان توحیدی (ج ۱، صص ۱۰۹-۱۲۲) ارجاع می‌دهم تا سراسر گفت‌وگو و بحث را دنبال کند. در اینجا، یکی از چندین مسائلی را که به بحث درآمد بازگو می‌کنم: ابوسعید گفت: درباره‌ی این جمله چه می‌گویی که: «زید برترین برادران است» (زیدٌ أَفْضَلُ الإِخْوَةِ). متا پاسخ داد: درست است. ابوسعید پرسید: اگر گفته شود، «زید برترین برادرانش است» (زیدٌ أَفْضَلُ إِخْوَتِهِ) چه می‌گویی؟ متا گفت: این هم درست است. ابوسعید گفت: اشتباه کردی، نخستین جمله درست است و دومین نادرست. متا پرسید: چرا؟ ابوسعید گفت: اینجا جای یاد دادن نیست، اگر به حلقه‌ی درس پیوندی، بهره‌خواهی گرفت. ابن فرات گفت: سخن خود را در شرح این مسأله تمام کن تا برای این نشست بهره‌مند افتد. ابوسعید گفت: جمله‌ی «زید برترین برادران است» درست است، زیرا جزء و یکی از آنان است چنان‌که گویی «خرتو چابک‌ترین خران است» (حِمَاؤُكَ أَفْرَةُ الحَمِيرِ). جمله‌ی «زید برترین برادرانش است» درست نیست، چون زید جزئی از برادرانش نیست بلکه برادرانش جزو اویند، چنان‌که گویی «خرتو چابک‌ترین قاطران است» (حِمَاؤُكَ أَفْرَةُ البِغَالِ).^۱

گفت‌وگو از الإمتاع والمؤانسه ما را به تالار ابن سعدان (م: ۳۷۵ ق. ۱/ ۹۸۵ م.)، وزیر صمصام‌الدوله، می‌کشاند. ابن سعدان از ادیب بزرگ ابوحنیان توحیدی (م: ۴۱۴ ق. ۱/ ۱۰۲۳ م.) خواست تا سرشب‌ها را در مجلس او بگذرانند. ابوحنیان پذیرفت و آن دو درباره‌ی وضع انسان، سرشت روح، شخصیت بزرگان معاصر، ویژگی‌های برجسته‌ی عرب در سنجش با ملیت‌های دیگر، سودمندی نسبی حسابداری یا نامه‌نگاری برای فرمانروا و برتری دستور زبان بر منطق به بحث می‌پرداختند.^۲

۱. استدلال سیرافی در برابر پاسخ متا را از متن تازی کتاب (صص ۸۹-۹۰) آوردم. «م».

2. Von Grunebaum, *The Journal of General Education*, Vol, IV, No. 1, October 1949.

همه‌ی این بحث‌ها و گفت‌وگوها بعدها به درخواست ابوالوفای مهندس (م: ۳۸۷ ق. / ۹۹۷ م.) در الإمتاع والمؤانسة گرد آمد.^۱ ابن سعدان تالاری ادبی داشت که به گونه‌ی معمول، دانشمندان برجسته‌ی قرن بدان می‌پیوستند. او بالنده از گروه خود بود و می‌اندیشید که نشست او از همه‌ی نشست‌های ادبی همگون بهتر است. او می‌گفت: «این گروه بی‌همتاست»، او افزود: «بی‌گمان، انجمن مُهَلَّبِی در ارج و بها با یک تن از دوستان ما برابر نیست؛ از آن میان، ابن عمید آرزو دارد تا به درجه‌ی جوان‌ترین عضو ما برسد و گروه صاحب بن عبّاد چیزی جز سفسطه نمی‌دانند».^۲

استاد گیب (Gibb) زیر عنوان حلقه‌ی درس سیف‌الدوله می‌نگارد:

برای چند سال، جریان عمده‌ی ادبیات تازی در سوریه‌ی شمالی، در حلب، قرار می‌گیرد که جایگاهِ حَمْدَانِیَانِ شیعه، حکومت بسیار کوچک عرب، بود. سیف‌الدوله‌ی حمدانی گروهی گرد خود فراهم آورد که در استعداد چندجانبه کمتر هم‌تا داشت. بخشش و دهش او تا اندازه‌ای همه‌ی ادیبان و دانشمندان هم‌روزگارش را به سوی خود کشانید و نام او را بلندآوازه و جاودانه ساخت.^۳

به سخن نیکلسون (Nicholson)، محمود غزنوی شیفته‌ی شکوه و منزلتی بود که شاینده‌ی یک فرمانروا می‌نمود. کاخ او دیدارگاه فرهنگ ادبی و علمی آن روز بود.^۴

انجمن نابغه‌های ادبی محمود غزنوی دربرگیرنده‌ی عَتَبِی، تاریخ‌نگار تازی‌نویس، بیرونی، عالم و تاریخ‌نگار برجسته و فردوسی شاعر نامبردار ایرانی بود.^۵

کمی پس از آن، غزالی در حضور نظام‌الملک وزیر در یک بحث آزاد

۱. دیباجه‌ی احمد امین بر الإمتاع والمؤانسة. ۲. ابرحیان، الصداقة والصدیق، ص ۳۳.

3. Gibb, *Arabic Literature*, p. 61.

4. Nicholson, *A Literary History of the Arabs*, p. 269.

5. Hitti, *History of the Arabs*, p. 465.

شرکت جست و بر حریف خود چیره آمد و آن‌گاه، از سوی وزیر یادشده به استادی نظامیه‌ی بغداد گمارده شد.^۱

در دربار نورالدین زنگی دانشمندان جایگاهی والا داشتند. گذشته از برجستگان بومی، دانشمندان بیگانه چه‌بسا از راه‌های دور دعوت به آمدن می‌شدند تا در زیر چتر پشتیبانی او به پژوهش پردازند.^۲

اکنون به مصر بازمی‌گردیم تا برای بیان تالارهای ادبی آنجا روزه‌ای کوچک بگشاییم. از روزگار طولونیان، نخستین دولت مستقلی که از هنگام آمدن عرب‌ها به مصر در این کشور روی کار آمد، تالارهای ادبی کار خود را آغاز کرد. ابن‌زولاق می‌گوید که در روزگار طولونیان و اخشیدیان، هنوز مدرسه‌ها و تدریس را برپا نکرده بودند در خانه‌های امیران، وزیران و دانشمندان انجام می‌گرفت.^۳

در دربار اخشیدیان هر شب یک بررسی تاریخی روی می‌داد. کافور اخشیدی در همین دربار دانش آموخت.^۴ ابومسک کافور تا بدان درجه از فرهنگ رسید که آموزش پسران اخشید بدو سپرده شد.^۵ بعدها که کافور شغل سرورش را به چنگ آورد، پشتیبان دانش شد. تالار ادبی او با داشتن متنبی، در میانه‌ی ادیبانش، آذین یافت.^۶

— عینی می‌گوید که سلطان محمود دوستدار دانش و دانشوران بود و آنان را می‌نواخت و در نزد او مناظره‌هایی درازآهنگ انجام می‌پذیرفت (عینی، عقد الجمان، ج ۱۶، برگ ۲۹۷، دست‌نوشته در مصر) [متن تازی، ص ۹۲]

۱. زندگی‌نامه‌ی غزالی در آغاز کتاب الاحیاء، ج ۱، ص ۳. پیوسته مناظره‌هایی میان ابواسحاق شیرازی و امام‌الحرمین ابوالمعالی جوینی در حضور نظام‌الملک جریان داشت (ابن‌اثیر، الکامل، ج ۱۰، ص ۸۱).

۲. جمال‌الدین بن واصل، مفرج‌الکروب فی أخبار بنی‌ایوب، برگ ۱۶۵، دست‌نگاشت در کتابخانه‌ی دانشگاه کمبریج، شماره‌ی ۱، ص ۶۱.

۳. ابن‌زولاق، أخبار سیبویه المصری، ص ۱۹.

۴. دکتر حسن ابراهیم، تاریخ الاسلام السياسي، ج ۳، ص ۲۳۹.

۵. ابن‌خلکان، وفيات الأعیان، ج ۱، ص ۶۱۴. ۶. محمد عَنان، الحاکم بامر الله، ص ۲۳۰.

به هررو، تالارهای طولونیان و اخشیدیان زیر سایه‌ی تالارهای شکوهمند فاطمیان قرار گرفت. خلیفگان فاطمی نشست‌های دانشی فراوانی برگزار می‌کردند که استادان مدرسه‌ها در آن شرکت می‌کردند و برابر با گونه‌گون رشته‌های تخصصی‌شان به گروه‌های منطق‌دانان، فقیهان، ریاضی‌دانان و پزشکان پخش می‌شدند و جامه‌ها (رداها)ی استادی (خَلْعَه) خود را می‌پوشیدند.^۱ این قباها به رداهایی که امروز تحصیل‌کردگان درجه‌های بالای دانشگاهی می‌پوشند همانندی داشت.

در خانه‌ی یعقوب بن کَلَس سه‌شنبه‌ها تالارهای ادبی برگزار بود و قاضیان، فقیهان، متکلمان و منطقیان گرد می‌آمدند. پیداست که میان این دانشمندان بحث آزاد و گفت‌وگو درمی‌گرفت.^۲

یکی از نشست‌های ادبی حاکم بامر الله در ۴۰۳ ق. / ۱۰۱۲ م. برگزار شد. دانشمندان نامی در رشته‌های حساب، منطق، فقه، پزشکی و دیگر دانش‌ها بدانجا فراخوانده شده بودند. آنان به بحث و گفت‌وگو پرداختند. در پایان، خلیفه، با دادن پاداش‌های گرانبها و جامه‌های نیکو، همه‌ی آنان را نواخت.^۳

دربار ملک صالح طلائع بن رَزَّيْک، چهره‌های بزرگ ادب و دانشمندان آن روز را به سوی خود می‌کشاند. عُمارة یمنی در این باره چنین می‌نگارد: «هرکدام از این دانشمندان مردان برجسته‌ای بودند با دانشی بالا و شخصیتی والا. من روش‌های آن‌را پذیرفتم و از آگاهی و پیشرفتِ آنان بهره‌ها گرفتم تا اینکه اجازه یافتم به جرگه‌ی آنان درآیم و در نشست‌هایشان راه یابم.^۴ این نشست‌ها بارها برگزار شد و چه بسیار شب‌ها که ملک صالح شعر خود را می‌خواند.^۵ در یکی از نشست‌ها که به مناسبتی برگزار شده بود، یکی از حاضران شعری خواند آهنگین ولی عامیانه. آن‌گاه ملک صالح به هرکدام از

1. ph. Hitti, *A Short History of the Saracens*, p. 614.

۳. حسن ابراهیم، الفاطمیون فی مصر، ص ۱۳۷.

۲. مقریزی، الخطط، ج ۲، ص ۳۴۱.

۵. ابن تغزی بردی، النجوم الزاهرة، ج ۵، ص ۳۱۳.

۴. عمارة، النکت العصرية، ص ۲۵.

گروه‌ها پیشنهاد کرد تا معنای آن شعر را در قالب شعر فصیح تازی بپرزند. چندان نپایید که چند بیت شعر عالی سروده شد و شعر خود ملک صالح گوی زیبایی را ربود.^۱

در خانه‌ی القاضی الفاضل، وزیر نامبردار مملوکان، نشستنی ادبی برگزار می‌شد. در میان کسانی که بدانجا می‌رفتند شاهزاده عزالدین فرخ‌شاه و تاج‌الدین کندی، دانشمند سرشناس، به چشم می‌خوردند. کندی چنان استعداد خود را نشان داد که عزالدین او را با خود برد و خانه‌ای شکوهمند برایش آماده ساخت. از آن هنگام، او با عنوان یکی از چراغ‌های فروزان در

۱. علی بن ظافر، بدائع البدائة، ص ۱۳۳. در نشست‌های ادبی ملک صالح کسانی چون ابوالمعالی عبدالعزیز بن حباب قاضی، موفق بن خلل، ابن قاموس، مهذب بن زبیر و دیگران شرکت می‌جستند به شعری که آهنگین ولی عامیانه بود عراقیان زکالش و مصریان کان و کان می‌گویند آن دو بیت این بود:

النار بین ضلوعی و نا غریق فی دموعی = «آتش در میان پهلوهای من است و من در اشک‌هایم غوطه‌ورم»
 کئی فتیله قندیل اموت غریق و حریق = «گویی من فتیله‌ی چراغی آویزانم که در حال غرق و سوزش می‌میرم».

جلس ابوالمعالی عبدالعزیز بن حباب سرود:

و له من الزفرات لفح صواعق و له من العبّرات لَجّ بحار
 «هرم گرم او مانند لهیب آذرخش‌هاست و اشک‌های او موج دریاست»
 كذّباله القندیل قُدر هلكها ما بین ماء فی الزجاج و نار

«همچون فتیله‌ی قندیل، که نابودی‌اش، در میانه‌ی آب در شیشه و آتش نوشته شده است»
 قاضی مهذب بن زبیر این‌گونه ساخت:

کائی و قد سالت سیول مدامعی کائنی و قد سالت سیول مدامعی
 «گویی چون من است که اشک‌های روان من و اشک‌های او موج دریاست»
 ذبالة فنديل تعوم بمائها و تسعل فیها النار من کل جانب
 «فتیله‌ی قندیل در آب خود شناور است و زبانه‌ی آتش از هر سو آن را فرامی‌گیرد»
 و صالح سرود:

و اذا تُشِب النار بین أضالعی و اذکنت حریقاً فی الحشا و الترائب

«هنگامی که در پهلوهایم آتش درمی‌گیرد با اشک خود به دیدار می‌روم»

فانا الحریق بل الغریق اموت فی هذا وذا، كذّباله القندیل

«پس من آتشم، بلکه غرق شده‌ام و مانند فتیله‌ی قندیل اینجا و آنجا می‌میرم»

تالارهای ادبی ایوبی درخشید.^۱ در میان پادشاهان و وزیران ایوبی، به جز القاضی الفاضل، کسانی مانند ملک معظم عیسی، فرمانروای دمشق و فلسطین، و دیگران نیز نشست‌ها و تالارهای ادبی داشتند.

در روزگار مملوکان (ممالیک) تکاپوهای تالارهای ادبی ادامه یافت. من تنها به یادآوری گردآمده‌ای گیرا از بحث‌ها و گفت‌وگوهایی که [شادروان] دکتر عبدالوهاب عزام مصری زیر نام مجالس السلطان الغوری، (قاهره، لجنة التألیف، ۱۹۴۱). ویراسته است بسنده می‌کنم.

۱۴. بیابان (بادیه)

زبان تازی گردونه و رسانه‌ی آگاهی و فرهنگ تازیان پیش از اسلام بود و آوندی برای شعر، سخنوری و مثل‌هایشان به شمار می‌رفت. تازیان با داشتن بزرگ‌ترین ستایش برای بیان ادبی، به دست شاعران و سخنوران، یا به جنگ کشیده می‌شدند یا به صلح. این نقش سترگ زبان آنان، در روزگار اسلام، به دست تازیان ادامه و حتا افزایش یافت، چرا که پیامبر فرزندی بود از یک خاندان ناب عرب و قرآن مجید به زبان تازی است.

زبان تازی همپای سپاهیان مسلمان، که به سرزمین‌های رُم شرقی (بیزانس) و ایران گام می‌نهادند، روان می‌گردید و پیروزی اسلام پیروزی این زبان بود. بر روی هم، این گسترش پهناور زبان تازی سودمند نبود، زیرا زبان به تباهی کشیده شد که در زیر گفته می‌آید. اینک، باید بر دو حقیقت تأکید کرد. این بخش، بر این دو حقیقت تکیه دارد:

۱. تاریخ تباهی (ناسرگی) زبان تازی، اگرچه به میزانی محدود، پیش از گشودن سرزمین‌های بیگانه چهره بسته بود و دستاورد پیوند بازرگانی میان عرب‌ها و ناعرب‌ها بود.

۱. محمود دهمان، المقصورة الناجية، ص ۱۱.

۲. این لغزش‌ها چنان ننگی بزرگ به شمار می‌آمد که هیچ‌گاه از آن چشم‌پوشی نمی‌شد.

عربی در حضور پیامبر^(ص) واژه‌ای را نادرست خواند. آن‌گاه، پیامبر^(ص) به کسانی که گرد او بودند، فرمود: «برادر خود را راهنمایی کنید که گمراه شده است».^۱

پیش از روزگار عمر، پیوند میان عرب‌ها و بیگانگان بسیار گسترده بود. کانون‌های امپراتوری اسلامی - مدینه، دمشق و بعدها بغداد - جاهایی بین‌المللی بودند. در دیگر شهرها مانند کوفه و بصره بیگانگان بسیاری می‌زیستند، به ویژه انبوهی از اسیران ایرانی که به اسلام گرویده بودند.^۲ زنانی بسیار از ملیت‌های بیگانه وجود داشتند. کم‌کم، زناشویی نژادهای گوناگون افزونی گرفت. گذشته از آمیختگی همیشگی در شهرها، روستاها و کشورها، حج‌گزاران از گونه‌گون نژادها برای مدتی نه کوتاه (اندهفته) در مکان‌های مقدس گرد می‌آمدند. البته، تازی زبان تفاهم بود، ولی چون برای بیگانگان مُحال بود که قواعد پیچیده‌ی زبان تازی را رعایت کنند، یک زبان تازه و دست و پا شکسته‌ی تازی پدید آمد و رواج یافت که^۳ جاحظ آن را زبان نیمه‌پرورده (مُولَدین) و مردم عامی (بلدیین) می‌خواند.^۴

پیش از این که در این زمینه گامی فراتر نهدیم، می‌خواهم نمونه‌هایی داستانی، که سرگذشت ناسرگی و تباهی زبان را نشان می‌دهند و شرمی که این نادرستی‌ها به همراه آوردند، بازگو کنم:

حسین بن حرّ، به دست دبیرش، نامه‌ای به عمر بن خطاب نگاشت. دبیر در نامه مرتکب لغزشی دستوری شد. عمر نامه را برای حسین پس فرستاد و از او خواست تا به نوشتگر یک ضربه تازیانه بزند.^۵

۱. احمد امین، ضحی الاسلام، ج ۲، ص ۲۵۲.

2. Wellhausen, *The Arab Kingdom and its Fall*, tr. by Margaret Weir, p. 71.

۳. ابن انباری، طبقات الأدباء، صص ۴ و ۱۰. ۴. جاحظ، البیان والتبیین، ج ۱، ص ۶۸.

۵. جاحظ، البیان والتبیین، ج ۲، ص ۴، چاپ ۱۳۱۱. [نویسنده در متن تازی ص ۹۸ به دبیر ابوموسی اشعری این اشتباه را پیوند می‌دهد، بی آن‌که نام او را بیاورد و می‌نویسد، دبیر ابوموسی به عمر نوشت: «من ابوموسی»، (به جای من ابی موسی)].

روزی عربی بیابانی به بازاری درآمد و دید که زبان فصیح و درست، به دست سوداگران، اندکی فراموش شده است. او آن‌گاه گفت: «سُبْحَانَ اللَّهِ! اینان حتا به هنگام ارتکاب چنین لغزش‌هایی دستوری به سوداگری و کسب زیست‌مایه می‌پردازند! ما نه لغزش در زبان داریم و نه سود می‌بریم».^۱

یک بار، هنگامی که زیاد سرگرم زدودن کشمکش‌ها میان مردم زبردست خود بود مردی آمد و بر ضد برادرش، که همه‌ی میراث پدر تازه‌مرده‌اش را غصب کرده بود، شکایت کرد. گناه این مرد این بود که لغزش‌های فراوان دستوری در درخواست و شکایت خود مرتکب شد؛ از این‌رو، زیاد به او گفت: «آنچه در زبان خود گم کرده‌ای جدی‌تر و زیانبارتر از باختن دارایی تو است».^۲

بشیر بن عبیدالله این جمله را روی انگشتری خود نوشت: «بشیر بن عبیدالله مشرک نیست» ولی از دیدگاه دستوری، این جمله درست نبود. پدر بشیر چشمش به آن جمله افتاد و بیان داشت که این جمله از شرک ننگین‌تر است.^۳

گویند مسلمة بن عبدالملک می‌گفت: نادرستی در سخن گفتن از آبله بر چهره داشتن زشت‌تر است.^۴

سرانجام، هنگامی که حسن دانست که یکی از فرماندهان عادت به کاربرد لغزش‌های زبانی دارد اعلام داشت باید بی‌درنگ آن فرمانده از کار برکنار شود.^۵

ابن خلدون درباره‌ی نبوغ نهادی (مَلَکَه) عرب‌ها که با پیوند میان آنان و

۱. ابن قتیبه، عیون الأخبار، ج ۲، ص ۱۵۹؛ ابن عبدالبرّ، ادب المجالسة، برگ ۵۵ (دست‌نگاشت در مصر)، ابن عبدربه، العقد الفرید، ج ۱، ص ۱۸.

۲. جاحظ، البیان والتبیین، ج ۲، ص ۵، چاپ ۱۳۱۱. ۳. همان، ج ۲، ص ۱۱۲.

۴. ابن قتیبه، عیون الأخبار، ج ۲، ص ۱۵۸ و ابن عبدالبرّ، دست‌نگاشت ادب المجالسة، برگ ۵۵. آ.

۵. ابن عبدربه، العقد الفرید، ج ۲، ص ۱۸.

ناعربان گزند یافته است سخن می‌گوید و تاریخ آن را از آمدن اسلام، که آمیختگی با ناعرب به دنبال کشورگشایی‌ها افزونی یافت، می‌داند.^۱ در واقع، گزارش‌هایی از عرب‌های گذشته در دست داریم که نشان می‌دهد حتا فرزندان دچار این‌گونه لغزش‌های دستوری و زبانی می‌شدند. برای نمونه، می‌توان از ولید اول، حجاج یوسف ثقفی، ابوحنیفه، بشر مریسی و شیب بن شیب در میان دیگران یاد کرد.^۲ در برخی از موردها، این لغزش‌ها در خواندن قرآن روی می‌داد و بارها معنای آن را سراسر دگرگون می‌ساخت و اگر با این کار آهنگ و نیتی همراه می‌بود، نشانی بود بر کافر بودن خواننده.^۳

در این میانه، بیابان (بادیه) که بیگانگان را به سوی خود نمی‌کشید تنها میهن زبان سره و ناب و درست گردید. چون بدویان در صحرا تنها ماندند به طبع، نژاد سره‌ی تازی و زبان پیش از اسلام را نگاه‌داری کردند.

در مناظره‌ی دستور زبانی [مسأله‌ی زبوریه] میان کسایی و سیبویه، که پیشتر گفته آمد، حاضران در آن نشست اعلام کردند که نظر یک بیابانی (بدوی) در مسأله‌ی مورد بحث، رأی پایانی خواهد بود. یک بیابانی را آوردند، ولی امین، خلیفه‌ی عباسی، از او خواست تا از کسی که نادرست می‌گفت (= کسایی) پشتیبانی کند. آن بیابانی پذیرفت، ولی بیمناکی خود را از این که مبادا زبانش فرمان نگیرد و به آن تلفظ برنگردد بیان داشت.^۴

۱. ابن خلدون، مقدمه، ص ۴۰۳.

۲. بنگرید به: العقد الفرید، ج ۲، صص ۱۸-۲۰؛ ابن قبیله، عیون الأخبار، ج ۲، ص ۱۵۹، جاحظ، البیان، ج ۳، صص ۳-۵، چاپ ۱۳۱۱.

۳. ابن انباری، طبقات الأدباء، ص ۸؛ جاحظ، البیان، ج ۲، صص ۱۱۳-۱۱۴. برای نمونه، آیه‌ی ۲۴ از سوره‌ی حشر را که می‌فرماید: «هو الله الخالق الباری المصور» (او خدای آفریننده‌ی پدیدآورنده‌ی تصویرگر است) به جای «مصور»، «مصور» (تصویرشده) می‌خواند در نمونه‌ای دیگر، مردی برای یک بیابانی قرآن می‌خواند و در سوره‌ی «برائت» این آیه را به نادرستی آموزش داد: «ان الله برئ من المشرکین و رسوله» (خداوند از مشرکان بیزار است و پیامبر او هم بیزار است)، به جای «رسوله» رسوله خواند یعنی خداوند از مشرکان و پیامبرش بیزار است. آن بیابانی پس از شنیدن این تلفظ گفت: اگر خداوند از پیامبرش بیزار باشد من هم بیزار خواهم بود!! [متن تازی، صص ۹۸-۹۹].

۴. ابن خلکان، وفيات الأعیان، ج ۱، ص ۵۴۹.

آنک، می‌توانستند زبانِ سره و درست را از این مردم بیابانی (بدویان) بیاموزند. آنان از موقع خود سود می‌جستند و به روستاها و شهرهای بزرگ می‌آمدند و به آموختن می‌پرداختند. ابن‌ندیم صورتِ کاملی از بیابانیان نامبرداری که به شهرها آمدند و آموزشِ زبان را به عنوان پیشه پذیرفتند به دست می‌دهد؛ که از میان آنان به کسانِ زیر اشاره می‌کنیم:

ابوالبیدا ریاحی که به بصره آمد و در آنجا، با دریافت دستمزد، بیشتر به آموزش کودکان می‌پرداخت؛^۱ ابوجاموس ثور بن یزید که او هم به شهر بصره آمد و روزبهان ایرانی (ابن‌مقفع) فصاحت را از او یاد گرفت؛^۲ ابوالعمیثیل عبدالله بن خلید به خراسان رفت و آموزگارِ پسرانِ عبدالله طاهر بود؛^۳ عبدالله بن عمرو بن ابی‌صبح به بغداد آمد و بسیاری از دانشمندانِ سرشناس شاگردان او بودند.^۴

بسیاری از مردان در روستاها و شهرها به حلقه زدن بر گرد یک بیابانی و گوش دادن به او خشنود بودند. با این‌همه، کسانی که دارایی داشتند، مانند امیران و نیز دانشمندانِ بلندپرواز به خودِ بیابان (بادیه) می‌رفتند که در آن هنگام، نقشی مدرسه‌گونه داشت.^۵ آنها می‌خواستند از شنیدن زبانِ شکسته و ناسره، که فراگرد آنان پراکنده شده بود، بهره‌یزند و در همان هنگام چندسالی در زادگاه زبان تازی به سر برند. حتی (Hitti) درباره‌ی امیران اموی می‌گوید: «بیابان – صحرای سوریه – نقش مدرسه را داشت. آنان پسرانِ جوان خود را برای فراگیری زبانِ تازی سره بدانجا می‌فرستادند تا در شعر و ادب توانا و صاحب ذوق شوند. معاویه پسر و جانشین آینده‌ی خود (یزید) را به همان‌جا فرستاد».^۶ ولید بن عبدالملک را به بیابان نفرستاده بودند و برای همین،

۱. ابن‌ندیم، الفهرست، ص ۶۶.

۲. همان، ص ۶۷.

۳. الفهرست، ص ۷۲.

۴. همان کتاب، ص ۷۳.

5. *Encyclopedia of Education*, Vol. III, p. 1112.

6. Hitti, *The History of the Arabs*, p. 253.

پیوسته در سخن گفتن لغزش داشت.^۱ گویند پدرش می‌گفت: از این که دوستی بیش از اندازه‌ی ما به ولید او را از فرستادن به بادیه بازداشت آزارمان می‌دهد.^۲ نه تنها امیران بنی امیه که برخی از عبّاسیان را نیز، مانند معتصم، برای چنین هدفی به بادیه می‌فرستادند.^۳

از میان دانشمندان بسیاری که برای یادگیری به این آموزشگاه رفتند از نامبرداران زیر یاد می‌کنیم:

خلیل بن احمد فراهیدی (م: ۱۶۰ ق. / ۷۷۶ م.) که یک بار از او پرسیدند دانش گسترده‌ی خود را از کجا آورده است و او پاسخ داد: «از بیابان‌های حجاز، نجد و تهامه».^۴ بشّار بن بُرد (م: ۱۶۷ ق. / ۷۸۳ م.) تنها شاعری بود که هیچ‌گاه حتا یک بار، به نادرستی و لغزش در زبان نیفتاد. او نشانه‌های این برجستگی خود را بر همه‌ی همروزگاران‌ش چنین بیان می‌کند: «من در اینجا زاده شدم و در میان هشتاد شیخ فصیح‌زبانِ قبیله‌ی بنی‌عقیل و زنان‌شان، که چه بسا فصیح‌تر از مردانشان بودند، پرورش یافتم». هیچ‌کدام از این گروه واژه‌ای نادرست به کار نمی‌برند. هنگامی که بالغ شدم به بیابان رفتم و تا به مردی رسیدم (به میان‌سالگی رسیدم) در آنجا ماندم. پس، چگونه در سُرّایش و گویش بلغزم و خطا کنم؟^۵

کِسامی (م: ۱۸۲ ق. / ۷۹۸ م.) به بیابان رفت. او جز آنچه به یاد سپرد، در نگارش از بیابانیان پانزده شیشه مرکّب به کار برد.^۶

شافعی (م: ۲۰۴ ق. / ۸۱۹ م.) مکه را به سوی بادیه ترک گفت و به قبیله‌ی هذیل پیوست. او تا فراگیری گویایی و گشاده‌زبانی (فصاحت) و آداب و رسوم بیابانیان همان‌جا ماند و همین‌که به مکه بازگشت آغاز به سرودن شعر و بازگویی گزاره‌ها، سرگذشت‌ها و آداب تازیان کرد.^۷

۱. ابن عبدربه، العقد الفرید، ج ۲، ص ۱۸.
۲. همان، ج ۲، ص ۱۹.
۳. همان، ج ۱، ص ۳۶۵.
۴. ابن انباری، طبقات الأدباء، ص ۸۳.
۵. اصفهانی، الأغانی، ج ۳، ص ۲۶.
۶. ابن انباری، طبقات الأدباء، صص ۸۳-۸۴.
۷. یاقوت، معجم الأدباء، ج ۶، ص ۳۶۹.

ابوالفضل عباس بن ریاشی (م: ۲۵۷ ق. / ۸۷۰ م.) می‌باید که دانش خود را از بیابانیان شهرنندیده فرا گرفته بود و حال آن‌که دیگران از شهرنشینان آموخته بودند.^۱

گذشته از آن‌که بیابان‌نشینان زبان ناب و سره و درست را به کار می‌بردند، چهره‌های برجسته‌ای از آنان می‌نشستند و برای شنوندگانی که گرداگردشان حلقه زده بودند شعرهای خوب و تاریخ و سرگذشت کهن تازیان را بازگو می‌کردند. ابوملک عمرو بن کَلْوَكْرَه، ابوثروان عُکَلی و ابوهندام کِلَاب بن حمزه اندک نمونه‌هایی بودند از این آموزگاران.^۲

۱۵. مسجد

اکنون به جایگاه اصلی برای آموزش اسلامی گام می‌نهییم، چرا که در آغاز اسلام حلقه‌های درس در مسجد برپا می‌شد و بی‌آن‌که درنگی داشته باشد سده‌ها گذشته است و تا امروز این تکاپو و کوشایی پویا را به گواهی نشسته‌ایم. از جایی که بیشتر، آموزش اسلامی در چند دهه‌ی نخست، راهنمایی‌های دینی وابسته به باورهای مذهبی را دربر داشت، از این رو می‌بایست مسجدها، که جایگاه پرستش بودند، برای هدف‌های آموزشی به کار روند.

مسلمانان در آغاز اسلام، به داشتن جایی که به دین خود رفتار کنند نیازی فوری احساس کردند و دریافتند که خانه‌های تنگ و کوچک درخور گرد آمدن آنان نیست. شاید آنان زیر تأثیر این واقعیت قرار گرفته بودند که خدمات و مراسم دینی، در دیرها و کلیساهای همسایه برگزار می‌شد. احتمال بیشتر، این‌که ریشه‌ی بنیاد مسجدها به وجود ساختمان کهن دینی عرب‌ها (خانه‌ی کعبه) بستگی داشت. کعبه را خانه‌ی خدا می‌دانستند و مردم

۱. نگاه کنید به کتاب‌های او در الفهرست ابن‌ندیم، ص ۸۶.

۲. ابن‌ندیم، الفهرست، به ترتیب صص ۶۶، ۶۹ و ۱۲۲.

مراسم حجّ خود را در آنجا می‌گزاردند. جشن‌ها و آیین‌های دینی در آنجا برگزار می‌شد.^۱ بیت‌الحرام در چشمِ همه‌ی تازیان، چه مشرک و چه خداپرست، مکانی مقدّس بود. پس از اسلام، مسلمانان این وضع را نگاه داشتند و هرگاه می‌توانستند، برابر اصول باور و دین خود، در آنجا به پرستش و نیایش دست می‌یازیدند.^۲ ابن‌هشام بیان می‌کند که پیامبر^(ص) به هنگام هجرت از مکه نگاهی به کعبه انداخت و فرمود: «به خدا سوگند! تو دوست‌داشتنی‌ترین زمین خدا در نزد منی و دوست‌داشتنی‌ترین زمین در چشم خدایی. اگر ناگزیر به ترک تو نبودم [زیرا کشته خواهم شد] از تو جدا نمی‌شدم».^۳ پس، طبیعی بود که مسلمانان می‌بایست جایگاهی همانند برای پرستش بیابند. در نتیجه، پیامبر خدا^(ص) حتا در سرِ راه خود به مدینه به هنگام مهاجرت، شالوده‌ی مسجد قبا را، که نخستین مسجد در اسلام بود،^۴ پی افگند. حلقه‌های علم در مسجد قبا برگزار می‌شد.^۵ پیامبر^(ص) در مسجد خویش در مدینه می‌نشست و به یارانش دین و آیین یاد می‌داد.^۶ هنگامی که پیامبر^(ص) به مدینه رسید مسجد خود را به زودی در مریّد بنیاد نهاد و برای تشویق مهاجران و انصار به کوشش و تندکاری، خود دست به کار شد. پیامبر خدا^(ص) در این مسجد به یاران خویش آگاهی و دانستنی‌های دینی و دنیایی می‌آموخت.^۷

۱. شهرستانی، الجبل و النخل، صص ۴۴۲-۴۴۳.

۲. ابن‌هشام، السیره النبویه، ج ۱، ص ۲۱۸. ۳. سهیلی، الروض الأنف، ج ۲، ص ۳.

۴. توبه، ۱۰۹؛ ابن‌هشام، همان، ج ۲، ص ۱۱، طبری، تاریخ الرسل و الملوک، ج ۱-۳، ص ۱۲۴. آنجا که بلاذری شرح می‌دهد که این مسجد به دست مهاجرانی که پیش از پیامبر به مکه رسیدند بنیاد یافت، بنگرید به ص ۱۷ فتوح البلدان.

۵. غزالی، الإحیاء، ج ۱، ص ۵۲. ۶. بخاری، باب الصلاة.

۷. بلاذری، فتوح البلدان، ص ۲۰؛ ابن‌هشام، السیره، ج ۳، ص ۱۳؛ طبری، تاریخ، ج ۱-۳، ص ۱۲۵۹. بلاذری و ابن‌هشام روایت‌های دیگری بازگو می‌کنند که نشان می‌دهد آیه‌ی ۱۰۹ سوره‌ی توبه درباره‌ی مسجد مریّد فرود آمده است و نه مسجد قبا [متن تازی، ص ۱۰۳].

برای پی بردن به اهمیت مسجد در آن روزها، باید به یاد سپرد که مسجدها کانون‌های سیاسی، دادگاه‌های دادرسی، نهادهای آموزشی و فراتر از همه جایگاه‌های پرستش و نیایش بودند. بدین گونه، هر کجا اسلام گام می‌نهاد، بنیاد یک مسجد، کاری ضروری بود. مسلمانان هر کجا را فتح می‌کردند یا پی می‌افگندند، به زودی و بی‌درنگ در آنجا مسجدی می‌ساختند. گویند عمر بن خطاب به استانداران خود در بصره (= ابوموسی)، کوفه (= سعد ابی وقاص)، سوریه و مصر (= عمرو بن عاص) فرمان‌نامه‌ای فرستاد تا هر کدام مسجد جامعی بسازند تا مردم آن شهر برای برگزاری نماز آدینه در آنجا گرد آیند. گذشته از جامع برای نماز آدینه، به هر قبیله‌ای سفارش شد تا برای خود مسجدی بسازد.^۱ بدین گونه، شماره‌ی مسجدها، به ویژه در مرکز شهرها، به تندی افزایش یافت، تا جایی که یعقوبی ادعا می‌کند که در سده‌ی سوم هجری سی هزار مسجد در بغداد برشمرده است.^۲

در مصر روند بنیاد جامع کُند بود. عمرو بن عاص جامعی ساخت که به زودی پس از گشودن کشور مصر، نام او را همراه داشت. تا ۱۳۳ ق. / ۷۵۰ م. شهر فسطاط تنها دارای مسجد عمرو بود. در آن سال، عبدالله بن علی بن عبدالله بن عباس، فرماندهی دسته‌ای از سپاهیان عبّاسی، روانه‌ی مصر شد. مروان بن محمد، خلیفه‌ی اموی، پس از پیروزی عبّاسیان بر خراسان و شام به مصر گریخته بود. عبدالله در شمال فسطاط اردوزد. در میان ساختمان‌های فراوانی که در آنجا ساخته بودند، جامع عسکر (مسجد سپاه) دیده می‌شد. در سال ۲۶۵ ق. / ۸۷۸ م. احمد بن طولون مسجد خود را در قطایع پایه گذاشت.^۳ از آن پس، نماز جمعه در جامع عسکر برگزار می‌شد. در ۳۶۰ ق. /

۱. مقریزی، الخطط، ج ۲، ص ۲۴۶؛ سیوطی، حُسن المحاضرة، ج ۲، ص ۱۴۹.

۲. یعقوبی، البلدان، ص ۲۵۰. خواننده نباید یعقوبی را به گزافه‌گویی متهم کند، زیرا مسجدها، به وارونه‌ی جامع‌ها، به راستی پراکنده بودند تا جایی که به هر منزلی که اتاقی برای نماز داشت مسجد (نمازخانه) می‌گفتند. ۳. محمد عکروش، تاریخ الجامع الطولونی، (مصر ۱۹۲۷)، ص ۲۴.

۹۷۰ م. جوهر صقلی مسجد زبان‌زد الأزهرا را پی افگند. این مسجد در ۳۷۸ ق. / ۹۸۸ م. به پژوهش‌ها و بررسی‌های علمی و پژوهشی یافت و پیوسته تاکنون یکی از دانشگاه‌های مهم در اسلام بوده است.^۱ چندی نگذشت که عزیز بالله دست به ساختن مسجد دیگری زد، ولی مرگ گریبانش را گرفت و فرزند و جانشین او حاکم آن را به پایان رسانید. این مسجد را پس از او مسجد حاکم می‌گفتند. همو جامع مقس و جامع راشد را بنیاد نهاد. هنگامی که دودمان ایوبی به فرمانروایی رسیدند، مصر (قاهره) تنها دارای شش جامع بود.^۲

افزون بر این جامع‌ها، برای نماز آدینه، مسجدهای بسیاری برای نمازهای روزانه وجود داشت. در روزگار ابن جبیر (م: ۶۱۴ ق. / ۱۲۱۷ م.) مصر انباشته از مسجد بود، چنان‌که می‌گفتند اسکندریه ۱۲ هزار مسجد داشت. ابن جبیر گزارش می‌دهد که این شماره گزافه نیست، زیرا او توانسته بود چهار یا پنج مسجد را در یک جا بشمارد.^۳

در زمینه‌ی آموزش برآتم تا از میان آن‌همه مسجد، به درازا درباره‌ی چند مسجد که به هدف ما یاری می‌رساند سخن گویم:^۴

۱۵-۱- جامع منصور: در سال ۱۴۵ ق. / ۷۶۲ م. کار بنیاد شهر بغداد، قصر الذهب (کاخ طلا)، و مسجد منصور آغاز شد.^۵ هزینه‌ی ساختن آنها ۱۸ میلیون دینار بود.^۶ این مسجد در روزگار هارون الرشید بازسازی شد و در زمان معتضد گسترش یافت تا انبوه بیشتری از مردم را که بدانجا می‌آمدند در خود جای دهد.^۷

1. Lane Poole, *Cairo*, p. 123-124.

۲. مقریزی، الخطط، ج ۲، صص ۲۴۴-۲۴۵؛ سیوطی، حسن المحاضرة، ج ۲، ص ۱۴۸.

۳. ابن جبیر، الرحلة، ص ۴۳.

۴. در اینجا، ترتیب زمانی و تاریخ بنیاد مسجدها نادیده گرفته شده است و در طرح اصلی ما گفت‌وگو از بغداد، سوریه و مصر گنجانده شده است.

۵. یاقوت، معجم البلدان، ج ۲، ص ۲۳۵. ۶. همان، ج ۲، ص ۲۳۵.

۷. خطیب بغدادی، تاریخ بغداد، ج ۱، ص ۱۰۳.

این مسجد برجسته‌ترین مدرسه و آرمان‌همه‌ی دانشمندان بود و به اندازه‌ای اهمیت داشت که خطیب بغدادی در حج از آب زمزم نوشید و سه چیز از خدا خواست؛ یکی از آنها این بود که کارتدریس در این مسجد به او واگذار شود.^۱ دانشجویان حنبلی می‌بایست این مسجد را به عنوان کانون فعالیت و آموزش خود در سراسر پنج سده در اختیار داشته باشند، زیرا آنان در سال ۴۵۱ ق. / ۱۰۵۹ م. به خطیب بغدادی، که یادش آمد، حمله کردند و او آسیب دید.^۲ کسانی در این مسجد می‌نشست و درس می‌داد. فراء، احمد بن سعدان، أحمر و اخفش از شاگردان او بودند.^۳ یک دیدارکننده‌ی کوفی به این مسجد درآمد و دانشجویانی را دید که به استاد خود گوش فرامی‌دادند. استاد شعری عاطفی می‌خواند و اشک بر دو گونه‌اش روان بود. چون آن مرد کوفی این بدید به حلقه‌ی درس وی پیوست و آن شعرها را نگاشت و دانست که آن‌کس استاد ابوالعتاهیه بود.^۴

در این مسجد نیز کتاب الیاقوت، نگارش ابوعمر و زاهد (م: ۳۴۵ ق. / ۹۵۶ م.) که اثری زبان‌شناسی است، نویسانده و بازبینی شد. نویسنده در محرم ۳۲۶ ق. / ۹۳۷ م. آغاز به تدریس این موضوع کرد.^۵

۱۵-۲- جامع دمشق: مسجد دمشق یکی از عجایب چهارگانه در سده‌های میانه دانسته می‌شد.^۶ بگذارید چند قلم که به بنیاد آن بستگی پیدا می‌کند و تا اندازه‌ای توجیه‌کننده‌ی این اندیشه است، بازنویس کنم: برای ساخت این مسجد، ولید بن عبدالملک درآمد هفت‌ساله‌ی کشور را پرداخت کرد.

کار ساختمان مسجد هشت سال به درازا کشید. اسناد و صورت هزینه‌های ساختمان و گسترش مسجد را هجده شتر حمل می‌کردند.

۱. یاقوت، معجم البلدان، ج ۱، ص ۲۴۶. ۲. همان. ۳. همان، ج ۴، ص ۲۴۳.
 ۴. اصفهانی، الأغانی، ج ۳، ص ۱۴۸. شعرها در دریغ از گذر کودکی و جوانی و فرارسیدن روزگار پیری است.
 ۵. ابن ندیم، الفهرست، ص ۱۱۳. ۶. ابن فقیه، البلدان، ص ۱۰۶.

خوراک بُنشن و سبزی کارگران در مدت کارشش هزار دینار هزینه دربر داشت.

این مسجد ششصد رشته‌ی زرین داشت که آویزها و چراغ‌ها را نگاه می‌داشت.

گفته‌اند از شگفتی‌های این مسجد همین بس که اگر حتا کسی صد سال هرروزه در آنجا می‌ماند می‌توانست چیزهای تازه و شگفت ببیند.^۱ این ساختمان، هنوز، به ویژه بخش کهن‌تر آن، آفرینشگر تأثیری شکوهمند است.

این مسجد یکی از کانون‌های آموزش بود. ابن جُبیر گزارش می‌دهد که حلقه‌های تدریس بسیاری در این مسجد وجود داشت و استادانش حقوق و جیره‌ی بسنده و خوبی دریافت می‌کردند. دانشجویان مالکی مذهب، و بیشتر از مغرب، در زاویه‌ی باختری مسجد می‌نشستند و از استادان بنام مالکی درس‌های خود را فرامی‌گرفتند. حلقه‌ی درسی که استادش به یک ستون معینی در این مسجد تکیه می‌زد اوقاف سرشاری داشت.^۲ در سمت چپ در ورودی به نام باب البرید، یک مدرسه‌ی شافعی وجود داشت با استخری در میانه‌ی آن که آب در آن روان بود.^۳ دانشجویان از جمعیت می‌گریختند و می‌کوشیدند تا گوشه‌هایی دنج و آرام بیابند که برای درس خواندن و انجام دادن تکلیف درسی، آرام و بی‌صدا سامان داده بودند.^۴ در این مسجد حلقه‌ی درس بسیار بزرگی به سال ۴۵۶ ق. / ۱۰۶۲ م. گرداگرد خطیب بغدادی بسته می‌شد. گفته‌اند شنونده‌ی انبوهی پای درس او می‌نشست.^۵

۱۵-۳- جامع عمرو: عمرو بن عاص این مسجد را در سال ۲۱ ق. / ۶۴۱ م. بنیاد نهاد و پس از آن چند بار بازسازی شد و گسترش یافت.^۶ در

۱. ابن فقیه، البلدان، صص ۱۰۷-۱۰۸؛ همچنین بنگرید به یاقوت، معجم البلدان، ج ۴، صص ۷۶-۷۷. ۲. ابن جبیر، الرحلة، ص ۲۷۲. ۳. همان، ص ۲۷۱. ۴. همان، ص ۲۶۶. ۵. یاقوت، معجم الأدباء، ج ۱، ص ۲۵۵. ۶. مقریزی، الخطط، ج ۲، صص ۲۴۶ و ۲۵۶.

آغاز سال ۳۸ ق. / ۶۵۸ م. سلیمان بن عتر در آنجا می‌نشست تا با اندرز دادن و یاری گرفتن از داستان‌ها و سرگذشت‌ها به کشمکش‌زدایی میان مردم بپردازد.^۱ از آن پس، این مسجد همچنان کانون فرهنگی و دادگاه دادرسی بود. مقریزی گزارش می‌دهد که پیش از بیماری وبای سال ۲۴۹ ق. / ۸۶۳ م. جامع عمرو چهل و اند حلقه‌ی درسی و آموزشی داشت که هیچ‌گاه از کار نایستاد.^۲ درباره‌ی هشت زاویه‌ای که در این مسجد سرپا شده بود به درازا چیزهایی در دست داریم که سه زاویه از آنها را در زیر یادآور می‌شوم:

۱۵-۴- زاویه‌ی امام شافعی: که خود او در آنجا به تدریس می‌نشست و برای همین بود که پس از او آن را زاویه‌ی امام شافعی می‌خواندند. تا روزگار مقریزی، تنها بهترین دانشمندان و نامی‌ترین فقیهان برای تدریس به آن زاویه می‌رفتند.

۱۵-۵- زاویه‌ی مجدیه: در آغاز مسجد که وزیر بزرگ مجدالدین ابوالأشبال، وزیر ملک اشرف، آن را سامان داد و قاضی القضاة وجیه‌الدین عبدالوهاب بهنسی را به تدریس آنجا گماشت. تا روزگار مقریزی داشتن این مقام را دستاوردی آرمانی می‌پنداشتند. وقف‌هایی چند در مصر و قاهره به این زاویه ویژگی داشت.

۱۵-۶- زاویه‌ی صاحبیه: این زاویه را محمد فخرالدین وزیر پرداخت و دو تن استاد، یکی مالکی و دیگری شافعی را بر آن گماشت.^۳ در این مسجد، انجمن‌های ادبی هم برگزار می‌شد. گویند طبری در ۲۵۳ ق. / ۸۶۷ م. انجمنی بنیاد نهاد و به درخواست ابوالحسن سراج شعرهای طبرماتح را در آنجا می‌خواند.^۴ مسجدها برای گونه‌گون دانش‌های رایج میان تازیان آن روزگار کانون‌های

۱. همان، ص ۲۵۳. ۲. مقریزی، الخطط، ج ۲، ص ۲۴۶.

۳. همان، صص ۲۵۵-۲۵۶، این زاویه در مصر موقوفه داشت.

۴. یاقوت، ارشاد، ج ۶، ص ۴۳۲.

فرهنگی به شمار می‌آمدند. گذشته از نمونه‌های بالا، اشارتی کوتاه می‌کنم به انجمنی که عبدالله بن عباس روزهای سه‌شنبه در کعبه برپا می‌کرد و موضوع آن تفسیر قرآن بود^۱ و نیز انجمن ربیعة‌الرأی در مسجد مدینه، که مالک، حسن [امام حسن شیبانی] و مردم طبقه‌ی بالا در مدینه بیشتر فقه می‌آموختند^۲ همچنین، انجمن حسن بصری برای مطالعه‌ی دانش کلام شایان یادآوری است.^۳ در حلقه‌ی دومی شکاف افتاد و واصل بن عطاء، پیشوای گروهی نو، انجمنی ساخت که در آن به ویژه علم کلام حکمت مدرسی (اسکولاستیک) تکامل یافت^۴ [این مکتب را معتزله خواندند].

پژوهش‌های واژه‌شناسی تازی راه خود را به سوی مسجد باز کرد. درباره‌ی ابو عمرو زاهد که دانش نحو را در مسجد منصور^۵ آموخت و نَفْطُویَه، که همان رشته را در مسجد الأنباریین فراگرفت، چیزهایی می‌خوانیم.^۶ در غرناطه می‌شنویم که یک دستوردان شاگردان بسیاری را در مسجد گرد خود می‌آورد.^۷ مطالعات ادبی به دست کُمیت بن زیاد و حمّاد راویه برگزار می‌شد که در آن این دو شاعر تدریس می‌کردند و مسائل ادبی را به بحث می‌نشستند.^۸ سعید بن مُسیّب در مسجد مدینه درباره‌ی شعر تازی بحث می‌کرد.^۹ مسلم بن ولید بارها در مسجد بصره انجمنی برپا می‌کرد تا شعری بخواند.^{۱۰}

تفسیر، حدیث، فقه و ستاره‌شناسی در مسجد ابن طولون آموخته می‌شد.^{۱۱}

پزشکی هم در مسجد می‌آموختند. عبداللطیف بغدادی گزارش می‌دهد

۱. بخاری، باب العلم، ج ۱، ص ۲۹. و سیوطی، الإیتقان فی علوم القرآن، صص ۲۲۴-۲۲۵.

۲. ابن خلکان، وفيات الأعیان، ج ۱، صص ۲۵۷-۲۵۸. ۳. همان، ج ۲، ص ۲۵۲.

۴. همان. ۵. ابن ندیم، الفهرست، ص ۱۱۳. ۶. همان، ص ۱۲۱.

۷. مقرئ، نفع الطیب، ج ۲، ص ۲۵۴. ۸. اصفهانی، الأغانی، ج ۱۵، صص ۱۱۳-۱۱۴.

۹. طبری، تاریخ، ج ۲، ص ۱۲۶۶. ۱۰. مرزبانی، الموشح، صص ۲۸۹-۲۹۰.

۱۱. سیوطی، حسن المحاضرة، ج ۲، ص ۱۳۷.

که «او در بامدادان و ساعت‌های واپسین روز در الأُزهر به تدریس می‌نشست». او می‌افزاید: «و در نیمروز یک دانشمند پزشک می‌آمد و به من پزشکی می‌آموخت».^۱

۱. ابن ابی‌اصیبیه، عیون الأنباء، ج ۲، ص ۲۰۷. دانش عروض را نیز در مسجد می‌آموختند. گویند که یک تن اعرابی (عرب بیابانی) به مسجد بصره آمد و به حلقه‌ی درسی رسید که در آنجا شعر و گزاره می‌خواندند آن‌گاه، بنشست و از سخنانشان لذت می‌برد؛ چندی نگذشت که آنان به دانش عروض پرداختند و در آهنگ‌ها و وزن‌های شعر به گفت‌وگو نشستند آن مرد بدوی پنداشت که آنان بر او خشمگین و دژم خواهند شد؛ بی‌درنگ شتابان بیرون رفت و شعری درباره‌ی آنچه گذشت سرود:

قد کان أخذهم فی الشعر یعجبنی	حتى تعاطوا كلامَ الزنجِ و السروم
لما سمعتُ كلاماً لستُ اعرفه	كأنه زجل الغربان و البوم
وليتُ منفلتاً والله يعصمنی	من التقمح فی تلك الجرأتم
«پرداختن آنان به شعر مرا شگفت‌زده می‌کند	چه بسا سخن «زنگ» و «روم» رد و بدل می‌کردند
تا آنجا که سخنی شنیدم بیگانه و ناآشنا	گویی غریسو کلاغان و جغدان است
گریزان پشت کردم و خدا مرا	از یورش آنان در آن پلیدی‌ها ایمن دارد».

[اصفهانى، محاضرات الأدباء، ج ۱، ص ۲۰ = متن تازی، ص ۱۱۲]

مدرسه‌ها

درآمد

پیش از گفت‌وگو درباره‌ی مدرسه‌ها باید از چند نکته‌ی مهم گفت‌وگو کنیم:

چرا آموزش از مسجدها به مدرسه‌ها انتقال یافت؟

از روزگار پدیداری اسلام، شماره‌ی دانش‌پژوهان کم‌کم رو به افزایش نهاده است و، به دنبال آن، شماره‌ی حلقه‌های درس هم افزونی گرفته است. بر این باورند که حلقه‌های بی‌شمار درس و سرو صدای گریزناپذیر برخاسته از درس و بحث و مطالعه، مانع برگزاری شایسته و بایسته‌ی راز و نماز و نیایش و نیاز، بود. از اینجاست که می‌بینیم مسجدی مانند الأزهَر تقریباً به تدریس ویژگی یافت و جز نماز جمعه، نمازی در آن برگزار نمی‌شد. ولی این، راه حل و راهگشای مسأله نبود، چرا که مسجدها را در اصل برای نماز و پرستش و نیایش می‌ساختند و پرستش به هررو نمی‌بایست تعطیل شود. گذشته از آن، پژوهش‌ها دگرگونی یافتند و موضوع‌های تازه‌ای چون بحث‌ها

و مناظره‌ها پا به عرصه نهادند. چنین مایه و موضوع‌هایی نمی‌توانست به گونه‌ای بسنده و شایسته در مسجد، که هرکس باید آرام و بی‌سر و صدا و در حالت احترام باشد، برگزار گردد. در چنین شرایطی، انتقال از مسجد به مدرسه طبیعی بود. در اینجا، دیدگاه فُن کِرِمِر (Von Kremer) را که شایان نگرش است در این باره بازگو می‌کنم. او می‌گوید: «پیشرفت و گسترش دانش، به پدیداری دسته‌ای از مردان انجامید که زیست‌مایه‌ی خود را تنها از راه تدریس به دست می‌آوردند. اینان دریافتند که تنها از این راه زیست‌مایه‌ی خود را به دست آوردن دشوار است. از دیگرسو، پرداختن به پژوهش و مطالعه‌ی بیشتر، نیازمند آماده‌سازی زیست‌مایه‌ی بیشتر چنان کسانی بود. در واقع، برای برآورد نیازهای آنان بنیاد یافت».^۱

۱۷. جدایی میان مدرسه‌ها و مسجدها

جدایی میان مدرسه و مسجد تا اندازه‌ای تاریک و مبهم است، چرا که می‌شنویم در مسجدی معلّمی به تدریس گمارده شد^۲ و در یک مدرسه مؤذنی بانگ اذان برای نماز برداشت^۳ و منبرهایی نیز برای سخنرانی برپا گردید.^۴ با همه‌ی اینها، سیماهایی ویژه بودند که می‌توان مدرسه‌ها را به یاری آنها جدا کرد. ایوان، که در گذشته به سانِ تالار درس امروز بود، آشکارترین سیمای ویژه‌ی مدرسه‌ها می‌نمود. دیگر جدایی، بخش‌های مسکونی [خوابگاه] بود که در بیشتر ساختمان‌های مدرسه نمودار می‌شد. ابن عجمی گزارش می‌دهد هنگامی که نورالدین بر شهر حلب دست یافت و مسجد سراجین را به مدرسه تبدیل کرد یک ایوان و چند خوابگاه در آن ساخته شد.^۵ گذشته از

۱. Khuda Bakhsh, *Islamic Civilization*, p. 258.

۲. ابوشامه، الروضتین، ج ۱، ص ۱۸۹.

۳. مقریزی، الخطط، ج ۲، صص ۳۷۴ و ۴۰۰.

۴. ابن جبیر، الرحلة، ص ۲۱۹.

۵. ابن عجمی، کنوز الذهب فی تاریخ حلب، برگ ۵۹ آ، دستنویس در رم، بخش عربی، شماره‌ی ۲۳۵.

آن، چه بسا شمار دانشجویان رسمی در یک مدرسه محدود بود و دانشجویان همیشه از موقوفه‌های مدرسه‌ها بهره‌مند می‌شدند.

۱۸. چرا در مدرسه‌ها بیشتر به دانش‌های دینی می‌پرداختند؟

درواقع، در بیشتر این مدرسه‌ها مسلمانان، تا اندازه‌ای فراوان، به جای آنکه آموزش در گونه‌گون رشته‌های اینجهانی را پی گیرند، به تکاپو در گسترش و پیشبرد مطالعات دینی برخاستند. در نتیجه، بیشترین این مدرسه‌ها با نام وفقه دهبستان شافعی، حنفی، مالکی، یا حنبلی پیوند داشتند.

چرا چنین بود؟ دلیل آن را باید در نیاز آن روز جست‌وجو کرد. دو دودمان بویه و فاطمی بر عراق، سوریه و مصر فرمان می‌راندند. این دو دودمان شیعی مذهب، با تبلیغ و گه‌گاه پذیراندن دیدهای دینی‌شان بر مردم زیر فرمان خویش، به گسترش و پیشرفت مذهب شیعه یاری می‌رساندند.^۱ با سرنگونی این دو دودمان، دو خاندان سنی مذهب سلجوقی و ایوبی روی کار آمدند و با برپایی دیگر مدرسه‌ها واکنش نشان دادند تا مردم را در فراگیری آیین سنی یاری دهد. پیداست که در بیشتر این مدرسه‌ها اهمیت نخستین را به پژوهش‌ها و بررسی‌های دینی دادند.

با این همه، با چیرگی عقاید سنی، پژوهش‌های اینجهانی گوشه‌ای از اهمیت پیشین خود را باز یافت. برای نمونه، مستنصر، سی و ششمین خلیفه‌ی عباسی (م: ۶۴۰ ق. / ۱۲۴۲ م.)، دستور به گماردن پزشکی کاردان در مدرسه‌اش (مدرسه‌ی مستنصریه) داد تا به ده دانشجو پزشکی بیاموزد. او همچنین، فرمان داد تا این پزشک و دانشجویانش همان زیست‌مایه‌ای را دریافت کنند که به فقیهان و شاگردانشان می‌پرداختند.^۲

۱. بنگرید به ذهبی، دُول الاسلام، ج ۱، ص ۱۷۱. ۲. ناجی معروف، المدرسة المستنصریة، ص ۴۶.

۱۹. برپایی مدرسه‌ها در جهان اسلامی

فتح بغداد به دست سلجوقیان (۲۵ محرم ۴۴۷ ق. / ۱۰۵۵ م.) سرفصلی بود در کشمکش بر ضد تشیع آن سامان. باورهای شیعه، که به دست دودمان بویه آبیاری شده بود، در شهر بغداد دیری نپایید. روشی که سلجوقیان در جایگزینی شیوه‌ی تفکر سنی، به جای مسلک خاص شیعه، پی گرفتند تبلیغی واکنشی بود. پس، برای آموزش مایه‌های دینی می‌بایست در هر جا مدرسه‌ها و دانشسراهایی می‌ساختند و برپا می‌کردند. به زودی پس از روی کار آمدن این دودمان، نظام‌الملک (م: ۴۸۵ ق. / ۱۰۹۲ م.)، وزیر آلپ ارسلان و ملک‌شاه، به این اندیشه جامه‌ی عمل پوشاند. نظام‌الملک مدرسه‌هایی شکوهمند پی افکند که در بغداد، نیشابور و بسیاری از شهرهای دیگر به نام این وزیر «نظامیه» خوانده شد.

از آن پس، بنیاد مدرسه‌ها برای این هدف، هیچ‌گاه درنگ نپذیرفته است. با این همه، از میان همه‌ی کسانی که در این زمینه از نظام‌الملک الگو گرفتند، هیچ‌کدام از نورالدین زنگی، نخستین پایه‌گذار مدرسه‌ها در دمشق، برجسته‌تر نبودند.^۱ نورالدین در ۵۴۲ ق. / ۱۱۴۷ م. به تخت نشست و پس از آن آغاز به برپایی مدرسه‌ها در شهرهای مهم سرزمین خود کرد و تا دم مرگ در ۵۶۹ ق. / ۱۱۷۳ م. این کار را پی گرفت.

در روزگار فرمانروایی ایوبیان، مصر با روشی از مدرسه‌ها آشنا گردید. در سراسر سرزمین زیر فرمان نورالدین مدرسه‌های بسیاری ساخته شد. شاهان، شاهزادگان، (شاهپوران و شاهدختان)، بازرگانان و حتا خدمتگزاران به ساختن و بنیاد مدرسه‌ها و پشتیبانی از فرهنگ و آموزش دلبستگی نشان دادند و در این کار نقش داشتند.^۲

۱. گفتار شیخ الطَّبَّاح در مجله‌ی الجامعة الاسلامیة، سال ۱۷، شماره‌ی ۲۲۴، ص ۴۰.

۲. جنبش بنیاد مدرسه‌ها در روزگار ایوبیان با سرنوشتی این دودمان پایان نیافت. مملوکان راه سروران خود را در مصر و سوریه پیمودند و گه‌گاه در این زمینه از آنان استوارتر گام نهادند. پس

ستونی از نامِ مدرسه‌های مهمّ که در زیر آمده است، طرحی را که در بالا گفته آمد پی خواهد گرفت:

۲۰. مدرسه‌های نظام‌الملک

ابوشامه می‌نگارد: «مدرسه‌هایی که نظام‌الملک ساخت در سراسر جهان زبان‌زد است. هیچ شهر و روستایی از این مدرسه‌ها تهی نیست. حتا در جزیره‌ی ابن‌عمر که در گوشه‌ی دوردستی از جهان جا گرفته است و چندان سرنشینی ندارد، مدرسه‌ای بزرگ ساخته شده است که اکنون (در روزگار ابوشامه) آن را مدرسه‌ی رضی‌الدین می‌خوانند»^۱.

عمادالدین اصفهانی می‌گوید: «در هر شهری که نظام‌الملک مردی دانشمند می‌یافت، بی‌درنگ مدرسه‌ای برای او می‌ساخت تا در آنجا به تدریس پردازد و درآمدی از وقف بدان ویژگی می‌داد و آن را به کتابخانه‌ای می‌آراست»^۲.

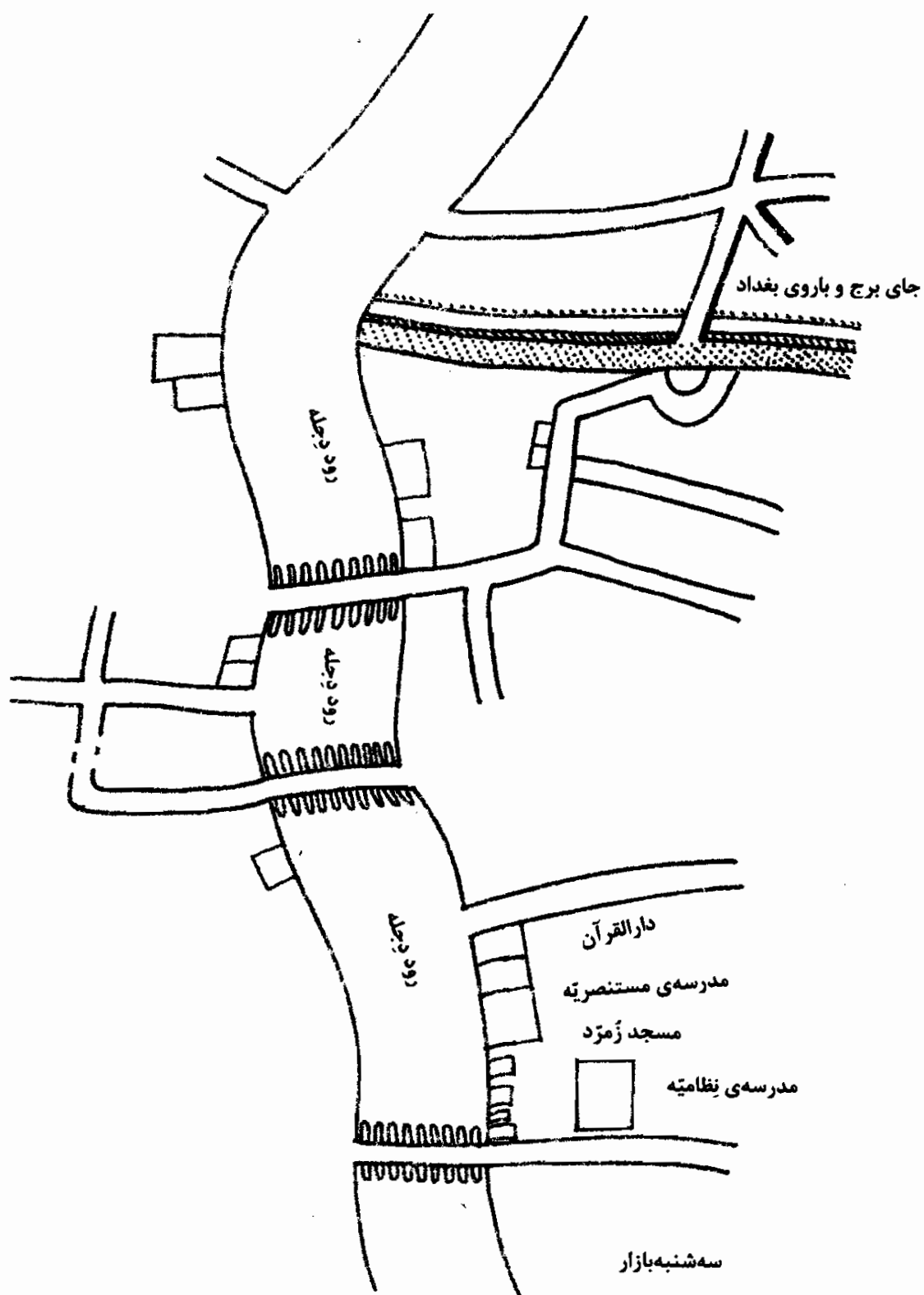
سخنان بسیاری از این دست در منابع گوناگون نوشته آمده است،^۳ ولی سُبکی نام شهرهای زیرین را که نظام‌الملک در آنها مدرسه‌ای ساخته بود و با سامان و نظمی خوب آنها را وقف کرده بود می‌آورد: بغداد، بلخ، نیشابور، هرات، اصفهان، بصره، مرو، آمل و موصل.

با همه‌ی اینها، سُبکی بیان خود را با این سخن به پایان می‌برد که: «گویند نظام‌الملک در هر شهری از عراق و خراسان یک مدرسه ساخت»^۴.
نظامیه‌ی بغداد بهترین و مهم‌ترین مدرسه‌های نظامیه بود که در سال ۴۵۷ ق. / ۱۰۶۴ م. بر کناره‌ی دجله ساخته شد. سازنده‌ی آن ابوسعید

— همین بس که از مدرسه‌های ایوبیان با اشاره به کتاب‌های مقریزی، سیوطی (حُسن المحاضرة)، ابن‌دقماق، نُعیمی و مجیرالدین یاد کنیم که در بردارنده‌ی دانستنی‌های فراوانی درباره‌ی مدرسه‌های مملوکان است. ۱. ابوشامه، الروضتین، ج ۱، ص ۲۵. بنگرید به پیوست، بند ۱، — مترجم

۲. عمادالدین اصفهانی، تاریخ آل سلجوق، ص ۵۷. ۳. مانند ابن‌اثیر و جوزی.

۴. سبکی، طبقات الشافعیة الکبری، ج ۳، ص ۱۳۷.

نقشه‌ی گوشه‌ای از بغداد که جای احتمالی مدرسه‌ی نظامیه را نشان می‌دهد.

صوفی بود. ساختمانِ مدرسه در ۴۵۹ ق. / ۱۰۶۶ م. به پایان رسید. این مدرسه در همان سال آغاز به کار کرد و تنی چند از پرچمداران دین در آنجا

خانه گزیدند. شیخ ابواسحاق شیرازی در آن مدرسه به تدریس نشست و به بازسازی دانش پرداخت و پرده از چهره‌ی حق کنار زد و به شرح ریشه و شاخ و برگ دین و روشن‌سازی دلیل‌های شرعی و گونه‌های آن دست یازید.^۱

۲۱. مدرسه‌هایی که نورالدین زنگی بنیاد نهاد

بسیاری از کتاب‌ها درباره‌ی مدرسه‌هایی بی‌شمار که به دست نورالدین در شهرهای گوناگون سوریه بنیاد یافت، به سخنانی کلی بسنده می‌کنند.^۲ با همه‌ی اینها، چنان‌که گفته آمد، نورالدین نخستین کسی بود که مدرسه‌ای در دمشق ساخت. منابعی که در دست داریم سیمای روشنی را از مدرسه‌های مهم نورالدین در برابرمان می‌نمایانند:

نام مدرسه	منبع
در دمشق: دار الحدیث النوریة	تعییمی، تاریخ المدارس، ج ۱، ص ۹۹
الصّلاحیة	همان، ج ۱، ص ۳۳۱
العِمادیة	همان، ج ۱، ص ۴۰۷
الکلاسة	همان، ج ۱، ص ۴۴۷
مدرسه‌ی بزرگ نوریة	همان، ج ۱، ص ۶۰۶

پس از فهرست نام مدرسه‌ها، بررسی مفصّلی از آنها انجام خواهد گرفت.

در حلب: النوریة الصّغری (نوریة‌ی کوچک)	تعییمی، تاریخ المدارس، ج ۱، ص ۶۴۸ إعلام النبلاء، ج ۲، ص ۱۷۱
حَلویة	الدّر المتخب، ص ۱۱۵
عصرونیه	إعلام... ج ۲، ص ۷۵؛ الذر...، ص ۱۱۰
نوریة	إعلام... ج ۲، ص ۷۶؛ الذر...، ص ۱۱۱
شعیبیه	إعلام... ج ۲، ص ۷۶

۱. عمادالدین اصفهانی، تاریخ آل سلجوق، ص ۳۳ [متن تازی، ص ۱۱۹]

۲. برای نمونه بنگرید به الروضتین از ابوشامه، ج ۱، ص ۱۴.

در دیگر شهرها: دو مدرسه در حَمَاة و حِمَص (مُفَرِّجُ الكروب، ص ۱۶۵).

یک مدرسه در بعلبک	دستنویس در کتابخانه‌ی دانشگاه کمبریج نُعیمی، الدارس فی تاریخ المدارس، ج ۱، ص ۴۰۱
-------------------	---

۲۲. مدرسه‌هایی که در روزگار ایوبیان ساخته شد
مدرسه‌های ساخته‌شده به دست شاهان
۲۲-۱. در مصر

مدرسه	پایه‌گذار	منابع
ناصریه-در کنار مسجد عتیق	صلاح‌الدین	الخطط، ج ۲، ص ۳۶۳؛ ابن دُقمَاق، ج ۴، ص ۹۳ الخطط، ج ۶، ص ۳۶۴
فَمَحِيَه	صلاح‌الدین	الخطط، ج ۲، ص ۳۶۴؛ ابن دُقمَاق، ج ۴، ص ۹۵
سُیُوفِيَه	صلاح‌الدین	الخطط، ج ۲، ص ۳۶۵
ناصریه در قراهه	صلاح‌الدین	الخطط، ج ۶، ص ۴۰۰؛ حسن المحاضره، ج ۲، ص ۱۵۷
مَلِكِ عَادِل	العادل	الخطط، ج ۲، ص ۳۶۵
کاملیه	الکامل	الخطط، ج ۲، ص ۳۷۵؛ حسن المحاضره، ج ۲، ص ۱۵۹
صالحیه	صالح نجم‌الدین ایوب	الخطط، ج ۲، ص ۳۷۴؛ حسن المحاضره، ج ۲، ص ۱۵۹

۲۲-۲. در بیت المقدس

صلاحیه	صلاح‌الدین	الأنس الجلیل، ج ۲، ص ۳۹۳
افضلیه	افضل پسر صلاح‌الدین	الأنس الجلیل، ج ۲، ص ۳۹۷
نحویه	مُعَظَم عیسی	الأنس الجلیل، ج ۲، ص ۳۸۶

۲۲-۳. در دمشق

صلاحیه	صلاح‌الدین	نعمی، ج ۲، ص ۱۰
عزیزیه	عزیز پسر صلاح‌الدین	همان، ج ۱، ص ۳۸۲
ظاهریه‌ی برّانیه	ظاهر پسر صلاح‌الدین	نعمی، ج ۱، ص ۴۳۰
العادلیة الکبریٰ	العادل	نعمی، ج ۱، ص ۳۵۶
مُعظَمیّه	معظم عیسی	نعمی، ج ۱، ص ۵۷۹ ابن طولون، ص ۱۴۳
دارالحدیث اشرفیه‌ی برّانیه	موسی فرزند العادل	نعمی، ج ۱، ص ۴۷
عزیزیه	عزیز فرزند العادل	همان، ج ۱، ص ۵۴۹

۲۲-۴. مدرسه‌هایی که به دست بزرگان (شاهزادگان، وزیران و امیران) ساخته شد

امیر در روزگار ایوبیان تنها به خاندان شاه گفته نمی‌شد، بلکه به بزرگان و دولتمردان و فرماندهان هم امیر می‌گفتند. هر جا امیر ایوبی به کار می‌گیریم به معنای شاپور و عضو خاندان شاهی است.

۲۲-۵. در مصر

مدرسه	پایه‌گذار	مقام	منبع
قُطبیّه	قطب‌الدین خسرو	امیر	الخطط، ج ۲، ص ۳۶۵
منازل العزّ	تقی‌الدین عمر	امیر ایوبی	الخطط، ج ۲، ص ۳۶۴ ابن دقماق، ج ۴، ص ۹۳
دو مدرسه در قیوم	تقی‌الدین عمر	امیر ایوبی	الخطط، ج ۲، ص ۳۶۴
فاضلیّه	القاضی الفاضل	وزیر	الخطط، ج ۲، ص ۳۶۶
آزکشیّه	سیف‌الدین ایازکوچ	امیر	الخطط، ج ۲، ص ۳۶۷؛ ابن دقماق، ج ۴، صص ۹۴-۹۵
سیفیّه	سیف‌الدین پسر ایوب	امیر	الخطط، ج ۲، ص ۳۶۸

مدرسه	پایه گذار	مقام	منبع
عاشوریه	عاشوراء دختر ساروخ	زن امیر	الخطط، ج ۲، ص ۳۶۸
قُطیبیه	عصمت الدین دختر العادل	شاهدخت ایوبی	همان، ج ۲، ص ۳۹۱
شریفیه	شریف فخرالدین	امیر	همان، ج ۲، ص ۳۷۴
صاحبیه	عبدالله بن علی	وزیر	همان، ج ۲، ص ۳۷۱
فخریه	فخرالدین بارومی	استاندار [ایالت] کامل	همان، ج ۲، ص ۳۶۷
صیرمیه	جمال الدین پسر صیرم	امیر	همان، ج ۲، ص ۳۷۸
فائزیه	شرف الدین هبه الله	وزیر	همان، ج ۲، ص ۳۶۵؛ ابن دقماق، ج ۴، ص ۹۲

۲۲-۶. در بیت المقدس

مدرسه	پایه گذار	مقام	منبع
میمونیه	میمون پسر عبدالله	امیر	الأنس الجلیل، ج ۲، ص ۳۹۹
بدریه	بدرالدین فرزند ابوالقاسم	امیر	همان، ج ۲، ص ۳۹۸

۲۲-۷. در دمشق

مدرسه	پایه گذار	مقام	منبع
صاحبیه	ربیعہ دختر نجم الدین	شاهدخت ایوبی	نعیمی، ج ۶، ص ۷۹
فرخشاهیه	فرخشاه پسر شاهنشاه	امیر ایوبی	همان، ج ۶، ص ۵۶۱
عذراویه	عذراء دختر نورالدین	شاهدخت ایوبی	همان، ج ۲، ص ۳۷۳
تقویه	تقی الدین پسر شاهنشاه	امیر ایوبی	همان، ج ۱، ص ۲۱۶
شامیهی براتیه	میت الشام دختر نجم الدین	شاهدخت ایوبی	همان، ج ۱، ص ۲۷۷
شامیهی جوانیه	میت الشام دختر نجم الدین	شاهدخت ایوبی	همان، ج ۱، ص ۳۰۱

مدرسه	پایه‌گذار	مقام	منبع
مردانیه	خاتون عزیزه	همسر معظم	نعمی، ج ۱، ص ۵۹۲
بهنسیه	مجدالدین بهنسی	وزیر	همان، ج ۱، ص ۲۱۵؛ القلاند... الجوهریه، ص ۱۰۲
اتابکیه	خاتون دختر عزالدین	همسر اشرف	نعمی، ج ۱، ص ۱۲۹؛ القلاند...، ص ۱۰۲
عزیه برانیه	عزالدین اعظمی	نماینده‌ی شاه در سرخند	نعمی، ج ۱، ص ۵۵
عزیه جوانیه	عزالدین اعظمی	نماینده‌ی شاه در سرخند	همان
حنفیه	عزالدین اعظمی	نماینده‌ی شاه در سرخند	همان، ج ۱، ص ۵۵۷

۲۳- مدرسه‌هایی که توده‌ی مردم ساختند

۲۳-۱. در مصر

مدرسه	پایه‌گذار	مقام	منبع
ابن ارسوفی	عبدالله ارسوفی	بازرگان	الخطط، ج ۲، ص ۳۶۴
مسرویه صفدی	مسرور صفدی	خدمتگزار	همان، ج ۲، ص ۳۷۸
غزنویه	حسام‌الدین قایماز	بنده‌ی آزادشده	همان، ج ۲، ص ۳۹۰
ابن رشیق	مسافرانی از تکرور	بنده‌ی آزادشده	همان، ج ۲، ص ۳۶۵

۲۳-۲. در دمشق

مدرسه	پایه‌گذار	مقام	منبع
عصرونیه	شرف‌الدین پسر اشرف	قاضی القضاة	نعمی، ج ۱، ص ۳۹۸
فلکیه	فلک‌الدین سلیمان	برادر ناتنی پادشاه العاقل	همان، ج ۱، ص ۴۳۱
اقبالیه	جمال‌الدین اقبال	بنده‌ی آزادشده	همان، ج ۱، ص ۱۵۸
مسرویه	شبل‌الدین کافور	خدمتگزار	همان، ج ۱، ص ۴۵۵
عمریه	ابوعمر مقدسی	قاضی القضاة	همان، ج ۲، ص ۱۰۰
دار الحدیث غروه	شرف‌الدین پسر غروه	فقیه	همان، ج ۱، ص ۸۲
زواحیه	زکی‌الدین پسر زواحه	بازرگان	همان، ج ۱، ص ۲۶۵

مدرسه	پایه گذار	مقام	منبع
صارمیّه	صارم الدّین فرزند ازیق	بنده‌ی آزادشده	همان، ج ۱، ص ۳۲۶
شبلیه‌ی بَرّانیه □	شِبَل الدّین کافور	خدمتگزار	همان، ج ۱، ص ۵۳۰
رُکنیه	رکن الدّین مَنکورس	بنده‌ی آزادشده	همان، ج ۱، ص ۲۵۳
دَوَلعیّه	جمال الدّین دولعی	فقیه	همان، ج ۱، ص ۲۴۲
دِماغیه	همسر شجاع الدّین پسر دماغ	فقیه	همان، ج ۱، ص ۲۳۶

۲۳-۳. مدرسه‌های پزشکی

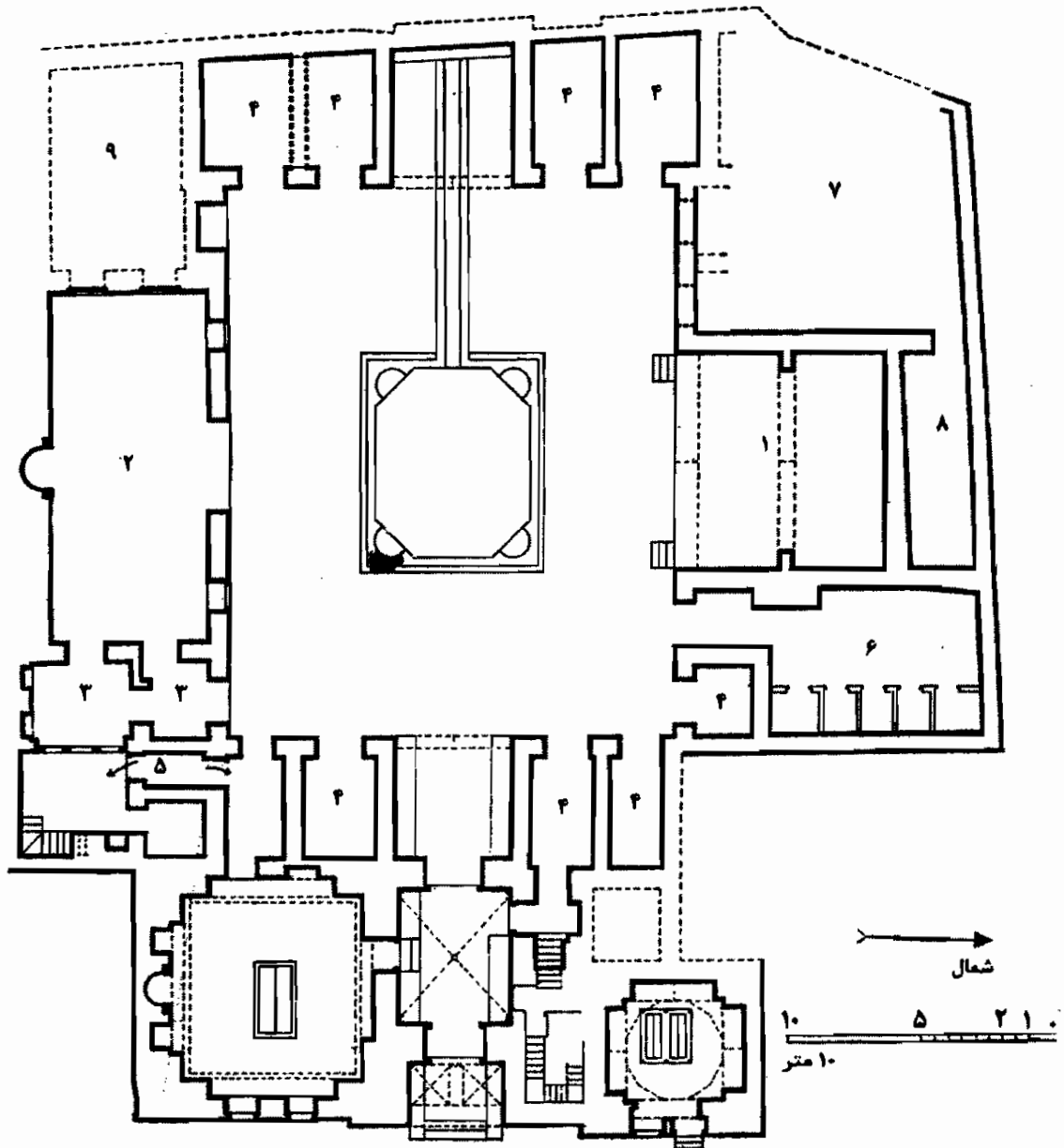
مدرسه	پایه گذار	مقام	منبع
دِخْواریّه	مهدّب الدّین دِخوار	پزشک	همان، ج ۲، ص ۱۲۷
دُنیسریّه	عماد الدّین دُنیسری	پزشک	همان، ج ۲، ص ۱۳۳

یادداشت

۱. شاید خواننده از کمی مدرسه‌های پزشکی به شگفت آید، ولی باید به یاد داشت که پژوهش‌های پزشکی بیشتر در بیمارستان‌ها انجام می‌گرفت. برای نمونه، ابن‌أصیبعه بیان می‌کند که پزشک ابوالمجد بن عبدالحکم (سده‌ی ششم هجری/ چهاردهم میلادی) پیوسته در ایوان بیمارستان نورالدین می‌نشست و به بسیاری از شاگردان پزشکی، دانش پزشکی می‌آموخت (عیون الأنباء، ج ۲، ص ۱۵۵). این کار در بیمارستان منصورى قاهره نیز آنجا که رئیس پزشکان در جای معینی می‌نشست و به تدریس پزشکی می‌پرداخت، انجام می‌گرفت. برای آگاهی از بیمارستان‌های بی‌شمار در جهان اسلامی نگاه کنید به ابن‌العبری، ابن‌جُبیر و مقریزی (در الخطط).

* شبل در سال ۶۲۳ ق. / ۱۲۲۶ م. مرد ولی این مدرسه پس از او و برابر وصیتی که کرده بود در ۶۲۶ ق. / ۱۲۲۹ م. ساخته شد، از همین‌رو نام او را همراه دارد

۲. مدرسه‌ی بزرگ نوریّه در دمشق را به عنوان نمونه‌ای از مدرسه‌های مسلمانان در سده‌های میانه برگزیدم. از این مدرسه در سپتامبر ۱۹۵۰ دیدار کردم و در آنجا به پژوهش نشستم. اینک، نقشه‌ای از آن:

نقشه‌ی مدرسه‌ی بزرگ نوریّه

۲۴. مدرسه‌ی بزرگ نوریّه (نوریّه الکبری)

ابن جبیر در سده‌ی ششم هجری / یازدهم میلادی این بنیاد را چنین شرح داده است: «یکی از بهترین مدرسه‌ها در جهان...»^۱ این ساختمان

۱. الرّحلة، ص ۲۸۴. ابن جبیر چند سال پس از گشایش مدرسه‌ی بزرگ نوریّه از آن دیدن کرد

هنوز همان تأثیری را داراست که در آغاز داشت. این مدرسه شکوهمند می‌نماید و تقریباً دارای هر چیزی است که یک آموزشگاه شبانه‌روزی نیاز دارد.

ابوشامه^۱ (م: ۶۶۵ ق. / ۱۲۶۶ م.) و ابن شدّاد^۲، (م: ۶۸۴ ق. / ۱۲۸۵ م.) برآنند که این مدرسه را نورالدین محمود زنگی در ۵۶۳ ق. / ۱۱۶۷ م. بنیاد نهاد. ولی نُعیمی (م: ۹۲۷ ق. / ۱۵۲۰ م.)، که بیشتر نوشت‌مایه‌های خود را از ابن شدّاد می‌گیرد، در اینجا با او هماهنگ نیست و بنیاد آن را به اسماعیل، پسر نورالدین، پیوند می‌دهد.^۳ نُعیمی هیچ‌گونه دلیل یا برگه‌ای بر ادعای خود نمی‌آورد. او تنها به این حقیقت اشارت می‌کند که نخست بدن نورالدین در این مدرسه به خاک سپرده نشد، بلکه در روزگار اسماعیل بدان‌جا انتقال یافت. با این‌همه، بیشتر، واپسین چیزی که در مدرسه‌ها می‌ساختند و آماده می‌شد آرامگاه‌ها بود. بدین‌گونه، آرامگاه نوریّه به هنگام مرگ پایه‌گذار آن آماده نبود. گذشته از آن، کتیبه‌ی وقف که بر در ورودی جا گرفته است نورالدین را به نام پایه‌گذار مسجد یاد می‌کند و به تاریخ ۵۶۷ ق. / ۱۱۷۱ م. است، یعنی دو سال پیش از مرگ نورالدین.

مدرسه‌ی بزرگ نوریّه در خطّ الخواصین قرار دارد. محلی که امروز مردم دمشق آن را خطّ الخیاطین می‌گویند و در فاصله‌ای کمتر از نیم‌مایلی جنوب باختری مسجد اُموی واقع است.

مساحت زمینی که این مدرسه در آن ساخته شده است ۱۵۰۰ متر مربع است که ۱۵۰ متر مربع آن را همسایگان از سوی غرب گرفته‌اند. ساختمان اصلی ویران و سپس بازسازی شده است. از ساختمان کهنه جز در، سقف و صحن حیاط چیزی نمانده است.^۴ در ساخت کنونی مدرسه کوشیده‌اند تا بر پایه‌ی ساختمان کهن بازسازی کنند. از فضای مانده، صحن حیاط در

۱. الروضتین، ج ۱، ص ۲۲۹.

۲. الأعلام الخطیره، برگ ۴۴، دست‌نگاشت در کتابخانه‌ی شخصی دکتر سامی الدّهان، دمشق.

۳. الدارس فی تاریخ المدارس، ج ۱، ص ۶۰۷. ۴. اسعد طلس، زیر ثمار المقاصد، ص ۲۵۸.

میانه‌ی مسجد، به اندازه‌ی ۴۳۰/۳۰ متر مربع است و در وسط آن حوض آب قرار گرفته است (به درازای ۷/۸ متر و پهنای ۶/۵ متر). جوی آب باریکی ساخته شده بود که حوض را به رودخانه‌ی قنات‌ها پیوند می‌داد و در غرب مدرسه جریان داشت. این جوی آب هنوز هست و اکنون آب از شیرها و از فواره‌ای در دیوار پشتِ درِ آن روان است. در صحن حیاط چندین درخت کاشته شده است.

این مدرسه دارای درِ ورودی تاریخی است که در کنونی آن است: یک طاق با آستانه و گذر فراخ که با یک درِ دوم در راستای دالان به صحن حیاط راه می‌یابد. بر آستانه‌ی در کتیبه‌ای بزرگ از سنگ قرار دارد که با خط ثلث نام پایه‌گذار و تاریخ ساختمان مسجد و موقوفه‌هایی که بدان ویژگی یافته است، روی آن کنده شده است.^۱

در سمتِ راستِ این در، آرامگاه شیخ محمد دقیق العید (۷۰۲ ق. / ۱۳۰۳ م.) و دری که مستقیم به خیابان باز می‌شود قرار دارد. در سمتِ چپِ در آرامگاه نورالدین، پایه‌گذار مدرسه، جا گرفته است. این آرامگاه دارای سقف باشکوهی است که به سقف بیمارستان نوری می‌ماند و به سبکی است که در دمشق بی‌همتاست.

در سمتِ راستِ تالار ورودی، پلکانی سنگی ما را به اتاق شخصی استاد راه می‌نماید. هنگامی که در سپتامبر ۱۹۵۰ از این مدرسه دیدن کردم، در این اتاق شیخ صالح العقاد می‌نشست. شاخه‌ی دیگری از همان پلکان گرداگرد ستون مناره می‌چرخد. این ستون ۶ متر بلندی دارد و دربارهِ آن هیچ نمی‌دانیم. این پلکان تا بامِ مدرسه ادامه می‌یابد.

از این گذشته، شرحی از این مدرسه، برابر با شماره‌هایی که روی نقشه آمده است، نگاشته می‌آید:

۱. در روزگاران واپسین، مدرسه‌ها بیشتر همراه با شماره‌ی دبستان‌ها و فرقه‌های فقهی که در آن درس می‌دادند، دارای چند ایوان بود

۲۴-۱. ایوان: ایوان مهم‌ترین جا در یک مدرسه‌ی اسلامی سده‌ی میانه است. ایوان واژه‌ای است [پارسی و] کهن و برابر واژه‌ی تالاریا اتاق درس (lecture room) امروز است. حلقه‌ی درس در آنجا برپا می‌شد. ایوانِ نورّیه ۸/۲۵ متر درازا؛ ۷/۸ متر پهنا و ۹/۷ متر بلندی دارد. این ایوان دارای طاقی است که نیم‌پهنا را می‌گیرد و افزوده‌ای تازه است. سطح زمین ایوان یک متر از مدرسه بلندتر است و از این‌رو دورشته پله‌ی کوچک در دو انتها دارد.

۲۴-۲. مسجد: پس از ایوان، مسجد مهم‌ترین بخش مدرسه‌ی اسلامی در سده‌ی میانه است. ایوان در سمتِ راست واردشونده قرار دارد و مسجد روبه‌روی آن در سمتِ چپ. مسجد ویژه‌ی دانشجویان نبود، بلکه در آن به روی همگان باز بود؛ از این‌رو، مسجد در دورترین فاصله با ایوان قرار داشت تا مزاحم نمازگزاران نباشد. مسجد نورّیه محرابی قدیمی دارد که با مجموعه‌ی سه آستانه که در اصل بی‌در و پیکر است و در میانی بزرگ‌ترین است، به صحن حیاط باز می‌شود.

۲۴-۳. آسایشگاه استادان: بخش خاوری مسجد به دو اتاق کوچک و یک جفت در می‌پیوندد. این دو اتاق که برای استراحت استادان پرداخته شده بود، هنوز هم برای همان هدف اصلی به کار می‌رود و با اتاق نشیمن و خوابگاه استادان که در آن زندگی می‌کنند دوتا است.

۲۴-۴. خوابگاه برای دانشجویان: هر خوابگاهی اکنون دو اتاق دارد که یکی روی دیگری قرار دارد و پلکان داخلی، آن‌ها را به هم پیوند می‌زند. بیشتر این خوابگاه‌ها هم‌اکنون در اختیار دانشجویانی است که در دمشق به بنیادهای آموزشی گوناگون می‌پیوندند.

۲۴-۵. اتاق سرایدار: خانه‌ی خدمتگزار شامل دو اتاق جداگانه و دستشویی (آبریزگاه) است. هنگامی که من دیدن می‌کردم در این خانه کسی به نام حاج محمود جوهر، سرایدار و خدمتگزار، در آنجا می‌نشست.

۲۴-۶. آبریزهای ساختمان: که اکنون هم برای همان کار از آن بهره می‌گیرند.

۲۴-۷. آشپزخانه و ناهارخوری: بر آنند که در این بخش، آشپزخانه و ناهارخوری قرار داشته است. حاج محمود جوهر، خدمتگزار پیر مدرسه، می‌گفت که همسایگان مسجد پنجاه سال پیش بخشی از مساحت مسجد را غصب کرده‌اند.

۲۴-۸. انبار مواد غذایی: این بخش هم که انبار مواد خوراکی بوده است، در حدود پنجاه سال پیش غصب شده است.

۲۴-۹. انبار عمومی مدرسه: حاج محمود جوهر می‌گوید که یک نسل پیش، میان همسایگان و استاد مدرسه درباره‌ی مالکیت این بخش از مدرسه کشمکش و درگیری رخ داد، که استاد کامیاب نشد. او امیدوار بود که نسل‌های آینده در تصرف و تملک آن پیروز خواهند شد؛ از این رو دو جفت در انبار را، در سمت غربی مسجد و به وارونه‌ی دیواری که پشت این درها کشیده شده بود، جا گذاشت تا نشانگر وابسته بودن مساحت پشت دیوار به این مدرسه باشد.

۲۴-۱۰. برخی از استادان مدرسه‌ی بزرگ نوریّه: مدرسه‌ی بزرگ نوریّه به تدریس فقه حنفی و پژوهی یافته بود. از این رو، تنی چند از استادان حنفی را برای تدریس در آن گماشته بودند. از آن میان، به نام‌های زیر بسنده می‌کنیم:

بهاء‌الدین بن عقّاده که تا روز مرگ یعنی سال ۵۶۶ ق. / ۱۱۷۰ م. در آنجا به تدریس پرداخت؛ برهان‌الدین مسعود که تا واپسین دم زندگی به آموختن سرگرم بود و در ۵۹۹ ق. / ۱۲۰۲ م. جان سپرد؛ شرف‌الدوله که در ۶۳۹ ق. / ۱۲۴۱ م. بدرود جهان گفت و تا سال ۶۲۳ ق. / ۱۲۲۶ م. تدریس می‌کرد و آن‌گاه کناره گرفت. سرپرستی مدرسه به دست دانشمندی به نام

جمال‌الدین محمود بن احمد حُصیری افتاد که هم در دانش و دین زبانزد بود و هم استاد بسیاری از عالمان آن روز. جمال‌الدین تا ۶۳۶ ق. / ۱۲۳۶ م. که بدرود جهان گفت در آنجا کار می‌کرد.

نظام‌الدین حُصیری، جوان‌ترین پسر جمال‌الدین، پس از برادرش قوام‌الدین در این مدرسه تدریس می‌کرد تا این‌که در سال ۶۹۸ ق. / ۱۲۹۸ م. درگذشت.

صدرالدین بصرای تا سال ۷۲۷ ق. / ۱۳۲۷ م. که مرد سرگرم تدریس بود.

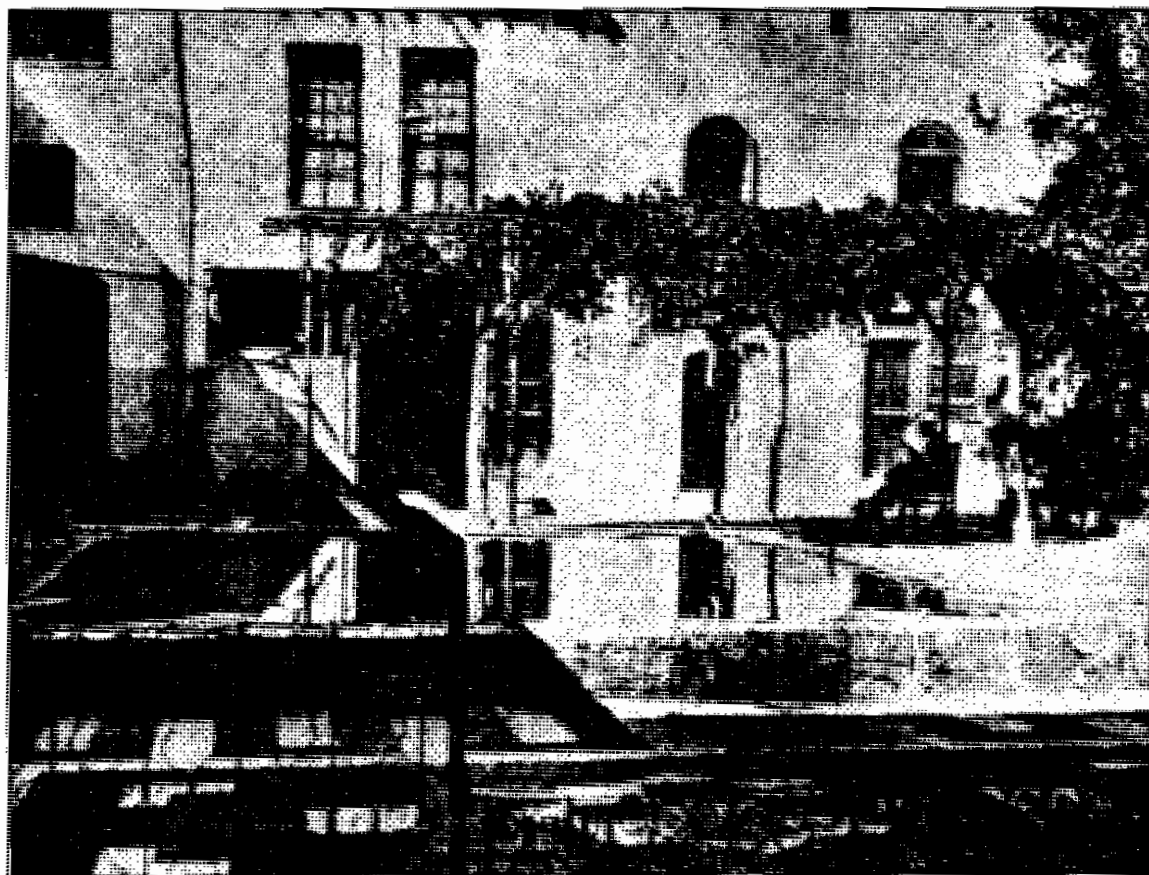
عمادالدین طرسوسی در این مدرسه به تدریس پرداخت تا اینکه در ۷۴۸ ق. / ۱۱۵۳ م. جان سپرد.^۱

۲۴-۱۱. وقف‌های مدرسه‌ی بزرگ نوریّه: صورت ریز وقف‌های این مدرسه را می‌توان به روشنی از روی سنگ‌نبشته‌ای که بر فراز آستانه‌ی مسجد کار گذاشته شده است به چشم دید. اینک، ترجمه‌ی متن آن سنگ‌نبشته:

بسم الله الرحمن الرحيم. این مدرسه‌ی فرخنده به دستور پادشاه پارسا و دادگر نورالدین ابوالقاسم محمود زنگی پسر آق‌سنقر، خداوند پاداش او را بیفزاید!، ساخته شده است. او این مدرسه را به پیروان امام ابوحنیفه - چراغ امت، خدا از او خشنود باد! - وقف کرد. او [پایه‌گذار مدرسه] به این مدرسه و فقیهان و دانشجویانش وقف شده است: همگی گرمابه‌ی نوساز در بازار گندم‌فروشان؛ دو گرمابه‌ی تازه‌ساز در وِزّاقه - در بیرون دروازه‌ی سلامه - خانه‌ی پهلوی این دو گرمابه؛ وِزّاقه عَوینة الحِمی؛ باغ وزیر؛ سه‌چهارم از بوستان جَوْرَه در اَرْزَه؛ یازده مغازه در بیرون دروازه‌ی جابیه و فضای پیوست به این مغازه‌ها از سوی شرق و ۹ کِشتزار در دازیا - برابر آنچه در وقف‌نامه‌ها آورده و شرط شده است. [واقف چنین کند] به امید دریافت پاداش و مزد که در روز رستاخیز چشم به راه آن است. «هرکس

۱. ابن شدّاد، الأعلاق الخطیرة، برگ‌های ۴۴ و ۴۵؛ نُعیمی، الدارس، ج ۱، صص ۶۱۸-۶۱۹.

پس از آن که آن را شنیده است، در آن [وقف] تغییری دهد گناهِش تنها به پای کسانی است که آن را تغییر می‌دهند. همانا خداوند شنوای داناست»^۱ و این در مدتی که پایان آن شعبان سال ۵۶۷ ق. / ۱۱۷۱ م. است، روی داد.^۲

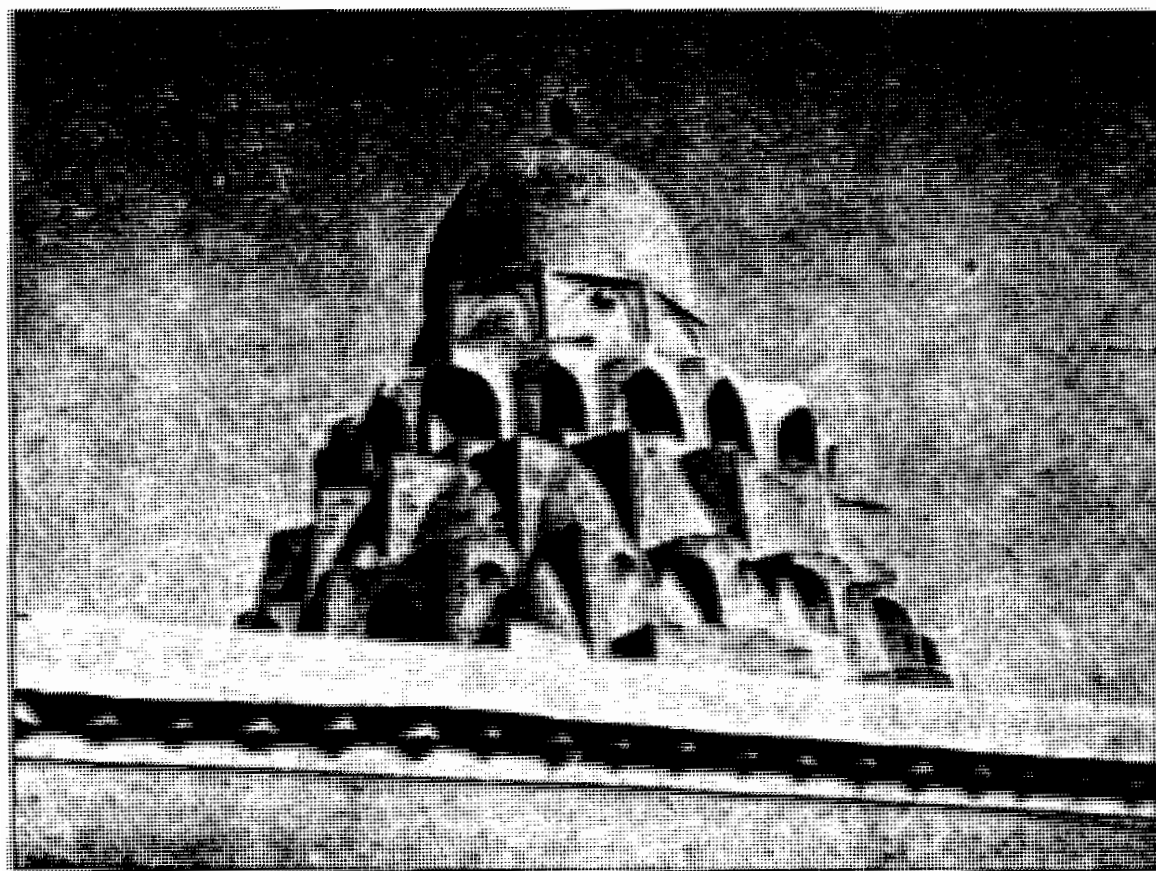
صحن مدرسه‌ی بزرگ نوریّه با حوض و جوی آب و درختان

۱. بقره / ۱۸۰.

۲. معنای جمله‌ی پایانی این است که وقف‌ها در میانه‌ی مدتی که پایان آن ماه شعبان است به این مدرسه واگذار و سپرده شده است [متن تازی، ص ۱۳۸].

درِ دیگر مدرسه‌ی نوریّه با کتیبه‌ی وقف‌نامه بر آستانه‌ی آن

گنبد آرامگاه نورالدین

فصل دوم

کتابخانه

۲۵. کتابخانه‌ها و آموزش

شاید از ما پرسند چرا در کتاب خود درباره‌ی آموزش، کتابخانه‌ها را می‌گنجانیم. در پاسخ، بدین حقیقت اشارت می‌کنم که بیشتر کتابخانه‌های اسلامی، در سده‌های میانه، بنیاد آموزشی و فرهنگی بودند و در کنار آن کار کتابخانه‌های تازه و کنونی را هم بردوش می‌کشیدند. گذشته از آن، نخستین فرهنگستان اسلامی (بیت الحکمة) در پیوند با گردایه‌ای از کتاب‌ها بنیاد یافت. اگرچه تاریخ‌نگاران در کتابخانه یا مدرسه دانستن آن همداستان نیستند. این بنیادها برای این‌گونه بنیادهای بعدی، که هم دولت و هم اشخاص می‌ساختند، الگو گردید.

در اینجا، چند نمونه از کتابخانه‌هایی را که اشخاص ساختند و در آنها آموزش انجام می‌گرفت، می‌آورم. درباره‌ی کتابخانه‌های دولتی به درازا پس از آن، سخن خواهم گفت:

در کاخ بزرگ علی بن یحیی منجم (۲۷۵ ق. / ۸۸۸ م.) کتابخانه‌ی سترگی بود به نام خزانه الحکمة که مردم از جاهای گوناگون برای مطالعه بدان روی می‌آوردند. برای دانشجویانی که می‌خواستند در گوشه و کنار کتابخانه زندگی کنند جا و خوراک آماده بود. ابومشعر منجم یکی از پژوهشگران سرشناس در سرراهش از خراسان به مکه از این کتابخانه دیدن

کرده بود. هنگامی که او به کتابخانه آمد چنان شیفته و شگفت‌زده‌ی شکوه آن گردید که برنامه‌ی حج خود را بر هم زد و برای آموختن ستاره‌شناسی، دانشی که در آن به استادی و کاردانی رسید، همانجا بماند.^۱

جعفر بن محمد بن حمدان موصلی (م: ۳۲۳ ق. / ۹۳۵ م.) بنیادی فرهنگی با کتابخانه‌ای سرشار بنیاد نهاد. هرکسی می‌توانست از آن بهره گیرد. به دانشجویان تهی‌دست نوشت‌افزار (وَرَق) و کمک‌های مالی (وَرَق) می‌شد. جعفر خود در آنجا به تدریس می‌نشست و شعرهای خود را می‌خواند و می‌نویسند.^۲ مقدسی در گفت‌وگو از رامهرمُز از کتابخانه‌ای سخن می‌گوید که به کتابخانه‌ی بصره می‌مانست. این هردو را ابوعلی سَوّار ساخت و به دانشجویانش ماهانه‌ی رسمی می‌پرداخت. کتابخانه‌ی بصره بزرگ‌تر و زیباتر بود. دانشجویان برای بهره‌وری از این کتابخانه‌ی شگفت‌انگیز بدانجا می‌آمدند و در سر درس استادی که همیشه کلام مذهب معتزلی یاد می‌داد شرکت می‌جستند.^۳

سرانجام، ابوالعلائی معری بارها در خزانه‌ی (کتابخانه) شاپور اردشیر به مطالعه می‌نشست. در این کتابخانه بیشتر گفت و شنود و مناظره‌هایی چهره می‌بست که ابوالعلائی معری از سرشناس‌ترین چهره‌های آن بود. به هنگام گفت‌وگو از این کتابخانه، بیشتر بدان خواهیم پرداخت.^۴

بدین‌سان، می‌توانستیم کتابخانه را در نخستین فصل این کتاب (جایگاه‌های آموزش) بگنجانیم، ولی از آنجا که کتابخانه‌ها از اهمیتی ویژه برخوردارند، بهتر دیدم تا در فصلی جداگانه از آنها به گفت‌وگو بنشینم.

۲۵-۱. ارزش معنوی کتاب

تازیان پیوسته از کتاب با دلبستگی و بزرگداشت تمام سخن گفته‌اند.

۱. یاقوت، معجم الأدباء، ج ۵، ص ۴۶۷. ۲. همان، ج ۲، ص ۴۲۰.

۳. مقدسی: احسن التقاسیم فی معرفة الأقالیم، ص ۴۱۳.

۴. بنگرید به دیباچه‌ی مارگلیوث (Margolioth) بر رسائل ابی‌العلاء.

آنان کتاب‌ها را همنشینان و دوستانی وفادار و رایزنانی نیکو می‌دانند، تا جایی که اگر کسی بشنود یک تن تازی از کتاب سخن می‌گوید به سختی می‌تواند دریابد که از برادریا دوستی ناب و مهربان گفت‌وگو نمی‌کند. یک باریکی از خلیفگان کسی را به دنبال یکی از دانشمندان فرستاد تا او به جرگه‌ی شب‌گویی‌اش درآید. آن دانشمند، که سرگرم خواندن چند کتاب بود، به فرستاده‌ی خلیفه پاسخ داد: «به خلیفه بگو گروهی از دوستان سودمند اکنون در برابرم نشسته‌اند؛ بعد خواهم آمد». هنگامی که خلیفه این پاسخ شنید چنان برآشفته که دستور داد بی‌درنگ او را بیاورند. خلیفه پرسید: این دوستان چه کسانی بودند؟ آن دانشمند پاسخ داد: این گروه دوستان، کسانی بودند که آگاهی، راهنمایی و شکوه می‌بخشند. تو می‌توانی آنها را مرده بدانی و می‌توانی آنها را زنده و پویا بشماری. آن‌گاه، خلیفه دانست که آن دانشی‌مرد به کتاب اشارت می‌کند؛ از این رو دیرآمدنش را ناپسند ندانست.^۱

۱. ابن طیفق، الفخری، ص ۱۰؛ محاضرات الأبرار، برگ ۳ ب (دست‌نگاشت). شعری که آن مرد دانشمند در پاسخ خلیفه خواند این است:

لَنَا جُلُوسَاءٌ لَا نَمَلُّ حُدَيْثَهُمْ

إِلَيْسَاءٌ مُؤْمُونَ غِيْبَاءٌ وَمَشْهُدَاءٌ

همنشینی داریم که از گفت‌وگویشان خسته نمی‌شویم

اندیشه‌مندانی که در پنهان و پیدا از آنان ایمنی داریم و ما را باکی نیست

إِذَا مَا خَلَوْنَا كَانْ خَيْرُ حُدَيْثِهِمْ

مُعِينَاءٌ عَلَي نَفْسِي الْهُمُومِ مَوْثِقَاءٌ

هرگاه با ما به خلوت درآیند بهترین سخنانشان

بسی‌گمان در نابودی غم‌های یاریگرست

يُقِيدُونَنَا مِنْ عِنْدِهِمْ عَلَمٌ مَنْ مَضَى

وَعَقْلًا وَتَأْيِيدًا وَرَأْيًا مَسْدَدًا

در نزد آنان از دانش گذشتگان

و خرد، و تربیت و اندیشه‌ی استوار بهره می‌گیریم

فَلَارِيْبَةُ تُخْشِي وَلَا سَوْءُ عَشْرَةَ

وَلَا تَقْوَى مِنْهُمْ لِسَانًا وَلَا يَأْتِي

پس دورنگی ندارند تا بترسیم و نه بدنشینی

زبان و دست خود را از روی ترس از آنان پنهان نمی‌داریم

درواقع، این احترام و عشق به کتاب را باید به نگاشته‌ها و مثل‌های جاحظ پیوند دهیم. پیش از او مردم به شعر بیش از نثر گرایش داشتند و به دیوان‌ها و کتاب‌های شعر بیش از دیگر نگاشته‌ها دلبستگی نشان می‌دادند. نگاشته‌ها و گفته‌های جاحظ، برای نخستین بار، مردم را به این گونه ادبیات گرایش داد. او درباره‌ی چنین نگاشته‌هایی می‌نگارد:

«پیش از هرگونه سنجشی، دستیابی به نثر ارزان و آسان است: نثر شگفتی‌های تاریخ و علم را دربر دارد و دستاور اندیشه‌های درست و آزمون‌های فکری و فلسفی و گزاره‌هایی از نسل‌های پیشین و سرزمین‌های دوردست است. چه کسی می‌تواند چنین میهمانی داشته باشد که اگر خواهد یا کم و کوتاه بماند و یا چنان دیر هنگام که پنداری سایه‌ی تو است یا پاره‌ی تنِ تو؟^۱ کتاب، خاموش است تا هرگاه که تو بخواهی، و گویاست تا هنگامی که خواستی تو است. اگر سرگرم کاری باشی هیچ‌گاه مزاحم تو نشود و تو را از کار باز ندارد، ولی اگر احساس تنهایی کنی همنشینی بهین خواهد بود... او دوستی است که هرگز فریب ندهد و چاپلوسی نکند و همنشینی است که خسته و رنجور نسازد».^۲

محمد بن عبدالملک زَیّات، به دنبال بیماری ناچیزی که پیدا کرد، چندگاهی در میان مردم آشکار نشد. همین جاحظ، نویسنده‌ی نامبردار، در اندیشه‌ی هدیه‌ای بود تا به هنگام دیدار با زَیّات به او پیشکش دارد.

→ فَاِنْ قُلْتَ: اَمْوَاتٌ فَلَسْتُ بِكَ اَذْبُ
وَ اِنْ قُلْتَ: اِحْيَاءٌ فَلَسْتُ مَقْتَدًا
اگر گویی: مرده‌اند دروغ نگفته‌ای
و اگر گویی: زنده‌اند گزافه نگفته‌ای

۱. محاضرات الأبرار، منسوب به محی‌الدین عربی، برگ ۳ ب (دست‌نگاشت در استانبول)؛ المحاسن والأضداد، ص ۲.

۲. جاحظ، الحيوان، ج ۱، صص ۵۰-۵۱.

سرانجام، جاحظ هیچ چیزی شایسته‌تر از کتاب سیبویه - دست‌نوشت کسایی و بازیین‌شده‌ی فراء - نیافت. ابن‌زبایات به هنگام دریافت این کتاب اعلام داشت که این گزینشی بی‌همتاست و از هیچ چیز به اندازه‌ی این ارمغان خشنود نمی‌شد.^۱ «با همه‌ی اینها، کتاب‌ها با جاحظ آن اندازه مهربان نبودند که او با آنها بود». این گفته‌ی عبدالسلام هارون است.^۲ هنگامی که جاحظ همه‌ی کوشش خود را در راه احترام به کتاب به کار گرفت و برای گردآوری آنها دارایی سرشاری پرداخت، همین کتاب‌ها انگیزه‌ی مرگ او شدند. او عادت داشت که برای مطالعه، کتاب‌ها را گرداگرد خود می‌چید. یک بار، ستونی از کتاب‌ها روی او درغلتید و او را که در پیری و سستی و ناتوانی بود کشت!^۳

دانشمند دیگری گفته است: «تنها بوستانی که دیده‌ام می‌تواند در یک آستین جا گیرد و تنها گلستانی که انسان را تا هر کجا می‌رود همراهی می‌کند کتاب است. کتاب زبانِ مردگان و آوای زندگان است. او میهمانِ شباهنگام است که هرگز نمی‌خوابد مگر تو بخوابی؛ هرگز سخنی نمی‌گوید جز آن‌که تو را خوش آید و هیچ‌گاه رازی را آشکار نمی‌سازد یا در امانت خیانت نمی‌ورزد. او باوفاترین همسایه، امین‌ترین دوست، فرمان‌پذیرترین یار، فروتن‌ترین استاد، کاردان‌ترین و سودمندترین همنشین است که گرایشی به کشمکش و ستیز و خسته کردنِ دارنده‌ی خود ندارد».^۴

۱. یاقوت، معجم‌الادباء، ج ۶، صص ۸۵-۸۶.

۲. دیباجه‌ی عبدالسلام هارون بر نشر کتاب‌الحيوان، ج ۱، ص ۵.

۳. ابوالفداء، ج ۲، ص ۴۷. از «جاحظ بازگو شده است که می‌گفت: هنگامی که محمد بن اسحاق استاندار بغداد بود بر او درآمد که در بارگاه نشسته بود و انبوه مردم او را در میان گرفته بودند، چنان‌که گویی پرنده‌ای بر روی سرشان نشسته است. پس از چندی که بر او درآمد از کار برکنار شده بود. من او را در کتابخانه‌اش نشسته دیدم که پیرامونش را کتاب، دفتر، قلم، دوات و خط‌کش فرا گرفته بود پس، هیچ‌گاه او را باشکوه‌تر از آن حال ندیده بودم [متن تازی، ص ۱۴۳].»

۴. ابن‌عربی، المسامرات (منسوب به محی‌الدین عربی)، برگ ۲ ب، دستنویس در دانشگاه کمبریج، Qq ۲۴۹، ۱۰. این بخش در المحاسن والأضداد منسوب به جاحظ، ص ۳ بازگو شده است.

مُکْتَفَى [بامر الله]، خلیفه‌ی ناتوان [عبّاسی] (م: ۲۹۵ ق. / ۹۰۷ م.) از وزیر خود چند کتاب خواست تا با خواندن آنها وقت‌گذرانی کند. وزیر به تنی چند از استانداران خود دستور داد تا کتاب‌هایی فراهم آورند، ولی به این شرط که پیش از رسیدن به دست خلیفه آنها را به او نشان دهند. آن کتاب‌ها را فراهم آوردند که عبارت بود از کتاب‌های تاریخی و دینی. وزیر دانست که این کتاب‌ها به خلیفه حقوق و تکالیف، جدایی میان ویرانی از آبادانی، و نیز روش برخورد با وزیران، و مسائل مالی را می‌آموزند. این چیزهایی بود که وزیر نمی‌خواست خلیفه از آنها سر درآورد و به چنان دانستنی‌هایی سودمند آگاهی و دسترسی پیدا کند...^۱

متنبی، شاعر بلندآوازه‌ی عرب، درباره‌ی کتاب می‌گوید:
 أَعَزُّ مَكَانٍ فِي الدُّنْيَا: سَرْحٌ سَابِحٌ وَ خَيْرُ جَلِيسٍ فِي الزَّمَانِ: كِتَابٌ^۲
 «والاترین جا در این جهان، زین اسب تندرو و بهترین همنشین در روزگار، کتاب است».

۲۵-۲. ارزش معنوی کتابخانه‌ها

پیدایی کتابخانه‌ها از همان روزهای آغازین اسلام، دستاورد بزرگداشت کتاب بوده است. اینک، سیمایی کوتاه از کوششی بی‌دریغ در راه برپایی کتابخانه‌ها به دست می‌دهیم و پس از آن، درباره‌ی کتابخانه‌ها به گفت‌وگو می‌نشینیم:

سرای ابن عمید وزیر در ۳۳۵ ق. / ۹۴۶ م. به تاراج سپاه خراسان درآمد؛ چنان‌که نه از تاک نشان ماند و نه از تاک‌نشان. ابن عمید نگران هیچ چیز نبود مگر کتابخانه‌ی نیاکانش که درباره‌ی آن هیچ خبری نداشت. شبانگاه

۱. و فرمان داد تا آن کتاب‌ها را پس ببرند و به جای آن داستان‌ها و کتاب‌های شعر بیاورند تا خلیفه را سرگرم و شادمان سازد. ابن طقطقا، الفخری، ص ۱۱.
 ۲. دیوان متنبی، با شرح عکبری، ج ۱، ص ۱۲۳.

که سپاهیان سرا را ترک گفتند، ابن عمید به خانه‌اش بازگشت و شنید که کتاب‌هایش برجا مانده است و هیچ کتابی رپوده یا گم نشده است. وزیر که شادمان بود به کتابدارش، ابن مسکویه، گفت: «تو مردی فرخنده‌سرشتی! هر چیزی را می‌توان جایگزین کرد، ولی این گنجینه (کتابخانه) را هرگز»^۱.

هنگامی که نوح بن منصور سامانی به صاحب بن عبّاد پیشنهاد وزارت داد، ابن عبّاد نپذیرفت. یکی از دلیل‌های او این بود که جابه‌جا کردن کتاب‌هایش که نزدیک به ۴۰۰ بار شتر بود دشوار می‌نمود. بدین‌گونه، او ماندن در کنار کتاب‌هایش را بر وزارت برتری داد.^۲

خاندانِ عمّار، که بر طرابلس شام فرمانروایی داشتند، کارورزان و بازرگانانی گماشتند تا برای کتابخانه‌های این دودمان به کار فراهم‌آوری کتاب‌ها از سراسر سرزمین‌های دوردست پردازند.^۳

فرزند جوانِ القاضی الفاضل، وزیر نامبردار صلاح‌الدین ایوبی، به نسخه‌ای از کتاب الحَمَاسَة برای خواندن نیاز پیدا کرد. او از ابن‌صوره‌ی کُتبی خواست تا آن را به دست آورد. کُتبی نزد القاضی الفاضل رفت تا اجازه‌ی برداشتن آن کتاب را از کتابخانه‌اش بگیرد. القاضی الفاضل دستور داد که همگی دست‌نوشته‌های موجود در کتابخانه‌اش را بیاورند تا کم‌اهمیت‌ترین آنها را برای فرزندش برگزینند. ۳۵ دست‌نوشته آماده کردند. او تک‌تک آنها را بازدید کرد و دریافت که هر کدام دارای ارزشی ویژه است و نزد او گرانبهاست. القاضی الفاضل اعلام داشت که همه‌ی آن فراهم‌آمده‌ها از سطح دانشِ دانش‌آموز جوان بالاتر است. از این‌رو، به ابن‌صوره فرمان داد تا دست‌نگاشتی ویژه‌ی پسرش بخرد.^۴

۱. ابن مسکویه، تجارب الأمم، ج ۶، صص ۲۲۴-۲۲۵.

۲. یاقوت، معجم الأدباء، ج ۲، ص ۳۱۵؛ ابن خَلکان، وفيات الأعیان، ج ۱، ص ۱۰۶.

۳. Islamic Culture، مجلد ۳، (۱۹۲۹)، ص ۲۳۱؛ کُرْدعلی، خِطَط الشَّام، ج ۶، ص ۱۹۱. [برای آگاهی بیشتر از کتابخانه‌های خاندانِ عمار بنگرید به محمدحسین ساکت، شیوایی و شیدایی؛ برگی از فرهنگ و تمدن ایرانی-اسلامی، تهران، شرکت سهامی انتشار، زمستان ۱۳۸۶، صص ۹۰۳-۹۰۵].

۴. مقریزی، الخَطَط، ج ۲، ص ۳۶۷. مترجم.

اگر از مصر به اندلس [اسپانیا] برویم نیرویی شگفت‌انگیز در پی گردآوری کتاب‌ها خواهیم دید. حَکَم، فرمانگزار قرطبه (کُردوا Cordova)، سوداگرانی به سراسر سرزمین‌های مشرق می‌فرستاد تا کتاب فراهم آورند.^۱ هنگامی که ابوالفرج اصفهانی کتاب الأغانی خود را به پایان برد، حَکَم کسی ویژه پیش او فرستاد تا پیش از دسترسی دیگران در عراق، دست‌نگاشتی از آن خریداری کند. حَکَم نزدیک به ۱۰۰۰ دینار زر به نویسنده پاداش داد.^۲

حتا افراد عامی و عادی شیفته‌ی داشتن کتابخانه در خانه‌های خود بودند، اگرچه نمی‌توانستند از آن بهره‌گیرند، زیرا داشتن کتابخانه به آنان ارج می‌بخشید. در این راستا، نمی‌توانم از بازگویی داستان زبان‌زد زیرین، از کتاب مَقْرِي چشم‌پوشی کنم: حَضْرَمِي، کتاب‌باز بزرگ، پیوسته از حراجی‌های کتاب دیدن می‌کرد. او به دنبال کتابی بود که بدان دلبستگی فراوان داشت. روزی دست‌نویسی از آن کتاب که شرح بسیار زیبایی به همراه داشت پیدا کرد. کتاب را به مزایده گذاشته بودند و همچنان بر بهای آن می‌افزودند تا آن‌که به ارزشی بیش از بهای کتاب رسید. حَضْرَمِي رو به حراج‌گزار کرد و گفت: نشان بده چه کسی بیش از من برای خرید این کتاب پول می‌دهد؟ آن مرد کسی را به حَضْرَمِي نشان داد. حَضْرَمِي رو به آن‌کس کرد و گفت: ای فقیه! اگر این کتاب خواسته‌ی تو است آن را به تو واگذارم که بهای آن بس سنگین افتاده است. خریدار تازه گفت: من فقیه نیستم و نمی‌دانم این کتاب درباره‌ی چیست. من کتابخانه‌ای ساختم که سرشناسان شهر بدانجا می‌آیند؛ کتابخانه‌ام یک جای خالی دارد که این کتاب آن را پر می‌کند و اندازه‌ی آن است؛ چون دیدم این کتاب خطی خوش و جلدی زیبا دارد، آن را پسندیدم و هیچ در بند بهای آن نیستم!^۳

۱. مَقْرِي، نفع الطیب، ص ۱۸۲. ۲. همان، ج ۱، ص ۱۸۲.

۳. مانند این داستان را می‌توان در روزگار کنونی دید. یک آمریکایی ثروتمند خانه‌ی باشکوهی در یکی از محله‌های نیویورک ساخت و با گونه‌گون ابزارها و مبلمان زیبا آن را آراست، آن‌گاه، او برای

۲۵-۳. ساختمان، سامان و شیوهی کتابخانه‌ها

آلگا پینتو (Olga Pinto) در گفتاری درباره‌ی کتابخانه‌های اسلامی می‌گوید: «به ساختمان‌هایی که برای کتابخانه‌های همگانی به کار گرفته می‌شد اهمیتی سترگ می‌دادند. برخی از کتابخانه‌ها مانند شیراز، قرطبه و قاهره در ساختمان‌هایی جداگانه قرار داشت با اتاق‌هایی بسیار برای کاربردهای گوناگون: تالارها با قفسه‌هایی که در آن کتاب‌ها را نگاه‌داری می‌کردند، اتاق‌هایی که مراجعه‌کنندگان می‌توانستند به خواندن و پژوهش پردازند؛ اتاق‌هایی جداگانه برای رونویسی از دست‌نوشته‌ها؛ اتاق‌هایی برای برگزاری نشست‌ها و انجمن‌های ادبی و حتا در پاره‌ای از موارد برای شنیدن موسیقی. همه‌ی اتاق‌ها پُر بود از ابزار آسایش. روی زمین قالی و بوریا پهن بود تا خوانندگان به شیوه‌ی شرقی چهارزانو بنشینند و به خواندن و حتا نوشتن پردازند... پنجره‌ها پرده‌هایی زیبا داشت و بر در ورودی اصلی پرده‌ی سبزر و ویژه‌ای آویخته بودند که از آمدن هوای سرد جلوگیری می‌کرد».^۱

ساختمان کتابخانه‌ی سترگ فاطمیان چنان بزرگ بود که چهل اتاق را دربر می‌گرفت و هر کدام گنجایش نگهداری ۱۸۰۰۰ کتاب داشت.^۲

مقدسی برای ما سیمایی روشن از کتابخانه‌ی عضدالدوله‌ی دیلمی در شیراز می‌کشد. اینک، آنچه در زمینه‌ی ساختمان و سامان آن برای ما گیراست بازگو می‌کنیم. مقدسی می‌گوید: «این کتابخانه تالاری بزرگ داشت با مخزن‌هایی از هرسو. در راستای دیوار تالار و مخزن‌ها، قفسه‌های کتاب گذاشته بودند که کتوبهایی بسیار داشت و کتاب‌ها را به ترتیب چیده بودند.

— مدیر یکی از کتابخانه‌های معروف لندن نامه‌ای فرستاد و از او خواست تا کتاب‌هایی برای او بفرستد. او در نامه‌ی خود اندازه، حجم و نوع جلد کتاب‌ها را برابر فضا و جایی که ویژه‌ی آنها ساخته بود سفارش داد و نام، موضوع و محتوای کتاب‌ها را به مدیر کتابخانه‌ی لندن‌ی واگذاشت، چرا که پیداست هدفش آذین بودن دانش و آگاهی و فرهنگ. (Islamic Culture, 1938, Vol. 12, p. 165)

۱. Islamic Culture، مجلد ۳ (۱۹۲۹)، ص ۲۲۷. ۲. مقریزی، الخطط، ج ۱، ص ۴۰۸.

هر رشته‌ای از دانش، بخش ویژه و جداگانه‌ای داشت.^۱ تقریباً در هر کتابخانه‌ای کتاب‌ها را برابر موضوع چیده بودند. ابن‌سینا، که از کتابخانه‌ی سامانیان به هنگام فرمانروایی نوح بن منصور (م: ۳۸۷ ق. / ۹۹۷ م.) بهره گرفته است، به توصیف آن می‌پردازد: «به سرایی درآمدم که اتاق‌هایی بسیار داشت؛ در هر اتاقی جعبه‌هایی از کتاب... در یک اتاق کتاب‌های تازی و شعر دیده می‌شد و در اتاق دیگر کتاب‌های فقهی و بدین‌سان، در هر اتاقی کتاب‌هایی در یکی از رشته‌های علمی قرار گرفته بود».^۲

مسلمانان سده‌های میانه تصویری از چیدن کتاب به چهره‌ی ایستاده در قفسه‌ها، مانند روش امروز، نداشتند^۳، بدین‌گونه، کتاب‌ها را روی هم می‌چیدند و دقت می‌کردند تا برای جلوگیری از پاره شدن یا گسیختن شیرازه‌شان کتاب‌های بزرگ و سنگین را روی کتاب‌های کوچک نگذارند.^۴ گذشته از آن، برابر این روش لبه‌های پایین صفحه‌ها به جای این‌که مانند کتابخانه‌های امروز در پشت قرار گیرد در جلو و رو به بیرون قرار داشت. نام کتاب و نام نویسنده روی لبه‌ی پایینی صفحات یا قسمت پایین جلد، که کتابی ارزشمند را در خود می‌پیچاند و نگاه‌داری می‌کرد، نوشته می‌شد. با این کار، جوینده‌ی کتاب به آسانی می‌توانست کتاب مورد نظرش را شناسایی

۱. مقدسی، احسن التقاسیم فی معرفة الأقالیم، ص ۴۴۹.

2. Barthold, *Turkestan Down to the Mongol Invasion*, p. 9.

همچنین بنگرید به ابن ابی‌اصیبه، عیون الأنباء، ج ۲، ص ۴.

۳. اروپای آن روز هم به چنین روشی آشنا نبود و کتاب‌ها را روی زمین می‌گذاشتند. شاید این روش قرار دادن کتاب از روزگار باستان به ارث رسیده بود و تقلیدی بود از روشی که در آن طومارهای پاپیروس روی هم گذاشته می‌شد و خود به خود این الیاف‌ها روی هم قرار می‌گرفت. بنگرید به

Fr. Rosenthal, «The Technique and Approach of Muslim Scholarship», in *Analecta Orientalia* 24, 1947.

چنین باور داشتند که با روی هم گذاشتن کتاب‌ها گرد و خاک بر روی آن‌ها نخواهد نشست و در نتیجه، از فرسودگی و کهنگی دست‌نگاشت‌ها جلوگیری خواهد کرد. در هر حال، داروی ویژه‌ای برای آن پیدا کردند. یاقوت، معجم الأدباء، ج ۶، ص ۳۵۹.

۴. ابن‌جماعة، تذکرة السامع و المتکلم، ص ۱۷۲.

و پیدا کند.^۱ دارالکتب در مصر دارای تعداد درخور نگرشی از کتاب‌هایی است که با نگاشته‌ی عنوان‌ها و نام نویسندگان، به گونه‌ای که در بالا گفته آمد از آن روزگار مانده است. کارمندان مسؤل کتابخانه با مهربانی به من اجازه دادند تا برخی از کتاب‌ها را، برای عکس گرفتن، به روش سنتی سده‌های میانه جابه‌جا کنم.

قفسه‌های کتاب باز بود و هرکسی می‌توانست کتاب مورد نیاز خود را بردارد. برخی از قفسه‌ها، که پاره‌ای از دست‌نوشت‌های گرانبها و کم‌مانند یا بی‌مانند را نگاه‌داری می‌کرد، قفل بودند. برای دستیابی به هرکدام از این دست‌نوشت‌ها، می‌بایست از بخش اداری اجازه می‌گرفتند.^۲

۲۵-۴. فهرست‌ها

تقریباً هر کتابخانه‌ی مهم همگانی یا شخصی دارای فهرستی است که خوانندگان به یاری آن به آسانی می‌توانند از کتاب‌هایش بهره‌گیرند. گذشته از آن، نام کتاب‌های هر بخشی از قفسه‌ی کتاب را بر روی تکه کاغذی که به بیرون قفسه چسبیده شده است نوشته‌اند. این تکه کاغذها در بردارنده‌ی نام کتاب‌ها یا برگ‌هایی است که ناقص‌اند یا از میان رفته‌اند.^۳

اجازه فرمایید بررسی کوتاهی درباره‌ی جهان اسلامی از فرارود (ماوراءالنهر) تا اندلس (اسپانیا) انجام دهیم تا به برخی از فهرست‌ها نگاهی بیفکنیم:

مقدسی در ادامه‌ی توصیف خود از کتابخانه‌ی عضدالدوله‌ی دیلمی (م):
 ۳۷۲ ق. / ۹۸۲ م. در شیراز می‌گوید: «در هر بخشی از این کتابخانه فهرست‌هایی بود که نام کتاب‌ها را در آن نوشته بودند».^۴

۱. ابن‌جماعه، همان، صص ۱۷۱-۱۷۲.

2. *Islamic Culture*, III, 1929, p. 229.

3. *Ibid.*

۴. احسن التقاسیم، ص ۴۴۹.

گویند ابوالحسن بیهقی فهرستِ صاحب بن عبّاد (م: ۳۸۵ ق. / ۹۹۵ م.) را دیده است. به گفته‌ی او این فهرست در ده جلد بود.^۱

ابن سینا فهرستی از کتابخانه‌ی سامانیان را در بُخارا خوانده است. او آن‌گاه، درخواست کرد تا چند کتاب گزیده‌شده‌اش را بی‌درنگ بیاورند. او می‌گوید: «من کتاب‌ها را دیدم؛ نام بسیاری از آنها را بسیاری از مردم ما نمی‌دانستند. من هرگز چنین گردایه‌ای، نه پیشتر و نه پس از آن، ندیده‌ام».^۲

میان رودان (بین‌النهرین = عراق) از روزگار برپایی خزانه‌الحکمة بلندآوازه، با فهرست‌ها آشنایی داشته است. حسن بن سهل بازگو می‌کند که روزی مأمون از من پرسید: کدامین کتاب پارسی گرانب‌تر است؟ من نام چند کتاب و از آن میان جاویدان‌خرد [ابن مسکویه] را بر زبان آوردم. مأمون فهرست کتاب‌های خزانه‌الحکمة خود را خواست و آن را ورق زد، ولی نام این کتاب در آن نبود. مأمون گفت: چگونه نام این کتاب از فهرست جا افتاده است؟!^۳

کتابخانه‌ی مدرسه‌ی نظامیه فهرست سامان‌یافته‌ای داشت که ابن جوزی آن را دیده بود. او اشاره می‌کند که این فهرست دارای نام ۶۰۰۰ جلد کتاب بود.^۴

به هنگام پایه‌گذاری کتابخانه‌ی مدرسه‌ی مستنصریه، از ضیاءالدین احمد، کتابدار کتابخانه‌ی شخصی خلیفه به همراه شیخ عبدالعزیز بن دُلف خواسته شد تا کتاب‌ها را دریافت دارد و آنها را منظم و سامان یافته در قفسه‌ها جا دهد و نامشان را در فهرست‌ها برابر موضوع ثبت کند تا یافتن آنها به آسانی انجام گیرد. این کتاب‌ها را ۱۶۰ باربر به کتابخانه آوردند.^۵

۱. یاقوت، معجم الأدباء، ج ۲، ص ۳۱۵.

2. Barthold, *Turkestan...*, pp. 9-10.

۳. رسائل البلغاء، ویراسته‌ی محمد کردعلی، صص ۴۷۹-۴۸۰.

۴. ابن جوزی، صید الخاطر، صص ۳۶۶-۳۶۷. ۵. ابن فوطی، الحوادث الجامعة، ص ۵۴.

در مصر، کتابخانه‌ی فاطمیان، که دارای چند اتاق بود، در آغاز کار، فهرستی همگانی نداشت. به جای آن، «سیاهه‌ای از کتاب‌ها بر آستانه‌ی هر اتاق آویخته بودند».^۱ با همه‌ی اینها، ابوالقاسم جرجانی وزیر در ۴۳۵ ق. / ۱۰۴۳ م. دستور داد تهیّه‌ی فهرستی همگانی برای این کتابخانه آماده کنند. قاضی ابوعبدالله قُضاعی و ابوخلفِ وِزّاق بر این کار گمارده شدند.^۲

ادّعا شده است که در اسپانیا فهرست دیوان‌های شعر در کتابخانه‌ی حَکَم شامل ۴۴ جلد بوده است.^۳

۲۵-۵. امانت گرفتن کتاب‌ها

ابن جمّاعه می‌گوید: «کتاب به دیگران امانت دادن تا جایی که زبانی برای امانت گیرنده و امانت‌دهنده بار نیاورد مستحبّ و پسندیده است».^۴

حدیثی از پیامبر خدا (ص) می‌فرماید: «نخستین آموزش خداوند بهره‌ی کسی می‌شود که به نقل احادیث سرگرم است و آن شامل این حقیقت است که او بخت و ام دادن کتاب‌ها به دیگران را دارد».^۵

ابوالعتاهیه از وام دادن یکی از کتاب‌هایش به شخصی معین خودداری کرد، زیرا کتاب امانت دادن را خوش نمی‌داشت. آن مرد گفت: نمی‌دانی که پیوسته کارهای ارزشمند و خوب به کارهایی که ناخوشایند می‌نماید و آن‌کس انجامش را دوست ندارد، گره خورده است؟

ابوالعتاهیه پس از شنیدن این سخن کتابش را به آن مرد به امانت داد.^۶

۱. *The Ency. of Islam*, Vol. 2, p. 1046، مقریزی، الخطط، ج ۱، ص ۴۰۹.

۲. قفطی، أخبار الحکماء، ص ۴۴۰. ۳. مقری، نفع الطیب، ج ۱، ص ۱۸۶.

۴. ابن جمّاعه، تذکرة السامع و المتکلم، ص ۱۶۷.

۵. غزی، الدرّ النّضید، به نقل از رزنتال در گفتارش به نام «روش و دیدگاه پژوهش اسلامی

(Rosenthal, Technique and Approach)»، مجله‌ی آنالپچتا اوریتالیا، ص ۲۴.

۶. ابن جمّاعه، تذکرة السامع و المتکلم، صص ۱۶۷-۱۶۸.

ابوحیان غرناطی خرید کتاب‌های مورد نیازش را ضروری نمی‌دید، زیرا چنان‌که می‌گوید: «هر کتابی را بخواهم می‌توانم از هر کتابخانه‌ای به امانت گیرم».^۱

به هررو، محدودیت‌هایی چند در کار امانت‌گیری کتاب وجود داشت: برابر مقررات کتابخانه‌ی قاهره، تنها ساکنان قاهره می‌توانستند از آنجا کتاب امانت گیرند.^۲

برای بیرون بردن کتاب از کتابخانه، ودیعه‌ای گرفته می‌شد، ولی دانشمندان به نام گه‌گاه از این قاعده برکنار بودند.^۳ یاقوت از کتابداران کتابخانه‌ای ستایش می‌کند که بی‌دریافت ودیعه به او ۲۰۰ کتاب امانت دادند.^۴

در پاره‌ای از موارد، زمان امانت داشتن نیز محدود بود. در سندی که ابن‌خلدون به هنگام پیشکش دادن کتاب العبر خود به کتابخانه‌ی جامع قیروان در شهر فاس [مغرب] نوشته است، قید کرده است که این دست‌نویس را برای بیرون بردن تنها به کسانی مطمئن امانت دهند و یا آنکه سپرده دریافت کنند و تازه نباید مدت امانت از دو ماه بگذرد.^۵

امانت‌گیرنده‌ی کتاب می‌بایست به خوبی از کتاب دریافتی نگه‌داری کند. حتا تصحیح یا یادداشت‌نویسی تنها با اجازه‌ی دارنده‌ی کتاب انجام می‌گرفت و برگ‌های سپید در آغاز و انجام کتاب می‌بایست همان‌گونه سپید و نانوشته بماند. کتاب نمی‌بایست به دیگری امانت داده شود و یا درگرو یا

۱. ابن حَجَر، الذرر الكامنة، ج ۶، ص ۳۰۹.

۲. محمد فرید وجدی، دائرةالمعارف القرن العشرين، ج ۸، ص ۶۴. این قاعده ما را به یاد یکی از مقررات کنونی انگلستان می‌اندازد که اگر نه در همه، در بیشتر کتابخانه‌های این کشور اجرا می‌شود و برابر آن به کسی که می‌خواهد کتابی به بیرون انگلستان ببرد، هیچ کتابی امانت نمی‌دهند.

۳. ابن ساعی، جامع المختصر، ج ۱، ص ۲۳۶.

۴. یاقوت، معجم البلدان، ج ۸، ص ۳۶ [در متن تازی، ج ۶، ص ۳۷ آمده است].

5. *The Ency. of Islam*, II. p. 1047.

سپرده‌ی چیزی قرار گیرد. کتاب بایستی پس از درخواست وام‌دهنده بی‌درنگ برگشت داده شود. چنین برگشتی که به درخواست وام‌دهنده انجام می‌گیرد، سرانجام غیر قانونی و تخلف از شرط به شمار می‌آید. بی‌آن‌که بازگرداندن کتاب را بخواهند، امانت‌گیرنده نباید بدون نیاز در پس آوردن آن کوتاهی و سستی نشان دهد. بر امانت‌گیرنده است تا از همکاری امانت‌دهنده حق‌شناسی و سپاسگزاری کند.^۱

قاضی ابن حَبَّان نیشابوری، به هنگام وقف کردن کتاب‌هایش، به روشنی شرط کرد که به هیچ‌رو نباید آن کتاب‌ها را از کتابخانه بیرون برند یا به امانت دهند.^۲

جمال‌الدین محمود بن علی، پایه‌گذار مدرسه‌ی محمودیه، نیز درباره‌ی کتابخانه‌ی خود چنین شرطی کرده بود. در وصیت‌نامه‌ی او می‌خوانیم: «بردن هر کتابی به بیرون از ساختمان مدرسه روا نیست».^۳

۲۵-۶. کارمندان کتابخانه

البته شماره‌ی کارمندان کتابخانه بستگی داشت به اینکه آن کتابخانه بزرگ بود یا کوچک، همگانی بود یا شخصی. با همه‌ی اینها، سیماهایی کلی در دست داریم که تقریباً نموداری است از هر کتابخانه‌ی معتبر در جهان اسلام. این بخش را به بررسی گذرایی از کارمندان کتابخانه و بزرگی داده‌ایم که شامل کتابدار، مترجمان، دست‌نویسان، جلدسازان و وابستگان کتابخانه است.

۱. ابن‌جماعه، تذکرة السامع، صص ۱۶۸-۱۶۹ شاعری سروده است:

أَيُّهَا الْمُسْتَعِيرُ مِنْي كِتَاباً   إِرْضِ لِي مِنْهُ مَا لِنَفْسِكَ تَرْضَى

«ای امانت‌گیرنده‌ی کتاب از من!   بر من بپسند آنچه بر خود می‌پسندی»

[متن تازی، ص ۱۵۶]. کتاب تذکرة السامع والمتكلم في ادب العالم والمتعلم ابن‌جماعه به نام آموزش‌نامه؛ فرهنگ فراده‌ی و فراگیری در اسلام به دست مترجم به فارسی درآمده است و از سوی نشر نی آماده‌ی انتشار است - مترجم.

2. *Islamic Culture*, Vol. III (1929), p. 234.

۳. مقریزی، الخطط، ج ۲، ص ۳۹۵.

۲۵-۷. کتابدار (رئیس کتابخانه)

وظایف رئیس کتابخانه: رئیس کتابخانه عموماً مسؤول کارهای اداری و فرهنگی کتابخانه بود. او برای کتابخانه کتاب‌های تازه فراهم می‌ساخت، بر فهرست‌نویسی آنجا نظارت داشت و هرگونه راهنمایی و آسان‌کردی که خوانندگان را نیاز می‌افتاد در دسترس آنان می‌نهاد. او دستور می‌داد تا کتاب‌هایی که لازم بود به جلد و صحافی داده شود. در امانت دادن، کتابدار می‌بایست تنها به کسانی اجازه‌ی بیرون بردن کتاب بدهد که به راستی از آن بهره می‌گیرند. اگر کسی می‌خواست چند کتاب ببرد، تنها می‌توانست یک کتاب به امانت گیرد. تهی‌دستان در امانت بردن کتاب برتری داشتند، زیرا توانگران می‌توانستند نسخه‌ای از کتاب برای خود خریداری کنند.^۱

چه‌بسا یک تن کتابدار برای انجام این کارها بس بود، ولی در کتابخانه‌های بزرگ، برای یاری دادن به او کتابیارانی می‌گماردند.^۲

۲۵-۸. دانش و آگاهی کتابدار

از همان برپایی کتابخانه‌ها در آغاز اسلام، به جنبه‌ی فرهنگی کار کتابداران به خوبی پی می‌برده‌اند. از این‌رو، دانشمندان و دانشوران بنام و برجسته را برای این کار می‌گماردند. نام تنی چند با زندگی‌نامه‌ی کوتاهی از آنان آورده می‌شود:

سهل هارون، سعید هارون و سلّم، کتابداران بیت‌الحکمة بغداد بودند. به گفته‌ی ابن‌ندیم، که الفهرست او در این زمینه بزرگ‌ترین و مهم‌ترین مرجع

۱. سبکی، مفید النعم، ص ۱۵۹.

۲. یاقوت، ارشاد، ج ۶، ص ۳۵۹؛ مقریزی، الخطط، ج ۱، ص ۴۵۸. کتابخانه‌ی شاپور اردشیر و کتابخانه‌ی فاطمیان از این دست بودند. شاپور کار کتابداری کتابخانه‌ی خود را به حسن بن شیبه و قاضی ابو عبدالله ضبّی وا گذاشت. بنگرید به ابن‌عماد، شذرات الذهب، ج ۱، ص ۱۰۴ [متن تازی، صص ۱۵۸-۱۵۹].

است، اینان فرهیخته، گشاده‌زبان، دانشمند و نویسنده‌ی کتاب‌های مهم بودند. جاحظ، دانشمند برجسته، بارها از سهل و سعید گفته‌ای را بازگو می‌کند.^۱

کتابخانه‌ی نفیس فتح بن خاقان به دست علی بن یحییای منجم (م: ۲۷۵ ق. / ۸۸۵ م.) گردآوری و سامان یافت. اگر خواننده به زیستنامه‌ی او به خامه‌ی یاقوت بنگرد به دانش و آگاهی این کتابدار پی خواهد برد.^۲

ابوالحسن علی بن محمد شایستی (م: ۳۹۰ ق. / ۹۹۹ م.) سرپرستی کتابخانه‌ی بلندآوازی فاطمی را بر عهده داشت. او همگو و ندیم عزیر بالله و نویسنده‌ی چند کتاب بود.^۳

پیشتر، گفته آمد که ابن مسکویه، تاریخ‌نگار برجسته، یکی از سرپرستان کتابخانه‌ی ابن عمید^۴ بود.

خزانه‌ی شاپور، که به دست ابونصر شاپور اردشیر (م: ۴۱۶ ق. / ۱۰۲۵ م.) وزیر آل بویه ساخته شد، افتخار اداره شدن به دست یک رشته از دانشمندان سترگ را داشت. نام برخی از آنان در زیر می‌آید:

ابوالحسین محمد بن ابی‌شیبه^۵؛ قاضی ابوعبدالله حسین بن هارون ضَبَّی^۶؛ ابواحمد عبدالسلام بن حسین بصری (م: ۴۰۵ ق. / ۱۰۱۴ م.)^۷ همروزگار و دوست نزدیک ابوالعلاء معری، و ابومنصور محمد بن علی^۸ (م: ۴۱۸ ق. / ۱۰۲۷ م.).

سرپرستی کتابخانه‌ی مدرسه‌ی نظامیه را گروهی از دانشمندان برجسته‌ی

۱. ابن ندیم، الفهرست، ص ۱۷۴.
 ۲. یاقوت، ارشاد، ج ۵، صص ۴۵۹-۴۷۳.
 ۳. ابن خلکان، وفيات، ج ۱، ص ۴۸۱.
 ۴. ابن مسکویه، تاریخ ابن مسکویه: سقوط خلافة العباسی، ج ۲، ص ۲۲۴ [در متن تازی، تجارب الأمم، ج ۶، ص ۲۲۴ آمده است].
 ۵. ابن العماد، شذرات الذهب، ج ۳، ص ۱۰۴.
 ۶. ابن العماد، همانجا.
 ۷. خطیب بغدادی، تاریخ بغداد، ج ۱۱، ص ۵۸.
 ۸. ابوالعلاء معری، رسالة الغفران، ص ۷۳؛ خطیب بغدادی، تاریخ بغداد، ج ۳، ص ۹۳.

آن روز بر عهده داشتند مانند: قاضی ابویوسف یعقوب اسفراینی^۱ (م: ۴۹۸ ق. / ۱۱۰۴ م.)، محمد بن احمد ابیوردی، شاعر سرشناسی که پس از مرگ اسفراینی به این مقام رسید (م: ۵۰۸ ق. / ۱۱۱۴ م.)؛^۲ یحیی ابن علی^۳، فرزند خطیب تبریزی^۴ که استاد ادبیات عرب در مدرسه‌ی نظامیه نیز بود^۵ (م: ۵۰۲ ق. / ۱۱۰۸ م.) و علی بن احمد بکری (م: ۵۷۵ ق. / ۱۱۷۹ م.)، نویسنده و خوشنویس برجسته.^۶

برجستگانی چند از دانشمندان آن روز سرپرستی کتابخانه‌ی مدرسه‌ی مستنصریه را در دست داشتند که از آن میان بودند: شمس بن علی کتبی، که در روز گشایش کتابخانه از دست خلیفه ردای افتخار پوشید؛^۷ ابن ساعی، تاریخ‌نگار نامی و نویسنده‌ی الجامع المختصر (م: ۶۷۴ ق. / ۱۲۷۵ م.) و ابن فوطی، نویسنده‌ی الحوادث الجامعة و کتاب‌های بسیار دیگر (م: ۷۲۳ ق. / ۱۳۲۳ م.). پیش از آن که ابن فوطی به این مقام گمارده شود، سرپرست کتابخانه‌ی شخصی خواجه نصیرالدین طوسی بود.^۸

۲۵-۹. مترجمان

پذیرفته آمده است که گذشته از هیات و زبان [تازی]، جنبش فرهنگی و علمی پرورش یافته به دست مسلمانان آغازین، بیشتر بر پایه‌ی پژوهش‌های بیگانه [علوم اوایل] استوار بود. از این رو، مترجمان پل این گرداب بودند. از گذرگاه آنان، آموزش و دانش بیگانه از زبان‌های یونانی، سریانی، پارسی باستان و هندی به تازی راه یافت. خواننده می‌تواند برای دیدن ستون نام مترجمان به الفهرست ابن ندیم نگاهی اندازد،^۹ ولی ما در اینجا خود را در

۱. یاقوت، ارشاد، ج ۶، ص ۳۴۳. ۲. همان، صص ۳۴۱-۳۵۸.

۳. یاقوت، ارشاد، ج ۷، ص ۲۸۷. ۴. همان، ج ۵، صص ۱۰۴-۱۰۵.

۵. ابن فوطی، الحوادث الجامعة، ص ۵۶. ۶. دیباچه‌ی الجامع المختصر، به قلم ساعی، ص ۱.

۷. نگاه کنید به زیستنامه‌ی او در آغاز الحوادث الجامعة. ۸. همان.

۹. صص ۲۴۰-۲۴۲ و صص ۴۰۹-۴۱۶؛ و فصل نهم کتاب طبقات الأطباء از ابن ابی اصیبه.

چارچوب مترجمانی که وظیفه‌ی خویش را در کتابخانه‌ها انجام می‌دادند نگاه می‌داریم.

نخستین فراهم‌شده‌ی کتاب‌ها با نام خالد بن یزید (م: ۸۵ ق. / ۷۰۴ م.) گره خورده است.^۱ خالد زندگی خود را به مطالعه‌ی علوم یونانی، به ویژه شیمی (کیمیا) و پزشکی ویزگی داد. به گفته‌ی ابن ندیم، خالد مترجمی به نام استفان (Stefanus) برگماشت تا کتاب‌هایی در آن رشته‌ها برای او^۲ و برای پُر ساختن کتابخانه‌اش ترجمه کند.

با همه‌ی اینها، در بیت‌الحکمة کار ترجمه به اوج خود رسید. ابن ندیم می‌گوید که ابوسهل فضل نویختی، دانشمند ایرانی، در خزانه‌ی الحکمة هارون‌الرئشید مترجم بود و کتاب‌های پارسی بسیاری به دست یا یارمندی او به زبان تازی درآمد.^۳ هارون‌الرئشید پس از کامیابی در جنگ آنکارا و غمریه، کتاب‌های یونانی بسیاری برای ترجمه فراچنگ آورد و یوحنا‌ی ماسویه را بر سر این کار گماشت.^۴

در روزگار مأمون عباسی، جنب و جوش و تکاپوی فرهنگی و علمی به سختی گرایش این خلیفه را، که خود دانشمند بود، به سوی خویش کشانید. مأمون بسیاری از آثار سترگ بیگانه را به دست آورد و آنها را در خزانه‌ی الحکمة جا داد و بهترین دانشمندان آن روز را برای ترجمه‌ی آنها با شرحی سودمند به کار گرفت. سلّم، حجّاج بن مطر، ابن بطریق، عمر بن فرّخان، اسحاق بن حنین و حنین بن اسحاق نمونه‌ای از آن‌همه بودند.^۵

کتابخانه‌ی خاندان موسای شاکر پُر بود از کتاب‌های کهن بیگانه که برای ترجمه‌ی آنها حنین بن اسحاق، حُبیش بن حنین و ثابت بن قُرّه را به کار گمارده بودند.^۶

-
۱. محمد کردعلی، خطط الشام، ج ۶، ص ۱۸۹. ۲. ابن ندیم، الفهرست، ص ۳۴۰.
  ۳. همان، ص ۳۸۲. ۴. ابن ابی‌اصیبعه، عیون الأنباء، ج ۱، ص ۱۷۵.
  ۵. ابن ندیم، الفهرست، صص ۱۷۴، ۲۳۹، ۴۱۵؛ قفطی، اخبار الحکماء، ص ۲۴۲ و ابن ابی‌اصیبعه، عیون، ج ۱، ص ۱۸۷.
  ۶. قفطی، همان، صص ۳۰-۳۱؛ ابن ابی‌اصیبعه، عیون، ج ۱، ص ۱۸۷ و ابن ندیم، الفهرست، ص ۳۴۰.

کمی که گذشت، دیگر پس از واثق خلیفه‌ی عباسی، نامی و یادی از مترجمان در کتابخانه‌های همگانی و شخصی نمی‌بینیم، شاید یکی بدین سبب که سودبخش‌ترین کتاب‌ها را به تازی درآورده بودند و دیگر اینکه این کوشش سترگ، دانشمندان مسلمان را به بهره‌وری از فلسفه، دانش، زبان و فرهنگ خویش توانمند ساخته بود و دستاوردهای واپسین آنان بر پایه‌ی همین رشته‌ها نهاده شد.^۱

۲۵-۱۰. رونویسان (ورآقان)^۲

مسلمانان در سده‌های میانه پی بردند که در کتابخانه‌های خود برای بازآفرینی و نشر کتاب‌ها به بخش ویژه‌ای نیاز دارند. آنان تقریباً این نیاز را با گماردن تنی چند رونویس در هر کتابخانه‌ی مهمی برآوردند. رونویسان، که در سده‌های میانه درست کار چاپخانه‌ی کنونی را انجام می‌دادند، بار سنگین وظیفه‌ی خود را با کامیابی فراوان به دوش می‌کشیدند و پیوسته برای کتابخانه‌ها کتاب‌هایی تازه برای نشر آماده می‌ساختند.

۱. برای آگاهی از جنبش ترجمه در اسلام بنگرید به محمدحسین ساکت، شیوایی و شیدایی؛ برگی از فرهنگ و تمدن ایرانی-اسلامی، صص ۵۶۷-۶۳۷، «مترجم».

۲. الف. برای اصطلاح وراقه چند تعبیر گفته شده است. مفهوم گسترده‌ای این واژه، همان‌گونه که ابن‌ندیم (الفهرست، ص ۱۶۹)، یاقوت (البلدان، ص ۲۶۷) و ابن‌خلدون (مقدمه، ص ۲۹۶) اشاره کرده‌اند، نوشت‌افزار، نوشتن از روی کتاب، جلدسازی، صحافی و کتاب‌فروشی را دربر می‌گیرد ولی من با سمعانی (الأنساب، پشت‌برگ شماره‌ی ۵۷۹ ب) در محدود ساختن معنای این اصطلاح (وراقه) به تنها نسخه‌برداری (از روی کتاب نوشتن) هم‌نوایم - معنایی که در پرداختن در این بخش آن‌را پذیرفته‌ایم.

ب. رونویسی از دست‌نوشته‌ها مهم‌ترین شیوه برای داشتن هر کتاب بود. به سخن دیگر، این معمولی‌ترین روش بود که یا خود شخص رونویسی می‌کرد یا دیگری را برای نگارش با پرداخت دستمزد به کار می‌گرفت. چه‌بسا رونویسانی بودند که کتاب‌هایی از رو می‌نوشتند و به فروش می‌رساندند و یا کم می‌افتاد که کتابی پیشکش می‌دادند ولی چه‌بسا دانشمندان، کتاب‌ها یا فراهم‌شده‌های خویش را به مسجدها و مدرسه‌ها ارمغان می‌دادند. دو شیوه‌ی دیگر، خریداری و به ارث بردن بود. به ویژه از رهگذر وصیت‌ها، کتابخانه‌ی مدرسه‌ها و مسجدها فراهم‌شده‌های گرانبها و سرشاری از کتاب‌ها را دارا می‌شدند.

به گفته‌ی سُبکی، رونویس بایستی بسیار باریک‌بین و در کارش امین باشد، نه این‌که در پی شتاب و از سر باز کردن یا ناخوشایندی، چیزی از آن بکاهد. او باید از رهنمودهای کارفرما، آنجا که به ترتیب کار و شماره‌ی خط‌ها در هر برگ پیوند می‌گیرد، پیروی کند. رونویس نباید عمر خود را بر سرِ رونویسی از کتاب‌های فریبنده یا زیانمند تباه گرداند.^۱

رونویسان تقریباً در همه‌ی کتابخانه‌های همگانی یا شخصی سرگرم کار بودند. اینک، نمونه‌هایی چند از شماری بسیار:

در بیت الحکمة تنی چند از رونویسان را برای این کار گمارده بودند. یکی از آنان عَلَانِ شَعُوبِيِ ایرانی تبار بود که در روزگار هارون و مأمون این کار را بر عهده داشت.^۲

محمد بن سعد در کتابخانه‌ی شخصی واقدی (م: ۲۰۸ ق. / ۸۳۲ م.) رونویس بود و چنان زیان‌زد که تعبیر کاتبِ واقدی با نام محمد بن سعد گره خورده است.^۳

حُنَيْنُ بن اسحاق، پزشک نامبردار مسیحی، بیش از یک رونویس داشت. به گفته‌ی ابن ابی‌اصیبعه^۴ و یاقوت^۵، آرزق و محمد بن حسن بن دینار از رونویسان او بودند.

جاحظ، دانشمند به نام، در کتابخانه‌ی شخصی‌اش رونویسی داشت به نام عبدالوهاب عیسی. احمد بن احمد، پسر برادر شافعی، رونویسِ جَهْشِيَانِي بود.

علی بن هلال، نامور به ابن بَوَّاب، خوشنویسی نامبردار، در کتابخانه‌ی بهاء‌الدوله‌ی دیلمی، فرزند عضدالدوله، در شیراز رونویس بود. او یک بار به باریکی از ابن مقله، خوشنویس بزرگ، چنان تقلید کرد که بهاء‌الدوله نتوانست میان خطِ ابن بَوَّاب و ابن مقله جدایی نهد.

۱. سبکی، معید النعم، صص ۱۸۶-۱۸۷.

۲. ابن ندیم، الفهرست، ج ۱، ص ۱۴۱.

۳. ابن ندیم، الفهرست، صص ۱۵۳-۱۵۴.

۴. عیون الأنباء، ج ۱، ص ۱۸۷.

۵. ارشاد، ج ۶، ص ۴۸۲.

هنگامی که راضی بالله، خلیفه‌ی عباسی، دریافت که یکی از کتاب‌های کتابخانه‌اش گم شده است، به صولی پیشنهاد داد تا رونویسان کتابخانه، که از خلیفه حقوق می‌گرفتند، بی‌درنگ به نگارش دست‌نوشتی از آن پردازند و آن را برای صحافی و جلد کردن به دست جلدسازان کتابخانه بسپارند.

شیخ زکی‌الدین و صفی‌الدین عبدالؤمن رونویسان کتابخانه‌ی مُستعصِم بالله بودند.

در گذر به مشرق، به جنب و جوشی شگفت‌انگیز در سوریه برمی‌خوریم. در کتابخانه‌ی بزرگ «امین‌الدوله ابوالحسن غزال» (از وزیران و پزشکان شام، مرده به سال ۶۴۸ ق. / ۱۰۵۶ م.) رونویسان بی‌شماری سرگرم کار بودند. یک بار، او نسخه‌ای خواست از تاریخ هشتادجلدی ابن‌عساکر. او از میان رونویسان خود ده تن برگزید و آنان این کار پربرگ را نزدیک به دو سال به پایان بردند.^۱

چندین رونویس نیز در کتابخانه‌ی ابوالفداء تاریخ‌نگار بلندآوازه و فرمانروای حَمَاة، سرگرم کار بودند.^۲

در مصر این کوشش به اوج خود رسیده بود. دارالعلم برجسته و زبان‌زد دورونویس داشت که مقریزی بارها به آن دو اشاره می‌کند.^۳

گروهی از نوشتگران در خانه‌ی یعقوب کَلَس برای فرآوری کتابخانه‌اش از کتاب‌هایی در گونه‌گون رشته‌ها و مایه‌ها سرگرم کار بودند. قرآن، حدیث، فقه، ادبیات و پزشکی در این کار گنجانده شده بود.^۴

ابن ابی‌اصیبعه بیان می‌دارد که در کتابخانه‌ی شخصی افرائیم زَفَان تنی چند از رونویسان همیشه کار می‌کردند. یکی از آنان محمد بن سعید بن هِشام نامور به ابن‌مُلساقه بود.^۵

۱. ابن ابی‌اصیبعه، عیون الأنباء، ج ۲، ص ۲۳۶.

2. *Islamic Culture*, IX, p. 135. (1935).

۳. مقریزی، الخطط، ج ۳، صص ۴۰۹ و ۴۵۹. ۴. ابن‌خلکان، وفيات الأعیان، ج ۲، ص ۴۹۷.

۵. ابن ابی‌اصیبعه، همان، ج ۲، ص ۱۰۵.

به گفته‌ی عبداللطیف بغدادی، القاضی الفاضل، وزیر صلاح الدین ایوبی، چند نگارشگر استخدام کرد که هیچ‌گاه از کار نمی‌ایستادند.^۱ سه نوشتگر پیوسته در کتابخانه‌ی موفق‌الدین مطران، پزشک ویژه‌ی صلاح‌الدین ایوبی، سرگرم نگارش بودند. یکی از آن سه تن جمال‌الدین خوشنویس، نامور به ابن‌جمّاله، بود.^۲ در گشت و گذار از مدیترانه به اندلس، به خوشنویسان بسیاری برمی‌خوریم که در کتابخانه‌ی حکم به برآوردن نیازهای آنجا نشسته بودند.^۳ ابو‌مطرف، قاضی قرطبه، کتاب‌بازی بزرگ بود؛ گویند شش رونویس در کتابخانه‌ی خود داشت که هر کدام حقوقی همیشگی دریافت می‌داشت. او می‌کوشید تا کتابی تازه خریداری کند و اگر کامیاب نمی‌شد، نسخه‌ای از روی آن آماده می‌ساخت.^۴

این بخش را با بیانی شگفت‌آور به پایان می‌بریم: «در کتابخانه‌ی بزرگ خاندانِ عمّار در طرابلس شام، ۱۸۰ نوشتگر (ناسخ) برای بازنویسی دست‌نوشت‌ها به کار گمارده بودند که ۳۰ تن از آنان پیوسته در آن کتابخانه کار می‌کردند».^۵

۲۵-۱۱. جلدسازان

پس از پایان بخش پیشین درباره‌ی نوشتگران و رونویسان، یادآوری این نکته بسنده می‌نماید که واژه‌ی مُجَلِّد (جلدساز، صحّاف) به گونه‌ی معمول، در کنار واژه‌ی ناسخ (رونویس) به کار می‌رفت. هر کجا واژه‌ی ناسخ (رونویس)، در پیوند با کتابخانه‌های همگانی و شخصی آمده است، واژه‌ی مُجَلِّد نیز (جلدساز، صحّاف) در کنار آن نمودار شده است.^۶

۱. ابن‌جماعه، تذکرة السامع والمتکلم، پانویس ص ۱۶۶.

۲. ابن ابی‌اصیبه، عیون الأنبیاء، ج ۲، ص ۱۷۸. ۳. ابن‌خلدون، العبر، ج ۴، ص ۱۴۶.

۴. ابن‌بشکوال، الصلّة، ج ۱، صص ۳۰۴-۳۰۵.

5. *Islamic Culture*, IX, p. 135 (1935); *Ibid*, III, p. 231 (1929).

هر دو از تاریخ فرات (دست‌نگاشت در وین، برگ شماره‌ی ۳۶) بازگو کرده‌اند.

۶. ابن‌ندیم، الفهرست، ص ۱۴؛ مقدسی، احسن التقاسیم، صص ۴۳، ۴۴، ۱۰۰؛ صولی، اخبار... ص ۴۰؛ ابن‌خلدون العبر، ج ۴، ص ۱۴۶؛ مقریزی، الخطط، ج ۱، ص ۴۵۹؛ مقری، نفع الطیب، ج ۱، ص ۱۸۲؛ ابن‌جماعه، تذکرة السامع، ص ۱۶۶ و عوآد، خزائن الکتب فی العراق، ص ۱۳۳.

پژوهشی عالی درباره‌ی کتاب اسلامی به دست سِر تاماس آرنولد (Sir. Th. Arnold)، خاورشناس فقید انگلیسی، و استاد آدلف گروهمن (A. Grohman) آلمانی انجام گرفته است که بخش‌هایی از آن را در زیر بازنویس می‌کنیم: «در عراق و به ویژه اندلس تأکید ویژه‌ای بر جلدسازی کتاب‌ها چهره می‌گرفت. اسپانیا، شهر مآلقه (Malaga)، بیش از هر چیز گنجینه‌ای از شاهکار چرم‌سازی بود. گردآورانِ شخصی و امیران برجسته و بلندپایه‌ی واقعی مسلمان، که به پایه‌گذاری کتابخانه‌های بزرگ دلگرمی می‌بخشیدند، در گسترش این هنر بی‌همتای کتاب‌سازی در سده‌های میانه سهمی سترگ داشتند».^۱

از این کتاب و کتاب جلدسازی اسلامی *Islamic bookbinding* از «ف. سِر (F. Sare)» نمونه‌ی تصویری چهارگانه‌ی کنونی را در برابر شما می‌گسترانیم (نگاه کنید به شکل‌ها).

جلدسازی به روشی ساده آغاز شد، ولی به تندی تکامل یافت تا آنجا که به چهره‌ی یکی از هنرهای زیبا درآمد. این‌ندیم می‌گویید که جلد کتاب‌ها خیلی سفت و سخت بود تا اینکه در کوفه به روش بهتری از جلدسازی دست یافتند که با آن چرم، نازک و نرم گردید.^۲ پس از چندی، این هنر گسترش و دگرگونی یافت و به چهره‌های تذهیب^۳ (زرنگاری) و تصویرنگاری روی جلد‌های کتاب درآمد و نمونه‌ای در زیبایی و ابتکار گردید.

عنایت‌الله، دانشمند هندی، می‌گوید: «کسانی که به جلدسازی می‌پرداختند از ذوق هنری سرشاری برخوردار بودند. نخستین کتاب‌های جلدشده‌ی اسلامی معروف، کار هنرمندان و کارورزان مصری است که شاید به سده‌های هشتم یا نهم هجری پیوند می‌گیرد. هنگامی که هنر جلدسازی

۱. صص ۳۱-۳۲.

۲. الفهرست، ص ۳۲.

3. *Islamic Culture*, IX, p. 138 (1935).

تکامل یافت، تذهیب و تصویرنگاری به چهره‌ی رایج‌ترین فنون در جلدسازی اسلامی درآمد»^۱.

۲۵-۱۲. وابستگان کتابخانه (خدمتگزاران)^۲

در میان کارمندان کتابخانه بارها از وابستگان کتابخانه (مُناولون) سخن به میان آمده است. در این رهگذر، شعری تازی می‌آوریم که به ابوسعید عقیلی پیوند داده‌اند:

أَعْلَمُ النَّاسِ خِزَانَهُ	إِنَّمَا الصُّوْلِيُّ شَيْخٌ
که کتابخانه‌ی او داناترین مردم است	همانا صُصولی استادی است
نَبْتَغِي مِنْهُ إِيَّانَهُ	كَلَّمَا جِئْنَا إِلَيْهِ
جویای شرح نکته‌ای از او می‌شویم	هر کجا پیش او می‌رویم
رِزْمَةَ الْعِلْمِ فَلَانَهُ	قَالَ يَا غِلْمَانُ هَاتُوا
بسته‌ی دانش [= کتاب‌ها] برای آن فلانی ^۳	گوئید: ای پسرها! بیاورید

مقریزی در کتاب خود از وابستگان در کتابخانه‌ی فاطمی یاد می‌کند.^۴

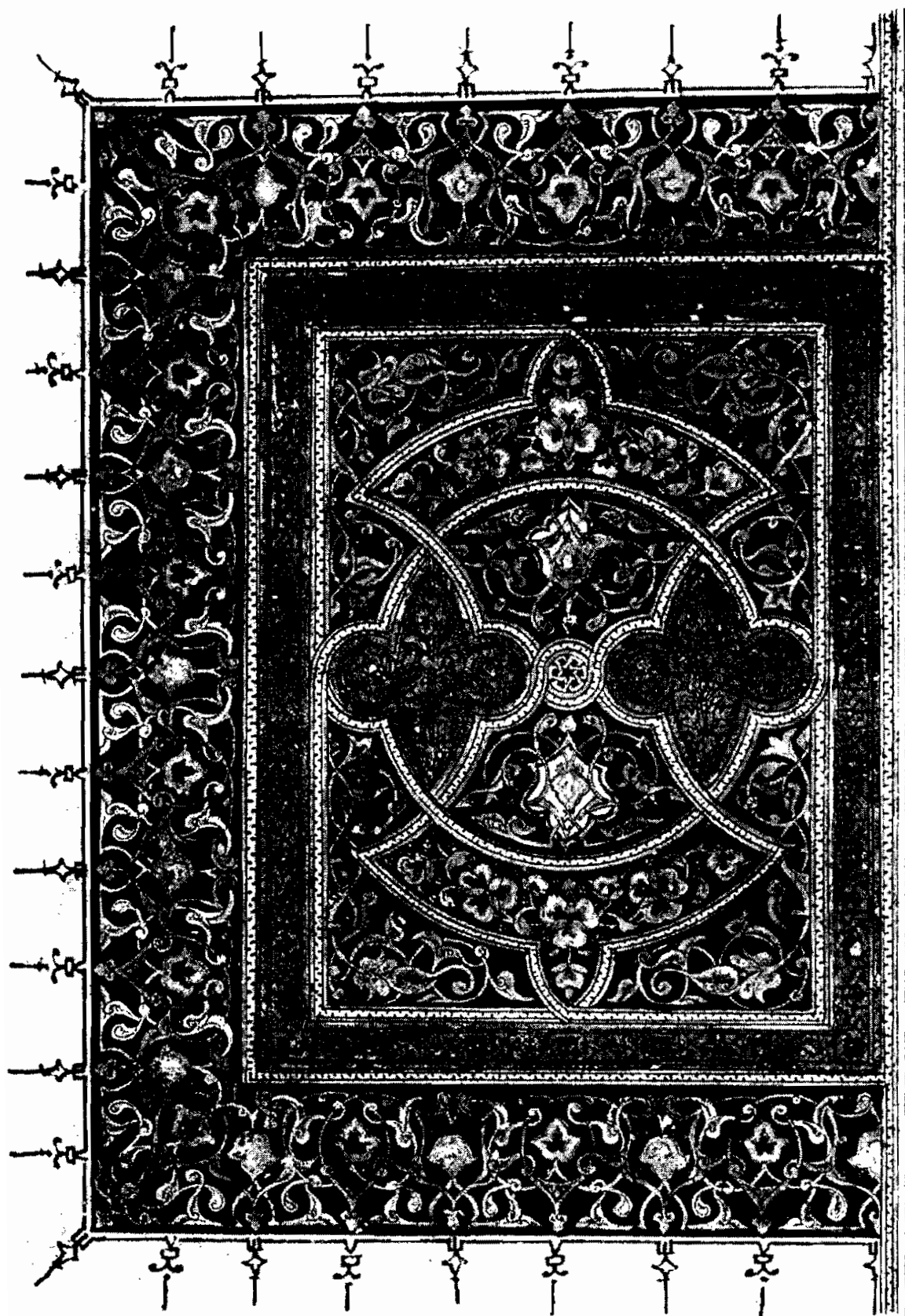
1. *Ibid*, XII, p. 168 (1938).

پیدا است که میان جلد کردن و جلدسازی کتاب‌ها جدایی است. جلد کردن این است که کتاب را در پوششی قرار می‌دادند خواه از آن پوشش بهره‌ای می‌بردند یا نه، ولی جلدسازی پوشاندن کتاب در جلد بود. مسلمانان واژه‌ی مُجَلَّد را برابر Binder انگلیسی به کار می‌بردند؛ شاید برای آنکه در روزگاران آغازین خویش، پوشش کتاب را جز به جلد نمی‌شناختند [متن تازی، ص ۱۶۹].

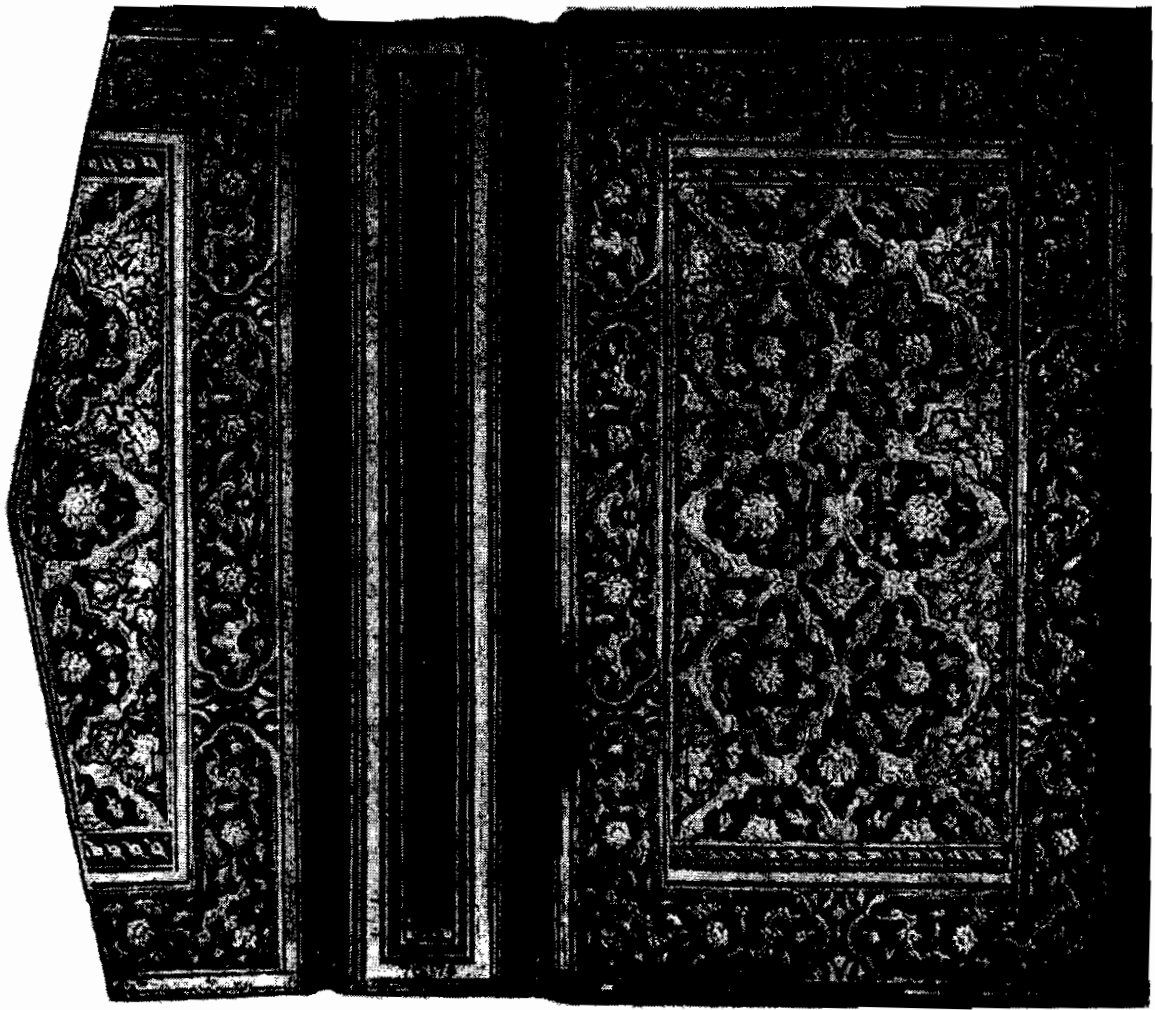
۲. ناظر نیز کار وابستگان را بر عهده داشت، ولی تنها در کتابخانه‌های بزرگ ناظر می‌گماردند، آن هم خیلی کم. وظیفه‌ی ناظر کلی بود، و به وارونه‌ی سرپرست کتابخانه، لزومی نداشت که در درازای کار روزانه به کار پردازد، بلکه کافی بود روزی یک بار وقت کمی را در کتابخانه بگذراند. از این رو، مقام او فروتر از سرپرست می‌نمود و چه بسا اگر پیشرفت می‌کرد به مقام سرپرستی کتابخانه والایی می‌یافت. برای نمونه، ابن قُوطی، ناظر کتابخانه در مدرسه‌ی مستنصریه، پس از چندی به سِمَتِ سرپرستی آنجا برگزیده شد. چون شغل ناظر در هر کتابخانه یا بیشتر کتابخانه‌ها وجود نداشت و از سوی دیگر، دارای ویژگی‌ها و شناسه‌هایی نامعین بود، در اینجا به همین اندازه بسنده کردیم [متن تازی، پانویس ص ۱۵۸].

۳. ابن خلکان، وفيات، ج ۱، ص ۷۲۷.

۴. مقریزی، الخطط، ج ۱، ص ۴۵۸ در دارالحکمة قاهره سرپرستان (قوام) و کتابداران (خزانه)، وابستگان (مُناولون) و کارمندان (خُدّام) و مستخدمان (فَرّاشون) تعیین شده بودند.

یک نمونه از جلدسازی پیشین مصری

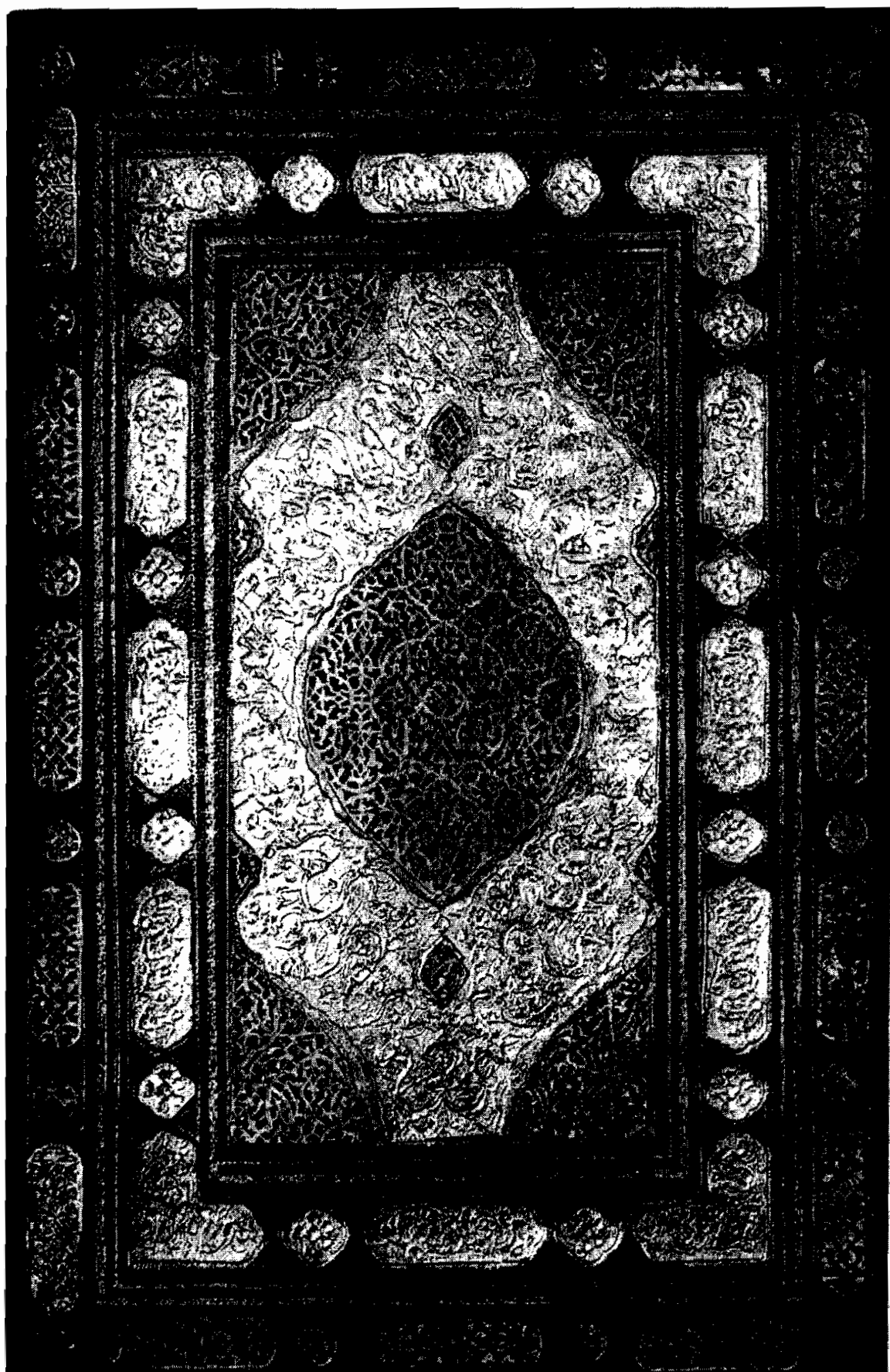

جلدهایی زیبا از یک قرآن

دختری به نام توفیق در خزانه‌ی شاپور در بغداد به عنوان وابسته کار می‌کرد.^۱

کتابخانه‌ی مدرسه‌ی مستنصریّه کارورزانی داشت که وظیفه‌ی وابستگان بر عهده‌ی آنان بود. از آن میان بودند: جمال ابراهیم بن حذیفه، که در جشن

۱. ابوالعلاء معری، رسالة الغفران، ص ۷۳ کنیزی به خدمتگزاری سرگرم کار بود و این سخن بر زبان می‌راند: دانی من کی‌ام ای علی منصور؟ من توفیق سیاهم که در دارالعلم بغداد به روزگار ابومنصور محمد بن علی - سرپرست کتابخانه - کار می‌کردم و کتاب‌ها را برای رونویسان بیرون می‌بردم. کاری که وابسته‌ی کتابخانه می‌کرد نزدیک به کاری بود که خدمتگزار انجام می‌داد، زیرا واژه‌ی مستخدم با سرایدار نزدیک است و برای جدایی میان این دو «خدمتگزار مستخدم» (الخادمُ الفَرّاش) می‌گفتند تا او را، که حلقه‌ی پیوستگی میان خوانندگان و کتاب‌ها بود، با مستخدم (فرّاش)، که با پاکیزه کردن ابزار کتابخانه می‌پرداخت، اشتباه نگیرند [متن تازی، صص ۱۷۶-۱۷۷]. [تا چندین سال پیش در ایران به سرایدار و مستخدم دبستان و دبیرستان فرّاش می‌گفتند - مترجم].

نمونه‌ای از یک جلد زیبای قرآن، با نگاشته‌ای از آیه‌های قرآنی که پیرامون آن را فراگرفته است

گشایش کتابخانه از دست خلیفه ردای افتخار پوشید؛^۱ محمد بن سعید حدادی و فرزندش عبدالرحیم، که زندگی‌نامه‌ی آنان در کتاب الذرر الکامنة آمده است.^۲

وابستگان (مُناولون) از کتابداران (خزنه) فروتر، ولی از مستخدمان (خُدّام) و سرایداران و نظافت‌چیان (فراشون) فراتر بودند، چرا که وابستگان و کارمندان از جاها و جابه‌جایی کتاب‌ها - و نه بیشتر - آگاهی داشتند و از محتویات کتاب‌ها چیزی نمی‌دانستند.

۲۵-۱۳. وضع مالی کتابخانه

کتابخانه‌ها مانند مدرسه‌ها پیوسته برای بازسازی ساختمان، بهای کتاب‌های تازه خریداری شده، و حقوق کارکنان از موقوفه‌ها بهره می‌گرفتند. نمونه‌های گوناگونی از داد و دهش‌ها و هزینه‌های به کار رفته در پیوند با دارایی کتابخانه‌ها در دست داریم که گوشه‌ای از آن را می‌آوریم:

مأمون، خلیفه‌ی عباسی، به وزن کتاب‌هایی که حنین بن اسحاق از زبان بیگانه به تازی ترجمه می‌کرد زر می‌پرداخت.^۳

واثق، خلیفه‌ی دیگر عباسی، کوشش خود را در راه ترجمه‌ی کتاب‌های بیگانه به تازی به کار بست. یحیای ماسویه دست راست او در این کار بود. وثاق هدیه‌های بی‌کرانی به پای اورینخت. یک بار، وثاق به یحیای ماسویه دینارهایی بخشید که برابر با ۳۰۰,۰۰۰ روپیه بود.^۴ پاداشی که محمد بن عبدالملک زبّات به مترجمان و رونویسان می‌بخشید نزدیک به ماهانه ۲۰۰۰ دینار بود.^۵

در پیوند با هزینه‌ی سالانه‌ی کتابخانه‌ی الحاکم بامر الله - دارالحکمة

۱. ابن فوطی، الحوادث الجامعة، صص ۵۵-۵۶. ۲. ابن حجر، الذرر الکامنة، ج ۲، ص ۳۶۶.

۳. ابن ابی اصیبعه، عیون الأبناء، ج ۱، ص ۱۸۷.

4. Khuda Bakhsh, *Islamic Civilization*, p. 279.

۵. ابن ابی اصیبعه، همان، ج ۱، ص ۲۰۶.

قاهره - شرح بیشتری در دست داریم. مقریزی بیان می‌کند که هزینه‌ی آن بدین‌سان تقسیم شده بود:^۱

۹۰ دینار زر مغربی	کاغذ برای رونویسان (شاید حقوق آنان را هم در برداشت)
۴۸ دینار زر مغربی	حقوق کتابدار
۱۵ دینار زر مغربی	دستمزد وابسته (کارمند)
۱۲ دینار زر مغربی	تعمیر و صحافی کتاب (شاید شامل دستمزد جلدساز هم بود)
۱۲ دینار زر مغربی	کاغذ، مرکب و قلم رایگان برای خوانندگان
۱۰ دینار زر مغربی	زیرانداز (بورهای) آبادانی
۱۰ دینار زر مغربی	آب‌بها
۵ دینار زر مغربی	فرش‌های نم‌دین برای زمستان
۴ دینار زر مغربی	فرش‌های زمستانی
۱ دینار زر مغربی	تعمیر پرده‌ی در

به کتابدار (سرپرست) کتابخانه‌ی مستنصریّه هر روز ۱۰ پوند نان، ۴ پوند گوشت و ماهانه ۱۰ دینار پرداخت می‌شد. ناظر هر روز ۵ پوند نان، نیم پوند گوشت و ماهانه سه دینار دریافت می‌کرد. وابسته یا مستخدم کتابخانه هر روز ۴ پوند نان، مقدار معینی خوراک گرم و هر ماه ۲ دینار می‌گرفت.^۲

انواع کتابخانه‌ها^۳

۱۴-۲۵. کتابخانه‌های همگانی

در اینجا، باید جداگانه از سه گونه کتابخانه سخن به میان آید. اگر از

۱. مقریزی، الخطط، ج ۱، ص ۴۵۹.

۲. گورگیس عوآد، خزائن الکتب القدیمة فی العراق، ص ۱۶۵.

۳. در فصل‌های گذشته به بسیاری از کتابخانه‌ها اشارت رفته است. در آوردن نمونه‌هایی چند از کتابخانه‌های مسلمانان گذاری بر فراز کتابخانه‌های یادشده در پیش خواهیم داشت تا جایی برای توصیف دیگر کتابخانه‌ها داشته باشیم. اینک، برای آگاهی بیشتر تنها به کتابخانه‌هایی که اهمیت ویژه‌ای دارند اشاره خواهد شد.

در این گشت و گذار شتابناک در پیرامون جهان اسلامی، در آغاز از شهرهای فرارود (ماوراءالنهر) و آن‌گاه خراسان، عراق، سوریه، مصر و اسپانیا سخن خواهیم گفت. بر ماست تا از کتاب خزائن الکتب القدیمة فی العراق، نگارش استاد گورگیس عوآد (مطبعة المعارف، بغداد ۱۹۴۸) یاد کنیم که در بخش‌های وابسته به کتابخانه‌های عراق ما را بس یاریگر افتاده است. پیداست که در نگاه‌های این بخش به سرچشمه‌های اصلی رجوع کرده‌ایم. [متن تازی، ص ۱۸۰].

این سه گونه کتابخانه به گفت‌وگو می‌نشینیم در پیوند با اهمیتِ نسبی سهمی است که در فرهنگ و آموزش داشته‌اند و نه مقام اجتماعی پایه‌گذار آنچه خلیفه و چه یک شهروند عادی. آنچه بدان می‌پردازیم خود پایه‌گذاری است. بدین‌سان، باید سه گونه کتابخانه به ترتیب به بررسی گرفته شود: کتابخانه‌های همگانی، کتابخانه‌های نیمه‌همگانی و کتابخانه‌های شخصی. این کتابخانه‌ها را بیشتر در مسجدها و نهادهای آموزشی برپا می‌داشتند و چنان فراوان بودند که سخت می‌توان مسجد یا بنیادی علمی نشان داد که گردایه‌ای از کتاب‌ها در دسترس دانشجویانش، نمی‌داشت. بدین‌سان، گروه‌های گوناگونی از گونه‌گون لایه‌های اجتماعی از این فراهم‌شده‌ها بهره می‌گرفتند. چون این بررسی گنجایش آوردن نام همه‌ی آنها را ندارد، به نمونه‌هایی چند بسنده می‌کنیم:

۲۵-۱۵. بیت‌الحکمة

اینکه چه کسی پایه‌گذار دار‌الحکمة است هنوز پرسشی است بحث‌انگیز. با همه‌ی اینها، من اطمینان دارم پایه‌گذار واقعی این بنیاد هارون‌الرشد بود. چنان‌که پیشتر گفته آمد، علان شعوبی نوشتگر و رونویس رشید و مأمون در بیت‌الحکمة بود^۱ و ابوسهل فضل نویختی در روزگار رشید به نام مترجم در خزانه‌ی الحکمة کار می‌کرد.^۲

یحیای خالد سرپرست و راهنمای این جنبش فکری بود. او در جست‌وجوی دانشمندان برجسته‌ی هندی (پاندیت‌ها Pandits) از هندوستان برآمد. از رهگذر همین پاندیت‌ها بود که گنجینه‌های دانش هندوان به جهان مسلمانان راه یافت. چون برمکیان ایرانی تبار بودند گرایش ویژه‌ای به

۱. ابن‌ندیم، الفهرست، صص ۱۵۱ و ۳۸۲. علان پیوسته ملازم برمکیان بود و در بیت الحکمة رشید، مأمون و برمکیان پیشه‌ی رونویسی داشت. ۲. همان.

کتاب‌های ایرانیان و پارسی دیده می‌شد.^۱ هارون الرشید هم کتاب‌های یونانی را پس از چیره آمدن بر سپاهیان بیزانس (رُم شرقی) فراچنگ آورد و یوحنا ی ماسویه را به ترجمه‌ی آنها برگماشت.^۲

در حقیقت، این بنیاد دانشی ناماوری خود را در زیر چتر پشتیبانی مأمون، که خلیفه‌ای بینشمند و آزاداندیش بود، به دست آورد. مأمون در راه هر چه سرشارتر و بی‌نیازتر ساختن این کتابخانه کوشید و حتا دست‌نوشتی از عبدالمطلب بر پوست نازک آهو برای آنجا فراهم کرد. به درخواست مأمون، فرمان‌گزار سیسیلی گردایه‌ای از کتاب‌های یونانی را برای او فرستاد. از این کتاب‌ها در خانه‌ای دور از دسترس نگاه‌داری می‌کردند.^۳ مأمون از دریافت این گردایه بسیار خرسند بود و آن را به سهل هارون، کتابدار بیت‌الحکمة، سپرد.^۴

داستانی دیگر می‌گوید که پس از پیروزی در جنگ با امپراتوری رُم شرقی (بیزانس)، مأمون به هنگام آتش‌بس نامه‌ای به امپراتور نگاشت و از او خواست تا گردایه‌ای از کتاب‌های کهن یونانی را برایش بفرستد. مأمون پاسخی مثبت دریافت داشت و آن‌گاه، حجاج مطر، ابن بطریق و سلم را بدانجا گسیل کرد. اینان بهترین کتاب‌ها را برگزیدند و به دارالحکمة آوردند. جایی که همه‌ی آن گردایه جا گرفت و به زبان تازی درآمد.^۵

بیت‌الحکمة نخستین کتابخانه‌ی همگانی در سطحی گسترده بود که^۶ کتاب‌هایی داشت ارزشمند در همه‌ی رشته‌های علمی و به زبان‌های گوناگون و کانون سترگی برای گسترش اندیشه‌مندی در اسلام سده‌های میانه به شمار می‌آمد.

1. Khuda Bakhsh, «Islamic Libraries», the Nineteenth Century, LII, (1924), p. 128.

۲. ابن ابی‌اصیبه، عیون الانباء، ج ۱، صص ۱۷۵ و ۱۸۷.

۳. ابن ندیم، الفهرست، صص ۷-۸. ۴. ابن‌بناهی مصری، سرنج العیون، ص ۱۶۶.

۵. ابن ندیم، الفهرست، ص ۳۳۹. به ترجمه‌ی حنین بن اسحاق و پسرش اسحاق، محمد موسای خوارزمی، سعید بن هارون، ثابت بن قُره و عمر فرخان.

6. The Encyclopedia of Islam, II, 1045.

رویدادهایی ناگوار شکوه بیت‌الحکمة را کاهش داد. نخستین چیزی که به این بیت‌الحکمة گزند رساند گزینش سامره بود به عنوان مرکز امپراتوری اسلامی، به جای بغداد. رخدادهای فراوان دیگری بر این کانون اندیشه‌مندی نشان نهاد. با همه‌ی اینها، چنین پیداست که بیت‌الحکمة اگرچه شکوه و اهمیت خود را از دست داد، ولی این دشواری‌ها را پشت سر نهاد و چند سده ماندگاری یافت. ابن‌ندیم، در واپسین نیمه‌ی سده‌ی چهارم هجری/ دهم میلادی، نمونه‌هایی از خطّ حمیری و حبشی را در این کتابخانه بازنویس می‌کند.^۱

قلقشندی گزارش می‌دهد که این کتابخانه تا سقوط بغداد به دست تاتاران (هلاگو) در ۶۵۶ ق. / ۱۲۵۸ م. سرپا بود و آنگاه با بسیاری چیزهای دیگر از میان رفت.

۲۵-۱۶. کتابخانه‌ی حیدری در نجف^۲

این کتابخانه هنوز هم کار می‌کند و در حرم علی بن ابی‌طالب^(ع) قرار دارد. بدین گونه، می‌توانیم تصوّر کنیم که چه اهمیت بسزایی رهبران و پیروان شیعه به این کتابخانه می‌داده‌اند.

تاریخ بنیاد این کتابخانه به درستی دانسته نیست، ولی عضدالدوله‌ی دیلمی (م: ۳۷۲ ق. / ۹۸۲ م.) یکی از مهم‌ترین کسانی است که نامش به این بنیاد گره خورده است. من در دوم دسامبر ۱۹۵۰ میلادی از این کتابخانه دیدن کردم و یادداشت‌هایی چند با خود آوردم که در زیر می‌خوانید:

۱. ابن‌ندیم، همان، ص ۲۹.

۲. در سال ۱۹۵۰ م. که از عراق دیدن می‌کردم چند روزی در کربلا، نجف و دیگر شهرهای شیعه‌نشین ماندم. آن روزها برابر بود با مراسم سوگواری محرم. من خود به چشم دیدم که میلیون‌ها تن از هند، پاکستان، ایران، عراق و دیگر کشورها روانه‌ی این شهرها می‌شدند و با یکرنگی و نابی و توانمندی بانگ برمی‌داشتند: یا حیدر! یا حیدر! نام این کتابخانه بر پایه‌ی همین مسأله (در پیوند به نام حضرت علی) و به پاس گرانمایه ضریح مطهرش همچنان «حیدری» مانده است و پیوسته از شکوه و حرمتی بی‌مانند برخوردار بوده است [متن تازی، صص ۱۸۵-۱۸۶].

این کتابخانه اتاق بزرگی را در سمت شرقی ضریح مطهر گرفته است و در آن هنگام در آن به روی همگان گشوده نبود و اهمیت گذشته‌ی خود را به نام بنیادی همگانی نداشت و می‌بایست برای ورود از ناظر (شیخ) حرم اجازه گرفت؛ فهرستی دیده نمی‌شد و کتاب‌ها، هرچند ارزشمند، به خوبی سر و سامان نیافته بود. در آنجا، دست‌نوشته‌هایی ارزنده و پربها به تازی و پارسی و به خط خود نویسنده، یا دست‌کم نمونه‌ای از خط او بر آن، به چشم می‌خورد. مجموعه‌ی قرآن‌هایی (مصحف‌هایی) که من دیدم، زیباترین بخش کتابخانه را می‌بافت که با خطی خوش، جلد و صحافی کامل و آراسته و تذهیب‌یافته، به خط خوشنویسانی نامبردار چون یاقوت مستعصمی و احمد نیریزی شکوهی ویژه داشت. گذشته از اینها، کتاب‌های گرانبهای بسیاری مانند دست‌نوشته‌ی الرسائل الشیرازیة از ابوعلی فارسی، به تصحیح خود نویسنده؛ نخستین جلد از معجم الأدباء به خط خود نگارنده؛ التقریب از ابوحنیفان اندلسی نوشته‌ی خود نگارنده؛ نهج البلاغه‌ی امام علی^(ع)؛ المعتبر من الحکمة از هبة‌الدین علی، نگاشته‌ی ۲۳۸ ق. / ۸۵۲ م. و آثار گرانباری از شیعه با گرایش فراوان و ویژه به بررسی امامت و وصایت به چشم دیدم. قرآنی که گویند به خط خود امام علی^(ع) است هم‌اکنون در کتابخانه قرار ندارد، بلکه در خود ضریح جای گرفته است.

۲۵-۱۷. کتابخانه‌ی ابن سوار در بصره

ابوعلی سوار مردی بود دانشمند و پشتیبان دانش. او دو کتابخانه بنیاد نهاد؛ یکی از آن دو در رامهرمز بود که اینک درباره‌اش سخن می‌گوییم. دانش پژوهان به هر دو کتابخانه برای مطالعه و رونویسی رو می‌آوردند و ابوعلی ماهانه‌ای منظم به آنان می‌پرداخت. مقدسی بر آن است که کتابخانه‌ی بصره بزرگ‌تر و پررفت و آمدتر از کتابخانه‌ی دیگر بود و از آن گذشته، مرد دانشمندی در آنجا به تدریس دانش کلام می‌نشست^۱ و پیشتر گفته آمد.

۱. احسن التقاسیم، ص ۴۱۳.

در مقاماتِ حریری به این کتابخانه اشارتی رفته است، آنجا که می‌گوید،
(از زبانِ حارثِ بصری):

هنگامی که به زادگاهم بازگشتم، از کتابخانه‌ای محلی دیدن کردم که انجمن دوستدارانِ ادب بود و دیدارگاه بومیان و بیگانگان. آن‌گاه مردی درآمد با ریشی انبوه و چرکین و ژنده‌پوش؛ کسی بدو اعتنا نکرد، ولی همین که زبان به سخن گشود همگان شیفته‌ی دانش او شدند و از سخنانش به شگفت آمدند.^۱

۱۸-۲۵. خزانه‌ی شاپور (دارالعلم)

خزانه‌ی شاپور یکی از بهترین کتابخانه‌هایی است که در جهان اسلام وجود داشته است. این کتابخانه در ۳۸۱ ق. / ۹۹۱ م. به دست ابونصر شاپور فرزند اردشیر (م: ۴۱۶ ق. / ۱۰۲۵ م.) وزیر دودمان بویه، در بخشی از بغداد به نام بین السورین، در محله‌ی کَرخ ساخته شد.^۲ گویند این کتابخانه کانونِ برجستگان و دانشوران بود که در میانه‌ی آنان بارها بحث و گفت و شنود انجام می‌گرفت. ابوالعلائی معری، فیلسوف نامی، هنگامی که در بغداد بود بارها از آنجا دیدن کرد و دل‌بسته‌ی آن شد.^۳

کتاب‌دوستان یا نویسندگانی چون احمد بن علی کُتبی و جیرائیل بختیشوع^۴ کتاب‌های بسیاری به این کتابخانه‌ی بغداد پیشکش داده بودند.

۱۹-۲۵. دارالعلم شریف رضی

شریف رضی (م: ۴۰۶ ق. / ۱۰۱۵ م.) در بغداد بنیادی آموزشی ساخت که آن را دارالعلم می‌خواندند. این بنیاد دارای کتابخانه‌ای بود سرشار و نیک

۱. مقامات حریری، ص ۱۵.
۲. یاقوت، البلدان، ج ۲، ص ۳۴۲.
۳. مارگلیوث زیست‌نامه‌ی ابوالعلائی معری در آغاز کتاب رسائل ابی‌العلاء، ص XXIV.
۴. یاقوت، ارشاد، ج ۱، ص ۲۴۲.

سامان‌یافته.^۱ دانشجویان برای بهره‌وری از مجموعه‌ی عالی کتابخانه و شنیدن درس پایه‌گذار آن بدانجا رو می‌آوردند. از خزانه‌داری شخصی شریف رضی هزینه‌های دانشجویان پرداخت می‌شد.^۲

۲۵-۲۰. کتابخانه‌ی مسجد زیدی

این مسجد و کتابخانه به دست ابوالحسن علی بن احمد زیدی (م: ۵۷۵ ق. / ۱۱۷۹ م.) ساخته شد. گویند هنگامی که عضدالدین محمد پس از برکناری دوباره به وزارت مستضیئی بامر الله، خلیفه‌ی عباسی، رسید به خلیفه نامه‌ای نوشت و از او اجازه خواست تا ۱۰۰۰ دینار به مسجد زیدی بفرستد، زیرا نذر کرده بود که اگر دوباره وزیر شود، چنین مبلغی بپردازد. خلیفه نه‌تنها این اجازت داد، بلکه ۱۰۰۰ دینار دیگر نیز از خود روانه‌ی آنجا کرد. زیدی با این پول مدرسه را ساخت و کتابخانه‌ای در آن پرداخت.^۳ زیدی پیش از مرگ کتابخانه‌ی شخصی خود را به این کتابخانه افزود تا در دسترس همه‌ی جویندگان دانش و دانش‌پژوهان قرار گیرد.^۴

سه دانشمند و کتاب‌دوست دیگر به ویژه ابوالخطّاب عُلیمی^۵ (بازرگان دمشقی، م: ۵۷۴ ق. / ۱۱۷۸ م.)؛ ابوالخیر صُبیح حبشی^۶ (دوست زیدی و ناظر کتابخانه، م: ۵۸۴ ق. / ۱۱۷۸ م.) و تاریخ‌نگار بزرگ یاقوت حَموی^۷ (م: ۶۲۶ ق. / ۱۲۲۸ م.) کتاب‌های خود را به این کتابخانه وقف کردند. یاقوت مجموعه‌ی کتاب‌هایش را به ابن اثیر (عزالدین علی)، نویسنده‌ی تاریخ بزرگ [کامل] سپرد و او آنها را به کتابخانه‌ی مسجد زیدی برد.^۸

۱. ابن ابی‌اصیبه، عیون، ج ۱، ص ۱۴۶. ۲. گورگیس عوآد، خزائن الکتب، ص ۲۳۱.
۳. سیبط بن جوزی، مرآة الزمان، ج ۸، ص ۲۲۷، به نقل از عوآد، همان، صص ۱۵۴-۱۵۵.
۴. الحضارة (مجله)، شماره‌ی ۳۳، ص ۸، به نقل از عوآد، خزائن الکتب، ص ۱۵۵.
۵. همان مجله، شماره‌ی ۳۴، ص ۷، به نقل از عوآد، صص ۱۵۵-۱۵۶.
۶. همان مجله، شماره‌ی ۳۳، ص ۷، به نقل از عوآد، ص ۱۵۵.
۷. ابن عماد، شذرات الذهب، ج ۵، ص ۱۲۲.
۸. ابن خلکان، الوفيات، ج ۲، ص ۳۱۸ [متن تازی، ص ۱۸۹].

۲۵-۲۱. دارالعلم یا دارالحکمة قاهره

روز شنبه دهم جمادی الآخر سال ۳۹۵ ق. / ۱۰۰۴ م. قاهره گشایش دارالعلم یا دارالحکمة را به چشم دید که الحاکم بامر الله، خلیفه‌ی فاطمی، آن را بنیاد نهاده بود. پیش از روز گشایش، زمینه‌هایی آماده دیدند تا این بنیاد آموزشی ناماوری بیت‌الحکمة روزگار مأمون را به دست فراموشی سپارد. ساختمان به آذین‌ها و ابزارهای زیبا آراسته شد. پرده‌های گرانبها بر درها و راهروهای آن آویختند و بدین‌سان، دارالعلم از بهترین فراهم‌شده‌هایی گردید که یک پادشاه می‌داشت. این فراهم‌شده کتاب‌هایی را در گونه‌گون مایه‌ها دربر می‌گرفت، چنان‌که چندین دست‌نوشت خود نویسنده در میان آن بود. قاریان قرآن، ستاره‌شناسان، دستوردانان، زبان‌دانان و پزشکان برای آموزش گمارده شدند. ابزارهای فراوانی مانند کاغذ، مرکب و قلم برای بهره‌وری خوانندگان به رایگان آماده شده بود. درهای کتابخانه به روی همگان از هر لایه و تبار باز بود. بدین‌گونه، برخی از دانشجویان دسته‌دسته پای درس می‌نشستند و پاره‌ای دیگر به خواندن و رونویسی از کتاب‌ها می‌پرداختند.^۱

در دارالعلم بارها گفت و شنودهایی علمی میان دانشمندان درمی‌گرفت و چه‌بسا که به مناظره و مشاجره می‌کشید.^۲

دارالحکمة همچنان تا آغاز سده‌ی ششم هجری / دوازدهم میلادی، کامروا و بلندآوازه ماندگاری یافت. آن‌گاه، ملک افضل دریافت که گروهی معین دارالحکمة را پایگاه خواسته‌های فرقه‌ای خود کرده‌اند؛ از این‌رو، بی‌درنگ دستور داد تا رهبرش را دستگیر کنند و در دارالحکمة را ببندند.^۳

در ۵۱۷ ق. / ۱۱۲۳ م. پس از مرگ ملک افضل، الامر بامر الله، خلیفه‌ی فاطمی، به وزیرش مأمون بطایحی فرمان داد تا دارالعلم را بازگشایی

۱. مقریزی، الخطط، ج ۱، صص ۴۵۸-۴۵۹؛ ج ۲، ص ۳۴۲.

۲. جرجی زیدان، تاریخ التمدن الاسلامی، ج ۳، ص ۲۱۰.

۳. مقریزی، الخطط، ج ۱، ص ۴۵۹.

کند.^۱ این بنیاد آموزشی زندگی خود را دوباره از سر گرفت و تا فروپاشی دودمان فاطمی همچنان به کار خود ادامه داد. صلاح‌الدین ایوبی آن را ویران کرد و به جای آن مدرسه‌ای شافعی برپا ساخت.^۲

۲۵-۲۲. کتابخانه‌های مدارس

کمتر مدرسه‌ای در عراق، خراسان، سوریه و مصر پیدا می‌شد که کتابخانه نداشته باشد. سخت می‌توان تک‌مدرسه‌ای بی‌مجموعه‌ی کتابخانه یافت. ارزش آن کتابخانه به توان مالی خود مدرسه بستگی داشت.

نظام‌الملک در هر کدام از مدرسه‌هایش کتابخانه‌ای پرداخت با انبوهی از کتاب‌ها. کتابخانه‌ی وابسته به نظامیه‌ی بغداد از همگی آن کتابخانه‌ها بزرگ‌تر بود که به بزرگ‌ترین مدرسه‌ی پایه‌گذارش (نظام‌الملک) پیوسته بود. در میان فراهم‌شده‌ای که نظام‌الملک در آنجا نهاده بود ده جلد کتاب غریب الحدیث نگارش ابراهیم حربی، به خط ابو عمر حیویه، که گفته می‌شود تک‌نسخه است، به چشم می‌خورد.^۳

در سال ۵۸۹ ق. / ۱۱۹۳ م. ناصر لدین الله، خلیفه‌ی عباسی، به بازسازی کتابخانه‌ی نظامیه‌ی بغداد فرمان داد و هزاران کتاب از کتابخانه‌ی شخصی خود به آنجا منتقل ساخت و ابورشید مُبشر حاسب را برای گردآوری کتاب‌های شایسته‌ی این کتابخانه برگزید.^۴

در نیمه‌ی نخست سده‌ی هفتم هجری / سیزدهم میلادی این کتابخانه مجموعه‌ی مهم دیگری به ارزش ۱۰۰۰ دینار دریافت داشت. وقف‌کننده‌ی این دو مجموعه محب‌الدین نجّار (م: ۶۴۳ ق. / ۱۲۴۵ م.)، نویسنده‌ی ذیل (شرح) تاریخ بغداد، بود.^۵

۱. همان، ج ۱، صص ۴۵۹-۴۶۰.

۲. ابن خلدون، العبر، ج ۴، ص ۷۹.

۳. سبکی، طبقات الشافعیه، ج ۳، ص ۲۳۰.

۴. قفطی، إخبار العلماء بأخبار الحكماء، ص ۲۶۹؛ ابن اثیر، الكامل، ج ۱۲، ص ۶۷ رویدادهای سال ۵۸۹.

۵. کتبی، فوات الوفيات، ج ۲، ص ۲۶۱.

مدرسه‌ی مستنصریه کتابخانه‌ی سرشار و سازمان‌یافته‌ای داشت که ۱۳۰ باربر آن را از کتابخانه‌ی شخصی خلیفه به آنجا آوردند.^۱ به گفته‌ی ابن‌عنبه‌ی علوی، این کتاب‌ها به ۸۰۰۰ جلد می‌رسید.^۲ مقریزی بازگو می‌کند که در این کتابخانه نسخه‌ای از کتاب یاسا (قانون‌نامه‌ی مغول) وجود داشت که چنگیزخان برای مردم خود وضع کرده بود^۳ و نیز دارای نسخه‌ای بود از تاریخ بغداد به خط نویسنده‌ی آن - خطیب بغدادی - در ۱۴ جلد.^۴

نورالدین زنگی، پایه‌گذار چند مدرسه در دمشق، کتاب‌های بسیاری به جویندگان دانش وقف کرد.^۵ بخش پزشکی در کتابخانه‌ی بیمارستان بزرگ دمشق قرار داشت. بیمارستان‌ها پیوسته کانون آموزش پزشکی بوده‌اند.^۶

القاضی الفاضل به هنگام پایه‌گذاری مدرسه‌اش در بغداد به سال ۵۸۰ ق. / ۱۱۸۴ م. ۱۰۰,۰۰۰ جلد کتاب در گونه‌گون موضوع‌ها در دسترس پژوهندگان نهاد و پیشکش داد^۷ قطب‌الدین نیشابوری کتاب‌های ارزشمند خود را به مدرسه‌ی عادلیه‌ی کُبری^۸ (که به نام ملک عادل صفدین، مرده به سال ۶۱۵ ق. / ۱۲۱۸ م. خوانده شد) وقف کرد. نورالدین زنگی آغاز به ساختن مدرسه‌ی بزرگ شافعی کرد تا قطب‌الدین در آن به تدریس بنشیند ولی پیش از پایان، مرگ گریبان استاد را گرفت. با همه‌ی اینها، به گفته‌ی نعیمی با مرگ سازنده‌ی آن نهال بهره‌وری‌اش پژمرید.^۹

شرف‌الدین عروه (م: ۲۶۰ ق. / ۸۷۳ م.) کتاب‌های خود را وقف بنیادی کرد که پس از او دارالحدیث عرویه نام گرفت.^۹

۱. سیوطی، تاریخ الخلفاء، ص ۳۰۶.

۲. ابن‌عنبه، عمدة الطالب، ص ۱۹۵، دستنویس در بغداد.

۳. مقریزی، الخطط، ج ۲، ص ۲۲۰. ۴. حاجی خلیفه، کشف الظنون، ج ۱، ص ۱۷۱.

۵. نعیمی، الدارس فی تاریخ المدارس، ج ۱، ص ۶۰۸.

۶. ابن ابی‌اصیبه، عیون الانباء، ج ۲، ص ۱۵۵؛ و هم بنگرید به احمد عیسی بی، تاریخ المارستانات فی الاسلام. [این کتاب زیرعنوان تاریخ بیمارستان‌ها در اسلام به دست شادروان دکتر نورالله کسای

به پارسی ترجمه شده است - مترجم]. ۷. مقریزی، الخطط، ج ۲، ص ۳۶۶.

۸. نعیمی، الدارس، ج ۱، ص ۳۰۰. ۹. مقریزی، الخطط، ج ۲، ص ۳۶۶.

در مدرسه‌ی صاحبیه، ساخته‌شده به دست صاحب صفی‌الدین عبدالله (م: ۶۲۲ ق. / ۱۲۲۵ م.)، کتابخانه‌ای بزرگ وجود داشت که همگان رایگان از آن بهره می‌گرفتند.^۱

مدرسه‌ی بهنسیه به دست ابوشبال حارث (م: ۶۲۸ ق. / ۱۲۳۰ م.) ساخته شد و در میان دیگر موقوفه‌ها کتابخانه‌ی شخصی پایه‌گذارش را هم دارا شد.^۲ امیر سیف‌الدین حسامی نه تنها استادانی برای تدریس در کتابخانه‌ی خود گمارد که آن را به کتابخانه‌ای بزرگ نیز آراست.^۳

۲۳-۲۵. کتابخانه‌های نیمه‌همگانی

این کتابخانه‌ها نه همگانی بود که همه‌ی لایه‌های مردم بتوانند از آنها بهره گیرند، و نه خصوصی که ویژه‌ی دارندگانش باشد و دیگران نتوانند از آنها بهره گیرند. این کتابخانه‌ها به خلیفگان و پادشاهانی بستگی داشت که آنها را بیشتر برای ستایش‌انگیزی فرهنگی خود سرپا می‌کردند.

تنها لایه‌های بالای مردم بودند که می‌توانستند به این کتابخانه‌ها درآیند؛ همان‌گونه که مقدسی درباره‌ی کتابخانه‌ی عضدالدوله در شیراز بیان می‌دارد.^۴ ابن‌سینا، فیلسوف نامبردار، تنها پس از دریافت اجازه‌ای ویژه توانست به کتابخانه‌ی سامانیان درآید.^۵

جهان اسلام از این دست کتابخانه‌ها فراوان داشت. اینک، نمونه‌هایی چند از آنها:

۲۴-۲۵. کتابخانه‌ی ناصر لدین‌الله

شخصیت و حکومت درازمدت ناصر (از ۵۷۵-۶۲۲ ق. / ۱۱۷۹-۱۲۰۳ م.)

۱. همان، ج ۲، ص ۳۷۱.

۲. نعیمی، همان، ج ۱، ص ۲۱۵.

۳. مقریزی، الخطط، ج ۲، ص ۳۸۷.

۴. مقدسی، احسن التقاسیم، ص ۴۴۹.

5. Nicholson, *Literary History of the Arabs*, pp. 265-6.

این فرصت را به او داد تا به خلافت ارج و بها بخشد. پیش از هر چیز او به کارهای فرهنگی پرداخت و بدین‌گونه، گفته‌اند که دارای برجسته‌ترین کتابخانه‌ها در جهان اسلام بود. اگر به یاد آوریم که گوشه‌ای از آن فراهم‌شده به سه بخش تقسیم می‌شد، خواهیم توانست بزرگی آن را تصور کنیم. دو بخش از آن، کتابخانه‌های دَارُ الْمَسْنَاةِ و رباط خاتونی سلجوقی را تشکیل می‌داد و سومین بخش به کتابخانه‌ی نظامیه اهدا شده بود.^۱ بخش واگذاری به نظامیه را ابن‌اثیر چنین توصیف کرده است: ناصر هزاران جلد از کتاب‌های یگانه و ارزشمندی را که بی‌همتا بود به این کتابخانه آورد.^۲

۲۵-۲۵. کتابخانه‌ی مُسْتَعَصِمِ بِاللَّهِ

نام این کتابخانه در چند کتاب آمده است. ابن‌فوطی بیان می‌دارد که در ۶۴۱ ق. / ۱۲۴۳ م. یک سال پس از رسیدن به خلافت، مستعصم دستور داد تا در سرای او کتابخانه‌ای بزرگ بنیاد یابد. شاعران آن روز چنان زیر تأثیر شگفتی‌های آن قرار گرفتند که بسیاری از آنان در ستایش شکوهمندی آنجا چامه‌ها سرودند. ابن‌فوطی یکی از شعرها را که به صفی‌الدین عبدالله بن جمیل، شاعر پیش‌کسوت دربار، پیوند داده‌اند بازنویس می‌کند:

أَنْشَأَ الْخَلِيفَةُ لِلْعُلُومِ خَزَانَةَ سَارَتْ بِسِيرَةٍ فَضِيلِهِ أَخْبَارُهَا

«خلیفه گنجینه‌ای از دانش‌ها ساخت که گزارش‌های آن پا به پای

فضل او روان شدند»

أَهْدَى مَنَاقِبَهُ لَهَا مُسْتَعَصِمٌ بِاللَّهِ، مَنْ لِأَنَّه انوارها

«ستایش‌ها و خوبی‌های آن را به مستعصم بالله هدیه می‌دارم که

پرتوهایش تابناک و درخشان است».^۳

۱. قفطی، أخبار العلماء، ج ۲۶۹. ۲. ابن‌اثیر، الكامل فی التاریخ، ج ۱۲، ص ۶۷.

۳. الحوادث الجامعة، ص ۱۸۴ [متن تازی، ص ۱۹۵]

کتبی می‌نویسد که مستعصم کتابخانه‌ای ساخت که دو تن از بهترین رونویسان را برای کار در آنجا گزیده بودند.^۱

ابن طَظْطَا (= ابن طباطبا) به دو کتابخانه اشاره می‌کند که به مستعصم بستگی داشت: کهن‌تر را صدرالدین علی نیار در دست داشت و تازه‌تر به سرپرستی صفی‌الدین عبدالؤمن ارموی واگذار شده بود.^۲

ابن عبدالحق بغدادی از دو کتابخانه یاد می‌کند.^۳

اگرچه مستعصم دانشمند نبود، ولی می‌گویند بی‌آن‌که بهره‌ی فراوانی گیرد، وقت خود را در کتابخانه می‌گذراند.^۴

۲۵-۲۶. کتابخانه‌ی خلیفگان فاطمی

ابن اثیر از کتاب‌ها و اسناد و مدارک بسیاری سخن می‌گوید که مهدی از نیاکان خود به ارث برده بود. هنگامی که مهدی از سلیمه به سجلماسه می‌رفت به این مجموعه در میانه‌ی راه دست‌بر زدند، ولی فرزندش ابوالقاسم توانست بعدها آن را در نخستین نبرد مصر به سال ۳۰۰ ق. / ۹۱۲ م. به چنگ آورد.^۵

شاید بتوان گمان زد که معز، خلیفه‌ی فاطمی، این فراهم‌شده را با مانده‌ی دیگر دارایی‌هایش، با خود از شمال آفریقا به مصر آورد. اگر چنین باشد، این فراهم‌شده می‌تواند پایه‌ی برپایی کتابخانه‌ی سترگ فاطمیان به شمار آید.

خلیفگان فاطمی بی‌اندازه مشتاق بودند تا در کاخ خود از کتاب‌های فراوان نسخه‌ای داشته باشند. این شور و شوق به ما می‌گوید که چرا کتابخانه‌ی آنان بیش از اندازه سرشار از کتاب‌هایی معین بود و باز هم برای

۱. فوات الوفيات، ج ۲، ص ۱۸.
 ۲. الفخری فی الآداب السلطانیة، ص ۲۹۵.
 ۳. ابن عبدالحق بغدادی، مرآة الاطلاع، ج ۳، ص ۱۶۲.
 ۴. ابن طظطقا، الفخری، ص ۲۹۵.
 ۵. ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ج ۸، ص ۲۹.

خریداری کتاب‌هایی بیشتر با بهایی سنگین آمادگی داشت. بدین‌سان، این کتابخانه دارای این آثار بود:

۲۴۰۰۰ پاره‌ی قرآن که هرکدام با تذهیب و جلدی زیبا به خط خوشنویسان نامی نگاشته شده بود.^۱

۱۲۰۰ نسخه از تاریخ طبری که یکی از آنها به خط خود نویسنده بود.^۲

۱۰۰ نسخه از جمهرة، نگاشته‌ی ابن‌دُرید.^۳

نزدیک به سی نسخه از کتاب العین [واژه‌نامه‌ی تازی] اثر خلیل بن احمد.^۴ پیداست که سراسر این مجموعه به شماره‌ای فوق‌العاده و شگفت‌آور رسیده بود. در این که شمار کتاب‌های آنچه اندازه بوده است میان گزارشگران هماهنگی نمی‌بینیم. ابوشامه می‌گوید ۲,۰۰۰,۰۰۰^۵ بود و مقریزی شماره‌ی بالایی نقل می‌کند، این نویسنده بیشتر بر آن است که ۱,۶۰۰,۰۰۰ جلد کتاب دارد.^۶ به گفته‌ی مقریزی، این گردایه شامل کتاب‌هایی بود در فقه دبستان‌های گوناگون، دستور زبان تازی، زبان، حدیث، تاریخ، ستاره‌شناسی و شیمی.^۷ ابوشامه و مقریزی می‌گویند که این کتابخانه یکی از شگفت‌انگیزترین کتابخانه‌های جهان بود و هر دو ان هم‌نویسند که در سراسر کتابخانه‌های اسلامی سده‌های میانه یگانه و بی‌همتا می‌نمود.^۸

این کتابخانه‌ی سرشار و غنی تا جنگ داخلی در زمان مُستنصر پایید و آن‌گاه شیرازه‌ی آن از هم گسیخت. در پهنه‌ی این جنگ، ترکان یورشگر به سوی پایتخت‌ها گسیل شدند و فراهم‌آمده‌های زیبای هنری را نابود ساختند و بدتر از همه این کتابخانه‌ی شکوهمند را با خاک یکسان کردند؛ دست‌نوشت‌های

۱. مقریزی، الخطط، ج ۱، ص ۴۰۸.

۲. همان کتاب، ج ۱، ص ۴۰۹، بنگرید به ابوشامه، الروضتین، ج ۱، ص ۲۰۰ که شماره‌ی آن‌ها را

۱۲۲۰ می‌آورد ۳. مقریزی، الخطط، ج ۱، ص ۴۰۸.

۴. همان. ۵. الروضتین، ج ۱، ص ۲۰۰. ۶. الخطط، ج ۱، ص ۴۰۹.

۷. همان‌جا. ۸. الروضتین، ج ۱، ص ۲۰۰؛ الخطط، ج ۱، ص ۴۰۹.

کم مانند را به آتش کشیدند و برای سربازان از جلدهای کتاب‌ها پای‌افزار ساختند و کتاب‌های پاره‌شده‌ی بسیاری را یا سوزاندند یا به رودخانه‌ی نیل انداختند و پشته‌ی انبوهی از کتاب‌های پاره‌پاره پدید آوردند که به تپه‌های کتاب می‌مانست.^۱

هنگامی که بدرالجمالی به رهبری مصر رسید تا توانست بسیاری از آن کتاب‌ها را کشف کرد و آن کتابخانه را بازسازی کرد. این گنجینه در کاخ‌های فاطمیان تا سرنگونی این دودمان به دست صلاح‌الدین همچنان ماند. صلاح‌الدین این کتابخانه را زیر مهمیز گرفت و کتاب‌هایی را که با مذهب تسنن سازگار نبود از میان برد و برخی را فروخت و مانده‌ی آن را به دبیران خویش، القاضی الفاضل و عمادالدین اصفهانی بخشید.^۲

پیش از بستن این بخش از کتابخانه‌های نیمه‌همگانی، می‌خواهم یادآوری کنم که شماره‌ی درخورنگرشی از این فراهم‌آمده‌ها، چنان‌که در مورد کتابخانه‌ی نورالدین و کتابخانه‌ی کاخ فاطمیان دیدیم، به کتابخانه‌های همگانی انتقال یافت و بخش بزرگی نیز در آغوش دارالعلم جا گرفت.

۲۵-۲۷. کتابخانه‌های شخصی

این کتابخانه‌ها را دانشمندان و ادیبان برای کاربرد شخصی برپا می‌ساختند. به احتمال نمی‌توانیم دانشمندی بیابیم که از خود فراهم‌شده‌ای از کتاب نداشته باشد. شاید بدین‌گونه، بتوان ادعا کرد که شماره‌ی این کتابخانه‌ها تقریباً همسنگ بود با شماره‌ی دانشمندان. اجازه بفرمایید نمونه‌هایی اندک با یادداشتی کوتاه از این فراهم‌شده‌ها بیاوریم:

۱. مقریزی، الخطط، ج ۱، ص ۴۰۰ و هم بنگرید به تاریخ مصر (History of Egypt) به قلم استنلی پول (Stanly Poole)، ص ۱۴۹.

۲. ابوشامه، الروضتین، ج ۱، ص ۲۶۷؛ مقریزی، الخطط، ج ۱، ص ۴۰۹.

۲۵-۲۸. کتابخانه‌ی فتح بن خاقان (م: ۲۴۷ ق. / ۸۶۱ م.)

فتح بن خاقان یکی از کتاب‌دوستان بزرگ بود. او همیشه با خود کتابی برمی‌داشت و درون آستین خود می‌گذاشت و هرگاه لحظه‌ای فرصت می‌یافت آن را بیرون می‌کشید و آغاز به خواندنش می‌کرد.^۱

علی بن یحییای منجم برای گزینش کتاب‌های فتح بن خاقان و سامان دادن به کتابخانه‌ی او گمارده شد. علی کتاب‌هایی چند از کتابخانه‌ی خود بدانجا برد و با دیگر کتاب‌هایی که توانسته بود گرد آورد به کتابخانه‌ی فتح افزود؛ بدین‌سان، او کتابخانه‌ای یگانه و نفیس برپا ساخت.^۲ کتاب‌های بسیار دیگری به ویژه به دست جاحظ، دانشمند برجسته، برای این کتابخانه نگاشته آمد. ابن ندیم در توصیف آن می‌گوید: «در شماره و زیبایی هیچ‌کس تاکنون گردایه‌ای بهتر از این ندیده است».^۳

۲۵-۲۹. کتابخانه‌ی حنین بن اسحاق (م: ۲۶۴ ق. / ۸۷۷ م.)

حنین، دانشمند دانش پزشکی بود و در چهار زبانِ سودبخش روزگار خود: یونانی، سریانی، پارسی و تازی کارآیی و مهارتی تمام داشت؛^۴ از این‌رو، کتابخانه‌ی او به داشتن کتاب‌های پزشکی و کتاب‌هایی به زبان‌های گوناگون انگشت‌نما بود. در واقع، کوشش‌هایی که حنین در راه به دست آوردن کتاب‌ها به کار بست کتابخانه‌ی او را به چهره‌ی یکی از سرشارترین کتابخانه‌های اسلام در سده‌های میانه درآورد. او به دنبال کتاب‌راهی کشورهای بسیاری می‌شد و همیشه با انبوهی از کتاب بازمی‌گشت.^۵ گذشته

۱. ابن ندیم، الفهرست، ص ۱۶۹؛ یاقوت، ارشاد، ج ۵؛ کتبی، فوات، ج ۲، ص ۱۲۳.

۲. ابن ندیم، همان، ص ۲۰۵؛ یاقوت، ارشاد، ج ۵، ص ۴۵۹؛ کتبی، فوات، ج ۲، ص ۱۲۳.

۳. ابن ندیم، الفهرست، ص ۱۶۹. ۴. ابن ابی‌اصیبه، عیون، ج ۱، ص ۱۸۶.

۵. ابن ندیم، همان، ص ۴۰۹؛ قفطی، أخبار الحکماء، ص ۱۷۳؛ ابن ابی‌اصیبه، عیون الأنباء، ج ۱، ص ۱۸۷.

از آن، باید کتابخانه‌ی حُنین از ترجمه‌های عالی و کتاب‌های اصلی خودش سرشار بوده باشد.^۱

۲۵-۳۰. کتابخانه‌ی ابن خَشَّاب (م: ۵۶۷ ق. / ۱۱۷۱ م.)

ابن خَشَّاب، که بهترین دستوردانِ روزگار خود بود و در دیگر رشته‌های علمی نیز شخصیتی والا داشت، کتاب‌دوستی سترگ بود؛ ولی چون وضع مالی خوبی نداشت نمی‌توانست آن‌گونه که می‌خواست کتابخانه‌اش را سرشار سازد. چنین پیدا بود که عشق او به کتاب وی را به فراهم‌آوری کتاب، اگرچه از راه‌های غیر قانونی، وادار می‌ساخت. در حراج‌ها یا کتاب‌فروشی‌ها، دزدگونه، یک یا دو برگ از کتابی را که می‌خواست بخرد پاره می‌کرد و سپس آن کتاب ناقص را به کتاب‌فروش یا دیگر سوداگران نشان می‌داد، و به دنبال کاهش بهای کتاب، آن را می‌خرید و آن‌گاه برگ‌های گنده را سر جاییشان می‌چسباند. گذشته از آن، ابن خَشَّاب هرگز کتابی را که به امانت می‌گرفت به دارنده‌اش باز پس نمی‌داد و اندوهگنانه ادعا می‌کرد که آن کتاب از کتابخانه‌اش بیرون داده نمی‌شود! با همه‌ی اینها، ابن خَشَّاب در پایان زندگی همگی کتاب‌هایش را وقف جویندگان دانش کرد.^۲

۲۵-۳۱. کتابخانه‌ی مَوْقَّ مَطْران (م: ۵۸۷ ق. / ۱۱۹۱ م.)

مَوْقَّ، دانشمند پزشکی، کتاب‌بازی بزرگ بود. او در کتابخانه‌ی خود نزدیک به ۱۰,۰۰۰ جلد کتاب به جا گذاشت. برای سرشاری کتابخانه‌اش او خود کتاب‌هایی رونویس کرده بود، چرا که خوشنویسی کارکشته و شایسته بود. گذشته از آن، سه تن رونویس برای همین کار گماشت. بیشتر کتاب‌هایی

۱. قفطی، همان، صص ۱۷۳-۱۷۴؛ ابن ابی‌اصیبه، همان، ج ۱، صص ۱۰۷-۲۰۰.

۲. یاقوت، همان، ج ۴، صص ۲۸۶-۲۸۷.

که داشت به دست خود او تصحیح و با شرح‌هایی کوتاه و سودمند بازبینی شده بود.^۱

۲۵-۳۲. کتابخانه‌ی جمال‌الدین قفطی (م: ۶۴۶ ق. / ۱۲۴۸ م.)

قفطی، وزیر خاندان بویه در سوریه، در گونه‌گون دانش‌ها مرجع معتبری بود. او چنان دوستدار کتاب بود که نویسندگان و کتابداران از دوردست به سوی او می‌آمدند تا نگاشته‌های تازه و دست‌نوشته‌های کم‌مانند را به او عرضه کنند و در برابر، از کتابخانه‌اش کتابی دریافت دارند. کتاب‌ها دلبستگی اصلی او بودند. او چنان نیروی خود را وقف کتاب کرده بود که از زناشویی سرباز زد. گویند، کتابخانه‌ی او ۵۰,۰۰۰ دینار می‌ارزید، برابر وصیت قفطی، پس از مرگ همگی کتاب‌هایش را به ناصر، فرمان‌گزار حلب، دادند.^۲

۲۵-۳۳. کتابخانه‌ی مَبَشِّرِ فَاتِك (م: در حدود پایان سده‌ی پنجم هجری / یازدهم میلادی)

ابن فاتک، دانشمند پزشکی، دارای یکی از زیباترین کتابخانه‌ها بود. کتابخانه‌ی بزرگ او جایگاه دوست‌داشتنی‌اش بود که در آن زندگانی‌اش را سپری می‌ساخت. همسر او به کتاب‌های شوهرش، که او را شیفته‌ی خود کرده بودند، رشک می‌برد. همین که فاتک جان سپرد همسرش، در همان هنگام که به سوک شوهرش نشسته بود و می‌گریست، فراهم‌شده‌ی کتاب‌های او را به درون گودالی از آب در میانه‌ی خانه افگند! کمی بعد کتاب‌ها را از آب گرفتند، ولی این رویداد گزند بزرگی به آن فراهم‌آمده زد و بخش بزرگی از کاغذهایش رنگ باخت.^۳

۱. ابن ابی‌اصیبه، عیون، ج ۲، ص ۱۷۸؛ محمد کردعلی، خطط الشام، ج ۶، ص ۱۹۳.

۲. کتبی، فوات الوفيات، ج ۲، ص ۹۷؛ مقریزی، خطط الشام، ج ۶، ص ۱۹۳؛ *Islamic Culture* (۱۹۲۹)، ج ۳، ص ۲۱۷.

۳. ابن ابی‌اصیبه، عیون، ج ۲، صص ۹۸-۹۹؛ قفطی، أخبار الحکماء، ص ۲۶۹.

۲۵-۳۴. کتابخانه‌ی افرائیم زَقَان (م: در حدود ۵۰۰ هجری / ۱۱۰۰ م.)

افرائیم یکی از بهترین شاگردان علی رضوان و از پزشکان نامبردار مصر بود و گنجینه‌هایی از کتاب داشت که بیشتر درباره‌ی پزشکی بود. او به دلیلی ۱۰۰ جلد از کتاب‌هایش را فروخت. اتفاقاً خریدار از مردم عراق بود. هنگامی که مَلِکِ افضل این خبر شنید بر آن شد تا بهای کتاب‌ها را به افرائیم پردازد و برای بهره‌گیری مصریان از آن کتاب‌ها آنها را نگاه دارد. بدین‌گونه بود که کتاب‌ها به کتابخانه‌ی افضل انتقال یافت. ولی به جز این شماره، هنوز بیش از دو برابر برای افرائیم مانده بود.^۱ او پیش از ۲۰,۰۰۰ جلد کتاب بر جای نهاد.

۲۵-۳۵. کتابخانه‌ی عمادالدین اصفهانی

عمادالدین اصفهانی، که شنیده بود کتاب‌های گرانبهای فاطمیان به بهایی ناچیز به فروش گذاشته شده است، با شتاب در این حراج‌ها شرکت جست. گردایه‌ای که او برای خود برگزید چند هزار دینار می‌ارزید، ولی صلاح‌الدین ایوبی نگذاشت عمادالدین چیزی پردازد و این کتاب‌ها را به او پیشکش داد. کمی پس از آن، صلاح‌الدین فراهم‌شده‌ی دیگری برگزیده از کتابخانه‌ی کاخ به عمادالدین هدیه کرد. عمادالدین درباره‌ی سومین فراهم‌شده چنین می‌گوید: روزی به حضور صلاح‌الدین درآمدم در حالی که گزیده‌ای از کتاب‌ها پیش او پهن بود؛ مرا فراخواند تا آنها را ببینم. به من گفته بودند که برخی از آن کتاب‌ها همان‌هایی‌اند که در جست‌وجویشان بوده‌ام؛ پاسخ دادم: «همه‌ی این کتاب‌ها به یک اندازه برایم سودبخش است». صلاح‌الدین آن کتاب‌ها را به من داد.^۲

۱. ابن ابی‌اصیبه، عیون، ج ۲، ص ۱۰۵. ۲. ابوشامه، الروضتین، ج ۱، ص ۳۶۸.

فصل سوم

استادان

در میان لایه‌های آگاه سده‌های میانه، استاد و غیر استاد فاصله‌ای با هم نداشتند. هر دانشمندی، رسمی یا غیر رسمی، گاهی با رهنمودهای زبانی و در پاره‌ای از موارد با نشر کتاب‌ها، سرگرم گونه‌ای آموزش بود. پس، بجا خواهد بود تا در این کتاب از دانشمندانی سخن گوئیم که پیشه‌ی رسمی آموزش نداشتند.^۱

۲۶. اهمیت استادان

فراگیری دانش از دانشمندان زمان – و تنها نه از رهگذر کتاب – یک بایستگی و ضرورت به شمار می‌آید. برخی از مسلمانان بر آن بودند که جایگزینی کاغذ به جای استاد فاجعه است.^۲ گروهی دیگر پا را فراتر می‌نهادند و دانش پژوه بی‌استاد را همچون انسانی بی‌خدا و یا رهنمون‌شده به دست اهریمن می‌دانستند.^۳

---

۱. جاحظ یکی از چندین نمونه بود که پیشه‌ی معلّمی نداشت، ولی استاد نسل خود و نسل آینده‌اش بود گویند جاحظ خود می‌گفت: برای یکی از فرزندان متوکل، خلیفه‌ی عباسی، به معلّمی برگزیده شدم، ولی همین که خلیفه مرا دید از چهره‌ی [زشت] من بدش آمد؛ دستور داد تا ۱۰,۰۰۰ دینار به من دادند و آن‌گاه عذر مرا خواست. ابن خلکان، وفيات الأعیان، ج ۱، ص ۵۵۳. [متن تازی، ص ۲۰۹].

۲. ابن جماعه، تذكرة السامع، ص ۸۷.

۳. نویسنده‌ی ناشناخته‌ی کتابی به نام الشکوی بنگرید به مجله‌ی آسیایی *Journal Asiatique*، (۱۹۴۰)، صص ۲۸۴-۲۸۵.

اندیشه‌ی ضرورت و بایستگی استاد داشتن با زبان مُصعب بن زُبیر، امام شافعی و اخوان الصفا این گونه بیان شده است:

«مردم از بهترین چیزی که آموخته‌اند سخن می‌گویند، و از بهترین چیزی که نوشته‌اند می‌آموزند، و از بهترین چیزی که شنیده‌اند می‌نویسند. بدین سان، اگر در جست‌وجوی دانشید آن را از دهان مردم بگیرید که گزیده و چکیده‌ی دانش و آگاهی را خواهید شنید» (مصعب).^۱

«هرکس از کتاب‌ها پیامورد از دست‌آورد لازم بی‌بهره خواهد ماند» (شافعی).^۲

«فراگیری دانش، در پلکان آغازین، بستگی به کوشش خود دانشجو دارد و از این روست که برای یاد گرفتن، منش، عقیده و کردار به معلم و راهنما نیاز داریم» (اخوان الصفا).^۳

با نیاز به داشتن استاد در روندهای آموزشی، گزینش باید دقیقاً روی کسانی انجام گیرد که از دانشی گسترده و پیوندی نزدیک با والاترین همکاران خویش برخوردارند.^۴

از بالندگی‌های مسلمانان این که دریافتند تنها دانش و آگاهی برای معلم بسنده نیست و به این واقعیت پی بردند که ناگزیر از افزودن هنر پرورش به دانش و آموزشیم تا معلم بتواند به نیازهای روانی کودک پی برد و همپای او پیوستگی عاطفی و دوستی برقرار سازد، و از رهگذر این پل، دانش را به اندیشه‌ی شاگرد پیوند زند. ابن‌عبدون می‌گوید: «آموزش هنری است که به شناخت، آزمون و نازک‌اندیشی نیاز دارد، زیرا مانند تمرین است در پیشه‌ای سخت و دشوار که شخص به چاره‌اندیشی، دقت و آشنا شدن نیازمند است

۱. محاضرات الأبرار، منسوب به محی‌الدین عربی، دست‌نویس در استانبول، برگ ۳ ب.

۲. ابن‌جماعه، تذکرة السامع، ص ۸۷: «هرکس از درون کتاب‌ها فقه اندوزد احکام را تباه و نابود ساخته است».

۳. رسائل اخوان الصفا، ج ۴، ص ۱۸. ۴. ابن‌جماعه، همان، ص ۸۷.

تا آموخته شود و خو پیدا کند و آن آموزش را بپذیرد».^۱ ابن خلدون در این زمینه فصلی گشوده است و این نظریه را شکافته است و آن را «فصلی در این که آموزش برای دانستن و آگاهی، از هنرهاست» نامیده است. او در این باره می‌گوید: «آنچه که نشان می‌دهد آموزش دانش یک هنر و فن است همانا گوناگونی اصطلاحات به کاررفته‌ی در آن است. هر کدام از پیشوایان و پیشتازان نامبردار در آموزش و دانش، اصطلاحی ویژه دارند که درخور همه‌ی هنرها همین است. پس این نشانی است بر آن که آن اصطلاح از دانش نیست و گرنه باید نزد همگان یکی باشد... پیوستن به نشست‌های علمی، فراوان از بر کردن و پرداختن به کسب دانش، همه‌ی اینها کار ملکه و منشی چیرگی بر دانش و آموزش را نمی‌کند... از مهم‌ترین چیزهایی که معلّم باید داشته باشد، زبان گشودن به گفت و شنود و مناظره و کوشش در به دست آوردن آن ملکه و منشی است که همان هنر آموزش است».^۲

مسلمانان همچنین، از وابستگی خانه با مدرسه سخن گفته‌اند و اهمیّت نقشی را که خانواده در کامیابی شاگرد بازی می‌کند خاطر نشان ساخته‌اند. کتاب الأرشاد والتّعلیم به درازا در این باره سخن گفته است که سخنی چند از آن برمی‌گزینیم: کودک آینه‌ی تمام‌نمای خانواده‌ی خویش است که هر خوبی و بدی یا آنچه را در آنجا می‌بیند و می‌شنود در خود نمایان می‌سازد؛ از این رو، کوشش مادران در پرورش فرزندان از بزرگ‌ترین کارهاست. هر کس به دارایی خود پردازد، ولی فرزندش را پرورش ندهد هر دو آن را تباه ساخته است.^۳ پروراندن برتری‌ها و شایستگی‌ها در مدرسه‌ها به دست نمی‌دهد، بلکه باید با کودک از همان روز زبان گشودن و دریافتِ سخن به تمرین پرداخت. پیداست که نخست از کسانی می‌خواهیم این وظیفه را

۱. رساله‌ی ابن عبدون، ص ۲۱۵، چاپ شده در مجله‌ی آسیایی، سال ۱۹۳۴.

۲. ابن خلدون، مقدمه، صص ۳۰۲-۳۰۳، با تغییر. ۳. زرنوجی، تعلیم المتعلّم، ص ۱۵.

انجام دهند که با کودک زندگی می‌کنند و پیوسته با اویند. اینان با کردار و گفتار و روش خود بر کودک نشان می‌گذارند. چیز دیگری که باید بیفزاییم این که این آموزش به رنج و شکیبایی، خرد و دلسوزی و مهربانی ناب نیاز دارد تا در کنار آن بتوان از میوه‌های سرشتینِ خدایی - فرزندان - بهره گرفت.^۱

زرنوجی در این زمینه دارای باریک‌ترین تعبیر است. او از پیوندی که می‌بایست میان خانه و مدرسه پدید آورد چنین چکیده می‌گوید: در آموزش به کوشش این سه نیازمندیم: شاگرد، استاد و پدر.^۲

آموزش اسلامی که مسلمانان بدان توجه داشتند تنها دانش و فراگیری نیست، بلکه آموزش به مفهوم کنونی آن است یعنی ورزشِ تن و ورزش روان را هم دربر می‌گیرد.^۳

۲۶-۱. پیوند میان حکومت‌ها و استادان

با شکفتن اسلام پیامبر به بیانِ اصول آیین تازه به پیروان خود پرداخت.^۴ او این کار را نه به عنوان رهبری سیاسی که به عنوان پیشوایی دینی انجام داد.^۵ پس از مرگ پیامبر، یاران او به ویژه خلفای راشدین، به همان راه رفتند. هنگامی که خلیفگان رهبران صرف سیاسی شدند و از بینش گسترده‌ی دینی بی‌بهره ماندند (به ویژه پس از روی کار آمدن دولت امویان به بعد) وظیفه‌ی آموزش مسلمانان به دانشمندان و انهاده شد. دلیل دیگری این انتقال را حتا در همان روزگار آغازین ضروری ساخت و آن گسترش اسلام و نیاز مردم تازه‌گرویده به آموختن دین نوین در سرزمین‌های گوناگون بود - نیازی که رهبر به تنهایی نمی‌توانست آن را برآورد. بدین‌گونه، دانشمندان و فقیهان برای

۱. همان، صص ۵۴۲-۵۴۳. ۲. همان، ص ۱۵. ۳. [متن تازی، صص ۲۱۰-۲۱۱]

۴. صحیح بخاری، ج ۱، ص ۴۷.

۵. این سخن نویسنده که به آموزش‌های پیامبر تنها رنگ دینی می‌دهد و آن را از مسائل سیاسی جدا می‌کند درست نیست و پیام پیامبر عبادی / سیاسی بود - مترجم

آموزش در سرزمین‌های تازه‌گشوده گسیل و تشویق می‌شدند. برای نمونه، هنگامی که پیامبر^(ص) از فتح مکه بازمی‌گشت، معاذ در آنجا ماند تا نومسلمانان را آموزش دهد. عمر، عبدالله بن مسعود را به کوفه، ابوموسای اشعری را به بصره و ربیع بن صبیح را با سپاهی به فرماندهی مهدی به هند و دیگر جای فرستاد. این کار، با همه‌ی اینها، گماردن آموزگاران نبود، بلکه به گفته‌ی استاد گیب (Gibb) سپاهیان بودند که تنها جنگجویان لشکر نبودند که کانون‌هایی برای تبلیغ دین نو به شمار می‌آمدند.^۱

بسیاری از دانشمندان به میل خود به جاهایی معین رفتند و به خاطر پاداش خدایی به آموختن پرداختند. در هر حال، مسجدها به روی کسانی که شرایط و توان تدریس داشتند باز بود و دانشمندان با جان و دل به آموزش دست یازیدند. روزها می‌گذشت و دانشمندان، بی‌دخالِ کسی، به انجام این کار ادامه می‌دادند. بهره‌گیری از مسجدها، به عنوان کانون‌های فعالیت‌هایشان و نه گماشته و ساخته و پرداخته از سوی حکومت‌ها، استادان را در آموزش هر موضوعی که می‌خواستند توانمند می‌ساخت. این شرایط تا هم‌اکنون پاییده است.

هنگامی که حکومت موضوع معینی پیشنهاد می‌کرد یا بنیادی خاص می‌ساخت، استادان استخدام می‌شدند و ماهانه دریافت می‌داشتند.

این نخستین نشان دخالت حکومت در کار آموزش بود. نقطه‌ی آغاز هنگامی بود که قصص (داستان‌سرایی narration) به دست معاویه سازمان یافت و به سود گروه‌گرایی او به کار گرفته شد. از آن پس، معاویه مردی را استخدام کرد تا پس از نماز بامداد و پیش از نماز شام (مغرب) در مسجد بنشیند و برای شنونده‌اش داستان‌هایی معین، مانند داستان قتل عثمان، بخواند تا از آن راه خشم مردم شام را بر ضد [حضرت] علی^(ع) به جوش آورد.^۲

1. Gibb, *Muhammadanism*, pp. 4-5.

۲. مقریزی، الخطط، ج ۲، ص ۲۵۳؛ یک بار علی^(ع) در نمازی که با مردم گزارد، در دعای دست‌جنگاوران خود را دعا کرد چون این به گوش معاویه رسید او هم دستور داد تا داستانگوی معینی پس از نماز صبح و میان دو نماز شام و خفتن، او و مردم شام را به دعا بنشیند. [متن تازی، ص ۲۱۴].

این داستان‌سرایی در مصر از سال ۳۸ ق. / ۶۵۸ م. آغاز شد و توبه الحَضْرَمی، ابواسماعیل نُعیم و ابورجب عاصِم در میان داستان‌سرایان آنجا بودند. حقوق ابورجب ده دینار در ماه بود.^۱

هنگامی که بیت‌العلم در بغداد بنیاد یافت، مترجمان، کتابداران، رونویسان و دیگر دانشمندان به انجام این وظیفه گمارده شدند. کاری که با دست و دل باز برایش دستمزد می‌پرداختند.^۲

پس از این‌که الأزهر را به عنوان مسجد در سال ۳۵۹ ق. / ۹۶۹ م. ساخته بودند، در ۳۷۸ ق. / ۹۸۸ م. به نام دانشگاه (=جامعه)^۳ اعلام شد و در ۳۹۵ ق. / ۱۰۰۴ م. حاکم، خلیفه‌ی فاطمی، دارالحکمة را بنیاد نهاد. در این هردو بنیاد، متکلمان و زبان‌دانان عضو بودند و در دارالحکمة پزشکان و کتابداران نیز در شمار کارکنان حقوق‌بگیر قرار داشتند.^۴

هنگامی که جهان اسلام زیر پوشش مدرسه‌های نظامیه درآمد، در هر مدرسه استادی حقوق‌بگیر به کار گرفته شد. کرسی شکوهمند نظامیه‌ی بغداد از آن ابواسحاق شیرازی بلندآوازه و نامبردار بود؛ با همه‌ی اینها، در روز گشایش این مدرسه ابواسحاق شیرازی خود را نشان نداد. آن‌گاه ابن صَبَّاح در راستای بیست‌روزی که نظام‌الملک داشت بیم و تردیدهای شیرازی را فرومی‌نشاند، و سرانجام او را به گرفتن کرسی استادی‌اش خشنود ساخت، این مقام را بر عهده گرفت.^۵

۱. همان، صص ۲۵۳-۲۵۴، نویسنده اشاره‌ای به پرداخت ده دینار در هر ماه نمی‌کند، ولی برداشت من این است که این مبلغ ماهانه بود زیرا عادت و عرف آن روز ماهانه پرداختن بود، چنان‌که در همان صفحه نویسنده بارها آن را یادآور شده است.

۲. ابن‌ندیم، الفهرست، صص ۵۳ و ۱۷۴. و هم بنگرید به ابن‌اصیبه، طبقات الأَطباء، صص ۱۸۶-۱۸۷.

۳. میان «جامع» و «مسجد» جدایی است. مسجد جایی است که در آنجا نمازهای روزانه برگزار می‌گردیده است، ولی در جامع نماز جمعه می‌خوانده‌اند که به گونه‌ی معمول بزرگ‌ترین مسجد شهر می‌بوده است. در ایران مسجد جامع بزرگ‌ترین مسجد هر شهر است - مترجم

۴. مقریزی، الخطط، ج ۲، صص ۲۷۳ و ۳۴۲. ۵. ابن‌اثیر، الکامل، ج ۱۰، ص ۳۸.

نورالدین زنگی در شام و صلاح‌الدین ایوبی در مصر و شام در همگی بنیادهایی که خود ساختند استادانی با پرداخت حقوق گماشتند. از میان نام بی‌شمار آنان ابوالبرکات حارثی^۱ (م: ۵۶۲ ق. / ۱۱۶۶ م.)، نجم‌الدین خبوشانی^۲ (م: ۵۸۷ ق. / ۱۱۹۱ م.) و عمادالدین کاتب^۳ (م: ۵۹۷ ق. / ۱۲۰۰ م.) را یادآور می‌شویم.

مستنصریه، که به دست مستنصر (م: ۶۴۰ ق.) خلیفه‌ی یکی به آخر مانده‌ی عباسی، ساخته شد، دارای چهار جایگاه (ایوان‌های) جداگانه‌ی فقه بود که هر کدام به یکی از دبستان‌های تسنن به سرپرستی یک استاد ویژگی داشت که دانش فقه آن دبستان را درس می‌داد. هر استادی ۷۵ شاگرد زیر دست خود داشت که به آنان رایگان درس می‌داد. هر یک از این چهار استاد درس‌بهای ماهانه دریافت می‌کرد و به هر تن از این ۳۰۰ دانشجو یک دینار زر می‌دادند.^۴

خوشبختانه اسناد بسیار جالبی در دست داریم که دربردارنده‌ی گونه‌گون متن‌های به کارگیری استادان است. با خواندن این اسناد به اهمیت این مقام‌ها و دارندگان‌شان، نسل به نسل، در جهان اسلام پی می‌بریم. اینک، چکیده‌هایی از این سه متن را خواهیم آورد:

نخستین، متن فرمانی است که حاکم بامر الله، خلیفه‌ی فاطمی، صادر کرده است و نشان‌دهنده‌ی گماردن رئیس داعیان (داعی‌الدعات) برای تدریس آموزه‌های فاطمیان است. حاکم در این فرمان می‌گوید:

«من داعی‌دعات را به تبلیغ اصول فاطمی و گسترش و تداوم سودمندی‌هایش بر نوآموزان پاکدل راهنمایی می‌کنم. این کار اندیشه‌های آنان

۱. نعیمی، تاریخ المدارس، ج ۱، ص ۴۰۷. ۲. سیوطی، حسن المحاضرات، ج ۱، ص ۱۷۰.

۳. نعیمی، تاریخ المدارس، ج ۱، ص ۴۰۸.

۴. ابن عیبری، تاریخ مختصر الدول، ص ۴۲۵. خدابخش، تمدن اسلامی *Islamic Civilization*، ص ۲۸۷.

را از گوهر این اصول خوراک می‌دهد، مغزهایشان را از صفا تابناک می‌سازد و آنان را از گمراهی‌ها و سردرگمی‌های دودلی و گمان‌ها رهایی خواهد بخشید». حاکم خطاب به داعی دعوات چنین ادامه داد: «نودینان Proselytes را به سوگندی رسمی مقید کن؛ عقیده و اصل مُقدّس را که فراهم‌آورنده‌ی منش خوب و دین ناب برای آنان است بدانان بازگو؛ آنان را به وفاداری به سوگندشان تشویق کن. معرفت خود را جز برای کسانی که به آنان اعتماد داری فاش مساز و بارورترین زمین را برای بذر خویش برگزین».^۱

دومین متن، فرمانی است که سلطان سنجر سلجوقی، پسر ملکشاه، صادر کرده است. این فرمان با دیباچه‌ی درازی آغاز می‌شود که در آن از وزیر بزرگ نظام‌الملک و بنیادها و خدماتش به علم گفت‌وگو می‌کند. او سپس، به توصیف نظامی‌ه‌ی نیشابور و نقشی که استادان گذشته در راه والایش دانش بازی کردند می‌پردازند تا می‌رسد به استخدامِ محمد بن یحیای نیشابوری و چنین ادامه می‌دهد:

چون روزگار ما به این مرد بزرگ: محمد بن یحیای نیشابوری - خداوند زندگانی‌اش را دراز فرماید! - آذین یافته است و چون او رهبر فقیهان نامبردار دو دبستان شافعی و حنفی است، از این‌رو، ما مقام تدریس در نظامی‌ه‌ی نیشابور را به او واگذار می‌کنیم که گرانبهاترین مقام‌ها در مدرسه‌ی نظامی‌ه‌ی نیشابور است و این مدرسه نیز خود گرانمایه‌ترین مدرسه در جهان و سرفرازترین پناهگاه دانش‌پژوهان است؛ و هم سرپرستی مدرسه و اوقاف آن و هر چیز که بدان بستگی دارد بر دوش دانش و پارسایی و دینداری او نهادیم.^۲

سومین متن، فرمانِ گماردن تاج‌الدین سُبکی نگارنده‌ی طبقات الشافعیة الکبری است. فشرده‌ی این فرمان چنین است:

۱. متن کامل را در صبح الأعشی، نگارشِ قَلَقَشَنَدی، ج ۱۰، صص ۴۳۴-۴۳۹ ببینید.
 ۲. بنگرید به متن کامل این فرمان در مجله‌ی یادگار فارسی (ژانویه و فوریه‌ی ۱۹۴۵)، صص ۴۱-۴۳.

چون تاج‌الدین سُبکی، فروزان‌ترین ستاره‌هاست، به شایستگی برای تدریس در مدرسه‌ی تقویّه گمارده شد. او باید کار خود را با توان و پاکبازی آشکار و چشمگیر خویش به منظور تحقق بخشیدن به آرزوها و خواسته‌های ما بر عهده گیرد.^۱

در پایان، شایان یادآوری است که دخالت حکومت‌ها تنها در کار استادانی بود که از سوی آنان تعیین می‌شدند و آموزانه (tution) دریافت می‌داشتند، ولی هیچ‌گاه هزاران تن از استادان و معلمان را که پیوسته در مسجدها به درس می‌نشستند و مردم برای یاد گرفتن و بهره‌گیری از دانش و فرهنگ به سوی آنان رو می‌آوردند دربر نمی‌گرفت.

۲۶-۲. پایگاه اجتماعی استادان

در گفت‌وگو از وضع مالی و پایگاه اجتماعی استادان باید میان سه گروه زیرین جدایی نهاد:

۱. آموزگار کودکان (معلم مکتب)؛

۲. مربیان (مؤدبان)؛

۳. استادان در مدرسه‌ها و مسجدها.

۲۶-۳. آموزگار کودکان (معلم کتاب = مکتب‌دار)

هرگاه به گونه‌ای همگانی بررسی و پژوهشی از وضع اجتماع استادان در میان است گفته‌های زیرین جاحظ چهره می‌نماید: «با آموزگاران، چوپانان و کسانی که بسیار با زنان می‌نشینند مشورت مکنید!»؛ «کودن‌تر از آموزگار دبستان»؛ «نادانی و حماقت در این سه یافت گردد: دوزندگان، آموزگاران و بافندگان».^۲

۱. متن این فرمان در تذکرة الصلاحیة، صفدی آمده است. دست‌نگاشت در کتابخانه‌ی شخصی استاد آربری، که از روی مهر به من نشان دادند، برگ‌های ۹۸-۹۹.

۲. جاحظ، البیان والتبیین، ج ۱، ص ۱۴۰؛

بی‌گمان، جاحظ این سه مثل را بازگو می‌کند، ولی او خود در همان *البيان والتبيين* و در رساله *المعلمین*^۱ درباره‌ی پایگاه آموزگاران آگاهی سودمندی به ما می‌دهد. او به روشنی اشاره می‌کند که نخستین ضرب‌المثل به آموزگاران مکتب‌ها ویژگی دارد و دو دیگر همه‌ی آموزگاران را دربر می‌گیرد.^۲ در پرتو این حقیقت، می‌پردازیم به بحث خود:

در بسیاری از موردها، آموزگاران دبستان (مکتب‌خانه) آمادگی زیون دانسته شدن را داشتند. اجازه بفرمایید نخست چند داستانِ گِیرا در این‌باره بازگو کنیم:

کودکی پیش آموزگار خود قرآن می‌خواند و بدین آیه رسید: «وَإِنَّ عَلَيْكَ الْعِنَةَ إِلَىٰ يَوْمِ الدِّينِ = و نفرین بر تو باد تا روز رستاخیز!» (حجر/ ۳۵) و چند بار آن را خطاب به آموزگارش خواند و بر روی واژه‌ی «تو» تأکید کرد. آموزگار آزرده شد و با خشم گفت: «نفرین بر تو و بر پدر و مادرت باد!» (إِنَّ عَلَيْكَ اللَّعْنَةَ وَ عَلَىٰ وَالِدَيْكَ). کودک آن‌گاه، گفت: «آنچه در کتابم هست تنها 'نفرین بر تو باد' است و نفرین بر پدر تو نگاشته نیست، آیا از من می‌خواهی بگویم بر تو و پدرت؟»^۳

مکتب‌داری، یک روز، آیه‌ی «غُلِبَتِ الرُّومُ فِي أَدْنَى الْأَرْضِ = در نزدیک‌ترین سرزمین، رومیان شکست خورده‌اند (روم/ ۲) را به اشتباه غُلِبَتِ التُّرُكُ...» خواند. یکی از شنوندگان درست آیه را خواند و گفت: «رومیان شکست خورده‌اند» نه «ترکان»؛ آموزگار مکتب گفت: «فرقی نمی‌کند، هم ترکان و هم رومیان دشمنان مایند».^۴

آموزگار دیگری به یکی از شاگردانش قرآن می‌آموخت و آگاهانه آیه‌ها را درهم می‌آمیخت و سامان‌یافته نمی‌خواند. یک بار، چنین خواند: «و چون

۱. دست‌نگاشت بخشی از آن در موزه‌ی بریتانیا موجود است به شماره‌ی OR ۳۱۳۸، و بقیه در

موصل نگاه‌داری می‌شود. ۲. *البيان والتبيين*، ج ۱، ص ۱۴۰.

۳. اصفهانی، *محاضرات الأدباء*، ج ۱، ص ۳۰. ۴. *إنشیهی: المُسْتَرْف*، ج ۲، ص ۲۱۵.

لقمان به هنگام اندرز دادن به پسرش (لقمان / ۱۶) گفت: ای فرزندم! خواب خود را به برادرانت مگو! که به تو نیرنگ خواهند زد (یوسف / ۵) و من به آنان نیرنگ می‌زنم. پس به ناگروندگان مهلتی ده و اندک‌زمانی با آنان مدارا کن! (طارق / ۱۶-۱۷)». به او گفتند چرا آیه‌ها را این‌گونه نابسامان می‌خوانی، که از نظر دینی روا نیست؟ مکتب‌دار پاسخ گفت: «پدر این شاگرد ماهانه‌ی مرا هر ماه نمی‌دهد، من هم او را از این سوره به آن سوره می‌برم تا چیزی دستگیرش نشود، همان‌گونه که چیزی دست مرا نمی‌گیرد»^۱.

شاگردان یک مکتب‌خانه نقشه کشیدند تا روزی را تعطیل کنند. آنان همدست شدند تا وانمود کنند آموزگارشان بیمار است؛ از این رو هنگامی که او را دیدند، اندوه خود را بیان داشتند و یکی‌یکی آغاز به پرسیدن حال و بیماری او کردند و به او سفارش و پیشنهاد دادند تا بیاساید.

آموزگار کودن که به دام افتاده بود اجازه داد تا مکتب‌خانه (دبستان) تعطیل شود و خود روانه‌ی بستر شد.^۲

۱. اصفهانی، محاضرات الأدباء، ج ۱، ص ۳۰. ۲. ابن جوزی، أخبار الحَمَقی و المُغفَلین، ص ۱۰۹. این داستان در دفتر سوم مثنوی شریف چنین آمده است:

کودکان مکتبی از اوستاد	رنج دیدند از ملال و اجتهاد
مشورت کردند در تعویق کار	تا معلّم درفتد در اضطرار
چون نمی‌آید ورا رنجوری	کسی بگیرد چند روز او دوری
تا رهیم از حبس و تنگی و زکار	هست او چون سنگ خارا برقرار
آن یکی زیرک‌ترین تدبیر کرد	کسی بگوید اوستا چونی تو زرد
خیر باشد! رنگ تو بر جای نیست	این اثر یا از هوا یا از تَبی است
اندکی اندر خیال افتد ازین،	تو برادر! هم مدد کن این‌چنین
چون درآیی از در مکتب بگو:	خیر باشد اوستاد احوال تو!
آن خیالش اندکی افزون شود	کز خیالی عاقلی مجنون شود
آن سوم و آن چارم و پنجم چنین	در پی ما غم نماید و چنین
تا چو سی کودک تواتر این خبر	متفق گویند یا بد مُستَقَر...
بعد از آن سوگند داد او جمله را	تا که غمّازی نگوید ماجرا...
روز گشت و آمدند آن کودکان	بر همین فکرت ز خانه تا دکان

اگر به نگاشته‌های نویسندگان مسلمان بنگریم، به نمونه‌هایی خواندنی و ماندنی درباره‌ی آموزگاران مکتب‌خانه‌ها در سرزمین‌های گوناگون اسلامی برمی‌خوریم. ابن‌حوقل گزارشی از آموزگاران دبستانی کودن‌تر در شهر صقلیه

تا درآید اول آن یار مُصر...
 خیر باشد! رنگ رویت زردفام
 تو برو بنشین! مگویاوه هلا
 اندکی اندر دلش ناگاه زد
 اندکی آن وهم افزون شد بدین
 ماند اندر حال خود اندر شکفت...
 برجهید و می‌کشاید او گلیم
 من بدین حالم نپرسید و نجُست
 قصد دارد تا رهد از نگو من...
 کودکان اندر پی آن اوستاد
 کی مبادا ذات نیکت را بدی
 تا بخُسیم که سر من شد گران...
 درس می‌خواندند با صد اندُهان...
 درس خوانید و کنید آوا بلند!
 بانگ ما استاد را دارد زبان
 ارزد این کو درد یابد بهر دانگ؟!
 درد سر افزون شدم، بیرون شوید!
 همچون مرغان در هوای دانه‌ها
 روز کتاب و شما با لهو جُفت
 این گناه از ما و از تقصیر نیست
 گشت رنجور و سقیم و مبتلا
 صد دروغ آرید بهر طبع دوغ
 تا بینیم اصل این مکر شما...
 خفته استا همچو بیمار گران
 سر بیسته، رو کشیده در سجاف
 جملگان گشتند هم لا حوّل گو
 جان تو ما را نبودست این خبر
 آگهم مادر غران کردند هین
 بود در باطن چنین رنجی ثقیل...

→ جمله استادند بیرون منتظر
 او درآمد گفت: استاد سلام
 گفت استاد نیست رنجی مر مرا
 نفی کرد اما عُبّار وهم بد
 اندر آمد دیگری، گفت این چنین
 همچنین تا وهم او قوت گرفت
 گشت اُستاد سُست از وهم و ز بیم
 خشمگین با زن که: مهر اوست سُست
 خود مرا آگه نکرد از رنگ من
 آمد و در را به تندی واگشاد،
 گفت زن: خیرست، چون زود آمدی؟
 جامه‌ی خواب مرا زو گستران
 کودکان آنجا نشستند و نهان
 گفت آن زیرک: که ای قوم پسند!
 چون همی خواندند، گفت: ای کودکان!
 درد سر افزایش اُستار از بانگ
 گفت اُستاد: راست می‌گوید، روید!
 ... پس برون جَستند سوی خانه‌ها
 مادرانشان خشمگین گشتند و گفت:
 عذر آوردند کای مادر تو بایست
 از قضای آسمان، اُستاد ما
 مادران گفتند: مکرست و دروغ
 ما صباح آییم پیش اوستا
 بامدادان آمدند آن مادران
 هم عَرَق کرده ز بسیاری لحاف
 آه آهی می‌کنند آهسته او
 خیر باشد اوستاد این دردسر
 گفت: من هم بی‌خبر بودم ازین
 من بُدم غافل به شُغل قال و قیل

(سیسیل) به ما می‌دهد. تنها در شهر پالمو نزدیک به ۳۰۰ آموزگار بود. مردم از فرمانی بهره‌مند بودند که آموزگاران را از رفتن به جنگ و خدمت سربازی معاف کرده بود. بدین‌سان، کسانی نادان برای گریز از سربازی به پیشه‌ی آموزگاری دبستان رو می‌آوردند تا از پیوستن به سپاهیان و دفاع از میهن خود سرباز زنند.^۱ ابن حوقل ادامه می‌دهد: «بیشتر آنان در نتیجه نادان‌اند و بقیه هم شایستگی بایسته برای کار آموزشی و تدریس ندارند. دردناک‌تر اینکه همگی مردم سیسیل می‌پندارند اینان از سرشناسان، فقیهان و گواهان عادل (عَدول) جامعه‌ی خویش‌اند، و حال آنکه با این بی‌دانشی و بی‌منشی، هم خودخواه‌اند و هم خودنما.^۲ شرمنده‌ترین چیزی که تاکنون دیده‌ام اینکه پنج آموزگار در یک مکتب کار می‌کردند».^۳

می‌شنویم که گه‌گاه شهادت آموزگاران دبستانی در دادگاه پذیرفته نمی‌شد. ابن‌عبدون این نکته را می‌شکافد و چنین درمی‌یابیم که برخی از اینان می‌خواستند از عنوان قرآن‌دانی خود سودجویی کنند، چرا که همیشه از این کسان (حاملان قرآن)، راستی و درستی چشم می‌داشتند. در سودگیری از این تصوّر، بارها آموزگاران دبستانی زیر پوشش قرآن‌دانان (حَمَلَة الْقُرْآن) در دادگاه‌ها حضور می‌یافتند و گواهی دادن را پیشه‌ی خود می‌ساختند.^۴

۱. ابن‌حوقل، کتاب صورة الارض، ج ۱، ص ۱۲۶. ۲. همان. ۳. همان، ص ۱۲۹. ۴. رساله‌ی ابن‌عبدون چاپ‌شده در مجله‌ی آسیایی *Journal Asiatique*، (سال ۱۹۳۴)، صص ۲۱۵-۲۱۶. به جز دلیلی که در بالا گفته آمد (گواهی دادن را پیشه و شغل و منبع درآمد درآوردن) دلیل دیگری هم برای پذیرفته نشدن شهادت آموزگاران مکتب‌خانه برشمرده‌اند و آن دریافت آموزانه و دستمزد در برابر آموزش قرآن بود که این کار جوانمردی (مروّت) و عدالت را از میان می‌برد. دینوری، (عیون الأخبار، ج ۱، ص ۶۹) بازگو می‌کند که مردی برای گواهی دادن پیش سوار قاضی آمد. سوار پرسید: پیشه‌ی تو چیست؟ آن مرد پاسخ داد: آموزگار. قاضی گفت: گواهی تو را روا نداریم. آن مرد پرسید: چرا؟ گفت: زیرا برای آموزش قرآن دستمزد می‌گیری. آموزگار گفت: تو هم برای دادرسی میان مسلمانان دستمزد می‌گیری. قاضی گفت: دادرسی را خوش ندارم. آموزگار گفت: فلانی! از دادرسی خوش نمی‌آید، از گرفتن دستمزد و زیست‌مایه هم خوش نمی‌آید؟ قاضی گفت: گواهی ده، و آن را روا دانست [متن تازی، ص ۲۲۲].

بی‌گمان، بسیاری از این داستان‌ها گزاف یا چه‌بسا بی‌پایه است. با همه‌ی اینها، باید پذیرفت «تا نباشد چیزکی، مردم نگویند چیزها» و چندان هم دور نیست. بسیاری از آموزگاران ابتدایی به این پیشه می‌پرداختند بی‌آنکه دانش یا تربیت فرهنگی بیشتری داشته باشند؛ آنان تنها قرآن آموخته بودند. ابن عبدون چنین کسانی را به باد سرزنش می‌گیرد و می‌گوید: قرآن یاد گرفتن به هیچ‌کس شایستگی در حد آموزگار بودن نمی‌بخشد.^۱

این آموزگاران ابتدایی نادان، پیشینه‌ی همگی این لایه را بسیار پایین آوردند و به جمله‌ی «معلم اطفال» (آموزگار کودکان)، به نشانه‌ی کوچک‌شماری و کم‌انگاری، جامه‌ی ضرب‌المثل پوشاندند.^۲

هنگامی که ابوحنیفان توحیدی به خرده‌گیری از رساله‌های صاحب بن عبّاد [وزیر دودمان بویه]، متهم بود از سوی این وزیر تهدید شد، ولی پاسخ ابوحنیفان به این تهدید چنین بود: صاحب بن عبّاد مرا تهدید می‌کند... تو گویی به قرآن تاخته‌ام یا گفته‌ام ابوهاشم در میکده مرده است یا ماده‌شتر صالح را پی کرده‌ام و یا ادّعا کرده‌ام که پدرش آموزگار کودکان بوده است.^۳ آنک، می‌بینیم که به آموزگار کودکان به همان چشم می‌نگریستند که به تاخت و تاز به قرآن و یا پی کردنِ شترِ صالح پیامبر.

به هر حال، نباید زیر تأثیر این پیشینه‌ی نامنصفانه قرار گیریم که همگی آموزگاران دبستانی را زیر پوشش خویش جا می‌داد. بسیاری از دانشمندان، فقیهان، زبان‌دانان، خوشنویسان و ادیبان به این لایه وابسته‌اند و شمار شایانِ نگرشی از آنان بعدها قاضیان، سیاستمداران، فرماندهان، شاعران و حتا وزیران را دربر می‌گرفت.^۴ جاحظ از نام کُمیت بن زیاد، عبدالحمید کاتب، قیس بن سعد، عطاء بن رباح، حسین معلم، ابوسعید معلم و حجاج در

۱. همان رساله، (سال ۱۹۳۴)، ص ۲۱۵.

۲. در فارسی هم این ضرب‌المثل رایج است که می‌گویند: «أحمق الرجال مُعَلِّمُ الأَطْفال» و توجه داریم که واژه‌ی احمق را به جای صفت تفضیلی به کار برده‌اند که درست نیست - مترجم.

۳. یاقوت، معجم الأدباء، ج ۵، ص ۳۹۷. ۴. جاحظ، رسالة المعلمین، دست‌نگاشت، برگ ۱۰ آ.

میان بزرگ‌آموزگاران دبستانی، یاد می‌کند. جاحظ می‌افزاید که دو تن از آموزگاران دبستانی به نام‌های ابوالوزیر و ابوعدنان بصری در دانش و رسازبانی بی‌همتا بودند.^۱

دفتر این بخش را با آوردن دیدگاه‌های گلدزیهر (Goldziher) و آدام متز (A. Mez) و لامنس (Lammens) فرومی بندیم، که در برابرمان برگه‌هایی می‌کشایند از علت کم‌اهمیتی به مکتب‌داران و آموزگاران دبستانی. گلدزیهر می‌گوید: «البته شاید کم‌ارجی وابسته به پیشه‌ی آموزگاری به سادگی با بالندگی به نژاد عربی بستگی پیدا کند. در گذار و چشم‌پوشی از این داوری، با همه‌ی اینها نباید فراموش کنیم که چنین سیماهایی در گزارش‌ها و تاریخ‌های آموزشی یونان و رُم نمودار می‌شود».^۲

چه بسا پایگاه پایین آموزگاران ریشه‌هایی در شادی‌نامه‌های (Comedy) یونانی داشته است که در آنها همیشه آموزگار کودکانه، شخصی خنده‌دار (Comic) بود.^۳

چون در آغاز اسلام موالی [آزادشدگان ناعرب به ویژه ایرانیانی که در کوفه می‌زیستند] و مسیحیان ذمی، بخش بزرگی از آموزگاران دبستانی را می‌یافتند، دید مسلمانان درباره‌ی این پیشه زیر تأثیر این دولایه‌ی اجتماعی قرار گرفته است و چه بسا تصوّر کوچک‌انگاری و کم‌ارجی آموزگاران دبستانی به آن روزگار پیوند می‌یابد.^۴

۲۶-۴. مرییان (مؤدّبان)

داستانی بر آن است که عبدالله مقفّع از تدریس هفتگی فرزند اسماعیل

۱. جاحظ، البیان والتبیین، ج ۱، صص ۱۴۰-۱۴۱.

۲. Goldziher, *Encyclopedia of Religions and Ethics*, Vol. 5, p. 202.

۳. متز، الحضارة الاسلامیة فی القرن الرابع الهجری، ج ۱، ص ۳۰۷ که ترجمه‌ی تازی *Die Renaissance Des Islam* نوشته‌ی «آدام متز A. Mez» است [ترجمه‌ی محمد عبدالهادی ابوریده. این کتاب از روی ترجمه‌ی تازی آن به دست آقای ذکاوتی قراگزلو به پارسی ترجمه شده است].

۴. Lammens, *Muāwīyeth*. p. 361.

علی خودداری کرد و گفت: «به راستی می‌خواهی نام من در ستونِ تهی مغزان جای گیرد؟»^۱ این سرگذشت نشان می‌دهد که حتا درس دادن به امیرزادگان جوان و بزرگ‌زادگان، برحسب و عیبی بود که به آموزگاران دبستانی می‌زدند. با همه‌ی اینها، این برحسب به اندازه‌ای ناچیز و بی‌بها بود که حتا عبدالله مقفع آموزگاری را پذیرفت.^۲

بی‌گمان، می‌توان گفت که پایگاه آموزگار از آبرو و اعتبار اخلاقی بزرگی برخوردار بود. به آن آموزگار که گمارده می‌شد به چشم یکی از افراد خانواده نگاه می‌کردند. گه‌گاه این صمیمیت تا آنجا پیش می‌رفت که آن آموزگار نام خانوادگی آن خانواده را می‌پذیرفت.^۳

چون محمد بن یحیا سرپرستی یزید پسر منصور را بر عهده داشت، پس از وی یزیدی می‌نامیدند.^۴ کسایی این بستگی را در شعری که به هارون الرشید نگاشت بیان داشت. این شعر را می‌خوانیم:

قُلْ لِلْخَلِيفَةِ: مَا تَقُولُ لِمَنْ أَمْسَىٰ إِلَيْكَ بِحُرْمَةِ يَدْلِي؟

→ مأمون، خلیفه‌ی عباسی، در ستایش آموزگار گفتاری دارد که بر روی هم، بینش و منش و خوبی و دانش بشر را مرهون وی می‌داند و بر آن است که همگی ما در راستای زندگی آموزگار، از او خردمندی فرا می‌گیریم و او از ما نادانی می‌گیرد. [ابن جوزی، أخبار الحمقى و المغفلین، صص ۱۰۷-۱۰۸، متن تازی، ص ۲۲۴.]

۱. اصفهانی، محاضرات الأدباء، ج ۱، ص ۲۹. ۲. جاحظ، البیان، ج ۱، ص ۱۴۱. ۳. بروکلیمان (Brockelmann)، یادآور می‌شود که عبدالله مقفع [روزبه ایرانی] آموزگار فرزندان اسماعیل علی بود. آنچه ما را به پذیرفتن این گفته و برتری دادن آن به بازگویی و داستان‌سرایی حسین اصفهانی می‌کشاند این است که اصفهانی در پرداختن به این موضوع در کتابش چندان دقت نشان نداده است، زیرا در داستان دومی که می‌آورد می‌گوید ابن مقفع هنگامی می‌زیست که امین فرزندان داشت، و حال آن‌که ابن مقفع در ۱۴۵ ق. / ۷۶۲ م. کشته شد (در روزگار منصور) و امین در ۱۷۱ ق. پا به جهان نهاد پیدا است که نمی‌توان گفت که امین یادشده، کس دیگری جز خلیفه‌ی عباسی بود. اگر چنین پنداریم، می‌بایست نام خانوادگی و تبار او هم گفته آید، ولی تنها آوردن نام امین جز خلیفه‌ی عباسی کس دیگری نتواند بود

C. Brockelmann, *Geschichte der Arabischer Litterature* (GL)

[متن تازی، ص ۲۲۵.]

۴. ابن انباری، طبقات الأدباء، صص ۱۰۳-۱۰۴.

«به خلیفه بگو: چه می‌گویی به کسی که

یکی از خویشاوندان و خانواده‌ی تو شده است؟»^۱

جاحظ درباره‌ی چند آموزگارِ جانشینانِ آشکار خلیفه و بزرگ‌زادگان با این سخن به گفت‌وگو می‌نشیند که کسی را یارای تاخت و تاز به پیشینه‌ی کسایی و قُطْرُب [= ابوعلی مستنیر] و مانند اینان نیست.^۲

خلیفگان، بزرگان و سرشناسان به آموزگاران فرزندان خویش رویکرد فراوانی نشان می‌دادند و پایگاه اجتماعی آنان را بس والایی می‌بخشیدند. برای نمونه، علی بن حسن الأحمر (۱۹۴ ق. / ۸۰۹ م.) یکی از سربازان محافظِ کاخ خلیفه بود و تک‌اتاقی داشت در یکی از محله‌های پایین‌شهر و فقیرنشین بغداد. محمد بن جهم، پس از آن‌که احمر به آموزگاری امین فرزند هارون الرشید برگزیده شد، زندگی‌اش را چنین توصیف می‌کند: «هرگاه پیش احمر می‌رفتیم چندین خدمتگزار می‌دیدیم که ما را از میانه‌ی کاخی راهنمایی می‌کردند که به کاخ‌های شاهان می‌مانست. در آنجا، احمر با پوشاک شاهی پیش ما می‌آمد».^۳

آنچه در زیر می‌آید ستونی است از نام برخی از دانشمندترین مردان آن روزگار. اینان برای سرپرستی این لایه از شاگردان برگزیده شده بودند و نیازی به شرح درباره‌شان نداریم، زیرا در تاریخ و ادب اسلامی بلندآوازه و نامی‌اند. این نام‌ها خواننده را به یاد پایگاه بلندی می‌اندازد که آموزگاران دارا بودند و نقشی سیاسی که بسیاری از آنان بازی کردند.

۱. ابن خلکان، وفيات الأعیان، ج ۱، ص ۴۶۹. ۲. جاحظ، البیان، ج ۱، ص ۱۴۰.

۳. یاقوت، معجم الأدباء، ج ۵، ص ۱۱۰.

آموزگار	شاگرد	منبع
ضحاک بن مزاحم	فرزندان عبدالملک مروان	بروکلمان، ذیل (SI) [بر تاریخ ادبیات عرب (GI)]، ۲۳۵
عامر شعبی	فرزندان عبدالملک مروان	بروکلمان، ذیل، ص ۲۳۵
محمد بن مسلم زهّری	فرزند هشام بن عبدالملک	تذکره السامع و المتکلم، ص ۱۷؛ بروکلمان؛ تاریخ ادبیات عرب، ص ۶۵؛ ذیل، ص ۱۰۲
عبدالصمد عبدالاعلی	ولید پسر یزید (ولید دوم)	الأغانی، ج ۶، ص ۱۳۴
یزید بن مساحق سلمی	ولید دوم	بروکلمان، تاریخ ادبیات عرب، ص ۱۹۰؛ ذیل، ص ۳۳۲
جعّد بن أدهم	مروان بن محمد	ضحی الاسلام، ص ۵۴
مفضل ضبی	مهدی	طبقات الأدباء (ابن انباری)، ص ۶۷
شرقی بن قَاطمه	مهدی	بروکلمان، تاریخ ادبیات عرب، صص ۲۹، ۱۱۶؛ ذیل، صص ۳۶، ۳۸، ۱۷۶؛ ا. ف. رفاعی؛ عصر المأمون، ج ۱، ص ۱۷۴
عبدالله مقفّع	فرزندان اسماعیل بن علی	بروکلمان، تاریخ ادبیات عرب، ص ۱۵۱؛ ذیل، ص ۲۳۳
یحیا پسر خالد برمکی	هارون الرشید	ابن خلکان، ج ۲، ص ۳۶۱؛ بروکلمان، ذیل، ص ۴۲۹
کسائی	هارون الرشید	بروکلمان، تاریخ ادبیات عرب، ص ۱۱۵؛ ذیل، ص ۱۷۷؛ طبقات الأدباء، صص ۹۱-۸۹
ابوعیاض	فرزندان ابراهیم بن مهدی و مأمون	الأغانی، ج ۵، ص ۱۲۷
کسائی	امین	ابن خلکان، ج ۱، ص ۴۶۹
الأحمر	امین	یاقوت، معجم الأدباء، ج ۵، ص ۱۱۰
یزیدی	فرزند یزید بن منصور	طبقات الأدباء، ص ۱۰۴
یزیدی	مأمون	همان
محمد بن حسن قرّاء	عباس فرزند مأمون	همان، ص ۱۳۰
قُطرب	فرزند ابوؤلف (قاسم بن علی)	بروکلمان، تاریخ ادبیات عرب، ص ۱۰۲؛ ذیل؛ ص ۱۳۱
حسین بن قُطرب	فرزند ابوؤلف (قاسم بن علی)	الفهرست، ص ۷۸
ابن سبکیت	فرزندان متوکل	همان، ص ۱۰۸
ابن سبکیت	فرزندان طاهر بن حسین	ابن خلکان، وفیات، ج ۲، ص ۴۵۹
احمد بن سعید دمشقی	ابن معتز	ابن معتز، دیوان؛ ابن خلکان، همان، ج ۲، ص ۴۵۹

آموزگار	شاگرد	منبع
ابوالغَمَيْثِل (عبدالله بن خَلِيد)	فرزند عبدالله طاهر	الفهرست، ص ۷۲
ثعلب	ابن معتر	ابن انباری، طبقات الأدباء، ص ۳۰۱
ثعلب	طاهر بن محمد طاهر	همان
مُبرَد	ابن معتر	بروکلمان، تاریخ ادبیات عرب، صص ۲۵، ۱۰۴؛ ذیل؛ صص ۱۵۷، ۱۶۸
بَلَادِرِي	عبدالله معتر	فتوح البلدان، ص ۱۲؛ بروکلمان، تاریخ ادبیات عرب، ص ۱۴۴؛ ذیل؛ ص ۲۱۶
کِنْدِي	معتضد	بروکلمان، تاریخ ادبیات عرب، ص ۲۰۹؛ ذیل؛ ص ۳۷۲
زجاج	فرزندان معتضد و فرزند عبدالله معتر	بروکلمان، تاریخ ادبیات عرب، ص ۱۱۰؛ ذیل؛ صص ۱۷۰ و ۵۰۷
زجاج	فرزند عبدالله بن سلیمان وهب	ابن خلکان، وفیات، ج ۱، ص ۱۶
صوَلِي	الراضی بالله	الفهرست، ص ۲۱۵؛ بروکلمان، تاریخ ادبیات عرب، ص ۱۴۳؛ ذیل؛ صص ۱۷۷، ۱۱۸، ۱۲۵، ۱۳۰، ۱۳۶، ۲۱۸
کافور	فرزندان إخشید	ابن خلکان، همان، ج ۱، ص ۶۱۴
علی بن منصور حَلَبِي	فرزندان حسین جوهر	یاقوت، معجم الأدباء (ویراسته‌ی رفاعی)، ج ۱۵، صص ۸۴-۸۳
علی بن جعفر	نوهی بدر الجمالی	همان، ج ۱۲، ص ۲۷۹
ابوسعید بَنْدَهِي	فرزندان صلاح الدین	خِطَط الشَّام، ج ۶، ص ۱۹۲

۲۶-۵. استادان درس‌های پیشرفته (استادان مسجدها و مدرسه‌ها)

اگر تاخت و تاز ابن شهید به این دسته از استادان را کنار نهیم، اینان بر روی هم از احترام تمام برخوردار بوده‌اند. با این همه، پرخاش ابن شهید درست و منصفانه نبود، چون بر ضدّ برخورد و رفتاری بود که استادان با شاعران و ادیبان فراروی چهره‌های سیاسی انجام می‌دادند و پیداست انگیزه‌ای شخصی زمینه‌ساز این تاخت بوده است.^۱

ادبیات تازی متن‌های بسیاری برجا نهاده است که پایگاه بلند

۱. ابن شهید، الذخیره، ج ۱، ص ۱۱۸ و هم نگاه کنید به زکی مبارک، النثر الفنی، ج ۲، صص ۴۹-۵۰.

اجتماعی استادان و دانشمندان را به اثبات می‌نشیند. نمونه‌های زیرین این سخن را روشن خواهد ساخت:

در رساله‌ی کوچکی که به هارون الرّشید پیشکش دادند، به نام خلیفه‌ی امپراتوری اسلام، به او اندرز و پند داده شده است. اینک، بجاست که یکی دو سخن از آن را که به موضوع ما بستگی پیدا می‌کند بازنویس کنیم:

بدان که جایگاه دانشمندان در حکومت تو مانند جایگاه اخگرهای فروزان و چراغ‌های آویزان در جایی تاریک است؛ به اندازه‌ای که تو به آنان توجه کنی پرتو می‌افشانند.^۱

پرسش‌های زیر در برابر یکی از خلیفگان نهاده شد: خداوند بهترین جایگاه به تو در جهان اسلام ارزانی فرمود و همه‌ی خواسته‌ها و آرزوهایت را برآورد. آیا هنوز کام و آرزویی برآورده نشده، داری؟ خلیفه پاسخ گفت: آری! هنوز یک لذّت و کام برایم مانده است که از آنچه به دست آورده‌ام والاتر است و برابر و همتایی ندارد و آن: نشستن در جای یک دانشمند و استاد حدیث و به مردم درس گفتن و حدیث نویساندن و شرح دادن و بهره رساندن.^۲

ابوالأسود دؤلی می‌گفت: «چیزی گرانبهارتر از دانش آموختن نیست؛ فرمانروایان بر مردم فرمان می‌گزارند، ولی دانشمندان بر فرمانروایان فرمان می‌رانند».^۳

یکی از خوارج را پیش عبدالملک مروان آوردند تا در حضور خلیفه گردنش را بزنند. کمی پیش از کیفررسانی، پسر بچه‌ی نوجوان خلیفه گریه‌کنان از راه رسید. خلیفه فرزند را نوازش کرد و اشک از چشمانش سترد. آن مرد خارجی گفت: «ای عبدالملک! بگذار بگرید که گریستن بینایی‌اش را تیز می‌کند و آوایش را رسا می‌سازد و دلش را به گاه یادآوری گناهانش به جوش می‌آورد». خلیفه گفت: «گرفتاری خودت بس نیست که به این کارها

۱. دست‌نوشته فراهم‌شده‌ی رساله‌ها، اندرز به هارون، برگ ۳۷ ب، دست‌نگاشت در دانشگاه استانبول.

۲. معجم، ابن حجر، برگ ۸ ب، دست‌نگاشت در مصر؛ سیوطی، تاریخ الخلفاء، ص ۱۳۱.

۳. ابن جماعه، تذکرة السامع، ص ۱۰.

می‌پردازی؟» آن مرد گفت: «هیچ چیز نباید یک مسلمان را از اندرزناب و پاک بازدارد». عبدالملک آن‌گاه، او را با سپاس رها ساخت.^۱

سعید بن مُسیَّب (م: در حدود پایان سده‌ی نخست هجری/ هشتم میلادی) از دادنِ دخترش به زناشویی ولید، پسر عبدالملک، خودداری کرد. پدر ولید، عبدالملک، در آن هنگام استاندار بود. کمی پس از آن، یکی از شاگردانش به نام ابووداعه نتوانسته بود چندروزی به درس بیاید. هنگامی که ابووداعه دوباره به درس پیوست، ابوسعید عَلتِ نیامدنِ او را پرسید و او مرگ همسرش را عَلتِ نیامدن دانست. ابوسعید به او غمباش (تسلیت) گفت و از او پرسید آیا می‌خواهد دوباره زن بگیرد یا نه، ولی پاسخ شنید: «چگونه می‌توانم که همه‌ی دار و ندارم دو یا سه دینار بیش نیست؟!» آن‌گاه، ابوسعید همان دختر یادشده‌اش را تنها به پاسِ دانش به آن شاگرد تهی‌دست به زنی داد.^۲

هنگامی که حسن بصری مرد (۱۱۰ ق. / ۷۲۸ م.)، همه‌ی مردم بصره در خاک‌سپاری او شرکت جستند، تا جایی که برای نخستین بار در تاریخ اسلام کسی در مسجد به برگزاری نماز عصر نایستاد.^۳

یکی از پسران مهدی، خلیفه‌ی عباسی، در حالی که بی‌ادبانه در حلقه‌ی درس شُرَیکِ قاضی (م: ۱۷۷ ق. / ۷۹۳ م.) به دیوار تکیه زده بود از او سؤالی پرسید. شُرَیک پاسخ نداد. دوباره پرسید، ولی استاد پاسخ نداد. شاگردان سراپا گوش بودند به استاد. فرزند خلیفه گفت: «آیا فرزندان خلیفه را کوچک می‌شماری؟» استاد پاسخ داد: «نه! ولی بر ماست تا اندازه و مرز دانش را پاس بداریم نه آن‌که نابود و تبااهش سازیم و به هر دانشجوی بی‌ادبی توجه کنیم».^۴

۱. جاحظ، البیان، ص ۱۴۴؛ میرد، الکامل، ص ۵۷۳؛ ابن قتیبه، عیون الأخبار، ج ۲، ص ۱۱۶.

۲. ابن خلکان، وفيات الأعیان، ج ۱، صص ۲۹۱-۲۹۲. ۳. همان، ص ۱۸۱.

۴. ابن جماعه، تذکرة السامع والمتکلم، صص ۸۸-۸۹.

به شافعی سفارش شد تا به درس امام مالک در مدینه بپیوندد و فقه پیاموزد. فرماندار مکه با شافعی نسبت داشت، از این رو نامه‌ای به فرماندار مدینه نوشت و از او خواست تا شافعی را به مالک بشناساند. فرماندار مدینه پس از دریافت نامه به شافعی گفت: «ای جوان! من برتری می‌دهم تا پای برهنه از مدینه به مکه بروم ولی گامی چند سوی خانه‌ی مالک بن انس پیش نهم. من احساس فروتنی بیش از اندازه‌ای در آستانه‌ی خانه‌ی او می‌کنم و با امیدی اندک به کامیابی، با تو خواهم آمد». فرماندار با شافعی نزد مالک رفت و اجازه‌ی آمدن گرفت و خواهش و نیاز خویش بگفت. مالک گفت: «پناه بر خدا! علم را هم با سفارش و وسیله‌تراشی به دست می‌آورند؟! و به شافعی اجازه‌ی پیوستن به حلقه‌ی درس خود داد و فرماندار از آنجا بازگشت».^۱

یک بار، هارون‌الرشید از حلقه‌ی درس محمد بن حسن [شیبانی] می‌گذشت. همگان برای درود گفتن و احترام به خلیفه از جا برخاستند جز محمد بن حسن. هنگامی که خلیفه علت را از او پرسید، پاسخ شنید: «از رفتار کردن به مانند نوکران بیزارم. من از گروه دانشمندانم و دوست ندارم از لایه‌ی دانشمندان به لایه‌ی پایین مردم درآیم».^۲

روزی ابومعاویه، پزشک دانشمند نابینا، با خلیفه هارون‌الرشید ناهار می‌خورد؛ همین که از خوراک دست کشید کسی آفتابه-لگن آورد تا او دستش را بشوید. ابومعاویه، برابر سنت مسلمانان، دست خود را شست و چون نابینا بود نمی‌دید چه کسی آب بر دستش می‌ریزد. پس از شست‌وشو، ابومعاویه از کسی که آب بر دستش ریخته بود سپاسگزاری کرد و چون آگاهی یافت که خلیفه خود آب ریخته است، گفت: «ای امیر مؤمنان! می‌دانم که

۱. یاقوت، معجم الأدباء، ج ۶، صص ۳۶۹-۳۷۰.

۲. خطیب بغدادی، تاریخ بغداد، ج ۲، صص ۱۷۳-۱۷۴.

برای بزرگداشتِ دانش چنین کاری کردی». هارون الرشید پاسخ داد: «همین گونه است».^۱

احمد بن دؤاد نخستین کسی بود که جرأت کرد در حضور یک خلیفه سخن بگوید. با همه‌ی اینها، هنگامی که افشین، ابودلف قاسم بن عیسی را دستگیر کرد بر آن شد تا او را بکشد. احمد بن دؤاد شتابان پیش افشین آمد و گفت خلیفه دستور داده است تا هیچ گزندی به ابودلف نرسد. آن گاه، ابن دؤاد پیش معتصم عباسی آمد و به او گفت که به نام خلیفه پیامی دروغین بوده است. خلیفه پس از شنیدن داستان، از ابتکار او پشتیبانی کرد و ابودلف را آزاد ساخت.^۲

روزی معتضد، خلیفه‌ی عباسی، دست در دست ثابت بن قره در باغ می‌گشت. ناگهان خلیفه دست ثابت را رها کرد. چون ثابت علت را پرسید، این پاسخ از خلیفه شنید: «دستم روی دست تو بود، یک دانشمند همیشه بایستی بالاترین باشد».^۳

در کشمکشی میان خلیفه قادر و ابوحامد احمد بن محمد اسفرائینی، ابوحامد به خلیفه نوشت: «باید به یاد داشته باشی که تو نمی‌توانی مرا از کار برکنار کنی، زیرا خداوند بزرگ مرا گمارده است ولی، من می‌توانم دو یا سه کلمه به مردم خراسان بنویسم و تو را از خلافت براندازم».^۴

در حضور نورالدین زنگی از قطب‌الدین شیرازی بدگویی کردند. نورالدین پاسخ داد: «اگر این بدی‌ها راست باشد، در او یک خوبی هست که این بدی‌ها را می‌زداید و کفاره‌ی آنهاست و آن دانش اوست».^۵

هنگامی که علی بن حسن عساکر مُرد (۵۷۱ ق. / ۱۱۷۵ م.)، صلاح‌الدین

1. Palmer, *Hārūn-al-Rashīd*, p. 32.

۲. ابن خلکان، وفیات، ج ۱، ص ۳۱. ۳. یاقوت، معجم الأدباء، ج ۶، ص ۳۱۰.

۴. سُبکی، طبقات الشافعیة الكبرى، ج ۳، ص ۲۶.

۵. ابن واصل، مفرجُ الكرب، برگ ۱۲۵ (دست‌نگاشت در دانشگاه کمبریج، به شماره‌ی LI).

ایوبی به خانه‌ی او رفت و بر او نماز گزارد و در خاک سپاری اش شرکت جست.^۱

محمد بن عبدالله، نامور به عین الدوله (م: ۶۳۹ ق. / ۱۲۴۱ م.)، شهادتِ مَلِکِ کَامِل را در پرونده‌ای، بر این پایه که این سلطان در مجلسی می‌نشست و به [آواز] دختری خواننده گوش می‌داد، نپذیرفت.^۲

مَلِکِ افضل پیوسته کتاب‌هایش را برمی‌داشت و کاخ شاهی خود را وامی‌گذاشت و به خانه‌ی کوچک تاج‌الدین کندی می‌رفت. گاه می‌شد که درس پیشین بیش از معمول به درازا می‌انجامید؛ در این هنگام ملک افضل چشم به راه می‌نشست تا فراخوانده شود.^۳

۲۶-۶. وضع مالی استادان

پیش از پرداختن به این موضوع باید دو نکته‌ی مهم روشن شود: پیامبر خدا^(ص)، نخستین معلّم در اسلام، البته هیچ‌گاه در اندیشه‌ی دریافت دستمزد و آموزانه از کسی نبود. زندگی او از نظر مالی ساده و معمولی بود و به هنگام بدرود این جهان تقریباً چیزی برجا نگذاشت. خلفای راشدین و یارانِ پیامبر، که پس از او به آموزش دست یازیدند، نه‌تنها از آموختن سودی مادی نمی‌بردند، بلکه دارایی خود را هم در این راه هزینه می‌کردند. روایت شده است که آنان فکر فروش قرآن را زشت می‌دانستند و آن را گناهی بزرگ می‌شمردند. آنان از اندیشه‌ی دریافت دستمزد برای یاد دادن قرآن نیز بیزار بودند.^۴ این دیدگاه بر بسیاری از فقیهان و افسین مانند دانشمندانِ حنفی، احمد بن حنبل، سُفیان ثوری و دیگران نشان گذاشته بود، چرا که روشن ساختند که برای معلّم قرآن و حدیث دریافت مزد و

۱. یاقوت، معجم الأدباء، ج ۵، صص ۱۳۹-۱۴۰. ۲. سیوطی، حسن المحاضرة، ج ۲، ص ۱۰۹.

۳. دهمان، التاجیه، ص ۱۱. ۴. ابن قتیبه، عیون الأخبار، ج ۲، ص ۱۳۱.

آموزانه و پاداش روا نیست.^۱ بسیاری از دانشمندان این دید را چنان شورمندانه پذیرفتند، که تا نظام‌الملک نظامیه‌ها را بنیاد نهاد و موقوفه‌ای برایشان ویزگی داد، دانشمندان میان‌رودان (بین‌النهرین Transoxiana) در نشستی با هم به رایزنی پرداختند و به گونه‌ای رسمی با دلسوزی اعلام داشتند که امروز آموزش تنها برای آموزش و نه چیز دیگر، پیگیری نمی‌شود.^۲ زیر تأثیر این باور بود که حارث بن محمد، که از سوی عمر دوم [عمر بن عبدالعزیز] برای تدریس حدیث به بیابان (بادیه) رفته بود، از دریافت حقوق تعیین شده خودداری کرد.^۳

ابوالعباس اصم، حدیث‌دان نامی در خراسان، هیچ‌گاه برای آموزش و تدریس خود چیزی دریافت نکرد. او از راه پیشه‌ی متداول صحافی و جلدسازی هزینه‌ی زندگی‌اش را درمی‌آورد.^۴ بسیاری از دیگر دانشمندان پا را فراتر نهادند و دارایی خویش را به پای پیشرفت دانش ریختند. گویند، ابوبکر جوزقی نیشابوری می‌گفت: «برای حدیث، ۱۰۰,۰۰۰ دینار پرداختم و هرگز از رهگذر آن دیناری دریافت نداشتم».^۵ هنگامی که خطیب بغدادی روی فرش شخصی خود در مسجد سورنشسته بود و شاگردانش گرد او را گرفته بودند، مردی شیعه به مسجد درآمد و ۳۰۰ دینار روی فرش گذاشت. خطیب از شرمساری سرخ شد و فرش خود را برداشت و از مسجد بیرون آمد و آن مرد شیعی را تنها گذاشت تا دینارهایش را بردارد.^۶ خطیب پیش از مرگ، مبلغ ۲۰۰ دینار از پول خود را به حدیث‌دانان و فقیهان داد.^۷

نه‌تنها قرآن‌شناسان و حدیث‌دانان، که بسیاری از دیگر دانشمندان

۱. سمرقندی، دیباچه‌ی بستان العارفین.

۲. حاجی خلیفه، کشف الظنون، ج ۱، ص ۱۵؛ *Ency. of Education*.

۳. ابن عبدالحکم، سیره عمر بن عبدالعزیز، ص ۱۶۷.

۴. آدام متز (A. Mez)، همان، ج ۱، ص ۳۰۶؛ به نقل از منتظم ابن جوزی، دست‌نگاشت، برگ ۸۷.

۵. سبکی، طبقات الشافعیة، ج ۲، ص ۱۶۹. ۶. همان، ج ۳، ص ۱۴.

۷. ابن خلکان، وفيات الأعیان، ج ۱، ص ۳۸.

بی میلی خود را به دریافت پول از راه گسترش دانش نشان دادند. اینک، از آن همه کسان نمونه‌هایی اندک می‌آوریم:

خلیل بن احمد (م: ۱۷۵ ق. / ۷۹۱ م.)، که نخستین واژه‌نامه‌ی تازی را بیرون داد و عروض تازی ساخته‌ی اوست و نمادسازی موسیقی عرب را عرضه داشت، در تهی‌دستی تلخی می‌زیست. او هرگز به کار کردن در برابر دستمزد تن نداد و با سرفرازی از آموزگاری فرزندان اسماعیل بن علی شانه تهی کرد.^۱ دربار سیف‌الدوله‌ی حَمْدانی کانون دانشمندان و ادیبان برجسته بود. او دینارهای ویژه‌ای ضرب زده بود که بارها به دانشیان پاداش می‌داد. فارابی (م: ۳۳۹ ق. / ۹۵۰ م.) در آن دربار می‌زیست، ولی هیچ‌گونه دهشی نپذیرفت و به دریافت روزانه چهار دینار تنها برای نیازهای آغازین زندگی‌اش دلخوش و خشنود بود.^۲

ابوالبرکات انباری، فقیه و واژه‌دان (م: ۵۷۷ ق. / ۱۱۸۸ م.)، اگرچه تهی‌دست بود، ولی در خانه‌اش به روی دانشجویان به رایگان باز بود.^۳

به آوردن نمونه‌هایی بیشتر، که در بسیاری از منابع به چشم می‌خورد نیازی نداریم، ولی نیازمند این پرسشیم: پس چرا آموزانه و دستمزد باب شد؟ تا جایی که بینش من برد پیدا می‌کند، پاسخ را در دو واقعیت زیرین باید جست:

الف. گماردن مردی برای تدریس رشته‌ای از دانش که نه انگیزه‌های دینی داشت و نه برای گسترش آگاهی بود— چنان‌که در داستان‌سرایی (قَصَص) دیدیم. دستمزد گرفتن تنها انگیزه‌ی دلگرمی اینان بود برای انجام کاری که بر عهده داشتند. همان‌گونه که پیشتر گفته آمد، داستان‌سرایی سیاسی در روزگار معاویه از همین جا سرچشمه گرفت و پیداست در راه خواست و آرمان سیاسی ویژه‌ای به کار گرفته شد.

۱. ابن خَلِّکان، وفیات، ج ۱، ص ۲۴۳. و ابن انباری، طبقات الأدباء، ص ۵۷.

۲. ابن حَجَّه‌ی حَمَوِی، ثمرات الاوراق، در حاشیه‌ی المستطرف فی کل فنّ مستطرف، ج ۱، ص ۸۸.

۳. ابوشامه، الروضتین، ج ۲، ص ۲۷.

ب. از آغاز اسلام، نامسلمانان برای یاد دادن خواندن و نوشتن به کودکان گمارده می‌شدند. کمی بعد، بسیاری از آنان مانند جرجیس میخائیل، یوحنا ماسویه، جبرائیل بختیشوع و حنین بن اسحاق، با ترجمه‌ی آثار بیگانه، در گسترش و پیشرفت دانش نقشی سترگ بازی کردند. اینان برای این کار درس‌بها می‌گرفتند. به این دو دلیل اندیشه‌ی دریافتِ آموزانه در برابر آموختن و گسترش دانش پدید آمد و در گذر زمان روندی عادی به خود گرفت. به جز مردان غیر دنیایی که در راه پیامبر خدا (ص) و یاران او گام برمی‌داشتند، دیگران در برابر آموزش به دریافت آموزانه خوش آمد می‌گفتند.

از دیدگاه ابن‌خلدون، فروتنی و چاپلوسی، به گونه‌ی معمول دو انگیزه‌ی رسیدن به دارایی و رفاه به شمار می‌آید و حال آن‌که مردان خودساخته و بامنش، بیشتر در تنگدستی زندگی می‌کنند.^۱ ابن‌خلدون همچنین می‌اندیشد که ارزش کار در جامعه بستگی به اندازه و اهمیت پاداش دارد؛^۲ او آن‌گاه، به این دستاورد می‌رسد که چون قاضیان، استادان، اذان‌گویان و پیش‌نمازان چاپلوسی نمی‌کنند و به کارهای چندان ضروری جامعه نمی‌پردازند که منبع درآمدی برایشان باشد، وضع مالی آنان بر روی هم متوسط و پایین است. ابن‌خلدون می‌افزاید که اسناد و صورت‌حساب‌های دستگاه مأمون را دیده است که این فرض او را به اثبات می‌نشیند.^۳

شاید کسی بپرسد: چه کاری در چشم ابن‌خلدون بایسته و ضروری است؟ آیا او آن‌را از نظر مادی می‌سنجد؟ شاید پاسخ منفی باشد، زیرا می‌دانیم که کارگران عادی و کشاورزان در تراز بسیار پایینی از زندگی قرار داشتند. اگر با ابن‌خلدون هماهنگ شویم که اذان‌گویان و پیش‌نمازان نقشی در کارهای ضروری جامعه نداشتند، با این دعوی و سخن را درباره‌ی قاضیان و استادان، در کنار اذان‌گویان و پیش‌نمازان، نمی‌توانیم بپذیریم. گذشته از آن،

۱. ابن‌خلدون، مقدمه، ص ۲۷۵. ۲. همان، ص ۲۷۶. ۳. همان، صص ۲۷۶-۲۷۷.

ابن خلدون درباره‌ی اسناد و مدارکی که دیده بود به درازا چیزی به ما نمی‌گوید، در حالی که آگاهی‌هایی در دست داریم که خلاف و ادعای او را نشان می‌دهد. کندی گزارش می‌دهد که دستمزد فضل بن غانم، قاضی مصر در روزگار مأمون، در سال ۱۹۸ ق. / ۸۱۳ م. ماهانه ۱۶۸ دینار بود^۱ و عیسای مُنکدر، که همین مقام را در ۲۱۲ ق. / ۸۲۷ م. داشت، روزانه هفت دینار می‌گرفت.^۲ در جستار زیرین می‌کوشم که داده‌های روشنی به دست دهم تا طرح پذیرفته‌شده‌ی مرا در بخش گذشته تأیید کند.

۲۶-۷. آموزگار کودکان (مکتب‌داران)

آگاهی من از هر گزارشی درباره‌ی وضع مالی آموزگار کودکان (children's teachers) نشان می‌دهد که در تراز بسیار پایینی می‌زیستند. چون اینان بیشتر قرآن و مسائل دینی می‌آموختند، به قانع بودن و بلندپروازی مالی نداشتن سفارش می‌شدند.^۳ گذشته از آن، چنان‌که گفته آمد، عقیده بر این است که پایگاه اجتماعی آنان بر وضع مالی‌شان نشان می‌گذاشت. با آوردن شعری، که گذشته‌ی حجاج را به یاد می‌آورد و درباره‌ی او سروده شده است، نمونه‌ای از بسیار به دست می‌دهیم:

أَيْسَى كَلِيبَ زَمَانَ الْهَزَالِ وَتَعْلِيمَهُ سُورَةَ الْكُوْثِرِ؟
رَغِيْفًا لَهٗ فَلَكَ دَائِرٌ وَآخِرُ كَالْقَمَرِ الْأَزْهَرِ؟

«آیا کَلِیب [= حجاج] روزهای لاغری

و یاد دادن سوره‌ی کوثر خود را فراموش می‌کند؟

و دو گرده‌ی نانی که یکی، مانند سپهر گردون بود و دیگری ماه تابان (در

قالب و اندازه‌های گوناگون) برایش می‌فرستادند؟»^۴

۱. کندی، الولاية والقضاة، صص ۱۰۰-۱۰۱. ۲. همان، ص ۱۱۳.

۳. عبدری، المدخل، ج ۲، صص ۱۵۹-۱۶۰.

۴. سرح العیون، صص ۱۰۲-۱۰۳. و نیز بنگرید به جرجانی، المنتخب من کنایات الأدباء، ص ۱۱۸. چنین پیداست که «کَلِیب» نام حجاج بن یوسف ثقفی بوده است که به معنای خمیرگر است. در بیت

ابن سِکِّت نمی‌توانست از راه مکتب‌داری زندگی خود را تأمین کند، از این رو این پیشه را رها کرد و به یاد گرفتن دستور زبان پرداخت تا خود را به تراز بالاتر و وضع بهتری برساند.^۱

ابن حوقل می‌گوید که همه‌ی دریافتی آموزگاران در سیسیل ایتالیا به مبلغ ۱۰ دینار در سال نمی‌رسید.^۲

هرچند دستمزدها ثابت نبود، ولی در پیوند با وضع مالی خانوادگی کودک به دو گونه‌ی برجسته رخ می‌نمود:

۱. دستمزد یا پرداختی زمانی که بستگی به مدتِ آموختن داشت و

۲. دستمزد در برابر فراگیری و دستاورد شخصی کودک.

در نخستین شیوه، که تقریباً هر دانش‌آموزی می‌پرداخت و هفتگی یا ماهانه بود، مبلغ ناچیزی پول و گرده‌ی نان را دربر می‌گرفت همراه با پول ناچیزی به مناسبت جشن‌ها و عیدهای گوناگون.^۳ در پاره‌ای از موارد به جای پول هفتگی مقداری غله پرداخت می‌شد. در دومین شیوه‌ی پرداخت، از هر کودکی که سوره‌ی معینی از قرآن یاد می‌گرفت و تمام می‌کرد مزد دریافت می‌شد.

دوم، قالب نان‌هایی که به عنوان پاداش و دستمزد برای حجاج می‌فرستادند به «سپهر گردون» (در بزرگی) و «ماه تابان» (در کوچکی) تشبیه شده است که کم‌بهای و ناچیزانگاری مکتب‌داران را نشان می‌دهد. مترجم.

۱. ابن‌خلکان، وفيات، ج ۲، ص ۴۶۱. ۲. ابن‌حوقل، کتاب صورة الارض، ج ۱، ص ۱۲۷.
۳. قابسی، الفضلة، برگ (دست‌نگاشت)، جاحظ درباره‌ی معلمی این شعر را برای رقاشی [یزید رقاشی، شاعر ستایشگر برمکیان] سرود:

مُخْتَلِفُ الْخُبْزِ، خَفِيفُ الرَّغِيفِ   مُمْتَثِرُ الزَّادِ، لَثِيمُ الْوَصِيفِ

گونه‌گون نان، با گرده‌های سبک   پراکنده توشه، فرومایه خوی و منش

و درباره‌ی ابو مُشَمَّق گفته است:

«خُبْزُ الْمُعَلِّمِ وَالْبَقَالُ مَتَفَقُّ   اللَّوْنُ مُخْتَلِفُ الطَّعْمِ وَالصُّورُ»

«رنگ نان سبزی‌فروش و آموزگار یکی است   ولی مزه و شکل‌های آنها دو تاست»

[متن تازی، ص ۲۴۰].

من نشان داده‌ام که به احتمال، پایگاه اجتماعی بر وضع مالی نشان می‌گذاشت. اکنون می‌خواهم خاطرنشان سازم که عکس آن هم درست بود.

۲۶-۸. مرّیان (مؤدّبان)

بی‌گمان، مرّیان (tutors) از دارایی و آسایش لایه‌ی بالای اجتماع، که در خدمتشان بودند، بهره داشتند. هرکس به مرّیگری (tutorship) می‌رسید، به گونه‌ی معمول، به پیشرفت فوری و شایان نگرش مادی دست می‌یافت و هرگونه دشواری مالی از میان می‌رفت. با آن‌که آب از دست هشام بن عبدالملک نمی‌چکید، گویند به زُهری، که مرّی فرزندش بود، ۷۰۰۰ دینار پرداخت.^۱

پیشتر، به کوتاهی اشارتی داشتیم به سخنی بازگوشده از یاقوت که در آن این نکته، به ویژه وضع مالی مرّیان، به روشنی آشکار بود. اینک، همگی داستان را باز می‌خوانیم:

خلیفه عادت داشت که در پایان روز نخست، همگی وسایل و اثاثی که در اتاق محلّ درس فرزندش بود به مرّی پیشکش می‌داد. چهارپایانی هم که آن اثاث را می‌برد، در شمار این پیشکش بود.^۲ هنگامی که أحمَر به مرّیگری امین برگزیده شد، خانه آراسته شده بود از وسایل و اثاث و آماده‌ی آمدن مرّی می‌نمود. پس از نخستین درس، فرمان برده شدن همگی این دارایی به خانه‌ی أحمَر صادر شد، ولی آن مرّی گفت که تنها در یک اتاق زندگی می‌کند و آنجا گنجایش این همه اثاث را ندارد. چون هارون الرّشید این شنید خانه‌ای برای أحمَر خرید و به او کنیزی بخشید با یک خدمتگزار و چهارپایی برای سواری. رشید برای این مرّی آموزانه‌ی منظّمی تعیین کرد تا خود و همه‌ی وابستگانش را در ترازوی بالا نگاه دارد. محمّد بن جَهْم چنین شرح می‌دهد: «هرگاه پیش أحمَر می‌رفتیم به تنی چند خدمتکار برمی‌خوردیم که ما را به درون کاخی همانند کاخ‌های شاهان راهنمایی می‌کردند. در آنجا أحمَر با پوشاک شاهانه پیش ما می‌آمد».^۳

۱. ابن جماعه، تذکرة السامع والمتکلم، زیر نویس ص ۱۷.

۲. یاقوت، معجم الأدباء، ج ۵، ص ۱۱۰. ۳. همان.

گذشته از دریافتی ثابتی که رشید برای کسای تعین کرده بود، هنگامی که به مرپیگری برگزیده شد ماهانه ۱۰,۰۰۰ دینار به او می‌داد، با کنیزی زیبا با هرآنچه نیاز داشت و یک خدمتکار و اسبی برای سواری.^۱ متوکل گذشته از دریافتی ثابتی که به ابن سکیت می‌داد، به مناسبتی ۵۰,۰۰۰ دینار به او داد. ما همچنین درباره‌ی پاداش‌های پشت سر هم، کمک مالی و خوراک همیشگی و اثاث مورد نیازی که به بیشتر مرئیان داده می‌شد چیزهایی می‌خوانیم.

با نگاه به گونه‌گون منابع می‌توان دریافت که میانگین دریافتی یک مرئی ماهانه ۱۰۰۰ دینار بود. همین مبلغ را به ابن سکیت می‌دادند که مرئی فرزند ابن طاهر^۲ بود. همچنین ثعلب، که مرپیگری فرزندان محمد بن عبدالله را بر عهده داشت، همین مبلغ را دریافت می‌کرد.^۳ دستمزد مرئی فرزند یکی از فرماندهان در ارتش عبدالله طاهر مبلغ ۷۰ دینار بود که نزدیک به ۱۰۰۰ درهم می‌شد.^۴

۲۶-۹. استادان مدرسه‌ها (درس‌های پیشرفته)

به گونه‌ای همگانی، دانشمندان و پژوهشگران از وضع مالی بسیار خوبی برخوردار بودند. خلیفگان، شاهان و بزرگان با شور و شوق، دانشی‌مردان را دلگرمی می‌دادند و پاداش‌هایی پیاپی می‌بخشیدند. برای نمونه، مأمون هیچ‌گاه از پاداش دادن به حنین بازمی‌ایستاد.^۵

هنگامی که امام شافعی به مصر آمد، ابن‌عبدالحمک او را به گرمی خوش آمد گفت و ۱۰۰۰ دینار به او پرداخت. سه دوستِ توانگر ابن‌عبدالحمک، به تقلید از او ۲۰۰۰ دینار دیگر به شافعی دادند.^۶

۱. ابن‌خلکان، وفیات، ج ۱، ص ۴۷۰. ۲. همان، ج ۲، ص ۴۶۱.

۳. یاقوت، معجم الأدباء، ج ۲، ص ۱۴۴.

4. A. Mez, *Die Renaissance Des Islam*, Vol. 1, p. 308.

5. Khuda Bakhsh, *Islamic Civilization*, p. 277.

۶. ابن‌جماعة، تذكرة السامع والمتكلم، حاشیه‌ی ص ۱۷.

جاحظ در سیحان [رودخانه‌ای در جنوب خاوری آسیای صغیر، محل مبادله‌ی اسیران بنی امیه و بیزانسیان] نان و ماهی می‌فروخت.^۱ همین که او دانشمند شد وضع مالی بسیار خوبی یافت. او یک بار، به بصره رفت و کمی بعد با چنان دارایی و ثروتی بازگشت که میمون بن مبارک از او پرسید: «آیا ملک و آبی کلان در بصره داشتی؟» جاحظ لبخندی زد و گفت: «کتاب حیوان را به محمد بن عبدالملک پیشکش دادم و او ۵۰۰۰ دینار به من داد؛ البیان والتبیین را به احمد بن ابی داوود تقدیم داشتم و ۵۰۰۰ دینار از وی به من رسید. با پیشکش دادن کتاب الزرع والنحل به ابراهیم بن عباس صولی ۵۰۰۰ دینار گرفتم. بصره را ترک گفتم، تو گویی در آنجا کشتزاری بزرگ داشتم که به کشت و کار یا کود دادن نیازی نیست».^۲

پس از پایان یافتن ساختمان جامع احمد طولون، قاضی بکار در آنجا پیش‌نمازی می‌کرد. ربیع بن سلیمان، شاگرد شافعی، که در آن مسجد حدیث درس می‌داد، در نخستین روز کارش ۱۰۰۰ دینار از احمد طولون دریافت داشت.^۳ برخی از دانشمندان چندان والایی می‌یافتند که نامشان در شمار فقیهان، عالمان و ندیمانی که همنشین و همگوی فرمانروا و حاکم بودند، نگاشته می‌آمد. این دانشمندان برای سه وظیفه‌ای که بر عهده داشتند حقوق دریافت می‌کردند. به سخن دیگر، یک تن می‌توانست هم در شمار فقیهان باشد و هم ندیمان و هم دانشمندان. زجاج (م: ۳۱۰ ق. / ۹۲۲ م.)، که یکی از آنان بود، هر ماه مبلغ ۳۰۰ دینار می‌گرفت.^۴

المقتدر برای ابن دزید (م: ۳۲۱ ق. / ۹۳۳ م.)، که تهی‌دست به بغداد آمد، هر ماه ۵۰ دینار تعیین کرد.^۵

بعدها که استادان به کار گرفته می‌شدند از بیت‌المال یا بیشتر از

۱. یاقوت، معجم الأدباء، ج ۶، ص ۵۶. ۲. همان، ج ۲، صص ۷۵-۷۶.

۳. سیوطی، حسن المحاضرة، ج ۲، ص ۱۳۷. ۴. ابن ندیم، الفهرست، ص ۹۰.

موقوفه‌های ویژه‌ی بنیادها و خیریه‌ها، چنان‌که پیشتر درباره‌ی استادان نظامیه گفتیم، حقوق دریافت می‌داشتند. درباره‌ی استادان در روزگار فاطمیان، برابر نگاهشته‌ای از مقریزی^۱ و قلقشندی^۲ که در آن، حقوق انواع کارمندان گوناگون بیان شده است، گزارش بسیار سودمندی داریم. گزیده‌ای از شماره‌های این گزارش، تا آنجا که راه دارد، به سنجش میان حقوق استادان و دیگر پیشه‌کاران خواهد پرداخت. یکی از حقوق‌بگیران مهم، داعیان (داعی الدعات) بود که نخستین فرد در جرگه‌ی استادان روزگار فاطمی به شمار می‌آمد:

عنوان	ماهانه
وزیر	۵۰۰۰ دینار
پسر وزیر	از ۲۰۰-۳۰۰ دینار
منشی (کاتب الدست الشریف)	۱۵۰ دینار
سرپرست قاضیان (قاضی القضاة)	۱۰۰ دینار
سرپرست داعیان (داعی الدعات = استاد)	۱۰۰ دینار
استادان ممتاز	۱۰۰ دینار
رئیس دربار (صاحب الباب)	۱۲۰ دینار
استادکاران کارکشته (الاستاذون المحنکون)	۱۰۰ دینار
مدیر بخش مالی (صاحب بیت المال)	۱۰۰ دینار
معاون بخش مالی (حامل الرسالة)	۱۰۰ دینار
سرپرست دبیرخانه (صاحب الدفتر)	۱۰۰ دینار
شمشیردار (حامل السیف)	۷۰ دینار
نیزه‌دار (حامل الرمح)	۷۰ دینار
رئیس شهربانی	۷۰ دینار
رئیس دیوان (دایره‌ی) مظالم (رئیس دیوان النظر)	۷۰ دینار
پزشک شخصی	۴۰ دینار
رئیس بازرسی (دیوان تحقیق)	۴۰ دینار
رئیس دیوان وزارت (مجلس)	۴۰ دینار
خطیب مسجد (واعظ)	از ۱۰-۲۰ دینار
شاعر خلیفه	از ۱۰-۲۰ دینار

۱. مقریزی، الخطط، ج ۱، صص ۴۰۱-۴۰۲.
 ۲. قلقشندی، صبح الاعشی، ج ۳، صص ۵۲۵-۵۲۶.

به هر کدام از پزشکانی که در کاخ زندگی می‌کردند ۱۰ دینار پرداخت می‌شد. شایان نگرش است که از روزگار ایوبیان به بعد، دریافتی استادان به دنبال شرایطی فراوان مانند موقوفه‌های واگذاری به آن بنیاد، جایگاه و پیشینه و بلندآوازی استاد، دست و دل‌بازی و یکپارچگی رهبران سیاسی، دگرگونی فراوانی پیدا کرد. اینک نمونه‌هایی چند:

صلاح‌الدین ایوبی در کنار مدرسه‌ی امام شافعی مدرسه‌ی صلاحیه را ساخت و نجم‌الدین خبوشانی را به تدریس آنجا گماشت. استاد این مبلغ‌ها را دریافت می‌داشت:

برای تدریس هر ماه ۴۰ دینار
 برای نظارت بر موقوفه‌های مدارس هر ماه ۱۰ دینار
 ۸ رطل مصری نان در هر روز [= هر رطل مصری ۲۴۹/۲۸ گرم]
 ۲ مشک پر از آب رودخانه‌ی نیل

پس از آن، در سال ۶۷۸ ق. / ۱۲۷۹ م. تقی‌الدین زُرّین به این مقام رسید، ولی تنها نیم آن مبلغ را دریافت می‌داشت. پس از زُرّین، تقی‌الدین دقیق‌العید به جای او نشست و دریافتی‌اش تنها یک‌چهارم مبلغ اصلی بود.^۱ هنگامی که صاحب برهان‌الدین به این مقام دست یافت، دوباره همگی آن دستمزد را به او می‌دادند.^۲

از سوی صلاح‌الدین، مجدالدین محمد بن محمد جبّتی را برای تدریس در مدرسه‌ی سیوفیه، که برای فقه حنفی ساخته بودند، گماردند. حقوق او هر ماه ۱۱ دینار بود.^۳

دانشمندانی که در مدرسه‌های خصوصی به تدریس درس‌های پیشرفته می‌پرداختند، از وضع مالی خوبی برخوردار بودند. زجاج به درس مُبرّد پیوست تا دستور زبان بیاموزد. حتا در روزهایی که درس تعطیل بود، زجاج پرداخت روزانه یک دینار به مبرّد را به گردن گرفت. او این پیمان را به جا می‌آورد و گه‌گاه بیشتر

۱. سیوطی، حسن المحاضرة، ج ۲، ص ۱۵۷. ۲. مقریزی، الخطط، ج ۲، صص ۴۰۰-۴۰۲.

۳. همان، ج ۲، ص ۳۶۵.

هم می‌پرداخت.^۱ محمد بن علی مَبْرَمَان (م: ۳۴۵ ق./ ۹۵۶ م.) کتاب سیبویه را کمتر از ۱۰۰ دینار درس نمی‌داد.^۲ محمد شمس‌الدین سیوطی، دانشمند زبان و ادبیات عرب، برای خواندن هر بیت از الفیه ابن مالک، که از نام کتاب پیداست دارای ۱۰۰۰ بیت است، یک دینار می‌گرفت.^۳

۲۶-۱۰. استادان مدرسه‌های نظامیه

مدرسه‌های نظامیه همیشه در رده‌ی بالایی قرار داشتند، زیرا بهترین استادان آن روز در آنجا تدریس می‌کردند. در روند بررسی و پژوهش خود توانستم نام برخی از دانشمندانی را که در این مدرسه‌ها به درس می‌نشستند، فراهم آورم. نام این دانشوران بنام و بلندآوازه هم به این دیدگاه درباره‌ی مدرسه‌های نظامیه و تراز آنها توان می‌بخشد، و هم از تاریخ نابودی و ناپدید شدنشان، به ویژه نظامیه‌ی بغداد که در میان مدرسه‌های نظام‌الملک گل سرسبد بود، نشانه‌ای تقریبی به دست می‌دهد. اینک، آن مدرسه‌ها به ترتیب تاریخ:

نام مدرسه	سال مرگ	نظامیه‌ی	منابع
ابو اسحاق شیرازی	۴۷۶ ق.	بغداد	ابن خلکان، وفیات، ج ۱، ص ۶
ابونصر صباغ	۴۷۷ ق.	بغداد	تاریخ آل سلجوق، ص ۷۵
امام الحرمین ابوالمعالی یوسف جوینی	۴۷۸ ق./ ۱۰۸۵ م.	نیشابور	ابن خلکان، وفیات، ج ۱، ص ۴۰۷
ابوالقاسم علوی دثوسی	۴۸۲ ق.	بغداد	ابن اثیر، الکامل، ج ۱۰، ص ۶۷
ابوبکر محمد بن ثابت خجندی	۴۸۳ ق./ ۱۰۹۰ م	اصفهان	ابن اثیر، همان، ج ۱۰، ص ۲۵۱؛ سبکی، طبقات الشافعیه، ج ۳، ص ۵۰
محمد بن ثابت شافعی	۴۸۳ ق./ ۱۰۹۰ م	اصفهان	سعید نفیسی، «مدرسه‌ی نظامیه‌ی بغداد»، ص ۲
شاشی	۴۸۵ ق./ ۱۰۹۲ م	هرات	این سال درگذشت را سبکی در طبقات الشافعیه ج ۳، صص ۷۹-۸۰ و ابن عماد در شذرات الذهب ج ۳، ص ۳۷۵ آورده‌اند؛ ولی بروکلیمان در تاریخ ادبیات عرب، ج ۱، ص ۳۹۰ از ابن اثیر پیروی می‌کند که تاریخ مرگ شاشی را ۵۰۷ دانسته است.

۱. یاقوت، معجم الأدباء، ج ۱، صص ۴۷-۴۸. ۲. سیوطی، بغیة الوعاة، ص ۷۴. ۳. همان، ص ۳۷.

نام مدرسه	سال مرگ	نظامیه‌ی	منابع
محمد بن علی بن حامد	۴۹۵ ق. / ۱۱۰۱ م	هرات	ابن قاضی شهبه، مناقب الشافعی و اصحابه برگ ۱۶۵ (دستنگاشت)
ابوعبدالله طبری	۴۹۵ ق. / ۱۱۰۱ م	بغداد	ابن اثیر، الکامل، ج ۱۰، ص ۱۲۳
عبدالرحمن ابن مأمون	۴۹۸ ق. / ۱۱۰۴ م	بغداد	ابن اثیر، همان، ج ۱۰، ص ۹۶
ابومحمد عبدالوهاب شیرازی	۵۰۰ ق. / ۱۱۰۶ م	بغداد	ابن اثیر، همان، ج ۱۰، ص ۱۲۳
ابوزکریای یحیی خطیب تبریزی	۵۰۲ ق. / ۱۱۰۸ م	بغداد	یاقوت، معجم الأدباء، ج ۷، ص ۲۸۷؛ ابن خلکان، وفیات، ج ۲، ص ۳۴۶
کیاهرسی	۵۰۴ ق. / ۱۱۱۰ م	بغداد	حاجی خلیفه، کشف الظنون، ج ۱، ص ۴۵
ابوحامد غزالی	۵۰۵ ق. / ۱۱۱۱ م	بغداد و نیشابور	دبیاجهی کتاب الإیاء
علی بن محمد بن علی فصیحی	۵۱۶ ق. / ۱۱۲۲ م	بغداد	یاقوت، معجم الأدباء، ج ۵، ص ۴۱۵؛ ابن خلکان، ج ۱، ص ۴۸۹
ابوالفتح بن برهان	۵۱۸ ق. / ۱۱۲۴ م	بغداد	سبکی، طبقات الشافعیة، ج ۴، ص ۴۲
ابوسعید بزّار	۵۲۰ ق. / ۱۱۲۶ م	بغداد	طبقات الشافعیة، ج ۴، ص ۳۲۳
اسعد غزالی	۵۲۰ ق. / ۱۱۲۶ م	بغداد	ابن خلکان، وفیات، ج ۱، ص ۳۹
احمد مینهی	۵۲۷ ق. / ۱۱۳۳ م	مرو	سبکی، طبقات الشافعیة، ج ۴، ص ۲۰۳
معین الدین سعید بن رزّاز	۵۳۸ ق. / ۱۱۴۴ م	بغداد	ابوشامة، روضتین، ج ۱، ص ۱۸۵؛ شذرات الذهب، ج ۴، ص ۱۲۲
مهورب بن احمد جوالبقی بغدادی	۵۳۹ ق. / ۱۱۴۵ م	بغداد	معجم الأدباء، ج ۷، ص ۱۹۸
محمد بن یحیی	۵۴۸ ق. / ۱۱۵۴ م	نیشابور	مجله‌ی یادگار
ابوسعید احمد بن ابی‌بکر	۵۵۱ ق. / ۱۱۵۷ م	اصفهان	ابن اثیر، الکامل، ج ۱۱، ص ۳۵
شرف الدین یوسف دمشقی	۵۵۷ ق. / ۱۱۶۳ م	بغداد	ابن اثیر، همان، ج ۱۱، ص ۱۷۴
شیخ ابونجیب	۵۶۳ ق.	بغداد	ابن اثیر، همان، ج ۱۱، ص ۱۰۰
یوسف دمشقی	۵۶۳ ق. / ۱۱۶۹ م	خوزستان	ابن اثیر، همان، ج ۱۱، ص ۲۱۹
رضی الدین قزوینی	۵۷۵ ق. / ۱۱۸۱ م	بغداد	ابن جبیر، الرّحله، ص ۲۱۹
ابوالبرکات انباری	۵۷۷ ق. / ۱۱۸۳ م	بغداد	ابن خلکان، وفیات، ج ۱، صص ۳۹۴-۳۹۵
ابوالخیر اسماعیل قزوینی	۵۸۱ ق. / ۱۱۸۷ م	بغداد	ابن اثیر، همان، ج ۱۱، ص ۳۴۴
ابوطالب مبارک بن مبارک	۵۸۵ ق. / ۱۱۹۱ م	بغداد	معجم الأدباء، ج ۶، ص ۲۳۰
محمی الدین ابوحامد	۵۸۶ ق. / ۱۱۹۲ م	موصل	دکتر داوود جلیبی، مخطوطات الموصل، ص ۱۰
مجله‌الدین ابوعلی یحیی بن ربیع	۶۰۲ ق. / ۱۲۰۸ م	بغداد	ابن اثیر، الکامل، ج ۱۱، ص ۳۴۴
یحیی بن قاسم	۶۱۶ ق. / ۱۲۲۲ م	بغداد	معجم الأدباء، ج ۷، ص ۲۸۹
بهاء الدین شداد	۶۳۲ ق. / ۱۲۳۸ م	بغداد	حتی، ص ۴۱۱
نجم الدین باذرابی	۶۵۵ ق. / ۱۲۵۷ م	بغداد	نعیمی، الدارس، ج ۱، ص ۲۰۵
ابوالمناب زنجانی	۶۵۶ ق. / ۱۲۵۸ م	بغداد	طبقات الشافعیة، ج ۵، ص ۱۵۴

نام مدرسه	سال مرگ	نظامیه‌ی	منابع
شمس‌الدین کبشی	۶۶۵ ق. / ۱۲۶۷ م	بغداد	عزّاوی، العراق بین احتلالین، ج ۱، ص ۲۶۳
ناصرالدین فاروقی	۶۷۲ ق. / ۱۲۷۴ م	بغداد	عزّاوی، همان، ج ۱، ص ۲۷۵
مجدالدین جعفر	آغاز ۶۸۲ ق. / ۱۳۷۴ م	بغداد	عزّاوی، همان، ج ۱، ص ۳۱۸
شرف‌الدین شهرستانی	۶۹۱ ق. / ۱۳۸۳ م.	دستیار در بغداد	تاریخ علماء بغداد، ص ۳۷
محمد بن عقیلی	در حدود آغاز سده‌ی هشتم	بغداد	عزّاوی، العراق...، ج ۲، ص ۲۲۶
عبدالله بن بکتاش	در حدود پایان سده‌ی هشتم	بغداد	عزّاوی، همان، ج ۲، ص ۳۲۹
فیروزآبادی	۸۱۷ ق. / ۱۵۰۹ م.	دستیار با ابن بکتاش، بغداد	عزّاوی، همان

۲۶-۱۱. یادآوری

پس از فیروزآبادی، در همگی منابعی که در دسترس بود، هیچ جای پایی از نظامیه نیافتیم. به عقیده‌ی من، نشانی از نظامیه در آن روزگار (آغاز سده‌ی نهم هجری/ پایان سده‌ی سیزدهم میلادی) نبود. مدرکی داریم که به این گمان نیرو می‌بخشد. در آن هنگام، فرمان‌گزاران ترکمنی بغداد سرگرم ستیزهایی ویرانگر بر ضدّ مصریان در سوریه و ایرانیان و ترکان در آناتولی بودند. این جنگ‌های خانمان‌برانداز چنان کِشدار و جدّی بود که بسیاری از ساختمان‌ها و بنیادهای علمی را ویران ساخت. به باور من، نظامیه هم یکی از قربانیان این شوربختی‌هاست. گذشته از این، در پی این جنگ‌ها بحرانی مالی برخاست و بدین‌سان بود که آن فرمان‌گزاران موقوفه‌های این مدرسه را غصب کردند و به بازسازی آنها کوچک‌ترین رویکردی نشان ندادند. چندی نگذشت که این بخش در شکم املاک خصوصی جا گرفت و مدرسه‌ای با آن‌همه شکوه به سرنوشتی اندوهبار گرفتار آمد.^۱

۱. بنگرید به مقاله‌ی دکتر مصطفی جواد در مجله‌ی المعلم الجديد، سال ۱۹۴۲، ص ۱۱۵. ابن‌اثیر (الکامل فی التاریخ، ج ۱۰، ص ۳۸) می‌نویسد: «در ذی‌قعدة‌ی سال ۴۴۷ ق. ساختمان نظامیه‌ی بغداد پایان یافت و ابواسحاق شیرازی بر کرسی تدریس آن نشست. مردم برای حضور در حلقه‌ی درس او گرد آمدند و چشم به راه آمدنش می‌ماندند. چون دیرگاهی گذشت و او نیامد، به جست‌وجو برآمدند. سبب دیر کردن استاد این بود که شخصی با او رویه‌رو شده و گفته بود: چگونه

حتا جایگاهِ ساختمان نظامیّه پرسشی است بحث‌انگیز. هنگامی که من برای این جُستار در بغداد بودم به جست‌وجوی این مسأله برخاستم. من با دکتر مصطفی جواد از این بخش دیدن کردم (۱۹۵۰ م.) و به یاری اندک آثار بر جای مانده در این موضوع و بازرسی فضا و ساختمان‌های ساخته شده در آن، به این نتیجه رسیدیم که سوق الخفافین (بازار کفش‌دوزان) همان جایی را گرفته است که نظامیّه روی آن ساخته شده بود. ما همچنین در این‌که نقشه‌ی زیر احتمالی‌ترین تصوّر آن مکان را در سده‌ی هفتم هجری / سیزدهم میلادی به دست می‌دهد همداستان شدیم.^۱

۲۶-۱۲. دستیاران (مُعیدان)^۲

مقام بازگوکننده یا مُعید (repeater) در نیمه‌راهی میان استادان و دانشجویان قرار داشت.^۳ او با شاگردان می‌نشست و به درس استاد گوش

→ در جایی غصب به درس می‌نشینی؟ سپس، استاد از تدریس در آن مدرسه خودداری ورزید. برای همین چندی گذشت و از بامدادان دیرگاهی سپری گردید و مردم از آمدن استاد نومید شدند. شیخ ابومثور بن یوسف به ابونصر صباغ، نویسنده‌ی کتاب الشامل، اشارات کرد و گفت: نمی‌توان این انجمن را از استاد، جدا و تهی داشت. آن‌گاه، ابونصر بر کرسی تدریس تکیه زد و چون این خبر به گوش خواجه نظام‌الملک رسید، پیوسته به ابواسحاق مدارا می‌کرد و امید داشت که او هنوز به درسِ مدرسه بازگردد. ابن صباغ بیست روز به تدریس پرداخت. [متن تازی، ص ۲۵۱].

سیوطی، حسن المحاضرة، ج ۲، ص ۱۵۷. این مدرسه همچنان در دست خبوشانی بود تا آنکه در ۵۸۷ ق. / ۱۱۹۱ م. بمرد و آن‌گاه استاد استادان صدرالدین ابوالحسن محمد جوینی در زندگی پایه‌گذار آن به سرپرستی مدرسه رسید. همین که پایه‌گذار مدرسه درگذشت، جوینی از این مقام برکنار شد و از آن پس، سرپرستی در دست فرزندان سلطان، یکی پس از دیگری اداره می‌شد و پس از آیوبیان به دیگر فرمانروایان رسید [متن تازی، ص ۲۴۷].

۱. ابن اثیر، الكامل، ج ۱۰، صص ۷۱ و ۷۳؛ سبکی، طبقات الشافعیة الکبری، ج ۳، ص ۹۰.
 ۲. مُعید (repeater)، در اصطلاح عربی امروز به «مرّبی» در سلسله مراتب دانشگاهی گفته می‌شود، ولی چون با «مرّبی» به معنای «مؤدّب» اشتباه می‌شد واژه‌ی دستیار نوشته آمد که فراگیرتر است و هم پارسی. مُعید اسم فاعل از مصدر اعاده است که به معنای بازگوکننده و تکرارکننده است - مترجم.

۳. ابن جماعه، تذکرة السامع والمتکلم، ص ۵۰.

می‌داد و هنگامی که استاد به درس پایان می‌داد کار بازگوکننده آغاز می‌شد. وظیفه‌ی دستیار (بازگوکننده) این بود که همان موضوع را دوباره بگوید و بخش‌های دشوار و پیچیده را شرح دهد و دانشجویان کم‌استعداد را در درک و برداشتِ مطلب یاری رساند.^۱

این شغل در سده‌ی پنجم هجری وجود داشت و بیشتر در پیوند با بنیادهای نظامیه و استادان آنها نمودار شد. ابوشامه می‌نگارد که ابوالفتح بن ابی‌الحسن اشتری شغل دستیاری را در نظامیه بر عهده داشت.^۲ ابن اثیر بیان می‌کند که ابوالحسن علی بن علی سعاده، که در ۶۱۲ ق. بدرود جهان گفت، در نظامیه دستیار بود.^۳ ابواسحاق شیرازی در میان شاگردان ابوطیب طبری دانشجویی برجسته بود؛ از این رو طبری او را به مقام دستیاری در حلقه‌ی درس خود برگزید. پس از چندی، شیرازی از چهره‌های سترگ روزگار خود به شمار آمد.^۴ پیداست که این مقام از روزگار ایوبیان اهمیت چشمگیری داشته است. نام دستیار از بیشتر مدرسه‌های آن روز به گوش می‌رسد. برای نمونه، صلاح‌الدین ایوبی در ناصریه دستیارانی گماشت تا نجم‌الدین خبوشانی را در تدریس یاری دهند.^۵ در مدرسه‌ی صالحیه، که به دست صالح نجم‌الدین ایوب بنیاد یافت، چهار استاد سرگرم تدریس بودند و هر کدام دو دستیار داشتند.^۶

گاهی کسی همگام با گوناگونی پایگاه دو مدرسه، در یکی استاد بود و در دیگر مدرسه دستیار. نصیر بن طبّاخ در مدرسه‌ی قُطیبیه سمت استادی داشت و در مدرسه‌ی صالحیه، که ابن‌عبدالسلام نامبردار تدریس می‌کرد، دستیار بود.^۷ ممکن بود دستیاران هم به تنهایی کار تدریس را انجام دهند.

۱. سبکی، معید النعم و معید النعم، صص ۱۵۴-۱۵۵. ۲. الروضتین، ج ۱، ص ۱۳.

۳. ابن اثیر، کامل، ج ۱۲، ص ۱۶۱. ۴. ابن خلکان، وفيات، ج ۱، ص ۵.

۵. سیوطی، حسن المحاضرة، ج ۲، ص ۱۵۷ و مقریزی، الخطط، ج ۲، ص ۴۰۰.

۶. مقریزی، الخطط، ج ۲، ص ۳۷۴. ۷. سیوطی، حسن المحاضرة، ج ۱، ص ۱۹۴.

کارمندان مدرسه‌ی ناصریه برای سی سال ترکیبی بودند از ده تن دستیار که بی‌استاد به تدریس می‌نشستند.^۱

۲۶-۱۳. منش، آداب و وظایف استاد^۲

قلقشندی در کتاب صبح الأعشى بخش بزرگی از جلد دوم را به هنر سخن گفتن و این‌که چگونه باید سخنرانی کرد و بزرگی می‌دهد.^۳

به واژه‌ی استاد در این فصل برنمی‌خوریم، ولی کم و بیش به روشنی مفهوم این واژه دانسته می‌شود. اصطلاح به کاررفته‌ی قلقشندی، سخنران (خطیب)^۴ است که بی‌گمان استادان را هم دربر می‌گیرد.

قلقشندی به سخنران هشدار می‌دهد تا بی‌آمادگی آغاز به سخن گفتن نکند، و به او سفارش می‌کند تا اندیشه‌ها را در مغز خود سامان دهد و واژه‌های شایسته برگزیند و بدین‌سان، هرگاه بخواهیم به آسانی آن واژگان تراوش کند.^۵ واژگان سخنران باید رسا، آسان و هموار باشد.^۶ او باید از آنچه سخنش را تاریک و پوشیده می‌دارد بپرهیزد.^۷

کتاب منهاج المتعلم^۸ همین مفهوم را آشکارا به استادان پیوند می‌دهد. اکنون به ابن مقفع، زرنوجی، ابن جماعه، غزالی و دیگر دانشمندان سری می‌زنیم تا آداب استادان را جمع‌بندی کنیم. این استادان برآنند که معلم باید:

۱. همان، ج ۲، ص ۱۵۷ و مقریزی، همان، ج ۲، ص ۴۰۰.

۲. منبع مهم در این‌باره اثری است به نام منیة المرید فی أدب المفید و المستفید از علی بن احمد عاملی [شهید ثانی] که به درازا درباره‌ی منش و وظایف و آداب شاگرد و استاد در میانه‌ی فراگیری و فراده‌ی پرداخته است. [این کتاب به نام آداب تعلیم و تعلم در اسلام، به دست آقای دکتر سیدمحمدباقر حجتی ترجمه‌ای نگارش‌گونه یافته است و تاکنون بارها از سوی دفتر نشر فرهنگ اسلامی به چاپ رسیده است - مترجم].

۳. قلقشندی، صبح الأعشى، صص ۱۸۳-۳۲۸. ۴. همان، ص ۳۱۲. ۵. همان.

۶. همان. ۷. همان، ج ۲، ص ۳۱۶.

۸. دست‌نگاشت شخصی خودم، برگ ۹، نام نویسنده شناخته نیست.

۱. به شاگردان مهر ورزد و با آنان چنان رفتار کند که گویی فرزندان خود اویند.^۱
۲. در پیروی از نمونه و آیین پیامبر^(ص)، برای دانش گستری، بی چشمداشت به دریافت آموزانه تدریس کنند.^۲
۳. تا جایی که می تواند شاگردان خود را راهنمایی کند و نگذارد آنان بی شایستگی، درجه، دانشنامه و گواهی دریافت کنند.^۳
۴. تنها به فضل و دانش شاگردان تکیه نکند، بلکه به راهنمایی و هدایت آنان هم رویکردی تمام نشان دهد. اگر شاگردی بد رفتاری و لغزش داشت، باید او را به نرمی و آرامی سرزنش کرد.^۴
۵. به شاگردانش نسبت به مطالب دیگر استادانشان ناسزا و بد نگوید، بلکه به وارونه‌ی آن، شاگردان خود را به فراگیری رشته‌هایی گوناگون، تا آنجا که در توان دارند، وادار سازد.^۵
۶. برای آغازیان مسائلی آسان برگزیند^۶ و هم برای کسانی که هوش کمتری دارند،^۷ و بدین گونه، از حدیث پیامبر^(ص) پیروی خواهد کرد که می فرماید: «هرکس مردم را به کار گرفتن شیوه‌ای بالاتر از فهمشان راهنمایی کند، گفتارش برخی از آنان را گمراه سازد».^۸
۷. برداشت‌ها و آگاهی‌های خود را با رفتار خود پشتیبانی بخشد^۹ و بنگرد که دانش و آگاهی را با بینش‌ها درک می کنند، در حالی که رفتار و عمل را با چشم‌ها می بینند و البته دارندگان چشم از بینش‌مندان بیشتزند.^{۱۰}

۱. غزالی، احیاء علوم الدین، ج ۱، ص ۴۶. ۲. همان. ۳. همان.

۴. همان، ص ۴۷، و ابن جماعه، تذکرة السامع، صص ۲۳ و ۵۰.

۵. قلقشندی، همان، ص ۴۷. ۶. زرنوجی، تعلیم المتعلم، طریق التعلّم، ص ۲۲.

۷. غزالی، احیاء، ج ۱، ص ۴۷؛ ابن جماعه، تذکرة السامع، ص ۵۲.

۸. غزالی، إلیجام العوام عن علم الکلام، ص ۳۳. ۹. عبدری، المدخل، ج ۱، ص ۱۱۱.

۱۰. غزالی، احیاء، ج ۱، ص ۴۸.

در همین زمینه ابن مقفع می‌گوید: «هرکس می‌خواهد خود را برای پیشوایی مردم آماده سازد باید آغاز به خودآموزی کند. بدین گونه، او با منش خود بسی سودمندتر خواهد آموخت تا با زبانش».^۱

۸. شاگرد را در راه به کارگیری درک و داوری خود، و نه تنها تقلید از معلمش، پرورش دهد تا خودجوش بار آید.^۲ معلم باید هر جا چیزی نمی‌داند بی‌درنگ بگوید: نمی‌دانم.^۳

غزالی در رساله‌ی الأدب فی الدین خویش آداب ویژه‌ای را برای آموزگار دبستان (معلم الصبّیان) خاطر نشان می‌سازد. شاگردان نوجوان در سالیانی زندگی می‌کنند که تقلیدگرند، و در چشم آنان، آن معلم مردی نمونه است؛ چشم‌ها را به رفتار و کردار او دوخته‌اند و در پیچه‌ی گوش‌ها را به گفتار او گشوده‌اند. کودکان دبستانی هر چه آموزگار بخواهد می‌خواهند و هر چه نپسندند نمی‌پسندند.^۴ پس، آموزگار باید خود را شایسته‌ی این جایگاه آرمانی بسازد. سرانجام آموزگار باید با همه‌ی شاگردانش یکسان و برابر رفتار کند و میان کودکان دارا و نادار هیچ‌گونه جدایی نبیند.^۵

۱۴-۲۶. گواهی‌نامه‌ها

در روزگار آغازین اسلام، گواهی‌نامه‌ها (اجازات Certificates) را نمی‌شناختند.

۱. ابن مقفع، الأدب الصغیر، ص ۱۴، به نقل از رسائل البلغاء، فراهم آمده‌ی کردعلی.
۲. التعلیم والأرشاد، از یکی از صوفیان گمنام، ص ۹۰.
۳. غزالی، رسالة الأدب فی الدین، در جواهر الغوالی، ص ۴۳.
۴. همان کتاب، همین سخن را هم به عتبه بن ابی سفیان نسبت داده‌اند که به مربی فرزندش گفته بود نگاه کنید به اصفهانی، محاضرات الأدباء، ج ۱، ص ۲۹ و ابن قتیبه، عیون الأخبار، ج ۲، ص ۱۶۶.
۵. عبدری، المدخل، ج ۲، ص ۱۵۸. ابن جماعه بیان می‌دارد که معلم نباید به هنگام گرسنگی، تشنگی، اندوه، خشم، هیجان یا ناآرامی به درس بنشیند و نه چندان درس را به درازا کشاند که خستگی آورد و نه چندان کوتاه که گزند رساند و باید مصلحت شنوندگان را بنگرد و صدای خود را نه آن اندازه بلند کند که گوش‌ها را بیازارد و نه آن اندازه کوتاه که شنیدن را دشوار سازد. معلم نباید در جایی ویژه و برتر و بالاتر از شاگردان خود بنشیند. هرکس نخست در جایی نشست، در پایان همانجا بنشیند [متن تازی، ص ۲۶۰].

این با خود دانشجو بود که تصمیم می‌گرفت آیا برای برپایی حلقه‌ی درس تازه و تدریس به عنوان یک استاد شایستگی بسنده‌ای دارد یا نه. با همه‌ی اینها، بارها یک دانشجو با همگویی‌ها و بحث‌هایی که میان یک استاد و شاگردانش روی می‌داد، و در آن استاد می‌بایست توانایی و کاردانی شاگردش را به خود بقبولاند، از انجام دادن آن کارش جلوگیری می‌شد. گویند ابوحنیفه در پی احساس توان تدریس، حلقه‌ی درس حمّاد را ترک گفت و به استادی نشست، ولی هنگامی که در برابر چند پرسش قرار گرفت و نتوانست پاسخ بگوید، حلقه‌ی درس خویش را گسست و دوباره به درس استادش پیوست.^۱ در این میان، واصل بن عطاء (م: ۱۸۱ ق. / ۷۹۷ م.) هنگامی که از موضوع ارتکاب گناه بحث به میان آمد، از درس حسن بصری (م: ۱۱۰ ق. / ۷۲۸ م.) کناره گرفت و پیروزمندانه حلقه‌ی درس تازه‌ای پرداخت که توانمندی‌اش را به نام یک اندیشه‌مند برجسته اثبات کرد.^۲

کمی بعد، و به علت اهمیت احادیث پیامبر^(ص)، «محدث» می‌توانست به شاگردانش اجازه‌ی (گواهی) نقل احادیث بدهد. سپس، این روش به دیگر دانش‌ها راه یافت و بدین‌گونه استاد چه‌بسا به شاگردانی که دوره‌ی تعیین‌شده را نزد او با کامیابی پشت سر می‌گذاشتند گواهی رسمی می‌داد.^۳ برابر معمول، این اجازه (گواهی) روی برگ آغاز یا پایان کتاب تدریس شده

۱. سیوطی، تبیض الصحیفة مناقب ابی حنیفة، ص ۱۵.

۲. ابن خلکان، وفيات الأعیان، ج ۲، ص ۲۵۲؛ یاقوت، معجم الأديباء، ج ۷، ص ۲۲۴. [متن تازی، ص ۲۶۲] = گویند ابویوسف بیماری سختی گرفت و استادش ابوحنیفه از او دیدن کرد و به او گفت: پس از خود برای مسلمانان کسی دارم... چون ابویوسف بهبود یافت از گواهی استادش فریفته شد و نشستی برای درس گرفتن سرپا ساخت. همین که ابوحنیفه از این کار آگاه شد، دریافت که ابویوسف شتاب کرده است. آن‌گاه، استاد مردی به سوی ابویوسف فرستاد و پنج مسأله از او پرسید هر سؤالی که آن مرد مطرح می‌کرد ابویوسف در آغاز پاسخ می‌داد: «آری»، آن‌گاه، آن مرد می‌گفت: «اشتباه کردی» دوباره ابویوسف آن را نفی می‌کرد ابویوسف ناتوانی خود را به اقرار نشست و پیش ابوحنیفه بازگشت و گفت: پیش از غوره شدن، شراب شدم. هر کس گمان کند بی‌نیاز از یاد گرفتن است باید بر خود بگرید [محمد زاهدی الکوثری، ابویوسف القاصی، صص ۵۷-۵۸].

3. Hitt, *History of the Arabs*, p. 409.

نگاشته می‌شد و برای نمونه می‌آمد: «فلانی خواندن این کتاب را به پایان برد... و به او اجازه‌ی تدریس آن را دادم...» و آن کتاب اگر فقه بود یا ادبیات یا تاریخ و یا هر چیز دیگر، خود، درجه‌ی آگاهی و دانشِ دانشجو را در آن زمینه نشان می‌داد.

[شادروان] شیخ آقابزرگ [تهرانی]، مرد کهنسال دانشمند، در نجف کوشش ارزنده و گرانباری در راه گردآوری و بازنویسی متن‌هایی فراوان از گواهی‌نامه‌های موجود به کار بسته است. بدین‌سان، او در این زمینه مرجعی است مورد اعتماد. من ایشان را در نجف دیدار کردم و از میان مباحث‌های فراوانی که با هم به گفت‌وگو نشستیم، یکی هم موضوع گواهی‌نامه‌ها (اجازات) بود. به گفته‌ی آقابزرگ تهرانی، کهن‌ترین اجازه‌ای که در دست داریم به تاریخ ۳۰۴ ق. / ۹۱۶ م. است که محمد بن عبدالله بن جعفر حمیری به ابوعامر سعید بن عمرو داده است. کتابی که اجازه داده شده است قرب الأُسناد، نگاشته‌ی حمیری نام دارد. اینک، متن گواهی را، که در جلد چهارم کتاب الذریعة إلى تصانیف الشیعی استاد آقابزرگ تهرانی آمده است، می‌آورم:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ اى ابوعامر سعید بن عمرو به تو اجازه دادم تا این کتاب را از من، از پدرم، از بکر آزدی و سعدان بن مسلم روایت کنی... و محمد بن عبدالله بن جعفر حمیری به خط خود در صفر سال ۳۰۴ هجری نوشت.

در کتابخانه‌ی دارالکتب المصریة دستنویسی از مقامات حریری نگاهداری می‌شود که دارای ۲۱ گواهی است و نخستین آنها دست‌نوشته نویسنده‌ی آن است. تصویر دو گواهی‌نامه‌ی دیگر در اینجا آمده است که نشانی است بر پیوستگی زنجیری اجازه‌ی استادان از خود نویسنده.^۱

۱. متن این گواهی‌نامه چنین است: او پنجاه مقامه‌ای را که شیخ ابوالمعمّر مبارک احمد ابن عبدالعزیز انصاری، خدای کامیابی‌اش را نیکو گرداند، انشاء کرد، از من شنید و قاسم بن علی بن محمد در مدینه السلام [بغداد] در شعبان سال ۵۰۴ ق. آن را نگاشت. من به او اجازه دادم تا همگی آنچه را پیش من شنیده است روایت کند. (شکل ۱۳) [متن تازی، ص ۲۶۴]

در دست‌نوشتی دیگر، که شعری از عمرو بن فارض را دربر دارد، علی ابن محمد بن محفوظ علوی گواهی زیر را برای پسرش در ۶۹۱ ق. / ۱۲۹۱ م. نوشته است:

پسرم صدیق بن علی، دانشجوی دانشمند، پارسا و کوشا - خداوند او را به راه راست هدایت فرماید، و خداوند او را از همدم شدن با کسانی که به شکنجه محکوم شده‌اند نگاه دارد! - این دیوان شعر عمرو بن فارض را پیش من آموخته است جز یک شعر که آغازش این است: «صاعق الأذان تطوی البیدطی» و بدین سان، من به او گواهی داده‌ام تا آن را پس از من بخواند؛ همان‌گونه که من پیش شیخ فخرالدین عراقی خوانده‌ام.^۱

روندی که در بالا شرح داده شد سماع نام دارد (درس را از خود استاد شنیدن و دریافت یک گواهی از او). چنین گواهی بی‌چون و چرا پذیرفته و شناخته شده است، ولی اجازه (اجازه‌ای برای خواندن کتابی معین بی‌شنیدن آن از نویسنده‌اش یا استاد مجازش) موضوع بحث‌انگیزی است. با همه‌ی اینها، ابوالعبّاس ولید بن بکر، در کتاب الوجازة فی صحة القول باحکام الاجازة^۲ اهمیت و برتری این کار را تأیید می‌کند.^۳ او تنها برخی از شرایط برای تضمین نگاهداری در جابه‌جایی آگاهی و دانش و ترک درجه‌ی علم و آموزش پیش می‌کشد. او می‌گوید: «شخص مورد اعتماد باید دانشمندی امین باشد و متنی که اجازه داده‌اند باید مفهوم و درست بنماید».^۴

۱. این دست‌نگاشت در دست استاد آ. جی. آربری است که آن را از سر مهر به من نشان داد.

۲. دست‌نوشت در کتابخانه‌ی شخصی عبّاس عزّاوی.

۳. الوجازة، برگ ۴۱ ب، ۴۲ آ.

۴. همان دست‌نگاشت، برگ ۳۰ ب، ۳۱ آ. اجازه بر چند گونه بود:

۱. راوی به دانشجو می‌گفت: این بخش را بگیر که از حدیث من است و من به آن و آنچه در آن است آگاهم، پس آن را از سوی من بگو، یا آن را رونویسی کن و با متن برابری ده و از سوی من برخوان و بگو. این‌گونه اجازه را «مناوله» می‌گفتند که بلندپایه‌ترین اجازه بود.
۲. راوی می‌نوشت: به فلان فرزند فلان - من به تو آنچه را فلان کس از من شنیده است یا آن فلان بخش شامل آن است اجازه دادم. اگر درستی و اصالت دست‌نوشت ثابت می‌شد مانند «مناوله» بود.

به گفته‌ی [شادروان] شیخ آقابزرگ تهرانی کهن‌ترین اجازه از این دست به تاریخ ۳۱۳ ق. بازمی‌گردد که محمد بن اشعث به هارون موسای عکبری داده است.

بعدها گواهی داده‌شده هم سماع را دربر می‌گرفت و هم اجازه را. به دانشجویی که به یک کتاب گوش می‌داد گاهی اجازه‌ی تدریس همان کتاب و دیگر کتاب‌ها، که استادش نوشته بود یا اجازه‌ی تدریس داشت، داده می‌شد. سخاوی چنین گواهی و اجازه‌ای را به شاگردش عبدالعزیز عمر ابن محمد بن فهد داده است که در آن می‌گوید: «به او گواهی داده‌ام تا این کتاب را درست مانند همه‌ی آثار اصلی و فرعی دیگرم تدریس کند».^۱

جهان اسلام پیوسته اهمیت پیشه‌ی پزشکی را به خوبی می‌شناخت به گونه‌ای که از آغاز سده‌ی دهم میلادی پزشکان می‌بایست آزمون می‌دادند و گواهی می‌گرفتند. چنان‌که بی‌آن مُجاز به بهره‌وری و پرداختن به این فن نبودند.

در گواهی ویژه‌ای که به پزشکان می‌دادند بیماری‌هایی را که می‌توانستند درمان کنند تعیین می‌کردند. ثابت بن سنان بن ثابت قره‌بازگو می‌کند که در سال ۳۱۹ ق. / ۹۳۱ م. به گوشِ مقتدر، خلیفه‌ی عباسی، رسید که در پی اشتباه یکی از پزشک‌نمایان فردی مرده است. خلیفه به ابراهیم بن محمد

→ ۳. راوی می‌گوید: به تو همه‌ی آنچه را پیش تو درست و راست می‌نماید و از حدیث من درست است، اجازه دادم... این‌گونه اجازه از پایین‌ترین گونه‌هایی است که برای آن‌کس نوشته می‌شود و «اجازه‌گونه» نام دارد.

[متن تازی، صص ۲۶۷-۲۶۸ به نقل از الوجازة، برگ‌های ۲۲، ۲۳، ۲۴، ۲۴، ۲۴ ب و ۲۵ آ].
 ۱. سخاوی، الضوء اللامع، ج ۱۲، ص ۱۶۸. متن اجازه‌ای که سخاوی به عبدالعزیز درباره‌ی تدریس کتابش الضوء اللامع داده است چنین است: «سپاس خدا را، کتاب الضوء اللامع را نگارشگر آن عبدالعزیز بن عمر بن محمد ابن فهد هاشمی، که از وصف‌های نیکو و تکرار و شناساندن او و پیشینانش بی‌نیازیم، نزد من خوانده است. خداوند فضل و فضل‌رسانی او را افزون فرماید و او را اکنون و آینده از بدی و ناپسندی نگاه دارد... به او اجازه دادم تا از من دیگر روایت‌ها و نوشته‌هایم را روایت کند. نویسنده‌ی این کتاب این اجازه را گفت و نوشت» [متن تازی، ص ۲۶۸].

دستور داد تا از دخالت پزشک‌نمایان در کار درمان و پزشکی جلوگیری کند، مگر کسانی که پیشِ پدرم سنان بن ثابت آزمایش دهند، و او به خط خود به آنان اجازه دهد تا به این پیشه پردازند. از آن پس، پزشکان و درمانگران برای آزمایش پیشِ پدرم می‌آمدند و او به هر کدام که شایستگی داشت اجازه می‌داد.^۱

۲۶-۱۵. تنبیه و کیفر

«سخت‌گیری در برابر شاگردان برایشان زیانمند است». زیر این عنوان ابن‌خلدون سراسر یک فصل را درباره‌ی کیفر و تنبیه (Punishment) شاگردان می‌نگارد. در این فصل، ابن‌خلدون بیان می‌داد که «چنین رفتاری به دست یک آموزگار، شاگرد را برای گریز از کیفر، به یک دروغگو و سالوس در آنچه در ذهن و درونش می‌گذرد می‌کشاند». ابن‌خلدون ادامه می‌دهد «این خوهای بد با او پرورش خواهند یافت و زندگی او را به تباهی خواهند کشید».^۲ با این‌همه، بر روی هم، در جهان اسلام اصل تنبیه را پذیرفته‌اند، زیرا وظیفه‌ی آموزگار تنها در چارچوب مسائل آموزشی نبود. در واقع، در بسیاری از موارد، پدر و مادر از فرزند خود به معلم گلیه می‌بردند و از او می‌خواستند تا کودک را تنبیه کند. جاحظ به ما می‌گوید که شریح قاضی (م: ۸۷ ق. ۱ / ۷۰۸ م.) پسری داشت که از نماز گزاردن غفلت می‌ورزید و با سگ‌ها بازی می‌کرد. شریح به آموزگار فرزندش چنین نوشت: «او ترکِ نماز گفته است و با دوستان بد همنشین شده است و با سگان بازی می‌کند و عمر خود بر این کار می‌گذراند. هنگامی که تنها پیش تو می‌آید او را سرزنش کن و اندرز یک مرد بینا و اندیشه‌مند زیرک به او بده، اگر خواستی که او را تنبیه کنی یک تازیانه به او بنواز، ولی پس از سه بار نواختن دست بردار».^۳

۱. ابن ابی‌اصیبه، طبقات الأطباء، ج ۱، ص ۲۲۲. ۲. ابن‌خلدون، مقدمه، ص ۳۹۹.

۳. متن شعر گلیه‌آمیز شریح این است:

تَرَكَ الصَّلَاةَ لِأَكْلِبَ يَلْهُوبَهَا   طَلَبَ الْهَرَّاشَ مَعَ الْغَوَاةِ الرَّجْسِ
فَإِذَا خَلَّتْ فَقَضَتْ بِمَلَامَةٍ   أَوْ عِظَتْ مَوْعِظَةَ الْأَدِيبِ الْأَكْبَسِ

اسحاق بن ابراهیم موصلی می‌گوید: «پدرم را به مکتب فرستادند. او به آموختن دلبستگی نداشت؛ از این‌رو، همیشه کتک می‌خورد و زندانی می‌شد، ولی نتیجه‌ای نداشت تا این‌که به موصل گریخت و در آنجا درس موسیقی آموخت».^۱

ابونواس از کیفر پسرپچه‌ای در مکتب حَفْصِ گواهی می‌دهد. او این رویداد را در شعری چنین ترسیم کرده است:

«حَفْصِ فرمان داد تا پسرپچه‌ای کتک بخورد، زیرا کودن بود و به درس گوش نمی‌داد و توجّهی به هنگام درس دادن نداشت؛ برای همین، او را با تسمه می‌زدند».^۲

و اِذَا هَمَمْتَ بِضَرْبِهِ قَبْدِرَةً   و اِذَا ضَرَبْتَ بِهَا ثَلَاثًا فَاحْبَسِ

«برای بازی کردن با سگان، نماز را ترک کرده‌ است و در پی کام‌گیری از زنان هرجایی و پلید برآمده است. هرگاه با او تنها بودی، او را سرزنش کن یا چونان ادیبی زیرک، به او اندرز بده. هرگاه خواستی او را بزنی، با تازیانه بزَن و سه تازیانه که زدی، دست نگاه دار!»
 جاحظ، الحيوان، ویراسته‌ی عبدالسلام هارون، ج ۲، صص ۸۴-۸۵؛ ابن‌عبدربه، عقد الفرید، ج ۱، ص ۳۶۳؛ ابن‌قتیبه، عیون الأخبار، ج ۲، ص ۱۶۷؛ کمال‌الدین عمر، الدراری فی الدراری، ص ۳۸ [متن تازی، ص ۲۷۰].

۱. اصفهانی، الأغانی، (قاهرة، دارالکتب)، ج ۵، ص ۱۵۷.

۲. اِنِّی ابْصَرْتُ شَخْصًا	قد بدامنه صُدود
کسی را به چشم دیدم	که از او دمسپردی و نفرت پیدا بود
جالسًا فوقِ مصلی	و حوالیه عبید
بر نمازگاه نشسته بود	و پیرامونش را بندگانِ فرا گرفته بودند
فَرَمَى بِالطَّرَفِ نَحْوِ	وَهُوَ بِالطَّرَفِ يَصِيدُ
پس گوشه‌ی چشمی به من انداخت	با نگاهی که شکار می‌گرفت
ذَاكَ فِي مَكْتَبِ حَفْصِ	إِنَّ حَفْصًا لَسَعِيدُ
این [سرگذشت] در مکتب حَفْص بود	و حَفْص نیکبخت می‌نمود
قَالَ حَفْصٌ أَجْلِدُوهُ	إِنَّهُ عِنْدِي لَيَبْدُ
حَفْص گفت: او را تازیانه زنید	که از دید من کودن است
لَمْ يَزَلْ مُذْ كَانَ فِي الدَّرِّ	سَنَ عَنِ الدَّرِّسِ يَحِيدُ
پیوسته تا در سرِ درس بود	از درس خواندنِ می‌گریخت
كَشِفَتْ عَنْهُ خَزُورُ	و عَنِ الْخَزْرِ بُرُودُ
جامه‌های ابریشمی وی هویدا شد	و از آن جامه‌های ابریشمین خط‌هایی
ثُمَّ هَالُوهُ بِسَبِيرِ	لَكِنَّ مَا فِيهِ عَوْدُ

حتا هنگامی که نیاز می‌افتاد، شاهپوران را سخت بیم می‌دادند. هارون‌الرشید چنین سفارشی به احمر داد تا درباره‌ی فرزندش امین روا دارد.^۱ احمر می‌گفت: «عادتم این بود که هرگاه نیاز می‌دیدم به این روش رو می‌آوردم».^۲

— آن‌گاه آن را به کمربندی آراسته بود که نرم و نازک است و ترکه (چوب) ندارد

[متن تازی، ص ۲۷۱]. در باب هفتم گلستان، سعدی از معلّم مکتب در مغرب می‌خوانیم: «معلّم کتابی دیدم در دیار مغرب ترش‌روی، تلخ‌گفتار، بدخوی، مردم‌آزار، گداطبع، ناپرهیزگار که عیش مسلمانان به دیدن او تبه‌گشتی و خواندن قرآن، دل مردم سیه کردی. جمعی پسران پاکیزه و دختران دوشیزه به دست جفای او گرفتار: نه زهری خنده و نه یارای گفتار، گه عارض سیمین یکی را طینچه زدی و گه ساق بلورین دیگری را شکنجه کردی. القصّه شنیدم که طرفی از خبائث او معلوم کردند و بزدند و برآندند و مکتب او را به مصلحی دادند: پارسایی سلیم، نیک‌مرد، حلیم که سخن جز به حکم ضرورت نگفتی و موجب آزار کس بر زبانش نرفتی؛ کودکان را هیبت استاد نخستین از سر برفت و معلّم دومین را اخلاق ملکی دیدند، و یک‌یک شدند، به اعتماد حِلْم او ترک عِلْم کردند؛ اغلب اوقات به بازیچه فراهم نشستندی و لوح درست‌ناکرده بر سر هم شکستندی.

استاد و معلّم چو بود کم‌آزار خرسک بازند کودکان به بازار

بعد از دو هفته بر آن مسجد گذر کردم، معلّم اولین را دیدم که دل خوش کرده بودند و به جای خویش آورده. انصاف برنجیدم و لا حول گفتم که مر این ابلیس را معلّم ملائکه چرا کردند؟ پیرمردی ظریف جهان‌دیده گفت:

پادشاهی پسر به مکتب داد لوح سیمینش بر کنار نهاد

بر سر لوح او نوشته به زر: جور استاد به ز مهر پدر»

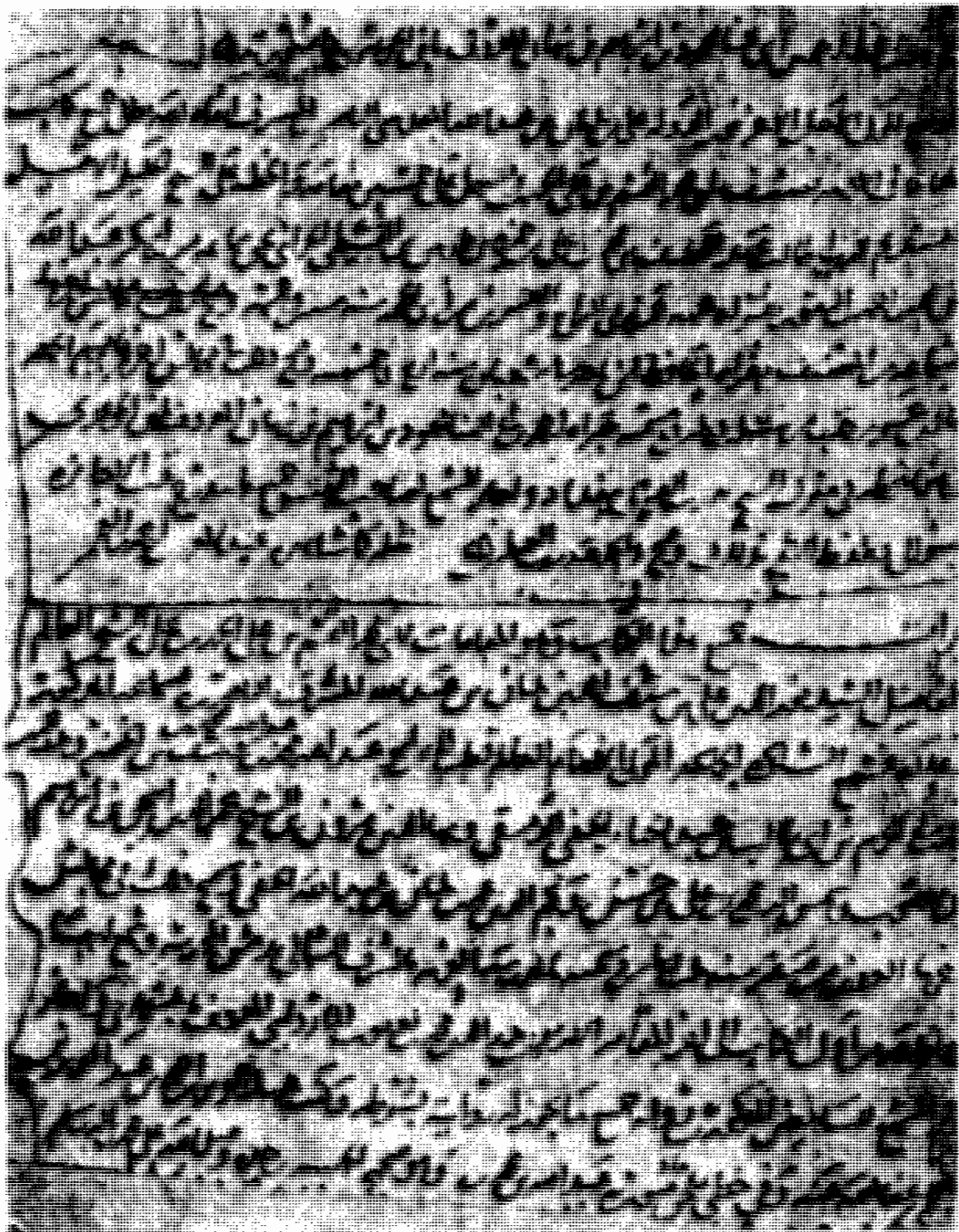
خرسک: گونه‌ای بازی کودکانه بوده است — مترجم

۱. ابن‌خلدون، مقدمه، ص ۳۹۷. ابن‌خلدون از ابن‌سحنون که کتابی در این زمینه نوشته است نقل می‌کند که: آموزگار کودکان نباید در زدن زیاده‌روی کند و اگر نیاز به زدن پیدا کند تنها سه تازیانه بنوازد [مقدمه، ص ۳۹۹، متن تازی، ص ۲۷۰].

۲. بیهقی، المحاسن والمساوی، ص ۶۱۷. روزی ابو‌مریم — مربی امین و مأمون — امین را با عصا زد آرنج امین خراشیدگی برداشت. امین با هارون سر سفره‌ی غذا نشسته بود، از دستی آرنج خود را نشان پدر داد. رشید پرسید: چه شده است؟ امین گفت: ابو‌مریم مرا زده است. رشید به دنبال ابو‌مریم فرستاد و از او پرسید: گلایه‌ی محمد [امین] از تو برای چیست؟ ابو‌مریم گفت: فرومایگی و از خود بیرون شدن بر من چیره آمد. رشید گفت: او را بکش! که اگر بمیرد بهتر است تا کودن بماند (اصفهانی، محاضرات الأدباء، ج ۱، ص ۳۰). ابو‌محمد یزیدی مربی امین بود. روزی به جایی آمد که با او روبه‌رو می‌شد، سپس به یکی از بچه‌ها نگاه کرد تا خود را به او برساند و او را همراهی کند اما آن کودک درنگ کرد، آن‌گاه دوباره به او نگریست، تا بیاید اما باز هم درنگ کرد، همین‌که رسید، ابو‌محمد دستور داد تا او را آوردند و ۹ تازیانه به او زد. بیهقی، المحاسن والمساوی، ص ۶۱۷ [متن تازی، ص ۲۷۲].

مقامات ایوبی الشرح
 انشاء الله الامام العالمی محمد القاسم
 بن محمد بن محمد الجوزی
 سید مبارک بن احمد بن عبد العزیز بن محمد بن مبارک
 سميع عن مقامات الحسين التي انشاها الشيخ
 المبارك احمد بن عبد العزيز بن نصر بن الحسن بن الله
 وكتبها في سنة ٤٥٠ هـ في شهر ربيع الثاني
 في جزيرة مصر وجمعها في سنة ٤٥٠ هـ

اجازه (گواهی نامه) ای که حریری به مبارک بن احمد انصاری داده و در کتاب مقامات حریری به دست خود نویسنده نگاشته شده است.

دو اجازه‌ی (گواهی) علمی که در مقامات حریری نوشته شده: بالایی اجازه‌ای است که عبداللطیف بن محمّد به علی نصیری داده و پایینی را علی نصیری به شش تن از دانشجویانش اعطا کرده است. [متن تازی، ص ۲۶۶]

با همه‌ی اینها، این مسکویه اندرز می‌دهد که در تربیت شاگرد و زدودن لغزش‌های او باید گام‌هایی تدریجی برداشت. نخستین لغزش و نادرستی را باید ندیده گرفت و دومین را غیر مستقیم باید سرزنش کرد. اگر لغزشی دوباره

از شاگرد سرزد، این بار باید او را مستقیم به باد سرزنش گرفت. بدرفتاری‌های بیشتر را با تنبیه‌های سبک بدنی پاسخ باید گفت. اگر آموزگار پس از این پلکان در تربیت شاگرد کامیاب نشد، باید چندی آن شاگرد را به حال خود واگذارد و سپس، به همان معیارهای تربیتی بازگردد.^۱

پیش از فروستن این بخش، از یادآوری سه واقعیت ناگزیریم:

۱. چنین کیف‌هایی، به گونه‌ی معمولی درباره‌ی کودکان بیش از ده سال در مکتب‌خانه‌ها انجام می‌گرفت و درباره‌ی کودکان کوچک‌تر یا دانش‌آموزان بزرگ‌تر روا نبود.^۲

۲. اگر آموزگار نیاز می‌دید به کیفر پناه می‌برد، ولی نمی‌بایست همیشه آن را به کار گیرد و در کاربرد آن نامهربان و سختگیر باشد.^۳

۳. آموزگار نباید به سر یا روی کودک بزند، بلکه باید به ران‌ها یا کف پاها بزند تا مبادا با کتک خوردن شاگرد، در آن بخش‌ها بیماری و زخم پدید آید.^۴

۱۶-۲۶. پاداش‌ها و تشویق‌ها

این‌که اینجا از پاداش‌ها (prizes) و تشویق‌ها (rewards) گفت‌وگو می‌کنم پذیرش سیاستی است که برخی از دانشمندان مسلمان پا به پای کیفر و تنبیه از آن سخن می‌گویند. چون کودک برای لغزش‌ها و نادرستی‌هایش تنبیه می‌شود، پس بجاست که در برابر، برای کارهای خوب و ارزنده‌اش پاداش و سزا ببیند. ابن مسکویه سفارش می‌کند که به کودک در برابر رفتار شایسته و کارهای خویش باید پاداش و جایزه داد.^۵ غزالی هم همین را تکرار

۱. تهذیب الاخلاق، ص ۲۰.

۲. رساله‌ی ابن عبدون، در مجله‌ی آسیایی (J. A.)، (۱۹۳۴)، ص ۲۱۴.

۳. غزالی، رساله‌ی الأدب فی الدین در الجواهر الغوالی، ص ۴۳.

۴. قرشی، معالم القربة، ص ۱۷۱؛ شیزری، نهاية الرتبة، ص ۱۰۴.

۵. ابن مسکویه، تهذیب الاخلاق، ص ۲۰.

می‌کند و می‌افزاید که جا دارد برای تشویق و دلگرمی کودک به او پاداش و پیشکش داد.^۱

پاداش دانش‌آموزان بر چند گونه بود: گاهی شاگردان شایسته را با سوار کردن بر شتران و راه بردن در خیابان‌ها، با نواختن بوق و سرنا، پاداش می‌دادند. ساکنانِ خانه‌ها در دو سوی خیابان‌ها، به نشانه‌ی خوش‌آمدگویی، گردو، پسته و مانند آن فراسوی مردم می‌ریختند. در یکی از همین مراسم، رویدادی ناگوار و چشم‌نداشتنی چهره بست و آن هنگامی بود که علی بن جبّله، پسر بچه‌ی یک چشم، بر شتری سوار بود و در پی برخورد گردویی به چشم دیگرش که سالم بود، بینایی‌اش را از دست داد.^۲

در کنار چنان پاداش‌های معنوی، به دانش‌آموزان شایسته و درخور جایزه‌های مادی هم می‌دادند. و می‌بینیم که پایه‌گذاران مدرسه‌ها در ستونِ موقوفه‌های خود چنین پاداش‌ها و جایزه‌هایی در نظر می‌گرفتند. برای نمونه، ملک اشرف پس از برقراری ماهانه‌ها برای دانشجویان تمام وقت و نیمه وقت، در مدرسه‌ی خود در دمشق، چنین می‌گوید: «به هر کس که از دیگری پیش گیرد باید ماهانه‌ی بیشتری پرداخت. مدیر مدرسه حق دارد به هر دانشجویی که در حدیث کتابی می‌آموزد پاداش دهد».^۳

پاداش ملک مُعظم عیسی بسیار چشمگیر بود. هر دانشجویی که کتاب مفصّل زمخشری را از بر می‌کرد ۱۰۰ دینار می‌گرفت و هر کس، جامع الکبیر را ۲۰۰ دینار دریافت می‌داشت. تنها ۳۰ دینار به کسی که الايضاح را از بر می‌کرد جایزه می‌دادند. این جایزه‌ها به اراده‌ی ملکِ مُعظم، با ردایِ پیشکشی (خِلْعَه)، والایی می‌یافت.^۴

۱. احیاء، ج ۳، ص ۵۸.

۲. الأغانی، ج ۱۸، ص ۱۰۱؛ دکتر سارگینت (Sargaint)، استاد دانشگاه لندن، از سر مهر به من آگاهی داد که هنوز این رسم و عادت در حَضْرَ مَوْت انجام می‌شود و او خود تازگی آن را به چشم دیده است.

۳. وقفنامه‌ی ملک اشرف، دست‌نوشته در کتابخانه‌ی شخصی صلاح‌الدین منجّد، دمشق.

۴. نعیمی، الدارس فی تاریخ المدارس، ج ۱، ص ۵۸۴.

۲۶-۱۷. جامه‌ی استادان

تا پیش از برپایی حکومت امویان، پوشاک پیامبر^(ص) الگویی بود برای خلیفگان، سرشناسان و دانشمندان. برابر احادیث، جامه‌های پیامبر^(ص) بسیار ساده و بی‌پیرایه بود. گویند پیامبر^(ص) ازار (زُپوشی بلند، زیرجامه) می‌پوشید که آویزان بود ولی به زمین نمی‌خورد.^۱ زیرشلواری، یک پیراهن، یک ردا که تقریباً شانه‌هایش را می‌پوشانید^۲ - این پارچه با کفش و عمامه، به گونه‌ی معمول پوشاک پیامبر^(ص) را تکمیل می‌کرد. او رنگ سفید را دوست می‌داشت.

بیشتر خلیفگان اموی و فرماندهان مهم آغاز به تقلید از الگوهای بیگانه کردند. پس از چندی، در دربار عباسیان، راه و رسم ایرانی همراه با نام‌ها و نمونه‌های پارسی پذیرفته آمد. منصور نخستین کسی بود که عمامه از سر گرفت و کلاهی ایرانی بر سر گذاشت و پیداست که دیگران هم از او تقلید کردند.^۳

شلوارهای گشاد ایرانی‌الاصل، پیراهن، جلیقه و کت (قُفطان) بلند با ردای بیرونی (outermant)، که بدان عباءة یا جُبَّة (پالتو) می‌گفتند، پوشاک تمام‌عیار یک فرد سرشناس (دولتی) بود.^۴

دانشمندان، به ویژه آنان که در دستگاه حکومتی شغلی داشتند، به دنبال همان الگو رفتند، ولی از روزگار هارون الرشید، ابویوسف را به عنوان الگوی خود برگزیدند که خود و طبقه‌ی عالمان را به گونه‌ای کلی با پوشیدن عمامه‌ی سیاه و تالسانِ مشخصی نمودار و متمایز می‌ساخت [تالسان، که تازی آن طیلسان یا طیلِس است، پوشاکی بود که شانه‌ها را می‌پوشاند].

از آن روز عالمان دارای پوشاک ردای (garment) ویژه‌ی خود شدند.^۵

۱. صحیح بخاری، ج ۸، ص ۴۹۶ (کتاب لباس). ۲. همان، ص ۵۰۴.

3. Hitti, *History of the Arabs*, p. 294.

4. *Ibid*, p. 334; Dozy, *Noms Des Vetements*, pp. 162-163.

جهشیاری، کتاب الوزراء والکتاب، ص ۱۰.
۵. ابن سیئد، المخصّص، ج ۴، ص ۷۸؛ ابن خلکان، وفيات، ج ۲، ص ۴۵۰؛ اصفهانی، الأغانی، ج ۵، ص ۱۰۹ و ج ۶، ص ۶۹؛ مقدسی، احسن التقاسیم، ص ۳۲۸.

هنگامی که صاحب بن عبّاد خواست حدیث تدریس کند و هنوز در وزارت بود، پیش از روبه رو شدن با شاگردان و شنوندگانش، پوشاک وزیری از تن بر می‌گرفت و جامه‌ی شایسته‌ی عالمان می‌پوشید.^۱

بر روی هم، با اندکی تغییر، سیمای کلی جامه‌های یک استاد عمامه (turban) بود با یک وجب یا بیشتر از پشت به پایین آویزان، همراه با تالسانی چهارگوش بر روی عمامه که روی شانه‌ها رها بود.^۲

در روزگار فاطمیان «جامه‌خانه» (دَارُ الْكِسْوَةِ) برای گونه‌گون لایه‌های اجتماعی مردم جامه‌های ویژه و همگانی مورد نیازشان را فراهم می‌کرد.^۳ در اینجا، رنگ سبز، جای رنگ سیاه را گرفت. سیاه رنگی بود کم‌نشانه و پسندِ عبّاسیان.^۴ پوشاک معمولی یک عالم عبارت بود از شش تکه که مهم‌ترین آنها در کنار پوشاک معمولی کلاه (قَلَنْسَوَه) و تالسان (طَيْلسان) بود.^۵

قلق‌شندی درباره‌ی جامه‌های عالمان، از روزگار ائوبیان به بعد، دانستنی‌های سودمند و گسترده‌ای به ما می‌دهد. آنان عمامه‌هایی بلند، که انتهای هر کدام میان شانه‌هایشان آویزان می‌افتاد، می‌پوشیدند. گاهی آویخته‌ی این عمامه‌ها به اندازه‌ای بلند بود که به زین چهارپایی که سوار بودند می‌رسید. برخی از دانشمندان به جای آویز گذاشتن انتهای عمامه، تالسان‌های زینتی بر شانه‌هایشان می‌آویختند. فَرَجِيَه نام پیراهن بلند دیگری بود که گه‌گاه دانشمند (عالم) رسمی می‌پوشید.^۶ این پیراهن بلند، تا اندازه‌ای، به ردا و دستار فقیهان کنونی مصر می‌مانست.

۱. یاقوت، معجم الأدباء، ج ۲، ص ۳۱۲.

۲. فی اللبس، از نویسنده‌ای گمنام، برگ ۴۹ ب؛ ۵۳ آ، ب، دست‌نوشت استانبول.

۳. مقریزی، الخطط، ج ۱، صص ۴۰۹-۴۱۳.

۴. عینی، عقد الجمان، ج ۱۲، ص ۱۹۲، دست‌نگاشت در مصر.

۵. مقریزی، الخطط، ج ۲، ص ۲۷۰.

۶. صبح الاعشی، ج ۵، صص ۴۱-۴۴. رنگ پوشاک آنان سفید بود و جز در خانه جامه‌ی رنگین

نمی‌پوشیدند و ابریشم نیز به تن نمی‌کردند.

جامه‌ی دانشمندان در اندلس با آنچه در مشرق می‌پوشیدند جدا بود. بایستی با این گفته‌ی مقرّی همداستان شویم که می‌گوید در اسپانیا مسلمانان از همسایگانِ فرنگی خود پوشاک و جنگ‌ابزارهایشان را تقلید کردند.^۱ در بلنسیه (Balencia)، مُرسیه (Murcia) و استان‌های شرقی، حتا قاضیان و فقیهان پوشیدن عمامه را ترک گفته بودند و کلاه بر سر می‌نهادند. پاره‌ای دیگر نیز بی‌پوشیدن عمامه یا چیزی دیگر به جای آن با سر برهنه در برابر مردم و نشست‌های شاهان حضور می‌یافتند. ابن سعید، نویسنده‌ی معاصر اسپانیایی، از یک علامه‌ی برجسته، که با سر برهنه در حضور سلطان مُرسیه می‌آمد، سخن می‌گوید. او ادامه می‌دهد که ابن هُود و ابن احمر هرگز عمامه بر سر ننهاده‌اند. در استان‌های غربی، مانند قُربُبه و اشبیلیه (Seville)، قاضیان و فقیهان، به گونه‌ی معمول عمامه بر سر می‌گذاشتند، ولی اندازه‌های آن از آنچه در آسیا به کار می‌رفت بسیار کوچک‌تر بود.^۲ پوشاک پاکیزه و مناسب، با نمودی آراسته سخت توصیه شده است. گویند پیامبر (ص) مردی را دید با مویی پریشان و ژولیده، یادآوری فرمود که شاید او نتوانسته است چیزی پیدا کند تا مویش را با آن شانه زند. باز پیامبر (ص) به کسی

۱. مقرّی، نفع الطیب، ج ۱، ص ۱۰۵.

اگر مسلمانان اسپانیا از همسایگان فرنگی خود رنگ گرفتند و عمامه را ترک گفتند یا اندازه‌اش را کوچک کردند، وارونه‌ی این هم درست است؛ زیرا جامه‌ی عالمان و استادان مسلمان از بزرگ‌ترین دانشگاه‌های جهان سر برآورد و حتا هم‌اکنون نیز با اندکی تغییر بومی در آن، جامه‌ی رسمی دانشجویان و استادان شده است. واژه‌های گون (Gown = ردا)، هُود (Hood = کلاه) و روپوش ویژه‌ی کشیشان) و کپ (Cap = کلاه) نمونه‌هایی است با اندکی دگرگونی از ردا، تالسان و عمامه. Gown همانندی نزدیکی دارد با ردا که جلوش باز است و روی لباس می‌پوشند. Hood به تالسان همانندی دارد که دارای آستین است و به پشت برمی‌گردد و در آن رنگ‌های روشن به کار رفته است. Cap همان کلاه منگوله‌دار است که به دستمال گردن آراسته است ولی سیاه‌رنگ. برخی از دانشجویان و استادان دانشگاه الأزهر مصر جامه‌ای یکنواخت می‌پوشند و رنگ سیاه را برای آن برگزیده‌اند. گروهی از دانشجویان دانشگاه کمبریج نیز با چنین پوشاکی به کلاس‌های درس رفت و آمد می‌کنند [متن تازی، صص ۲۷۸-۲۷۹]

2. Sayyed Amir Ali, *A Short History of the Saracens*, p. 571.

برخورد که جامه‌ای چرکین به تن داشت، فرمود: این مرد چیزی را نیافته است تا جامه‌اش را بشوید؟ درباره‌ی پاره‌ای از دانشمندان بسیار می‌خوانیم که در تجمل می‌زیستند. برای نمونه، امام مالک پوشاک زیبا می‌پوشید، بر نازبالش نرم تکیه می‌داد و خوشمزه‌ترین خوراکی‌ها می‌خورد. هنگامی که یحیی بن یزید در نامه‌ای تند از مالک در این باره پرسید، پاسخ شنید: بر پایه‌ی این آیه‌ی قرآن چنین می‌کنم که می‌فرماید: «بگو [ای پیامبر!] چه کسی آذین و ارزانی‌های حلالی را که خداوند برای روزی بندگانش آفریده است، حرام کرده است؟» (اعراف، ۳۲).^۱

۲۶-۱۸. سرپرستی استادان

مسلمانان در سده‌های میانه، برابر آنچه گفته آمده است، سازمان مدیریت معلمان یا سرپرستی استادان (Teacher's Guild) را می‌شناختند. این نهادها را نقابت می‌گفتند. این نهادها در جامعه‌ی مسلمان برای پیشه‌هایی گوناگون سازمان می‌یافت. برای نمونه، یاقوت حموی از نقیب الطالبیین سخن می‌گوید که پس از مرگ شاپور اردشیر، سرپرستی دارالعلم او را بر دوش می‌کشید.^۲

مقریزی هم درباره‌ی جامه‌های آماده‌شده در جامه‌خانه (خِزَانَةُ الْكِسْوَةِ)، به روزگار فاطمیان، به ویژه برای سرپرستی و بازرسی شیعیان (نقیب الأشراف) چیزهایی می‌نویسد.^۳

در سخنان عبدالرحمن جوزی می‌خوانیم: عمید ابونصر در مدرسه‌ی نظامیه، که متن وقف‌نامه‌ی آن خوانده می‌شد، به سال ۴۶۲ هجری / ۱۰۶۹ م. مردم سرشناس را گرد آورد. در میان مردم سرشناسی که به این انجمن پیوستند،

۲. معجم الأدباء، ج ۴، ص ۳۵۹.

۱. کتاب الأرشاد والتعليم، ص ۴۲۹.

۳. مقریزی، الخطط، ج ۱، ص ۴۱۱.

نقیبان (بازرسان)، اشراف (شیعیان)، و رئیس قاضیان (قاضی القضاة) دیده می‌شدند.^۱

بدین گونه سرپرستی و بازاری (نقابت Guild) در جهان اسلام گسترش چشمگیری یافت و بیشتر پیشه‌ها را دربر گرفت. استادان هم سرپرستی داشتند که وظیفه‌اش پاسداری و نگاهداری جامعه‌ی استادان بود در سطحی خوب و مراقبت و پیگیری دقیق مسائل آموزشی.

سرپرست استادان با کامیابی کار می‌کرد و برخوردار از نقشی بود که چه‌بسا از نفوذ خلیفگان در زمینه‌ی فرهنگی گامی فراتر می‌پیمود. می‌گویند، خطیب بغدادی به کاخ قادر رفت و اجازه‌ی دیدار با خلیفه خواست. خلیفه پس از شنیدن، علت دیدارش را جوپا شد. خطیب در پاسخ خود شرح داد که می‌خواهد اجازت یابد تا به تدریس در مسجد منصور بنشیند. خلیفه این خواهش را پذیرفت، ولی آنچه توانست انجام دهد این بود که سفارش خطیب را به سرپرست استادان (نقیب النقباء) کرد و از او خواست تا این اجازه را به خطیب بغدادی بدهد.^۲

مقریزی به مناسبتی یادآور می‌شود که خلیفه، فقیهی را در مقامی گماشت و سرپرست دانشمندان نیز فقیه دیگری به جای او در همان شغل گمارد. آن‌گاه، آن کسی را که نقیب (سرپرست) برگزیده بود سرگرم کار شد و فقیه برگزیده‌ی خلیفه نقش جانشین و ذخیره را داشت که تنها در صورت مرگ یا غیبت آن یکی به کار می‌پرداخت.^۳

در مصر، به هنگام فرمانروایی فاطمیان، دوازده سرپرست به نام نقیب

۱. مُنتَظِم، ج ۸، ص ۲۵۶. برای آگاهی از نقیب الاشراف و قاضی القضاة بنگرید به محمدحسین ساکت، دادرسی در حقوق اسلامی، سرشت و سرگذشت نهاد دادرسی و سازمان‌های وابسته از آغاز تا سده‌ی سیزدهم هجری (تهران، نشر میزان، بهار ۱۳۸۲)، صص ۴۴۷-۵۶۸.

۲. رئیس سرپرستان، در آن روزگار، قاضی قاضیان بود که بیشتر مقام رئیس داعیان (داعی الدعوات) را بر عهده داشت. همو را نقیب النقباء می‌خواندند چنان‌که از متن بعدی برمی‌آید، نقباء (نقیبان) همان استادان برجسته و برگزیده یا ممتاز بودند. ۳. مقریزی، الخطط، ج ۲، ص ۲۸۲.

المعلمین وجود داشت. سرپرستی آنان با نقیب النقباء (رئیس داعیان یا داعی الدعات) بود. به این نقیب النقباء داعی الدعات می‌گفتند. این شغل را تنها کسی می‌گرفت که دانشی گسترده و ژرف از فقه و آموزش‌های اسماعیلی داشت. سراسر کارهای فرهنگی در کشور را به این فرد وامی‌گذاشتند.^۱

از سخن ابوشامه بهره می‌گیریم که نقیب همگانی را کارمندان مدرسه (استادان مدرسه) برمی‌گزیدند و نه سلطان. اینک، سخن ابوشامه:

هنگامی که حافظ مرادی مُرد، بر سر جانشینی او اختلاف پدید آمد. دانشمندان عرب، در یک سو، شرف‌الدین بن ابی‌عصرون را برای این مقام پیشنهاد دادند و فقیهان کُرد، در سوی دیگر، قطب نیشابوری را نامزد کردند. دشواری و اختلاف در میانه‌ی طبقه‌ی دانشمندان برخاست. آن‌گاه، سلطان نورالدین ناگزیر به دخالت شد تا نقطه‌ای پایانی بر این کشمکش نهد. او نامزدی شرف‌الدین و قطب نیشابوری هردوان را تصویب کرد و هر دو گروه را خشنود ساخت.^۲

این سخن ما را به این دستاورد می‌کشاند که بسیاری از منطقه‌ها برای خود سرپرستانی داشت و رئیس همه‌ی آنان به نام نقیب النقباء کسی بود که در مرکز یا پایتخت می‌زیست.^۳

برای مسلمانان این افتخار بس که چنین سازمانی در سده‌های میانه داشتند. اگر در پی رویدادهایی ناگوار و بی‌شمار، منابع فراوانی را از دست نمی‌دادیم، گفتنی‌های بیشتری درباره‌ی این نهاد و چگونگی کار آن در برابر خویش می‌داشتیم. با همه‌ی اینها، آگاهی‌هایی که داریم، گذشته از آنچه در بالا گفته آمد و بازگو شد، برای اندیشه‌ای همگانی درباره‌ی این سازمان بسنده می‌نماید.

خواننده می‌تواند نگاهی بیندازد به مقاله‌ی ارزشمند ارنست دایز (E. Diez) در دانشنامه‌ی اسلام (*Ency. of Islam*) زیر واژه‌ی «مسجد».

۱. مقریزی، همان، ج ۱، ص ۳۹۱.

۲. ابوشامه، الروضتین، ج ۱، ص ۱۳. چون میان فقیهان دودستگی افتاد، سر و کله‌ی مجدالدین دایه به نمایندگی از سوی نورالدین پیدا شد و به آنان گفت: از ساختن مدرسه‌ها جز دانش‌گستری آهنگی نداشتیم و این کشمکش شما را نشاید. نورالدین هردوان را برگزید. شرف‌الدین را به سرپرستی مدرسه‌ای که به نام او نام‌گذاری شد (شرفیه) و قطب‌الدین را به ریاست مدرسه‌ی نفری گماشت [متن تازی، صص ۲۸۱-۲۸۲] ۳. نگاه کنید به سیوطی، حسن المحاضرة؛ و ابن جُبیر، الرحلة.

فصل چهارم

شکر دان

۲۷. اسلام و آموزش

همان‌گونه که در این فصل نمودار خواهد شد، دانشجوی مسلمان شیفته و شیدای یادگیری بوده است. او در راه دانش‌اندوزی، سختی‌های بزرگ را برمی‌تافته است و در راهی بس ناهموار گام برمی‌داشته است. هیچ دشواری یا رنجی نمی‌توانست او را از رسیدن به آرمانش بازدارد. از نگاه من، اوزیر تأثیر بسیاری از آیه‌های قرآن و احادیث و اندرزها قرار گرفته است - اندرزهایی که مردم را به دانش‌پژوهی دلگرم و وادار می‌ساخته است و به مقام دانشمند والایی می‌بخشیده است. از این سه سرچشمه قطره‌هایی چند برمی‌گیریم:

۲۷-۱. از قرآن

يَرْفَعُ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَالَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ.
«تا خداوند پایگاه مؤمنان از شما و فرهیختگان را چند پایه بالا برد، و خداوند از آنچه انجام می‌دهید آگاه است». (مجادله / ۱۱)

هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ.
«آیا کسانی که می‌دانند با کسانی که نمی‌دانند یکسانند؟» (الزمر / ۹)

فَلَوْلَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ وَلِيُنذِرُوا قَوْمَهُمْ إِذَا رَجَعُوا إِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ.

«اما چرا از هر گروه ایشان دسته‌ای رهسپار نمی‌گردند تا دین‌آگاه شوند و چون نزد قوم خود بازآمدند، آنان را بیم دهند؛ باشد که بپرهیزند». (توبه / ۱۲۲)

قُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا.

«بگو! [ای پیامبر!] خدایا دانش مرا افزون کن!» (طه / ۱۱۴)

فَسْئَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ.

«پس از یادآوران (دانایان) بپرسید، اگر نمی‌دانید». (النحل / ۴۲).

۲۷-۲. از احادیث پیامبر (ص)

مَنْ يَرِدِ اللَّهَ بِهِ خَيْرًا يَفْقَهُهُ فِي الدِّينِ
«خداوند نیکبختی هرکس را بخواهد او را در دین دانا می‌گرداند»
(بخاری، صحیح، ج ۱، ص ۲۸).

الْعُلَمَاءُ وَرِثَةُ الْأَنْبِيَاءِ

«دانشمندان وارثان پیامبران‌اند» (غزالی، احیاء، ج ۱، ص ۵).

أَقْرَبُ النَّاسِ مِنْ دَرَجَةِ النَّبُوَّةِ أَهْلُ الْعِلْمِ وَالْجِهَادِ
«نزدیک‌ترین مردم به تراز پایگاه و پیامبران دانشمندان و جهادکنندگان‌اند»
(غزالی، همان).

يَوْمَ يَوْمِ الْقِيَامَةِ مِدادُ الْعُلَمَاءِ بِدَمِ الشُّهَدَاءِ
«در روز رستاخیز مرکب دانشمندان را با خون شهیدان می‌سینجند»
(غزالی، احیاء، همان؛ قلقشندی، صبح الأعشى، ج ۲، ص ۴۶۱).

أَفْضَلُ النَّاسِ الْمُؤْمِنُ الْعَالِمُ

«برترین مردم، گرونده‌ی داناست» (همان).

لَا خَيْرَ فِيمَنْ كَانَ مِنْ أُمَّتِي لَيْسَ بِعَالِمٍ وَلَا مِتَعَلِّمٍ.
«در میان کسی از امت من که آموزگار یا دانشجو نباشد، نیکی نهفته نیست» (اصفهان‌ی، محاضرات الأدباء، ج ۱، ص ۲۵).

إِنَّ الْحِكْمَةَ تَزِيدُ الشَّرِيفَ شَرَفًا وَتُرْفَعُ الْمَمْلُوكَ حَتَّى يُدْرِكَ مَدَارِكَ
الْمُلُوكِ

«اندیشه و آگاهی به مرد گرانمایه شکوهی دگر بخشد و برده را به شاهی رساند» (همان، ص ۵).

أَطْلُبُوا الْعِلْمَ مِنَ الْمَهْدِ إِلَى اللَّحْدِ

«ز گهواره تا گوردانش بجوی!» (کشف الظنون، ص ۳۲؛ غزالی،

احیاء، ج ۱، ص ۵).

لَا يَنْبَغِي لِلْجَاهِلِ أَنْ يَسْكُتَ عَلَى جَهْلِهِ وَلَا يَنْبَغِي لِلْعَالِمِ أَنْ يَسْكُتَ

عَلَى عِلْمِهِ

نادان بر نادانی اش و دانا بر دانشش نباید خاموش بماند.

عُدْوَةٌ فِي طَلَبِ الْعِلْمِ أَحَبُّ إِلَى اللَّهِ مِنْ مِائَةِ غَزْوَةٍ

«در دیدگانم، رفت و آمد در راه دانش اندوزی خوشتر ز صد نبرد است»

(اساس الاقتباس، پشت برگ شماره‌ی ۱۱، دست‌نویس).

النَّاسُ عَالِمٌ وَمَتَعَلِّمٌ وَالْبَاقِي هِمَجٌ

«مرگ قبیله‌ای آسان‌تر است تا مرگ یک دانشمند» (همان).

لَمَوْتُ قَبِيلَةٍ أَيْسَرُ مِنْ مَوْتِ عَالِمٍ

«آموزندگان و دانش‌آموزان در شمار مردم‌اند و دیگران توده‌ی عامی‌اند»

(منهاج المتعلم، برگ ۲ ب، دست‌نویس در کتابخانه‌ی شخصی من؛

اصفهان، محاضرات الأدباء، ج ۱، ص ۲۶).

أَطْلُبُوا الْعِلْمَ وَلَوْ بِالصَّيْنِ

دانش بجوی، اگرچه در چین باشد!

۳۷-۳. از سخنان فرزنانگان

علی بن ابی طالب^(ع) به کُمیل چنین اندرز داده است: «ای کُمیل! دانش

از دارایی بهتر است؛ دانش پاسدار توست و حال آن که تو دارایی و مال را نگاهبانی. دانش فرمان‌گزار است و دارایی فرمانبر. دارایی با بخشیدن کم شود و دانش با دهش افزایش یابد» (غزالی، احیاء، ص ۱۲۰).

و باز هم علی^(ع) فرموده است: «روزی که مرا دانش افزوده نگردد، دمیدن خورشید در آن روز چه سودم؟ خوبی آن نیست که فرزند فزون سازی و ثروت - نیکی آن است که افزون کنی آن دانش خویش» (ابن‌الحاج، الألف بالآباء، برگ ۹، آ، دست‌نویس).

أحنف می‌گوید: «هر بزرگی و شکوه که به وسیله‌ی دانش تأیید نگردد، به زودی ناپدید شود و به جای آن زبونی نشیند» (محاضرات الأدباء، ج ۱، ص ۱۶؛ عیون الأخبار، ج ۲، ص ۱۲۱؛ عقد الفرید، ج ۱، ص ۲۰۱ و کشف الظنون، ج ۱، ص ۱۳).

دانشمند گمنامی گفته است: «کسی که آموزش و دانش را از دست داده است چه چیزی یافته است؟ و کسی که دانش اندوخته است چه چیزی گم کرده است؟» (احیاء، ج ۱، ص ۶).

از خلیل بن احمد پرسیدند: «کدامین لایه برتر و والاترند: شاهان یا دانشمندان؟» هنگامی که پاسخ داد: «دانشمندان»، پرسیدند: «چرا دانشمندان در سرای شاهان گرد می‌آیند و شاهان بر آستانه‌ی خانه‌ی دانشمندان حلقه نمی‌زنند؟» خلیل در پاسخ گفت: «دانشمندان وظیفه‌ی خود را در برابر پادشاهان می‌دانند، ولی شاهان وظیفه‌ی خود را در برابر دانشمندان از یاد برده‌اند» (عقد الفرید، ج ۱، ص ۲۹۶؛ ماوردی، ادب الدتیا والدین، ص ۱۹. در عیون الأخبار این گفته را به بزرگمهر پیوند داده‌اند. بنگرید به ج ۲، ص ۱۲۲، ولی در اینجا دولایه‌ی اجتماع را دانشمندان و توانگران یاد کرده است).

«ابن‌عبدالحکم در حلقه‌ی درس امام مالک نشسته بود؛ با شنیدن

صدای اذانِ ظهر کتاب‌هایش را بست تا به نماز برود. امام مالک به او گفت: "ای مرد! آنچه می‌خواهی انجام دهی از آنچه داری انجام می‌دهی بهتر نیست" (غزالی، احیاء، ج ۱، ص ۷).

مُصَعَب بن زُبَیر به پسرهایش اندرز می‌داد و می‌گفت: «دانش اندوزید که اگر توانگر باشید برای شما آرایش و زیبایی خواهد بود و اگر تهی‌دست و نادر شوید ثروت و دارایی است» (منهاج المتعلمین، برگ ۵ب، دست‌نویس). از عبدالله مبارک پرسیدند: «اگر می‌دانستی امشب می‌میری چه کاری انجام می‌دادی؟» او پاسخ داد: «برمی‌خاستم و دانش می‌اندوختم» (همان). ابن مقفّع گفته است: «دانش، آذینِ دارنده‌ی آن است در روزگار آسودگی و ابزارهای اوست در تنگدستی و سختی» (الأدب الصغیر، ص ۲۲ به نقل از کتاب رسائل البلغاء).

به یکی از خردمندان گفتند: «چه چیزی به دست می‌آوری؟» گفت: «چیزهایی که اگر کشتی تو در دریا به آب فرورود همراه تو شنا کنند؛ یعنی دانش» (غزالی، احیاء، ج ۱، صص ۶-۷).

۲۷-۴. غزالی و پرورشِ کودکان

غزالی می‌گوید: «پدران و مادران، به حق، مسؤول مراقبتِ کودکان خویش‌اند. کودک بی‌گناه با ضمیر پاک و روح تابناک خود به دامن آنان سپرده شده است. دل کودک همانند آینه است، آماده‌ی بازتاب هر چیزی که در برابرش بگذارند. او آنچه را می‌بیند به دقت تقلید می‌کند. او می‌تواند شهروندی آرمانی باشد، اگر به خوبی تعلیم داده شود و می‌تواند فردی زیانمند بار آید اگر بد تربیت گردد یا به فراموشی سپرده شود. پدر و مادر کودک، بستگان، خویشاوندان و آموزگاران در نیکبختی او شریک خواهند بود یا از بد بودن او در رنج؛ پس، این وظیفه‌ی پدران و مادران است تا به کودک خویش

رویکردی کامل نشان دهند، رفتار و روش نیک به او بیاموزند، او را آراسته سازند و از همنشین بد دورش نگه دارند. کودک می‌بایست به زندگی سخت و دشوار و نه تجملاتی و اشرافی خو کند. باید بزرگ‌منشی، شرمگینی و یکرنگی و نابی جزو خوی و منش‌های برجسته‌ی او گردد. کودک را نباید به پول درآوردن و چیزهای مادی دلگرم ساخت، زیرا این نخستین گام در راه ستیزه‌گری‌های بیهوده است. هنگامی که کودک بزرگ می‌شود باید او را به دستِ مرتبی عالی و خوبی بسپارند تا دانشِ سودمند و ضروری به او بیاموزد و با راهنمایی به راهی راست وی را به آرمانی درست رهنمون گردد. آموزگار باید به او قرآن، حدیث، سرگذشت‌های بهبودگر و شعری که شهوت‌انگیز و عاشقانه نباشد یاد دهد.^۱

۲۷-۵. پرورش کودک از دیدگاه ابن‌سینا

باید در اخلاق کودک توجه نشان داد تا از خشم تند، ترس شدید، غم و اندوه و بیدارخوابی او جلوگیری شود. همچنین، همه‌هنگام دقت شود که کودک چه می‌خواهد و از چه چیز روگردان است - و این نه برای فرمان‌برداری از دستور اوست، که برای آسان‌کردن زندگی بر اوست. این کار دو سود به همراه دارد: یکی، برای روان و دو دیگر، برای تن کودک تا از کودکی به دنبال حال و مزاجی خوب، خوش‌اخلاق بار آید، چرا که اخلاق خوب تابعی است از تندرستی و مزاج درست و پالوده، و اخلاق زشت تابعی است از ناتندرستی و مزاج بد و آلوده، و خوش‌اخلاقی هم پاسدار تندرستی تن و هم نگاهبان سلامت روان است.

چون کودک از خواب برمی‌خیزد باید شست‌وشو کند و آن‌گاه، او را وادارند تا ساعتی به بازی بگذرانند، خوراک سبکی به او بدهند و آن‌گاه، وقت

۱. غزالی، احیاء، ج ۳، صص ۵۷-۵۹.

بیشتری برای بازی به او بدهند سپس، شست‌وشو کند و سپس خوراک خورد... و همین که به شش‌سالگی رسید باید او را به دست مرّبی و آموزگار سپرد، و در این کار هم باید گام به گام پیش رفت، نباید او را یک‌باره به مکتب رفتن واداشت. با گذشت سنّ و سال، از آسایش آنان کاسته می‌شود و به خستگی‌شان افزوده می‌گردد.^۱

۲۷-۶. کتاب منهاج المتعلّم^۲ و پرورش کودک

بر پدر است که فرزند خود را تربیت کند و او را به آموزگار بسپارد، که اگر آموزگار او را تربیت و ادب نکند یا کودک در کنار آموزگار ننشیند در تمامی اعضایش به ویژه زبانش کژی و کاستی پدیدار گردد.^۳

۲۷-۷. برابری و یکسان‌بینی در آموزش

در تاریخ آموزش و پرورش اسلامی یکسان‌بینی (equalitariaism) سراسر پذیرفته و شناخته شده است. هیچ‌گاه تنگدستی و ناداری، دانش‌پژوه راستین را سدّی و سنگی نبوده است. پیش از برپایی مدرسه‌ها، هر مسلمانی رایگان (free admission) به حلقه‌های درس در مسجدها می‌پیوست. به این دانشجویان آینده‌دار یاری‌سترگی می‌رساندند و آنان را به ماندگاری در مطالعه و درس دلگرم می‌ساختند. حدیثی از پیامبر (ص) می‌فرماید: «به هر کس پیش تو به آموختن علم می‌نشیند، تهی‌دست یا توانگر، به یک چشم بنگر!»^۴ گویند غزالی گفته است: «کوشش در یاد ندادن به افراد ناشایست همان اندازه ستمگرانه است که از آموختن شاگردان شایسته جلوگیری کردن».^۵

۱. ابن‌سینا، قانون، ج ۱، ص ۷۹ [متن تازی، صص ۲۹۰-۲۹۱].

۲. دست‌نوشته از نویسنده‌ای گمنام، پشت‌برگ شماره‌ی ۹.

۳. [متن تازی، ص ۲۹۱]. در متن انگلیسی عنوان «پرورش کودک از دیدگاه ابن‌سینا» و نیز عنوان منهاج المتعلّم و پرورش کودک نیامده است - مترجم.

۴. اصفهانی، محاضرات الأدباء، ج ۱، ص ۲۰ و عبد‌ری، المدخل، ج ۲، ص ۱۶۸.

۵. غزالی، احیاء، ج ۱، ص ۴۷.

بر پایه‌ی این اصل بود که درس خواندن در مسجدها جان تازه‌ای گرفت؛ حلقه‌های درس (circles) سرپا گردید و استادان بی‌طرفانه و دور از هرگونه گروه‌گرایی به کوشش برخاستند. برای نمونه گویند، فرماندهان و سرشناسان سوار بر اسب به حلقه‌ی بزرگِ درسِ محمد بن احمد کیسان (م: ۲۹۹ ق. / ۹۱۱ م.) می‌آمدند. این دانشجویان سرشناس و نامدار در کنار و زانو به زانوی دانش‌پژوهانِ نادار و تهی‌دست به درس می‌نشستند و ابن‌کیسان، بی‌آن‌که کوچک‌ترین جدایی میان دانشجویان زنده‌پوش و خوش‌پوش بیندازد، به آنان درس می‌داد و می‌پرداخت.^۱

با همه‌ی اینها، استادان به آموختن رایگان به دانشجویان چندان دل خوش نداشتند، بلکه در بسیاری از موردها در عمل به شاگردان خود کمک مالی می‌کردند. ابویوسف پسرپچه‌ای رنگرز بود که بعدها همنشین خلیفه هارون‌الرشید و رئیس قاضیان حکومت اسلامی شد. او مرهون استادش ابوحنیفه بود، زیرا از نظر مادی، درست مانند معنوی و فکری به او می‌رسید. ابویوسف ناگزیر بود به کار عادی بپردازد تا از آن راه زندگی کند، ولی آرزو و خواهسته‌ی او پیوسته، پیوستن به درس ابوحنیفه بود که بارها آن را می‌شنود. ابویوسف زیر فشار مادرش، که به کسب و کار دلبستگی داشت، برای چند روز پیاپی از درس‌ها عقب ماند. هنگامی که به درس بازگشت، در پاسخ به پرسش ابوحنیفه، ابویوسف بیان داشت که نیامدن او به علت دشواری‌های مالی‌اش بوده است. استاد بی‌درنگ کیسه‌ای شامل ۱۰۰ دینار به شاگردش داد و از آن روز پیوسته کیسه‌های بی‌شماری به او می‌داد تا جایی که ابویوسف دیگر ناگزیر به کار رنگرزی نبود.^۲

بدین‌گونه، بسیار کسان از تهی‌دست‌ترین لایه‌های مردم امکان آموزش می‌داشتند و پس از چندی به ناماوری و احترام دست می‌یافتند. از این میان

۱. یاقوت، معجم الأدباء، ج ۴، ص ۲۸۲. ۲. ابن‌خلکان، وفيات، ج ۲، ص ۴۵۱.

اشاره می‌کنیم به ابوتمام طایی، شاعر بلندآوازه‌ای که در مسجد عمرو
آبرسان (سقًا) ساده‌ای بود.^۱

جاحظ که مرغ و ماهی می‌فروخت بعدها دانشمندی برجسته و
سرشناس گردید.^۲

شافعی پسر بچه‌ای پدر مرده بود و مادرش چنان تنگدست بود که
نمی‌توانست هزینه‌ی کاغذ و قلم پسرش را فراهم کند.^۳

هنگامی که مدرسه‌ها بنیاد یافت، نظام‌الملک، نخستین پایه‌گذار
مدرسه،^۴ اعلام داشت که آموزش، سراسر رایگان است. گذشته از آن، او
برای دانشجویان کمک‌هزینه‌ی تحصیلی منظم (regular stipends) برقرار ساخت.^۵

درباره‌ی مصر، بگذارید گفته‌ی ستن‌لی لین‌پول (Stanley Lane Poole) را
درباره‌ی الأزهر بازگو کنم. او می‌گوید: «اینک، الأزهر، امروزه دسته‌دسته
دانشجو از سراسر جهان اسلامی، از کرانه‌های طلا تا جزیره‌های مالزی، گرد
هم می‌آیند و هر ملتی رواق یا شبستانی ویژه‌ی خود دارد. در اینجا، آنان در
رشته‌های گوناگون درسی از استادان (شیخ‌های) دانشمند دانش فرامی‌گیرند.
الأزهر نمونه‌ی برجسته‌ای است از تحصیلات رایگان و آزاد برای تنگدست‌ترین
دانشجو، بی‌آن‌که نژاد یا زبان او مهم باشد، به همگان یکسان می‌نگرند و
فاصله‌ی طبقاتی به هیچ‌رو وجود ندارد».^۶

در روزگار ایوبیان به هر دانشجویی خوابگاه و خوراک می‌دادند و او را به
حلقه‌ی درس، جایی که رشته‌ی علمی دل‌بسته‌ی خود را می‌آموخت، می‌پذیرفتند.^۷

۲. یاقوت، معجم الأدباء، ج ۶، ص ۳۶۹.

۱. همان، ج ۱، ص ۱۷۲.

۳. همان، صص ۵۶-۸۰.

۴. بررسی‌های پژوهندگان ثابت کرده است که نظام‌الملک پایه‌گذار نخستین مدرسه در اسلام نبوده
است. نگاه کنید به محمدحسین ساکت، شیوایی و شیدایی؛ برگی از فرهنگ و تمدن ایرانی-اسلامی،
تهران، شرکت سهامی انتشار، زمستان ۱۳۸۶، صص ۱۳۱-۱۴۳.

۵. سبکی، طبقات الشافعیة الکبری، ج ۱، ص ۲.

6. Stanley Lane Poole, Cairo, p. 121.

از هزار سال پیش تاکنون پیوسته دانشگاه الأزهر چنین بوده است و از سراسر جهان اسلامی

در حقیقت، کسانی مانند علی بن رضوان (م: ۴۶۰ ق. / ۱۰۶۷ م.)، پزشک مصری؛ و نجم‌الدین خبوشانی (م: ۵۸۷ ق. / ۱۱۹۱ م.)، فقیه نامبردار، نمونه‌هایی از دانشجویان تنگدست و ناداری بودند که از امکانات دریافتی به خوبی و گستردگی بهره‌مند و برخوردار شدند. نخستین، گذشته از پزشکی، در فلسفه و منطق نیز کاردانی یافت و در مصر روزگار ایوبیان رئیس پزشکان گردید. از دیگر سو، کمتر می‌توان از لایه‌ی مرفه و بالای اجتماع کسی را یافت که توانسته است در دانش شایندگی یابد و در ناماوری به پای این فرزنانگان و عالمان (savants) بی‌شماری برسد، که از تبار تهی‌دست و نادار بودند.

پیش از این که این بخش را فروبندیم باید یادآوری کنیم که، گذشته از آموزش رایگان در ترازهای بالا مانند حلقه‌های درس در مسجدها و مدرسه‌ها، در تراز آغازین و پایین نیز آموزش رایگان تضمین شده بود. گزارش شده است که مکتب‌خانه‌های (کتاب) بی‌شماری به گونه‌ای خصوصی برای پسر بچگان نادار و یتیم بنیاد یافته بود که اطمینان می‌داد به بچه‌های با استعداد آن لایه‌ی اجتماع از خردسالی امکان و مجال همسان داده می‌شود. نمونه‌ای چند از آن بنیادها در پایین نگاشته می‌آید:

در میان‌رودان (بین‌النهرین)، یحیای خالد با بنیاد مکتب‌خانه‌ای برای

→ دانشجویان به این دانشگاه روی می‌آورده‌اند و از دانش و کمک مالی برخوردار می‌شده‌اند. آنجا برای دانشجویان تنگدست و درمانده، تنها پناهگاه علمی بوده است و الأزهر مانند پدری پرورش‌دهنده و مادری مهربان به آنان خدمت می‌کرده است. الأزهر چه بسیار نابغه‌ها و اندیشه‌مندانی پرورانده است و به دامان اجتماع تحویل داده است که هر کدام پیشوا و اصلاح‌گر جامعه‌ی خویش بوده‌اند. با همه‌ی این درودها و ستایش‌ها، چون الأزهر نخستین دانشگاه مسلمانان است باید هر چه زودتر تغییر و دگرگونی بدان راه یابد و در مؤسسه‌ها و دانشکده‌هایش بازنگری کرد تا بتواند رسالت بزرگ خود را انجام دهد. این فریاد اصلاح‌گرانه از نای جوانان الأزهر برمی‌خیزد که بسیار شایسته‌ی این فریادند [متن تازی، ص ۲۹۶].

۷. ابن‌جیبر، الرحلة، ص ۴۲. مجدالدین جبّتی را صلاح‌الدین ایوبی برگماشت تا در مدرسه‌ی سیوفیه به تدریس پردازد و بر موقوفه‌ها نظارت کند. صلاح‌الدین پخش همگی درآمد آن مدرسه را به او واگذاشت تا آن را پس از برداشت حقوق خود میان دانشجویان آنجا بخش کند مقریزی، الخطط، ص ۴۲.

یتیمان گامی آغازین برداشت.^۱ بعدها، شمس‌الدین، فرزند نظام‌الملک، در بغداد بنیادی با موقوفه‌هایی سرشار برای شاگردان تنگدست و پدرمرده پی افگند.^۲

سوریّه، به هنگام فرمانروایی نورالدین زنگی، مدرسه‌هایی در گوشه و کنار شهرها داشت با پشتوانه‌ی مالی بسنده برای شاگردان تهی‌دست.^۳ صلاح‌الدین در مصر و سوریّه چندین مدرسه از این دست بنیاد نهاد.^۴ در اندلس حکم دوم بیست و هفت مدرسه ساخت که در آنجا کودکان تهی‌دست رایگان درس می‌خواندند.^۵

بیشتر این بنیادها آموزشگاه‌های شبانه‌روزی (boarding schools) بودند که در همه‌ی آنها برای دانشجویان کتاب، پوشاک و خوراک آماده می‌کردند.

۲۷-۸. راهنمایی و جهت دادن به دانشجویان

اصفهانی می‌گوید: «همان‌گونه که یک مرد دامادی و زناشویی را برای پیوندهای زنانه‌ی (جنسی) خود برمی‌گزینند، به استاد هم سفارش کرده‌اند تا دانشجویان با استعداد و آماده را برای رشته‌ی ویژه‌اش برگزینند».^۶ زرنوجی به دانشجویان سفارش می‌کند تا در گزینش رشته‌ی تحصیلی و موضوع درسی به خود تکیه نکنند، بلکه آن را درست به استادی واگذارند که تجربه‌ی او در راهنمایی آنان بس کاری خواهد افتاد.^۷ ابن‌سینا بازگو می‌کند که هر پسری، پس از آموختن قرآن و پایه‌های

۱. جهشیاری، الوزراء والکتاب، ص ۲۱۲.

۲. عمادالدین اصفهانی، تاریخ آل سلجوق، صص ۱۳۶-۱۳۷.

۳. ابن‌واصل، مفرّج الكرب فی اخبار بنی‌ایوب، دست‌نگاشت در کتابخانه‌ی دانشگاه کمبریج به شماره‌ی 6، LI، 1، برگ‌های ۱۶۵-۱۶۶؛ الدر الثمین فی سیره نورالدین، نسخه‌ی عکسی شماره‌ی

۴. ابن‌جیبر، الرحلة، صص ۵۲ و ۲۷۲.

۷. تاریخ مصر، ص ۷.

5. Saiyid Amir Ali, *A short History of the Saracens*. p. 515; Dozy, *Spanish Islam*, p. 455.

۶. اصفهانی، محاضرات الأدباء، ج ۱، ص ۲۵. ۷. زرنوجی، تعلیم المتعلّم، ص ۱۳.

آغازین زبان، باید برابر استعدادش آموزش یابد؛ او می‌بایست به دنبال پیشه‌ای و فنی برود که به طبع شایستگی آن را دارد و نباید از آرزوها و هوس‌هایش پیروی کند.^۱ ابن‌سینا چنین ادامه می‌دهد: «پس این وظیفه‌ی آموزگار است تا استعدادهای دانش‌آموز را بررسی کند و او را به شایسته‌ترین رشته‌ی تحصیلی بکشانند».^۲

با همه‌ی اینها، اگر دانش‌آموز در پیگیری این رشته کامیابی نیابد بر مرئی اوست تا به شاگرد گوشزد کند که رشته‌ی دیگری که چه‌بسا با کامیابی در آن به کاردانی خواهد رسید، برگزیند.^۳ یونس بن حبیب با پیوستن به حلقه‌ی درس خلیل بن احمد پژوهش خود را آغاز کرد. خلیل علم عروض (Prosody) تدریس می‌کرد. برای یونس درک قواعد عروض دشوار می‌نمود از این رو، خلیل وزن شعر زیر را از او پرسید:

إِذَا لَمْ تَسْطِيعْ شَيْئاً فَدِعْهُ! وَ جَاوِزَهُ إِلَى مَا تَسْتَطِيعُ!

«هرگاه توان انجام کاری نیافتی آن را رها کن

و به چیزی پرداز که می‌توانی انجام دهی!»

یونس سخن پوشیده‌ی استاد را به خوبی دریافت و از حلقه‌ی درس او برید و به آموختن دستور زبان پرداخت، تا جایی که دانشمندی نامبردار شد.^۴ بخاری، نخست به حلقه‌ی درس محمد بن حسن پیوست تا فقه بیاموزد، ولی پس از چندی استاد دریافت که بهتر است بخاری به تحصیل حدیث پردازد. بخاری به دنبال رهنمونی استادش رو به حدیث آورد و در جهان اسلام حدیث‌دانی برجسته گردید.^۵

حاجی‌خلیفه و یحیای انصاری آموختن دانستنی‌هایی کلی را به هرکسی که بتواند او را شهروندی نیک گردانند، سفارش می‌کنند. پس از به دست

۱. ابن‌سینا، السياسة، مجله‌ی المشرق (۱۹۲۲)، ۹، ص ۱۰۷۴.

۲. قانون، ج ۱، ص ۲۷.

۳. ابن‌جماعة، تذكرة السامع، ص ۵۷.

۴. اصفهانی، محاضرات الأدباء، ص ۲۵.

۵. زرنوجی، تعلیم المتعلم، ص ۱۳.

آوردن چنین دانشی، باید تنها جوانانی که از دید فکری و فرهنگی برای تحصیلات بالاتر آمادگی دارند به آموزش ادامه دهند. بدین سان، شاگرد باید رشته‌ای را دنبال کند که با استعداد ذهنی‌اش سازگار است.^۱

به استاد سفارش کرده‌اند تا هوش و استعداد شاگرد را بیازماید و تنها آنچه را که می‌تواند فراگیرد، به او یاد دهد. بیش از توانایی دانش‌آموز یاد دادن، بیهوده خواهد بود و به نومی‌دی و سرگشتگی او خواهد انجامید. هوش‌آزمایی و استعدادسنجی از دیدگاهی دیگر هم سودمند خواهد افتاد و آن دسته بندی دانش‌آموزان است تا شاگرد با استعداد و باهوش با دانش‌آموز پیش پا افتاد (mediocre) با هم در یک جا و یک تزار به آموزش نپردازند، زیرا برای هردوان زیانبار خواهد بود.^۲

۲۷-۹. سن آموزش

این حدیث پیامبر خدا^(ص) که می‌گوید: «أَطْلَبُوا الْعِلْمَ مِنَ الْمَهْدِ إِلَى اللَّحْدِ»^۳ [=چنین گفت پیغمبر راستگوی / ز گهواره تا گور دانش بجوی! «فردوسی»] نشان می‌دهد که دانش‌پژوهان مسلمان را سن و سالی معین نبوده است. همان‌گونه که از این حدیث برمی‌آید، به هر مسلمانی سفارش

۱. کشف الظنون، ج ۱، ص ۲۹؛ اللؤلؤ النظیم فی رَؤْمِ التعلیم، ص ۵.
۲. امام غزالی می‌گوید: اگر توانایی تن بر قدرت روان بچربد، شاگرد به آموزش فراوان و مدت دراز نیاز دارد و اگر پرتو خرد بر ویژگی‌های حسّ چیره آید شاگرد با کم‌اندیشی، از آموزش فراوان بی‌نیاز می‌شود. منهاج المتعلم، از نویسنده‌ی گمنام، برگ ۹ ب، که دست‌نوشت آن را در شهر حلب یافتیم و عکس آن در کتابخانه‌ی شخصی من موجود است.

تا آنجا که من می‌دانم، تاریخ‌نویسان و نویسندگان درباره‌ی راه و روش هوش‌آزمایی و استعدادسنجی چیزی ننوشته‌اند. آنچه به ما رسیده است این است که آموزگاران به تجربه تکیه می‌کردند. اینان به کودک درس می‌دادند، آن‌گاه به اندازه‌ی دستاوردی که شاگرد می‌توانست کسب کند به داوری می‌نشستند. برای نمونه، اگر شاگرد به از بر کردن گرایش داشت او را شایسته‌ی فراگیری دانش حدیث می‌دانستند و اگر به ژرف‌نگری و اندیشیدن رو می‌آورد او را درخور آموختن فلسفه، دانش کلام، منطق و مناظره می‌یافتند [متن تازی، صص ۲۹۹-۳۰۰].

۳. حاجی خلیفه، کشف الظنون، ج ۱، ص ۱۳.

شده است در سراسر زندگی اش در راه دانش اندوزی بکوشد. هنگامی که از ابو عمرو بن علاء درباره‌ی سنّ و سال آموزش پرسیدند، گفت: «یک فرد تا زنده است باید فراگیرد».^۱ همچنین، گفته‌اند که یک شخص تنها هنگامی می‌تواند دانشمند به شمار آید که به آموختن ادامه دهد، ولی اگر از رهگذر خودخواهی خویش در یاد گرفتن درنگ کند و فرونشیند، نادانی خود را نمودار می‌سازد.^۲ بدین سان، هیچ بهانه‌ای در آموختن برای کسی که تن و مغز سالم و درستی دارد نمی‌ماند و مهم نیست که دارای چه سنّ و سالی است.^۳

برابر این رهنمون، یاران پیامبر (ص) در سالخوردگی به یادگیری می‌نشستند. گذشته از این، درباره‌ی دانشمندی می‌خوانیم که در بستر مرگش کوشید تا پاسخی درست به پرسشی طرح شده بدهد.^۴

با همه‌ی اینها، هرکس زودتر آغاز می‌کرد، کامیاب‌تر بود. ابن جماعه سخت سفارش می‌کند که دانش آموز می‌بایست تحصیلات خود را در سنی کم آغاز کند، زیرا آن روزهای گذشته بازنایند.^۵

در جوانی است که به یادگیری دانش آموز و شیفتگی اش به کار می‌توان امید بست، تندرستی و توان او یاری اش خواهد داد و چون هنوز هیچ کار و گرفتاری و مسؤولیتی ندارد خواهد توانست همگی کوشش خویش را در راه دانش اندوزی به کار گیرد.^۶ اگر دانش آموزی دیر آغاز به تحصیل کند دشواری‌هایی فراوان بر سر راهش سبز خواهد شد و اندیشه‌اش در بند تعهدات و وظایف اینجهانی، که در برابر خانواده و جامعه‌اش پیدا می‌کند، گرفتار خواهد آمد.^۷

چنین اندرز و رهنمودی به گستردگی پذیره آمد. بسیاری از خانواده‌ها، در

۱. ابن خلکان، وفیات، ج ۱، ص ۵۵۱. ۲. ابن قتیبه، عیون الأخبار، ج ۲، ص ۱۱۸.
 ۳. زرنوجی، تعلیم المتعلم، ص ۲۵. ۴. یاقوت، معجم الأدباء، ج ۶، ص ۳۰۹، بند ۱۹.
 ۵. ابن جماعه، تذکره السامع والمتکلم، ص ۷۰. ۶. حاجی خلیفه، کشف الظنون، ج ۱، ص ۲۸.
 ۷. همان، ص ۱۳۴؛ اصفهانی، محاضرات الأدباء، ج ۱، ص ۲۶.

پاسخ به این سفارش، کودکان خود را در کودکی و کم‌سالگی روانه‌ی مکتب‌ها کردند. کودکان نیز با شور و شوق خود از کمترین سن و سال ممکن به حلقه‌ی درس پیوستند. هنگامی که حدیث‌دانی بر آن شد تا دانش‌آموزان نوجوان (امرد) را به حلقه‌ی درس خود راه ندهد، نوجوانی که شیفته‌ی یادگیری و دانش بود بر چهره‌ی خویش ریش ساختگی گذاشت.^۱

شگفت‌انگیز است که درباره‌ی شافعی و سهل بن عبدالله تستری (شوشتری) می‌خوانیم که در هفت‌سالگی خواندن قرآن را به انجام رساندند. امام شافعی در ده‌سالگی -الموطأ امام مالک را از بر داشت^۲ و در پانزده‌سالگی در مسائل مهم حقوقی و فقهی فتوا می‌داد.

ابن سینا در ده‌سالگی به خوبی قرآن را از بر داشت و در بسیاری از مسائل ادبی، اصول دین، جبر و حساب هندی مهارت یافت.^۳

کندی (تاج‌الدین) و ابن‌عدیم خواندن قرآن را به پایان بردند و در ده‌سالگی توانستند آن را با قرائت‌های دهگانه بخوانند.^۴

برای ترسیم هوش سرشار و شگفت‌آور دانش‌آموز مسلمان، همین بس که در پایان این بخش به یاد آوریم که قتاده تنها در هفت ماه همه‌ی قرآن را از بر کرد.^۵

۲۷-۱۰. گنجایش اندازه‌گیری کلاس درس

در این پیوند، مسجدها با مدرسه‌ها جدایی داشتند. در مسجدها به روی همگان باز بود و هرکسی می‌توانست به هر حلقه‌ی درسی که می‌پسندید و

۱. آدام متز، نوزایی دانش و هنر در اسلام، ج ۱، ص ۳۰۳ به نقل از *وُشْتِنْفِلْد شافوتین*.

A. Mez, *Die Renaissance des Islam*, 1, p. 303.

۲. برای شافعی بنگرید به سیوطی، حسن المحاضرة، ج ۱، ص ۱۲۱ و برای تستری نگاه کنید به احیاء غزالی، ج ۳، ص ۵۹. هرگاه از سفیان بن عیینه فتوا یا تفسیری می‌پرسیدند رو به شافعی می‌کرد و به پرسندگان می‌گفت: از این نوجوان پرسید. ابن‌خلکان، وفيات الأعیان، ج ۱، ص ۶۳۷ [متن تازی، ص ۳۰۳].

۳. ابن‌خلکان، وفيات، ج ۱، ص ۲۴۴.

۴. رومی در هفت‌سالگی به مکتب رفت و در ده‌سالگی خواندن قرآن را به انجام رساند. برای کندی نگاه کنید به نعیمی، الدارس، ج ۱، صص ۴۸۳-۴۸۴. و برای ابن‌عدیم بنگرید به یاقوت، معجم الأدباء، ج ۴، ص ۳۶.

۵. ابن‌عبدربه، عقد الفرید، ج ۱، ص ۲۶۷.

برتری می‌داد پیوندد. بدین گونه، برجسته‌ترین استادان، حلقه‌ی درس بزرگ‌تری داشتند و استادانی که از توانایی علمی و شهرت کمتری برخوردار بودند، دارای حلقه‌ی درس کوچک‌تری بودند. ابوطیب صعلوکی، دانشمند نامبردار نیشابور، در ۲۳ محرم سال ۳۸۷ ق. / ۹۹۷ م. بیش از ۵۰۰ دانشجو داشت.^۱ شنونده‌ی درس ابوحامد اسفراینی (م: ۴۰۶ ق. / ۱۲۰۹ م.)، که در مدرسه‌ی ابوعبدالله مبارک بغداد تدریس می‌کرد، میان ۳۰۰-۷۰۰ تن بود.^۲ در مصر محمد نعالی (م: ۳۸۰ ق. / ۹۹۰ م.) حلقه‌ی درس بزرگی در مسجد داشت، بدان اندازه که فضای گرداگرد ۱۷ ستون را پر می‌ساخت.^۳

گذشته از دانشجویان رسمی (regular students) در مدرسه، دانشجویان غیر رسمی (مستمع آزاد irregular students) و میهمانانی که گاهی به جرگه‌ی درس می‌پیوستند نیز وجود داشتند. در پای درس رضی‌الدین نیشابوری ۴۰۰ فقیه دانشور می‌نشستند.^۴

در بیشتر مدرسه‌ها، از سوی دیگر، شماره محدود بود. با گماردن استادی معین در آن مدرسه شمار دانشجویان به گونه‌ای طبیعی محدود بود. در سخن گفتن از مدرسه‌ی ناصریه در قرافه، مقریزی و سیوطی می‌گویند که صلاح‌الدین ایوبی، نجم‌الدین خبوشانی را با تنی چند دستیار (repeater) و شماری از دانشجویان به تدریس آنجا گماشت.^۵ متون دیگر شماری آشکار از دانشجویان به دست می‌دهند.

ابن‌عبری برای نمونه، بازگو می‌کند که مستنصریه دارای چهار مدرسه‌ی فقهی جداگانه بود؛ هر کدام برای دبستان فقهی سنی به سرپرستی یک استاد که به ۷۵ دانشجو درس می‌داد.^۶ پایه‌گذار مدرسه‌ی مجدیه‌ی خلیفه نیز استادی در آنجا گمارد با دو دستیار و ۲۰ دانشجوی ثابت.^۷

۱. سبکی، طبقات الشافعیة الکبری، ج ۳، ص ۱۷۰. ۲. همان، ج ۳، ص ۲۵.

۳. سیوطی، حسن المحاضرة، ج ۱، ص ۲۱۲. ۴. قزوینی، آثار البلاد و أخبار العباد، ص ۳۱۷.

۵. مقریزی، الخطط، ج ۲، ص ۴۰۰؛ سیوطی، حسن المحاضرة، ج ۲، ص ۱۵۷.

۶. ابن‌عبری، تاریخ مختصر الدول، ص ۴۲۵. ۷. مقریزی، الخطط، ج ۲، ص ۴۰۰.

در پاره‌ای از موارد دانشجویان به مدرسه‌ها رو می‌آوردند تا به درس استادانی نامبردار گوش فرادهند. در مدرسه‌ی نظامیه‌ی نیشابور، در حدود ۳۰۰ دانشجو حلقه‌ی درس امام الحرمین را می‌بافتند.^۱ با همه‌ی اینها، هرگاه دانشجویی در یافتن جایی در یک مدرسه کامروا نمی‌بود، البته می‌توانست به مسجدی روی آورد که برای هر دانش‌پژوهی اتاق داشت.

۲۷-۱۱. جان و خرد

مسلمانان سده‌های میانه پیوندِ نزدیک میان جان و خرد را درک می‌کردند. حتا در پرستش و نیایش به زیاده‌روی نکردن یا انجام کاری که به کاستی نیروی بدنی‌شان می‌انجامد سفارش می‌شدند. مردی در غیر ماه رمضان می‌کوشید روزه‌ی بی‌افطار بگیرد و در روز بارها نماز بگزارد. پیامبر (ص) با حدیثی که پایان آن این است: «تو در برابر تن و چشمانت وظیفه‌ای داری»^۲ به او دستور داد تا این کار را نکند.

مسلمانان این اصل را در نهادهای آموزشی پذیرفتند. اصفهانی ادعا می‌کند که فکرِ درست مانند تن نیاز به مدتی نشاط و سرگرمی دارد. او می‌افزاید که تن یا عقلِ خسته و کوفته نخواهد توانست به خواندن و پژوهش پردازد و بدین‌گونه، هر کوششی برای دانش‌اندوزی در چنین شرایطی با ناکامی و شکست روبه‌رو خواهد شد.^۳

۱. سبکی، طبقات الشافعیة الکبری، ج ۲، ص ۲۵۲. مکتب‌خانه‌ها و آموزشگاه‌های ابتدایی شاگردان کم و محدودی داشت. ابن‌عبدون می‌گوید مربی نباید شاگردان فراوانی داشته باشد. بسیاری شاگرد در کلاس درس به ناتوانی معلّم در آموزش درست و شایسته و بایسته به دانش‌آموز می‌انجامد. نگاهی کوتاه به این روش، یعنی اجازه‌ی حضور دانشجویان بسیار در دوره‌ی درس‌های بالاتر و محدود ساختن شمار دانش‌آموزان در پلکان نخستین، همان است که امروز هم در دانشگاه‌های جهان پیروی می‌شود. تالارهای درس‌پذیرای صدها تن دانشجویند، در حالی که آموزگاران دبستان‌ها اگر شمار شاگردانشان در کلاس از چند ده تن بگذرد گلایه می‌کنند [متن تازی، ص ۳۰۶].

۲. بخاری، صحیح بخاری، ج ۳، ص ۴۸۹. ۳. اصفهانی، محاضرات الأدباء، ج ۱، ص ۲۸.

یک بار، ابوالقاسم عبدالله بن محمد، دانشمندی از آفریقا، از مُعِیْب بن ابی‌زهر پرسید: «چه احساسی درباره‌ی شاگردانِ مکتب‌خانه‌های خودداری؟» و چون او پاسخ داد: «آنها بازی را خیلی دوست دارند» از ابوالقاسم این نکته را دریافت کرد که «اگر چنین نبودندی می‌بایست بر آنان طلسم‌ها آویزان کرده بودند!»^۱

در کتاب الأرشاد والتعلیم جمله‌ی زیر به چشم می‌خورد: «هرگونه تندرستی و توانایی بدنی نتیجه‌اش پیشرفت فکری خواهد بود و خرد را مانند جان به نیرو و فعالیت نوین ساز و برگ خواهد داد».^۲

غزالی هم سفارش می‌کرد که باید بازی‌های فراخور و شایسته‌ای سامان داد تا پس از تکاپوی فرهنگی و فکری دانش‌آموز در کلاس درس، او را در بازیابی و بازسازی یاری رساند. چنین بازسازی برای تازه کردن حافظه و نیرو بخشیدن به توانِ شاگرد لازم است تا او را از کارش دلزده و خسته نسازد.^۳

عبدری سخت خواستار پرداختن به بازی‌ها و ساعت‌های سرگرمی است. او می‌گوید: «اگر شاگردی را از بازی بازدارند و بی‌فاصله و تنفس به کارش وادارند روحش خواهد پژمرد، از درس خواندن زده و بیمار خواهد شد و زندگی‌اش به تیرگی خواهد گرایید تا جایی که خواهد کوشید در همه‌ی نوبت‌های ممکن از خواندن درس‌هایش شانه تهی کند».^۴

با این‌همه، بهداشت و تندرستی دانشجویان، از راه‌های گوناگون پیگیری می‌شد. این وظیفه‌ی آموزگار بود تا دقت کند که شاگرد کشیده و راست بایستد و به هنگام نوشتن درس‌ها بدنش را خم و تا نکند.^۵

برابر معمول، عصرهای پنجشنبه و روزهای آدینه تعطیلات هفتگی

۱. مجله‌ی المعلم الجدید، سال نهم، شماره‌های ۴ و ۵، ص ۲۵ (عراق).

۲. الأرشاد والتعلیم، ص ۵۳۹.

۳. غزالی، احیاء، ج ۳، ص ۵۹.

۴. عبدری، المدخل، ج ۳، ص ۳۱۲.

۵. الأرشاد والتعلیم، ص ۵۴.

شاگردان بود. در جشن‌ها و عیدهای گوناگون دانش‌آموزان تعطیل بودند. در گرمای فصل تابستان به شاگردان تعطیلی درازمدت می‌دادند.

ورزش‌های بدنی برای پرورش تن در نظر می‌گرفتند. [به پیروی از دستور پیامبر گرامی اسلام (ص)]^۱ به سفارش خلیفه‌ی دوم، به کودکان شنا، تیراندازی و اسب‌سواری یاد می‌دادند.^۱

دویدن نیز یکی از ورزش‌های سفارش‌شده برای دانش‌آموزان مسلمان بود.^۲

۱۲-۲۷. شخصیت و تکالیف شاگرد

شخصیت و تکالیف دانشجو موضوع بحث رایج در میان بسیاری از کارشناسان مسائل آموزشی است. اینک، چکیده‌ای از گزارش کوتاه در میان بی‌شمار منابع و کتاب‌هایی که به این موضوع پرداخته‌اند می‌آوریم. شاگرد باید:

۱. نیک‌روش و خوش‌منش باشد، زیرا چنین صفت‌هایی به گونه‌ی معمول پایه‌ی برتری است. غزالی و عبدری برآند که شاگردان بد اخلاق هرگز از هر دانشی که ممکن است به دست آورند سود نخواهند گرفت.^۳
۲. وابستگی‌های اینجهانی خود را به تنگنا کشاند و خانه و زاد و بوم و

۱. مبرّد، الکامل، ص ۱۵۰.

۲. الأرشاد والتعلیم، ص ۵۴۰. بازی‌ها گونه‌گونند. برخی نیازمند به جنب و جوش بیشتری دارند، مانند توپ‌بازی و پاره‌ای کمتر، مانند بازی با اسباب‌بازی و حیوانات. از آن میان، برخی از بازی‌ها را باید پدران و مادران و مسؤولان آموزشی یا آموزگاران خود نظارت کنند و چگونگی آن را به کودکان و دانش‌آموزان یاد دهند و گه‌گاهی با آنان بازی کنند تا از این فرصت برای پرورش خردها و آموزش شاگردان بهره‌برگیرند. همان‌گونه که خواب برای آسایش است، بیداری نیز برای جنب و جوش و کار کردن است. بازی بخشی از کار است و در کودکان سرشته شده است. بازی در تن کودکان شادابی و در خردهایشان توانایی می‌آفریند و به زندگی‌شان کام می‌بخشد. ابن مسکویه می‌گوید: باید گاهی به کودک اجازه داد تا به بازی‌های خوبی پردازد نه چندان که او را خستگی و درد افزاید، بلکه از خستگی درس برهاند. تهذیب الاخلاق، ص ۲۰ [متن تازی، ص ۳۰۹].

۳. احیاء، ج ۱، ص ۴۰؛ المدخل، ج ۲، ص ۹۸.

مردم را رها کند تا جایی که اطمینان یابد هیچ چیز او را از افزون‌سازی دانش و آگاهی به خود سرگرم نخواهد ساخت. غزالی سخن زیر را می‌گوید: «دانش از خویش به تو چیزی ندهد، مگر آن‌که تو خود را سراسر به او بخشی».^۱

۳. به استادش احترام گزارد و همان‌گونه که بیمار از پزشک فرمان می‌برد، او هم اندرز و راهنمایی او را به گوش جان گیرد.^۲ شاگرد باید احترام استادش را حتا از پدر و مادر بیشتر نگاه دارد. درست است که پدر و مادر او را به این جهان ناپایدار آورده‌اند، ولی رهنمودهای استادش بر زندگی همیشگی‌اش متمرکز است.^۳ در منهاج المتعلم جمله‌ی زیر به چشم می‌خورد: «هرکسی سه پدر دارد: یکی، آن‌که او را پدید آورده است؛ دیگری، آن‌که او را پرورانده است و سه دیگر، آن‌که او را آموزش داده است و این سومی از همه بهتر است».^۴

۴. از هر شاخه‌ی سودمند دانش باید تصوّر و اندیشه‌ای داشته باشد تا همان رشته را^۵ به عنوان تحصیل درازمدت خود برگزیند.^۶

۵. در دانش آموختن این فرموده‌ی پیامبر را به یاد آورد که: «برای خودبینی و بالیدن، یا برای جلب توجه فرمانروایان دانش میندوزید»^۷ و نه برای هر کار بیهوده‌ی دیگر اینجهانی.^۸

۶. بکوشد تا به آن پایه برسد که سرگرمی و شادابی‌اش را در دانش بیابد.^۹

۷. در کارش و با استادش شکیبایی نشان دهد و بکوشد تا مهربانی او را به دست آورد.^{۱۰}

۱. احیاء، ص ۴۱. ۲. غزالی، همان. ۳. همان، ص ۴۹.
 ۴. برگ ۱۲ دست‌نگاشت در کتابخانه‌ی شخصی من [در ایران، پدرزن را پدر دوم شخص به شمار آورده‌اند - مترجم].
 ۵. ابن‌جماعة، تذکرة السامع، ص ۱۱۳.
 ۶. غزالی، احیاء، ج ۱، ص ۴۲. ۷. همان کتاب، ص ۴۸، و تذکرة السامع، ص ۱۳.
 ۸. زرنوجی، تعلیم المتعلم طریق التعلّم، ص ۷.
 ۹. الأدب الکبیر از ابن‌مقفع، به نقل از رساله البلغاء، ص ۸۳.
 ۱۰. زرنوجی، تعلیم المتعلم طریق التعلّم، ص ۱۰، کشف الظنون، ج ۱، ص ۲۹.

۸. به استادش ارج و احترام نهد؛ به هنگام راه رفتن با هم از او پیشی نگیرد؛ بی‌اجازت اولب به سخن نگشاید؛ و سرانجام، این‌که برای رایزنی با استاد و راهنمایی گرفتن از او هنگامی درخور و مناسب برگزیند.^۱

۹. هرگاه چیزی می‌نویسد خوش‌خط بنگارد و میان خط‌ها فاصله نگاه دارد.^۲

۱۰. از فراگرفتن دانش، حتا از لایه‌های پایین، شانه تهی نکند، زیرا به این بهانه که آب‌باز (غواص) فرومایه است از گوهر گرانبها چشم نمی‌پوشند.^۳

۱۱. باید سرشار از شور و کوشش و تکاپو باشد.^۴

۱۲. در گزینش استادش شتاب نکند، زیرا در گزیدن شخصیت کسی که درس می‌دهد به همان اندازه می‌بایست دقیق بود که در گزیدن دانش. چه بسا استادانی بلندآوازه و نامبردار که به اندازه‌ی آموزگاران که آوازه‌ی کمتری دارند سودبخش نیستند.^۵

۲۷-۱۳. پیوند شاگرد با شاگرد

به سخن امام شافعی «میان دانشیان و درس‌خوانندگان خویشاوندی نزدیکی است».^۶ غزالی، در مورد شاگردانی که یک استاد دارند، می‌گوید: همان‌گونه که فرزندان یک پدر باید یکدیگر را دوست بدانند و با هم همگامی و همکاری کنند، دانش‌آموزان یک استاد نیز باید چنین کنند.^۷

حاجی خلیفه و زرنوجی همشاگرد را یار و شریک (partner) می‌خوانند،^۸

۱. همان، ص ۱۲، عبدری، ج ۲، ص ۱۲۸. ۲. زرنوجی، تعلیم المتعلم، ص ۱۴.

۳. ابن مقفع، الأدب الصغير، صفحه‌ی ۲۲ رساله البلغاء.

۴. حاجی خلیفه، كشف الظنون، ج ۱، ص ۲۹. ۵. ابن جماعه، تذكرة السامع، صص ۸۵-۸۶.

۶. غزالی، الأحياء، ج ۱، ص ۳۸. ۷. همان، ج ۱، ص ۴۹.

۸. زرنوجی، همان، ص ۱۴؛ كشف الظنون، ج ۱، ص ۲۹.

با این شناخت که از نگاه من، از این شرکت سود و بهره‌ای مشترک برمی‌خیزد. زرنوجی به شاگرد اندرز می‌دهد تا تنها با کسی که سخت‌کوش، درستکار و نیک‌منش است دوستی اندازد.^۱

سرانجام، اگر دانش‌آموزی توانگر یا سرشناس است نباید به خود ببالد و به دیگران ناز بفروشد، و نیز نباید از نفوذی که دارد در پذیراندن (تحمیل) باور و سخن خویش یا رنجاندن همشاگردانش بهره‌گیری کند. دانش‌آموز باید به همه‌ی هم‌درسانش یکسان خوبی کند و نسبت به همه‌ی دوستانش با ادب باشد. او نباید به دمسردی با دیگر شاگردان خود کند، بلکه به وارونه‌ی آن می‌بایست با آنان بجوشد و از هرکس که مهربانانه به او یاری می‌رساند سپاس گزارد.^۲

۲۷-۱۴. کوشش دانش‌پژوهان در راه دانش‌اندوزی

در ادبیات تازی و پارسی، داستان‌ها و سرگذشت‌هایی بسیار برجای مانده که نشانگر کوشش بی‌دریغ و بی‌کران دانش‌پژوهان مسلمان در راه دانش‌اندوزی و جست‌وجوی آگاهی است. در اینجا، نمونه‌هایی چند ترسیم خواهیم کرد:

۱. جاحظ در آغاز کتاب *الحيوان* خود (ج ۱، صص ۳-۱۲) نام همگی کتاب‌هایش را می‌آورد. یکی از آنها *الفرق بین النبیّ والمنتنبی* نام دارد. ابوبکر اخشاد با دیدن نام این کتاب کوشید تا نسخه‌ای از آن به دست آورد، ولی کامیاب نشد. آن‌گاه، برای گزاردن حج به مکه رفت و در عرفات یک تن جارچی به مزد گرفت تا بانگ برآورد: «هرکس ما را در یافتن کتاب الفرق بین النبیّ والمنتنبی جاحظ راه نماید خدایش بیامرزاد!»^۳

۲. ابن مقفع دانش‌پژوهان روزگارش را به بردباری در برابر هرگونه رنج و درد و حتا سختی کشیدن در راه دانش‌اندوزی وامی‌دارد. او می‌گوید: «نسل‌های

۱. زرنوجی، *تعلیم المتعلم*، ص ۱۰.

۲. ابن مسکویه، *تهذیب الاخلاق*، ص ۲۱.

۳. یاقوت، *معجم الأدباء*، ج ۶، صص ۷۲-۷۳.

گذشته چنان شیفته و دل‌بسته‌ی دانش‌اندوزی بودند که با نبودن ابزارهای آسان‌تر، برای آن‌که دانش سودمند و کارا نابود نگردد، بر روی تخته‌سنگ‌ها و ستون‌ها می‌نوشتند.^۱ با همه‌ی اینها، یک بار، که ابوالمعلم داشت یکی از شعرهایش را می‌خواند، یونس بن حبیب حاضر بود و می‌شنید. او خواست تا شعر شاعر را یادداشت کند و چون چیزی برای نوشتن در دست نداشت آن را بر بازوی خود نگاشت.^۲

۳. گویند ابویوسف، رئیس قاضیان، می‌گفت: «پسرم از جهان دیده فروست؛ به کسی فرمان دادم تا او را به خاک سپارد، زیرا نشستِ درسِ ابوحنیفه را از بیم آن‌که یک روزش از دست برود، ترک نگفتم».^۳

۴. ابواسحاق کازرونی دل‌بستگی خود را به پیوستن به مدرسه‌ی محمد ابن اسحاق ابوعلی بیان می‌داشت، ولی چون بسیار تهی‌دست بود پدرش به او می‌گفت که باید سوداگری آموزد تا با آن زیست‌مایه اندوزد. پسر جوان پند پدر پذیرفت، ولی در کنار کار روزانه، سپیده‌دم به حلقه‌های درس می‌رفت و تا دمیدن خورشید به دانش‌اندوزی می‌پرداخت. سرانجام، او دانشمندی نامبردار شد.^۴

۵. درآمد روزانه‌ی ابراهیم زجاج (۳۱۶ ق. / ۹۲۸ م.) یک دینار و نیم بود. زجاج به درس مُبرّد می‌رفت و پرداخت روزانه یک دینار به او را نه‌تنها در ایام درس که در سراسر زندگی‌اش به گردن گرفت.^۵

۶. ابوبکر انباری (۳۲۷ ق. / ۹۳۸ م.) در گذر به سوی خلیفه‌الراضی بالله از بازار برده‌فروشی می‌گذشت، کنیزی زیبا و فریبا او را به سوی خود کشانید. همین که ابوبکر پیش خلیفه آمد از آن دختر یاد کرد. خلیفه بی‌آن‌که

۱. ابن مقفع، الأدب الکبیر از فراهم‌آمده‌ی رساله‌ی البلغاء، ص ۴۰.

۲. احمد امین، ضحی‌الاسلام، ج ۲، ص ۳۱۸.

۳. ایشیهی، المستطرف فی کل فنّ مستطرف، ج ۱، ص ۲۰ [متن تازی، ص ۳۱۴].

4. Die vita Des Sheich, Abû al-kâzarûni, p. 14. edited by Fritz Meier, 1949.

۵. یاقوت، معجم‌الادباء، ج ۱، ص ۴۷.

به او خبر دهد مردی برای خریداری آن دختر فرستاد تا به خانه‌ی ابوبکر درآید. شبانگاه، که انباری با کوله‌باری از پرسش‌هایی نظری در ذهن و اندیشه به خانه بازگشت تا به پژوهش پردازد، دید که آن کنیز زیبا و دلربا چشم به راه او نشسته است. همین که انباری می‌خواست به بررسی و کاوش درباره‌ی موضوع اندیشیده‌اش دست یازد، زیبایی و فکر آن دختر او را به خود سرگرم ساخت و بدین‌گونه خود را آشفته و پریشان یافت. ابن انباری خدمتکار خود را فراخواند و از او خواست تا آن دختر را به بازار برده‌فروشی برد و بفروشد. او می‌گفت: «هیچ چیز نباید اندیشه‌ی مرا به هنگام دانش‌اندوزی‌ام به خود سرگرم سازد».^۱

۷. شیخ علی بن عیسای وُلّوآجی سرگذشت زهرین را بازگو می‌کند: «ابوریحان بیرونی را در بستر مرگ دیدار کردم. او از من خواست تا مسأله‌ای فقهی برایش شرح دهم. با دلسوزی به بیماری و گرفتاری او پاسخ دادم: اکنون هنگام پرسیدن و طرح این مسأله است؟! او گفت: ای مرد! این موضوع را بدانم و چشم از جهان فروبندم بهتر است یا آن را درنیابم و بمیرم؟».^۲

۸. أحمَر یکی از پاسداران کاخ هارون الرشید بود. او به دانش‌اندوزی دلبستگی فراوانی داشت، ولی نمی‌توانست وقت کافی بر سر این کار نهد و در جلسه‌های درس حضور یابد. در این میان، کسانی بارها به کاخ خلیفه می‌رفت تا در تالارهای ادبی شرکت جوید و این فرصت خوبی برای احمَر بود تا تشنگی دانش خود را فرونشاند. در واقع، او از این فرصت بهره‌ی بسیار می‌برد؛ او می‌توانست کسانی را به هنگام آمدن دیدار کند و در پیاده شدن از اسب یاری دهد و راهی دراز با او تا آستانه‌ی کاخ، که دیگر احمَر اجازه‌ی آمدن نداشت، گام بردارد. در پایان نشست ادبی، احمَر دوباره کسانی را می‌دید و او را بدرقه می‌کرد و در نشست بر اسب یاری می‌داد. در میانه‌ی راه،

۱. همان، ج ۷، ص ۷۵.

۲. همان، ج ۶، ص ۳۰۹.

کسایی به پرسش‌های احمر، که از درک آنها ناتوان بود، پاسخ می‌گفت. با همین روش، احمر یکی از دانشمندترین مردان روزگار خود شد^۱ و به مقام استادی امین، فرزند هارون‌الرشید، رسید.^۲

بلندپروازی احمر بی‌یاری و همگامی کسایی ناکام مانده بود. در واقع، شور و شوق شاگردان به آموزش، همیشه اشتیاقی همانند در استاد می‌آفریند. در اینجا، آوردن سرگذشت‌های زیرین بیجا نیست:

۱. بکار بن قتیبة دانشمندی برجسته در دربار احمد بن طولون بود. در میانه‌ی کشمکش میان ابن طولون و موفق، ابن طولون از بکار خواست تا پیش از خطبه‌ی نماز جمعه به موفق ناسزا گوید. بکار از این دستور سر پیچید و به دنبال آن زندانی شد. بکار دو سال در زندان ماند و همانجا به درس دادن ادامه داد. او سوراخی بر دیوار کنده بود تا صدایش به شنوندگانی که در پشت زندان گرد آمده بودند برسد.^۳

۲. ابوالحسن زیات، دانشمند بلندآوازه، در میان شاگردانش نشسته بود که خانمی آمد و از او چیزی پرسید. آن زن پس از دریافت پاسخ خود آنجا را ترک گفت و رفت. کمی پس از آن، ابوالحسن به یاد آورد که پاسخش نادرست بوده است؛ بی‌درنگ از جا پرید و به دنبال آن زن دوید تا به او رسید و پاسخ خویش را درست کرد. همین که زیات بازگشت و موضوع را به شاگردانش، که شیفته‌ی دانستنش بودند، بازگفت آنان آمادگی خود را برای انجام آن کار به جای او نشان دادند. با همه‌ی اینها، استاد پاسخ داد: «برای من این کار بس لذت‌بخش است، تازه، این لغزش من بود و خود در تصحیح آن احساس مسؤلیت می‌کردم».^۴

۱. همان، ج ۵، صص ۱۰۸-۱۰۹.

۲. ابن خلدون، مقدمه، ص ۳۹۹.

۳. ابن حجر، رفع الإصر، ص ۲۶ (دست‌نوشته در مصر)؛ ابن خلکان، وفيات، ج ۱، ص ۱۲۸.

۴. عبدری، المدخل، صص ۱۰۸-۱۰۹.

۲۷-۱۵. راهی شدن در پی دانش

در آغاز این بخش، می‌خواهم این دو حدیث پیامبر خدا (ص) را بیاورم که می‌فرماید: «با تن‌آسانی نتوان رسیدن به دانش»^۱ و «هرکه برای دانش به سفر برخیزد، به جهاد در راه خدا برخاسته است و اگر در راه این کار بمیرد، شهید از جهان رفته است»^۲. این پندها و رهنمودها بارها در شعر و نثر بیان می‌شد تا به یاد دانش‌پژوهان مسلمان اندازد که سفرها و دشواری‌ها در راه دانش‌اندوزی گریزناپذیر است. شاعری عرب این نکته را در قالب شعری چنین می‌دیزد:

تُریدینَ إدراكَ المَعَالی رَحیصَةً؟ و لا بُدُّوْنَ الشَّهَدِ مِنْ إِبْرِ النُّحْلِ

«رسیدن به والایی‌ها (دانش) را ارزان می‌خواهی؟»

کسی که می‌خواهد عسل بردارد، به ناچار نیش زنبوران را به جان می‌خرد»^۳. اصفهانی ادعا می‌کند که هیچ‌کس نمی‌تواند خوب درس بخواند مگر این‌که بستر گرم و نرم (همخوابگی) و ابزار آسایش و زیب و آذین را به فراموشی سپارد.^۴ بدین‌گونه، بسیاری از دانش‌پژوهان مسلمان با ترکِ زادبوم خویش در جست‌وجوی دانش‌اندوزی به هر سویی رفتند. در روزگاری که مسافرت بسیار دشوار بود و راه‌های هموار و بنگاه‌های مسافری سامان‌یافته وجود نداشت، آنان مصمم و یکدله به مسافرت‌هایی دوردست می‌رفتند. برای آنان جهان پهناور اسلامی به سانِ یک کشور می‌نمود و هرگز در هر گوشه‌ای از آن، احساس بیگانگی نمی‌کردند.

پیش از پرداختن به بررسیِ زمانیِ مسافرت‌ها، سخن کوتاهی از ابن‌خلدون

۱. ابوالحاج، الألف باللائناء، برگ ۸، دست‌نوشت در استانبول.

۲. منهاج المتعلم، برگ ۱۶ ب (دست‌نوشت). ۳. ابن‌جماعة، تذكرة السامع والمنتكلم، ص ۲۷.

۴. اصفهانی، محاضرات الأدباء، ج ۱، ص ۲۸. شغبی می‌گفت: اگر مردی برای شنیدن سخنی پندآموز از دوردست شام تا دوردست یمن سفر کند، راهی شدن او را بیهوده نمی‌بینم. ابوالدرداء می‌گفت: اگر در فهم آیه‌ای از کتاب خدا برایم دشواری پیش آید و آن را نتوان گشودن جز رفتن به پیش مردی که در نوک درخت کثیرا نشسته است، بی‌درنگ نزد او خواهم رفت [متن تازی، ص ۳۱۷].

می‌آورم. او می‌گوید: «برای دانشجویان مسافرت در راه دانش‌اندوزی و دیدار دانشمندان برجسته برنامه‌ای است بایسته و گریزناپذیر. بی‌گمان، هیچ علامه‌ی (savant) اندیشه‌مند و فرزانه‌ای نیست که بتواند چند رشته از دانش را فراگیرد یا حتا همگی مایه‌ها و مسائل یک علم را بداند. پس، برای برخورداری از دانش ژرف و گسترده، یک دانشجو باید از سفر کردن و دیدار هرچه بیشتر دانشمندان بنام و بلندآوازه بهره‌گیرد. گذشته از این، باور بر این است که توانایی دانشجو وابسته و درگرو شماره‌ی استادان اوست. بدین‌گونه، او باید نهایت کوشش خود را به کار بندد تا هرچه بیشتر بتواند با بیشترین استادان روزگارش دیدار کند»^۱.

مسافرت‌های علمی و فرهنگی در جهان اسلامی از روزگار نخستین نسل مسلمان آغاز شد. با گشودن سرزمین‌های بیگانه، بسیاری از دانشمندان مسلمان راهی مرکزهای امپراتوری شدند و کانون‌های فرهنگی خود را در جاهای تازه‌گشوده بنیاد نهادند. بدین‌سان، می‌بینیم که:

عبدالله عمر	در مدینه تدریس می‌کرد
عبدالله بن عباس	در مکه تدریس می‌کرد
مُعَاذ بن جبل	در یمن تدریس می‌کرد
ابوموسای اشعری	در بصره تدریس می‌کرد
عبدالله مسعود	در کوفه تدریس می‌کرد
عبدالله بن عمرو عاص	در مصر تدریس می‌کرد
عبدالله بن صامت	در شام تدریس می‌کرد

البته، هرکدام از این یاران پیامبر^(ص) شخصیت و راه و رسم تفکر خود را داشت. گذشته از آن، تنها تنی چند از یاران پیامبر بودند که آگاهی دست اول به برخی از احادیث داشتند. مسلمانان سراپا شیفته‌ی گردآوری احادیث پیامبر^(ص) بودند و تنها راه شرعی، گوش دادن به صحابه‌ای بود که آن حدیث را از پیامبر^(ص) شنیده بود. از اینجا بود که مسافرت آغاز شد.

۱. ابن خلدون، مقدمه، صص ۳۹۹-۴۰۰، و هم نگاه کنید به حاجی خلیفه، کشف الظنون، ج ۱، ص ۲۷.

نسل بعدی دانشمندانی بی‌شمار با توانمندی‌هایی گوناگون به جامعه تحویل داد. گرایش‌ها و اندیشه‌های آنان گونه‌گونی فراوانی داشت. واقعیتی که تفاوت‌هایی چند در کانون‌های آموزشی پدید آورد. نگاهی به نام‌های دانشمندان زیر، گرایش ورشته‌ی دل‌بسته‌ی آنان را به خواننده نشان خواهد داد:

نام دانشمند	شهر
سعید بن مسیب	مدینه
عینه‌الرأی	قبا
عطاء بن رباح	مکه
عطاء بن عبدالله خراسانی	خراسان
حسن بصری	بصره
نخعی	کوفه
مکحول	شام
یحیی بن کثیر	یمامه
طاووس	یمن
یزید بن ابی‌حبيب	مصر

در چنین شرایطی، دانش‌پژوهان مسلمان به گردآوری احادیث و پیوستن به دانشمندان گوناگون دلگرم بودند. دانشجویان زبان، فلسفه و پزشکی نیز به سفرهای علمی دست می‌یازیدند تا به دانش خویش بیفزایند. پرفسور نیکلسن (Nicholson) می‌گوید: «بر روی هم، پژوهشگران و دانش‌اندوزان راهی سه قاره می‌شدند و مانند زنبور عسل سرشار از عسل ناب به بوم و بر خود بازمی‌گشتند تا اندوخته‌های گرانبهای خویش را به شاگردان انبوهی که تشنه‌ی دانش بودند برسانند، و با کوششی بی‌دریغ آثاری دانشنامه‌وار (encyclopaedic) گرد آورند. نگاه‌هایی که در گسترده‌ترین مفهوم واژه، سرچشمه‌های آغازین صنعت و دانش‌های تازه به شمار می‌رود و دانش و آگاهی کنونی، بیش از آنچه به گونه‌ی معمول گمان می‌رفت، از آنها تراویده است».^۲

۱. یاقوت، معجم الأدباء، ج ۴، صص ۴۱۲-۴۱۳، و حسن المحاضرة، سیوطی، ج ۱، ص ۱۳۴.

2. Nicholson, *A Literary History of the Arabs*, p. 281.

چند نمونه‌ی زیر، این کوشش ستایش‌انگیز را به تصویر خواهد کشید:
 جابر بن عبدالله انصاری از مردم مدینه شنید که یکی از شهروندان مصر
 به نام عبدالله جُهَنی حدیثی از پیامبر^(ص) شنیده است؛ آن‌گاه جابری شتری
 خرید و به مصر رفت تا آن حدیث را از او بشنود.^۱

در حالی که جابر توان مالی خرید شتری برای مسافرت خود داشت،
 گویند فرزند خطیب تبریزی نمی‌توانست ابزار سواری بخرد یا حتا کرایه کند تا
 از تبریز به معرّه برود و نسخه‌ی کتاب التهذیب ابومنصور ازهری را، که
 واژه‌نامه‌ی تازی بود، پیش ابوالعلائی معری بازبینی کند. با همه‌ی اینها، این
 ناتوانی مالی او را دلسرد نکرد و او را از گرد راه بازنشانند. او کتاب چندجلدی
 یادشده را در کوله‌باری گذاشت و بر پشت آویخت و پیاده به راه افتاد. کوله‌بار
 چنان سنگین بود و راه چنان دور و دراز که چون به معرّه رسید کتاب‌ها از
 عرق مچاله شده بود.^۲ این شعر از اوست:

«فَمَنْ يَسْأَلُ مِنَ الْأَسْفَارِ يَوْمًا فَيَأْتِي قَدْ سَيَّمْتُ مِنَ الْمَقَامِ

» اگر کسی روزی از راهی شدن‌ها خسته می‌شود

من از ایستادن و ماندن خسته و مانده شده‌ام»^۳

یحیی بن یحیایی لیثی (م: ۲۳۴ ق. / ۸۴۸ م.) در قرطبه‌ی اسپانیا بود. او
 پس از پیوستن به درس فرزندان غربی [سرزمین‌های غرب اسلامی] در
 ۲۸ سالگی به مشرق رفت و به درس امام مالک در مدینه و سفیان بن عیینه
 در مکه پیوست و از لیث سعد، عبدالله وهب و عبدالرحمن بن قاسم در
 مصر حدیث شنید و سپس به اندلس بازگشت.^۴

بُخاری (۲۶۵ ق. / ۸۷۸ م.) جهانگرد و گردآورنده‌ی نامبردار احادیث
 بود. مسافرت‌های گسترده‌ی او خراسان، جبل الطارق، حجاز، شام و مصر را

۱. سیوطی، حسن المحاضرة، ج ۱، ص ۸۸؛ صحیح بخاری، ج ۱، ص ۳۱؛ جامع بیان العلم، ج ۱، ص ۹۴.
 ۲. ابن خلکان، ج ۳۴۶؛ یاقوت، ارشاد، ج ۷، ص ۲۸۶.
 ۳. متن تازی، ص ۳۲۱.
 ۴. ابن خلکان، وفیات، ج ۲، صص ۳۲۰-۳۲۱.

در بر می‌گرفت. او در جست‌وجوی حدیث از شهرهای مرو، نیشابور، ری، بغداد، بصره، کوفه، مکه، مدینه، دمشق، قیساویه، عَسْقَلان و حِمص دیدن کرد. این سفرها ۱۶ سال به درازا کشید.^۱

سهل بن عبدالله تُسْتَری (شوشتری) در پی یافتن پاسخی به یک پرسش در سیزده‌سالگی شهر و مردم میهن خود را ترک گفت. او نخست به بصره رفت، ولی در یافتنِ پاسخی خوشنودکننده کامیاب نشد؛ آن‌گاه، به آبادان گام نهاد و در آنجا بود که حمزة بن ابی‌عبدالله با سربلندی به پرسش او پاسخ گفت: دانش‌آموز نوجوان تا آنجا از استاد نشان پذیرفت که روزگاری دراز در آن شهر ماند و از دانش گسترده‌ی استادش بهره‌ها گرفت.^۲

گویند حُنین بن اسحاق، پزشک پژوهشگر، گفته است: «من چندین مسافرت به جاهای گوناگون کردم تا به دوردست‌ترین شهرهای امپراتوری رُم شرقی (بیزانس) رسیدم؛ هدفم گردآوری کتاب‌های پزشکی برای ترجمه بود و نیز افزودن دانش خویش».^۳

همان‌گونه که پیشتر گفتیم^۴، دانشجویان زبان‌شناسی راهی بیابان (بادیه) می‌شدند تا زبانِ ناب را مستقیم از تازیان سره و شهرنندیده دریافت کنند. حتا اینان در بیابان‌های خشک و سوزان شیفتگی و دل‌بستگی سترگ خود را نشان می‌دادند. ابوالعبّاس، پسرعموی اَصْمَعی در بادیه دلتنگ (homesich) شد و به یاد بوم و برش افتاد و آهنگِ زادگاه خویش کرد، ولی به یک بیابان‌نشین برخوردار و از او شعری شنید. پس از شنیدن شعر، چنان شور و شادمانی به او دست داد که سوگند خورد درباره‌ی بوم و بر و خاندان خویش همه چیز را فراموش کند.

بیرونی، از مردم خوارزم، که در روزگار محمود و مسعود غزنوی پرورش

۱. همان، ج ۲، صص ۶۴۹.

۲. غزالی، احیاء، ج ۳، ص ۵۹.

۳. حُنین، از شهرهای عراق، سوریه و مصر هم دیدن کرد بنگرید به ابن ابی‌اصیبه، عیون الأبناء، ج ۱، ص ۱۸۷؛ قفطی، تاریخ الحکماء، ص ۱۷۳.

۴. نگاه کنید به فصل نخست، بند ج.

یافت، راهی هند شد و در میان هندوان زیست. او به کند و کاو و بررسی در زبان، علم، فلسفه، ادبیات، آداب و رسوم، حقوق، دین، خرافات خاص، شرایط جغرافیایی و طبیعی آن سرزمین پرداخت و دیدگاه‌های خویش را در قالب اثری رنگارنگ از نقل قول‌های هُمِر (Homer)، افلاطون و نویسندگان و فیلسوفان یونانی ریخت.^۱

با همه‌ی اینها، مسافرت‌های علمی از سده‌ی چهارم هجری اهمیت خود را از دست داد، زیرا کار نوشتن احادیث و روایی تکیه‌ی دانشجویان بر پژوهش و خواندنِ گردآمده‌های نگاشته‌شده، بی‌دیدار و گفت‌وگو با حدیث‌دانان (Traditionists)، از راهی شدن به این سو و آن سو به اندازه‌ای فراوان کاست.^۲

در نیمه‌ی دوم سده‌ی پنجم هجری / دوازدهم میلادی، مدرسه‌ها گسترش یافتند و دانشمندترین مردان آن روز برای تدریس به آنجا فراخوانده شدند. بدین سان، سفرهای علمی در راستای مدرسه‌هایی قرار گرفت که دارای تجهیزاتی خوب و بسنده و استادانی بشایسته و کارآمد بود. از این رو، محمد بن اسحاق بن منده (م: ۳۵۵ ق. / ۹۶۶ م.) واپسین راهی‌شوندگان نام گرفت.^۳ او به چنان سفرهای درازی برخاست که پای درس ۱۷۰۰ استاد نشست و در بازگشت به میهن ۴۰ شتر بار کتاب همراه داشت.^۴

باید به مسافرتی دیگر نیز اشاره کرد. این تنها دانشجویان نبودند که به دنبال استادان روان می‌شدند، بلکه دانشمندان و استادان هم برای گردآوری دیدگاه‌ها و اندیشه‌های خویش در رشته‌ای که کار می‌کردند به تکاپو

1. Sayid Ameer Ali, *A Short History of the Saracens*, p. 463.

۲. خطیب بغدادی، تقیید العلم، ص ۱۰۱.
 ۳. این سخن را بی‌چون و چرا نمی‌توان پذیرفت، زیرا ما می‌دانیم که بسیاری از دانشمندان سفرهایی درازمدت پس از آن تاریخ داشته‌اند. برای نمونه، علی بن عساکر (م: ۵۷۱ ق / ۱۱۷۵ م.) برای یادگیری حدیث ناگزیر شد از عراق، مکه، مدینه، کوفه، اصفهان، یهودیه، مرو، قَهْمَن، نیشابور، هرات، سرخس، ابیورد، توس، بسطام، ری و زنجان دیدن کند (یاقوت، معجم الأدباء، ج ۵، ص ۱۴۰).

۴. زرقانی، شرح بر مواهب اللدنیة نگارش قسطنی، ج ۱، ص ۲۳۰.

برمی‌خواستند. آنان به رشته‌های گوناگونی گرایش داشتند، مانند دین، جامعه‌شناسی، آموزش و پرورش، جغرافی و نقشه‌برداری. آنان آثار ارزنده‌ای پدید آوردند که بسیاری از پژوهش‌های نوین بر پایه‌ی آنها استوار است. یعقوبی، استخری، مقدسی، ابن‌حوقل، ناصرخسرو، ابن‌جُبیر، یاقوت و ابن‌بطوطه مشتی از این خروارند.

امکانات و کمک‌هزینه‌ی تحصیلی شایان نگرشی به جهانگردان و راهی‌شوندگان مسلمان پرداخت می‌شد. کتاب بزرگ ابن‌بطوطه دربرگیرنده‌ی نمونه‌هایی است بی‌شمار از چنین یارمندی‌ها. اجازه بفرمایید برای ترسیم این نکته گزیده‌ی صفحاتی چند از سفرنامه‌ی ابن‌بطوطه را با هم بخوانیم:

او می‌گوید: «چون به اَقْصَرَا، شهری از شهرهای زیر فرمانروایی عراق، رسیدیم با امیرشریف حسین روبه‌رو شدیم که صمیمانه از ما پذیرایی کرد و مهمان‌نوازی او بیرون از توصیف بود.^۱ در سیواس، شهری از شهرهای عراق، نیز دعوت اخی‌چَلَبی را پذیرفتیم تا میهمان او باشیم. بسیاری از مردم دیگر می‌آمدند تا میزبانی ما کنند، ولی همین که می‌فهمیدند در روزهای ماندن، میهمان اخی‌چَلَبی شده بودیم دل‌سرد و غمین می‌شدند، در حالی که میزبان ما از این‌که با اویم شادمان بود.^۲

امیر این استان به ما یک اسب، پوشاک و پول هدیه داد. گذشته از این، او به فرمانداران خود در جاهای گوناگون نوشت تا به ما خوش‌آمد گویند و همگی نیازمندی‌های ما را فراهم بینند.^۳ در شهر آرزوم میزبان ما شیخی بود که بیش از ۱۳۰ سال عمر داشت، ولی او خود به هنگام غذا خوردن از ما پذیرایی می‌کرد. روز دوم خواستیم که حرکت کنیم اما این مرد کهن‌سال نگذاشت و با پافشاری اعلام داشت که کوتاه‌ترین مدت برای مهمان‌داری سه روز است.^۴ چون به شهر برکی رسیدیم از نخستین بومی شهر

۱. ابن‌بطوطه، تحفة النظار (سفرنامه‌ی ابن‌بطوطه)، ج ۲، ص ۲۸۶.

۲. همان، ج ۲، ص ۲۹۰. ۳. همان، ص ۲۹۲. ۴. همان، ص ۲۹۵.

خواستیم تا ما را به سرای میزبانان راهنمایی کند. آن مرد وانمود کرد که ما را به همان جا می‌برد، ولی به جای آن به خانه‌ی خودش برد و با روی بازو دست و دل‌بازتر از ما پذیرایی کرد. روز دوم ما را به سرای میزبانان ره نمود.^۱

این بخش را با آوردن گزیده‌ای چکیده از اندرز مهمّ ابوحنیفه به یوسف ابن‌خالد سَمْتی فرو می‌بندیم. هنگامی که از یوسف سَمْتی خواستند تا پس از به پایان رساندن درس ابوحنیفه به زادگاهش بصره بازگردد، برای بدرود نزد استادش رفت. استاد او را نگه داشت و گفت: «پا که در رفتن شتاب نکنی، زیرا هنگامش که رسید، تو را فراخواهم خواند تا راه و روشی برایت شرح دهم که با آن دانش خود را آذین خویش قرار دهی و نه آسیب و گزند؛ و این که چگونه، با دانشمند بودن، دوستی مردم جامعه را برای خود به دست آوری و نه دشمنی‌شان را بر خود برانگیزی». آن‌گاه، سَمْتی در بازگشت درنگ کرد تا آن‌که ابوحنیفه ترتیب دیداری با او داد. استاد در این دیدار با چنین پندی به گفتار نشست:

«گیریم که تو به بصره درخواهی آمد با این فکر غرورانگیز که بالاتر از رده و تراز مردم قرار داری، و در هر مسأله‌ای بحث‌انگیز و جدال‌آفرین همیشه از دیگران چشم خواهی داشت تا دیدگاه‌هایت را بپذیرند». سَمْتی گفت: «آری! چنین خواهم کرد». ابوحنیفه گفت: «چون به بصره درآیی، مردم تو را صمیمانه خوش‌آمد خواهند گفت و دسته‌دسته به دیدارت خواهند آمد، پس با هر کدام برابر جایگاه و پایگاهش رفتار کن. مردم شریف را گرامی دار؛ به دانشمندان احترام بگذار؛ با سالخوردگان مهربان باش و خوش‌رفتار و با جوانان خونگرم و خوش‌برخورد. با توده درآمیز و با مردم نیک و شایسته طرح دوستی افکن و کارگزاران و منصب‌داران را فراموش مکن. مانند تهی‌دستی که چشم به راه محبّت و احترام نیست، بزرگ‌منش باش. به بازدید کسانی که به

۱. همان.

دیدنت آمده‌اند برو؛ از هر محبتی که می‌بینی سپاسگزاری کن و از لغزش‌ها چشم‌پوش. پیوسته با دوستان در تماس باش؛ از بیمار عیادت کن؛ در شادی شاد باش و در اندوه غم‌باش بگو. به دانش رویکرد نشان بده. به تو سفارش می‌کنم که فراتر از درک و برداشت افراد سخن‌نگویی و یا با تندی و درشتی با دیدهای دیگران به ستیز برنخیزی. چنانچه بر سر موضوعی علمی دوگانگی و کشمکش برخاست، اگر از تو پرسیدند، دیدگاه‌هایت را بیان دار و در دانش‌رسانی، دوراندیش و آینده‌نگر باش!^۱

۲۷-۱۶. آموزش زنان^۲

شمار بسیاری از کتاب‌ها و آثاری که برای آموزش زنان در سده‌های میانه خوانده‌ام مرا به این دستاورد رساند که زنان آن روز در خاورزمین، درست مانند باخترزمین، از مجال‌های آموزشی کمتری نسبت به مردان برخوردار بودند. پیش از گام نهادن به بررسی آموزش زنان در جهان اسلام، می‌خواهم گفته‌هایی چند بازنویس کنم تا معیارهای فکری زنان را در جهان مسیحیت (Christendom)، همان روزگار ترسیم کند.

در سراسر سده‌های میانه، به گفته‌ی ویت‌کنودسن (Wieth-Knudsen)، زنان اروپایی برابر «نگرش کلیسای کاتولیک به عنوان موجودی دست دوم» دارای اهمیت چندانی نبودند. ویت‌کنودسن می‌افزاید: «سده‌های میانه بسیار

۱. چکیده‌ی وصیت ابوحنیفه، برگ ب- ۶ آگردآمده در دست‌نوشتی در دانشگاه استانبول.

۲. آهنگ من این است که این بخش را در چارچوب آموزش زنان مسلمان محدود کنم. بدین‌سان، از زنان تازی پیش از اسلام و دیگر مسائل زنان مسلمان، به جز مسأله‌ی آموزش، سخنی به میان نخواهم آورد. کتاب‌های زیر، برای پژوهشگر، جای تهی آنچه را نگفتم پر خواهند ساخت:

(الف) ——— *The Arab Woman* نگارش M. E. T. Mugannam, Tonbridge Printers Limited, 1937.

(ب) ——— *Women in Ayyām al-Arab* نگارش Ilse Lichtenstadter, *The Royal Arabic Society*, 1935.

(پ) ——— *Marriage in Early Islam* نگارش Gertrude H. Sterm, *The Royal Arabic Society*, 1939.

(ت) ——— *The Real Status of Women in Islam*.

می‌باید و مراقبت می‌ورزید تا هیچ‌گونه اختیار و توانی، جز آنچه در چارچوب و هوای تنگ و تاریک خانه‌داری زن بود، به او ندهد».^۱

ما همین دید را در دانشنامه‌ی آموزش و پرورش (*Encyclopedia of Education*)

گسترده‌تر می‌بینیم:

فرانچسکو دا باربرینو (Francescoda Barberino) به یک دختر اشرافی اجازه می‌دهد تا خواندن و نوشتن بیاموزد، چرا که شاید بتواند هنگامی که بزرگ می‌شود کار املاک و دارایی‌های خودش را اداره کند. البته، این اجازه، دختران بزرگ‌زاده‌ی درباری و زمین‌داران، قاضیان، پزشکان و دیگر اشراف را دربر می‌گرفت. او دیرگاهی در این آهنگ دودل بود و سرانجام بر آن شد که بهتر است زنان خواندن و نوشتن یاد نگیرند. او درباره‌ی دختران بازرگانان و پیشه‌وران هرگونه آموزشی را ممنوع اعلام می‌دارد.^۲

جان لنگدن دیویس (John Langdon Davies) در کتاب تاریخ کوتاهی از زنان تصویر همانندی از زنان لایه‌ی بالای آن روزگار به دست می‌دهد. او می‌پرسد: «بانوی اسواران (شوالیه *chivalry*) چگونه در کاخ خود می‌زیست؟ نخست، او در بسیاری از موردها از آموزش ابتدایی و ساده برخوردار بود. چه‌بسا ساعت‌ها مانند یک کودک با آموزگار سرخانه (*tutor*) سر می‌کرد یا در گونه‌ای مدرسه‌ی غیررسمی (*amateurish*) به او خواندن یاد می‌دادند. زنان به آن اندازه به یادگیری و آموزش دست می‌یافتند که می‌توانستند داستان‌های کوتاه و بلندی را که از دوره‌گردان و کولیان می‌خریدند بخوانند، آن هم ترانه‌گونه، و سپس آنها را به خواستاران دست به دست می‌فروختند.^۳ با اطمینان می‌توان گفت که زنان لایه‌های پایین‌تر به همین اندازه از آموزش هم

— Knudsen, Arthur G. Chater, p. 209. ترجمه از دانمارکی K. A. Wieth نگارش *Feminism* — (ج) 209.

۱. ص ۲۰۹ کتاب یادشده‌ی ویت کنودسن در بند ج.

2. *The Encyclopedia of Education*, Vol. 5, p. 1790.

3. John Langdon Davies, *A Short History of Women*, p. 299.

دسترسی نداشتند». آ. ابراهیم (A. Abram) چکیده‌ی خوبی از شرایط آموزش زنان در انگلستان پس از سده‌های میانه می‌نگارد: «اهمیت و توجه کمتری به آموزش زنان داده می‌شد تا مردان، و زنان به سطح دانش بسیار پایین‌تری دست می‌یافتند». لاتور-لندری (Latour-Landry)، که در این زمینه مرجعی سترگ به شمار می‌رود، آرزو داشت تا دخترانش بتوانند بخوانند و می‌اندیشید که: «خانم‌ها می‌بایست به مدرسه بروند تا از کتاب مقدس فضایل بیاموزند. گذشته از این، آنان به کارهای خانه بهتر خواهند پرداخت و با کارهای اهریمنی به پیکار خواهند برخاست و راه و روشی درست خواهند داشت». با همه‌ی اینها، چنین پیداست که او آموزش فکری و فرهنگی بیشتر و بالاتری برای زنان نخواسته است. مردان در میراث خود هرگز موقوفه‌ای و هزینه‌ای برای آموزش و تحصیل دختران به جا نمی‌گذاشتند، ولی به جای آن هزینه‌هایی [جهیزیه] برای ازدواج آنان در نظر گرفته می‌شد که به آنان می‌پرداختند. شاید بسیاری از پدران و مادران به این دل‌خوش بودند که دخترانشان بتوانند آموزش ابتدایی کمی بیاموزند و دانش کاربردی بسنده‌ای از مسائل خانه‌داری، که بایسته‌ی خانه‌دار شدن است، بدانند.^۱

این است دختر اروپایی، آن‌گونه که دانشمندان غربی توصیفش کرده‌اند. دختر اروپایی را رها می‌کنیم و به سوی زن مسلمان بازمی‌آییم. من با آن دسته از نویسندگانی که می‌گویند آموزش در میان زنان پا به پا و به اندازه‌ی مردان گسترش داشت، هم‌نوا نیستم. بی‌تردید، زنانی چند از امکانات آموزشی و تحصیلی بهره‌ور بودند، ولی تا جایی که می‌دانم، برگه‌ای در دست نیست تا گسترش آموزش را در میان زنان نشان دهد. بی‌گمان، اندازه‌ی زنان باسواد و درس‌خوانده نسبت به بی‌سوادان بسی کمتر از شماره‌ی مردان بود. شاید کسی این پرسش برایش به میان آید که چرا با آنکه دین اسلام جنس را سدّ

1. A. Abram, *English Life and Manners in the Later Middle Ages*. p. 218.

راه دانش‌اندوزی نمی‌داند، وضع چنین بود؟ در نگاه من، دلیل آن در دشواری‌هایی نهفته است که به گونه‌ی معمول بر سر راه جوینده‌ی دانش سبز می‌شود. سفرهای علمی، مسافرت‌های بسیار درازمدت و پشت سر هم، تقریباً برای درس خواندن گریزناپذیر می‌نمود و دانشجویان ناچار بودند گونه‌گون سختی‌ها را به دوش کشند. زن تازی آمادگی انجام چنان بار سنگین و سختی را نداشت، زیرا در جامعه، کار و وظیفه‌ی مقدسی داشت. پیشه‌ای که شاعری تازی آن را در قالب شعر ریخته است:

«كُتِبَ الْقَتْلُ وَالْقِتَالُ عَلَيْنَا وَعَلَى الْغَانِيَاتِ جِرُّ الدُّيُولِ

«بر ماست تا دلیرانه بجنگیم،

دامن‌کشی و ناز شایسته‌ی زنان است»

بدین گونه، در سنجش با مردان مسلمان، شمار زنان باسواد به آنان نمی‌رسید.

با همه‌ی اینها، به شمار شایان نگرشی از زنان فرصت و امکان داده می‌شد تا در هر رشته‌ای از فرهنگ آن روز شرکت جویند.

با اشاره به سخن بلاذری، از نخستین روزهای اسلام آغاز می‌کنیم. او می‌گوید: «در آغاز اسلام، پنج بانوی عرب خواندن و نوشتن می‌دانستند. او نام حَفْصَه، دختر عمر، امّ کلثوم، دختر عُبَیْه، عایشه، دختر سعد، کریمه، دختر مقداد و بالاتر از همه شفاء، دختر عبدالله عدویه را می‌نگارد. شفاء به حفصه درس می‌داد و پیامبر^(ص) از او خواست تا به حفصه، پس از زناشویی‌اش با پیامبر^(ص)، همچنان درس بدهد. دو همسر دیگر پیامبر به نام‌های عایشه و امّ سلمه تنها خواندن می‌دانستند و نه نوشتن»^۱.

آموزش خصوصی شفاء به حفصه الگو و نمونه‌ای بود برای آموختن به دختران. من مدرکی نیافتم تا نشان دهد که دختر به مکتب (کتاب) می‌رفت

یا زنان در کنار مردان درس می‌خواندند. گویند، دسته‌ای از زنان با پیامبر^(ص) دیدار کردند و از او خواستند تا یک روز در هفته را به آموزش خانم‌ها و بزرگی دهد. پیامبر^(ص) چنین کرد و پیوسته آنان را برای یادگیری و واداشتن بدین کار، دیدار می‌کرد. برخی از نویسندگان در این باره به نادرستی افتاده‌اند. خلیل طوطح در صفحه‌ی ۶۹ کتاب التریبة والتعليم عند العرب خود سه بازگویی را به الأغانی پیوند می‌دهد^۱ تا ثابت کند که دختران با پسران در یک مکتب

۱. نام مرجعی که نویسنده می‌آورد، برای نخستین و دومین الأغانی، ج ۱، ص ۴۹ است و برای سومی ج ۲۱، ص ۴۸. عنوان آن فصل در کتاب طوطح البنت و المکتب است. اگر به الأغانی مراجعه کنیم می‌بینیم که نخستین متن بازنویسی دکتر اهوانی این است: «در کوفه مردی بود به نام علی بن آدم که عاشق کنیزی از مردم شهر خود (کوفه) بود. آن کنیز دختر بچه بود و به مکتب (کتاب) می‌رفت؛ علی نزد آموزگار (مکتب‌دار) می‌آمد و پیش او می‌نشست و به دخترک نگاه می‌کرد. آن دختر بزرگ شد و مهترش او را به یکی از هاشمیان فروخت و علی بن آدم در اندوه او جان سپرد» (الأغانی، ج ۱۴، ص ۴۹، چاپ دوساسی).

دومین متن را می‌خوانیم:

قطرانی خنیاگر از محمد بن حسن به من خبر داد که می‌گفت: خلیل معلم «خلیلان» نام داشت و کودکان را تربیت می‌کرد و به کنیزکان در یک‌جا موسیقی می‌آموخت. کسی که پیش او بود به من گفت: روزی نزد خلیلان بودم که به سوی پسر بچه‌ای در رفت و آمد بود. آن پسرک این فرمایش خداوند بزرگ را پیش آموزگار (خلیل) می‌خواند: «و از مردم هر کس سخن بیهوده خربداری کند از راه خدا ندانسته گمراه می‌افتد (لقمان، ۳۱)» آن‌گاه، دختر بچه‌ای، که به سویش در رفت و آمد بود، می‌نگریست و می‌سرود:

إِغْتَادَ هَذَا الْقَلْبَ بَلْبَالَهُ   إِنَّ قَرَّبْتُ لِلْبَيْنِ أَجْمَالَهُ

«اگر شتران او برای جدایی، نزدیک شوند- این دل را به شور و اندوهش خوگر خواهد ساخت» (همان، ج ۲۱، ص ۴۸، چاپ مصر) هنگامی که به این دو متن می‌نگرم، نمی‌توانم با دکتر طوطح همداستان شوم، زیرا در روزگاران نخست اسلام، دختر آزاد بهره‌ی چشمگیری از آموختن برمی‌گرفت و نه بنده یا برده. این دو بازگویی به بردگان وابسته است و نه آزادگان و نمی‌توان آن‌را به همگان سرایت داد و گفت که دختران با پسران در یک مکتب درس می‌خواندند چه بسا آمیختگی دو جنس برای بردگان ناخوشایند به شمار نمی‌آمد، ولی برای آزاد زنان و آزاد مردان ناپسند می‌نمود همان‌گونه که در بازگویی نخست و دوم می‌بینیم، منظور از آموزش کنیزکان آن اندازه فرهنگ و سواد نبود که بخواهند برای خواندن خود یا موسیقی پولی بپردازند. بازگویی دوم خیلی از موضوع دور می‌نماید، زیرا موسیقی پیشه‌ای دیگر است که آن آموزگار، اتفاقی و بختکی آن‌را می‌دانسته است و به چنین کار عجیبی می‌پرداخته است. این روزها برخی از آموزگاران در مکتب‌های روستایی پاره‌ای از کارهای دستی سبک و آسان را به کودکان می‌آموزند و بر بچه‌های آن مکتب نظارت می‌کنند. در حقیقت، این دختر بچه به مکتب پیوستگی نداشت [متن تازی، صص ۳۳۱-۳۳۲].

درس می‌خواندند، ولی این سه بازگویی نگاشته‌آمده در کتاب، این نکته را نشان نمی‌دهد. اهوانی، در پرداختن به این موضوع، بیانی دوگانه دارد. او نخست می‌گوید که دختران در مکتب درس می‌خواندند،^۱ ولی فراتر که می‌آید از دیدگاه خود چشم می‌پوشد و می‌نگارد: «رسم و آیین برای دختران این بود که درون خانه به آموزش نشینند».^۲

من بر آنم که دختر مسلمان سده‌ی میانه، خصوصی درس می‌خواند. این دید را در دیباچه‌ی آداب المعلمین ابن‌سحنون می‌خوانیم: «بارها پدر به دختران خود در خانه درس می‌داد، چنان‌که ابن‌مسکین (م: ۲۷۸ ق. / ۸۹۱ م.) پیوسته برای تدریس به شاگردان تا نماز عصر می‌نشست و آن‌گاه دو دختر و دختران برادر و نوه‌هایش را فرامی‌خواند و به آنان قرآن و دانش دیگر می‌آموخت».^۳

اعشی، شاعر بلندآوازه، به دخترش درس می‌داد تا این‌که زنی دانش‌آموخته شد و چنان ذوقی یافت که شعرهای تازه‌سروده‌ی پدر را به نقد و خرده‌گیری نشست.^۴

گاهی مرّیان و آموزگاران خصوصی را برای آموزش وابستگان و خویشاوندان همسر امیران و توانگران می‌گماردند.^۵

— در ایران، پسرچگان و دخترچگان پا به پای هم و در کنار یکدیگر به مکتب می‌رفتند و درس می‌خواندند و هنوز هم در شهرهای کوچک و روستاهایی که مکتب هست چنین می‌کنند. گه‌گاه مکتب‌خانه‌هایی ویژه‌ی پسران و دختران هم داشته‌ایم، و مکتب‌دار می‌توانست زن باشد یا مرد. به زن مکتب‌دار «آتو» می‌گفتند که به ویژه این اصطلاح به زنانی که روضه‌خوانی یا نوحه‌سرایی می‌کردند نیز گفته می‌شد و به مرد مکتب‌دار «ملا». ترکیب «ملا- باجی» نیز به زن مکتب‌دار گفته می‌شد. استدلال نویسنده و تأکیدش بر این پایه که تنها دخترچگان برده (کنیز) با پسران در یک مکتب درس می‌خواندند و این کار برای بردگان ناخوشایند به شمار نمی‌آمد بی‌پایه می‌نماید، زیرا به مکتب رفتن کاری فرومایه و ناپسند نبوده است تا آزاددختران از آن بگریزند و آن را به دیده‌ی ننگ و زشتی بنگرند، آن هم با همگانی ساختن و تأکید اسلام بر همگانی و ملی کردن کانون‌های آموزشی — مترجم.

۱. محمد فؤاد ال‌اهوانی، التعلیم عند القابسی، ص ۸۷. ۲. همان، ص ۱۶۳.

۳. همان، ص ۲۲. ۴. الأغانی، ج ۱۵، ص ۱۰۶.

۵. ابن‌سحنون، آداب المعلمین، ج ۱۵، ص ۱۰۶.

اسد بن فرات به دخترش اسماء و امام سحنون به فرزندش خدیجه درس می‌داد.

با همه‌ی اینها، همراه با آموزش خصوصی، شمار شایانِ نگرشی از زنان به انجام پژوهش‌های چشمگیری به ویژه در فقه دست یازیدند. عایشه، همسر پیامبر (ص)، به ستایش زنانِ انصار زبان می‌گشود که شرم، راه مهارت یافت آنان را در دین نمی‌بندد.^۱

زن مسلمان تنها آموزش اسلامی به دست نیورد، بلکه منش و شخصیت اسلامی را هم فراگرفت. در این پیوند، نمی‌توانم از آوردن داستانی زبان‌زد، که نشانگر درجه و ترازوی است که یک بانوی مسلمان بدان رسیده است، چشم‌پوشی کنم:

در سال ۷۳ هجری / ۶۹۲ م. سپاهیان حجاج بن یوسف لشکر عبدالله زیر را که دعوی خلافت می‌کرد درهم شکست. بسیاری از پیروان عبدالله و از آن میان گروهی انبوه از هم‌قبیلگی‌های او به محاصره درآمدند. عبدالله زیر نومیدانه سوی مادرش اسماء، دختر ابوبکر، رفت که همگویی زیرین چهره بست:

عبدالله: «مادرم! هوادارانم مرا رها کردند. هنوز تنی چند شکست‌خورده در کنار من‌اند. هر لحظه بیم آن می‌رود که از یاری‌کردنم بازایستند. در این میان، دشمنم آماده است تا شرط‌های تسلیم مرا بپذیرد. مرا از سرِ مهر راهنمایی کن!»

اسماء: «آه! فرزندم! تو خودت را بهتر از من می‌شناسی، اگر پنداری که حق با توست و تو برای حق پیکار می‌کنی، تا مرگ به جنگ برخیز! اگر چیزهایی اینجهانی می‌خواهی، پس تو بنده‌ای زشتکار و بدمنشی که برای هدفی ناچیز و پوچ خود و هوادارانت را به نابودی می‌کشانی. اگر برحقی،

ناتوانی یارانت نباید تو را از راه بیندازد که از آزادگان چنین کاری نشاید. فراموش مکن که دوستان تو به همان علت جان دادند که تا واپسین دم زندگی می‌بایست از آن دفاع کنی؛ یا کشته شوی و یا پیروز. همچنین، به یاد داشته باش که تو جاوید و نامردنی نیستی. از دید من، یک ضربه‌ی شمشیر در بزرگی و شرف، بهتر است تا یک ضربه تازیانه در خواری و زبونی».

عبدالله: «مادر! می‌ترسم که مردم شام مرا بکشند یا تکه‌تکه‌ام کنند. آنان برادرم را کشتند».

اسماء: «پس! گوسفند پسر از ذبح شدن، از درد پوست کندن نمی‌هراسد. بی‌ترس و بی‌هراس برو ای عزیز من!»^۱

در بستر روزگاران و با پراگندگی فرهنگ چنان‌که پیشتر گفته آمد، می‌بینیم که زن مسلمان تقریباً در همه‌ی تکاپوها شرکت می‌جست. در

۱. ابن عساکر، تهذیب تاریخ دمشق، ج ۷، صص ۴۱۵-۴۱۶؛ ابن اثیر، الکامل، ج ۴، ص ۱۴۷.

این داستان را در تاریخ بیهقی، می‌خوانیم:

«حجاج با لشکر بیامد و با عبدالله جنگ پیوست و مکه حصار شد و عبدالله مسجد مکه را حصار گرفت و جنگ سخت شد، و منجینق سوی خانه روان شد و سنگ می‌انداختند تا یک رکن فرود آمد و عبدالله چون کارش سخت تنگ شد از جنگ بایستاد. و حجاج پیغام فرستاد سوی او که از تو تا گرفتار شدن یک دو روز مانده است، و دانم که بر امانی که من دهم عزیزاً مکرماً، آن‌گاه او داند که چه باید کرد، تا در حرم پیش ویرانی نیفتد و خون‌ها ریخته نشود». عبدالله گفت: «تا در این بیندیشم». آن شب با قوم خویش که مانده بودند رای زد. بیشتر اشارت آن کردند که بیرون باید رفت تا فتنه بنشیند و آلمی به تو نرسد. وی نزدیک مادر آمد، اسماء و دختر ابوبکر الصدیق بود رضی الله عنه. و همه حال‌ها با وی بگفت. اسماء زمانی اندیشید پس گفت: «ای فرزند، این خروج که تو بر بنی امیه کردی دین را بود یا دنیا را؟» گفت: «به خدای که از بهر دین را بود، و دلیل آن‌که نگرفتم یک درم از دنیا، و این تو را معلوم است». گفت: «پس صبر کن بر مرگ و کشتن و مثله کردن چنان‌که برادرت مُصعب کرد، که پدرت زبیر عوام بوده است و جدت از سوی من ابوبکر صدیق رضی الله عنه. و نگاه کن که حسین علی - رضی الله عنهما - چه کرد. او کریم بود و بر حکم پسر زیاد عبدالله تن نداد». گفت: «ای مادر، من هم بر اینم که تو می‌گویی، اما رأی و دل تو خواستم که بدانم در این کار. اکنون بدانستم و مرگ با شهادت پیش من خوش گشت، اما می‌اندیشم که چون کشته شوم مثله کنند. مادرش گفت چون گوسپند را بکشند از مثله کردن و پوست باز کردن دردمش نیاید...» (تاریخ بیهقی، به تصحیح دکتر علی‌اکبر فیاض، مشهد، دانشگاه مشهد، ج ۲، ص ۳۲۷) -

صفحات زیر به کوتاهی از نقشی که زن مسلمان در رشته‌های گوناگون دانشی بازی کرده است سخن خواهیم گفت.

۱۷-۲۷. درس‌های دینی

پیداست که فقه و حدیث مایه‌هایی بود که خانم‌ها به آنها دلبستگی داشتند. زنان بسیاری داریم که در میان حدیث‌دانان و فقیهان می‌توانند چهرگانی برجسته به شمار آیند.

یادداشت‌های زیست‌نامه‌ای (biographical) درباره‌ی ۱۵۴۳ حدیث‌دان زن، که در روزهای آغازین اسلام پرورش یافتند، در کتاب الاصابة فی تمییز الصحابة ی ابن حجر عسقلانی، تهذیب الأسماء نووی، تاریخ بغداد خطیب بغدادی و الضوء اللامع سخاوی آمده است. همگی این سرگذشت‌ها فضای گسترده‌ای را به زنانی ویژگی داده است که برای آموزش و دانشوری‌شان نامبردار بوده‌اند.

اینک، گزارشی کوتاه از چند زن سرشناس برای نشان دادن شایستگی‌شان در مطالعات و پژوهش‌های دینی خواهد آمد:

در این زمینه برتری را باید به عایشه، همسر پیامبر، داد. در خبر آمده است که پیامبر خدا^(ص) به یارانش فرمود که برای نیمی از دستوره‌های دینی خود به عایشه تکیه کنند. او مستقیم هزار حدیث از پیامبر دریافت داشت.^۱ نفیسه، دختر حسن بن زید، از تبار علی^(ع)، در حدیث به اندازه‌ای معتبر و مرجع بود که امام شافعی به هنگام اوج ناماوری‌اش در فسطاط مصر پای درس او می‌نشست. در حلقه‌ی درس این زن بسیاری از دانشمندان نامی و مجتهدان زانو می‌زدند.^۲

فاطمه، دختر اقرع، دانشمندی بنام بود و هنر خوشنویسی داشت. او پای

۲. ابن خلکان، وفيات، ج ۲، ص ۲۵۱.

۱. نووی، تهذیب الاسماء، ص ۸۴۸.

درس بسیاری از استادان درخشان نشست و دانش پژوهان بسیاری از این زن دانش اندوختند.^۱

شیخه شهده، که «فخر النساء» نام گرفته بود، در مسجد جامع بغداد آشکارا برای انبوهی از دانشجویان درباره‌ی دانش‌های دینی، ادبیات، آرایه‌های سخن (فنون بلاغی) و شعر درس می‌داد. او در تاریخ اسلام مقامی پیدا کرد همتای برجسته‌ترین عالمان.^۲

زینب، دختر عبدالرحمن شعری، بانویی دانشمند بود که نزد فقیهان برجسته و به نام آن روز درس خواند و گاهی نامه‌هایی (اجازه) از آنان گرفت. ابن خلکان بیان می‌دارد که در سال ۶۱۰ ق. / ۱۲۱۳ م. هنگامی که دوساله بود، زینب به او گواهی‌نامه (اجازه) داد^۳ - راه و رسمی که در آن روز برای خجستگی و دلگرمی کودکان رایج بود تا به کوششی پیگیر برخیزند و در آینده شایستگی خویش را برای داشتن این اجازه نشان دهند.

زینب از محمد بن ابوالقاسم ابوبکر نیشابوری، ابومظفر قشیری و دیگران دانش اندوخت و از حافظ ابوالحسن فارس، علامه ابوالقاسم زمخشری، نویسنده‌ی کشف، و دیگر حدیث‌دانان اجازه‌ی بازگویی حدیث گرفت.

سرانجام، شایان یادآوری است که در حلقه‌ی درس غنیده، مادر بزرگ ابوالخیر تینانی اقطع، گروهی بیش از ۵۰۰ دانشجوی مرد و زن می‌نشستند.^۴ باید به دانش زنانی اشاره کرد که بسیاری از دانشمندان مرد به ژرفی خود را وام‌دار دانش و راهنمایی آنان می‌دانند.

خطیب بغدادی، دانشمند برجسته، شاگرد کریمه، دختر احمد مروزی، بود. او صحیح بخاری را برای خطیب تفسیر و شرح کرد.^۵

۱. ابن اثیر، الكامل، ج ۱۰، ص ۱۰۸.

2. Ameer Ali, *The Spirit of Islam*, p. 255.

۳. ابن خلکان، الوفيات، ج ۱، ص ۲۷۸.

۴. الشکوی، نشریافته در مجله‌ی آسیایی *Journal Asiatique*، سال ۱۹۳۰.

۵. یاقوت، معجم الأدباء، ج ۱، ص ۲۴۷.

در میان استادان بی‌شمار ابن‌عساکر، به نام هشت زن برمی‌خوریم.^۱ ابوحنیفانِ غرناطی به هنگام شمارش استادانش به ویژه از سه بانوی برجسته: مونسه، دختر ملک کامل؛ شامیه، دختر حافظ؛ و زینب، دختر عبداللطیف بغدادی یاد می‌کند. ابوحنیفان هشتاد و یک استاد زن داشت.^۲ دو بانوی برجسته به نام‌های عایشه، دختر محمد، و زینب، دختر کمال‌الدین، به جهانگرد نامی ابن بطوطه اجازه (گواهی‌نامه) دادند.^۳

۲۷-۱۸. ادبیات

این واقعیت دانسته و آشکار است که زنان، شاعران و رسازبانانی برجسته و نامی شدند. آنان در بسیاری از موردها همپا یا چه‌بسا فراتر و بهتر از مردان همروزگارشان در این راه گام برداشتند. نَضْرُ بن حارث به پیامبر^(ص) دشنام می‌داد و پیش از هجرت پیوسته او را هجو می‌کرد و برای حضرت دشواری سهمگینی می‌آفرید. هنگامی که او در پیکار بدر به چنگ افتاد، پیامبر^(ص) دستور داد تا او را بکشند. خواهر او به نام قتيله در سوکِ برادر شعری استوار و شورانگیز سرود که آغاز آن این است:

لِیَسْمَعَنِی النَّضْرُ اِنْ نَادَيْتَهُ كَيْفَ يَسْمَعُ مَيْتًا لَا يَنْطِقُ؟

«اگر نضرا بانگ دهم، صدایم شنود؟»

یا مرده‌ای که سخن نمی‌گوید چگونه می‌شنود؟»

تا آنجا که:

مَا كَانَ ضَرْكُ لَوْ مَنَّتَ وَرَّيْمًا مَنْ الْفَتَىٰ وَهُوَ الْمُغِيظُ الْمُحْتَقُّ

«ای محمد! چه زیان بود تو را اگر چشم می‌پوشیدی؟»

چه‌بسا جوانمرد که خشمگین دژمناک است و در می‌گذرد»

۱. همان، ج ۵، ص ۱۴۰؛ نعیمی، ج ۱، ص ۱۰۱. ۲. مقری، نفع الطیب، ج ۱، ص ۶۰۷.

۳. ابن بطوطه، تحفة النظائر، ج ۱، ص ۲۴۲.

پس از شنیدن این شعر، پیامبر^(ص) فرمود: «چنین شعری پیش از کشتن، می‌توانست آن مرد بزهکار را رهایی دهد».^۱

همسر فرزدق بدان اندازه ادیبی نکته‌بین بود که شوهرش او را به داوری میان شعر خود و رقیبش جریر نشانده. داوری او در بهترین تعبیرها این بود: «شعر جریر در شیرینی بر شعر تو چیره آمده است، ولی در تلخی‌اش با آن تو انباز است».^۲

صَفِیّه، از مردم اشبیلیه (اسپانیا)، گذشته از استعدادهای شعری و سخنوری در هنر خوشنویسی از دیگران برتر بود. خطّ خوش او بی‌چون و چرا ستایش برمی‌انگیخت و برای تقلید ماهرترین رونویسان یک سرمشق بود.^۳ زینب و حَمَدَه، دختران زیاد، شاعرانی توانا بودند و در گونه‌گون رشته‌های دانشی و آموزشی شعر می‌سرودند. آنان دخترانی زیبا، دارا، شیرین و فریبا و باشرم و حیا بودند. عشق به ادبیات آن دورا به همنشینی با دانشمندانی می‌کشانید که خوددار و نیک‌منش بودند، ولی این دوهرگز جنس (زن بودن) خود را فراموش نمی‌کردند.^۴ مریم، دختر یعقوب انصاری، شاعر و معلّم ادبیات بسیار خوبی بود. او انجمن درسی ویژه‌ی بانوان به پا ساخت که برای بهره‌وری از دانش او گردش حلقه می‌زدند.^۵

بدانیه که یک کنیز بود پیش مهترش ابومطرف عبدالرحمن درس خواند، ولی از او برتر می‌نمود. او کامل، نوشته‌ی مبرّد و نوادر، نگاشته‌ی قالی را فراگرفت و بر هردوان شرح نوشت. این زن در دانش عروض استاد بود. ابوداود سلیمان نجاح می‌گوید که من دو کتاب کامل و نوادر را پیش این زن خواندم و دانش عروض را از او آموختم.^۶

۱. ابن هشام، السیره، ج ۲، صص ۱۱۸-۱۱۹. پیامبر فرمود: «اگر این شعر را پیش از کشتن نضر می‌شنیدم او را می‌بخشیدم».
۲. جاحظ، البیان والتبیین، ج ۲، ص ۹۳.

3. Ameer Ali, *A Short History of the Saracens*, p. 569.

۴. مقری، نفع الطیب، ص ۱۱۴۲؛ الاحاطة فی اخبار غرناطه، ج ۱، ص ۳۱۵، و یاقوت، معجم الأدباء، ج ۴، ص ۱۴۴. ۵. مقری، نفع الطیب، ص ۱۱۴۳. ۶. همان، ص ۱۰۷۸.

حَفْصَه‌ی رَکونیه از شهر غرناطه، دختر حاج رکونی، در نجابت، زیبایی، دارایی و استعداد زبان‌زد بود. شعرهایی که یاقوت و ابن‌خطیب از او بازنویس کرده‌اند بسیار لطیف است. او در کاخ خلیفه منصور عبدالؤمن ابن‌علی آموزگار و مرتبی زنان (دربار) بود. خلیفه‌ی یادشده بر سر عشق حفصه بر رقیب خود ابوجعفر احمد بن عبدالملک وزیر خشم گرفت.^۱

دست‌نویست ارزشمندی به نام نزهة الجلساء فی أخبار النساء نگارش سیوطی در کتابخانه‌ی ظاهریه‌ی دمشق نگه‌داری می‌شود که زیستنامه‌ی کوتاهی از سی و هفت زن شاعر را با گزیده‌ای از شعرهای نغزشان دربر دارد. اینک، یکی از آن میان: تقیه ام‌علی دختر ابوالفرج (م: ۵۷۷ ق. / ۱۱۸۱ م.) بانویی با استعداد و شاعری برجسته بود. او به مناسبتی در ستایش تقی‌الدین عمر، برادرزاده‌ی صلاح‌الدین ایوبی، شعری سرود. در این شعر که بزمی است شاعر به زیبایی از جام می و مطرب و نی سخن ساز کرده است.

تقی‌الدین پس از شنیدن شعر تقیه، ادعا کرد که این بانوی شاعر در شعر بزمی و غنایی تجربه دارد. شاعر آن‌گاه، شعری رزمی سرود و مو به مو از آوردگاه و جنگ و ستیز سخن گفت و از جنگ‌افزارها سیمایی واقعی ترسیم کرد و آن را با یادداشتی پیش تقی‌الدین فرستاد با این توضیح که در توصیف نشست بزم و می‌گساری همان اندازه تجربه دارد که در ترسیم صحنه‌ی رزم. تقی‌الدین با دیدن این شعر، توان آفرینشگری و تخیل والای آن شاعر زن را ستود.^۲

۱. یاقوت، ارشاد، ج ۴، صص ۱۱۹-۱۲۰؛ الاحاطة، ج ۱، صص ۳۱۶-۳۱۸.
 ۲. برگ ۳ و ب. تقیه در دمشق به سال ۵۰۵ ق. / ۱۱۱۱ م. دیده به جهان گشود و در ۵۷۷ ق. / ۱۱۸۱ م. جهان را به درود گفت. رابعه‌ی عدویه شاعری ادیب و عارفی ژرف‌بین و پارسا بود گزاره‌های پاکدلی، پرستش و نیایش و نیک‌منشی این زن زبانزد است. او در نیایش خدا سبکی دارد سرشار از نازکی، نغزی و نابی و یکرنگی. از گفته‌های اوست: «خدایا! آیا دلی را که در خود، عشق تو را دارد با آتش دوزخ می‌سوزانی؟!»

۲۸-۱۸. موسیقی و ترنم^۱

«ه. ج. فارمر (H. G. Farmer) می‌گوید: «موسیقی از گهواره تا گور، از لالایی تا مرثیه همگام عرب بوده است و چنین می‌نماید که در هر لحظه‌ای از زندگی‌اش - در شادی و غمگینی، کار و سرگرمی و بازی، پیکار و آیین نیایش -، ترانه‌هایی ویژه به کار می‌رفته است. تقریباً در آن روزها هر عرب دارا و پولدار دخترک آوازه‌خوانی داشت و بودنش چنان در خانه لازم بود که امروز پیانو در خانه‌ی ما لازم می‌نماید». خواننده از این بیان می‌تواند شمار انبوهی از دخترانی را که در موسیقی و خواندن مهارت داشتند تصور کند. برای توضیحات بیشتر درباره‌ی آنان به کتاب معروفِ الأغانی اشاره می‌کنیم. در اینجا، بر پایه‌ی کتاب‌های نه‌ایة الأرب و نفع الطیب از این دختران به کوتاهی یاد می‌کنیم:

جمیله یکی از پیشین‌ترین آوازخوانان مسلمان بود که معبد، ابن‌عایشة، حَبَّابَة، سَلَامَة، عقیله، خالدة و ریحة دانش و هنر خواندن را از او آموختند. معبد، آوازخوان برجسته، پیوسته اقرار می‌کرد که او و همکارانش دستاورد آموزش جمیله‌اند و بی‌شاگردی او به این پایه از ناماوری نمی‌رسیدند. او در چشم و هم‌چشمی میان ابن‌سریح، غرید و معبد و دیگر خنیاگران آن روز به داوری می‌نشست.^۲

— زبیده امّ جعفر، همسر هارون‌الرشید، شعر می‌سرود و با مردان در زمینه‌های گوناگون فرهنگی و اندیشه‌گری به گفت و شنود می‌نشست. شعر او لطافتی داشت و نامه‌هایی منظوم به همسرش هارون می‌نگاشت. هنگامی که جنگ میان محمد امین و برادرش مأمون درگرفت، شعری سرود و برای مأمون فرستاد و او را به ترک جنگ اندرز داد و چون فرزندش امین در این نبرد کشته شد در سوگ او شعری نغز سرود. مسعودی، مروج الذهب، المطبعة البهية، ۱۳۴۹ هـ، ج ۲، صص ۳۱۵-۳۱۶ [متن تازی، صص ۳۳۸-۳۳۹].

1. Sir Thomas Arnold (ed.), *The Legacy of Islam*, p. 358.
[میراث اسلام، ویراسته‌ی سیر تاماس آرنولد، ص ۳۵۸ (متن انگلیسی) و صص ۱۳۶-۱۳۷ ترجمه‌ی فارسی به دست شادروان مصطفی عکرم، (تهران، انتشارات ابن‌سینا). مترجم نام ایرانی‌ها را به متن افزوده است: «وقتی که خوب دقت کنیم می‌بینیم که زندگانی ایرانی‌ها و اعراب از گهواره تا گور با موسیقی توأم بوده...» - مترجم].

۲. بنگرید به الأغانی، ج ۳، صص ۱۲۴-۱۴۸؛ نویری، نه‌ایة الأرب، ج ۴، صص ۲۳۱-۲۳۷.

دنانیر، که به خاندان برمکیان وابسته بود، شاعری توانا، نوازنده‌ای چیره‌دست و خواننده‌ای سرآمد بود. او گذشته از آن‌که در خوانندگی از همه سر بود، در زیبایی، هوش و ادبیات آوازه داشت. اصفهانی می‌گوید که دنانیر در هنر خوانندگی کتابی نوشته است.^۱

عُلیّه، دختر مهدی خلیفه‌ی عبّاسی و خواهر هارون‌الرّشید، شاعری پرمایه بود. او و برادرش ابراهیم مهدی در خوانندگی بی‌همتا بودند، ولی گویند خواهر از برادر برتر بود. عریب، آوازخوانِ نامی، هنگامی که خواندن عُلیّه را با آوای نپی برادرش یعقوب شنیده بود آن روز را بهترین روز زندگی‌اش توصیف کرد.^۲

عُلیّه عاشق یکی از خدمتکارانِ برادرش هارون‌الرّشید بود که طَلّ نام داشت و با او به شعر نامه‌نگاری می‌کرد. هارون‌الرّشید خواهر را سوگند داد تا نه با طَلّ سخن گوید و نه او را به نام بخواند. خواهر تعهّد داد. پس از آن، یک بار عُلیّه قرآن می‌خواند و هارون گوش می‌داد تا رسید به این آیه: «فَإِنْ لَمْ يُصِْبْهَا وَابِلٌ فَطَلٌّ = اگر رگبار بر آن نیارد، پس باران کم بر آن ببارد» (بقره، ۲۶۵). ولی نخواست وازه‌ی «طلّ» را به خاطر پیمان‌داری با برادرش بر زبان آورد و چنین خواند: «فَإِنْ لَمْ يُصِْبْهَا وَابِلٌ = پس کسی که امیرالمؤمنین او را از ما بازداشته است» هارون خندید و بر سر خواهرش بوسه زد و آن خدمتکار (طلّ) را به او بخشید و گفت از این پس جلو خواسته‌ات را نخواهم گرفت.^۳

مُتَمِّم هاشمیّه، شاگرد اسحاق و پدرش بود. او در زیبایی، خوانندگی و

۱. همان، ج ۹، صص ۸۳-۹۵؛ نویری، همان، صص ۲۳۱-۲۳۷.

۲. الأغانی، ج ۱۶، صص ۱۳۶-۱۳۹.

بیت آغازین شعری که عُلیّه خواند این بود:

«تَعَجَّبُ فَإِنَّ الْحُبَّ دَاعِيَةُ الْحُبِّ وَكَمْ مِنْ بَعِيدِ الدَّارِ مُسْتَوْجِبُ الْقُرْبِ

«عشق بورز که عشق ورزیدن انگیزه‌ی دوستی است

چه بسیار دوردست و دور از آستان که شاینده‌ی نزدیکی است.»

۳. [متن تازی، ص ۳۴۵].

[متن تازی، ص ۳۴۵]

ادبیات زبان زد بود. یک بار که در بارگاه خلیفه معتصم می‌خواند، ابراهیم مهدی حضور داشت. پس از پایان خواندن، ابراهیم از متیم خواست تا دوباره آن آهنگ را بخواند، ولی او به مهترش - معتصم - گفت که ابراهیم این ترانه را از من فراخواهد گرفت. با این بهانه، متیم از خلیفه، اجازه‌ی دوباره نخواندن یافت. چند روز بعد، ابراهیم به سوی خانه‌اش می‌رفت و متیم هم در خانه‌ی خودش همان آهنگ را می‌خواند. ابراهیم خاموش و آرام درنگ کرد تا آن آهنگ را به یاد سپرد. ابراهیم بر دَرِ سرای متیم کوفت و با بی‌اعتنایی گفت: «بی‌منت تو به آن رسیدم».^۱

خدیدجه، دختر مأمون، شاعر و آوازخوان بسیار خوبی بود و از بس بوی خوش به کار می‌برد «عطّاره» نام گرفت. یک شب شاربه آهنگِ عاشقانه‌ی نشاط‌انگیزی برای متوکل، خلیفه‌ی عباسی، خواند. خلیفه را فراوان خوش آمد و از او پرسید: «از چه کس این آهنگ را آموختی؟» پاسخ داد: «شعر و آهنگ هر دو از آن خدیجه دختر مأمون است».^۲

کوشکِ خلیفه عبدالرحمن دوم دارای بخشی بود به نام سرای زنانِ مدینه (دار المدنیات) که زنانِ آوازخوانان شهر مدینه به ویژه قلم، عَلم و فضل را به آنجا آورده بودند. فضل از همگی زیباتر و خوش‌آوا تر بود.^۳

عُنیده‌ی طنبوریه زنی بسیار زیبا، بافضیلت و بااستعداد بود. او تنبور نیک می‌نواخت و برای همین هم طنبوریه نام داشت. گذشته از آن، صدای بسیار دلنشینی داشت.^۴

۲۸-۱۹. پزشکی

کارهای انسانی و بشردوستانه‌ای که در تمدن امروز به دست سازمان‌های

۲. همان، ج ۱۴، ص ۱۱۴.

۱. اصفهانی، الأغانی، ج ۷، صص ۳۱-۳۸.

۳. مقری، نفع الطیب، ج ۲، ص ۵۷۸.

صلیب سرخ انجام می‌گیرد در بیشتر جنگ‌های اسلام، زنان بر دوش می‌گرفتند.^۱

هنگامی که سپاه اسلام آماده‌ی فتح خیبر بود، امیه، دختر قیس غفاریه، با گروهی از بانوان پیش پیامبر (ص) آمد و از ایشان خواست تا اجازه دهد که با دیگر بانوان همراه لشکریان برای درمان زخم‌ها راهی میدان جنگ شوند و هر کمکی که می‌توانند انجام دهند. پیامبر (ص) به آنان اجازه فرمود. بانوان وظایف خود را انجام دادند.^۲ از این گذشته، گزارش‌هایی از زنان در دست داریم که پیشینه‌ی خوبی به عنوان دانشمندان پزشکی به دست آورده‌اند: زینب، دختر بنی‌اؤد، پزشکی برجسته و در درمان بیماری‌های چشم کاردان بود.^۳

أم‌الحسن، دختر قاضی ابوجعفر طنجانی، در همه‌ی رشته‌ها آگاهی گسترده‌ای داشت. با همه‌ی اینها، او به ویژه در دانش پزشکی سرشناس بود.^۴

خواهر حفید بن زهر و دخترش، که در روزگار منصور بن ابی‌عامر می‌زیستند، در پزشکی عمومی کاردان و زبردست بودند و در بیماری‌های زنان تجربه‌ای پرمایه و گرانبار داشتند. اینان تنها دانشمندان پزشکی بودند که برای درمان بانوان دربار فراخوانده می‌شدند.^۵

1. Mugannam, *The Arab Woman*, p. 25.

۲. عبدالله عقیفی، المرأة العربية، ج ۲، صص ۴۴-۴۶.

۳. ابی‌اصیعة، طبقات الأطباء، ج ۱، ص ۱۲۳. حماد بن اسحاق از پدر بزرگش نقل می‌کند که می‌گفت: پیش زنی از قبیله‌ی بنی‌اؤد رفتم تا چشم‌دردم را درمان کند او مرا درمان کرد و آن‌گاه گفت: «کمی چشمت را فروبند تا دارو درون آن روده. سپس، چشمم را فروبستم و این شعر را مثال آوردم:
أمخترمی ربیب المَنونِ و لم أزرُ طیبِ بنی اؤد- علی النأی زینباً؟

«آیا پیش از دیدار پزشکو [قبیله‌ی] بنی‌اؤد- زینب- از دور، ریسمان مرگ از گردنم می‌گسلد؟» آن زن چشم‌پزشک خندید و گفت: «می‌دانی این شعر درباره‌ی چه کسی سروده شده است؟» گفتم: «نه!» گفت: «به خدا درباره‌ی من. من همان زینبم که پزشک قبیله‌ی بنی‌اود است و در شعر آمده است.» آن چشم‌پزشک زن پرسید: «آیا شاعرش را می‌شناسی؟» گفتم: «نمی‌شناسم.» گفت: «عمویت ابوسماکو اسدی است.» [متن تازی، ص ۳۴۸].

۴. ابن خطیب، الاحاطة فی اخبار غرناطة، ج ۱، صص ۲۶۵-۲۶۶.

۵. ابن ابی‌اصیعة، طبقات الاطباء، ج ۲، ص ۷۰.

۲۸-۲۰. سپاهیگری

چنین پیداست که اسلام زنان جنگاور بسیاری پرورده است. درباره‌ی نسیبه، همسر زید بن عاصم، می‌خوانیم که در نبرد احد شرکت جست. هنگامی که دشمن تاخت آورد او به پیکار برخاست و یازده تن از آنان را با شمشیر خویش زخمی کرد.^۱

در جنگ یرموک زنان مسلمان دلاورانه نبرد کردند. هند، دختر عتبه، بارها دیگر زنان را به یارمندی مردان پیکارگر با شمشیر خود برانگیخت. در گرما گرم نبرد، جوئریه، دختر ابوسفیان، پا به پای شوهرش شمشیر می‌زد.^۲ در جنگ صفین یک شتر سرخ به چشم می‌آمد که زرقاء، دختر عدی حمدانی، بر آن سوار بود و با بیانی گیرا و شورانگیز، پیروان علی^(ع) را به پیکار با دشمن فراخواند و در دستاورد این ستیز، نقشی سترگ بازی کرد. زرقاء رو به سپاهیان علی^(ع) کرد و گفت: «ای مردم! با بودن خورشید، چراغ نمی‌تابد و با درخشش ماه در پهنه‌ی آسمان، ستارگان جایی را روشن نمی‌کنند، و آهن را جز آهن (شمشیر) از هم نمی‌درد. هان! خدا را! در این نبرد، سرسخت و استوار به پا خیزید!»^۳

معاویه به هنگام خلافت خود این زن را فراخواند و به او گفت: «به خدا سوگند ای زرقاء در هر خونی که علی^(ع) بر زمین ریخت تو هم با او انباز گردیدی». زرقاء: «خداوند تو را مژده‌ی نیکو دهد!» معاویه: «این کارتورا شادمان می‌سازد؟» زرقاء: «به خدا آری!» آن‌گاه، معاویه خندید و گفت: «وفاداری شما پس از مرگ علی^(ع) به او شگفت‌آورتر است تا در زندگی‌اش» و سپس، از او خواست تا چیزی بنخواهد. زرقاء پاسخ داد: «ای امیر مؤمنان!

1. Mugannam, *The Arab Woman*, p. 25.

۲. طبری، تاریخ، ج ۱، صص ۲۱۰۰-۲۱۰۱.

۳. ابن‌عبدربه، عقد الفرید، ج ۱، ص ۲۱۳ [گفت و شنود معاویه و زرقاء از متن تازی، ص ۳۴۹ افزوده شد - مترجم.]

با خود پیمان بسته‌ام که از هیچ فرمان‌گزاری چیزی نخواهم و پیوسته با او دژم باشم».^۱

در همین نبرد، بانوی دیگری به نام عِکْرَشَه، دختر اَطْرَش، شمشیر می‌زد. در آوردگاه او را دیدند با جنگ‌افزار و توانی خستگی‌ناپذیر.^۲

در روزگار فرمانروایی منصور عبّاسی دربارهی دو امیرزاده‌ی دربار به نام امّ عیسی و لَبّابه می‌خوانیم، که با لباس مردانه پا به پای سپاهیان مسلمان که به سوی سرزمین‌های رُم شرقی (بیزانس) گسیل می‌شدند، گام برمی‌داشتند.^۳

۲۸-۲۱. دیگر کارها

زن مسلمان در دیگر زمینه‌های زندگی اسلامی نیز نقشی سترگ داشته است. فرهنگ او تا بدان پایه رسیده بوده است که به کارهای سیاسی و اداری پردازد و بهبودگر اجتماعی برجسته‌ای گردد یا برخی از کارهای همگانی مهم را سرپرستی کند.

خیزران در اداره‌ی کارهای دولتی نفوذ فراوانی داشت و در روزگار خلافت شوهرش مهدی و دو فرزندش هادی و هارون‌الرشید در کارهای سیاسی دخالت‌هایی آشکار و بی‌پرده می‌کرد. هادی در آغاز خلافت گوش به فرمان مادرش خیزران بود. خیزران هر خواسته‌ای برای مردم می‌خواست خلیفه می‌پذیرفت. سرای مادر خلیفه از رفت و آمد تهی نمی‌داند. روزی خیزران با پسرش خلیفه دربارهی کاری سخن گفت. خلیفه چاره‌ای جز انجام آن نیافت. آن‌گاه، خلیفه دلیل خواسته‌ی مادرش را پرسید. خیزران پاسخ داد: «باید خواسته‌ام را برآوری». در این هنگام، کشمکش و ستیز میان هادی و

۱. همان، ج ۱، ص ۲۱۵. ۲. ابن‌عبدربه، همان.

۳. ابن‌اثیر، الکامل، ج ۵، ص ۳۷۲. در سال ۱۳۹ ق. صالح بن عباس و عباس بن محمد در جنگ رُم شرکت داشتند و چیره آمدند. همراه صالح دو خواهرش امّ عیسی و لَبّابه پیکار می‌کردند [متن تازی، ص ۳۴۹].

فصل پنجم

ماہ گذاران، موقوفہ کا و سازمان کا

۲۹. پایه‌گذاران

برجسته‌ترین پشتیبانان دانش و پایه‌گذاران نهادهای آموزشی، در اسلام سده‌های میانه، مأمون، نظام‌الملک، نورالدین زنگی و صلاح‌الدین ایوبی بودند. در سراسر این کتاب به نقش ستایش‌انگیزی که هرکدام از اینان در زمینه‌ی آموزشی بازی کرده‌اند اشاره شده است. در اینجا، گزارش بسیار کوتاهی از کوشش‌های فکری انجام‌شده به دست مأمون، نورالدین و صلاح‌الدین و آن‌گاه فشرده‌ای از زندگی‌نامه‌ی نظام‌الملک گفته خواهد آمد.

۲۹-۱. مأمون (م: ۲۱۸ ق. / ۸۳۳ م.) خدابخش هندی می‌گوید: «از پایگاه تکاپوهای فرهنگی و ادبی، فرمان‌گزاری مأمون شکوهمندترین روزگار در تاریخ اسلام است. درست گفته‌اند که همگی جنبش‌های فکری کشورهای اسلامی سرانجام ریشه در روزگار فرمانروایی مأمون دارد».^۱

در نخستین نهاد آموزشی (بیت‌الحکمة)، که مأمون بی‌دریغ به پشتیبانی از آن برخاست و هزینه‌های هنگفتی برایش پرداخت، زبان تازی با ترجمه‌ی کتاب‌های پارسی و یونانی سرشاری و توانمندی یافت. ما پیشرفت‌های فرهنگی سده‌های میانه و ماندگاری فرهنگ و دانش یونانی را در گرو کاری می‌دانیم که در این نهاد چهره بست و انجام گرفت.

1. *Islamic Civilization*, pp. 276-277.

۲۹-۲. نورالدین (۵۶۹ ق. / ۱۱۷۲ م.) حکومت نورالدین زنگی در شام (سوریّه) نیرومندترین حکومت فروپاشیده‌ی دودمان سلجوقی بود. تکاپوی آموزشی نورالدین همپای توانایی سیاسی و نظامی او گام برمی‌داشت. نورالدین نخستین پایه‌گذار مدرسه‌ها در دمشق و شهرهای دیگر سوریّه بود. به گفته‌ی ابوشامه، مدرسه‌ها ارمغان نورالدین به این کشور بود. بدین‌گونه، شام که از دانشمندان تهی و تنها شده بود در روزگار نورالدین پناهگاه اندیشه‌مندان و دانشوران شد.^۱

۲۹-۳. صلاح‌الدین (م: ۵۸۹ ق. / ۱۱۹۳ م.) صلاح‌الدین برای نخستین بار روش مدرسه‌ها را به مصر شناساند.^۲ ابن‌جبیر در گفت‌وگو از مدرسه‌ی صلاحیّه می‌نویسد که صلاح‌الدین «با دست و دل‌بازی هرآنچه نیاز بود فراهم کرد. از این‌رو، در ساختمان و زیبایی مدرسه‌ها دقت به کار رفته است و همه‌ی هزینه‌ها را برایش می‌نوشتند».^۳ او نه در مصر و نه در شام از پرداخت پول و کشیدن رنج و دشواری در راه بالا بردن و گسترش دانش دریغ نورزید.^۴ بدین‌سان، حکومت صلاح‌الدین در آموزش الگو به دست داد، و در نتیجه، دانشمندان با ملیّت‌های گوناگون گرد او آمدند و زیر چتر پشتیبانی و دهش و نوازش او جا گرفتند. عبداللطیف بغدادی بازگو می‌کند که هنگام رسیدن به دمشق، انبوهی از بزرگان و برجستگان از بغداد و دیگر شهرهای عراق را دید که شیفته‌ی نیکی و یارمندی صلاح‌الدین بودند.^۵

۲۹-۴. نظام‌الملک (م: ۴۸۵ ق. / ۱۰۹۲ م.) دو پرسش مهم در پیوند با

۱. ابوشامه، الروضتین، ج ۱، ص ۱۴. نورالدین که در پیکار با صلیبیان یکی از پهلوانان بنام بود زنجیر پیوستگی میان نظام‌الملک و صلاح‌الدین ایوبی در کوشش‌های آموزشی هم بود [متن تازی، ص ۳۵۶].
۲. مقریزی، الخطط، ج ۲، ص ۳۶۳.

۳. ابن‌جبیر، الرحلة، ص ۴۸ و هم بنگرید به Cairo نگارش Lane Poole، ص ۱۸۴.

۴. ابن‌جبیر، همان، ص ۵۲.

۵. الافادة والاعتبار، ص ۱۶. صلاح‌الدین فرماندهی سپاه نورالدین بود که پس از او در مصر و آن‌گاه شام به فرمانروایی رسید.

نظام‌الملک مرا واداشت تا او را به عنوان بررسی و پژوهشی مفصل‌تر برگزینم. پاسخ‌های این دو پرسش توضیح‌خشنودکننده‌ای از زندگی نظام‌الملک و پشتیبانی او از دانش‌فرارو خواهد نهاد:

۱. نخستین پایه‌گذار مدرسه‌ها در اسلام چه کسی بود؟

این موضوع بحث‌انگیزی است. ابن‌خلکان بیان می‌دارد که نظام‌الملک نخستین پایه‌گذار مدرسه‌ها در اسلام بود و دیگران از او پیروی کردند.^۱ سبکی و مقریزی می‌نویسند که پیش از روزگار نظام‌الملک چهار مدرسه در نیشابور ساخته شده بود.^۲ سبکی، در کوشش برای سازش و هماهنگی میان این دو دید، می‌گوید: «در نظامیه، برای نخستین بار، ماهانه‌ی دانشجویان برقرار شد.»^۳ با همه‌ی اینها، من نمی‌پذیرم که نظام‌الملک نخستین برقرارکننده‌ی ماهانه‌ی منظم برای دانشجویان بود، زیرا عزیز بالله، خلیفه‌ی فاطمی، یک قرن پیش از نظام‌الملک این کار را کرده بود.^۴ گذشته از این، پایه‌گذاری مدرسه‌ها به برقراری ماهانه منظم برای دانشجویان بستگی ندارد. آیا منظور ابن‌خلکان این بود که نظام‌الملک نخستین مدرسه را در اسلام پایه‌ن گذاشت، بلکه نخستین برقرارکننده‌ی ماهانه‌ی دانشجویان بود؟ من با ابن‌خلکان که می‌گوید نظام‌الملک نخستین پایه‌گذار مدرسه‌ها به معنای واقعی واژه در اسلام بود همداستانم. از پیش، هر کوششی ناپایدار و محدود بود و می‌توانست نشان از روزگاری بسیار زودتر از مدرسه‌های نیشابور داشته باشد.

۱. وفيات الاعیان، ج ۱، ص ۲۰۲.

۲. طبقات الشافعیة، ج ۳، ص ۱۳۷؛ الخطط، ج ۲، ص ۳۶۳. پیش از آن‌که نظام‌الملک چشم به این جهان باز کند، مدرسه‌ی بیهقی در نیشابور سرپا شده بود. امیرنصر سبکتکین، برادر سلطان محمود غزنوی، به هنگام فرمانداری نیشابور مدرسه‌ی سعیدی را در آن شهر پایه گذاشت. سومین مدرسه باز هم در نیشابور به دست ابوسعید اسماعیل بن علی ساخته شد و چهارمین مدرسه در نیشابور برای اسحاق اسفراینی بنیاد یافت [متن تازی، ص ۳۵۸].

۳. طبقات الشافعیة، ج ۳، ص ۱۳۷. ۴. مقریزی، الخطط، ج ۲، ص ۳۴۱.

آنچه به نظام‌الملک پیوند یافته است جنبشی است که هیچ‌گاه بازنیاستاد-روشی برای آموزش همه‌ی مسلمانان و شبکه‌ی مدرسه‌هایی که در هر جایی از کشور ساخته شده بود. هیچ‌کس نمی‌تواند در این دستاورد دعوی پیشتازی بر نظام‌الملک داشته باشد.

۲. چرا نظامیه‌ها را به نام وزیر خوانده‌اند و نه به نام شاهان سلجوقی؟ زیست‌نامه‌ی کوتاهی از این وزیر برجسته به این پرسش پاسخ خواهد گفت و نشان خواهد داد که چگونه او حتّاً بر شاهان خود سر بود و آنان را از سگه انداخت. ما کتاب‌های بسیاری درباره‌ی زندگی نظام‌الملک در دست داریم. از میان مهم‌ترین آنها، زندگی‌نامه‌ای است که سبکی نگاشته است و یازده برگ در بهترین شیوه‌ی نثر تازی بدو ویژگی داده است. سبکی در آنجا نظام‌الملک را به نام بزرگ‌ترین بهبودگر (reformer) و شخصیت در جهان اسلام توصیف می‌کند.^۱

نظام‌الملک در روز آدینه بیست و یکم ذی‌قعدة‌ی سال ۴۰۸ ق. / ۱۰۱۷ م. (دهم آوریل ۱۰۱۸ م.) در نوغان، یکی از دو شهر مهم و اصلی توس [شهر امروز] پا به جهان گذاشت. ما به دنبال روزگار کودکی او نیستیم و در واقع آگاهی درخور اعتمادی هم درباره‌ی زندگی آغازین او نداریم. زندگی آغازین چنین مرد خودساخته‌ای برابر معمول، بعدها به رشته‌ی نگارش درآمده است و از شکوه او نشان گرفته است و چه‌بسا گزافه‌هایی که بدان راه یافته است. در حدود سال ۴۰۴ ق. / ۱۰۱۲ م. نظام‌الملک در جوانی به خدمت سلجوقیان درآمد. کاردانی و درستکاری‌اش در بارگاه آنان، او را در پایگاهی برنشانند که توانست همه‌ی رقیبان خود را کنار زند. تغرل‌بیک، عموی آلپ‌ارسلان، در

۱. سبکی، طبقات الشافعیة الکبری، ج ۳، صص ۱۳۵-۱۴۵. نظام‌الملک در آغاز جوانی به خدمت علی بن شاذان، فرماندار شهر بلخ، درآمد و دبیر او بود، ولی علی بن شاذان هر سال بر او سخت می‌گرفت تا این‌که خواجه از پیش او گریخت و به سوی داوود، پسر میکائیل سلجوقی، - پدر آلپ‌ارسلان - رو آورد. داوود هم او را به فرزندش آلپ‌ارسلان سپرد [متن تازی، ص ۳۵۹]

معرفی خواجه به پسر برادرش (آلپ ارسلان) می‌گوید: «او را مانند پدر خود بدان و اندرز و راهنمایی‌اش را بپذیر!»^۱ در آستانه‌ی مرگ تغرل بیک (۴۵۵ ق. / ۱۰۶۳ م.)، به وارونه‌ی وصیت این پادشاه که سلیمان داوود برادر آلپ ارسلان را به جانشینی خود گمارده بود، خواجه نظام‌الملک در گرفتن تاج و تخت به آلپ ارسلان یاری هنگفتی داد.^۲ آلپ ارسلان پس از نشستن بر تخت شاهی، کُنْدُری وزیر عمویش را از کار برکنار ساخت. کُنْدُری نخست به پشتیبانی از سلیمان برخاسته بود.^۳ از آن پس، نظام‌الملک برجسته‌ترین چهره‌ی دربار شد و با توان و شایستگی فراوان، جای کُنْدُری را گرفت. خواجه گذشته از توانمندی‌اش به عنوان یک سیاستمدار، جنگجویی عالی بود.

او تقریباً در همه‌ی لشکرکشی‌ها همراه آلپ ارسلان بود. او همگام با شاهزاده‌ی جوان ملک‌شاه سلجوقی تا به چنگ آوردن چند دژ از دشمنان خود به نبرد برخاست^۴ و در بسیاری از کارزارها یک‌تنه به سپاهیان فرمان می‌داد. هنگامی که آلپ ارسلان در سال ۴۶۵ ق. / ۱۰۷۲ م. کشته (ترور) شد، نظام‌الملک دوباره در سپردن تاج و تخت به ملک‌شاه هجده‌ساله نقشی برجسته داشت.^۵ برای دستیابی به این هدف، نظام‌الملک بر ضد بسیاری از دشمنان به پیکار برخاست و بسیاری از شورشیان را، که به دست برخی از خاندان شاهی رهبری می‌شدند، سرکوب کرد.^۶ نظام‌الملک در بسیاری از موردها، بغرنج‌ها را به سرینجه‌ی اندیشه و تدبیر خویش می‌گشود و آرامش و آستی جای آنها را می‌گرفت.^۷

۱. ابن خلکان، وفیات، ج ۱، ص ۲۰۲.

۲. ابن اثیر، الکامل، ج ۱۰، صص ۱۸-۱۹؛ ابن خلکان، همان، ج ۲، صص ۶۶-۶۷.

۳. همان، سرانجام این وزیر را گردن زدند ۴. همان، ص ۲۵.

۵. ابن جوزی، المنتظم، ج ۹، ص ۶۵.

۶. ابن اثیر، همان، ج ۱۰، ص ۲۵؛ ابن خلکان، وفیات، ج ۱، ص ۲۰۲.

۷. بنگرید به ابن خلکان، وفیات، ج ۲، ص ۱۸۱.

همین که امنیت به کف آمد، دست نظام‌الملک در به دست گرفتن همگی کارهای کشور، برابر ابتکار خویش و بی‌رایزنی با پادشاه، باز گذاشته شد. ملک‌شاه در دعوی سوگند خوردن به وفاداری به وزیرش او را پدر می‌خواند و به او نام اتابک داد که برای نخستین بار به کار می‌رفت. اتابک واژه‌ای است [ترکی-مغولی] که به معنای پدر بزرگ یا پدر پدر است.^۱

نظام‌الملک شهریار واقعی آن سرزمین شد و وزارت او، در واقع، پادشاهی را زیر تأثیر قرار داد. پادشاه به داشتن عنوان شاه دل‌خوش بود و از این که روزگار به شکار و سرگرمی می‌گذراند شادمان می‌نمود.^۲ از این گذشته، نظام‌الملک شایستگی‌اش را به اثبات رساند. تاب و توان و اقتدار او را بی‌چون و چرا می‌پذیرفتند. او در سال‌های نخست وزارتش درگیر لشکرکشی‌ها و کشورگشایی‌های پیروزمندانه بود؛ آن‌گاه، به کارهای درون‌مرزی رو آورد و مالیات‌های تحمیلی ستمگرانه را از میان برداشت و کشمکش‌های فرقه‌ای و گروهی را فرونشاند^۳ و با مردم به نیکی و مهربانی رفتار کرد.^۴

گذشته از کاردانی سیاسی، نظام‌الملک در رده‌ی بالایی از دستیابی‌های فکری هم قرار داشت. او نه تنها از دانش پشتیبانی و هواداری می‌کرد، بلکه خود نیز مردی دانشمند بود. خواجه نزد دانشمندان برجسته در اصفهان، نیشابور و بغداد دانش اندوخت.^۵ او موضوع‌هایی بسیار، به ویژه حدیث، به خوبی آموخته بود و در آن کاردان و آگاه شده بود. او بارها در بغداد و شهرهای خراسان به خواندن حدیث بر شاگردانی انبوه می‌نشست. دانشمندترین مردان روزگار او به پای درسش می‌نشستند.^۶ گویند فقیهان برجسته مانند امام الحرمین و ابوالقاسم قشیری، که پیش از روزگار نظام‌الملک از زادگاه خود به

۱. ابن اثیر، الكامل، ج ۱۰، ص ۵۴.

۲. سبکی، طبقات الشافعیة الکبری، ج ۳، ص ۱۳۹؛ ابن جوزی، المتظم، ج ۹، ص ۶۵.

۳. ابن اثیر، الكامل، ج ۱۰، ص ۱۴۱. ۴. همان، ج ۱۰، ص ۵۴.

۵. سبکی، طبقات الشافعیة الکبری، ج ۳، ص ۱۴۰.

۶. همان، ج ۱۰، ص ۱۴۱؛ سبکی، طبقات الشافعیة الکبری، ج ۳، ص ۱۴۰.

انگیزه‌ی پیگرد فرقه‌ای و مذهبی رانده شده بودند، بار دیگر به بوم و برو کار خود بازگشتند.^۱ او به ابتکار خویش مدرسه‌ها را بنیاد نهاد و برای آنها موقوفه‌ها پرداخت؛ کتابخانه‌هایشان را با کتاب‌هایی سودمند آماده ساخت و با دست و دل‌بازی ماهانه به استادان حقوق می‌داد و کمک‌هزینه‌های تحصیلی برای همه‌ی دانشجویان برقرار کرد.^۲ ناگفته پیداست که نیرو و تداوم این کوشش فکری درگرو برنامه‌ها و دلگرمی‌های نظام‌الملک بود. پس، ساختن مدرسه‌ها یکی از کارهای نیک او بود و بدین‌گونه درست و بجا نام او را به دنبال خود داشت. هنوز هم چنین نهادهایی را به مردی پیوند می‌دهند که در بالاترین مقام کشور قرار دارد. برگه‌ای روشن در دست داریم که وزارت نظام‌الملک بر پادشاهی سر بود.^۳

در یکی از برخوردها، ملک‌شاه سلجوقی نظام‌الملک را بیم داد تا به نشانه‌ی کناره‌گیری دوات را از روی میزش بردارد. نظام‌الملک گفت که اگر این دوات از روی میزش برداشته شود تاج شهریاری بر سر ملک‌شاه نخواهد ماند.^۴ نظام‌الملک به یاد شاه آورد که تاج و تخت شهریاری تنها درگرو و وام‌دار کوشش‌های او بوده است و بس.^۵ این پاسخ جدی جز افروزش آتش خشم و کینه‌ی شاه، که گویند بر ضدّ خواجه توطئه کرد و سرانجام او را در دهم رمضان سال ۴۸۵ ق. / ۱۰۹۲ م. کُشت، چیزی به همراه نداشت.^۶ زندگی شاه، پس از مرگ وزیر باوفایش، چندان نپایید و او در نیمه‌ی ماه بعد جان سپرد. مرگ آنان نابسامانی و هرج و مرج‌های داخلی گسترده‌ای را به دنبال داشت و به فروپاشی سرزمین زیر فرمان آن دو انجامید و در نخستین جنگ صلیبی شکستی بزرگ پدید آورد.^۷

۱. ابن اثیر، همان، ج ۱۰، ص ۱۴۱.

۲. ابن خلکان، وفیات، ج ۱، ص ۲۰۲؛ سبکی، طبقات، ج ۳، ص ۱۴۰.

۳. سبکی، همان، ج ۳، ص ۱۳۹. ۴. ابن جوزی، المنتظم، ج ۹، ص ۶۷.

۵. ابن اثیر، الکامل، ج ۱۰، ص ۱۳۸.

۶. همان، ص ۱۳۹، ابن خلکان، همان، ج ۱، ص ۲۰۳، برای دریافت گزارشی دیگر از کشته شدن وزیر بنگرید به ابن اثیر، همان، ج ۱۰، ص ۱۳۷.

۷. این‌که نخستین مدرسه در اسلام به دست چه کسی و در چه تاریخی ساخته شد، موضوع بحث

۳۰. موقوفه‌ها

تا روزگار مأمون نهاد ویژه‌ای برای خواسته‌های آموزش عالی ساخته نشده بود. آموزش در بنیادهایی انجام می‌گرفت که در اصل برای فروش کتاب، انجام مراسم دینی و نیایشی و مانند آن سازمان یافته بود. هنگامی که ساختمانی برای آرمان‌های آموزشی سرپا می‌شد، به گونه‌ی معمول، موقوفه‌های سرشار و پر و پیمان‌های پشتوانه داشت؛ تا آنجا که می‌دانیم، بیت العلم (= بیت‌الحکمة) نخستین نهاد از این دست بود. مأمون نمی‌خواست پیشرفت دانش به دست و دل‌بازی ناهمیشگی و موقتِ شخصی و خصوصی خلیفگان یا بزرگان و سران دولت گره بخورد. او با ارجی راستین که به شخصیت ادیبان می‌نهاد، منهای پیشکش‌های موردی و ناپایدار (casual gifts)، برای پیشرفت نهادهای آموزشی و پشتیبانی از آنها موقوفه‌هایی همیشگی (permanent ednowments) قرار داد.^۱ این دید و نگرش مأمون را تقریباً همه‌ی هواداران دانش پذیرفتند. بدین گونه، بنیاد یک مدرسه در عراق و روش معمول با تعیین موقوفه‌ها برای زیر پوشش گرفتن هزینه‌هایش همراه بود. گذشته از این، هنگامی که یک مسجد برای آموزش به چهره‌ی جایی شایسته و بایسته درمی‌آمد، موقوفه‌هایی برای آن در نظر می‌گرفتند. چه‌بسا زاویه‌های یک مسجد موقوفه‌هایی جداگانه داشت. در جُستار زیر، گزارشی کوتاه از موقوفه‌ها گفته خواهد آمد.

→ بسیاری از پژوهشگران است. آنچه مسلم است این است که نظامی‌ی بغداد نخستین مدرسه در اسلام نیست. نخستین مدرسه مدرسه‌ای است که شاید بتوان آن را مدرسه‌ی بُستی نامید که ابن حَبَّان بُستی شافعی، مرده به سال ۳۵۴ ق. / ۹۶۵ م. آن را به شهر بُست (شهری میان سیستان، غزنین و هرات که اکنون در افغانستان قرار دارد) در سیستان به احتمال فراوان میان سال ۳۴۰ و ۳۵۴ ق. / ۹۵۱ و ۹۶۵ م، سالی که جان سپرده است، بساخت. ابن حَبَّان در ۳۴۰ ق. / ۹۵۱ م. به بُست، زادگاه خود، بازگشت.

مدرسه‌ی بیهقی نیشابور که برای حافظ ابن ابوبکر بیهقی نیشابوری خسروگردی، مرده به سال ۴۵۴ ق. / ۹۶۵ م، ساخته شد دومین مدرسه در جهان اسلام شناخته می‌شود. بنگرید به حسن امین، «جایگاه‌های دانش در جهان اسلام»، در محمدحسین ساکت، شیوایی و شیدایی؛ برگی از فرهنگ و تمدن ایرانی-اسلامی، صص ۲۲-۲۶.

1. Ameer'Ali, *A Short History...*, p. 274.

هارون بالا گرفت تا آنجا که گویند این زن برای رهایی از دست هادی دست به کار شد. به روزگار فرمانروایی هارون الرشید، جانشین هادی، نفوذ سیاسی خیزران در حکومت از سر گرفته شد.^۱

به وارونه‌ی خیزران، که تندرو می‌نمود، زبیده همسر هارون الرشید، با زیرکی و کاردانی در کارهای سیاسی دخالت می‌کرد. او زنی بسیار باکمال و بافضل بود، ولی من از او در اینجا تنها به نام بهبودگری اجتماعی یاد می‌کنم که بر جنبه‌ی سیاسی‌اش می‌چربید. هنگامی که زبیده در سال ۱۸۶ ق. / ۸۰۲ م. به زیارت مکه رفت دریافت که مردم مکه از نبودن آب به سختی در تنگنا و رنج‌اند. آن‌گاه، او به گنجور (خزانهدار) خود دستور داد تا کاریزی حفر کند که امروزه نیز آن را چشمه‌ی زبیده می‌خوانند. درخور نگرش این‌که گنجور زبیده در مبلغ هزینه‌ی آن دودل می‌نمود. زبیده فرمان داد که این کار بایستی بی‌درنگ انجام گیرد، اگرچه هر بیل زدن یک دینار هزینه بردارد. ۱,۷۰۰,۰۰۰ دینار در راه کردن این کاریز پرداخت شد.^۲

گویند زن دیگری به نام لَبَّانَه از قرطبه شغلی داشت که کمتر زنی داشته است. او دبیر (منشی) ویژه‌ی خلیفه حَکَم بود.^۳

این بخش را با بازگویی سرگذشتی زبان‌زد به پایان می‌بریم که گمان نمی‌برم از دستبرد گزافه‌گویی‌های گذشتگان راست و درست بیرون آمده باشد ولی جالب و خواندنی است. کنیزی به مبلغ ۱۰,۰۰۰ دینار به هارون الرشید پیشنهاد شد. دلیل گرانبها بودن او تنها زیبایی نبود، بلکه در رشته‌های گوناگون

۱. مسعودی، مروج الذهب، (قاهره، المطبعة البهية، ۱۳۴۶ هـ، ج ۲، ص ۲۵۵ به بعد) [متن تازی، ص ۳۵۰]

۲. جمیل نخلة، حضارة الاسلام في دار السلام، ص ۹۷؛ مروج الذهب، ج ۲، ص ۵۱۶. «در روزگار رشید، ام‌جعفر دختر منصور، از همه‌ی مردم بهتر کار می‌کرد. او در مکه کاروانسراها و کارگاه‌ها بنیاد نهاد. یکی از آن کاروانسراها در مرز شام و طرسوس قرار دارد که موقوفه‌هایی بدان ویژگی دارد» [متن تازی، صص ۳۵۰-۳۵۱]

دانش مایه داشت. رشید به شرطِ آزمودن آن زن پذیرفت؛ از این رو، برجسته‌ترین دانشمندانِ علم کلام، فقه، تفسیر، پزشکی، ستاره‌شناسی، فلسفه، ادبیات و شطرنج را فراخواند. اینان از آن کنیزآزمون گرفتند. او نه تنها به همه‌ی پرسش‌های آنان پاسخ گفت، بلکه در پایان از هر کدام پرسشی کرد که آزمون‌گیرندگان یارای پاسخ دادن به او را نداشتند. هارون الرشید پس از اطمینان به استعداد و دانستنی‌های آن زن، آن مبلغ گران را برایش پرداخت. اینک، شایان یادآوری است که خرید و فروش کنیزان نمودی از نمودهای بردگی و بندگی، به مفهومی که می‌شناسیم، نبوده است. بسیاری از کنیزکان از این راه یا از راهی دیگر خود را آزادانه با بازار می‌کشاندند به این امید که به کاخ‌ها و کوشک‌ها راه یابند و از زندگی آسوده و مرفّه در سرایِ خلیفگان و امیران بهره گیرند.^۱

۱. جمیل نخله، حضارة الاسلام...، ص ۹۸ با تغییر [متن تازی، ص ۳۵۲]

برای این دو بنیاد و مسجدش ویژگی داد.^۱ متن این وصیت‌نامه را می‌توان در کتاب مقریزی دید.^۲

اگر به روزگار ایوبیان گام نهمیم به عصر زرین مصر در راه پیشبرد دانش و فرهنگ می‌رسیم. همان‌گونه که پیشتر گفتیم، مدرسه‌ها به گستردگی پا گرفت و نه تنها پادشاهان که شاهپوران، شاهدختان، وزیران، دانشمندان، بازرگانان و کارمندان دیوانی نیز موقوفه‌هایی سرشار بدانها ویژگی دادند. در اینجا نمونه‌هایی چند می‌آوریم تا اوقاف روزگار ایوبی را نشان دهد:

ابن جبیر بیان می‌دارد که هرگاه مسجد، مدرسه یا خانقاهی می‌ساختند، سلطان صلاح‌الدین عادت به تعیین اوقافی شایسته داشت که برای کارمندان، دانشجویان و نگاه‌داری بنیادها در وضع خوب بسنده می‌نمود.^۳ این بود سیاست صلاح‌الدین در برابر بنیادهایی که می‌ساخت. برای داشتن یک نمونه با گزارشی بلند، گفته‌ی مقریزی را بازگو می‌کنیم که می‌نویسد: «هنگامی که صلاح‌الدین، ناصریه را در قراهی مصر ساخت، گرمابه‌ای در همسایگی، یک نانوايي در روبه‌رو و مغازه‌هایی در پشت آن و جزیره‌ای در بیرون قاهره در دریای نیل به نام جزیره‌ی 'فیل' وقف کرد».^۴

1. Poole, *Cairo*, pp. 123-124.

۲. مقریزی، الخطط، ج ۲، صص ۲۷۳-۲۷۵ و ۲۸۳. یعقوب کلس، وزیر خلیفه عزیز بالله، از او خواست تا به گروهی از فقیهان پاداش دهد پس به هر کدام از آنان آنچه را نیاز داشتند از زیست‌ابزار واگذار کرد و فرمان داد تا خانه‌ای برایشان خریدند و آن را پهلوی مسجد الأزهر ساختند. روز آدینه که می‌آمد، همه‌ی فقیهان در مسجد الأزهر گرد می‌آمدند و پس از نماز ظهر حلقه می‌زدند و تا نماز عصر می‌ماندند و نماز عصر به جا می‌آوردند. همچنین، از دارایی وزیر پاداش می‌گرفتند. حاکم که آمد اوقافی برقرار ساخت و درآمد آنها را در کار مسجدها و بنیادهای فرهنگی هزینه می‌کرد او به مسجد «الأزهر»، مسجد «براشده» و «دار العلم» موقوفه‌های فراوانی ویژگی داد و در سندی که رئیس قاضیان مالک بن سعید فاروقی گواهی داد سیاهه‌ی ریز آنها را نگاشت. این اوقاف عبارت بود از شش دانگ خانه‌ای که به «خانه‌ی قرب» معروف بود؛ شش دانگ سرای معروف به «سرای پشم» و شش دانگ سرایچه‌ای به نام «سرای خرق جدید». حاکم تأکید می‌کند که این وقف همیشگی و جاویدان خواهد بود و با گذر سالیان کاهش نخواهد پذیرفت. مقریزی، الخطط، ج ۲، صص ۲۷۴-۲۷۳ [متن تازی، ص ۳۶۸].

۳. ابن جبیر، الرحلة، ص ۲۷۵.

۴. مقریزی، الخطط، ج ۲، ص ۴۰۰.

شاهزادگان ایوبی از شاهان تقلید کردند و از میان نمونه‌های بی‌شمار، تنها یکی از شاهپوران و یکی از شاهدختان را یاد می‌کنیم: تقی‌الدین عمر ابن شاهنشاه، برادرزاده‌ی صلاح‌الدین، خانه‌ی شکوهمند فاطمی به نام منازل العزّ (شکوه‌سرا) را، که آسایشگاه خلیفگان فاطمی بود، خرید و آن را مدرسه‌ی دانشجویان شافعی قرار داد. او به این مدرسه گرمابه‌ای به نام گرمابه‌ی زرین (حمّام الذهب)، مهمانپذیری به نام «فندق النخلة» و جزیره‌ی «روضه» وقف کرد.^۱ شاهدخت سِتُّ الشام خواهر صلاح‌الدین بود و مدرسه‌هایی بسیار بنیاد نهاد. متن وصیّت او نگاشته می‌آید و آن‌گاه، تصویری از کتیبه‌ی سردر آن را خواهید دید. نه‌تنها خاندان شاهی که بسیاری دیگران چنین کردند. عایشه، همسر شجاع‌الدین (م: ۶۱۴ ق. / ۱۲۱۷ م.)، پس از مرگ شوهرش خانه‌ی او را مدرسه‌ی دانشجویان دو مذهب شافعی و حنفی قرار داد و یک‌سوم کشتزار «دماغیّه»؛ یک دانگ از «رجم الحیات»؛ یک دانگ از «گرمانه‌ی اسرائیلی» بیرون دمشق؛ یک دانگ مرغزار در دیر سلمان؛ کشتزار «شَرخوب» و دیگر املاک بدان وقف کرد.^۲

مقریزی هشت زاویه‌ای را که در مسجد عمرو برای پیشرفت دانش و فرهنگ وجود داشت یادآور می‌شود و به اوقافی که به هر کدام ویژگی یافته بود اشاره می‌کند. برخی از آنها عبارتند از:

زاویه‌ی امام شافعی که سلطان عزیز، پسر صلاح‌الدین، زمینی که «سَنَدِیس» وقف آن کرد.^۳

زاویه‌ی تاجیه که چند خانه در قاهره به دست تاج‌الدین سطحی وقف آن شد.

زاویه‌ی کاملیه که کمال‌الدین سَمَنودی یک مهمانپذیر در قاهره وقف آن کرد. این زاویه پهلوی در مسجد قرار داشت که از بازار بافندگی به آن راه بود.^۴

۲. نعیمی، تاریخ المدارس، ج ۱، صص ۲۳۶-۲۳۷.

۴. همان، ج ۲، ص ۲۵۶.

۱. مقریزی، همان، ج ۲؛ صص ۲۳۶-۲۳۷.

۳. مقریزی، الخطط، ج ۲، ص ۲۵۵.

این زاویه در جلو محراب چوبی قرار می‌گرفت.^۱

اگرچه به گونه‌ی معمول مدرسه‌ها را در جهان اسلام با موقوفه‌ها پشتیبانی مالی می‌کردند، ولی برخی از بنیادها هزینه‌های خود را مستقیم از بیت‌المال (خزانه‌ی دولتی) دریافت می‌داشتند. یعقوب کلس به دستور عزیز بالله، خلیفه‌ی فاطمی، ماهانه ۱۰۰۰ دینار میان گروهی از دانشمندان پخش می‌کرد.^۲ ابن بطوطه بخشش و دهش شگفت‌انگیزی از پشتیبانی دانش و فرهنگ نگاشته است. او می‌نویسد که احمد، پادشاه ایدج، یک‌سوم از بودجه‌ی دولت را در راه آموزش هزینه می‌کرد.^۳

این بخش را با وصیت‌نامه‌ی ست الشام که تصویربندی از آن را کتیبه‌ی اصلی سردر و بندی از منبع دیگر برگرفته‌ام، به پایان می‌برم.

وصیت‌نامه بسیار مفصل است و شامل بخش‌هایی است که از املاک، هزینه و شرط‌های معنوی و اخلاقی گفت‌وگو می‌کند. این مدرسه، مدرسه‌ی «شامیه‌ی جَوَانیه» نام داشت که ویران شده است و اکنون خانه‌ای جایش را گرفته است. در آنجا هنوز در ورودی مدرسه با سردری بر فراز آن موجود است که رویش موقوفه‌ها نگاشته آمده است. اینک، ترجمه‌ی متن وصیت‌نامه (کتیبه‌ی وقف‌نامه که در آستانه‌ی در ورودی مدرسه قرار دارد):

[به نام خداوند بخشنده‌ی مهربان. این مدرسه‌ی خاتون بزرگ عصمت‌الدین سیت الشام، مادر حُسام‌الدین و دختر ایوب شادی است - که خدای بیامرزش! - او بر فقیهان و فقه‌آموزان از شاگردان [مکتب] امام (= شافعی)، خدا از او خشنود باد!! این مدرسه را وقف کرد و بر مدرسه و ساکنان آن همگی و آنچه در زیر می‌آید، تمامی شش‌دانگ این روستا به نام «بزینه» و تمامی یازده دانگ و نیمی از ۲۴ دانگ کِشتزار «جرمانه» و همگی ۱۴ دانگ از ۲۴ دانگ و ۷/۲۴ روستای (کلاته) تینه و نیمی از روستای «مَجیدلُ

۱. همان.

2. Mez, *Die Renaissance des Islam*.

ترجمه‌ی تازی به دست ابوریحی، ج ۱، ص ۲۹۴. هر ماه ۱۰۰ دینار به دانشمندان، کتابفروشان و جلدسازان داده می‌شد. ۳. ابن بطوطه، تحفة النظار، ج ۲، ص ۳۱.

السُّوَيْدَةَ» و همه‌ی روستای (کشتزار) «مَجِيدَلُ الْقَرْيَةِ» وقف کرد، و این در سال ۶۲۸ ق. بود].

هزینه‌ی این درآمد در وصیت‌نامه (will) چنین آمده است:

نخست، این که مدرسه در وضع خوبی نگه‌داری شود؛ هرگونه خرابی باید بازسازی گردد و هزینه‌ی روغن، چراغ‌ها، حصیرها، فرش‌ها، قندیل‌ها، شمع‌ها و هرآنچه باید خرید پرداخت گردد.

دوم، می‌بایست هر ماه به استاد یک کیسه (جوال) گندم، یک گونی جو و ۱۳۰ درهم نقره‌ی ناصری پرداخت شود.

سوم، یک‌دهم باقی‌مانده به ناظر (supervisor) مدرسه و املاک، برای دسترنج و کار و نظارتش بر املاک موقوفه و رفت و آمد و سرکشی به آنها، پرداخت شود.

چهارم، ۳۰۰ دینار ناصری هر سال برای خرید شیرینی و میوه در شب نیمه‌ی شعبان زیر نظر ناظر پرداخت خواهد شد.

پنجم، باقی‌مانده به فقیهان، دانشجویان و کارکنان، (اذان‌گو، سرایدار، مستخدم، نظافتچی و روشن‌کننده‌ی چراغ‌ها) برابر و درخور کاری که انجام می‌دهند زیر نظر ناظر داده خواهد شد. کار رسیدگی به این وقف از نظر برابری، برتری، افزونی، کاستی، پاداش و جلوگیری و قطع برعهده‌ی ناظر است.

بانوی وقف‌کننده برای وابستگان به بنیاد مانند فقیهان، دانشجویان، استادان، اذان‌گو و دیگر کارکنان شرط داشتن منش نیک، رفتار نیک و درستی در اعتقاد به سنت و جماعت و دینداری را یادآور شده است. او همچنین، برای این که وضع مالی کارکنان خوب نگاه داشته شود شماره‌ی وابستگان و پذیرفته‌شدگان، از آن میان دستیار و پیشنماز به مدرسه را به بیست تن محدود کرده است؛ استاد، اذان‌گو و سرپرست از این محدودیت بیرون‌اند و به هنگام افزایش درآمد موقوفه، ناظر می‌تواند به شمار آنان بیفزاید.^۱

۳۱. سازمان

۳۱-۱. حلقه‌ی درس

حلقه‌ی درس (circle)، که از همان آغاز شکوفایی اسلام پدید آمد،

هنوز هم وجود دارد. این چیزی است معمولی که در تالار الأزهر یا در بسیاری از مسجدهای دیگر در سراسر جهان اسلام دیده می‌شود. استاد به گونه‌ی معمول، خود روی تشک پشت به دیوار یا ستونی از ستون‌های مسجد می‌نشست و به دیوار یا ستون تکیه می‌داد. دانشجویان فراروی او حلقه می‌زدند و دستیاران و میهمانان برجسته و در رده‌ی بالا نزدیک‌ترین جاها را در دوسوی استاد پر می‌کردند. دانشجویان رسمی در یک بخش از حلقه گرد می‌آمدند و برای میهمانان پیش‌بینی‌نشده جایی باز می‌گذاشتند. هرکسی شیفته بود تا نزدیک استاد بنشیند، ولی نمی‌بایست به جاهایی که برای دیگر لایه‌های شنونده نگهداری شده بود تجاوز کند.^۱

استاد با خواندن چند آیه از قرآن و ستایش خداوند و درود بر پیامبر خدا^(ص) و خاندان و یارانش آغاز سخن می‌کرد و سپس به درس ادامه می‌داد. اگر استاد از روی یادداشت‌های شخصی خود، که دانشجویان نسخه‌هایی از آن در دست نداشتند، می‌خواند آن درس **املاء** (نویساندن = dictation) بود. در این مورد، استاد متن را حدیث به حدیث یا بند به بند می‌نویسند و دانشجویان آن را می‌نوشتند. پس از هر حدیث یا بند، استاد توضیحی می‌داد که به گونه‌ی معمول، دانشجویان آن را در حاشیه می‌نوشتند. در پایان دوره‌ی درس، استاد میهمان دست‌نوشت یک یا دو شاگرد را می‌گرفت یا درخواست می‌کرد تا آنها را برایش بخوانند. استاد پس از شنیدن متن، هرگونه اصلاحی که نیاز بود انجام می‌داد،^۲ و یا آن دست‌نوشت را به نشانه‌ی پذیرش امضا می‌کرد. امضای استاد گاهی در بردارنده‌ی گواهی (اجازه‌ای) بود که شاگردش مجاز بود آن کتاب را به عنوان پایه و شالوده‌ی درس‌هایش به کار برد. پس، در مورد حدیث، شاگرد در خط وراثت از پیامبر

۱. ابن‌جماعه، تذکره السامع والمتکلم، صص ۱۴۷-۱۵۱ به بعد. همچنین، نگاه کنید به عبد‌ری، المدخل، ج ۱، ص ۱۹۹.

۲. ولید بن بکر، الوجازة، برگ ۱۸ ب، ۱۹ آ، دست‌نگاشت در کتابخانه‌ی شخصی استاد عز‌اوی، بغداد.

قرار می‌گرفت. این دست‌نگاشت‌ها (آمالی = نویسانده‌ها) نخستین کتاب‌های مسلمانان بودند^۱ که بسیاری از آنها را چاپ کرده‌اند و برخی هنوز دست‌نوشت مانده است. برخی واژه‌ی آمالی را عنوان همان کتاب‌هایشان گذاشته‌اند، مانند امالی نگارشِ قالی و امالی سید مرتضی و امالی ابن‌حاجب.

اگر متن درسی در دسترس بود روش دانشجویان رسمی بر این پایه قرار داشت که در آستانه‌ی آغاز درس موضوع را می‌خواندند و حتا نکته‌های پیچیده و دشوار را با یکدیگر به بحث می‌نشستند. به هنگام تدریس، هر دانشجویی نسخه‌ای از کتاب خود را در دست می‌گرفت؛ آن‌گاه، به گفته‌ی ابن‌خلدون، استاد درس را با بررسی همگانی موضوع مورد نظر آغاز می‌کرد. دوم، این‌که او به شرح موضوع بازمی‌گشت و تفصیلی بسنده می‌گفت تا دانشجویان به خوبی و خرسندانه از درس برداشت کنند. سوم، استاد برای توضیح بیشتر، به نکته‌های پیچیده‌تر و بحث‌انگیزتر بازمی‌گشت.^۲ با همه‌ی اینها، در حقیقت متن درسی همیشه جای دومین بخش (شرح موضوع و بیان و شرح مفصل) از بالا را که گفتم می‌گرفت. استاد برای شرح موضوع، بند به بند رشته‌ی خواندنش را می‌گسست^۳ و شاگردان یادداشت‌های توضیحی از گفته‌های استاد برمی‌داشتند و در حاشیه‌ی کتاب‌هایشان می‌نگاشتند. برای این‌که اهمیت و نقش این یادداشت‌های توضیحی (explanatory notes) را ترسیم کنم به بازنویسی سرگذشت زیر می‌پردازم: غزالی سفری دراز از توس به گرگان کرد تا پای درس امام ابونصر اسماعیلی بنشیند و چنان یادداشت‌هایی به دست آورد. در بازگشت به زادگاهش (توس) به گروهی از راهزنان برخورد که همگی دار و ندار و از آن میان کوله‌ای پر از یادداشت‌هایش را از او گرفتند و رهایش کردند. غزالی با رفتن به دنبال آنان

۱. محمد عبده، الاسلام والنصرانیة معل العلم والمدنیة، ص ۹۸.

۲. یاقوت، ارشاد، ج ۶، ص ۲۸۲.

۳. مقدمه، ص ۳۹۴.

خطر کرد، ولی رئیس آنان به غزالی گفت: «برگرد و گرنه نابود خواهی شد». غزالی آن‌گاه، به او پافشاری کرد تا تنها همان کوله‌بار یادداشت‌هایش را بازگرداند و چنین گفت: «چیزی دارد که شما را به کار ناید - یادداشت‌هایی که برای شنیدنش راهی دراز پیموده‌ام تا بنویسم و بیاموزم». خوشبختانه، رئیس راهزنان به یکی از همگنان دستور داد تا آن کوله‌بار یادداشت‌ها را به غزالی پس دهند.^۱

هر شاگرد یا شنونده‌ای به گونه‌ای کامل حق داشت تا هر پرسشی در زمینه‌ی موضوع درس چه در میانه‌ی تدریس و چه در پایان طرح کند. شاگردان رسمی به پرسش و بحث درباره‌ی نکته‌ها با استادان دلگرم می‌شدند و این غیر معمول نبود که دیدهای یک دانشجو با استادش جدایی و دوگانگی داشته باشد.^۲

پیامبر^(ص) در واداشتن به پرسش می‌فرماید: «دانش گنجینه‌ای است که کلیدش پرسیدن است». یا: «درمان نادانی پرسیدن است».^۳ علی بن ابی طالب^(ع) با این سخن که: «ترس همنشین شکست و ناکامی است و نادانی همنشین شرم»^۴ دانشجویان را به نه‌راسیدن و شرم نداشتن از پرسش واداشته است. مردی که‌نسال از مأمون پرسید: «برای من پرسیدن نکوهیده است؟» مأمون پاسخ داد: «برای تو نپرسیدن و تاریک ماندن ناپسند است».^۵ از دغفل پرسیدند: «چگونه دانش خویش را فراگرفتی؟» او پاسخ گفت: «با پرسیدن و اندیشیدن».^۶

با همه‌ی اینها، بحث در حلقه‌ی درس می‌بایست از آداب و روشی ویژه پیروی کند. هیچ پرسشی را نمی‌بایست از روی انگیزه‌های بد مانند سالوس^۷

۱. زندگینامه‌ی غزالی در آغاز کتاب الأحياء، ج ۱، ص ۲.

۲. کُرْدَعَلِي، الاسلام والحضارة العربية، ج ۲، ص ۸.

۳. اصفهانی، محاضرات الأدباء، ج ۱، ص ۲۷. ۴. ابن قتیبه، عیون الأخبار، ج ۲، ص ۱۲۳.

۵. اصفهانی، محاضرات الأدباء، ج ۱، ص ۲۶. ۶. همان، ص ۲۷. ۷. همان.

یا رنجش استاد طرح کرد.^۱ شاگرد باید برای پرسیدن هنگامی درخور و شایسته برگزیند و از قطع نامعمول درس استاد دوری جوید و نباید چشم به راه پاسخی بی‌درنگ و آماده برای پرسش خویش بماند.^۲

پرسش‌های زیرین نمونه‌ای است که همیشه نابخردانه دانسته شده است. یک بار، مردی در حلقه‌ی درس ابو عبیده (م: ۴۱۵ ق. / ۱۰۲۴ م.) پرسشی کوتاه‌اندیشانه کرد که نشان از تهی مغزی و نادانی پرسنده‌ی آن داشت. پس از آنکه استاد پاسخ گفت، باز مرد دیگری پرسشی از آن دست کرد و سومین مرد هم مانند همان پرسش‌های کودکانه را مطرح ساخت. ابو عبیده چنان رنجیده شد که کفش‌هایش را برداشت و از حلقه‌ی درس گریخت و بانگ می‌زد: «چگونه امروز جانوران در حلقه‌ی درس گرد آمدند؟!»^۳

گاهی استاد جای پرسشگر را می‌گرفت. پس از پایان درس، برای استاد بخردانه می‌نمود که از شاگردانش چند پرسش کند تا درک و دریافت آنان را از موضوع بیازماید و با این پرسش و پاسخ‌ها به دانشجویان کم‌استعدادتر فرصت آمادگی و بهره‌وری بیشتر بدهد.^۴

۳۱-۲. پلکان آموزش

چه بسا خواننده معیارهای رنگارنگ، وابسته به جاهای گوناگونی را که آموزش مسلمانان در آنجا انجام می‌گرفت، از دید گذرانده است. از دیدگاه من، گونه‌گون پلکان کنونی آموزشی در بیشتر کشورها یعنی: ۱. ابتدایی (= دبستان elementary)، ۲. متوسطه (= دبیرستانی secondary)، ۳. عالی (= دانشگاه university)، ۴. (= تخصصی research) از همان آغاز در کشور اسلامی وجود داشت. آموزش ابتدایی را در مکتب‌ها (= کتّاب) می‌آموختند

۱. ابن قتیبه، عیون الأخبار، ج ۲، ص ۱۲۳. ۲. عبدی، المدخل، ج ۱، ص ۹۰ (چاپ قدیم).

۳. برای خواندن این سرگذشت و پرسش‌ها نگاه کنید به یاقوت، معجم الأدباء، ج ۵، ص ۲۷.

۴. ابن جماعه، تذکره السامع والمتکلم، ص ۵۳.

۳۰-۱. نظام‌الملک پیداست همان نگون‌بختی که بر سر مدرسه‌ی نظامیه آمد و انگیزه‌ای بود در ناپدیدی آن، بر سر مدارک و اسناد و گزاره‌های موقوفه‌هایش نیز آمد. در حالی که در گردآوری جزئیات دقیقی از وقفیه‌ها که به دیگر نهادهای آموزشی وابسته بود کامیاب بودم و همان‌گونه که در زیر نشان داده خواهد شد، از هیچ کوششی فروگذار نکردم، نتوانستم هیچ سند و مدرکی چکیده یا گسترده درباره‌ی وقفیه‌های ویژه‌ی یافته به نظامیه پیدا کنم. با همه‌ی اینها، آنچه به دست آوردم سیمای روشنی از این موقوفه‌های سرشار و گرانبار در برابرمان خواهد نهاد.

سبط ابن جوزی بیان می‌دارد که در ۲۶ جمادی‌الآخر سال ۴۶۲ ق. / ۸۷۵ م. (سه سال پیش از گشایش نظامیه‌ی بغداد)، قاضیان و مردم سرشناس را به آن مدرسه فراخواندند. در آنجا متن وقف‌نامه‌های مسجد برای تأیید و تثبیت خوانده شد. ابن جوزی ادامه می‌دهد: «موقوفه‌ها شامل اطاق نشیمن، زمین‌های کشاورزی و بازار چسبیده به مدرسه بود».^۱

ابوشامه در کتاب الروضتین خویش می‌نگارد، هنگامی که نظام‌الملک مدرسه‌های زبان‌زدی را بنیاد نهاد، که نام او را بر خود داشتند. او برای هزینه‌ی آنها موقوفه‌هایی پر و پیمان تعیین کرد.^۲ گذشته از این، ابن جُبیر می‌نویسد که در روزگار او ۳۰ مدرسه در بغداد بود و ساختمان هر کدام از هر کاخی زیباتر می‌نمود. با همه‌ی اینها، نظامیه از همه بهتر بود. سراسر این مدرسه‌ها را با املاک و مستغلاتی سرشار و گسترده پشتیبانی مالی می‌دادند.^۳ محمد عبده می‌نگارد که درآمد سالانه‌ی موقوفه‌های نظامیه‌ی بغداد

۱. ابن جوزی، المتظم، ج ۸، ص ۲۵۶؛ برای بازار همسایه هم نگاه کنید به ابن اثیر، الكامل، ج ۱۰، صص ۷۱ و ۷۳. ابونصر تنی چند از سرشناسان و از آن میان ابوالقاسم پسر وزیر فخرالدوله، دو نقیب، اشراف، رئیس قاضیان و گواهان را به مدرسه‌ی نظامیه فراخواند. در آنجا وقف‌نامه‌ها را با کتاب‌هایی که بر آن وقف شده بود خواندند. در آن هنگام، املاکی وقف آنجا بود با بازاری که در کنار مدرسه ساخته بودند [متن تازی، ص ۳۶۶]

۲. ابوشامه، الروضتین، ج ۱، ص ۲۶. ۳. ابن جبیر، الرحلة، ص ۲۲۹.

۱۵۰۰۰ دینار بود.^۱ آکوسی بازگو می‌کند که همین درآمد سرشار بود که به دانش‌پژوهان امکان و فرصت داد تا به امر دانش‌پژوهی پردازند، زیرا برایشان خوراک، پوشاک، زیست‌ابزار و حتّاً سواری فراهم می‌شد. دستاورد این آسان‌کردها بود که کامیابی‌های فرهنگی بسیاری از دانشمندان و پژوهندگان از این مدرسه به بار نشست.^۲

۳۰-۲. نورالدین در بررسی خود از مدرسه‌ی بزرگ نوریه، ساخته‌ی نورالدین، نمونه‌ای مستند از یک موقوفه‌ی مدرسه به دست دادیم. آن موقوفه برای تعمیر و بازسازی مدرسه و برای حقوق و ماهانه‌ی استادان و دانشجویان مبلغی در نظر می‌گیرد. در اینجا، می‌توانیم نمونه‌ی دیگری بیاوریم تا دست و دل‌بازی و بخشش آن پاسدار و پشتیبان دانش را به تصویر کشد. ابن جبیر می‌گوید: «یکی از کارهای خوب او این بود که یک زاویه‌ی مالکی در مسجد دمشق، که دانشجویان مغربی گرفته بودند، وقف کرد با موقوفه‌هایی بسیار و از آن میان، دو آسیای بادی، شش بوستان، زمین کشاورزی، گرمابه‌ها و دو مغازه. یکی از آن دانشجویان مغربی، که ناظر بر این اوقاف بود، به من گفت که درآمد موقوفه‌ها هر سال ۵۰۰,۰۰۰ دینار بود».^۳

۳۰-۳. مصر: سال‌ها پیش از نظام‌الملک و نورالدین در سرزمین مصر وقف وجود داشت. در ۳۷۸ ق. / ۹۸۸ م. در روزگار عزیر بالله، جامع الأزهر ویژه‌ی دانشمندان بود،^۴ واند سالی پس از آن بود که حاکم بالله، جانشین عزیز و پایه‌گذار دارالحکمة، چند مغازه، ساختمان، کاروان‌سرا، انبار و خانه

۱. محمد عبده، الاسلام والنصرانية مع العلم والمدنية، ص ۹۸.

۲. تاریخ مساجد بغداد و آثارها، ص ۱۰۳. اوقاف نظام‌الملک بر نظامیه‌ی اصفهان بیش از ۱۰۰۰۰ دینار در سال بود. سعید نفیسی، «مدرسه‌ی نظامیه‌ی بغداد»، ص ۲ [متن تازی، ص ۳۶۷].

۳. ابن جبیر، الرحلة، ص ۲۸۵.

۴. یادآوری می‌شود که بیشتر در آن دوران، مصر و شام دارای فرمانروایی واحدی بودند، از این‌رو، نمونه‌های شامی می‌تواند زیر چتر مصر قرار گیرد؛ چرا که فاطمیان، ایوبیان و مملوکان بر شام هم فرمان می‌راندند.

که پیشتر گفته آمد. آموزش در سطح دانشگاه در کتاب‌فروشی‌ها، خانه‌های دانشمندان و تالارهای ادبی انجام می‌گرفت که پیشتر اشاره کردیم و با نمونه‌هایی بسیار روبه‌رو شدیم. در مسجدها دوره‌ی متوسطه و دانشگاهی جریان داشت. به گونه‌ی معمول، حلقه‌هایی بسیار با مرتبه‌های گوناگون در یک مسجد پدیدار می‌شد. هر دانشجویی می‌توانست به حلقه‌ی فراخورد تحصیلی خویش پیوندد. دید من، گذشته از آنچه در کتاب‌های فراوان نگاشته و یادآوری شده است، مرا به این دستاورد رسانده است که به حلقه‌های تراز دانشگاهی، که به گونه‌ای همگانی یاد کردیم، حلقه‌هایی برای آموزش متوسطه هم در مسجد برگزار می‌شد. مقریزی بیان می‌دارد که حلقه‌هایی بسیار در مسجد عمرو سرپا می‌شد و یکی از آنها بعد به نام حلقه‌ی امام شافعی خوانده شد که خود او در آنجا تدریس می‌کرد. دیگر حلقه‌ها مانند مجدیه، صاحبیه، کمالیه و معینیه در همان مسجد سرپا می‌شد که به نام پایه‌گذارانشان، و نه استادانشان و یا به نام استادان کم‌اهمیت‌تر، پیوند می‌یافت.^۱ همین سخن را ابن‌جبیر درباره‌ی حلقه‌هایی که در مسجد دمشق برپا می‌شد بیان می‌دارد. گذشته از این، ابن‌جبیر از یک دبستان برای آموزش کودکان در همان مسجد یاد می‌کند.^۲

من نتیجه‌گیری می‌کنم که دانش‌آموز مسلمان، آموزش دبستانی خویش را در مکتب فرامی‌گرفت که بیشتر بیرون مسجدها بود. سپس، دانش‌آموز تحصیلات دبیرستانی خود را در مسجدی که جلسه‌های درس ویژه‌ای در این سطح داشت ادامه می‌داد. اگر دانش‌آموز به آن اندازه از آمادگی می‌رسید که پای درس‌های بالاتر (آموزش عالی)، که در همان مسجد یا مسجدی دیگر برگزار می‌شد، بنشیند می‌توانست آموزش عالی خود را پی گیرد. با همه‌ی

۱. مقریزی، الخطط، ج ۲، صص ۲۵۵-۲۵۶.

۲. ابن‌جبیر، الرحلة، بنگرید به صص ۲۶۵-۲۷۲. در ایران گه‌گاه از مسجدهایی که رفت و آمد و برگزاری مراسم دینی و نیایشی کمتر در آنجا انجام می‌گیرد به جای مکتب بهره می‌گرفته‌اند - مترجم.

اینها، باید یادآوری کرد که برخی از مسجدها را مانند الأزهر، به ویژه در روزگار فرمانروایی فاطمیان، به آموزش عالی ویژگی می‌دادند.

هنگامی که مدرسه‌ها در جهان اسلامی بنیاد یافت به این نکته توجه داشتند که تراز آنها به استادانش بستگی دارد. پس از نگرش به نام به استادان بی‌شماری که چنان مقام‌هایی داشتند، با اطمینان می‌توانم بگویم که بیشتر مدرسه‌های یادشده در بالا از ترازهایی گوناگون و دگرگون‌پذیر برخوردار بود. با همه‌ی اینها، برخی از مدرسه‌ها مانند نهادهای نظامیه همیشه در رده‌ای والا و بالا قرار داشت، زیرا بهترین دانشمندان آن روز در آنجا به تدریس می‌نشستند.

مطالعات پژوهشی (تخصصی *research studies*) در سرزمین اسلامی انجام می‌گرفت. نوشته‌اند که مأمون عباسی هنگامی که از فراء (م: ۲۰۷ ق. ۱/ ۸۲۲ م.) خواست تا کتابی (در دستور زبان تازی) بنویسد، خلیفه ابزار آسایش بسنده‌ای برای او در کاخ فراهم دید؛ همه‌ی کتابخانه را در دسترس او گذارد، خوراک و دیگر نیازهای او را فراهم دید و چند دبیر برایش گماشت تا در نوشتن آنچه نیاز دارد او را یاری دهند. در این دوران، فراء کتاب المعانی خود را نگاشت که کاری بس سترگ به شمار آمده است.^۱ در بخش دیگری از رساله‌ی کنونی خود درباره‌ی ترجمه از زبان‌های پیگانه با شرح‌ها و افزونی‌ها به زبان تازی سخن گفتم. کاری که می‌تواند در رشته‌برنامه‌های پژوهشی (تخصصی) گنجانده شود.

۳۱-۳. آموزش خانه‌ای

دانش‌آموزان مسلمان از همان آغاز با آموزش خانه‌ای (سرخانه *residential education*) پیش و پس از برپایی مدرسه‌ها آشنا بودند. از یک‌هزار

۱. ابن انباری، طبقات الأدباء، صص ۱۲۷-۱۲۸.

سال پیش که الأزهر بنیاد یافت، دانشجویان بومی و بیگانه در این نهاد آموزشی خانه گزیده‌اند. برای هر کشور یا استان از مصر یک ایوان (= رواق portico) ویژگی یافته بود که دانشجویان آزادانه یا گاهی زیر نظر استاد (شیخ) رواق در آنجا می‌توانست زندگی کند. نان و دیگر خوراک و نیز شیرینی در فاصله‌های کوتاه به دانشجویان می‌دادند.^۱

ابن جبیر، که خود گواه عینی بود، امکاناتی را که در مصر به دانشجویان می‌دادند چنین شرح می‌دهد: «به هر دانشجویی خانه‌ای برای نشستن؛ استادی برای آموختن در هر رشته‌ای که می‌خواهد و دریافت ماهانه‌ای مرتب برای برآورد همه‌ی نیازمندی‌هایش داده می‌شد».^۲

در مدرسه‌ی ناصریه، که در مصر به دست صلاح‌الدین ساخته شد، استادان و شاگردان دارای خوابگاه‌هایی (lodgings) در آموزشگاه (college) بودند. همچنین، ترکیبی از اتاق‌های درس (lecture rooms)، کتابخانه‌ها، آزمایشگاه‌ها و دیگر پیوسته‌ها وجود داشت.^۳ گفت‌وگو از خوابگاه‌های استادان ما را به نگارش این نکته می‌کشاند که هنگامی که ملک اشرف (م: ۶۳۵ ق. / ۱۲۳۷ م.) خانه‌ی صارم‌الدین قایماز را خرید و آن را به چهره‌ی یک مدرسه درآورد، گرمابه‌ی بزرگ آن را ویران کرد و به جای آن خانه‌ای برای استاد مدرسه ساخت.^۴

چنین خانه‌هایی را نه تنها در مصر، که در بغداد و سوریه هم فراهم می‌دیدند. عمادالدین اصفهانی می‌نگارد که نظامیه دارای خانه‌هایی بود که استادان و دانشجویان در آنها زندگی می‌کردند.^۵ خدابخش می‌گوید که:

۱. مقریزی، الخطط، ج ۲، صص ۱۷۶-۲۷۷. مقریزی می‌نویسد که شمار دانشجویان در سال ۸۱۸ ق. پیش از ۷۵۰ تن بود که از ناعربان، روستاییان مصر و مردم مغرب بودند [متن تازی، ص ۳۸۲].
 ۲. ابن جبیر الرحلة، ص ۴۲. صلاح‌الدین مسجد ابن طولون را پناهگاه بیگانگان و نابومیان قرار داده بود. هیچ مدرسه و مسجدی یافت نمی‌شد که همه‌ی دانشجویانی که در آنجا سکونت داشتند از بخشش شاه بی‌بهره مانده باشد [متن تازی، ص ۳۸۳].

3. Stanely Lane Poole, Cairo, p. 190.

۴. نعیمی، الرحلة، صص ۱ و ۱۹. ۵. زبدة النصره، ص ۵۲.

«آشپزخانه‌های بزرگ مدرسه‌ی مستنصریّه هر روز سهمیه‌های گوشت و نان برای همه‌ی ساکنان آماده می‌ساخت.»^۱

چنین می‌نماید که خوابگاه‌های مدارس (schools lodgings) در شام سده‌های میانه بخش ضروری ساختمان‌ها را تشکیل می‌داده است. من از چند مدرسه‌ی برج‌مانده در شهرهای گوناگون سوریه دیدن کردم، حتا یکی از آنها را بی‌خانه و خوابگاه ندیدم؛ بیشتر آنها به مدرسه‌ی بزرگ نوریّه می‌مانست که به درازا درباره‌اش سخن گفته‌ام.

ابن جماعه در کتاب تذکرة السامع والمتکلم خود از مقرّرات خوابگاه‌های شبانه‌روزی (boarding schools) مدرسه‌ها برای نشستن سخن می‌گوید: «تنها شاگردانی که نیک‌رفتارند به این ساختمان‌ها راه می‌یابند. مدرسه‌های دختران باید در جاهایی دور و جداگانه قرار گیرد تا مردان نتوانند از نزدیک آن بگذرند.^۲ شاگردانی که در طبقه‌های بالا می‌نشستند می‌بایست آرام گام بردارند و چیزهای سنگین روی کف اتاق‌ها نیندازند، زیرا چه‌بسا برای ساکنان طبقه‌ی زیر ناراحتی و مزاحمت پدید آورد.^۳ یک دانشجو نباید دم در مدرسه یا راهرو و صحن مدرسه بایستد و پشت سر هم به بیرون رفت و آمد کند و در و تو برود.^۴ او نباید به اتاق‌های دیگران سرک بکشد^۵ و از آنچه همشاگردانش را که سکونت گزیده‌اند می‌رنجاند بپرهیزد و بر روی هم، باید از هر خوی ناپسند و زشت بگریزد.»^۶

→ ابن عبّری در تاریخ خود می‌نویسد که همتای مدرسه‌ی مستنصریّه در بزرگی، داشتن خانه‌ها، زیبایی و آراستگی، اثاث، فزونی فقیهان و اوقاف در جهان ساخته نشده است. مستنصر در این مدرسه چهار استاد برای چهار مذهب گمارده بود، همان‌گونه که در آنجا ۳۰۰ فقیه و برای هر مذهب ۷۵ فقیه سامان داده بود هر فقیهی هر روز خوراک بسنده و چه‌بسا بیش از نیاز دریافت می‌داشت. درون مدرسه برای فقیهان گرمابه‌ای ویژه ساخت و پزشکی ویژه، هر پگاه از آنان دیدار می‌کرد، دو انبار در مدرسه بود که یکی گونه‌گون خوراکی داشت و دیگری شربت‌ها و داروهای رنگارنگ [متن تازی، ص ۳۸۳]

1. Khuda Bakhsh, *Islamic Civilization*, p. 229. 2. *Ibid.*

۳. همان، ص ۲۳۰. ۴. ابن جماعه، تذکرة السامع، ص ۲۳۱. ۵. همان، ص ۲۳۳.

۶. ابن جماعه، همان، ص ۲۳۴. در متن تازی کتاب، صص ۳۸۴-۳۸۵. این شرایط به نقل از کتاب تذکرة السامع والمتکلم فی ادب العالم والمتعلم، و با آوردن همین صفحات نگاشته آمده است - مترجم

پیوست ۱

درس ناپیچ

هنگامی که به این فصل از رساله‌ام رسیدم دو واقعیتِ سترگ بر من نشان نهاد:

۱. گنجایش کتاب مرا نگذاشت تا شرح بسنده‌ای در پیرامون مایه‌هایی که مسلمانان در نهادهای آموزشی خویش می‌آموختند، مانند حکمت اسلامی، پزشکی، ریاضیات و پژوهش‌های دینی و زبان‌شناسی چیزی بنگارم. باید برای هر کدام از آن رشته‌ها رساله‌ای جداگانه نگاشت. گذشته از این، بیشتر این مایه‌ها جداگانه در کتاب‌های پیشین و امروزین بررسی شده است.^۱

۲. در فصل یکم (جایگاه‌های آموزش) نمونه‌هایی چند به دست دادیم تا

-
۱. برای نمونه در پزشکی اسلامی بنگرید به کتاب‌های تازه‌ی زیر:
۱. دکتر محمود صدقی، قوانین الصحة عند المسلمین (قانون‌های تندرستی از دید مسلمانان)، مصر، ۱۹۱۹.
۲. دکتر هرآوی، فضل العرب علی الجراحة (پیشین بودن عرب در جراحی)، مصر، ۱۹۱۷.
۳. ادوارد براون، طب اسلامی، *Islamic Medicine*، لندن، ۱۹۲۱.
۴. دکتر احمد عیسی، آلات الطب والجراحة والكحالة عند العرب، (ابزارهای پزشکی، جراحی و چشم‌پزشکی در عرب)، قاهره، ۱۹۲۵.
۵. کمبل (Cambell)، طب عربی *Arabian Medicine*، لندن، ۱۹۲۶.
۶. دکتر زکی. ا. علی، الطب العربی و آثاره، قاهره ۱۹۳۱.
۷. دانشنامه‌ی بریتانیکا *Ency. Britanica*، زیر واژه‌ی «طب» (Medicine).
- درباره‌ی ریاضیات بنگرید به:
۱. کجوریا (Cajoria)، تاریخ فیزیک در رشته‌های ابتدایی خود، نیویورک، ۱۹۲۹.
- History of Physics in its Elementary Branches.*
۲. احمد فهمی ابوالخیر، علوم العرب الرياضیة و انتقالها الی اروپا (علوم ریاضی عرب و انتقال آن به اروپا).
۳. روز بال (Rouse Ball)، بازآفرینی‌های ریاضی *Mathematical Recreations*، لندن، ۱۹۱۴.
۴. دانشنامه‌ی بریتانیکا، واژه‌ی «ریاضیات» *Mathematics*
۵. دائرةالمعارف آموزش و پرورش *The Ency. of Education*، ص ۱۰۴۱.

سینخ روش درس خواندن را در هر گروه به نمایش گذارد، چرا که می‌دانیم درس‌مآیه‌ها برابر نوع جایی که آموزش انجام می‌گرفت گونه‌گونه بود. بدین‌سان، در این اندیشه بودم که درباره‌ی موضوع‌های وابسته شرح گسترده‌تری ندهم. با همه‌ی اینها، آموزش در مصر به روزگار فاطمیان دیدگاه‌ها و طرح‌هایی نوین برای تبلیغات آنان داشت که هنوز هم به وارونه‌ی کوشش‌هایی که بسیاری از دانشمندان برای روشن ساختن آنها دارند، تاریک مانده است. دلیلش این است که کتاب‌های گرانبهای اسماعیلی چند بار به دست مسلمانان سنی‌مذهب، که آن نوشته‌ها را کژروی از راست‌دینی می‌دانستند که بدان باور داشتند، از میان رفت و آنچه دور از چنگ آنان برجا ماند چند کتابی است که رهبران اسماعیلی پنهان ساخته بودند. هنگامی که برای پژوهش راهی خاورمیانه شدم، این فرصت دست داد تا برخی از دانشمندان برجسته‌ی اسماعیلی را ببینم و پاره‌ای از دست‌نوشته‌های مهم را بخوانم؛ بدین‌سان، می‌توانم اندک پرتوی بر این نکته بیفشانم.

۳۲. مذهب اسماعیلی در مصر

هنگامی که فاطمیان، مصر را در (۳۵۸ ق. / ۹۶۹ م.) گشودند با مردمی روبه‌رو شدند که از مردم شمال آفریقا فرهنگ بالاتری داشتند. مصریان از پایگاه سیاسی به زانو درآمدند، ولی از دیدگاه باور دینی از همان لحظه‌ی نخستین مخالفت خود را نشان دادند. از این‌روست که می‌بینیم ملت شکست‌خورده از پیشوای فاطمیان تضمینی نوشته می‌خواهد تا برابر آن، مصریان حق کامل داشته باشند تا برابر مذهبی که می‌خواهند و می‌پسندند رفتار کنند و بر آن بمانند. این سند و تضمین را جوهر، سردار فاطمی، به درخواست مصریان به مردم آن سامان داد که به درازا نگاشته شده است. اینک، سطری چند از آن را می‌آوریم: «... چند مورد یادآور شدید و درخواست کردید تا در امان‌نامه‌ی شما نگاشته‌اید؛ پس در پاسخ به شما و برای اطمینان

شما گنجاندم و آن نگاهداری مذهب‌تان است و استواری شما در آنچه امت گذشته از یاران پیامبر^(ص)، خدا از آنان خوشنود بادا، و پیروان پس از آن و فقیهان کشورهای که برابر مذهب و فتوای آنان احکام دینی انجام می‌گرفته است...»^۱ بیهوده نیست که می‌بینیم فاطمیان به ریختن طرح‌هایی نو برای پراگندن مذهب خود در میان همه‌ی مردم دست یازیدند. دعوت یا تبلیغات، که به عنوان روش و سیاست آنان پذیرفته شده بود، درخور و برابر با گونه‌گون لایه و اندیشه‌ی مردم طرح شده بود.

روش فاطمیان دارای دو مرحله بود: نخستین، آموزش آشکار و همگانی (تعلیم و تشریح) و دومین، فراخوانی و تبلیغ پنهانی (دعوت سرّی). چون چارچوب این جُستار آموزش است، درباره آموزش همگانی و آشکار با مراجعه به مقریزی کمی درازتر سخن خواهم گفت. درباره‌ی فراخوانی پنهانی خواننده می‌تواند در الخطّط مقریزی به آگاهی‌های سودمند و بسنده‌ای دست یابد.^۲ فراخوانی و تبلیغ آشکار و همگانی از پدیداری این خاندان (فاطمیان) به دست رئیس داعیان (داعی‌الدُّعات) رهبری می‌شد و درست به فرمان او بستگی داشت. برنامه‌ی زیر در پرداختن به این موضوع پذیره آمده است:

۱. عقاید اسماعیلیّه در روزگار فاطمیان.

۲. کوشش‌های انجام‌شده برای تبلیغ این عقاید.

۳. مصریان و مذهب اسماعیلی.

پیش از آن‌که به این بررسی بپردازم باید بیان دارم که به هنگام نگارش این کتاب بردست‌نوشته‌های سترگ و گرانباری که پژوهشگران شیعه نوشته‌اند و تاکنون یک یا دو بار نشر یافته است تکیه کرده‌ام. پیداست در مدّتی که به دنبال این موضوع بودم در پی دست‌یابی به کوشش‌ها و پژوهش‌ها و بهره‌گیری از نقد و بررسی و خرد‌گیری دیگران به بررسی تشیع در دومین جلد از دانشنامه‌ی

۱. مقریزی، إتعاظ الحنفاء، صص ۶۷-۷۰. ۲. مقریزی، الخطط، ج ۱، صص ۳۹۱-۳۹۷.

تاریخ و تمدن اسلامی برخاستم و جایگاه کسانی را که «تشیع‌نما» نام گرفته‌اند و به گونه‌ای ویژه در شیعه و به گونه‌ای همگانی در اسلام به تباهی اندیشه‌ی دینی پرداخته‌اند شرح داده‌ام (موسوعة التاريخ الاسلامی والحضارة الاسلامیة، ج ۲ صص ۱۴۲-۱۴۳) و به دگرگونی بنیادین در این موضوع دست زده‌ام. به باور من، پاره‌ای از آنچه در اینجا به شیعه پیوند داده شده است از کارهای «تشیع‌نماها»ست - و نه تشیع راستین - که توانسته‌اند بسیاری از آیین‌ها و اصول اندیشه‌گری خویش را با روش‌های گوناگون به درون نگاهشته‌ها و میان توده‌ها بکشانند.^۱

۳۲-۱. عقاید اسماعیلیه^۲

۳۲-۲. وصی و پیشوایان:

اسماعیلیان (شیعیان) بر آنند که هر پیامبری یک وصی داشت که پس از مرگش جانشین او می‌شد.^۳ وصی را خدا برمی‌گزید که علی^(ع) را وصی

۱. این توضیح را نویسنده پیش از پرداختن به موضوع عقاید اسماعیلیه در صفحه‌ی ۲۹۳ متن تازی رساله آورده است - مترجم

۲. دعائم الاسلام؛ تأویل دعائم الاسلام؛ اساس التأویل الباطن؛ المجالس المستنصریة؛ المجالس المؤیدیة و دیگر نوشته‌ها، کتاب‌ها و دستنویس‌هایی است که در اینجا نام آنها آمده است و در واقع، به گستردگی و بی‌چون و چرا به هنگام بررسی عقاید اسماعیلیه مورد اعتماد است و مستند می‌نماید، زیرا بیشتر نویسندگان آنها خود، داعی‌الدعات (رئیس داعیان) روزگارشان بودند.

۳. کتابخانه‌ی شخصی [شادروان] استاد عباس عزّاوی، وکیل دادگستری بغداد دارای دست‌نویست ارزشمندی است به نام سَمَط الحقایق که نویسنده‌ی آن - داعی علی بن حنظله - عقاید اسماعیلیان را به شعر درآورده است. بیت‌هایی چند به ویژه درباره‌ی «وصی» و «ناطق» از آنجا می‌نویسم:
نفی صفات:

الحمد لله العلی السامی   عن صفة الکمال والتّمام

***

وصی:

و قاذنا إلی ولی الوصی   من بَعْدِهِ مَوَلَى الْوَرَى عَلی

***

اگر امامان نبودند مردم آفریده نمی‌شدند:

(guardian) محمد (ص) برگزید. این آیه‌ی قرآن که می‌فرماید: «ای پیامبر! هرآنچه از سوی پروردگارت به تو فرورستاده شده است برسان و اگر چنین نکنی پیام خود را نرسانده‌ای» (مائده، ۶۷) به این معناست که به امت خود اعلام کن که علی (ع) وصی (جانشین) تو است.^۱ پیامبر (ص) بی‌درنگ در غدیر خم به روز هجدهم ذی‌حجه چنین کرد و با این گزینش، واپسین و مهم‌ترین اعتقاد اسلام انجام گرفت - کاری که آیه‌ی زیر برایش فرورستاده شد:^۲ «امروز دین شما را کامل کردم و ارزانی خود بر شما تمام ساختم و شما که اسلام را دین خویش قرار دادید خرسندم» (مائده، ۳).

پس از علی (ع)، حسن (ع) جانشین پدر شد و پس از او امامت به حسین (ع) رسید و خاندانش یکی پس از دیگری جانشین امام حسین شدند، چرا که خداوند می‌فرماید: «در کتاب خدا برخی از خویشان بر پاره‌ای دیگر برتری دارند» (انفال، ۷۶).^۳

و أَوْجَدُوا نَفْسًا مِّنَ الْعَدَمِ   تَمَنَّا مِنْهُمْ عَلَيْنَا وَالْكَرَمِ

***

ناطق و صامت:

و بَعْدَ كُلِّ نَاطِقٍ وَصِيٌّ   يَخْلُقُهُ مُتَّجِبٌ مَّرْضِيٌّ

***

ظاهر و باطن:

مَبِينًا تَأْوِيلَ مَا أَتَىٰ بِهِ   مِنْ سُنَّةِ اللَّهِ وَ مَنْ كِتَابِهِ

***

فرزند پس از وصی:

ثُمَّ يُقِيمُ بَعْدَهُ أُمَّةً   مُّطَهَّرِينَ يَنْشُرُونَ الْحِكْمَةَ

۱. الفترات، منسوب به جعفر بن منصور، برگ ۱۲ ب، دستنویس: وصی آدم فرزندش هابیل؛ نوح فرزندش سام؛ ابراهیم فرزندش اسماعیل؛ موسی برادرش هارون؛ عیسی شاگردش شمعون. بود (Simon) همان.

۲. قاضی نعمان، اساس التأویل الباطن، برگ ۱۷۳ آ، ب؛ ۱۷۴ آ دست‌نگاشت.

۳. قاضی نعمان، دعائم الاسلام، برگ ۱۲، داستان‌و غدیر خم بسیار زیان‌زد است و به درازا در اساس التأویل الباطن، برگ ۱۸۹ آ دست‌نوشت؛ دعائم الاسلام، برگ ۱۳ ب دست‌نوشت؛ المناقب والمآلِب برگ ۶۸ ب دست‌نوشت آمده است.

شیعیان معتقدند که امام برای جامعه‌ی بشری ضروری است و جهان پیوسته دارای امام و پیشوایی است که یا آشکار است و یا به گونه‌ای ناهمیشگی، به فرمان و توانِ خداوند، پنهان از چشم‌هاست. منسوب به امام باقر^(ع) است که: «اسلام روی هفت پایه ساخته شده است که ولایت (امامت) برترین آنهاست».^۱ کلینی می‌گوید: «ستون‌های اسلام سه تاست: نماز، زکات، و امامت، و بی‌امامت آن دو دیگر پذیرفته نخواهد شد».^۲

شیعه این دو حدیث را به خود پیامبر^(ص) پیوند می‌دهد که: «هرکس بی‌شناخت امام و پیشوای روزگارش (امام زمان) بمیرد، مانند یک جاهلی (نادان و تاریک‌دل) مرده است».^۳ «ای علی! تو و امامان از خاندانِ تو اعرافِ (جاهای بالای) خداوند میان بهشت و دوزخ‌اند. هیچ‌کس تا شما را نشناسد و تا شما او را شناسید به بهشت درنخواهد آمد و هرکس شما را نشناسد و شما او را شناسید، روانه‌ی دوزخ خواهد شد».^۴

از وصی و امام باید بی‌چون و چرا فرمانبرداری کرد. قاضی نَعمان از ابوجعفر محمد بن علی [امام صادق^(ع)] روایت می‌کند که فرمود منظور این آیه‌ی قرآن که می‌فرماید: «ای کسانی که گرویده‌اید! خدا را فرمان برید و از پیامبر خدا فرمانبرداری کنید و از ولیانِ امر خود» (نساء، ۵۹) ما خاندانیم.^۵

۳۲-۳. بی‌گناهی (عصمت) پیامبران، وصی و امامان:

شیعه، و اسماعیلیان هم، به بی‌گناهی و لغزش‌ناپذیری (infallibility) پیامبران باور دارند و برآنند که بی‌آن، پیامبران امین نیستند و رسالت آنان

۱. همان، برگ ۴ ب و تأویل دعائم الاسلام، ج ۱، برگ ۷-آ-ب دست‌نوشته.

۲. کلینی، اصول الکافی، برگ ۱۷۴ ب دست‌نویس.

۳. هبة‌الله شیرازی (المؤید فی الدین)، المجالس المؤیدیه، ج ۱، برگ ۱۵۶، دست‌نوشته.

۴. دعائم الاسلام، برگ ۱۸ آ دست‌نگاشت. ۵. همان، برگ ۱۶ آ دست‌نگاشت.

بیهوده خواهد نمود.^۱ آنان برای حَقَانِیَّتِ عقیده‌ی خود، تفسیری ویژه درباره‌ی آیه‌هایی که لغزش‌هایی به برخی از پیامبران پیوند می‌دهند به دست داده است. برای نمونه، از آیه‌ی «همانا خداوند می‌خواهد از شما خاندان پلیدی را بزدايد و شما را پاک کند پاک‌کردنی» (احزاب، ۳۳). به وجوب بی‌گناهی پیامبران و امامان گواه می‌آورند، زیرا امام نگاهبان دین است و جامعه برای دادگری و گرفتن حقّ ستم‌دیده از ستمگر و از میان بردن تباهی و خشکاندن مایه‌ی آشوب نیازمند پیشواست. این امام است که زورمندان را از تجاوز باز می‌دارد و مردم را به برگزاری آیین‌های دینی و گریز از کارهای حرام وامی‌دارد و حدود و احکام واجبات را به پا می‌کند و جلو تبه‌کاران و بدکاران را می‌گیرد و آنان را به سزای کردار (زشت و پلید) شان می‌رساند. اگر از امام گناهی سرزند یا به گناه گراید، این سودها از میان برمی‌خیزد.^۲

شیعه برای استواری دیدگاه خود این روایت را از پیامبر خدا (ص) بازگو می‌کند که فرمود: «من، علی، حسن، حسین و ۹ تن از فرزندان حسین پاکیم و بی‌گناه». از یکی از امامان روایت شده است که گفته است: «امام از گناهان پاک است و از عیب‌ها برکنار».^۳

۳۲-۴. آشکار و نهان (ظاهر و باطن) یا پذیرش دو معنای نمودی و بودی قرآن و احادیث

مهم‌ترین چیزی که از یک‌سو، اسماعیلیان را از دیگر فرقه‌های اسلامی جدا می‌کند و از دیگرسو، آنان را از شاخه‌های دیگر شیعه متفاوت نشان

۱. سید محمد صادق صدر، الشیعة، ص ۱۱۷؛ منتهی المراد از موسوی، برگ ۵۹ ب دست‌نوشته در مصر.
 ۲. سلیمان بن حسین، ارشاد البشر، دست‌نگاشت؛ ابوجعفر قمی، اعتقاد الصدوق، این هر دو دست‌نوشته در کتابخانه‌ی شخصی [شادروان] آل کاشف الغطاء در نجف نگاه‌داری می‌شود و شماره‌ی راهنما ندارد.

۳. موسوی، منتهی المراد، برگ ۵۹ ب دست‌نگاشت، بند سوم که درباره‌ی صفات امام است زیاد می‌نمود و به پارسی درنیامد، زیرا بیشتر صفات امام را از دیدگاه شیعیان غالی بررسی کرده است - مترجم

می‌دهد همین مسأله‌ی ظاهر و باطن است. این اصل دستِ اسماعیلیان را در برداشت و تفسیر قرآن و احادیث، در راه و برای نیازهای خود، باز می‌گذارد. اینان با تکیه به اصل دوپهلوی بودن مفاهیم قرآنی و احادیث پیامبری، عقاید ویژه‌ی خود را از این دو سرچشمه بیرون می‌کشند. اسماعیلیان می‌گویند: «تکیه به معنای آشکار و نهان قرآن هردوان، همان اندازه ضروری و بایاست که تکیه کردن به تن و روانِ یک شخص» و می‌افزایند: «این همگامی به فرد یاری می‌رساند تا سودمندی‌ها به دست آورد و از زیبایی این جهان برخوردار شود.^۱ بی‌پذیرش و پیروی از این اصل، پرستش خداوند برای هرکسی بیهوده است».^۲

قاضی نعمان بیان می‌دارد که معنای آشکار (= نمودین obvious meaning) به اسلام می‌ماند و معنای نهان (= بودین hidden meaning) به امام و هیچ‌کدام هرگز بی‌هم نتواند برپا ماندن.^۳ از این گذشته، خداوند در قرآن می‌فرماید: «خداوند ارزانی‌هایش را آشکارا و نهان بر شما تمام کرد». (لقمان/ ۱۹) که از دید اسماعیلیان، یعنی خداوند پیامبر^(ص) را برای نشان دادن برداشتِ نمودی و آشکار و برونی و پیدای دین می‌فرستد و وصی و امام را برای به دست دادن تفسیر بودی و نهانی و درونی آن.

پیش از رها کردن این مطلب، نمونه‌هایی چند از تفسیرها و برداشت‌های اسماعیلیان را می‌آوریم:

۱. معنای بودین این آیه‌ی قرآن «و به یقین سَبْعَ المَثَانِی (= قرآن بزرگ) را به تو بدادیم» (حجر/ ۸۷)، یعنی در خاندان تو هفت امام قرار دادیم.^۴ [سَبْعَ المَثَانِی: سوره‌ی فاتحه که دارای هفت آیه است و دو بار در هر نماز خوانده می‌شود].

۱. داعی الدّعات، المجالس المستنصریة، ص ۲۷. ۲. همان، ص ۲۹.

۳. تأویل دعائم الاسلام، ج ۱، برگ ۷ آ دستنویس. در فرمان بر گماردن داعی الدّعات به این گفته‌ی خلیفه‌ی فاطمی برمی‌خوریم که «نمودها بدن‌هایند و بودها پیکرها، بودها جهان‌هایند و نمودها روان‌ها، همانا پیکرها جز به روان‌ها برپا نمی‌مانند و روان‌ها هم در این جهان جز به پیکرها برپا نمی‌ایستند. اگر این دو از هم بگسلند نظام هستی به تباهی کشیده شود و هستی در نیستی نابود گردد»

[متن تازی، ص ۴۰۲] ۴. اساس التأویل الباطن، برگ ۱۷۴ ب و دست‌نویس.

۲. از معنای نهان این آیه که می‌فرماید: «هیچ آیه‌ای (از قرآن) را نسخ نمی‌کنیم یا از یاد نمی‌بریم، مگر بهتر از آن یا همانند آن را می‌آوریم» (بقره/ ۱۰۶) چنین برداشت می‌کنیم که هرگاه امام یا پیشوایی می‌میرد مانند او یا بهتر از او را به امامت برخواهیم گزید.^۱

۳. واژه‌ی آیاتنا (= نشانه‌های ما) در آیه‌ی زیر به معنای امامان است: «آنانی که نشانه‌های ما را انکار می‌کنند و با غرور و خودپسندی از کنار آنها می‌گذرند... اینان ساکنان دوزخ‌اند و در آنجا جاودانه خواهند بود». (اعراف/ ۳۶).

۴. «آیا سینه‌ات را برایت فراخ نکردیم؟» (انشراح/ ۱) برابر مفهوم بودی و پنهانی آن، یعنی برای تو «اساس» برپا ساختیم.^۲
[اساس اصطلاحی است در مذهب اسماعیلی که به معنای برپادارنده‌ی کار ناآشکار و درونی و بودی است].

۵. «همانا شمار ماه‌ها نزد خداوند دوازده ماه است در کتاب خدا در روز آفریدن آسمان‌ها و زمین، که چهار ماه از آنها حرام (ممنوع) است» (توبه/ ۳۶). اسماعیلیان می‌گویند معنای درونی این آیه این است که برگزیدگان (امامان)^۳ ما دوازده تن‌اند و چهار امام از اینان پایه‌ها و اصول [دین]‌اند.^۱

۱. المجالس المؤیدیه، ج ۱، برگ ۱۹ آدست‌نویس.

۲. قاضی نعمان، اساس التأویل الباطن، برگ ۱۸۲ آ-ب دست‌نویس. [شماره‌های ۴ و ۵ از متن تازی، ص ۴۰۲ افزوده شد].

۳. نویسنده در بند پنجم زیر عنوان «امامان و قانون‌گذاری» به آوردن اختلافاتی چند میان احکام فقهی شیعه و سنی می‌پردازد که نیازی به ترجمه‌ی آن دیده نشد و بیشتر آنها بی‌پایه می‌نماید استاد اسد حیدر در کتاب الامام الصادق والمذاهب الاربعه، (ج ۳، بخش‌های ۵-۶، صص ۲۸-۳۰، دار الكتاب العربی، بیروت، الطبعة الثانية، ۱۹۷۱ م- ۱۳۹۲ هـ) زیر عنوان «دکتر شلبی و شیعه» به سخنان و نقل قول‌ها و پندارهای دکتر احمد شلبی در زمینه‌ی اختلاف احکام فقهی شیعه، به پاسخ‌گویی برخاسته است و از یک استاد دانشگاه و پژوهشگر (مانند دکتر شلبی) بس نکوهیده و بعید دانسته است که بی‌تحقیق و تنها به استناد کتابی دست‌نوشته از اسماعیلیان درباره‌ی اندیشه‌های فقهی شیعه سخن بگوید- مترجم.

۳۲-۵. کوشش‌های فاطمیان در راه پراکندن این باورها

۳۲-۶. با آموزش

کمی پس از آمدن فاطمیان به مصر، ساختن نهادهایی که اسماعیلیان قرار بود در آنجا آموزش ببینند آغاز شد و شمار چنین بنیادهایی با شتاب افزونی گرفت. مسجدهایی بسیار، و سرآمد آنها الأزهر بنیاد یافت. دارالعلم ساخته شد و جاهایی برای درس‌های رسمی به کار گرفتند. در اینجاها وزیر، رئیس داعیان (داعی الدعات) آن روز، و دیگر دانشمندان به تدریس این باورها می‌نشستند.

در الأزهر، یعقوب کلس، الرسالة الوزیریة را برای انبوهی از مردم گردآمده می‌خواند. این رساله کتابی بزرگ و پربرگ بود که اصول و انگاره‌ی فقه اسماعیلی را دربر داشت که نویسندگان آنها را از پیشوایان شنیده بود. در میان شنوندگان او فقیهان، قاضیان، ادیبان و حدیث‌دانان دیده می‌شدند که اندیشه و دید او را به همگان می‌رساندند.^۱

در الأزهر هم قاضی نعمان و سپس رئیس قاضیان علی بن نعمان کتاب اختصار را که در فقه شیعه و منسوب به پدرش بود به انبوه شنوندگان درس می‌داد.^۲

در فصل دوم این کتاب، درباره‌ی دارالعلم تا اندازه‌ای به درازا سخن گفتم. آهنگ حاکم بالله این بود که این نهاد برای آموزش همه‌ی اندیشه‌ها و دیدهای آزاد فرقه‌ای بنیاد یافته بوده است و برای این که به این دعوی آب و

۱. قاضی نعمان، اساس التأویل الباطن، برگ ۱۸۲ آ-ب دستنویس. [شماره‌های ۴ و ۵ از متن تازی، ص ۴۰۲ افزوده شد]

۲. الخطط، ج ۲، ص ۳۴۱. یعقوب کلس این کتاب فقهی را خود نگاشته بود که از معز لدین الله و پسرش عزیز بالله شنیده بود و برابر فصل‌های فقه، گروه اسماعیلی سامان یافته بود و حجم آن نیم صحیح بخاری بود. هم توده‌ی مردم و هم سرشناسان و ویژگیان پای درسش می‌نشستند از روی کتاب ابن کلس فتوا می‌دادند و آن را در مسجد عتیق به بررسی می‌گرفتند [متن تازی، ص ۴۰۷]

۳. همان، ج ۲، ص ۳۴۴؛ ابن حجر، رفع الاصر، برگ ۹۱ آ و ب.

رنگی دهد از برخی از استادان و فقیهان سنی دعوت کرد تا پا به پای فقیهان شیعه در آنجا به تدریس پردازند، ولی دیری نپایید که آنان را کنار زد و حتا برخی را کشت.^۱ بدین گونه، این نهاد به چهره‌ی مدرسه‌ای برای باورهای اسماعیلی درآمد و درست به دست داعی الدّعات افتاد تا بر آن نظارت کند و استادانش را برگمارد.^۲

در کاخ خلیفه اتاقی ویژه بود به نام المَحْوَل^۳ که بارها در آنجا آموزش جریان داشت. برابر رهنمودهای خلیفه، قاضی نعمان هر آدینه در کاخ می‌نشست و درباره‌ی مایه‌هایی که از خود خلیفه دریافت داشته بود به سخنرانی می‌پرداخت. مَحْوَل به کلاس‌های درس امروز می‌مانست و آن نشست‌ها را نشست‌های اندرز یا فراخوانی و دعوت می‌خواندند. شنوندگانی بسیار پای این سخنرانی‌ها یا درس‌ها می‌نشستند، به گونه‌ای که تالار گنجایش آن همه را نداشت و جمعیت به سختی جا می‌گرفت.^۴

در کاخ خلیفه نیز محمد بن نعمان، که در سال ۳۶۵ ق. / ۹۷۵ م. شنوندگان انبوهی پای درس‌هایش می‌نشستند، به تبلیغ و دعوت باورهای اسماعیلی می‌پرداخت.^۵

این درس‌ها در چند کتاب گرد آمد که بیشتر آنها از میان رفته است، ولی خوشبختانه هنوز شمار درخور نگرشی از آن نوشته‌ها برجا مانده است مانند، اساس التأویل الباطن، دعائم الإسلام؛ تأویل دعائم الإسلام، المجالس المؤیدیه؛ المجالس المستنصریه و المجالس والمُسایرات.

۱. ابن تغری بردی، النجوم الزاهرة، ج ۴، ص ۲۲۳. دارالعلم جایی شده بود که داعی الدّعات به تبلیغ می‌پرداخت و فقیهان برای سامان کارهای تبلیغ و فراخوانی گرد می‌آمدند الخطط، ج ۱، ص ۳۹۱. [متن تازی، ص ۴۰۷].

۲. الخطط، ج ۱، صص ۴۵۸-۴۶۰؛ فلقشندی، صبح الاعشی، ج ۳، ص ۳۶۶.

۳. نگاه کنید به الخطط مقریزی، ج ۱، ص ۳۹۰.

۴. المجالس المؤیدیه، برگ ۶۸-آ. ب دست‌نویست.

۵. الخطط، ج ۱، ص ۳۹۱. انبوه جمعیت چنان بود که در یکی از نشست‌هایش در ربیع‌الاول سال ۳۸۵ ق. در اثر فشار، یازده تن جان سپردند الخطط، ج ۱، صص ۳۴۱ و ۳۹۱ [متن تازی، ص ۴۰۸].

در گونه‌گون استان‌های کشور، داعیان به جای رئیس خود (داعی داعیان) در روشن ساختن و تبلیغ یا دعوت باورهای اسماعیلی شرکت می‌جستند. به سخن دیگر، همان کاری را که رئیس داعیان (داعی الدُّعات) در قاهره انجام می‌داد اینان در دیگر استان‌ها می‌کردند.^۱

با همه‌ی اینها، همان‌گونه که پیشتر گفته آمد این باورها کم‌کم و برابر گونه‌گون معیارهای لایه و فرهنگ و اندیشه‌ی مردم تبلیغ می‌شد. اصول آغازین را برای تودگان مردم بیان کردند و درس دادن کم‌کم ادامه می‌یافت تا اینکه برای تنی چند برگزیده که پاسخ و دیدگاه خویش را به این باورها نشان می‌دادند راز و رمزهای اسماعیلی می‌توانست سراسر بیان و روشن گردد.^۲

اینک، نمونه‌ای کوتاه از این نشست‌های علمی:

۱. گوشه‌ای از مجلس دهم از جلد چهارم کتاب تأویل دعائم الإسلام:

(درسی از داعی داعیان برای دیگر داعیان)

نعمان گفته است: «پیامبر خدا^(ص) فرمود: صف‌های خود را در نماز پیوسته کنید و شانه‌های خود را موازی و راست سازید؛ پس راست و مستقیم بودن صف‌ها و نگه‌داری فاصله‌ها از کارهای لازم و حدود نمودی و آشکار و برونی است. همان‌گونه است در باطن و درون که مستقیم بودن دارندگان مرتبه‌ها در دعوت حق برابر درجه‌ها و مقام و شأن آنهاست که برایشان تعیین شده است؛ هیچ‌کس از مرز و حد خود به دیگری تجاوز نمی‌کند و هرکس در دیگری کژی بیند باید بکوشد تا جلو آن را بگیرد.^۳

۱. همان.

۲. همان، ج ۱، ص ۳۹۱. هر لایه و گروهی مجلسی ویژه داشتند: توده را مجلسی بود و ویژگان را مجلسی، کارمندان بلندمرتبه‌ی دولتی مجلسی داشتند و خدمتگزاران و زنان و دیگران مجلسی دیگر. آغازگران را مجلسی بود و مستجیبان (پاسخ‌گویان) را مجلسی برابر درجه‌ی آنان. همین که خواندن متن درس تمام می‌شد زنان و مردان گرونده پیش داعی می‌آمدند و او تکه‌ای (کاغذ) را که امضای خلیفه پای آن بود بر سرشان می‌کشید [الخطط، ج ۱، صص ۳۴۱ و ۳۹۱، متن تازی، ص ۴۰۸].

۳. تمام مجلس در برگ‌های ۱۷۲ ب، ۱۷۵ ب آمده است.

۲. گوشه‌ای از نشست نهم از یکصد و دومین نشست از المجالس المؤیدیه:
(درسی برای همگان)

به نام خداوند بخشنده‌ی مهربان، سپاس خدا را و درود بر پیامبرش محمد^(ص) و بر برادر و پسرعمویش علی^(ع) بن ابی‌طالب^(ع)، برزخ میان دو دریا: شکنجه‌ی فرات و نمک سوزان، و بر امامان از خاندان او که راهنمایان همگی آفریدگان خدایند و فرخنده‌ساز واژه‌ی دادگری و راستی‌اویند... ای گروندگان! پیوندید به آنچه خداوند شما را بدان فرمان داده است که می‌فرماید: «از خداوند فرمان برید، از پیامبر فرمانبرداری کنید و از ولیان امر خود». (نساء / ۵۹) پس ولیان امر امامانند، و به یاد آورید این فرموده‌ی خداوند بزرگ را که: «سپس باید آن روز از آسودگی پرسید» (تکواثر / ۸) و «آسودگی» برابر برخی از روایت‌ها همان ولایت و دوستی علی^(ع) بن ابی‌طالب^(ع) است.^۱

۳۲-۷. با شعر

شعر، رادیو و مطبوعات (Press) و رسانه‌های همگانی (media) آن روز بود و همان‌گونه که نیکلسون توصیف می‌کند: «شاعران، پیشوایان افکار عمومی (public opinion) بودند؛ سروده‌های آنان نقش جزوه‌های سیاسی (political pamphlets) یا سخنرانی حزبی (party oratory) بر ضد یا هواداری از حکومت آن روز را بازی می‌کردند».^۲ به هواداری از خلیفگان فاطمی پیشکش‌های بی‌شماری به پای شاعرانشان نثار کردند. این دهش سرشار، چامه‌سرایان را دلگرم ساخت تا کوشش‌های خود را در راه پراگندن مذهب اسماعیلی دوچندان کنند. برای یک شاعر خوب، سرایش شعری برای امام، بی‌ستودن او به صفت‌های یادشده در بالا و بی‌تبلیغ دیگر باورهای اسماعیلیه شرم‌آور بود. از این رو، آثار

۱. تمام مجلس از روی برگ ۱۹ تا پشت برگ ۲۱ دست‌نوشته.

2. Nicholson. *A Literary History of the Arabs*, p. 241.

شعری شاعرانِ فاطمی برای مذهب اسماعیلی سرچشمه‌هایی مهم به شمار می‌آید. در زیر، گلچینی از آثار سه شاعر نامدار فاطمی را با هم می‌خوانیم:

۸-۳۲. از شعر ابن هانی^۱

هو علة الدُّنیا و مَنْ خَلَقَتْ لَهُ وَ لَعلةِ ماء، كَانَتْ الْأَشياءُ

«هر چیزی به دلیلی ساخته شده است، پس برای او (خلیفه) است که این جهان آفریده شده است.»

*

هذا امینُ الله بین عباده و بلاده، ان عُدَّتِ الْأَمْناءُ

«او در میان بندگان و شهرهای خدا قابل اعتماد خداست، اگر اعتمادشوندگان به شمار آیند.»

فَأَسْلِمُ إِذَا رَابَ الْمَنیةِ حادِثٌ وَ اِخْلَدُ إِذَا عَتَمَ النُّفوسُ فِئاء

«هرگاه که گزندی آفرینش را دربر گیرد تندرست بمان، و جاودان بپای هرگاه مردم نابود می‌شوند.»

*

وَ لِلّهِ عِلْمٌ لیسَ یُحْجَبَ دُونَکُمْ وَلِکِنَّهُ عَن سائِرِ النَّاسِ مُحْجوبٌ

«خدا را دانشی است که از تو پوشیده نیست، ولی آن دانش از دیگر مردم پوشیده و نهان است.»

وَ اَنْتَ مَعَدٌّ وَ ارِثُ الْأَرْضِ کُلُّها فَقَدْ حُمَّ مَقْدورٌ وَ قَدْ خُطُّ مَكْتوبٌ

«و تو ای "معد" وارث همه‌ی زمینی و این سرنوشت سرانجام اعلام و نگاشته شده است.»

حَلَّ بِرِقاءَةِ الْمَسیحِ حَلَّ بِها آدَمُ وَ نوحُ

حَلَّ بِها اللهُ ذوالْمَعالی وَ کُلُّ شِئٍ سِواهُ رِیحُ

«مسیح به رقاد^۱ وارد شده است، آدم و نوح هردوان به آنجا آمده‌اند؛ خداوندی که دارای آن والایی‌هاست به این سرزمین آمده است و هر چیزی جز او پوچ است».

*

ما أَجْزَلَ اللَّهُ ذُخْرِي قَبْلَ رُؤْيِيهِ و لا اَنْتَفَعْتُ بِإِيْمَانِي و تَوْحِيدِي
 «زندگی‌ام پیش از دیدن او بیهوده بود و من نه از ایمانم سود بردم و نه از یکتاپرستی‌ام».

إِمَامٌ لَهُ مِمَّا جَهَلْتُ حَقِيقَةَ و لَيْسَ لَهُ - فِيمَا عَلِمْتُ - مَزِيدٌ
 «این پیشوا را دانشی است درباره‌ی چیزهایی که مردم عادی نمی‌دانند و، تا آنجایی که دانسته‌ام، او را همتا نیست».

وَ اِنَّ الَّذِي سَمَّاكَ خَيْرَ خَلِيفَةٍ لِّمُجْرِي الْقَضَاءِ الْحَتْمِ حَيْثُ تُرِيدُ
 «او (خدا) که تو را بهترین خلیفه نامید هرچه خواهی سرنوشت تغییرناپذیر تو را تعیین می‌کند».

*

إِمَامٌ رَأَيْتُ الدِّينَ مُرْتَبِطاً بِهِ فَطَاعَتُهُ فَوْزٌ و عِصْيَانُهُ خُسْرٌ
 «من می‌بینم که به این پیشوا دین وابسته است، پس فرمانبرداری از او رستگاری است و سرپیچی از او زیانمندی است».

*

مَا شِئْتَ لَأَمَّا شَاءَتْ الْأَقْدَارُ فَاحْكُمْ فَانْتَ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ
 «آنچه تو خواسته‌ای نه آن است که سرنوشت خواسته است، داوری کن، زیرا تو یگانه‌ای و توانمند».

هَذَا الَّذِي تُرْجَى النُّجَاةُ بِحُبِّهِ و بِهِ يُحْطُّ الْأَصْرُ وَالْأَوْزَارُ

۱. شهری که پایگاه امیران اغلبی در آفریقا بود و در ۹ کیلومتری جنوب قیروان قرار داشت. ابراهیم دوم از خاندان اغلبیان (اغالبه) این شهر را ساخت، ولی در جنگ‌های داخلی نابود شد - مترجم

«دوست داشتن او به رهایی می‌انجامد و به وسیله‌ی او گناهان و لغزش‌ها بخشیده خواهد شد».

هَذَا الَّذِي تُرْجَى شَفَاعَتُهُ غَدًا حَقًّا وَ تَخْمُدُ أَنْ تَرَاهُ النَّارَ

«درواقع، این کسی است که فردا به پایمردی‌اش امید می‌رود و اگر آتش دوزخ او را ببیند می‌افسرد و خاموش می‌شود».

أَنْتُمْ أَحِبَّاءُ الْإِلَهِ وَ آلِهِ خُلَفَاءُ فِي أَرْضِهِ، الْأَبْرَارُ

«ای فاطمیان! شما دوستان خدایید و خاندان خداوندید، شما در روی زمین خدا جانشینان نیک اوبید».

شَرَّفَتْ بِكَ الْأَفَاقُ، وَانْقَسَمَتْ بِكَ الْأَرْزَاقُ وَالْأَجْسَالُ وَالْأَعْمَارُ

«جهان به تو می‌بالد؛ و روزی‌ها و مرگ‌ها و اندازه‌ی زندگی و عمرها به خواست تو بخش شده است».

*

فَأَخْرَقَ مِنْ أَنْشَائِكَ الْفِرْدَوْسُ إِنَّ عُدَّتْ، وَ مِنْ إِحْسَانِكَ التَّنْزِيلُ

«پس بیال که بهشت یکی از ساخته‌های بی‌شمار توست، و قرآن یکی از بخشش‌هایت».

*

وَ عَلِمْتَ مِنْ مَكْنُونِ عِلْمِ اللَّهِ مَا لَمْ يُؤْتِ فِي الْمَلَكُوتِ مِيكَائِيلَا

«از اسرار خدا چیزهایی می‌دانی که چه بسا از میکائیل فرشته در آسمان‌ها پوشیده و نهان است».

وَ مُتَّصِلًا، بَيْنَ الْإِلَهِ وَ بَيْنَهُ مَمَرٌ مِنَ الْأَسْبَابِ لَمْ تَتَّصِرْ

«او با خدا پیوسته است، میان این دو، راهی از دانستن است که هرگز گسسته نخواهد شد».

*

مَاذَا تُرِيدُ مِنَ الْكِتَابِ؟ نَوَاصِبٌ وَ لَكِ ظُهُورٌ دُونَهَا وَ بَطُونٌ

«از قرآن چه می‌خواهی؟ قرآن نوشته‌هایی است که پاره‌ای از آن آشکار است و پاره‌ای دیگر پنهان».

لو كان رأيك شائعاً في أمة علموا بما سيكون قبل يكون
 «اگر اندیشه و دانش تو به میان مردم راه یابد، آن‌گاه آنان آینده را پیش از بودن و پدید آمدن خواهند دانست».

*

هُوَ الْوَارِثُ الْأَرْضِ عَنِ وَالِدَيْنِ أَبٌ مُصْطَفَى وَأَبٌ مُرْتَضَى
 «او وارث زمین است از دو پدر: پیامبر و علی».
 شهیدی علی ذاك حُكْمُ النَّبِيِّ بَيْنَ الْمَقَامِ وَبَيْنَ الصِّفَا
 «گواه من بر این سخن، دستور پیامبر است در راهی میان «مقام» و میان «صفا» (در آبگیر خم)».

۳۲-۹. از شعر امیر تمیم^۱

وَإِنَّكَ أَنْتَ الْمُصْطَفَى الْمَلِكُ الَّذِي بِطَاعَتِهِ مِنْ رَبِّنَا نَتَّقَرُّبُ
 «همانا تو همان خلیفه‌ی برگزیده‌ای که با فرمانبرداری‌اش به پروردگاران نزدیک می‌شویم».

وَكَوْ لَوْ لَأَكَّكَ الْمَلِكُ فِي غَيْرِ أَهْلِهِ وَكَانَ عَلَى أَفْقِ الشَّرِيعَةِ غَيْهَبُ
 اگر تو نبودی خلافت به دست ناشایستی رسیده بود و اگر چنین شده بود، افق مذهبی را تاریکی فرا گرفته بود.

*

لَوْ لَا الْعَزِيزُ أَمِينُ اللَّهِ مَا لَجَأْتُ نَفْسِي إِلَى مُلْجَأٍ مِنْهُ وَلَا وَزَرَ
 «بی‌عزیز [بالله]، امین خدا، خود یارای پناه بردن و یاری جُستن از خدا را نداشتم».

۱. دست‌نگاشت دیوان شعر امیر تمیم در کتابخانه‌ی شخصی آقای دکتر کامل حسین موجود است.

يَا بَنِي الْاِيْمَةِ وَالْهَادِيْنَ مُتَّصِلًا بِصَفْوَةِ اللهِ اَهْلِ الْوَحْيِ وَالسُّوْرِ
 «ای فرزندان امامان و راهنمایان پیوسته به برگزیده‌ی خداوند، که وحی و
 سوره‌های قرآن به او فرستاده می‌شد».

اَنْتَ دُوْنَ مَلُوْكَ الْعَالَمِيْنَ سِوَى رُوْحٍ مِّنَ الْقُدْسِ فِيْ جِسْمٍ مِّنَ الْبَشْرِ
 «تو در میان پادشاهان جهان یگانه کسی هستی که روحی مقدس در
 پیکری انسانی داری».

وَ اَنْتَ بِاللّٰهِ دُوْنَ الْخَلْقِ مُتَّصِلٌ وَ اَنْتَ لِلّٰهِ فِيْهِمْ خَيْرٌ مُّؤْتَمِرٌ
 «تو در میانه‌ی مردم تنها کسی هستی که با خدا پیوند داری و از میان
 مردم تو بهترین فرمانبردار خدایی».

*

يَا صَفْوَةَ اللهِ مِنْ بَرِيَّتِهِ وَ سِرِّ غُلِيَّائِهِ الَّذِي ظَهَرَ
 «ای آن‌که از میان آفریدگان خدا برگزیده‌ای، و ای کسی که راز آشکار
 والایی و بلندی اوئی!»

يَا حُجَّةَ اللهِ الَّتِي اَشْرَفَتْ فِينَا وَ يَا صَاحِبَ كَنْزِ الْجَبَّارِ
 «تو دلیل خدایی که در میان ما تائیدی و تو دارنده‌ی گنج دانش
 خداوندی».

وَ يَا هُدًى مَنْ ضَلَّ عَنْ رُشْدِهِ وَ اَسْتَبَتَ الْحَقُّ عَلَيْهِ فُجَّارًا
 «کسی که راه راست را گم کرده است و گناه می‌کند و تبه‌کاری، به خدا
 دودل است؛ تو به راه حق و حقیقت و راستی رهنمونی».

اَبُوْكَ جَلَّ الظُّلْمَ وَالْبَغْيَ عَنْ شَرَائِعِ الدِّيْنِ وَ اَنْتَ الْمَنَارُ
 «پدرت ریشه‌ی ستم و سرکشی را از دین برکشید و تویی چراغ روشنگری».

*

بَدَتْ لَكَ آيَاتٌ عَلَيْكَ شَوَاهِدٌ بِاَنَّكَ اَنْتَ الْمُصْطَفَى مِنْ اَوْلَى الْاَمْرِ
 «نشانه‌هایی آشکارا برای تو گواهی می‌دهند که برگزیده‌ی رهبرانی».

و أنك أنتَ الخَامِسُ الْقَائِمُ الَّذِي تَدِينُ لَهُ أَرْضُ الْعِرَاقَيْنِ بِالْقَسْرِ
 «و تو پنجمین پیشوایی که سرزمین دو عراق [عراق عرب و عراق ایران (= اراک)] باید از تو فرمان پذیریند.»
 و إنك مهْدِي الأئمة كُلَّهُمْ و صَاحِبَ ذَا لَوَقْتِ الْمُسَمَى وَ ذَا لِعَصْرِ
 «و تو از همه‌ی پیشوایان رهنموده‌تری و این روزگار به نام تو نام‌گذاری شده است.»

*

يا حجة الرَّحْمَنِ عِنْدَ عِبَادِهِ وَ شِهَابُهُ فِي كُلِّ أَمْرٍ مُقْبَلٍ
 «ای گواه خدا در میان بندگانش و تابنده‌ترین روشنایی او بر هر چیزی تاریک.»
 مَنْ لَمْ يَكُنْ فِي صَوْمِهِ مُتَقَرِّبًا بِكَ لِلَّهِ فَصَوْمُهُ لَمْ يُقْبَلِ
 «هرکس به وسیله‌ی تو به خدایش نزدیک نشود، روزه‌اش پذیرفته‌ی درگاه خداوند نگردد.»

*

۳۲-۱۰. از شعر مؤید^۱

نَفْسِي مُسْتَنْصِرًا بِاللَّهِ جُنُودَ السَّمَاءِ لَهُ نَاصِرُهُ
 «در راه مستنصر بالله جانم را می‌بازم؛ پیشوایی که سپاهیان آسمان او را یاری‌گیرند.»

شَهِدْتُ بِأَنَّكَ وَجَّةُ اللَّهِ وَجُوهُ الْمَوَالِي بِهِ نَاصِرُهُ
 «گواهی داده‌ام که تو سیمای خدایی که با آن، چهره‌های بندگان تابناک است.»

*

وَ هُمْ أَوْلُو الْأَمْرِ أئمة الْهُدَى عَصمة مَنْ لَازِبِهِمْ مِنَ الرَّدَى

۱. «المؤید لدین الله» رئیس داعیان روزگار خود [و استاد ناصر خسرو قبادیانی شاعر نامدار ایرانی] بنگرید به دیوان مؤید، قاهره، ۱۹۴۹.

«امامان زمامداران و پیشوایان راهنمایی و رهبران راه راستی‌اند که هر کس به آنان پناه برد رهایی خواهد یافت و ننگه‌داری خواهد شد.»

مَفْرُوضَةٌ طَاعَتُهُمْ عَلَى الْأُمَّمِ قَاطِبَةٌ مِنْ عَرَبٍ وَعَجَمٍ
بر همه‌ی ملت‌هاست تا از آنان پیروی کنند، همگان چه تازی و چه غیر تازی.

اقْرَأْ أَطِيعُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ ثُمَّ أُولِي الْأَمْرِ بِهِمْ مَوْضُولا
«وظیفه‌ی یادشده در بالا از این آیه‌ی قرآن گرفته شده است که بخوان: از خدا و پیامبر فرمانبرداری کنید و آن‌گاه از والیان امر که به آنان وابسته و پیوسته‌اند» (نساء / ۵۹).

*

فَوَجْهَكَ وَجْهَ الْإِلَهِ الْمُنِيرِ وَ نُورَكَ مِنْ نُورِهِ كَالْحِجَابِ
«سیمای تو سیمای خداوند و روشنایی تو از پرتو او تابان است.»
يَدَاكَ يَدَا اللَّهِ مَبْسُوطَتَانِ وَ أَنْتَ لَهُ الْجَنْبُ غَيْرَ ارْتِيَابِ
«دستان گشاده‌ی تو، دست‌خداست و بی‌گمان تو به او نزدیکی.»
وَ أَنْتَ الْمُتَيْبِبُ لِأَهْلِ الثَّوَابِ وَ أَنْتَ الْمُعَاقِبُ أَهْلَ الْعِقَابِ
«و تو به نیکوکاران پاداش می‌دهی و به گناهکاران سزا و کیفر.»

*

قَصْرٌ بِهِ يَصَلِّي السَّعِيرَ عَدُوَّهُ وَ إِلَى الْوَالِيِّ لَهُ تَحِنُّ جِنَانُهُ
«برای دشمنان خلیفه، کاخ، آتش دوزخ است ولی برای دوستان و پیروان او کاخ، همچون بهشت است.»

قَدْ حَلَّهٗ وَجْهَ الْإِلَهِ وَ جَنْبُهُ وَ لِسَانُ صِدْقٍ مُحَمَّدٍ وَ جِنَانُهُ
«در این کاخ، سیمای خدا و یاریگر او و زبان و درون راستی پیامبر و اندیشه‌اش زندگی می‌کند.»

مَلِكٌ مَلَائِكَةُ السَّمَاءِ جُنُودُهُ وَ مُلُوكٌ مِّنْ فَوْقِ الثَّرَى عِبْدَانُهُ

«او فرمانروایی است که سپاهیانش فرشتگان آسمان‌اند و دیگر پادشاهان روی زمین بردگانِ اویند.»

أَيُّصِحُّ تَوْحِيدَ بَغَيْرِ وِلَايَةِهِ وَ وِلَاوَةُ لِكِتَابِهِ عِنْوَانُهُ؟

«آیا بی‌دوستی خلیفه یکتاپرستی درست است و حال آن‌که فرمانبرداری از او سرفصل کتاب زندگانی است؟»

أَمْ هَلْ لِقُرْآنِ كَرِيمٍ مُنْزِلٍ فِي بَيْتِهِ إِلَّا عَلَيْهِ بَيَانُهُ؟

«یا این‌که آیا برای گرامی قرآن فرستاده‌شده در خاندانش جز او شرح و تفسیری تواند بود؟»

*

مَعَدُّ امِيرِ الْمُؤْمِنِينَ الَّذِي بَدَأَ شِهَاباً يَضِي الْغَرْبَ وَالشَّرْقَ ثاقِباً

«مَعَدُّ، فرمانروای گروندگان، فروزنده اختری است که بر باختر و خاور پرتو می‌افکند.»

يَقُومُ مَقَامَ اللَّهِ بَيْنَ عِبَادِهِ مُتِيحاً لَهُمْ رُوحَ الْحَيَاةِ وَ سَالِباً

«او در میان بندگان خدا جایش را می‌گیرد، از این‌رو بر آنان زندگی می‌دهد یا از آنان زندگی می‌ستاند.»

وَ تَلْقَى النَّبِيَّ الْمُصْطَفَى إِنْ لَقِيَتْهُ خَلَائِقٌ لَا هُوتِيَّةَ وَ ضَرَائِباً

«اگر او را ببینی، پیامبر خدا را در بزرگی و شکوه می‌بینی.»

تَرَى مِنْهُ إِنْ صَلَّى النَّبِيُّ مُصَلِّياً وَ تَحْسَبُهُ إِنْ قَامَ يَخْطُبُ خَاطِباً

«هرگاه او را به هنگامِ درود فرستادن به پیامبر در نماز یا سخنرانی (خطبه‌ی نماز) می‌بینی، گویی پیامبر سخن می‌گوید.»^۱

۱. همان‌گونه که خود نویسنده نیز در سرآغاز این فصل یادآور شد، این‌گونه برخوردها و برداشتها و چاپلوسی‌ها از شیعه‌ی راستین بس دور و باورنکردنی است. این‌همه ستایش‌های کفرآمیز که تنها خداوند بزرگ را شاید، حتا اگر مورد خطاب را پیشوایان و امامان برحق بدانیم و نه رهبران سیاسی / دینی فاطمی شرک‌آلود می‌نماید و البته نباید آنها را با اغراق‌های شاعرانه‌ای که گه‌گاه دیده می‌شود در هم آمیخت. این تا اندازه‌ای همان چیزی است که به تعبیر معلّم مردم شادروان دکتر علی

۳۳. با برگزاری جشن‌ها در روزهای فرخنده

فاطمیان برای ماندگاری اسماعیلیه در یادهای پیروان خود و برای تبلیغ باورهای این مذهب و در راه پیدا کردن هواداران و یاران تازه، روزهای تعطیل بسیاری پدید آورند. این مناسبت‌ها چنان در سراسر سال پخش شده بود که اسماعیلیه را گاه به گاه به یاد می‌آورد. اینک، درباره‌ی برخی از آن روزها کمی گسترده‌تر سخن خواهیم گفت:

۳۳-۱. عید غدیر

عید غدیر مهم‌ترین این جشن‌ها بود. نام این جشن به آبگیر (غدیر) خُم گره خورده است، جایی سه مایل پس از حُجَفَه و به تاریخ هجدهم ذی‌حجه‌ی واپسین حج‌گزاری پیامبر^(ص) خدا. در نگاه شیعه، پیامبر اسلام^(ص) رسالت خود را با آگاهانیدن این‌که علی^(ع) وصی و جانشین اوست کامل کرد. این آگاهانیدن در هجدهم ذی‌حجه در آبگیر خُم روی داد؛ از این‌رو، فاطمیان آن روز را شایان جشن می‌دانستند.

عید غدیر شادمانه جشنی بود که پیروان اسماعیلیه در مصر زیباترین پوشاکی که داشتند در آن روز می‌پوشیدند؛ بردگان خود را آزاد می‌کردند؛ دهش و بخشش فراوان به مستمندان روا می‌داشتند و به نشانه‌ی کار خوب و پسندیده گاو، گوسپند و شتر قربانی می‌کردند^۱ و هر کارنیک و نیکویی که می‌توانستند انجام می‌دادند.^۲

→ شریعتی تشیع صفوی است و نه تشیع علوی. اسلام، چه تشیع و چه تسنن، و انسان‌های پاک و وارسته، چه شیعه و چه سنی، همیشه از این دست چاپلوسی‌ها برکنار و بیزار بوده‌اند. مترجم.

۱. در سال ۵۱۵ ق. / ۱۱۲۱ م. شمار حیواناتی که در کاخ خلیفه در کُزبان بایرام و به دنبال عید غدیر سر بریده شدند، روی هم ۲۵۶۱ رأس شتر، گاو و گوسپند بود. خلیفه خود با دست خویش شتران و گاوان را ذبح کرد. الخطط، ج ۱، ص ۴۳۶.

۲. مقریزی، الخطط، ج ۱، صص ۳۸۸-۳۸۹ و ۴۹۲.

مردم در مسجد با خلیفه و بلندپایگان می‌نشستند و خطیب خطبه می‌خواند و سخنرانی می‌کرد و سخنان پیامبر (ص) را درباره‌ی علی (ع) - که پس از پیامبر جانشین وی شد - باز می‌گفت. آن‌گاه، رئیس قاضیان (قاضی القضات) دوگانه‌ای با مردم به درگاه یگانه به نشانه‌ی سپاسگزاری می‌گزارد و پس از آن، شرکت‌کنندگان در جشن به هم شادباش می‌گفتند و شادمانه یکدیگر را ترک می‌کردند و برای برخورداری از پاداش‌ها و پیشکش‌های خلیفه راهی کاخ او می‌شدند.^۱

۲۳-۲. روز عاشورا

دهم محرم روزی است که حسین بن علی (ع) در کربلا به سال ۶۱ هجری / ۶۸۰ م. به دست لشکریان اموی به شهادت رسید و روز بسیار دردناک و اندوهباری بود. خلیفگان فاطمی در مجلس سوگواری بر زمین می‌نشستند و پیروانش در نهایتِ اندوه گرد او حلقه می‌زدند. به جای فرش در تالارها و سرسراها شن می‌ریختند و خوراک بسیار مختصری تنها مرکب از عدس سیاه، پیازهای شور و خیار و نان جوین، که از دستی رنگ آن را تغییر می‌دادند، بر سرِ خوان می‌نهادند و آن را «سفره‌ی عزا» می‌خواندند. شاعران و سخنوران به خواندن سروده‌ها و ایراد خطبه‌هایی می‌پرداختند و غصب‌کنندگان خلافت علی (ع) را به باد سرزنش می‌گرفتند؛ چرا که به باور شیعه، پیامبر (ص) علی (ع) را به جانشینی خود برگزید. انبوه جمعیت پس از شنیدن این سخنرانی‌ها [روضه‌ها] در مسجد، به خیابان‌ها می‌ریختند و با فریاد «یا حسین! یا حسین!» بر قتل بی‌رحمانه‌ی امامشان به دست امویان می‌گریستند و فغان سر می‌دادند.^۲

۲۳-۳. زادروزها (میلاد پیامبر و امامان)

فاطمیان شش زادروز را جشن می‌گرفتند: زادروزهای پیامبر (ص)، علی (ع)،

۱. همان، صص ۳۸۹ و ۴۳۷-۴۳۸. ۲. همان، صص ۴۳۰-۴۳۲ و ۴۹۰.

فاطمه^(ع)، حسن^(ع) و حسین^(ع) و زادروز خلیفه‌ی حاکم. در هر کدام از این زادروزها نقل و نبات و شیرینی میان مردم پخش می‌کردند و در گونه‌گون مسجدها سخنرانی‌هایی ایراد می‌شد که برای تبلیغ و دعوت اسماعیلیه مجال خوبی بود.^۱ مردم دسته‌دسته گرد می‌آمدند و در مسجدها می‌نشستند که سرآمد آنان رئیس قاضیان، رئیس داعیان، سرپرستان، نقیبان و سخنوران (واعظان و خطیبان) قرار داشتند. شیرینی و حلوا در چندصد سینی مسی میان مردم پخش می‌شد. در واقع، در زادروزها قربانی نمی‌کردند و به جای آن میان مردم شیرینی پخش می‌شد.^۲

۳۳-۴. با کار دادن به اسماعیلیان:

طبیعی می‌نمود که فاطمیان در سازمان اداری مصر به سنی‌مذهبان نمی‌توانستند اعتماد کنند، زیرا همان‌گونه که ابن‌مُنْجِب می‌نگارد: «از دید فاطمی، اسماعیلی بودن برای او کمتر از اسلام نیست».^۳ فاطمیان به هواداران

۱. همان، صص ۴۳۲-۴۳۳ و ۴۹۱.

۲. تا امروز در مصر عادت خرید و فروخت شیرینی برای جشن‌های زادروز پیامبر^(ص) و امام حسین^(ع) و دیگران پاییده است، حتا در جشن‌های تولدی که خانواده‌ها می‌گیرند بیشتر شیرینی می‌دهند تا خوراکی و گوشت و پیداست که مردم در زندگی همگانی و خصوصی خود از ابتکار فاطمیان نشان گرفته‌اند.

۳. قانون الرسائل، صص ۹۶-۹۷: «کارمندان و کارگزاران دولتی باید شیعه باشند، زیرا شیعه بودن برای کارمند دولت فاطمی کمتر از اسلام نیست». تاریخ می‌گوید که برخی از خلیفگان فاطمی شیعه بودن را برای کارمند، اگرچه مسلمان بود، شرط می‌کردند، ولی اسلام را شرط نمی‌دانستند. بر همین پایه بود که عزیز بالله - که در زمان او دولت در اوج قدرت خود - عیسی بن نسطورس مسیحی را به وزارت گمارد و منشای یهودی را استاندار شام کرد. از دید فاطمیان، یهودیان و مسیحیان بر ضدّ مذهب رسمی دولت تعصبی نداشتند، ولی چه‌بسا مسلمانان سنی مذهب ممکن بود در نهان و پیدا بر ضدّ مذهب اسماعیلی به پیکار برخیزند. پس، طبیعی بود که فاطمیان پیروان مغربی خود را به کارهای مهمّ دولتی و ایوانی بگمارند - کسانی که پیشتر این مذهب را پذیرفته بودند و به بررسی آن پرداخته بودند و اعتقاد سخت و تعصبی به آن پیدا کرده بودند. اینان در راه پراگندن اسماعیلیه شمشیرها زدند و بر دشمنان تاخت آوردند و آن کیش را به شهرهای مصر وارد ساختند [متن تازی،

و پیروان خود، که در آن روز به خاطر نبردهایی به سود اسماعیلیه چشم به راه پاداش بودند، تکیه می‌کردند. با همه‌ی اینها، این کار بی‌درنگ پس از گشودن مصر نمی‌توانست انجام گیرد، زیرا بیزاری خلق را برمی‌انگیخت. فاطمیان در آغاز، روشی نرم در پیش گرفتند و مشاغل مهم را در دست سنی‌مذهبان واگذاشتند. به هنگام آمدن فاطمیان به مصر می‌بینیم که جعفر بن فرات در وزارت می‌ماند و ابوطاهر محمد بن احمد در مسند دادرسی (قاضی القضاة) می‌یابد و فرزندان عبدالسمیع به ایراد خطابه (نماز جمعه) ادامه می‌دهند.^۱

کم‌کم فاطمیان از نفوذ کارمندان سنی کاستند و دیری نپایید که کارهای دولتی یکسر به دست پیروان اسماعیلیه افتاد: وزارت را یک دانشمند اسماعیلی، مانند یعقوب کلس، یا دست‌کم یک هوادار اسماعیلی در دست داشت.^۲

در شغل مهم رئیس قاضیان، بارها دانشمندی اسماعیلی مذهب می‌گماردند.^۳ اعضای خانواده‌های نَعمان و فاروقی برای مدتی دراز بر سر این شغل بودند.^۴ چهل و اند قاضی در روزگار فاطمی جز تنی چند، همگی اسماعیلی مذهب بودند. با این قاضیان شرط شده بود که برابر مذهب خلیفه (شیعه) به دادرسی بنشینند. نخستین قاضی سنی‌مذهب در روزگار فاطمیان، که بر مسند دادرسی نشسته بود، ابوطاهر محمد بن احمد نام داشت. جوهر به او فرمان داد تا در مسائل ارث، طلاق و هلال ماه رمضان برابر فقه اسماعیلیه دادرسی کند.^۵ هنگامی که احمد بن ابی‌العوام حنبلی به دست حاکم بالله، خلیفه‌ی فاطمی، به دادرسی گمارده شد، یکی از شرط‌ها این بود که می‌بایست این

۱. ابن‌دقماق، الانتصار، ج ۴، ص ۶۴.

۲. برای آگاهی از نام وزیران فاطمی بنگرید به حسن المحاضرة، ج ۲، صص ۱۲۹-۱۳۷.

۳. برای آگاهی از قاضیان فاطمی بنگرید به سیوطی، حسن المحاضرة، ج ۲، صص ۱۰۱-۱۰۴.

۴. ابن حجر، رفع الاصر، دست‌نگاشت (برگ ۹۸)؛ ابن ظافر، الدول المتقطعة، ج ۲، ص ۴۹ ب،

۵۰ آ، ۶۶ ب (دست‌نوشت). ۵. ابن حجر، رفع الاصر، برگ ۱۹۸ آ-ب، دست‌نویس در مصر.

قاضی چهار فقیه [کارشناس] اسماعیلی به هنگام دادرسی داشته باشد.^۱ به یک دانشمند سنی به نام ابوالعباس احمد این شغل پیشنهاد شد، ولی چون تصمیم خود را به پیروی از مذهب خویش نشان داد بی‌درنگ این پیشنهاد را پس گرفتند.^۲

فرزندان عبدالسمیع که کار و عظمی و خطابه در دستشان بود، از این سیمت برکنار شدند و آن را به کسانی که دارای باور اسماعیلی بودند واگذاشتند.^۳ شغل داعی داعیان (داعی الدعاتی) و داعیان (دعات) در دست نهادهایی اسماعیلی بود. این سمت‌ها را، بی‌استثنا، دانشمندان اسماعیلیه بر عهده داشتند. داعی داعیان، در پیوند با سرپرستی نشر آموزش‌های این مذهب، بزرگ‌ترین شخصیت دولتی به شمار می‌آمد و پس از داعی داعیان، قاضی قاضیان (قاضی القضاة) در دومین رده می‌ایستاد و پیوسته این دو سیمت را به یک شخص می‌نهادند.

وزیر، قاضی قاضیان و داعی داعیان ناگزیر بودند دستیاران و کارمندان خود را از میان پیروان اسماعیلیه برگزینند. داعیان و نقیبان به ویژه از آشنایان و هواداران مذهب شیعه بودند که به دست داعی داعیان برگزیده و گمارده می‌شدند و پیداست که فقیهان زیر نفوذ او قرار داشتند. مردم مصر برای گمارده شدن به کارهای دولتی به مذهب اسماعیلی درمی‌آمدند.

۳۵. مصریان و مذهب اسماعیلی

در زمان وزیر فشار^۴ و تبلیغات فاطمیان، مصریان به زانو درآمدند و وانمود به پذیرش مذهب خلیفه کردند. با همه‌ی اینها، چنین پیداست که مصریان

۱. همان، برگ ۱۹ ب. ۲. سیوطی، حسن المحاضرة، ج ۲، ص ۱۰۴.

۳. ابن دقماق، الانتصار، ج ۴، ص ۶۱.

۴. نمونه‌هایی از فشار و شکنجه، که گه‌گاه به مرگ می‌انجامید، در پیوند با مردمی که ناخوشایندی خود را از اسماعیلیه نشان می‌دادند یا بر ضد باوره‌های آن رفتار می‌کردند می‌خوانیم. بنگرید به مقریزی، الخطط، ج ۱، ص ۳۵۵، ج ۲، ص ۳۴۱.

هرگز صمیمانه به آغوش اسماعیلیه پناه نبردند. پس از فروپاشی خاندان فاطمی، جنبش اسماعیلی از هم گسیخت و هرگز دوباره شیرازه نگرفت. مصریان فرصت قیام سلسله‌های ایوبی را به دست آوردند تا یوغ اسماعیلی را بگسلند.^۱

ابن‌واصل گزارشی دارد درباره‌ی دوازده تن اسماعیلی که در یکی از لشکرکشی‌های صلاح‌الدین از نبودنش بهره جستند و با شمشیرهای آخته به خیابان‌های قاهره ریختند و بانگ و فریاد می‌زدند و از مردم می‌خواستند تا در بازگرداندن قدرت فاطمی به آنان یاری رسانند. آن جنب و جوش ناکام ماند و کسی به آنان گوش فرانداد و سرانجام آن گروه از ترس گریختند.^۲

با همه‌ی اینها، صلاح‌الدین ایوبی به کار اسماعیلیه در مصر پایان داد. او در جایگزینی مذهب تسنن به جای تشیع به دست‌انداز و دشواری برنخورد. او پس از درنگی چند دستور داد تا نام عاضد خلیفه‌ی فاطمی را از خطبه در یکی از مسجدها حذف کنند و نام مُستضیعی بالله عباسی، خلیفه‌ی سنی مذهب در بغداد را به جای او بیاورند. مردم به مسجد ریختند و به این دگرگونی خوش‌آمد گفتند. آن‌گاه، دستورهای دیگری صادر شد تا همه‌ی

۱. تاریخ‌بینی و یک‌سونگری نویسنده در آوردن چنین دیدگاه‌هایی به راستی شگفت‌انگیز است و بیرون از چارچوب بینش علمی و روند پژوهشگرانه است. اثر شگرف و شایان نگرش دودمان فاطمی بر فرهنگ مصر و پدیداری دگرگونی‌های ژرف سیاسی / اقتصادی / فرهنگی آنجا از چشم پژوهشگران دور نمانده است - مترجم.

۲. مَفْرَجُ الْكُرُوبِ، صص ۳۲۸-۳۲۹ (دست‌نگاشت).

تا اندازه‌ای به خوبی پیداست که نویسنده زیر تأثیر تعصبات ویژه‌ای قرار گرفته است، چرا که فشارها و خودکامگی فرمانگزاران سنی مذهب در تاریخ مبارزه‌های فرقه‌ای اسلامی زبان زد و گه‌گاه شرم‌آور است. در اصل، استبداد دینی، که در دوره‌هایی از تاریخ اسلام چنان زشت و شرم‌انگیز پدید آمده است که دل هر انسان آزاده و دینمندی را می‌آزارد، به تشیع یا تسنن ارتباطی ندارد آن‌همه خودکامگی‌های متعصبان کوردل و ناآگاه و چه‌بسا آگاه و ابزار دست حکومتگزاران بی‌آزم چیزی جز ننگ و روسیاهی و بدنامی به همراه نداشته است و پیداست که دامن بلند و پاکو اسلام ناب از این کارهای ناب‌خردانه و کینه‌جویی‌ها و حماقت‌ها و تحمیق‌ها برکنار بوده است - مترجم.

خطبه‌ها در همه‌ی مسجدها از این الگو پیروی کنند.^۱ صلاح‌الدین همچنین سران دولت و ارتش را دستگیر کرد و القاضی الفاضل را به وزیری خود گمارد و شغل داعی داعیان را از میان برد و قاضیان اسماعیلیه را از کار برکنار ساخت و به جای آن، کارهای قضایی را به دست صدرالدین عبدالملک درباس سپرد. صدرالدین، که فقیهی شافعی‌مذهب بود، دستیاران خود را از پیروان مذهب شافعی برگزید و در سرزمین مصر جز شافعی‌مذهب به جای او نشست.^۲

در مصر، برای تبلیغ باورها و آیین‌های تسنن، روش ویژه‌ای از مدرسه‌ها را شناساندند که بسیاری از آنها در سطحی گسترده پایه‌گذاری شد. صلاح‌الدین در شهر قاهره مدرسه‌ای برای فقهای شافعی و مدرسه‌ای برای فقیهان مالکی پی افگند که در فصل یکم این رساله به گستردگی از آن سخن گفتیم.

۱. ابوحنیفه، الروضتین، ج ۱، ص ۱۹۴.

۲. مقریزی، الخطط، ج ۱، ص ۳۵۹؛ ج ۲، ص ۳۴۳. صلاح‌الدین ابن عبدالقوی، واپسین داعی داعیان دولت فاطمی مصر را از دم تیغ گذراند. کشتن او در پی توطئه‌ای برای بازگرداندن قدرت فاطمی چهره بست [متن تازی، ص ۴۲۱].

پیوست ۲

نقدی بر کتاب

تاریخ آموزش در اسلام

دکتر مصطفی جواد

دانشگاه بغداد

نقد کتاب تاریخ آموزش در اسلام

دکتر مصطفی جواد

دانشگاه بغداد

کتاب تاریخ آموزش در اسلام^۱ نگاشته‌ی احمد شلیبی، دکتر در فلسفه از دانشگاه کمبریج و استاد تاریخ تمدن اسلامی در دانشگاه قاهره است که به زبان انگلیسی نوشته شده است و آن‌گاه، نویسنده خود، آن را به زبان تازی درآورده است. [نشر نخست] این کتاب در چاپخانه‌ی «دارالکشاف للنشر والطباعة والتوزیع» (بیروت، ۱۹۵۴ ق.)، در ۴۲۰ صفحه، به جز نامنامه‌ها، کتابنامه و نمونه‌هایی تصویری از برگ‌ها و کتاب‌های دست‌نویست و نگاره‌های ویژه‌ی جلدسازی به چاپ رسیده است.

نویسنده‌ی کتاب به تاریخ جایگاه‌های آموزش و پرورش اسلامی، تاریخ کتابخانه‌ها، تاریخ استادان و شاگردان، هواداران و پشتیبانان دانش و فلسفه‌ی

---

۱. شادروان دکتر مصطفی جواد، استاد فقید دانشکده‌ی علوم تربیتی دانشگاه بغداد، در تاریخ و ادبیات و زبان تازی و به ویژه تاریخ اسلام، استاد بود. کتاب‌ها و نگاشته‌های این پژوهشگر شیعه در بنیادهای دانشی کشورهای اسلامی و تازی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. کتاب تاریخ آموزش در اسلام، که پارسی‌شده‌ی آن را خواندیم، به دست دکتر مصطفی جواد به بررسی و نقد گرفته شده است و در مجله‌ی الأستاذ (سال نهم، بغداد، مطبعة الحكومة، ۱۹۶۱، صص ۸۹-۱۱۷)، مجله‌ی دانشکده‌ی علوم تربیتی دانشگاه بغداد، نشر یافته است - مترجم.

سازمان‌ها و نهادها و بنیادهای دانشی و درس‌مآیه‌ها پرداخته است. نگارنده به کوششی انکارناپذیر و پژوهشی بسیار سودبخش همراه با اندیشه‌ها و دیدهای ویژه دست یازیده است و کتاب او به چهره‌ی یکی از مراجع سترگ در این موضوع بزرگ - آموزش و پرورش اسلامی در روزگاران گوناگون - درآمده است. با همه‌ی اینها، در این کتاب تاریکی‌هایی نهفته است که بیم فروافتادن خوانندگان در آن می‌رود، زیرا کتابی که به گفته‌ی نویسنده‌اش «دانشگاه کمبریج بر پایه‌ی این جستار درجه‌ی دکترای فلسفه داده است و دانشگاه قاهره آمادگی چاپ آن را به هزینه‌ی خود اعلام کرده است» شایسته است تا در نخستین گام، دارای سرچشمه‌ها و کتاب‌هایی باشد مستند، مورد اعتماد و درخور تکیه و هم بایسته است که این اثر از تاریکی‌ها و نادرستی‌ها پاک و زدوده گردد و موضوع‌هایی که نیازمند تکمیل است کامل شود و هر جا نویسنده گستردگی و روشن‌سازی را از دست داده است گفته آید. بر این پایه است که می‌گوییم:

۱. کسی که این کتاب را می‌خواند درمی‌یابد که نویسنده در نگارش آن گام‌هایی شتابناک برداشته است و از این‌رو، تیزبینی و باریک‌اندیشی او در نگریستن به متن‌ها و شکیبایی‌اش در خواندن آنها کاهش یافته است. در صفحه‌ی ۱۱۸ به هنگام گفت‌وگو از مدرسه‌ی نظامیه‌ی بغداد و دیگر نظامیه‌ها گفته است: «ابوشامه می‌نگارد: مدرسه‌هایی که نظام‌الملک ساخته است در سراسر جهان زبانزد است. هیچ شهر و روستایی از این مدرسه‌ها تهی نیست. حتّاً در جزیره‌ی ابن‌عمر^۱، که در گوشه‌ی دوردستی از جهان قرار گرفته

۱. ابن‌عمر (به ترکی جزیره‌ی ابن‌عمر، یا جزره) اکنون شهر مرزی میان ترکیه و سوریه است که می‌گویند پایه‌گذار آن حسن بن عمر بن خطاب تغلبی (م: ۲۵۰ ق. / ۸۶۵ م) بوده است و نیز نام خود را از او گرفته است. بنیاد این جزیره را به اردشیر بابکان نیز نسبت داده‌اند. شهر باستانی به زبان آرامی جَزْرَنَه دَکْرَدُو نام داشته است که در متون مسیحی سده‌های شانزدهم و هفدهم نیز آمده است. راهی که از زمان رومیان برجا مانده است و «دروازه‌ی عتیق» نام دارد جزیره‌ی ابن‌عمر را به نصیبین و سپس ماردین پیوند می‌زند و همین راه است که مرز میان نواحی عرب و کردنشین را تشکیل

است و چندان سرنشینی ندارد، مدرسه‌ی بزرگی ساخته شده است که اکنون آن را (در روزگار ابوشامه) مدرسه‌ی رضی‌الدین می‌خوانند».

هنگامی که این خبر را خواندم، اگر به بودنش در گزاره‌های کتاب الروضتین فی أخبار الدولتین ابوشامه دودل نشدم، در پیوندش به خود ابوشامه به تردید افتادم. درست است که ابوشامه گردآورنده‌ای دانشور و بازگوکننده‌ای استاد و کاردان و از مردم شام بود، ولی آگاهی بسنده و کاملی از شهرهای جزیره و روستاهای آن نداشت. اما سخن گوینده که «اکنون آن را مدرسه‌ی رضی‌الدین می‌خوانند» سخن کسی است که با آن شهرها آشناست. این گزاره را در کتاب الروضتین خواندم (صص ۲۵-۲۶) تا این که به گفته‌ی ابوشامه در پایان گزاره رسیدم: «و این، سخن ابن‌اثیر است». پس، این سخن گفته‌ی ابن‌اثیر تاریخ‌نگار است و نه ابوشامه. از این مدرسه کسی جز ابن‌اثیر یاد نکرده است. ابوشامه از رهگذر کتاب ابن‌اثیر بدان آگاهی یافته است و به بازگویی آن گزاره پرداخته است. چه خوب بود نویسنده [= دکتر شلبی] در خواندن گزاره شکیبایی می‌داشت و شتابان گام بر نمی‌داشت!

۲. نویسنده‌ی دانشمند در صفحه‌ی ۳۶۶ کتاب خود ادعا کرده است که بر بخشی از کتاب نامیده‌شده به مرآة الزمان، از نگاشته‌های ابومظفر یوسف قزاوغلی، نامور به سبط ابن‌جوزی، آگاهی یافته است.^۱ این بخش از کتاب ابن‌جوزی در کتابخانه‌ی ملی پاریس نگهداری می‌شود و نویسنده شماره‌های آن را در کتابخانه‌ی یادشده نیاورده است و تنها شماره‌ی برگ‌هایی را که از آن کتاب بازنویس کرده است آورده است [برگ‌های ۱۲۱-۱۲۲، دست‌نویس در

— می‌دهد. در قرن چهارم این شهر از بخش‌های موصل بود. در ۱۹۶۰ م. ساکنان این شهر ۶۴۷۳ تن

بودند [دانشنامه‌ی ایران و اسلام، ج ۵، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۶ - مترجم].

۱. دکتر شلبی در متن انگلیسی کتاب به مرآة الزمان سبط ابن‌جوزی اشاره و استناد نمی‌کند، ولی در متن تازی از این کتاب بازنویسی کرده است - مترجم.

پاریس]. در حقیقت، او از این بخش و برگ‌های آن آگاهی نداشته است. برگه‌ی این سخن این است که نویسنده [دکتر شلبی] در کتاب‌شناسی، که در پایان کتاب آمده است، از این شماره‌ها به روشنی سخن نمی‌گوید و می‌نویسد: «ابن‌الجوزی (سبط): مرآة الزمان، دست‌نویس در دارالکتب المصریة، ۵۵۱ تاریخ». هنگامی که نویسنده کتابخانه‌ی ملی پاریس و بخش کتاب اشاره شده را نمی‌نویسد، پس چگونه از آن آگاهی داشته است؟ من به نویسنده این آگاهی را دادم و آن گزاره را در آن کتاب برایش بازگو کردم. آن بخش از دست‌نوشت کتاب ابن‌جوزی به شماره‌ی ۱۵۰۶ کتاب‌های تازی در کتابخانه‌ی ملی پاریس ثبت است. نویسنده می‌بایست واقع‌مسأله را می‌گفت تا مسؤولیت بردوش من می‌ماند و به هنگام دودلی در گزاره‌ی من پاسخ‌گویی می‌بودم و این شیوه‌ی آشنا و شناخته‌شده‌ای است در میان دانش‌پژوهان پژوهشگر. این روشی است آشنا و شناخته‌شده که دانسته‌های گفتاری را به نام گوینده بنگارند.

۳. نویسنده‌ی دانشور به کتابی سترگ در زمینه‌ی آموزش و پرورش اسلامی که در کتابخانه‌ی ملی پاریس نگاه‌داری می‌شود یعنی، کتاب نهج‌التعلم کما یجب علی العالم والمتعلم مراجعه نکرده است. این کتاب از نگاشته‌های جعفر بن میران بن یعقوب برزکانی است که به شماره‌ی ۶۷۵۴ کتاب‌های تازی در کتابخانه‌ی یادشده ثبت است. این کتاب دربردارنده‌ی بهره‌ها و سودهای سترگی در این موضوع، یعنی آموزش و پرورش مسلمانان است. فصل یکم این کتاب در اهمیت دانش است. فصل دوم، در نیکی و بدی نیت. سومین فصل در معناهای دانش، فقه، فلسفه و شرع. فصل چهارم، در شاخه‌های گوناگون علم و مهم‌ترین رشته‌های آن. فصل پنجم، در گونه‌گون کارهای پسندیده و بیان احکام آنها و مانند اینها. فصل ششم، در رده بندی دانش‌های پسندیده و بیان ترتیب آموزش. فصل هفتم، در گزینش دانش‌ها،

کتاب و استاد. هشتمین فصل، در بزرگداشتِ دانش و دانش‌پژوه و نکوداشت دانشمندان و به ویژه استادان. نهمین فصل، در پیرامون تکاپو در راه دانش‌اندوزی. دهمین فصل، درباره‌ی کرانه‌های دانش. فصل یازدهم، در زمانِ آموختن دانش. فصل دوازدهم، در روشِ به‌کارگیری و به دست آوردن دانش و ابزارهای علم. دوازدهمین فصل و همچنین دو فصل سیزدهم و چهاردهم در فهرست نیامده است. سپس، فصل پانزدهم درباره‌ی آنچه از برکردنش فراموشی و کاهش برجا می‌نهد. فصل شانزدهم، در آنچه افزودنی و کمال برجا می‌گذارد. هفدهمین فصل، در آنچه برای کسی که می‌خواهد حدیث‌دانی کامل یا تفسیردانی متوسط (ونه ژرف) شود لازم است. فصل هیجدهم، در آنچه بر مجتهد واجب است. نوزدهمین فصل، در فتوا دادن و فتوا گرفتن. بیستمین فصل در ستایشِ دانشمندان.

نویسنده‌ی کتاب تاریخ آموزش در اسلام، بهره‌وری از کتابِ *إنباه الراوة علی أنباه النُحاة قِطْطی* را در جُستار خود از دست داده است، زیرا در کتاب‌شناسی تنها نام *أخبار الحکمای این نویسنده* را آورده است. دکتر شلبی از کتاب‌های زیرین نیز بهره‌نجسته است: *التکملة فی وفيات النقلة* از زکی الدین عبدالعظیم بن عبدالقوی مندریّ مصری؛ ذیل تاریخ بغداد نگارشِ ابن دُبَیْثی، [=دبیشی]؛ ذیل تاریخ بغداد از *محبّ الدین بن نجّار؛ الوافی بالوفیات صَفْدی*؛ شرح *نهج البلاغه*ی ابن ابی‌الحدید؛ ذیل تاریخ الإسلام *تقی‌الدین بن قاضی شهبه*؛ کتاب *الجواهر المضیة فی طبقات الحنفیة* از *محمی‌الدین قرشی مصری*؛ *دیباج الذهب فی معرفة اعیان علماء المذهب* ابن فرحون، تاریخ *علی السنین صَفْدی* که بخشی از آن در کتابخانه‌ی اوقاف حلب نگه‌داری می‌شود. تاریخ ابن مسکویه *سقوط الخلافة العباسیة* نام دارد و حال آنکه نویسنده آن را *تجارب الأمم* نامیده است و به همین نام چند جا از آن بازنویسی کرده است، چنان‌که در صفحه‌های ۱۴۵ و ۱۶۰ به آن برمی‌خوریم.

نویسنده (دکتر شلبی) در صفحه‌ی پنجم، کتابی از ابن سحنون را ادب المتعلمین نامیده است. تا آنجا که از کتاب‌های راویان به یاد داریم نام این کتاب آداب المتعلمین یا آداب شاگردان است و نه استادان.^۱ آنچه این سخن را استواری می‌بخشد چیزی است که در صفحه‌ی ۳۰۲ از کتاب مشیخة ابی بکر محمد بن خیر اموی اشبیلی مرده‌ی ۵۷۵ ق. / ۱۱۷۹ م. آمده است. او در آنجا یادآور شده است که کتاب آداب المتعلمین از محمد بن سحنون است.

۴. فرق میان مؤدب (مرّبی) و «معلم» (آموزگار) را در خبری که در شرح نهج البلاغه‌ی عزالدین عبدالحمید بن ابی‌الحدید آمده، نیآورده است و آن درباره‌ی اندرز امیر عبدالملک صالح عباسی است به مرّبی فرزندش. جایی که از آن گواه می‌گیریم این گفته‌ی اوست: «هرکس بدی آنچه را به دنبال می‌آید نشناسد، خوبی آنچه را آزموده است نخواهد شناخت».^۲

نویسنده‌ی دانشمند در گفت‌وگوش درباره‌ی آموزش پیشرفته و پرورش در کاخ‌ها (ص ۶۰) از این سخن هارون الرشید به کسائی بهره‌نجسته است: «ای علی بن حمزه! تو را به جایگاهی برنشانندیم که با کوشش و همت خودت بدان نرسیدی، پس برای ما پاکدامن‌ترین و پاک‌ترین شعرها و جامع‌ترین حدیث‌ها از اخلاق نیکو برخوان و به ما از آیین، آداب و رسوم ایرانیان و هندیان بگو و آشکارا چیزی را از ما به خاطر شتاب دریغ مدار و دانستی و آگاهی را در نهان جا مگذار!»^۳ دلیل این نابهره‌وری این است که نویسنده به شرح نهج البلاغه‌ی ابن ابی‌الحدید مراجعه نکرده است.

۱. نام درست رساله‌ی ابن سحنون ادب المتعلمین است و نه آداب المتعلمین، و حق با دکتر شلبی است و نه دکتر مصطفی جواد این رساله در صص ۳۵۱-۳۶۷ کتاب التریبة فی الاسلام او التعلیم فی رأی القاسی، نگارش احمد فؤاد الاهوانی، (قاهره، دار احیاء الکتب العربیة، ج ۲، قاهره، ۱۹۵۵) به گونه‌ی پیوست نشر یافته است. با نگاهی به فصل‌های این رساله درمی‌یابیم که ویژه‌ی آیین و آداب آموزگاران است و نه شاگردان برای آگاهی بیشتر بنگرید به پیوست (۳): ابن سحنون پیشاهنگ آموزش‌نامه‌نگاری - مترجم

۲. شرح نهج البلاغه، قاهره، طبع البابی الحلبی، ج ۴، ص ۱۳۸.

۳. همان، ج ۴، ص ۱۳۷.

نخستین گزارش، جدایی میان آموزگار و مرّبی را روشن می‌سازد و اثبات می‌کند که مؤدّب (مرّبی) می‌تواند همنشین (جلیس) باشد و خلیفگانِ فاطمی مؤدّب را همنشین (جلیس) نامیده‌اند. نویسنده با آنکه واپسین فصل کتابش در چارچوب آموزش در روزگار فاطمیان قرار دارد، از این نام‌گذاری سخنی به میان نیاورده است. صلاح‌الدین صفدی در زندگی‌نامه‌ی ابوالمعالی عبدالعزیز بن جُبّاب سعدی، نامور به قاضی جلیس، می‌نویسد: جُبّاب ابن نقطه گفته است: «برای این او را جلیس خوانده‌اند که به ظاهر^۱ [بامر الله] و دو برادرش فرزندان حافظ^۲ قرآن و ادبیات یاد می‌داد و آنان عادت داشتند که مؤدّب (مرّبی) را جلیس می‌نامیدند».^۳ انگیزه‌ی دور ماندن نویسنده از این مطلب این است که به کتاب الوافی بالوفیات، چنان‌که پیشتر گفتیم، مراجعه نکرده است. شگفت اینجاست که نویسنده‌ی دانشور در کتاب تاریخ آموزش و پرورش اسلامی خود نام این قاضی جلیس (ص ۹۵) را آورده است ولی از این‌که چرا پدرش او را جلیس نامیده است سخنی نگفته است و تبار او را «جُبّاب» نوشته است. همان‌گونه که از الوافی بالوفیات بازنویس کردیم جُبّاب است و نه حُبّاب. امام شمس‌الدین ذهبی گوید: «مُوَحّده [حرفی که یک نقطه دارد مانند ج و ب]، ابوالبرکات عبدالقوی بن جُبّاب مصری و خویشانش؛ نیای آنان عبدالله به ردایی (پالتویی) نامور بود، زیرا در بازار ردافروشان می‌نشست».^۴

۵. نویسنده در گزاره‌های آموزشی غزالی از تاریخ بغداد نگارش فتح بن علی بُنداری، که بسیاری از زیستنامه‌ها را از ذیل تاریخ بغداد نوشته‌ی

۱. ظاهر بامر الله (۳۹۵-۴۲۷ ق. / ۱۰۰۴-۱۰۳۵ م.) هفتمین خلیفه‌ی فاطمی است که به هنگام مرگ پدرش حاکم بامر الله کودک بود. مترجم

۲. حافظ لدین الله (عبدالحمید بن محمد ۴۶۷-۵۴۴ ق. / ۱۰۷۴-۱۱۴۹ م.) یازدهمین خلیفه‌ی فاطمی در شهرهای مصر فرمانروایی کرد و پس از مرگِ آمر جان سپرد. مترجم

۳. صفدی، الوافی بالوفیات، نسخه‌ی کتابخانه‌ی ملی پاریس به شماره‌های ۲۱۱ و ۲۰۶۶.

۴. ذهبی، المشتبه، ص ۱۳۸.

ابوسعبد عبدالکریم بن سمعانی، تاریخ‌نگار دانشمند و حدیث‌دان بزرگ، گرفته است، بهره نبرده است. ابن‌سمعانی یک سال پس از غزالی، یعنی سال ۵۰۶ هجری / ۱۱۱۲ م.^۱ پا به جهان گذاشت، از این‌رو، روزگار او بسیار نزدیک به روزگار غزالی است و همین نزدیکی زمانی اثر نیکویی در پیرایش گزاره‌ها از ستایش‌های گزاف و فراموشکاری و نادیده گرفتن داشته است، زیرا گزاره‌نویس، غرض‌ورز نبوده است، که غرض‌ورزی از گزندهای گزاره‌هاست. بُنداری به بازگویی از تاریخ ابن‌سمعانی گفته است: «آن‌گاه، غزالی به شام آمد و چندی در بیت‌المقدس و دمشق ماند و از دیدنی‌ها و شهرهای آنجا دیدار کرد و با آنها آشنا شد و به نگارش کتاب‌های نامی خود مانند احیاء؛ قسطاس؛ محک‌النظر و مانند آن پرداخت و سپس به ریاضت و پارسایی و تغییر اخلاق و کوتاه کردن دامنه‌ی خواسته‌ها و آرزوها و آماده‌ی راهی شدن به سرای جاوید روی آورد تا اینکه در این کار ورزیده شد و بدان خو گرفت و سپس، به زادگاهش بازگشت و پیوسته به اندیشیدن و پالودن سرگرم بود. بدین‌گونه، نگاشته‌های سودمند و کتاب‌های ارزشمند او پدید آمد تا نوبت وزارت به فخرالدین (ابوالفتح مظفر بن نظام‌الملک) رسید. چون فخرالدین آوازه‌ی کمال دانشوری و نیک‌رفتاری و منش غزالی را شنید پیش او آمد و از او درخواست کرد تا او را از دم‌های گرم و بی‌مانندش ناکام نگذارد و از پرتوفشانی دست بردارد. فخرالدین بر این پیشنهادها سخت پا فشرد تا آنجایی که غزالی به بیرون آمدن [از توس] و رفتن به نیشابور تن داد. شیردر آشیانه‌اش نبود.^۲ به غزالی تدریس در مدرسه‌ی نظامیه پیشنهاد شد که گریزی از آن نیافت و از دوستان دست کشید و به بهره‌رسانی به دانشجویان دست یازید. بارها او را به کشمکش و پاسخگویی فرامی‌کشاندند، ولی به دنبال آن

۱. دکتر شلیی سالم‌گ غزالی را ۵۰۴ ق. آورده است که درست آن ۵۰۵ ق. / ۱۱۱۱ م. است - مترجم.
 ۲. آن‌گونه که برایم پیداست، گوینده با این سخن اشاره به یکی از خویشان خود می‌کند که از استادان بوده است.

نرفت و به پاسخگویی خُرده‌گیران برنخاست.^۱ از او [غزالی]، خدایش پیامرزادا، حکایت شده است که می‌گفت: «به سرانجام کار و آنچه آن جهان را سود می‌رساند می‌اندیشیدم، از این رو، به گفت‌وگو با علی فارمذی پرداختم و ابزار راهگشایی را از او برگرفتم. آنچه را که او در برپایی وظایف عبادی و نیایش و پرستش سفارش داده بود، انجام می‌دادم و فرمان می‌بردم و به کوشایی در آنها می‌پرداختم و چندی در آن پلکان ماندم تا آن که باب «خوف» (= ترس و هراس) به رویم گشوده شد تا آنجایی که مرا از اندیشیدن به هر چیزی بازداشت». ^۲ تا این که می‌گوید: «غزالی به زادگاه خود توس بازگشت و برای دانش پژوهی در مدرسه‌ای نزدیک خانه‌ی خود و در خانقاه صوفیان، سکونت گزید و اوقات خود را در راه خدمت به حاضران، گرفتن ختم قرآن، همنشینی با صاحب‌دلان و تدریس به شاگردان بخش کرده بود؛ چندان که لحظه‌ای از لحظه‌های زندگی او و کسانی که با او بودند بی‌بهره نمی‌ماند، غزالی بر این احوال بود تا این که خداوند او را پس از نگه‌داری از گونه‌گون گزنده‌ها و دشمنی دشمنانش و روآوری به دربار پادشاهان، به جوار آمرزش خود برد. در پایان کار، غزالی به حدیث پیامبر (ص) و به همنشینی با حدیث‌دانان و خواندن و نوشتن حدیث رو آورد. او ابوفتیان عمر بن ابی‌الحسن رؤاسی حافظ را به توس دعوت کرد و او را نیک گرامی داشت و روزها و لحظه‌ها را در کنارش گرانها شمرد و صحیح بخاری و مُسلم را — آمرزش خدا بر هردوان باد! — از وی شنید. گمان نمی‌کنم که او حدیثی

۱. تاریخ‌نگار خود در زندگی‌نامه‌ی ابو عبدالله محمد بن ابی‌الفرج کنانی سیسیلی معروف به ذکی مغربی آورده است: «در زبان و ادب آگاه و کاردان بود. در نحو و دانش‌های وابسته‌ی آن نشانه و آیت به شمار می‌آمد... از ابونصر فضل بن حسن مقرئ شنیدم که می‌گفت ذکی می‌گوید: غزالی ملحد است. چنین واژگانی شاینده‌ی دانشوران نیست و نایستی چنین چیزهایی به امام ابو حامد غزالی پیوند داد».

۲. فتح بن علی بنداری، تاریخ بغداد، نسخه‌ی کتابخانه‌ی ملی پاریس به شماره‌ی ۶۱۵ کتاب‌های تازی، برگ ۶۰.

گفته باشد و اگر گفته است اندک بوده است و نیز روایت حدیث از او نشر نیافته است... غزالی در سال ۵۰۵ ق. و گویند روز دوشنبه چهاردهم جمادی‌الآخر مرده است و من آرامگاه او را زیارت کردم که در بیرون تابران، روستای توس، قرار دارد»^۱.

از گزاره‌ی سکونت گزیدن غزالی در مدرسه‌ای نزدیک خانه‌ی خود و خانقاهش برای صوفیان، می‌توان به میزان درستی گفته‌ی نویسنده‌ی [دکتر شلبی] تاریخ آموزش در اسلام (ص ۷۰) پی برد، آنجا که می‌نویسد: «از خانه‌های مهمی^۲ که دانشجویان و استادان برای بهره‌وری بدان‌جا روی می‌آوردند خانه‌ی امام غزالی است که پس از کناره‌گیری از نظامیّه‌ی نیشابور به دنبال مسافرتش به حج و اعتکاف در مسجد جامع اموی دمشق، که کتاب نامی احیاء علوم الدین خود را در آنجا نگاشت، شاگردانش را در آن خانه دیدار می‌کرد و می‌پذیرفت». این گزاره دوگانه می‌نماید و دارای بافتی زشت و ناپسند و معنی‌ها و پایه‌های پیچیده است.

۶. نویسنده در صفحه‌ی ۱۱۶ کتاب از پیدایی مدرسه‌ها در اسلام سخن گفته است که به دست نظام‌الملک، وزیر آلپ ارسلان، و پسرش ملکشاه انجام گرفت. هرچند این گفته از سخنان برخی از تاریخ‌نگاران شافعی است، ولی مهر بطلان بر آن خورده است، زیرا پیش از نظام‌الملک چند مدرسه در شهرهای ایران شناخته و زبان‌زد بود. تاج‌الدین سُبکی شافعی در زندگی‌نامه‌ی

۱. در بخش شرقی بغداد کنونی، نزدیک محله‌ی دروازه‌ی شیخ عبدالقادر جیلی (گیلانی)، به سوی جنوب، آرامگاه بزرگی قرار دارد که به آرامگاه غزالی معروف است و در آنجا کسی غیر مهم خاک است و بر روی سنگ خاک نوشته شده است که این خاک امام محمد غزالی درگذشته‌ی سال ۵۰۵ هجری است. ولی این درست نیست و شاید کسی که در آنجا خاک است از خویشان غزالی است یا واژه‌ی غزال بوده که به چهره‌ی غزالی نوشته‌اند. زیرا نقشه‌ی جغرافیایی بغداد یادآور می‌شود که آنجا کاروانسرا یا خانقاه غزال بوده است.

۲. نویسنده واژه‌ی «هامّه» (= مهم) را آورده است که درست نمی‌نماید، زیرا هامّه یعنی دردناک و اندوهناک که از «هم» است و درست آن «مُهمّه» است (یادداشت دکتر مصطفی جواد عراقی).

نظام‌الملک می‌نویسد: «و استاد ما — ذهبی — پنداشته است که نظام‌الملک نخستین سازنده‌ی این مدرسه‌ها بود، ولی این چنین نیست زیرا مدرسه‌ی بیهقی نیشابور پیش از زاده شدن نظام‌الملک برپا بوده است و نیز مدرسه‌ی سعدیه‌ی نیشابور را امیرنصر پسر سبکتکین، برادر سلطان محمود غزنوی، بنیاد نهاد که در آن هنگام فرماندار نیشابور بود. مدرسه‌ی سوم در نیشابور را ابوسعید اسماعیل بن علی بن مثنای استرآبادی، واعظ صوفی و استاد سخنور (خطیب)، برپا ساخت و مدرسه‌ی چهارم نیز در نیشابور برای استاد ابواسحاق اسفراینی ساخته شد. حاکم در شرح حال این استاد می‌نویسد: «پیشتر، مانند این مدرسه، یعنی مدرسه‌ی استاد استرآبادی، در نیشابور ساخته نشده بود». این گفته به روشنی می‌رساند که پیش از نظام‌الملک (نظامیه) مدرسه‌ی دیگری ساخته شده بود. من به این اندیشه رسیدم و این گمان بر من چیره آمد که نظام‌الملک نخستین کسی است که برای نخستین بار برای دانشجویان کمک‌هزینه‌های تحصیلی (معالیم، جمع معلوم = شهریه‌ی دانشجویی) تعیین کرد، ولی برایم روشن نشد که مدرسه‌های پیش از نظامیه برای دانشجویان کمک‌هزینه‌ی تحصیلی داشت یا نه. آنچه آشکارتر می‌نماید این است که نداشت». ^۱ راستش این است که ذهبی نخستین گوینده‌ی این سخن نیست، زیرا پیش از او ابن خلکان در وفیات الأعیان خود به هنگام نگارش زیست‌نامه‌ی نظام‌الملک همین گفته را آورده است: «و او [نظام‌الملک] نخستین کسی بود که مدرسه‌ها را ساخت و آن‌گاه مردم از او پیروی کردند. او ساختن مدرسه‌ی بغداد را در سال ۴۵۷ ق. / ۱۰۶۴ م. آغاز کرد...» ^۲

از مدرسه‌هایی که ساختن آن پیش از نظامیه بود مدرسه‌ی ابن حُبَّان بُستی بود که در بُست — شهری میان سیستان، غزنه و هرات — ساخته شد.

۱. سبکی، طبقات الشافعیة الکبری، ج ۳، ص ۱۳۷. ۲. ابن خلکان، وفیات الأعیان، ج ۱، چاپ ایران.

ابن حبان همان حدیث‌دان و فقیه نامبردار ابوحاتم محمد بن حبان تمیمی در گذشته‌ی سال ۳۵۴ ق. / ۹۶۵ م. است. یاقوت حموی می‌نویسد: «ابوحاتم حبان کتاب‌های خود را در راه خدا نهاد و آنها را وقف کرد و در سرایی ویژه گرد آورد. پس، انگیزه‌ی نابودی آن همانا گذشت زمان و ناتوانی پادشاه و چیره شدن تباهی بر مردم آن شهرها بود». آن‌گاه، یکی از زنان حدیث‌دان به نقل از یک حدیث‌دان بازگو کرده است که: «از حافظ ابوعبدالله حاکم شنیدم که می‌گفت خانه‌ی ابوحاتم حبان امروز مدرسه‌ی شاگردان او و جایگاه بیگانگان و نابومیانی است که از فقیهان و اهل حدیث در آنجا نشیمن دارند و آن را درآمدهایی است که شهریه‌ی دانشجویی و هزینه‌ی تحصیلی دانشجویان از آن پرداخت می‌شود. در این خانه، کتابخانه‌ی ابوحاتم به دست وصی او سپرده شده است. وصی او می‌تواند به هر کس می‌خواهد رونویسی از کتاب‌های فقهی را، بی‌آن‌که آن کتاب از کتابخانه بیرون رود، رایگان بدهد».^۱ این‌که می‌گوید «مدرسه‌ای برای شاگردان و یارانش و درآمدهایی که شهریه‌ی دانشجویان از آن پرداخت می‌شود» نشانگر مدرسه‌های نظامیه است که گویندگان، مدعی ویژگی نخستین بودن آن بوده‌اند.

ابن خلکان خود در شرح حال امام استاد ابوبکر محمد بن حسن بن فورک، متکلم اصول‌دان و واعظ شافعی مذهب، یادآور شده است که چندی ابن فورک در عراق بماند و به تدریس علم پرداخت، آن‌گاه روسوی ری کرد. در آنجا بدعتگران از او حدیث شنیدند. سپس، مردم نیشابور با فرستادن نامه‌ای از ابن فورک درخواست کردند تا پیش آنان رود و او نیز چنین کرد و به نیشابور آمد و مدرسه‌ای و خانه‌ای ساخت و خداوند بزرگ به دست او گونه‌گون دانش‌ها را جان و توان بخشید.^۲ ابن خلکان سالم‌مرگ ابن فورک را ۴۰۶ هجری / ۱۰۱۵ م. آورده است.

۱. یاقوت، معجم البلدان، زیر نام «بُست».

۲. ابن خلکان، وفيات الأعیان، ج ۲، ص ۵۷، چاپ یادشده.

از گزاره‌ای که نویسنده‌ی کتاب عُمدة الطالب فی أنساب آل ابی طالب، بازگو کرده است دانسته می‌شود که این مدرسه در پایان سده‌ی چهارم هجری/ دهم میلادی دارالعلم نام داشت و شریف رضی، شاعر دانشمند و نقیب نامبردار، دانشسرایی (دارالعلم) بدان گونه داشت. گزاره‌ی یادشده میان این دانشسرای (دارالعلم) شاپوری، که در همان روزگار برپا شده بود، جدایی می‌اندازد. او می‌نویسد: «و دانشجویان در خانه‌ای که شریف رضی برای آنان گرفت و آن را دانشسرا (دارالعلم) نامید، با او سکونت داشتند و شریف همگی نیازمندی‌هایشان را آماده ساخته بود».

چکیده‌ی خبر این است که خداوند به شریف رضی پسری داد؛ یکی از وزیران برای او یک سینی فرستاد با ۱۰۰۰ دینار بر آن. شریف رضی سینی را پس فرستاد و گفت: «(وزیر) می‌دانسته است که من از کسی چیزی نمی‌پذیرم». وزیر دوباره آن سینی را برای شریف رضی فرستاد و به پیک گفت: «به شریف بگو این سینی زر برای ماما (قابله) فرستاده‌ایم». شریف برای بار دوم آن را پس فرستاد و گفت: «وزیر می‌دانسته است که زنان ما را زنی بیگانه نمی‌زایاند». برای سومین بار، وزیر سینی زر را پس فرستاد و به پیک خود گفت: «به شریف بگو این زر را میان دانشجویانش بخش کند». شریف رو به شاگردان کرد و گفت: «ای دانشجویان! این سینی با دینارهایش اینجاست، چه کسی می‌خواهد از این دینارها بردارد؟» آن‌گاه، دانشجویی از آن میان برخاست، تکه‌ای از یک دینار برید و آن را پیش خود نگه داشت و مانده را در سینی نهاد. رضی درباره‌ی این کار از او پرسید. دانشجو پاسخ گفت: «شب‌ی به روغن چراغ نیاز داشتم، ولی انباردار نبود و من آن را از فلان خواربارفروش وام گرفتم، از این رو این تکه دینار را گرفتم تا به جای روغن چراغ به آن مرد بدهم». همین‌که رضی این سخن شنید، همانجا دستور داد تا به شماره‌ی دانشجویان کلید انبار ساختند و به آنان سپردند تا هر دانشجویی

آنچه نیاز دارد با کلید خود از انبار بردارد و چشم به راه انباردار نماند. شریف آن‌گاه، آن سینی دینارهای زر را به همان صورت برای وزیر برگرداند.^۱ در خود این گزاره‌ی نویسنده‌ی عمدة الطالب حرف است، زیرا او این گزاره را از گزاره‌های وزیر ابومحمد حسن مهلبی دانسته است، ولی تاریخ با آن همراه نیست چرا که مهلبی در سال ۲۹۱ هجری / ۹۰۳ م. زاده شد و در ۳۵۲ هجری / ۹۶۳ م. مرد، یعنی هفت سال پیش از آنکه شریف رضی چشم به جهان گشاید. اگر این داستان راست باشد، بی‌گمان، آن وزیر مهلبی نبوده است.^۲

۷. در سخن از مدرسه‌ی نظامیه (پانویس ص ۱۱۸) نویسنده نوشته است: «بر آن بودم تا این موضوع را در یک جا گرد آورم و از نظامیه‌ی بغداد به عنوان نمونه‌ای از مدرسه‌های مسلمانان در سده‌های میانه به گستردگی سخن گویم، ولی این کار با از میان رفتن نظامیه و نابودی نشانه‌هایش، دگرگونی یافت تا آنجا که حتّاً نقشه‌ی آن را تنها با حدس و گمان در برابرمان می‌نهاد». آن‌گاه، نویسنده در صفحه‌ی ۲۵۲ می‌گوید: «نابودی و ویرانی گریبان‌جایگاه این بنیاد یعنی نظامیه را گرفت، زیرا پژوهشگران در این‌که جای آن کجاست هماهنگ نیستند.

همان‌گونه که گذشت، جای مدرسه همانجا بوده است که زمین‌خواران و غصب‌کنندگان آن را جزء دارایی شخصی خویش کرده‌اند. هرچه جستم هیچ مرجعی ندیدم که اندیشه‌ای گمان‌ناپذیر و پایانی از این مکان به دست دهد. بر همین پایه به هنگام دیدارم از بغداد در سال ۱۹۵۰ م.، به بررسی و جست‌وجو پرداختم تا اگر به گونه‌ای تقریبی هم شده است جای این مدرسه را تعیین کنم. در این راه از دکتر مصطفی جواد و دیگر دانشمندان والای عراق یاری گرفتم و هم از مایه‌ی ویژه‌ای که درباره‌ی جای این بنیاد دانشی

نوشته شده است (بنگرید به ابن اثیر، الكامل، ج ۱۰، صص ۷۱-۷۳ و نیز ک. به سبکی، طبقات الشافعیة، ج ۳، ص ۹۰) راهنمایی جستیم. من از آن ناحیه، که گمان می‌رود مدرسه‌ی نظامیه در آن ساخته شده بود، دیدن کردم. دکتر مصطفی جواد همراه من بود. از پاره‌ای از آثار و اندک ساختمان‌های برجامانده دیدار کردیم. دستاورد این جست‌وجوها و بررسی‌ها این شد که باور پیدا کردیم بازار کفشگران همان جایی را گرفته است که پیشتر مدرسه‌ی نظامیه‌ی بغداد قرار داشت. آنچه در نقشه‌ی زیرین می‌بینیم، نزدیک‌ترین است به تصویر آن ناحیه در سده‌ی هفتم هجری». (بنگرید به مقاله‌ای از من زیر عنوان «پژوهش درباره‌ی جایگاه نظامیه» (فی تحقیق موضع النظامیه) در مجله‌ی المعلم الجديد، سال ۱۹۴۲، ص ۱۱۵).

می‌گویم: نویسندگی دانشور در بررسی درباره‌ی جای مدرسه‌ی نظامیه چیزی به خود بسته است که شایستگی آن را ندارد، زیرا من در این زمینه نخستین جست‌وجوگر و بررسی‌کننده بوده‌ام و پیشتر به جای کنونی بازار کفشگران، به عنوان مکان ساختمان نظامیه، اشاره کرده‌ام. نشر مقاله‌ام با نقشه در مجله‌های المعلم الجديد و سومر نشانی است روشن بر این که تعیین جایگاه مدرسه‌ی نظامیه‌ی بغداد ویژه‌ی من است و نویسندگی کتاب -دکتر شلبی- هیچ‌گونه دخالت و همکاری در این کار نداشته است. بدین سان، سخن او که می‌گوید: «دستاورد این جست‌وجوها و بررسی‌ها این شد که باور پیدا کردیم بازار کفشگران...» بیجاست، زیرا دکتر شلبی به جغرافیای بغداد آشنایی ندارد و راهنمایی جستن او از تاریخ ابن اثیر و طبقات الکبری تاج‌الدین سبکی درست نبوده است. پیشتر، مردی که می‌توان او را کارشناس جغرافیای بغداد دانست، یعنی دانشمند خاورشناس ک. لسترانج (Le Strange)، از جای مدرسه‌ی نظامیه سخن رانده است، ولی در تعیین مکان آن به نادرستی و لغزش بسیار ناپسند و زشتی فروغلتیده است. آیا کار به

همان سادگی و آسانی است که در تاریخ ابن اثیر و طبقات سبکی آمده است و از آن می‌توان راهنمایی گرفت؟ گذشته از این، نقشه‌ای که دکتر شلبی در کتاب تاریخ آموزش و پرورش اسلامی خویش نشر داده است همان نقشه‌ای است که من پیشتر در مجله‌ی سومر عراق چاپ کرده بودم و تنها نگارش نام‌ها تغییر یافته است و پس.

کسی که به تعیین جایگاه مدرسه‌ی نظامیّه پس از نابودی و ویرانی آن می‌پردازد می‌بایست سالیانی چند در پیرامون جغرافیای سرزمینی بغداد بررسی و پژوهش کرده باشد تا گفته‌اش به حدس و گمان بخردانه و پذیرفتنی نزدیک نماید. چگونه دکتر شلبی، که مانند پرنده‌ای کوچگر که از چشمه‌ای از چشمه‌ساران گذر می‌کند، به شهر بغداد پا نهاده است و گذشته است می‌توانسته است چنین کاری انجام دهد؟!!

۸. در صفحه‌ی ۸۸ سخن نویسنده را می‌خوانیم: «ناتوانی پایتخت و نابودی آن انگیزه‌ی برپایی چند پایتخت شد که هرکدام مثلی گرد بغداد بود». دکتر شلبی گمان برده است که بغداد تنها پایتخت دولت عباسی بود، در حالی که سامرا چهارمین مرکز خلافت عباسی بود. واثق بالله، خلیفه‌ی عباسی که نویسنده در صفحه‌ی یادشده نام او را آورده است، نیز در سامرا بود و چندی از خلافت خود را در آنجا گذراند.

۹. نویسنده در صفحه‌ی ۱۰۶ هزینه‌ی ساختن شهر بغداد - یعنی مدینه السلام - به دست منصور را به نقل از معجم البلدان ۱۸ میلیون دینار نوشته است. این در حالی است که نویسنده‌ی معجم البلدان به این گفته‌ی گزافه بسنده نکرده است، بلکه می‌گوید: «و خطیب در روایتی گفته است که منصور در ساخت شهر (بغداد)، مسجد جامع، کاخ زرین، دروازه‌ها و بازارهای آن تا انجام کار، چهار میلیون و هشتصد و هشتاد هزار درهم خرج کرد».^۱ این مبلغ کمتر از ۵ میلیون درهم است و میان ۱۸ میلیون دینار و ۵

۱. معجم البلدان، ج ۲، ص ۲۳۵، چاپ مصر.

میلیون درهم شکاف ژرفی است. مبلغی که نویسنده آورده است خرافی و نابخردانه است و آن بیش از مبلغ بخردانه‌ای است که یکی از تاریخ‌نگاران سی و شش بار کمتر از دینار به درهم و تبدیل آن، برآورد کرده است.

۱۰. نویسنده در صفحه‌ی ۱۱۹ به هنگام گفت‌وگو از مدرسه‌ی نظامیه، می‌گوید: «و سازنده‌ی آن (بنا) ابوسعید صوفی بود و در سال ۴۵۹ هجری/ ۱۰۶۶ م. ساخت آن را به پایان برد. آوردن واژه‌ی «بنای آن» - با تشدید «ن» - نشانی است بر این که ابوسعید صوفی معمار بوده است و حال آن که این مرد تنها صوفی بود. نویسنده درباره‌ی این ابوسعید صوفی سخنی نگفته است تا دانسته شود او بناست یا ناظر بر ساختمان؟ درست این است که او ابوسعید احمد بن محمد نیشابوری شافعی صوفی، در گذشته‌ی سال ۴۷۷ هجری/ ۱۰۸۴ م. در بغداد است. در المنتظم (ج ۹، ص ۱۱) و الکامل ابن اثیر، در گزاره‌های سال یادشده این نکته آمده است و داستان نظارت او بر ساختمان مدرسه‌ی نظامیه‌ی بغداد در کتاب سراج الملوک طرطوشی^۱ (مطبعه الخیریه، سال ۱۳۰۶، صص ۱۰۴-۱۰۵) نگاشته شده است.

۱۱. در پانوشت صفحه‌ی ۱۴۹ چنین آمده است: «روی هم گذاشتن کتاب‌ها آنها را از گرد و خاک گرفتن و پوسیدگی و کهنگی نگاه می‌دارد. به هر حال، با این کار مسلمانان توانستند برای کتاب‌ها دارویی پیدا کنند. بنگرید به معجم الادبای یاقوت، ج ۶، ص ۳۵۶».

این ادعا که مسلمانان برای کهنه و پاره نشدن کتاب‌ها به دست حشره‌ای به نام موربانه و مانند آن دارویی پیدا کردند، ادعایی است مردود که برای نویسنده، در پی برداشتی نادرست از متن گزارش آمده در معجم الادباء،

۱. طرطوش (Tortosa)، شهری است در اسپانیا و کرانه‌ی رود ایبرو (Ebro) که با بلنسیه (والنسیا) ۱۹۲ و با بارسلونا ۱۷۶ کیلومتر فاصله دارد. ابن ابی‌زندفهی طرطوشی در طرطوش پا به جهان گذاشت و در اسکندریه مُرد او فقیه سروگوسا (سرقسطه) بود که از مکه، مدینه و بغداد دیدار کرد و در دمشق اقامت گزید. کتاب‌های الحوادث والبدع و سراج الملوک از نگاشته‌های اوست. مترجم

واقعی نموده است. گزارش یادشده شوخی و طنز بوده است و محتوای آن پاک کردن کتاب‌ها از کک‌هاست که زیانشان به کتاب‌ها اثبات نشده است. حقیقت آن گزارش شوخی‌آمیز این است که یاقوت حموی از کتاب الهفوات نگارش غرس النعمه ابوالحسن محمد بن هلال ابن صابی بازنویس می‌کند که «در دانشسرای (دارالعلم) که شاپور اردشیر وزیر وقف کرده بود، کتابداری (سرپرست کتابخانه) به نام ابومنصور کار می‌کرد. چندین سال پس از مرگ شاپور، ریاست دانشسرا به مرتضی ابوالقاسم علی بن حسن موسوی (سید مرتضی)، نقیب طالبیان، رسید. کس دیگری را به نام ابوعبدالله ابن احمد، در کنار ابومنصور، به نظارت کتابخانه گماشته بودند. ابن احمد زیرک بود و آهنگ نیرنگ ابومنصور داشت و همیشه او را دست می‌انداخت. برای نمونه، روزی به او گفت: «کتاب‌ها نابود شدند و بخش بزرگی از آنها از میان رفته است». ابومنصور با ناراحتی پرسید: «با چه چیزی؟» ابن احمد گفت: «تبهکاری و دست به یکی کردن کک‌ها در کتاب‌ها». ابن احمد پرسید: «چه بایستی کرد؟» پاسخ داد: «هم اکنون پیش مرتضی می‌روی و او را از جریان آگاه می‌سازی و از وی می‌خواهی تا داروی آماده‌ای که برای آنان دارد بدهد تا برای جلوگیری از آسیب‌رسانی، آن را میان برگ کتاب‌ها پاشیم. ابن احمد نزد مرتضی رفت و با آرامی و سنگینی و از روی نیک‌خواهی و دوراندیشی به او گفت: «سرور ما دستور فرمایند تا کمی از داروی کک داده شود که نزدیک است کتاب‌ها به دست کک‌ها نابود شوند؛ بی‌درنگ باید چاره‌ای اندیشیم تا جلو گزندرسانی به کتاب‌ها را ببندیم». سید مرتضی گفت: کک‌ها، کک‌ها، نفرین خداوند بر ابن احمد که همه‌ی کارهایش از روی شوخی و مسخرگی است. شیخ از سر این گفت‌وگو برخیز و پند و سخنی از ابن احمد مشنوا!»^۱

آیا در این گزاره چیزی هست که نشان دهد مسلمانان برای جلوگیری از پاره و کهنه شدن کتاب‌ها دارویی پیدا کردند، بدان‌گونه که نویسندگان آن را نام نهاده است؟ سراسر این گزاره شوخی است.

۱۲. نویسندگان در صفحه‌ی ۱۵۹ نوشته است که کار نظارت بر دارالعلم، که پیشتر از آن یاد کردیم، به هنگام بنیاد به حسین بن ابی‌شیبیه و ابوعبدالله ضبّی قاضی سپرده شد و سپس، چنان‌که بازگو کردیم، نگاه‌داری آن بردوش مرتضی [سید مرتضی] افتاد، ولی نویسندگان در صفحه‌ی ۱۶۱ نوشته است که ابوعبدالله ضبّی سرپرست دارالعلم بود. میان سرپرستی دارالعلم و نظارت بر کتاب‌های آن جدایی آشکاری نهفته است، زیرا دومی مانند بازرس و معاون در زمان ماست. ابوعبدالله قاضی ناظر نبود، بلکه چون قاضی مورد اعتمادی بود و راه و روش بخشیدن شرعی بر آن موقوفه‌ی بزرگ فرهنگی (= دارالعلم) را می‌دانست و مانند بیشتر قاضیان سرپرست کارهای اوقاف عموم مسلمانان بود، بر دارالعلم سرپرستی داشت. این مرد حسین بن هارون ضبّی است که دادرسی بخش کرخ و سپس همگی بخش باختری بغداد، کوفه و کرانه‌ی فرات بدو سپرده شد و آن‌گاه در سال ۷۳۶ هجری / ۱۳۳۵ م. به جانشینی ابن معروف، رئیس قاضیان (قاضی القضاة) آن روز رسید و پس از چندی به ریاست قاضیان (قاضی القضاة) گمارده شد تا این‌که در سال ۳۷۷ ق. / ۹۸۷ م. برکنار گردید. او مردی دانشمند، دیندار، امین، نجیب، پاکدامن و به کار دادرسی و داوری و رأی دادن آگاه بود و شیوه‌ی نامه‌نگاری خوبی داشت. ابوعبدالله ضبّی در بصره به سال ۳۹۸ ق. / ۱۰۰۷ م. بدرود جهان گفت.^۱

۱۳. نویسندگان در صفحه‌ی ۱۹۴ درباره‌ی آنچه «کتابخانه‌ی ناصر لدین‌الله» نامیده است، سخن گفته است: «شخصیت نیرومند و فرمانروایی درازمدت ناصر (۵۷۵-۶۲۲) ق. / ۱۱۷۹-۱۲۲۵ م). این مجال را به او داد تا

۱. خطیب بغدادی، تاریخ بغداد، ج ۸، ص ۱۴۶؛ ابن جوزی، المنتظم، ج ۷، ص ۲۴۰.

بزرگی پیشین را به خلافت بازگرداند و بسیاری از اهمیت، آداب و رسوم و شکوه آن را به آغوشش بازپس دهد. یکی از زمینه‌هایی که مورد توجه ناصر قرار داشت نگرش به جنبه‌ی علمی بود و برای این کار می‌بایست کتابخانه‌ای بزرگ داشته باشد». نویسنده، سخن خود را با تکیه بر نگاشته‌ی ابورشید مبشر بن احمد حاسب، در سامان دادن به کتابخانه‌هایی که ساخته بود، می‌گوید: «اگر بنگریم که بخشی از این کتابخانه به سه بخش تقسیم شد و به چهره‌ی سه کتابخانه‌ی بزرگ درآمد، آن‌گاه می‌توان به بزرگی آن پی برد». آنچه نویسنده‌ی کتاب درباره‌ی بازگرداندن بزرگی، شکوه و آداب و رسوم به خلافت از سوی ناصرالدین الله و در سایه‌ی شخصیت نیرومند او و رویکردش به سیمای دانشی و برپایی کتابخانه‌ها^۱ نوشته است درست است و جای گفت‌وگو ندارد، ولی این کتابخانه، آن‌گونه که نویسنده نوشته است، به سه کتابخانه تقسیم نشده بود بلکه کتابخانه‌ی خلیفگان عباسی، که در دارالخلافة و از آثار خلیفگان پیش از ناصر بود، به سه کتابخانه تقسیم شده بود. برای همین است که قفطی گفته است: «همانا او آن را به کتابخانه‌های دارالخلافة وارد ساخت»، یعنی سراهای خلیفگان عباسی در بغداد خاوری که در خیابان المستنصر کنونی قرار داشت.

۱۴. نویسنده‌ی دانشور از آوردن نام کتابخانه‌ها و دارالعلم‌ها (دانشسراها)ی عراق مانند دانشسرای ابن صابی غرس الدوله محمد بن هلال، دانشسرای ابن مارستانی‌هی عبیدالله، دانشسرای شریف مرتضی، برادر شریف رضی، کتابخانه‌ی ابن علقمی وزیر، کتابخانه‌ی رباط^۲ مأمونی، کتابخانه‌ی

۱. نویسنده پیش از این در صفحه‌ی ۱۵۹ به نقل از ابن اثیر آورده است که خلیفه ناصر لدین الله در سال ۵۸۹ ق / ۱۱۹۲ م. به ساختن کتابخانه‌ای در مدرسه‌ی نظامیه‌ی بغداد دستور داد و هزاران کتاب ارزشمند بی‌همتا را بدان‌جا برد. نویسنده شماره‌ی کتاب‌ها را نیاورده است، ولی ابن تغری بردی در النجوم الزاهرة، ج ۶، ص ۱۳۴ می‌نویسد: «او (ناصر) ۱۰,۰۰۰ جلد کتاب شامل دست‌نوشته‌های نسبت داده‌شده و جز آنها را به این کتابخانه انتقال داد».

۲. برای دریافت معنای رباط نگاه کنید به بند ۳۱ همین گفتار - مترجم

پادشاه عرب صدقه بن منصور اسدی مزیدی در شهر حله و کتابخانه‌ی مزار امام ابوحنیفه کوتاهی ورزیده است. ابن طقطقا، برای نمونه، از کتابخانه‌ی مؤیدالدین ابن علقمی وزیر در تاریخ خود می‌نگارد: «فرزند او شرف‌الدین ابوالقاسم علی، خدا بیامرزدش!، به من گفت: «کتابخانه‌ی پدرم ۱۰,۰۰۰ جلد کتاب از ارزشمندترین کتاب‌ها داشت و مردم برای او کتاب می‌نگاشتند. یکی از کسانی که برای کتابخانه‌ی ابن علقمی کتاب می‌نوشت صغانی واژه‌دان بود. صغانی برای ابن علقمی کتاب العباب را نگاشت که در واژه‌نامه‌ی زبان تازی کاری است سترگ. عزالدین عبدالحمید ابن ابی‌الحدید نیز کتاب شرح نهج‌البلاغه را که بیست جلد است برای او نوشت. وزیر نویسنده را نیکو نواخت و پاداشی گران به وی پرداخت».^۱ نگارنده‌ی کتاب الحوادث^۲ در گزاره‌های سال ۶۴۴ ق. / ۱۲۴۶ م. می‌نویسد: «در این سال کتابخانه‌ای گشایش یافت که مؤیدالدین ابن علقمی وزیر در خانه‌ی خود ساخته بود و کتاب‌هایی در گونه‌گون رشته‌های دانشی بدان برده بود» و شعری از قاسم بن ابی‌الحدید در باره‌ی آن آورده است و یادآور می‌شود که این کتابخانه دربرگیرنده‌ی کتاب‌هایی بزرگ بوده است، مانند المحصول؛ الحاصل؛ الفاضل؛ مَجْمَع البحرین؛ المهذب؛ المغنی؛ الوسیط؛ النهایة و الکامل.

روا نیست که نام چنین کتابخانه‌هایی از قلم بیفتد و در این کار سهل‌انگاری شود. برای شکوه و بزرگی و بالندگی این کتابخانه (کتابخانه‌ی ابن علقمی وزیر) همین بس که شرح ابن ابی‌الحدید از نهج‌البلاغه برای آن نگاشته می‌شود و برای نگه‌داری به دامانش بازگردانده می‌شود و این کتاب، نگین کتاب‌های فرهنگی عبّاسی و بهترین آنهاست.

۱. الفخری، ص ۲۴۸، از چاپ نخست مصر.

۲. گمان می‌رود که نام این کتاب الحوادث الجامعة است، صص ۲۰۹-۲۱۰.

۱۵. در صفحه‌ی ۲۳۵ می‌خوانیم: «بازگو شده است که ابوبکر جوزنی محدث نیشابور گفته است...» نویسنده همین‌گونه باز نوشته است، گویی ابوبکر مردی است نامبردار و بسیاری از خوانندگان او را می‌شناسند. نام درست این حدیث‌دان «جوزقی» است و عرب، نیشابور را نیشابور می‌نگارد و می‌خواند. سبکی در الطبقات الکبری، ج ۲، ص ۱۶۹ می‌نویسد: «او محمد بن عبدالله بن محمد بن زکریاء بن حسن امام الحافظ ابوبکر جوزقی نیشابوری شیبانی است و جوزق که او بدان‌جا پیوند دارد روستایی است از روستاهای نیشابور. در هرات جوزق دیگری هست که ابوالفضل اسحاق هروی به آنجا پیوند می‌گیرد. هردوان با جیم فتحه‌دار، واوساکن و آن‌گاه زای و پس از آن قاف می‌باشند...»^۱

۱۶. نویسنده گاهی نام کتابی را در جای دیگری قرار می‌دهد، چنان‌که در پانوشت صفحه‌ی ۲۴۲، معجم البلدان را از یاقوت دانسته است و منظور او معجم الادباء است.

۱۷. در صفحه‌ی ۲۴۹ ستونی از نام استادان مدرسه‌های نظامیه را، تا جایی که توانسته است آنان را بشناسد، آورده است. در برابر نام ابوبکر شاشی، تاریخ مرگ او را به هجری ۴۸۵/۱۰۹۲ م. می‌نویسد و مدرسه‌ی نظامیه‌ای را که او در آنجا تدریس می‌کرد هرات دانسته است. نویسنده این آگاهی را به پیروی از سبکی (طبقات الشافعیه، ج ۳، صص ۷۹-۸۱) و ابن‌عماد (شذرات الذهب، ج ۳، ص ۳۷۵) برگرفته است؛ ولی بروکلیمان (ج ۱، ص ۳۹، به دنباله‌روی از ابن‌اثیر)، تاریخ مرگ ابوبکر شاشی را ۵۰۷ ق. آورده است. این سخن کسی است که با آنچه می‌گوید بیگانه است. کسی که به چنین پژوهشی می‌پردازد می‌بایست از افراد تاریخ‌نگار چیزی بداند

۱. در متن انگلیسی کتاب، جوزقی نوشته شده است و مسلماً در متن تازی به دنبال اشتباه چاپی این نام جوزنی چاپ شده است - مترجم.

وگرنه دچار آمیختگی و درهم‌شدگی بحث می‌شود، چنان‌که نویسنده‌ی کتاب بدان گرفتار آمده است. آن شاشی‌ای که ابن‌اثیر، بروکلیمان و دیگران یاد می‌کنند نه آن شاشی است که نویسنده در کتاب خود گفته است. پس، چگونه می‌توان برای کسی که به چنین پژوهشی دست می‌یازد میان این دو شاشی یگانگی انداخت؟ کسی که نویسنده به نقل از کتاب الطبقات یاد کرده است ابومحمد بن علی حامد شاشی است و آن‌که را ابن‌اثیر آورده است ابوبکر محمد بن احمد بن حسین بن عمر شاشی است که در ستون مردگان سال ۵۰۷ ق. / ۱۱۱۳ م. از او نوشته است. ابوبکر محمد بن احمد ابن حسین بن عمر شاشی، امام فقیه شافعی، در ماه شوال مرده است و زادروز او ۴۲۷ ق. / ۱۰۳۵ م. است که از ابوبکر خطیب، ابویعلی فراء و دیگران حدیث شنید و پیش ابوعبدالله محمد بن کازرانی در دیار بکر، و ابواسحاق شیرازی، در بغداد، و علی ابونصر صباغ دانش آموخت».

به آنچه گفتیم می‌افزاییم که نویسنده‌ی کتاب، به گمان خود، سالمرگ ابوبکر محمد بن علی بن حامد شاشی را ۴۸۵ ق. / ۱۰۹۲ م. دانسته است و حال آن‌که در منبعی که نخست بدان اشاره می‌کند، یعنی طبقات سبکی (ج ۳، ص ۷۹)، سال ۴۹۵ ق. / ۱۱۰۱ م. است که می‌خوانیم: «زادروز او ۳۹۷ ق. است و در شوال سال ۹۵ مرده است و خدا دانتر است». - یعنی سال ۵۹۵ ق. / ۱۱۹۸ م. پس چگونه نویسنده به خود اجازه داده است تا بنویسد: «تاریخ هجری مرگ، سال ۴۸۵ ق. / ۱۰۹۲ م. است، به پیروی از سبکی در طبقات الشافعیه»؟ دومین منبع استنادی نویسنده - شذرات الذهب - همان سال ۴۸۵ ق. / ۱۰۹۲ م. را آورده است و آن هم به نقل از الطبقات ابن‌قاضی شبهه که از تاریخ‌نگاران مورد اعتماد است. با همه‌ی اینها، نویسنده‌ی شذرات الذهب چه‌بسا در این بازنویسی لغزیده است، زیرا ابن‌قاضی شبهه سال ۴۹۵ ق. / ۱۱۰۱ م. را آورده است و نه ۴۸۵ که در بند ۲۱ همین گفتار بدو اشارت خواهیم کرد.

۱۸. ناتوانی نویسندگی دانشور در این گونه شناخت تاریخی، هر کجا نگاهی باریک به نگارش نام استادان مدرسه‌های نظامیه بیفکنیم، نمودار می‌شود. در همان صفحه‌ی ۲۴۹ به نام دو استاد در نظامیه‌ی اصفهان برمی‌خوریم یکی: ابوبکر محمد بن ثابت خُجندی درگذشته‌ی ۴۸۳ ق. / ۱۰۹۰ م. به نقل از تاریخ ابن‌اثیر، و دیگری: محمد بن ثابت شافعی به نقل از جُستار استاد سعید نفیسی [یک جا سعید نفیس و یک جا ابن‌نفیس نوشته است]، و حال آن‌که این دو نام یکی است و [شادروان] سعید نفیسی [ایرانی] هم‌روزگار ماست. نویسندگی ناگزیر می‌بایست به تاریخ‌نگاری قدیمی اعتماد کند، زیرا چه‌بسا شاید منبع نفیسی نیز همان ابن‌اثیر باشد. دیگر اینکه نویسندگی می‌بایست ابوبکر محمد بن ثابت را خُجندی نسبت دهد و نه شافعی، زیرا شافعی لقبی است همگانی که هر شافعی‌مذهب در آن شریک است. نویسندگی کتاب نام شهر را «خوجند» آورده است - که خجندی در پیوند به نام این شهر است - ولی درست آن، به نقل از یاقوت، خُجند است.

این ادعای نویسندگی که ابن‌اثیر در کامل خود سالمرگ محمد بن ثابت خُجندی را آورده است درست نیست، زیرا در رخدادهای آن سال از تاریخ ابن‌اثیر به چشم نمی‌خورد. ابن‌اثیر در رسیدن به رویدادهای سال ۴۹۶ ق. / ۱۱۰۲ م. از محمد بن ثابت یاد می‌کند و شاید سعید نفیسی تاریخ مرگ او را از طبقات سبکی، ج ۳، ص ۵۰ گرفته است. سبکی می‌نگارد:

«محمد بن ثابت بن حسن بن علی ابوبکر خجندی ساکن اصفهان است. ابن‌سمعانی درباره‌ی او گفته است: بسیار بافضیلت و نیکوسیرت بود... و نظام‌الملک، او را به سرپرستی مدرسه‌ای گذاشت که برایش در اصفهان ساخته بود. او چندی در آنجا فقه تدریس می‌کرد... سال چهارصد و هشتاد و سه مرده است...»

نویسندگی کشف الظنون گوید: «روضة المناظر فی... از ابوبکر محمد

بن ثابت خجندی شافعی در گذشته‌ی سال ۴۸۳ ق. / ۱۰۹۰ م. است... اینک، می‌گویم چگونه دکتر شلبی روا می‌بیند که آنچه را ابن اثیر در کتاب خود نگفته است به او پیوند دهد و این یک فرد را دو کس به شمار آورد؟

۱۹. در صفحه‌ی ۲۴۹ در برابر ستون نام استادی از استادان نظامیه در هرات، به نقل از کتاب ابن قاضی شهبه در برگ ۱۶۵ دست‌نوشت، «محمد ابن علی بن حامد، مرده به سال ۴۹۵» آمده است. در اینجا هم نویسنده‌ی کتاب (دکتر شلبی) به همان لغزش فروافتاده است. این نام محمد ابن علی ابن حامد همان ابوبکر شاشی استاد نظامیه‌ی هرات است، و چنان‌که از طبقات سبکی، ج ۳، ص ۷۹ بازنویس کردیم، سالمرگ او ۴۹۵ ق. / ۱۱۰۱ م. است. در اینجا، نادرستی ابن عماد حنبلی هم در کتاب شذرات نمودار می‌شود، زیرا به گمان او ابوبکر شاشی یادشده در سال ۴۸۵ ق. / ۱۰۹۲ م. مرده است و نویسنده‌ی دانشور کتاب تاریخ آموزش در اسلام به پیروی از ابن عماد به این نادرستی فروافتاده است.

۲۰. گذری می‌کنیم به این ستون، باز هم می‌بینیم که تاریخ مرگ شرف‌الدین یوسف دمشقی، سال ۵۵۷ ق. / ۱۱۶۱ م. است و مدرسه‌ای که او در آنجا درس می‌داد - به نقل از تاریخ ابن اثیر، ج ۱۱، ص ۱۷۴ - بغداد بوده است. نویسنده در آن ستون نام دیگری آورده است بدین گونه: «یوسف دمشقی. مرگش در سال ۵۶۳ ق. / ۱۱۶۷ م. و مدرسه‌ای که در آنجا درس می‌داد به نقل از تاریخ ابن اثیر، ج ۱، ص ۲۱۹ - خوزستان بوده است»، بی‌آنکه بداند هر دو یک استاد است، پس چگونه یک استاد یک‌بار در خوزستان مرده است و دیگر بار در بغداد، یک بار سال ۵۵۷ ق. / ۱۱۶۱ م. و دوباره در سال ۵۶۳ ق. / ۱۱۶۸ م.؟! چگونه ابن اثیر این دو گونه‌گویی‌ها را در کنار هم می‌گذارد. درست این است که ابن اثیر در رویدادهای سال ۵۷۷ ق. / ۱۱۸۱ م. تاریخ تدریس شرف‌الدین یوسف دمشقی را در نظامیه یادآور شده

است و نه تاریخ مرگ او را. ابن اثیر می‌نویسد: «در آن سال در رمضان، شرف‌الدین یوسف دمشقی در مدرسه‌ی نظامیه درس می‌داد و استاد مدرسه‌ی ابوحنیفه بود».^۱

یوسف دمشقی مرد ناشناخته‌ای نیست تا نویسنده در تاریخ خود به این گمان‌ها فروافتد، زیرا نام او در تاریخ‌ها آمده است چنان‌که در مرآة الزمان، (ج ۸، ص ۲۶۸) می‌خوانیم. در طبقات الشافعیة ی تقی‌الدین بن قاضی شهبه (دست‌نوشت کتابخانه‌ی ملی پاریس به شماره‌ی ۲۱۰۲ برگ ۵۱) آمده است: «یوسف بن عبدالله و به گفته‌ی رمضان بن بندار دمشقی، پدرش از مردم مراغه بود که به دمشق آمد. یوسف در آنجا به سال ۴۹۰ ق.م. ۱۰۹۶ م. زاده شد و پس از بالغ شدن، آن شهر را به سوی بغداد ترک گفت و در بغداد نزد اسعد میهنی درس فقه آموخت و پیش او بازگشت و در این مذهب (شافعی) به کاردانی رسید و سرانجام، به پیشوایی شافعیان عراق دست یافت و بسیار خوب مناظره می‌کرد و به سرپرستی نظامیه و جز آن گمارده شد؛ برایش مدرسه‌ای ساختند و مجلس وعظ و خطابه برپا داشتند که پس از چندی آن را رها کرد و به شنیدن و نیوشیدن حدیث پرداخت. یوسف در ماه شوال سال ۵۶۳ ق.م. جان سپرد. این بود سخن ابن قاضی شهبه. شرح حال او را در تاریخ ابن‌دُبیشی، چنان‌که چکیده‌ی آن از ذهبی^۲ نشان می‌دهد، در رویدادهای سال ۵۰۴ ق.م. ۱۱۱۰ م. به هنگام تدریسش در نظامیه‌ی بغداد، می‌خوانیم:

۱. در نسخه‌ی چاپی همین‌گونه آمده است و اگر در نسخه‌ی اصلی درست نوشته شده باشد، نادرستی زشتی از سوی ابن‌اثیر سر زده است، زیرا یوسف دمشقی شافعی بود و مدرسه‌ی امام ابوحنیفه در چارچوب حنفیان قرار داشت و او نمی‌توانست جز با تغییر مذهبش در آنجا به تدریس بنشیند. درست این است که این جمله از دست‌نوشت اول ابن‌اثیر بر جا مانده است و چهره‌ی آن گزاره این است: «و در آن شجاع، فقیه حنفی، در بغداد جان داد و در مدرسه‌ی ابوحنیفه استاد بود، مرگش در ذی‌قعدة بود».

۲. نسخه‌ی عکسی المجمع العلمی العراقی (= فرهنگستان عراق)، برگ ۱۲۴.

«و در آن سال در محرم، کیهراسی طبری جان سپرد و نام او ابوالحسن علی بن محمد بن علی بود از فقیهان برجسته‌ی شافعی... و پس از او امام ابوبکر شاشی در نظامیه تدریس می‌کرد».

آن شاشی که ابن اثیر یاد می‌کند پرورش‌یافته‌ی فارقی^۱ است که در نظامیه‌ی بغداد درس می‌داد و به آن شاشی دیگر بستگی نداشت. همان گونه که سبکی نام شاشی دیگر را می‌نویسد، از شاشی نظامیه‌ی بغداد در کتاب خود، ج ۴، ص ۵۷ سخن به میان می‌آورد و می‌گوید:

«محمد بن احمد بن حسین بن عمر امام بزرگ فخرالاسلام، شناخته شده به ابوبکر شاشی، در میافارقین در محرم سال ۴۲۹ ق. / ۱۰۳۶ م. زاده شد. او پیشوایی گرانقدر و در بند حلال و حرام مذهب بود؛ مردی بود پارسا، پرهیزگار، مهربان و فروتن، از عمل‌کنندگان استوار که نامش ضرب‌المثل بود... به بغداد آمد و پیوسته با ابواسحاق شیرازی به سر می‌برد و به دست او نامبردار شد و به دستیاری درس او رسید. فخرالاسلام نخست در مدرسه‌ای از خود تدریس می‌کرد و همین‌که تاج‌الملک ابوالغنائم مدرسه‌ای در دروازه‌ی ابرز ساخت او را به استادی آنجا گماشت و آن‌گاه چون کیهراسی مرد در نظامیه همچنان به تدریس پرداخت تا روزی که جهان را بدرود گفت... فخرالاسلام روز شنبه بیست و پنجم ماه شوال سال ۵۰۷ ق. / ۱۱۱۳ م. در گذشت و در دروازه‌ی ابرز به خاک سپرده شد...»

ابن خلکان در الوفيات، ج ۲، ص ۸۳، زیر شرح حال او نوشته است:

«ابوبکر محمد بن احمد بن حسین بن شاشی در اصل، زادگاهش فارقی است و نامور به مستظهري و لقب‌یافته به فخرالاسلام فقیه شافعی. او فقیه زمان خود بود...» و آن‌گاه، نام استادان او را می‌آورد و می‌نویسد: «او تا دم مرگ به سال ۵۰۴ به تدریس در مدرسه‌ی نظامیه‌ی شهر بغداد پرداخت...»

۱. فارقی در پیوند به میافارقین شهری است در جزیره.

در المنتظم نوشته‌ی ابن جوزی (ج ۹، ص ۱۷۹)، شرح حال کوتاهی از ابوبکر شاشی نگاشته آمده است. در ستون مردگان سال ۵۰۷ ق. می‌خوانیم: «محمد بن احمد بن حسین بن عمر ابوبکر شاشی فقیه...» همان‌گونه که ابن عماد از شاشی هروری یاد کرده است از این شاشی هم یاد کرده است و در ستون مردگان سال ۵۰۷ ق. می‌نویسد: «و در این سال شاشی، نامور به مستظهری فخرالاسلام ابوبکر محمد بن حسین استاد و پیر شافعی... کتاب نگاشت و فتوا داد و به تدریس نظامیه نشست...»^۱ این مردی است که روا نیست کسی مانند نویسنده‌ی تاریخ آموزش در اسلام درباره‌اش اشتباه کند، زیرا از بزرگ‌مردان دین است و در بلندآوازی بر جایگاهی نشسته است که هر کسی که دعوی پژوهشگری دارد پوشیده نیست. شرح حال ابوالفرج جوزی در المنتظم (ج ۱۰، ص ۲۲۶)، به نام یوسف دمشقی بزرگ و شرح حال ابن صابونی زیرواژه‌ی بُندار از کتابش در المَشْتَبَه من الأَسْمَاء، نامیده شده به تکملة إكمال الكمال (دست‌نگاشت اوقاف در بغداد به شماره‌ی ۸۵۴، برگ ۸) به هنگام توضیح می‌نویسد: «درباره‌ی بندار از نیاکان نام گروهی را آورده است، ولی آوردن نام امام، رئیس یاران، ابوالمحاسن یوسف بن عبدالله بن بندار فقیه شافعی، استاد نظامیه را که سرشناسی و ناموری‌اش از سخن‌گستری بی‌نیاز است و هیچ گمان و دودلی در دانشوری او نیست، فراموش کرده است. او در کودکی پیش از ۵۲۰ ق. به بغداد آمد و در آنجا نزد اسعد میهنی به آموختن فقه پرداخت و پیوسته با او بود تا در این مذهب و دانش خلاف [= فقه تطبیقی] ورزیده شد و با او راهی خراسان گردید و نزد او درباره‌ی آن مسائل سخن می‌گفت. او خوش‌بیان، پرحافظه، رسازبان، پاک‌نهاد و دیندار بود. از ابوالبرکات نجّاری، ابوبکر محمد بن عبدالباقی انصاری، ابومنصور عبدالرحمن بن محمد قزّاز و دیگران حدیث شنید و

۱. الشذرات، ج ۴، صص ۱۶-۱۷.

حدیث نیوشید. قاضی ابوالمحاسن عمر بن علی دمشقی از او حدیث شنید و یادآور می‌شود که زادروزش ۴۹۰ ق. / ۱۰۹۶ م. است و مرگ‌روزش دهم شوال [۵۶۳ ق.] در بغداد...» و درست اینکه او در خوزستان مرده است که در المنتظم و الکامل هم آمده است. در خوزستان مدرسه‌ای نبوده است و نویسنده‌ی دانشور به نادرستی افتاده است، زیرا بر آن است که خوزستان مدرسه داشته است.

۲۱. به ستون نام استادان نظامیه‌ی نگاهی دوباره می‌اندازیم، به نام رضی‌الدین قزوینی برمی‌خوریم با تاریخ مرگش در سال ۵۷۵ ق. / ۱۱۷۹ م. در مدرسه‌ای که درس می‌داد در بغداد، چنان‌که در رحله‌ی ابن‌جبیر، ص ۲۱۹، آمده است؛ سپس در شماره‌ی دیگر استادان می‌گوید ابوالخیر اسماعیل قزوینی تاریخ مرگش ۵۸۱ ق. / ۱۲۰۲ م. و مدرسه‌ای که درس می‌داد در بغداد بود، چنان‌که در الکامل ابن‌اثیر، ج ۱۱، ص ۳۴۴ آمده است. درست اینکه رضی‌الدین قزوینی و ابوالخیر احمد بن^۱ اسماعیل قزوینی یک نفر است که در کتاب رحله‌ی ابن‌جبیر نام او با لقب و نسب آمده است و در الکامل با کُنیه و نام و نسب. این مرد بسیار بلندآوازه است و سال ۵۷۵ ق. نه سال مرگ اوست و نه سال آمدن ابن‌جبیر به بغداد. او در ۵۸۰ ق. / ۱۱۸۰ م. به شهر بغداد آمد. سال ۵۸۱ ق. مرگ‌روز او نیست و ابن‌اثیر این سال را برای آن یاد نکرده است، بلکه برای بیان ترک بغداد او آورده است و گفته است:

«در این سال، رضی ابوالخیر (احمد بن) اسماعیل قزوینی شافعی بغداد را ترک گفت. او در مدرسه‌ی نظامیه‌ی آنجا استاد بود و به قزوین بازگشت». پس چگونه سال ترک بغداد او سال مرگش قرار گرفته است؟ درست این است که او در سال ۵۹۰ ق. / ۱۱۹۳ م. مرد و نامش ابوالخیر احمد

۱. در الکامل چاپی در رویدادهای سال ۵۸۱ ق. به چهره‌ی ابی‌الخیر اسماعیل القزوینی آمده است و چنان‌که خواهیم گفت اسم خیر از آن افتاده است و نام پدرش جا مانده است.

اسماعیل است. ابن دبیثی در ذیل تاریخ بغداد می‌گوید: «احمد بن اسماعیل بن یوسف بن محمد طالبانی، سپس قزوینی ابوالخیر فقیه شافعی، در قزوین پیش ملکدار عمرکی فقه آموخت او آن‌گاه، روانه‌ی نیشابور شد و نزد شیخ ابوسعید بن یحیی ماند و از او دانش اندوخت تا این‌که در فقه ورزیده شد و از شاگردان سرشناس وی گردید و به شهر خود بازگشت و به تدریس نشست و بسیار حدیث از پدرش و... شنید و در سال ۵۵۷ ق. / ۱۱۶۱ م. به بغداد آمد و در جامع القصر الشریف^۱ نشست و عظمی و اندرز برپا کرد و بسیار خوب سخن می‌گفت و در آنجا از ابوالفتح محمد بن عبدالباقی بن سلمان و دیگری حدیث شنید و خلعت گرفت و به شهر خود بازگشت. آن‌گاه، در سال ۵۶۷ ق. / ۱۱۷۱ م. به بغداد آمد و در جلسه‌های حدیث بسیاری در نظامیه و جامع القصر حدیث نویساند و مردم از او حدیث نوشتند. او خوش بیان، در همنشینی سودبخش، نیکوکار و بسیار ذکرگو و نمازگزار بود و در مناظره و شکست دادن حریف خود و آگاهی از دانش‌های دینی مانند فقه، اصول، علم کلام، جدل، تفسیر، وعظ، حدیث و آگاهی از دیگر رشته‌های علمی که دیگران نداشتند، مهارت داشت. او را دیدار کردم و با او نشستیم و از او چیزی شنیدم که نیافته بودم [در اینجا آن را آورده است]... ابوالخیر احمد بن اسماعیل که پیوسته درس می‌داد و اجتهاد می‌کرد و به اندرز می‌نشست و مردم از روزی که تدریس [در نظامیه] بدو سپرده شد پای گفتار او بودند تا اینکه از دیوان عزیز، خداوند بزرگش گرداندا، اجازه خواست تا به شهرش بازگردد و هم از او خواست تا وی را از تدریس برکنار کند. آن‌گاه، او با کاروان حج‌گزارانی که به خراسان بازمی‌گشتند در سال ۵۸۰ ق. / ۱۱۸۴ م. از بغداد بیرون آمد و سپس به قزوین رسید و همانجا بماند و به نیایش و پرستش خداوند پرداخت تا در روز آدینه سیزدهم محرم سال ۵۹۰

۱. مسجد جامع بازار غزال کنونی که روزی پهناور و شکوهمند بود

ق. جهان را بدرود گفت. خبر مرگ او در صفر همان سال به بغداد رسید. زادروز وی در ماه رمضان سال ۵۱۲ ق. / ۱۱۱۸ م. بود.^۱

یاد شمس‌الدین ذهبی در کتاب مختصر ذیل تاریخ بغداد، که جلد نخست آن را چاپ کرده‌ایم و نویسنده زندگی‌نامه‌ی او را آورده، آمده است: «آن‌گاه، پیش از هفتاد [۵۷۰ ق.] به بغداد آمد و در مدرسه‌ی نظامیه‌ی آنجا درس می‌داد». سپس، از تاریخ ابن‌نجار بازنویس کرده است: «و در نظامیه و جامع القصر می‌نشست و گروه‌هایی به محضر درس او می‌آمدند. آن‌گاه، در سال ۶۹ [۵۶۹] به تدریس در نظامیه گمارده شد و تا سال ۸۰ [۵۸۰]، که به شهر خود بازگشت، به سمتِ استادی آنجا ماند...»^۲ در گفت‌وگو از ابن‌شداد نام او خواهد آمد.

گمان‌پردازی نویسنده [دکتر شلبی] در زیست‌نامه و گزاره‌های چنین مردی نشان می‌دهد که خود را به کاری بیش و بیرون از توش و توانش واداشته است. بر نویسنده بود که از کارورزان و آگاهان در این رشته از تاریخ یاری بجوید تا چنین سبک‌مایه‌هایی از کتابش بیرون نترآود.

۲۲. در این ستون (ستون نام استادان) نیز به نام یکی از استادان نظامیه برمی‌خوریم:^۳ «ناهدالدین فاروقی، تاریخ مرگش سال ۶۷۲ ق. / ۱۱۷۳ م.، مدرسه‌ای که تدریس می‌کرده است نظامیه‌ی بغداد، منبع تاریخی، تاریخ العراق بین احتلالین، ج ۱، ص ۲۷۵، نگاشته‌ی عزّاوی». به منبعی که در صفحه‌ی ۲۷۵ بدان اشاره شده است مراجعه کردیم، ولی از کسی به نام ناهدالدین فاروقی نامی ندیدیم، بلکه به نصیرالدین فاروقی برخوردیم. منبع

۱. ذیل تاریخ بغداد، دست‌نوشته کتابخانه‌ی ملی پاریس، شماره‌ی ۱۳۳، برگ‌های ۱ و ۲.
 ۲. المختصر المحتاج الیه من تاریخ ابن‌الدیبی، ج ۱، ص ۱۷۴. در پانویسی شرح منابع زندگی‌نامه‌ی این مرد از تاریخ اسلام ذهبی و ذیل آن: الروضتین ابوشامه؛ مرآة الزمان ابن‌جوزی؛ طبقات سبکی؛ بدایه و نهایة ابن‌اثیر؛ النجوم الزاهرة‌ی ابن‌تغری بردی و شذرات ابن‌عماد آورده‌ایم.
 ۳. در متن انگلیسی کتاب، نصیرالدین فاروقی نوشته شده است و در متن تازی ناهدالدین آمده است که پیداست اشتباه چاپی است - مترجم.

یادشده (تاریخ العراق ۰۰۰) آن را از کتابی که به ابن فوطی پیوند داده ایم بازنویس کرده است، ولی نامی که در متن چاپی آن آمده است نصیرالدین فاروقی است نه فاروئی و آن نام را کامل تر از آن در ص ۴۲۹ به گونه‌ی نصیرالدین عبدالله بن فاروئی دوباره آورده است. بی‌گمان، این نام فاروقی است، در پیوند به فاروق از روستاهای استخر فارس که با فائث از روستاهای عراق، میان واسط و مذار اشتباه می‌شود. دو دیگر، اینکه مرگ او در سال ۶۷۲ ق. / ۱۲۷۳ م. نبوده است بلکه در ۷۰۶ ق. / ۱۳۰۶ م. بوده است، چنان‌که در کتاب الدرر الكامنة، ج ۲، ص ۲۸۱ و شذرات الذهب، ج ۶، ص ۱۴، آمده است. در شذرات نسبت او به فاروئی تغییر و نگارش یافته است که دریافتیم با دست‌نگاشت ابن فوطی در تلخیص معجم الألقاب همان فاروقی است.

۲۳. در ستون نام استادان نظامیه و دستیاران آنان به نام بهاء‌الدین بن شداد برمی‌خوریم که سال مرگش ۶۳۲ ق. بود و به نقل از تاریخ دکتر فیلیپ خوری حتی، ص ۴۱۱ در نظامیه‌ی بغداد درس می‌داد. کاش می‌دانستم دکتر حتی این مطلب را از کجا نقل کرده است تا برای نویسنده‌ی کتاب (دکتر شلبی) منبع قرار گیرد. بهاء‌الدین بن شداد مردی است نام‌آور که شاگردش ابن خلکان زندگی‌نامه‌ی او را در الوفیات به نام ابوالمحاسن یوسف بن رافع نامور به ابن شداد و لقب یافته به بهاء‌الدین آورده است.

ابن شداد استاد نظامیه نبود بلکه دستیار آنجا بود. ابن خلکان گوید: «آن‌گاه، پس از شایستگی تمام روانه‌ی بغداد شد و در مدرسه‌ی نظامیه خانه گرفت و نزدیک چهار سال دستیار آنجا بود و در آن روز ابونصر احمد بن عبیدالله بن محمد شاشی استاد نظامیه بود. گمارده شدن ابن شاشی یادشده به تدریس در نظامیه در ماه ربیع‌الآخر سال ۵۶۶ ق. / ۱۱۷۰ م. چهره بست و در پایان ماه رجب سال ۵۶۹ ق. برکنار شد و پس از او رضی‌الدین ابوالخیر

احمد بن اسماعیل قزوینی را در تاریخ یادشده به استادی نظامیه گذاشتند. ابوالمحاسن یادشده در آنجا پیوسته یاری می‌داد و در این یاری محمد سلماسی همراه او بود و پیشتر از او یاد کردیم، آن‌گاه در سال ۵۶۹ ق. به موصل آمد و در مدرسه‌ای که قاضی کمال‌الدین ابوالفضل محمد بن شهرزوری ساخته بود به استادی گمارده شد...»^۱

نویسنده‌ی دانشمند همگی کتاب و فیات الأعیان را نخوانده است و به زیستنامه‌ی بهاء‌الدین شداد بسنده کرده است و حال آنکه برای کسی که درباره‌ی تدریس و مدرسه‌ها در اسلام می‌نویسد این کتاب (وفیات) سودها به همراه دارد. در این کتاب به نام یکی از استادان نظامیه‌ی بغداد برمی‌خوریم که نویسنده از زندگی او چیزی نمی‌داند و او ابونصر احمد بن عبیدالله بن محمد شاشی است. ابونصر در آنجا میان سال‌های ۵۶۶ و ۵۶۹ ق. / ۱۱۷۰ و ۷۱ م. به تدریس می‌پرداخته است. آیا نمی‌بینید که در کتاب نویسنده، از رضی‌الدین احمد بن اسماعیل قزوینی که در گزاره‌ها و نامیدنش، که پیشتر از او سخن به میان آمد، به گمان‌پردازی افتاده است یادی دیده نمی‌شود؟ چه بسا استادان و دستیاران نظامیه که نامشان در ستون ناقص نویسنده نیامده است!

۲۴. در صفحه‌ی ۲۵۵ از «دستیاران درس‌ها» در مدرسه‌ها سخن گفته است: «منابع تازی جایگاه و کار دستیار را مشخص کرده است که فروتر از استاد و فراتر از همه‌ی دانشجویان بوده است. دستیار کسی است که پس از ایراد سخنان استاد برای شاگردان، درس را بازگو می‌کند (خطبه همان درس گفتن به صورت سخنرانی [lecture] است در اصطلاح کنونی). گویی دستیار یاریگر استاد است در نشر دانش». نویسنده‌ی کتاب در پانویس به حاشیه‌ی

۱. و فیات الأعیان، ج ۲، ص ۵۲۷، چاپ ایران. ابن خلکان می‌گوید: «ابوالمحاسن استاد ما بود و از او فراوان بهره گرفتیم و در گفت‌وگو با او سودمندی به دست آمده.»

صفحه‌ی ۱۵۰ از تذکرة السامع والمتکلم فی ادب العالم والمتعلم، نوشته‌ی بدرالدین ابراهیم بن جماعه‌ی کِنانی، دانشمند و فقیه نامبردار، اشاره کرده است و حال آنکه حاشیه از ویراستار کتاب، یعنی سید محمد هاشم ندوی [هندی] است و نویسنده [دکتر شلبی] به همان لغزش این شیخ (محمد هاشم) افتاده است و با کاربرد درس و خطبه در یک جمله خود به دوگانه‌پردازی دست یازیده است. معنای این دو واژه - درس و خطبه - از هم جداست. دکتر شلبی با تکیه بر کاربرد شیخ محمد هاشم ندوی، خطبه را سخنرانی درسی (= محاضره) تفسیر کرده است و این درست نیست، زیرا خطبه در عرب هیچ‌گاه به معنای درس و یا سخنرانی درسی به کار نرفته است. درس، درس است و خطبه، خطبه. در گزیده‌ی صحاح می‌خوانیم: «و خَطَبَ عَلِي الْمُنْبِرِ خُطْبَةً - به ضمّ خاء - و خِطَابَةً، و خَطَبَ الْمَرْأَةَ فِي النِّكَاحِ خُطْبَةً - به کسر خاء - يَخْطُبُ - به ضم طاء در هر دو واژه - خُطْبَةً، سخن سخنور یا سخنران است در روزهای آدینه و مانند آن که مردم را به کاری همچون جهاد برانگیزاند یا از کاری آنان را بازدارد، مانند آشوب یا به رفتن و گرامی‌داشت کاری وادارد. درس، برای آنچه استاد به شاگردان می‌گوید اصطلاح شده است. در رویدادهای سال ۶۲۶ ق. / ۱۲۲۵ م. این متن را می‌خوانیم: «و در آن [رجب] شهاب‌الدین محمود بن احمد زنجانی، استاد مدرسه‌ی نظامیه، به وزارتخانه فراخوانده شد. آن‌گاه، بر او سخت گرفتند و او در همان سختی و فشار درس می‌داد و از کار برکنار شد و به خانه‌اش رفت...»^۱

در رویدادهای سال ۶۴۴ ق. / ۱۲۴۶ م. از تاریخ یادشده - ص ۲۸۷ - آمده است که شیخ رضی‌الدین حسن بن محمد صفانی به استادی مدرسه‌ی خمارتکین تتشی^۲ گمارده شد و ردای استادی گرفت و در مدرسه حاضر می‌شد و خطبه‌ی رسایی ایراد می‌کرد و ده درس داد و به هنگام این ده درس سرود:

۱. تاریخی که الحوادث الجامعة نام نهادیم، ص ۳۰۲.

۲. این مدرسه به مدرسه‌ی تتشی معروف است که در گوشه‌ی خاوری بغداد قرار دارد، و برابر ارزیابی نقشه‌ای ما، در جای مسجد جامع وزیر، چسبیده به رأس الجسر شمالی کنونی واقع بوده است.

«فهاکم یا ساداتی منی دروساً عَشْرَه
 «این بود سروران من درس‌های ده‌گانه‌ام برای شما»
 فَاتُّمَّ مَعَادِنَ الْفَضْلِ الْكِرَامِ الْبَرْرِه
 «پس شما کان‌های دانشوری و خوبی‌های بزرگوارانه‌اید»
 «و لَسْتُ حَبْرًا عَالِمًا لَكِنَّهَا مُحَبَّبَةٌ رَه»
 و من دانشمندی ورزیده نیستم ولی آراسته به دانشم
 «فَلْتَعَزُّوا أَخْرَافَكُمْ فَمِثْلُكُمْ مِّنْ عَذْرَه»

«بنابراین، برادران را ببخشید زیرا کسی که پوزش خواسته است مانند شماست».

در این گزاره یک ویژگی هست که جدایی میان خطبه و درس می‌اندازد و برای همین است که تاریخ‌نگار خطبه را به رسایی و فصاحت وصف می‌کند، ولی برای درس‌ها شرطی ننهاده است، زیرا درس‌ها به گفت‌وگو از مسائل دشوار فقه، کلام و مانند آن می‌پردازند و هر رشته دارای اصطلاحاتی است ویژه. پس این گفته‌ی نویسنده در صفحه‌ی ۲۵۷ بیهوده است که به گمانش قلقشندی فصلی گسترده در سخن از صنعت بیان، شناخت چگونگی ساخت، هماهنگی و بافت آن پرداخته است، و واژه‌ی استاد (مدرّس) را به کار نبرده است و آنچه نمودار است این‌که مقصود قلقشندی این واژه (=استاد) نیست، اما نگاهی پژوهشگرانه گویای این واقعیت است که در آن فصل، منظور قلقشندی بی‌شک همان استاد است، چرا که او واژه‌ی «خطیب» و «خطبه» را به کار برده است و حال آنکه از دید شلبی «خطبه» یعنی همان سخنرانی درسی فرض شده... تا پایان سخنش که بخشی از کتاب را پر کرده است و همان بهتر که سپید می‌ماند. قلقشندی - خدایش پیامزاد! - واژه‌ی استاد (مدرّس) و تدریس را نیاورده است، بلکه از خطیب و خطابه یاد کرده است و این ستم است که آنچه را نیاورده است و توجّه نداشته است به او پیوند زنیم.

۲۵. در برگ روبه روی صفحه‌ی ۲۶۴ عکسی از اجازه (گواهی) در مقامات حریری آمده است و نویسنده زیر آن نوشته است: «دو اجازه‌ی علمی که نخستین، دست‌نوشته‌ی علی نصیری است که در آن به شش تن از شاگردانش اجازه می‌دهد...» و سخنی از شناساندن اجازه‌دهندگان یادشده و تاریخ اجازه به میان نیاورده است. نویسنده نسب اجازه‌دهنده‌ی دوم را به درستی بازگو نکرده است، زیرا دومی ناصری است نه نصیری. این مرد نورالدوله علی بن بلبان بن عبدالله مقدسی ناصری ناظر است چنان‌که در آن عکس و در کتاب شذرات، ج ۵، ص ۳۸۸ می‌خوانیم.^۱ عبداللطیف به ابن‌قیبطی نامور است و برای همین است که در شذرات، چنان‌که در حاشیه بازگو کردیم، آمده است که علی بن بلبان ناصری از ابن‌قیبطی حدیث شنید. زکی‌الدین مندری در کتاب التکملة لوفیات النقلة شرح حال او و دیگران را آورده است.

زکی‌الدین در ستون مردگان سال ۶۴۱ ق. / ۱۲۴۳ م.، چنان‌که در دست‌نگاشت کتابخانه‌ی شهرداری اسکندریه، ج ۲، برگ ۳۱۲ می‌خوانیم، گفته است:

و در شانزدهم جمادی‌الآخر استاد بزرگ ابوطالب عبداللطیف ابن‌شیخ بزرگ ابوالفرج محمد ابن‌شیخ بزرگ ابوالحسن علی بن حمزه بن فارس بن محمد حرّانی بغدادی تبار و بازگان گوه‌گری، نامور به ابن‌قیبطی دیده از جهان فروست و در مقبره‌ی امام احمد بن حنبل^(رض)، به خاک سپرده شد. زادروز او شب شنبه، شش روز مانده به شعبان سال ۵۵۰ ق. / ۱۱۵۵ م. است. او حدیث شنید... و بسیار حدیث گفت و ما از او اجازه‌ای داریم که برای ما از بغداد بارها نوشته است... او استادی است دیندار، قرآن کریم را از بردار و از خاندان حدیث می‌باشد...

۱. نویسنده‌ی آن در ستون مردگان سال ۶۸۴ ق. گوید: «در این سال ابوالقاسم علی بن بلبان حدیث‌دان جهانگرد علاء‌الدین مقدسی ناصری کرکی، ناظر مسجد جامع و امام مسجد ماشکی، زیر نظر فیروز، در سال ۶۱۲ ق. زاده شد و از ابن‌لثی، قطیعی، ابن‌قیبطی و مردم بسیار در شام، عراق و مصر حدیث شنید...»

۲۶. صفحه‌ی ۲۷۷ آمده است: «رنگ سبز به جای رنگ سیاه، که نشانه‌ی عبّاسیان بود، شعار فاطمیان شد و از اینجا دانشمندان در این روزگار عمامه‌ی سبز پوشیدند». به راستی بسیار متأسفم که مرد دانشمندی از مردم مصر مانند دکتر شلّبی هنوز بر آن است که رنگ سبز شعار فاطمیان است. شعار فاطمیان رنگ سپید است و از همین جاست که از «سپیدپوشان» به شمار می‌آمدند، در برابر «سیاهپوشان» که از عبّاسیان بودند. ابن خلّکان در الوفیات، ج ۱، ص ۱۲۷ نگاشته است: همین که جوهر یکی از فرماندهان فاطمی، به مصر آمد امان خود را با پیک خویش که پرچمی سپید همراه داشت میان مردم فرستاد و او مردم را ایمنی می‌داد و از غارت باز می‌داشت و اینکه جوهر به سخنانان (خطیبان) جامه‌ی سپید پوشاند. صلاح الدّین ایوبی به خلیفه‌ی عبّاسی نوشت که از تبدیل رنگ سیاه به سپید به خود می‌بالیدند. در الروضتین ابوشامه، ج ۲، ص ۲۳ آمده است: «پس آنان اگر همه‌ی شهرهایشان را می‌بخشیدند، به فتح مصر نمی‌رسد، که داعیان سواره با چوب‌هایشان از آنجا رخت برپستند و پس از عمامه‌های سپید، تابش نشان سیاه عبّاسی به دیدگان‌شان بازگشت». آشکار است که منظور او از عمامه‌های سپید، عمامه‌های فاطمیان است. نشانه‌هایی بسیار بر این دعوی هست و این مسأله از دانسته‌های آشکار تاریخ است و کاش می‌دانستم چگونه بر نویسنده‌ی دانشمند کتاب پوشیده مانده بوده است؟

و اما این رنگ سبزی که علویان به کار گرفتند از کاربردهای واپسین است که به دست سلطان سلیم اول انجام گرفت. او عمامه‌های بزرگان مکه را به رنگ سبز درآورد. بزرگان و سرشناسان از پیش نشانه‌ی سبزرنگی بر پوشاک خود از روزگار ملک اشرف شعبان، از ممالیک، در سال‌های پایانی سده‌ی هشتم هجری می‌گذاشتند. در روزگار مأمون [پس از ترک مرو و بازگشت به بغداد] چندی رنگ سبز به سیاه تبدیل شد. رنگ سبز نشانه‌ی بهشتیان است و نه نشانه‌ی علویان.

۲۷. گزاره‌هایی را نویسنده بازگو کرده است که بدان اعتمادی نیست. برای نمونه، در صفحه‌ی ۲۹۵ می‌خوانیم که نظامیه‌ی بغداد ۶۰۰۰ دانشجو داشت که سرگرم دانش‌اندوزی بودند. این گزاره به داستان هزار و یک شب بیشتر می‌ماند، زیرا مدرسه‌ی نظامیه ششصد و اندی هم شاگرد نداشت تا چه رسد به چند هزار. مدرسه‌ی مستنصریه‌ی بغداد، که به مفهوم اصطلاحی مدرسه بزرگ‌ترین مدرسه‌ی اسلامی بود، برابر تاریخی که در الحوادث الجامعة خواندیم (ص ۵۸) آمده است، دارای ۲۴۸ دانشجو بود، یعنی هر مذهبی ۶۲ شاگرد داشت. نویسنده در صفحه‌ی ۳۰۵ با گفتن این سخن که مستنصریه بیش از دیگر مدرسه‌ها دانشجو داشت خود به دوگانه‌گویی پرداخته است و سخن خویش را شکسته است.

۲۸. در صفحه‌ی ۲۵۸ از کتابی که آن را منهاج المتعلم نام می‌نهد یاد می‌کند و در پانویس می‌نویسد که: «دست‌نوشت است، نویسنده ناشناس، در حلب» سپس در صفحه‌ی ۲۹۹ منهاج المتعلم را می‌آورد و می‌گوید: «از دست‌نگاشتی که نویسنده‌اش ناشناخته است. آن را در حلب یافتیم و نسخه‌ی عکسی آن در کتابخانه‌ی شخصی من موجود است». گویی پیشتر از آن یادی نکرده است و هیچ‌کس با آن آشنایی نداشته است.

۲۹. در صفحه‌ی ۳۵۹ می‌خوانیم: «اینکه چرا این مدرسه‌ها به نظام‌الملک پیوند یافت و نه به شاهان سلجوقی برای این است که هرگاه به شخصیت این وزیر آشنایی پیدا کنیم جایگاه، توانایی و نفوذ شخصیت او را در میان فرمانگزاران سلجوقی به چشم می‌بینیم و این خود روشن‌کننده‌ی پرسش بالاست...» در این گفته نه سودی نهفته است و نه بستگی به پرسش آن پاسخ دارد. مدرسه به سازنده و برپادارنده‌ی آن پیوند می‌گیرد که بیشتر این‌گونه است، یا به نامورترین استادش، که کمتر چهره‌می‌بندد، یا به جا و مانند آن، که بسیار اندک انجام می‌پذیرد. مدرسه‌های نظامیه به نام

کسی که هزینه‌ی ساخت و کارهایش را می‌پرداخته است، یعنی نظام‌الملک، پیوند گرفته است. نظام‌الملک شافعی‌مذهب بود و نظامیه، برابر وقف، ویژه‌ی شافعیان بود و شاهان سلجوقی دخالتی در آن نداشتند و گرایش هم به بنیادشان نشان نمی‌دادند، چرا که آنان حنفی‌مذهب بودند.^۱ میان مذهب شاهان سلجوقی و مذهب وزیرشان نظام‌الملک برخورد پیش می‌آمد که آن را در مقاله‌ی مدرسه‌ی نظامیه‌ی خود به گستردگی شکافته‌ایم. سلجوقیان برای مذهب حنفی چند مدرسه در بغداد بنیاد نهادند که از آن میان بود مدرسه‌ی مسجد جامع سلطان ملک‌شاه، مدرسه‌ی زیرکیه در بازار عمید. نویسندگی دانشمند کتاب تاریخ آموزش در اسلام هیچ‌کدام از این مدرسه‌ها را نشانمانده است. همان‌گونه که انگیزه‌ی نام‌گذاری مدرسه‌های یادشده به نظامیه را نشانمانده است و به ناچار دست به این استدلال بی‌مایه و بیمار زده است و حال آنکه این موضوع به‌سان خورشیدی است تابناک در روز صاف و شفاف و تهی از غبار و ابر. پس چرا نویسندگی آن سخن را به درازا کشانده است؟

۳۰. در صفحه‌ی ۳۶۶ می‌خوانیم: «ابن جبیر در بغداد نزدیک به سی مدرسه دید...» در سخن ابن جبیر آنچه نشان دهد که او آن مدرسه‌ها را خود دیده است به چشم نمی‌خورد. یکی از کسانی که ابن جبیر شماره‌ی مدرسه‌ها را از او پرسیده بود، آنها را شماره و اندازه کرده است. در صفحه‌ی ۲۲۹ می‌خوانیم: «و مدرسه‌های آنجا (= بغداد) نزدیک به سی عدد است که همگی در بخش شرقی قرار دارند». آیا این سخن، به روشنی، دیدن را می‌رساند؟ ابن جبیر می‌نویسد: «و اما گرمابه‌های بغداد به شماره در نمی‌آید. یکی از استادان شهر به ما گفت که میان بخش خاوری و باختری نزدیک به ۱۰۰۰ گرمابه هست». همان‌گونه که یکی از مردم بغداد شماره‌ی گرمابه‌ها را

۱. رجوع کنید به مقاله‌ی ما در مجله‌ی سومر، ج ۲، صص ۳۱۷-۳۴۲، سال ۱۹۵۳.

به ابن جبیر گفته است، دیگری هم شماره‌ی مدرسه‌ها را به این جهانگرد یادآور شده است. ای کاش ابن جبیر خود آن مدرسه‌ها را می‌دید و نام و ویژگی‌هایشان را می‌آورد که بدین گونه، مایه‌ی سترگی از تاریخ تمدن و فرهنگ در عراق فرادست می‌داشتیم. برای پژوهنده‌ی این مطلب، آنچه را درباره‌ی آن مدرسه‌ها دانسته‌ایم، می‌نگاریم:

۱. مدرسه‌ی ابن‌الابرادی ۲. مدرسه‌ی ابراهیم دینار ۳. مدرسه‌ی اسماعیلیه ۴. مدرسه‌ی اصحاب که به مدرسه‌ی تفتیه نیز شناخته شده است ۵. مدرسه بنفشه ۶. مدرسه‌ی تاجی ۷. مدرسه‌ی ترکان خاتون ۸. مدرسه‌ی خاتون مستظهری ۹. مدرسه‌ی ابن‌حل نامور به مدرسه‌ی کمالی ۱۰. مدرسه‌ی ابن‌جوزی در دروازه‌ی دینار که جز مدرسه‌ی بنفشه است که ابن‌جبیر در بغداد دیده است ۱۱. مدرسه‌ی زیرک، که همان مدرسه‌ی عمید است ۱۲. مدرسه‌ی دارالذهب ۱۳. مدرسه‌ی زمرد خاتون، مادر خلیفه ناصر لدین‌الله ۱۴. مدرسه‌ی اسپهبدی ۱۵. مدرسه‌ی مسجد جامع سلطان ملک‌شاه ۱۶. مدرسه‌ی سهروردی ابوالنجیب ۱۷. مدرسه‌ی ابوحنیفه در مقبره‌اش ۱۸. مدرسه‌ی حنیفان در دروازه‌ی الطاق ۱۹. مدرسه‌ی دروازه‌ی القیار که به مدرسه‌ی ابن‌بکروس نیز نامور شده است ۲۰. مدرسه‌ی سعادت ۲۱. مدرسه‌ی غیاثیه که به مغیثیه نامور شده است ۲۲. مدرسه‌ی شیخ عبدالقادر جیلی ۲۳. مدرسه‌ی قیصریه ۲۴. مدرسه‌ی نصر بن عطار ۲۵. مدرسه‌ی موفقیه‌ی ابن‌صقال ۲۶. مدرسه‌ی فخرالاسلام شاشی ۲۷. مدرسه‌ی بهائیه ۲۸. مدرسه‌ی نظامیه ۲۹. مدرسه‌ی ابن‌البال ۳۰. دو مدرسه پیش از آمدن ابن‌جبیر به بغداد از میان رفته بودند: مدرسه‌ی یحیی بن هیبره و مدرسه‌ی عمر بن سمحل. نویسنده‌ی کتاب تاریخ آموزش در اسلام از این مدرسه‌ها جز مدرسه‌ی نظامیه یاد نکرده است، زیرا گزاره‌های آنها به او نرسیده است. نویسنده از مدرسه‌هایی که پس از سال ۵۸۰ ق. / ۱۱۸۴ م.

بنیاد یافت، که سال دیدار ابن جبیر از بغداد است، جز مدرسه‌ی مستنصریّه نامی به میان نیاورده است. درباره‌ی مدرسه‌ی بشریّه، مدرسه‌ی امامیّه‌ی بکریه، مدرسه‌ی غازانی، مدرسه‌ی ایکجی، مدرسه‌ی ابن قاضی دقوق، مدرسه‌ی مرجانیّه، مدرسه‌ی سعودی و مدرسه‌های روزگار ترکان نویسنده‌ی کتاب، چنان که پیدا است چون آگاهی از آنها نیافته، سخنی به میان نیاورده است.

۳۱. واپسین نکته‌ای که بر نویسنده‌ی دانشور خُرده می‌گیریم، و از مسائل مهم در تاریخ آموزش و پرورش اسلامی است، نقشی است که رباط‌های اسلامی، و به ویژه در واپسین روزگاران در نشر فرهنگ اسلامی بازی کرد. این رباط‌ها همان است که در روزگار ابن جبیر به آنها خانقاه، و بسیار کمتر، خانگاه‌ها می‌گفته‌اند. از آن میان بود: خانقاه سعید السَّعداء در مصر، خانقاه سمیساطیّه در دمشق و شیخ الشیوخ در بغداد که پس از مسجدها، مدرسه‌ها، مسجد جامع‌ها و مکتب‌ها در نشر گونه‌گون رشته‌های فرهنگ اسلامی جانشین آنها بودند. در مجله‌ی باستان‌شناسی سومر مقاله‌ای کوتاه در پیرامون نقش‌هایی که رباط‌ها در پراگندن فرهنگ بازی کرده‌اند نگاشتیم و اینک، به آنچه ذهبی در تذکرة الحُفَاط (ج ۴، صص ۱۵۱-۳)، درباره‌ی امام پارسا و حافظ قرآن و نویسنده، ابوبکر محمد بن موسی بن عثمان حازمی همزانی، صص ۵۴۸-۵۸۴ هـ. نوشته است بسنده می‌کنیم. ذهبی گفته است:

ابن نجّار می‌گوید: از ابوالقاسم مقرئ جارنا، که مردی شایسته بود، شنیدم که حازمی در رباطِ بدیع بود و هر شب به اتاقش می‌رفت و تا سپیده‌دم می‌خواند و می‌نگاشت. بدیع به خدمتکار خود گفت: امشب روغن در چراغ مریز شاید او استراحت کند. چون شب فرارسید خدمتکار برای پوزش‌خواهی از تمام شدن روغن چراغ به اتاق حازمی رفت دید که او به نماز ایستاده است و پیوسته قرآن می‌خواند تا دمیدن سپیده. شیخ بدیع از خانه بیرون آمد تا از او خبر گیرد ولی او را در نماز

دید». ذهبی می‌گوید: «حازمی در حدیث چند کتاب نوشت و چند مجلس نویساند. او پرحافظه و شیرین‌زبان بود و احکام تازه را به خوبی می‌دانست. او شیوه‌های احادیثی که در کتاب المهدب در فقه نگاشته‌ی ابواسحاق شیرازی بود نویساند، ولی آن را به پایان نرساند. کتاب الناسخ و المنسوخ من الاحادیث^۱ را نوشت و نیز کتاب‌های عجاله المبتدی؛ فضالة المنتهی فی الأنساب؛ والمؤتلف والمختلف فی اسماء البلدان به قلم اوست.

در کتابخانه‌ی اسکوریال اسپانیا کتاب شروط ائمة الخمسه‌ی او نگهداری می‌شود. یاقوت حموی در معجم البلدان خود بسیاری از گفته‌های حازمی را درباره‌ی پیوندهای جغرافیایی بازنویس کرده است. این مرد یکی از دانشمندان ریاط‌هاست پس، چگونه نادیده گرفته می‌شود؟

---

۱. این کتاب چاپ شده است و در دسترس قرار دارد و نام آن الاعتبار فی الناسخ و المنسوخ من الآثار است و در هند و مصر به چاپ رسیده است.

پیوست ۲

ابن مخنف: شاهنگ آموز شماره نگاری

محمد حسین ساکت

۱. آموزشنامه و ادبیات آموزشنامه نگاری

اندیشه‌مندان مسلمان از دیرباز درباره‌ی آیین فراگیری (learning) و فرادهی (teaching) رساله و کتاب نگاشته‌اند. این رشته از نگاشته‌ها، آموزشنامه (book of educational ethics)^۱ نام گرفته است. آموزشنامه از آیین استادی/ دانشجویی، روش آموزش و بایستگی‌های فرادهی و فراگیری (تعلیم و تعلم) سخن می‌گوید.

در راستای «سرگذشت‌نگاری فرهنگی» (cultural historiography)، آموزشنامه‌نگاری جایگاهی والا و گرانسنگ یافته است و کارشناسان مسائل آموزشی رویکردی ویژه به این رشته نشان داده‌اند.

با نگاهی به تاریخ نهادهای آموزشی مسلمانان (muslim learning institutions) آشکارا می‌بینیم که فقیهان، حدیث‌دانان، ادیبان، فیلسوفان، تاریخ‌نگاران و صوفیان هر کدام، برابر بینش وابسته به دبستان اندیشه‌گری خویش، به نگارش آموزشنامه دست یازیده‌اند و این درخت تناور را به برگ و بارهای رنگارنگ آراسته‌اند.

قرآن مجید، با دستورها، سفارش‌ها و اندرزهایی که درباره‌ی دانش‌اندوزی، ارزش‌گذاری به دانش و شناخت و کاربرد کارشناسی دارد، برای آیین فرادهی

---

۱. برای آموزشنامه برابر انگلیسی یا فرانسه نیافتم. اصطلاح book of educational ethics پیشنهاد نگارنده است به قیاس «اخلاق پزشکی» medical ethics و مانند آن

و فراگیری و مسلمانان، نخستین الگوی نوشتاری و رهنمود کاربردی به شمار می‌آید. ادبیات شفاهی آموزشنامه‌نگاری با اندرزها و سفارش‌های پیامبر گرامی (ص)، بر پایه‌ی آموزش‌های قرآنی آغاز شد. پیامبر (ص)، که جامه‌ی زیبای آموزگاری بر تن داشت^۱، در گفتار (حدیث) و رفتار (سنت) بر شکوه و ارزش دانش و برتری دانستن آن بر همگی عبادت‌های مستحبی و کارهای نیک و پسندیده تأکید می‌ورزید.^۲

برخی از یاران اندیشه‌مند و دانای پیامبر (ص)، مانند عبدالله مسعود (م. ۳۲ ق. ۱/ ۶۵۲ م.)^۳ و علی بن ابی‌طالب (ع)^۴ (شهادت: ۴۰ ق. ۱/ ۶۶۰ م.)، در پرتو آموزش‌های قرآنی و الگوی پیامبری، در اندرزها، برداشت‌ها و کنش‌های خویش برگ‌هایی به این دفتر افزودند. درباره‌ی امام علی (ع) باید گفت که نخستین اخگرهای ادبیات نوشتاری در آموزشنامه‌نگاری روزگار آغازین اسلامی به دست او فراهم آمد.^۵

بیرون کشیدن اندیشه‌های تربیتی از نهج‌البلاغه کار آسانی است.^۶ می‌توان این برداشت‌ها و اندیشه‌ها را به چهره‌ی یک دستگاه یا روش و سبک درآورد. در نهج‌البلاغه به فراخوانی مردم به دانش‌اندوزی، گرایش به آموزش و آشکاری شرف و شأن دانشمندان رویه‌رو می‌شویم. افزون بر این، در نهج‌البلاغه

۱. پیامبر (ص) می‌فرمود: «إِنِّي بُعِثْتُ مُعَلِّمًا (در برخی از خواندی‌ها: مُعَلِّمًا) هَمَانَا مِنْ أَوْزَارِ بَرَانِغِيخْتَهْ شَدَهْ ام.»

۲. برای نمونه، بنگرید به محمد منیر سعدالدین، العلماء عند المسلمين: مکاتبهم... و دورهم فی المجتمع، (بیروت، دار المناهل ۱۴۱۲ هـ / ۱۹۹۲ م.)، صص ۱۱-۱۷.

۳. درباره‌ی دیدگاه‌های آموزشی عبدالله مسعود بنگرید به عبدالغنی الذقر، «عبدالله بن مسعود»، در من أعلام التربية العربية الإسلامية، (مکتب التربية العربی لدول الخلیج ۱۴۰۹ هـ / ۱۹۸۸ م.) ج ۱، صص ۷۱-۸۹.

۴. برای آگاهی از نگرش‌های پرورشی امام علی (ع) بنگرید به: علی محمد الحسین الادیب، منهج التربية عند الامام علی، (بیروت، دار الکتب العربیة، طبعه ثانیة ۱۳۳۹ هـ. ق. / ۱۹۷۹ م.)

۵. برای نمونه بنگرید به نهج‌البلاغه، شرح امام محمد عبده، (بیروت، دار الاندلس، الطبعة الثانية، ۱۹۶۳)، ج ۳، صص ۵۱۰، ۵۱۴-۵۱۵؛ ۵۴۲-۵۴۶ و...

به شالوده‌های دیگری که فلسفه‌ی پرورشی اسلام را می‌سازد برمی‌خوریم. برای نمونه، بایسته‌های آموزگار، منش و آیین شاگردی، بافت معنوی آموزش و پیوند دانش با کار یا بستگی دانش و کنش از مسائلی است که در اندیشه‌ی آموزشی و پرورشی امام علی^(ع) برجستگی می‌یابد.^۱

سراسر اندرزنامه‌ها و پندهایی که امام علی^(ع) در قالب وصیت‌نامه و پندنامه‌هایش به فرزندان، یاران و کارگزارانش گفته یا نگاشته است، سرچشمه‌ی زلالی است برای دریافت اندیشه‌های آموزشی و پرورشی امام راستان و پارسایان.

ادبیات شفاهی آموزشنامه‌نگاری با تکاپوهای پژوهشگرانه و علمی امام جعفر صادق^(ع) (م: ۱۴۸ ق. / ۷۶۵ م.) روندی تازه گرفت. نشست‌های علمی، حلقه‌های درس و مناظره و پرورش شاگردان ناب و کوشا گوشه‌ای از تکاپوهای دانشورانه‌ی امام صادق^(ع) بود که پرتوهایی از آن را در قالب حدیث‌های گران‌مایه و سرشار از فرزاندگی او می‌بینیم.^۲

در لابه‌لای نگاشته‌های عبدالحمید کاتب (م: ۱۳۵ ق. / ۷۵۲ م.)، که خود آموزگار کودکان در کوفه بود^۳، به پاره‌ای از اندیشه‌های آموزشی او برمی‌خوریم. او در «نامه‌ای به مکتب‌داران» (رسالة الى المکتاب)، «اندرزنامه به ولی‌عهد» (رسالة نصیحة الى ولی‌العهد) و «نامه‌ای در توصیف برادری» (رسالة فی وصف الاخاء)^۴ به بیان گوشه‌هایی از آیین شاگردی و آموزگاری

۱. علی زیعور، التریبة و علم نفس الولد فی الذات العربیة، (بیروت، دار الاندلس الطبعة الاولى، ۱۴۰۵ ق. / ۱۹۸۵ م.)، صص ۶۱-۶۲.

۲. برای آگاهی از دیدگاه‌های آموزشی امام صادق^(ع) بنگرید به علی خلیل مصطفی ابوالعینین، «الاهتمامات التربویة فی فکر جعفر الصادق»، در من اعلام التریبة العربیة الاسلامیة، ج ۱، صص ۹۳-۱۱۶.

۳. ابن‌نباته، سرح العیون فی شرح رسالة ابن‌زیدون، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، (قاهره، دار الفکر العربی ۱۹۶۴، ص ۳۷).

۴. برای آگاهی و خواندن متن این سه نامه بنگرید به محمد کُردعلی، رسائل البلغاء (قاهره، لجنة التألیف والترجمة والنشر، الطبعة الرابعة ۱۹۵۴ م.) و نیز عبدالامیر ز. شمس‌الدین، الفکر التربوی

می‌پردازد. عبدالحمید کاتب، در فراسوی فراخوانی‌اش به بهبود اجتماعی، به بیان اندیشه‌های آموزشی و پرورشی دست می‌یازد.^۱

برای بررسی ادبیات آموزشنامه‌نگاری، هرگز از نگاه به نگاشته‌های روزبه ایرانی، نامور به ابن مقفع (م: ۱۴۲ ق. / ۷۵۹ م.)، بی‌نیاز نیستیم. رساله‌های الأدب الصغير، الأدب الكبير، یتیمه السلطان، رسالة الصحابة ورسالة الأدب الوجيز للولد الصغير ابن مقفع سرشار است از رهنمودهایی در آیین و روش آموزش و ارزش دانش. روزبه ایرانی، نویسنده‌ی سخن‌سنج و تازی‌نویس برجسته‌ای که در نشر تازی آفرینشگر سبک تازه و ویژه‌ای است، در نگاشته‌های ادبی و اجتماعی خود به بیان اندیشه‌های آموزشی / پرورشی می‌پردازد.^۲ او نخستین کسی است که اندیشه‌های ایرانی و هندی را با تازی‌گردانی کتاب‌هایی از زبان‌های پهلوی و پارسی به جهان اسلام راه داد.

پیشوایان و استادانی مانند ابوحنیفه‌ی ایرانی تبار (م: ۱۵۰ ق. / ۷۶۷ م.)، خلیل بن احمد فراهیدی ایرانی‌نژاد (م: ۱۷۵ ق. / ۷۹۱ م.)؛ محمد بن ادریس شافعی (م: ۲۰۴ ق. / ۸۱۹ م.) در نگاشته‌های گوناگون فقهی و ادبی خویش از آیین استادی / دانشجویی و بایستگی‌های آموزش و پرورش سخن گفته‌اند.^۳

→ عند ابن المقفع، الجاحظ، عبدالحمید الکاتب، (بیروت، الشركة العالمية للكتاب، الطبعة الاولى ۱۹۹۱)، صص ۵۹-۱۰۳.

۱. برای آشنایی با اندیشه‌های آموزشی عبدالحمید کاتب بنگرید به عبدالامیر شمس‌الدین، الفکر التربوی عند ابن المقفع، ... صص ۱۵۳-۲۴۲. همان.

۳. برای آگاهی از زندگی‌نامه و نگاشته‌های ابن مقفع بنگرید به عباس زریاب، «ابن مقفع»، در دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۴، صص ۶۶۲-۶۸۰، احمدعلی، ابن المقفع مصلح اجتماعی صرعه الظلم، بیروت، بیت الحکمة ۱۹۶۸ م؛ محمد غفرانی خراسانی، عبدالله بن المقفع، قاهره، الدار القومية للطباعة والنشر ۱۹۶۵؛ «ابن مقفع»، در دانشنامه‌ی ایران و اسلام، تهران، نگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۶، ج ۶، صص ۸۶۴-۸۶۶ که ترجمه‌ی مقاله‌ی ف. گبریلی (F. Gabreili) از دانشنامه‌ی اسلامی Ency. of Islam است. همچنین بنگرید به یوسف ابو حلقه، المجموعة الكاملة لمؤلفات ابن المقفع، بیروت، دارالتوفیق ۱۹۶۸.

برای بررسی دیدگاه‌های آموزشی ابوحنیفه و خلیل فراهیدی شافعی بنگرید به من اعلام التربية العربية الاسلامية، ج ۱، صص ۱۲۵-۱۹۷.

با نگاشته‌های جاحظ، ادیب سخن‌سنج و نویسنده‌ی برجسته‌ی معتزلی (م: ۲۵۵ ق. / ۸۶۸ م.)، زنجیره‌ی «ادبیات آموزشنامه‌نگاری وابسته»^۱ پایان می‌یابد. اندیشه‌های آموزشی جاحظ را باید در گونه‌گون کتاب‌ها و رساله‌های او جست‌وجو کرد.^۲ رساله‌ی المعلمین جاحظ، که آموزشنامه‌ای جداگانه است^۳، درباره‌ی وضع اجتماعی استادان بسیار سودمند است.^۴ با این‌همه، جاحظ این رساله را بایستی پس از ادب المعلمین ابن سحنون و به تقلید از وی نوشته باشد.

۲. ادب المعلمین یا آداب المعلمین؟

از رساله‌ی ابن سحنون همه‌جا به نام آداب المعلمین یاد شده است. در نگاه ویراستار این رساله، عنوان آداب المعلمین و المتعلمین شایسته‌تر می‌نماید.^۵ با این‌همه، با نگاه به بار معنایی واژه‌ی ادب، و عنوان‌های همانند، از دیدگاه نگارنده نام درست این رساله ادب المعلمین است.

دانشمندان و اندیشه‌گران مسلمان تازی‌نویس از نیمه‌ی دوم سده‌ی دوم هجری/ هشتم میلادی با نگارش کتاب‌ها و رساله‌هایی درباره‌ی شالوده‌های رفتار در زمینه‌های گوناگون دانش‌ها و رهیافت به دشواری‌ها و پیچیدگی‌های آنها یادگارهایی گرانبها و جاودانه برجا گذاشتند. در واقع، این نگاشته‌ها روش‌شناسی (methodology) آن رشته‌ی علمی و ادبی به شمار می‌آید.

۱. منظور از «ادبیات آموزشنامه‌نگاری وابسته» آن دسته از نوشتاری است که به گونه‌ای پراکنده و یا جسته و گریخته از آیین استادی/ شاگردی و روش‌ها و بایستگی‌های آموزشی سخن می‌گوید، در برابر نگاشته‌های جداگانه‌ای که زیر نام «آموزشنامه» در این زمینه پدید آمده است.

۲. بنگرید به ابراهیم محمد الشافعی، «الجاحظ»، در بین أعلام التربية العربية الإسلامية، ج ۱، صص ۲۹۷-۳۰۸ و شمس‌الدین، الفكر التربوی عند ابن المقفع، الجاحظ...، صص ۲۴۹-۲۹۳.

۳. دست‌نگاشت این رساله در موصل نگه‌داری می‌شود و هنوز چاپ نشده است.

۴. احمد شلبی، تاریخ آموزش در اسلام، پارسی‌کرده‌ی محمدحسین ساکت، (تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ج ۴، ۱۳۸۱)، ص ۲۷.

۵. حسن حسنی عبدالوهاب، آداب المعلمین لمحمد بن سحنون، مراجعه و تعلیق العروسی المطوری (تونس، دار الکتب الشریقیة، الطبعة الثانية ۱۹۷۲)، ص ۲۷.

واژه‌ی ادب، به ویژه از روزگار عبّاسیان، دگرگونی معنایی پیدا کرد و به معنای رفتارهای آرمانی و آگاهی از دانش‌های گوناگون به کار رفت. بدین گونه، «ادیب» کسی بود که هم از رفتار پسندیده و منش نیک برخوردار بود و هم دانش‌های چندگانه‌ی وابسته به ادبیّات را می‌دانست.

کاربرد واژه‌ی ادب در اصطلاح ترکیبی ادب القاضی (آیین دادرسی) محمّد بن حسن شیبانی (م: ۱۸۹ ق. / ۸۰۴ م.)؛ کتاب دیگری با همین نام از قاضی حسن بن زیاد لؤلؤی (م: ۲۰۴ ق. / ۸۱۹ م.)؛ ادب السّماع (آیین فراگیری از استاد) نوشته‌ی ابن خردادبه (م: پس از ۲۷۵ ق. / ۸۸۸ م.)؛ ادب الطیب اسحاق بن علی رهاوی (م: سده‌ی سوم هجری / نهم میلادی) و مانند آن، همین مفهوم را می‌رساند.^۱

آموزشنامه‌های دیگری نیز که در سده‌های واپسین نگارش یافت، عنوان ادب بر خود داشت و نه آداب. برای نمونه، آموزشنامه‌ی بدرالدین جماعه (م: ۷۳۳ ق. / ۱۳۳۲ م.) تذکرة السّماع والمتکلم فی ادب العالم والمتعلّم نام دارد. منیة المرید فی ادب المفید والمستفید، آموزشنامه‌ی دیگری است که زین الدّین علی بن نورالدّین احمد جبعی عاملی، نامور به شهید ثانی (م: ۹۶۵ ق. / ۱۵۵۷ م.) ۲۰۰ سال پس از ابن جماعه نگاشت.

بدین گونه، برای رساله‌ی ابن سحنون نام ادب المعلمین پیشنهاد می‌شود، اگرچه در همه‌ی نشرهای آن عنوان آداب المعلمین دیده می‌شود.^۲

۳. ابن سحنون کیست؟

دانستنی‌های سودمندی درباره‌ی ابن سحنون از کتاب‌های زیستنامه‌ای

1. Fuat Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schiffums*, Vol. 1, pp. 432, 433, 473.

۲. رساله‌ی ادب المعلمین ابن سحنون، نخستین بار، به کوشش دکتر حسن حسنی عبدالوهاب در تونس نشر یافت (مطبعة العرب ۱۹۳۱ م.). دکتر احمد فؤاد الاهوانی، از روی نشر حسنی، آن را در التریبة فی الاسلام خویش، قاهره، دار المعارف، چاپ نخست: بیروت ۱۹۵۴ م. بی‌کم و کاست آورد. دکتر اسعد طلس در التریبة والتعليم فی الاسلام، بیروت، دارالعلم للملایین ۱۹۵۷ و دکتر عبدالله عبدالدائم در التریبة عبر التاريخ، بیروت، دارالعلم للملایین، ج ۴، ۱۹۸۱، رساله‌ی ابن سحنون را بازنگاشتند.

برجا مانده، مانند الدیباج، شجرة النور وریاض النفوس دستگیرمان نمی شود. کسانی مانند زرکلبی هم جز اشارت‌ها و راهنمایی چیزی ننگاشته است (الأعلام، ج ۴، ص ۱۸۰).

ابو عبدالله محمد بن سحنون تنوخی / (۲۰۲-۲۵۶ ق. / ۸۱۷-۸۶۹ م.) در شهر قیروان مراکش پا به جهان گذاشت. پدرش عبدالسلام، از دانشمندان بنام روزگار خویش بود که در ۲۴۰ ق. / ۸۵۴ م. «سحنون» نام گرفت. سحنون پرنده‌ای است تیزبین.^۱ از آنجا که عبدالسلام سحنون، پدر ابن سحنون، در مسائل علمی باریک‌بین و تیزنگر بود، به این نام آوازه گرفت.^۲ ابن سحنون در کودکی و نوجوانی پای درس نشست و از دامان استادان بزرگ زادگاهش خوشه‌چینی کرد. او برای دانش پژوهی، کمال‌یابی، سرشاری خویش از تجربه و شناخت زادگاهش را ترک گفت و در سال ۲۳۵ ق. / ۸۴۹ م برای حج‌گزاری راهی شرق جهان اسلام (مصر) شد، جایی که از بزرگ‌شاگردان شافعی به دیدارش آمد و این جوان ۳۳ ساله را به دانایی و تیزهوشی ستود. ابن سحنون در مسجد جامع عمرو شهر فسطاط به تدریس نشست و میان مزنی و هارون بن سعید ایلی در مسأله‌ی علمی به داوری پرداخت.^۳

ابن سحنون پس از حج‌گزاری به مدینه رفت و به مسجد پیامبر خدا (ص) درآمد و به حلقه‌ی درس ابومصعب بن ابی‌بکر زهری (م: ۲۴۲ ق. / ۸۵۶ م.) برخورد. او با طرح نکته‌هایی تازه خود را شناساند. سپس، ابن سحنون با کوله‌باری از دانستنی‌ها درباره‌ی مذهب مالکی به قیروان بازگشت و تا بدان

۱. حسن حسنی، عبدالوهاب، مجمل تاریخ الادب التونسی، (تونس، مكتبة المنار ۱۹۷۲)، ص ۵۲.
 ۲. قاضی عیاض، تراجم أغلیبیه، تحقیق محمد الطالبی، (تونس، المطبعة الرسمية، ۱۹۸۶)، ص ۸۷؛ ابن عذار مراکشی، البیان المغرب فی أخبار المغرب، صححه و نشره رینهارت دوزی، (لیدن، ا. ج. بریل ۱۸۴۸)، ص ۱۴۲.
 ۳. علی رفیعی، «ابن سحنون»، در دائرة المعارف بزرگ اسلامی، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی (تهران، مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱، ۱۳۶۹)، ج ۳، ص ۶۶۶.

اندازه بلندآوازه شد که در کنار حلقه‌ی درس پدرش، حلقه‌ی درس جداگانه‌ای برپا ساخت.

ابن سحنون با همه‌ی چیره‌دستی در فقه، حدیث و مناظره، به سفارش پدرش در برابر مردم فروتن بود و با آنان دمسازی، همزیستی و سازش نشان می‌داد و حتماً به دشمنانش درود می‌گفت.^۱ این دانشمند مغربی شاگردان بسیاری پرورش داد. یکی از دشمنان او به نام سلیمان بن عمران، قاضی قیروان، سرانجام با گماشته شدن عبدالله بن طالب به امامت جمعه (صاحب الصلاة) به جای ابن ابی‌الحواجب که به اشاره‌ی ابن سحنون و دستور محمد بن اغلب، امیر شهر قیروان، انجام گرفت گوشه‌گیری برگزید. در پایان، ابن طاب به دادرسی قیروان رسید. گویند، ابن سحنون در پیکار با رومیانی که می‌خواستند دارایی‌های مردم به یغما برند، شرکت جست و رهبری این نبرد را به عهده گرفت و رومیان را شکست داد.^۲

ابن سحنون در پراگندن مذهب مالکی و مناظره با هواداران دیگر دبستان‌ها و بینش‌های فکری، که با مذهب مالکی در ستیز بودند، نامبردار و بلندآوازه بود. «محمدیه» نامی بود که به پیروان ابن سحنون می‌دادند - یعنی هواداران محمد بن سحنون (سَحْنُونِيَّة).^۳

ابن سحنون به سال ۲۵۶ ق. / ۸۶۹ م. در ساحل چشم از جهان فروست؛ پیکرش را به قیروان آوردند و در آنجا به خاک سپردند. تنی از شاعران در سوگ او چامه سرودند. بر گور ابن سحنون آرامگاه و بارگاهی ساختند. مردم قیروان ماه‌ها بر سر مزار او گرد می‌آمدند و در سوگش اندوهگین بودند.^۴

۱. ابن ابی‌عبدالله مالکی، ریاض النفوس فی طبقات علماء افریقیة و زهادهم و نساکهم و سیر من أخبارهم و فضائلهم و اوصافهم، تصحیح حسین مونس، تقدیم حسن حسنی عبدالوهاب، (قاهره، مکتبة النهضة المصرية ۱۹۵۱)، الجزء الاول، صص ۳۴۵-۳۴۶.

۲. قاضی عیاض، تراجم اغلیبة، ص ۱۲۰. ۳. همان، ص ۱۹۵.

۴. همان، صص ۱۸۶-۱۸۷؛ رفیعی، همان.

۳-۱. نگاه‌های ابن سحنون

از میان نگاه‌های فراوان ابن سحنون در رشته‌های گوناگون دانش‌های اسلامی، تنها دورساله به دست ما رسیده است: یک، أجوبة محمد بن سحنون که هنوز نشر نیافته است. اکنون حامد علوی، بر پایه‌ی هشت دست‌نویس، سرگرم کار بر روی این رساله است.^۱ دور نیست که منظور از أجوبه (پاسخ‌ها) همان کتاب فی الرد علی الشافعی و أهل العراق باشد که به دست ما نرسیده است.^۲ دیگری، رساله‌ی کوچکی است که ادب‌المعلمین نام دارد و گفتار کنونی ما درباره‌ی آن است.

۳-۲. آیین آموزگاران؛ نخستین آموزش‌نامه

رساله‌ی کم‌برگ ولی گران‌سنگ ابن سحنون - آیین آموزگاران - نخستین و پیشین‌ترین آموزش‌نامه به زبان تازی است که در جهان اسلام به دست ما رسیده است.^۳ پس از ابن سحنون، ابوالحسن قابسی، فقیه نامبردار مالکی در مغرب (م: ۴۰۳ ق. / ۱۰۱۲ م.) نخستین کتاب گسترده را در ادبیات آموزش‌نگاری پدید آورده است. از دیدگاه برخی از پژوهشگران، قابسی کتاب الرسالة المفصلة لآحوال المتعلمین و أحكام المعلمین و المتعلمین خویش را بر پایه‌ی رساله‌ی آیین آموزگاران ابن سحنون نگاهشته است.^۴

بدین‌سان، ابن سحنون پیشاهنگ آموزش‌نامه‌نگاری است و رساله‌ی بیست و اند صفح‌ای او نخستین نگاهشته‌ی جداگانه و ویژه در ادبیات آموزش‌نگاری جهان اسلام به شمار می‌آید.

۱. عبدالرحمن عثمان حجازی، المذهب التربوی عند ابن سحنون، رائد التألیف التربوی الاسلامی، (بیروت، مؤسسة الرسالة الطبعة الاولى ۱۴۰۶ هـ / ۱۹۸۶ م.)، ص ۳۴.

۲. شاذلی الفنیوری، «آراء الامامین سحنون و ابنه محمد فی التربية»، در من أعلام التربية العربية الاسلامیة، ج ۱، صص ۲۳۲-۲۴۲.

۳. عبدالله عبدالدائم، التربية عبر التاريخ، الطبعة الرابعة، ص ۲۵۳.

۴. اهوانی، التربية فی الاسلام، الطبعة الثانية، ص ۵۸.

دیگر نویسندگانی که به ویژه درباره‌ی آیین آموزگاری در مکتب‌خانه‌ها نوشته‌اند، سخت از رساله‌ی ابن‌سحنون نشان پذیرفته‌اند. قابسی گاهی درست خود سخن ابن‌سحنون را در کتابش آورده است و گاهی مفهوم آن را نگاشته است.^۱

۳-۳. وضع فرهنگی و اجتماعی زادگاه ابن‌سحنون

به هنگام فرمانروایی اغلییان (۱۸۴-۲۹۶ ق. / ۸۰۰-۹۰۹ م)، مغرب از زیر چتر دولت عباسی بیرون آمد. شهر قیروان مرکز مغرب گردید^۲، همان‌گونه که قرطبه مرکز اندلس شد. دیری نپایید که مذهب مالکی مغرب را فراگرفت. سادگی و بی‌آلایشی مردم مغرب با جامعه‌ی مکه و مدینه بیشتر می‌خواند تا با جامعه‌ی پیشرفته و کثرت‌گرای عراق. اگرچه اندیشه‌های فقیهان، متکلمان و صوفیان شرق جهان اسلام از رهگذر عراق به مغرب راه یافت و قیروان با آن بینش‌ها دیدار کرد، ولی مذهب مالکی با پذیرش ویژه‌ای در این سامان روبه‌رو شد.

در ساخت و پرداخت اجتماع علمی و فرهنگی‌ای که ابن‌سحنون در آن پرورش یافت، سه عامل برجسته نقش داشت: ۱. پدر ابن‌سحنون، ۲. جنبش علمی/ فرهنگی همروزگار ابن‌سحنون و ۳. بینش اعتقادی تسنن. عبدالستّید سحنون (م: ۲۴۰ ق. / ۷۵۴ م.) پدر محمد بن سحنون، دانشمندی پارسا و بلندآوازه بود که دادرسی شهر قیروان را برعهده داشت. ابن‌سحنون در دامان آموزشی چنین پدری بزرگ شد. رساله‌ی آیین آموزگاران

۱. محمد منیر مرسی، التریبة الاسلامیة: اصولها و تطورها فی البلاد العربیة، (قاہرہ، دار المعارف، منقحة ۱۹۸۶ م.)، ص ۲۲۴.

۲. برای آگاهی از انگیزه‌های سیاسی و اجتماعی بیرون آمدن مغرب از زیر چتر خلافت عباسی بنگرید به محمد الطالبي، الدولة الاغلیبة، تعریب المنجی الصیادی، مراجعة و تدقیق حمادی السّاحلی، (بیروت، دارالغرب الاسلامی، الطبعة الثانية ۱۴۱۵ هـ / ۱۹۹۵ م.)، فصل دوم، صص ۵۳-۸۲.

پژواک اندیشه‌های آموزشی و پرورشی پدر است که به خامه و با آمیختگی با دیدگاه‌های پسر نگارش یافته است. از سوی دیگر، در سده‌ی سوم هجری میان مرکزهای سرزمین‌های اسلامی - مکه، مدینه، قاهره و قیروان - چشم و همچشمی چشمگیری دیده می‌شد. مذهب شافعی در مصر، مذهب حنفی در عراق و خراسان و مذهب مالکی در شمال آفریقا و مغرب پیروان و هواداران انبوهی داشت. این دبستان‌های فقهی در چشم و همچشمی با یکدیگر می‌کوشیدند تا بر تکاپوهای علمی/ فرهنگی خویش بیفزایند. ابن سحنون در چنین شرایطی، در دفاع از مذهب و آیین مالکی برخاست. از همان آغاز، استادان و پیشوایان مذهب مالکی از مردم مغرب بودند که عبدالسلام سحنون بلندآوازه‌ترین آنان به شمار می‌آمد. کسی که برای تیزنگری و ژرف‌اندیشی‌اش «سحنون» نام گرفته بود.

رفت و آمد مسلمانان مغرب به مکه و مدینه در مراسم حج، آنان را با مذهب مالکی، که در مدینه رواج داشت، آشنا کرد. همان‌گونه که می‌دانیم، مذهب مالکی بر حدیث و سنت تکیه و تأکید فراوانی داشت. برای سفر به حجاز، مردم می‌بایست از مصر بگذرند. دانشمندان و حدیث‌دانان مالکی در مصر کم نبودند. دانشجویان مغربی، و از آن میان ابن سحنون، در سفرهایشان به حجاز و مصر پیش فقیهان و حدیث‌دانان آنجا می‌ماندند و پای درس آنان می‌نشستند.

با این‌همه، در قیروان اندیشه‌های فقهی و کلامی ابوحنیفه (م: ۱۵۰ ق. ۱/ ۷۶۷ م.)، قاضی ابویوسف (م: ۱۸۲ ق. ۷۹۸ م.)، اوزاعی (م: ۱۵۷ ق. ۷۷۳ م.)، سفیان ثوری (م: ۱۶۱ ق. ۷۷۷ م.)، شافعی (م: ۲۰۷ ق. ۸۲۲ م.)، خوارج، معتزلیان هوادار قاضی عبدالجبار (م: ۲۸۱ ق. ۸۹۴ م.)، صُفْرِیّه و اَبَاضِیّه برای خود جنب و جوش و گیرایی‌هایی داشت. فرمانروایی اغلیبان در

قیروان به تکاپوهای فرهنگی / علمی گرمی می بخشید. در چنین حال و هوایی بود که ابن سحنون دانش اندوخت و به نگارش و تدریس پرداخت.^۱

۳-۴. دیدگاه‌های آموزشی ابن سحنون

آیین آموزگاران ابن سحنون از ده عنوان زیر بافته شده است:

۱. آنچه در یاد دادن قرآن کریم آمده است.
۲. آنچه در برابری میان کودکان آمده است.
۳. فصلی در آنچه از میان بردنش از ذکر خداوند بزرگ ناخوشایند (مکروه) است و آنچه شایسته است تا در این باره انجام گیرد.
۴. آنچه درباره‌ی ادب (تنبیه و تأدیب) آمده است و آنچه در این باره رواست و روا نیست.
۵. آنچه درباره‌ی ختم قرآن و بایستگی‌های آموزگار در پیرامون آن آمده است.
۶. آنچه در عیدی و پاداش و هدیه دادن آمده است.
۷. آنچه شایسته است که به کودکان تعطیلی داده شود.
۸. آنچه بر آموزگار است تا درباره‌ی کودکان انجام دهد.
۹. آنچه درباره‌ی به کارگیری آموزگار آمده است و این که چه هنگام باید این کار را کرد.
۱۰. آنچه درباره‌ی اجاره‌ی قرآن و کتاب‌های فقهی و مانند این دو آمده است.

از آنجا که ابن سحنون فقیه است، به آموزش و پیوند میان آموزگار و دیگران در چارچوب قرار داد اجاره نگاه می‌کند و از آموزگار می‌خواهد تا به

۱. محمد الشافعی، «محمد بن سحنون»، در *من أعلام التربية...*، ج ۱، صص ۲۴۸-۲۵۱؛ حجازی، *المذهب التربوی عند ابن سحنون*، صص ۱۶-۱۸؛ عبدالامیر شمس‌الدین، *الفکر التربوی عند ابن سحنون والقاسی*، صص ۵۳-۵۸.

شرط‌های این قرارداد پایبند بماند و برای نمونه، با کودکان یکسان رفتار کند و در راستای آموزش به آنان به کار دیگری نپردازد، زیرا حقوق‌بگیر آنهاست.^۱ همان‌گونه که از رساله پیداست، پرسش‌هایی از ابن سحنون می‌شده است و او بدانها پاسخ می‌گفته است و در کنار آن، برداشت‌هایی نیز ارائه می‌داده است. برای همین است که رساله‌ی آیین آموزگاران از روش و سامان درستی برخوردار نبوده است.

اگر بخواهیم رساله‌ی ابن سحنون را در قالب نوین آموزشی دسته‌بندی کنیم، می‌توانیم در چهار گفتار زیرین از آن سخن بگوییم:

گفتار نخست: روش آموزشی و شیوه‌ی تدریس.

گفتار دوم: نقش آموزگار.

گفتار سوم: شیوه‌ی تأدیب در روش ابن سحنون.

گفتار چهارم: چرخاندن و اداره‌ی آموزشگاه.

۴. گفتار نخست: روش آموزشی و شیوه‌ی تدریسی

۴-۱. روش آموزشی

در نگاه ابن سحنون، برنامه‌ی آموزشی بردوگونه است: اجباری و اختیاری. آموزش قرآن اجباری است، زیرا خداوند می‌فرماید: «ثُمَّ أَوْثَنَّا الْكِتَابَ الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَا سِپَسِ ارْثِ دَادِيمِ كِتَابِ رَا بَدَانَانَ كِه بَرگزیدیم از بندگان خویش» (فاطر/ ۳۲). از این گذشته، حدیث‌های پیامبری همگی نشانگر والایی جایگاه یاددهندگان قرآن و یادگیری آن است.

ابن سحنون برای فرادهی قرآن مجید به کودکان به آموزگاران سفارش می‌کند تا قرآن را با اعراب (هجاء) خوشنویسی، قرائت زیبا، وقف و ترتیل یاد دهند.^۲

۱. ماجد عرسان الکیلانی، تطوّر مفهوم التربية الإسلامية، دراسة منهجية فی الاصول التاريخية للتربية الإسلامية، (مدینه، مکتبة دار التراث، دمشق، دار ابن کثیر، الطبعة الثالثة، ۱۴۰۷ هـ / ۱۹۸۷ م)، ص ۱۱۳.

۲. ابن سحنون، آداب المعلمین، تحقیق حسن حسنی عبدالوهاب، مراجعه و تعلیق محمد العروسی المطوی، الطبعة الثانية ۱۹۷۲، ص ۱۰۲.

ابن سحنون آموزگاران را از یاد دادن قرآن با آواز و مانند آن (= تحبیر)، به کودکان برکنار می‌دارد، زیرا این کار آنان را به غنا می‌کشاند که ناخوشایند (مکروه) است.^۱

همراه با آموزش قرآن، یاد دادن دست‌نماز (وضو) و نماز، پاره‌ای از بخش آموزش اجباری است. در این راه، تنها آموزش نظری بسنده نیست بلکه باید به آموزش عملی دست‌یازید و اگر لازم آید کودکان ده‌ساله را برای واداشتن به نماز کتک زد.^۲

در برنامه‌ی آموزش اختیاری، حساب، شعر، واژگان دشوار (غریب) زبان تازی، خط و دستور زبان جا می‌گیرد. اگر سرپرست کودک آموزش این درس‌ها را بر آموزگار شرط نکرده باشد، آموزگار می‌تواند به دلخواه آنها را فرادهد.^۳

همان‌گونه که دیدیم، آموزش خوشنویسی از چشم ابن سحنون دور نمانده است. امام علی، بر او درود باد!، درباره‌ی خوشنویسی فرموده است: «خطّ زیبا بر آشکاری حق می‌افزاید».^۴

۲-۴. پرورش روحی

در واقع، مکتب‌خانه چهره‌ی کوچکی از یک جامعه است که کودکان در آن زندگی می‌کنند در دانش آموزشی و پرورشی ابن سحنون، دبستان آینه‌ی راستین اجتماع است. برای همین است که ابن سحنون گذشته از سیماهای نظری، جنبه‌های کاربردی را هم پیش چشم دارد.^۵

۱. همان، ص ۱۰۵. ۲. همان، ص ۱۰۹.

۳. همان، ص ۱۰۲؛ ابراهیم محمد الشافعی، «محمد بن سحنون» در من أعلام التربية الإسلامية، ج ۱، صص ۲۶۷-۲۶۹.

۴. نشأة الخطّ العربی و تطوره، (بغداد، مکتبة الشرق الجدید ۱۹۷۴)، مقدمه.

۵. عبدالرحمن عثمان حجازی، المذهب التربوی عند ابن سحنون، صص ۵۶-۵۷.

۳-۴. شیوه‌ی تدریس

ابن سحنون از شیوه‌ی فراده‌ی خواندن و نوشتن به کودکان به گستردگی سخن نمی‌گوید. او آموزگاران را از شیوه‌ی تدریس ابجدی (ابجد- هوز- حطی- کلمن...) بازمی‌دارد. او می‌گوید «بر آموزگار روا نمی‌بینم که «اباجاد» یاد دهد». چنین پیدا است که منظور ابن سحنون از «اباجاد» رمل، کف‌بینی، طالع‌بینی و مانند اینهاست.^۱

در نگاه ابن سحنون، نباید بی‌وضو به قرآن دست زد. اگر کودک به سن بلوغ نرسیده می‌تواند بی‌وضو قرآن را برای یادگیری بر روی تخته (لوح) بخواند و آموزگار می‌تواند به هنگام یاد دادن بی‌وضو قرآن بخواند، ولی اگر شاگرد بخواهد به قرآن دست زند باید دست‌نماز (وضو) بگیرد.^۲

در خواندن قرآن نباید، پیش از یادگیری اعراب و نگارش، از سوره‌ای به سوره‌ای دیگر رفت.^۳ آموزگار برای آموزش قرآن باید زمان قرار دهد. این هنگام از سپیده تا پگاه است.^۴

آموزگار باید وقتی را برای بحث و انتقاد و مباحثه و ویژگی دهد تا شاگردان آیین و روش بحث و شنیدن را بیاموزند.^۵ همچنین، آموزگار باید پایان هفته‌ی درسی را به نیشیدن (تسمیع) و تأکید بر درک و برداشت دانش‌آموزان ویژگی دهد.^۶

روش تدریسی که ابن سحنون ارائه می‌دهد آمیزه‌ای است از روش تلقینی و نویسندگان، بحث و بررسی گروهی و اندیشه‌ی آموزش برنامه‌ای.^۷

۵. گفتار دوم: نقش آموزگار

آموزگار تنها نمی‌آموزد، بلکه جایی که باید به هشدار، کیفر و تشویق نیز دست می‌یازد.

۱. ابن سحنون، آداب المعلمین، ص ۱۳۴؛ حجازی، همان، ص ۲۶۸. ۲. همان، ص ۱۱۳.
 ۳. همان، ص ۱۰۶. ۴. همان. ۵. همان، ص ۱۰۰. ۶. همان.
 ۷. حجازی، المذهب التربوی عند ابن سحنون، ص ۶۰.

۵-۱. بایسته‌های آموزگار

آنچه ابن‌سحنون ارائه می‌دهد بیشتر به آیین‌نامه‌ی داخلی آموزشگاه‌ها همانند است. برابر دیدگاه ابن‌سحنون، آموزگار باید خود، هنگام رفتن کودکان را بپاید و از رسیدن هر شاگرد به خانه‌اش اطمینان یابد. اگر شاگردی غیبت کرد، آموزگار باید با خانواده‌ی او تماس بگیرد و به سرپرست وی گوشزد کند که فرزندش آن روز به دبستان نیامده است.^۱ برای بهره‌وری بهینه از فرادهی، آموزگار باید فرصتی بیابد تا درس و مشق‌ها و تربیت شاگردان را دنبال کند.^۲

۵-۲. نباسته‌های آموزگار

آموزگار نباید بیکار بماند، مگر هنگامی که شاگردان پیش او نیستند. به هنگام سرپرستی و نگریستن به کار شاگردان، سخن گفتن آموزگار بی‌اشکال است.^۳ آموزگار نباید با ترک مکتب به دیگری دستور دهد تا یکی از شاگردان را درس دهد، مگر آن‌که در بیرون رفتن آموزگار برای شاگرد سودی نهفته باشد یا پدر آن شاگرد بدان اجازه دهد.^۴ آموزگار نباید برای انجام کار (شخصی) خویش، شاگردان را به جایی بفرستد.^۵

آموزش قرآن و نگارش به فرزندان مسیحی از سوی آموزگار روا نیست.^۶ آموزگار نباید تازیانه و چوب فلک (ابزارهای آموزشی) را به هزینه‌ی شاگرد بخرد.^۷ همچنین، آموزگار نباید یکی از شاگردان را به دنبال شاگرد دیگر بفرستد، مگر پدران یا سرپرستانشان بدین کار اجازه دهند، یا آن‌که خانه‌های آن شاگردان نزدیک باشد و آن کودک فرستاده را از کار (آموزش) نیندازد.^۸

آموزش دختران بر آموزگار ناخوشایند (مکروه) است و نباید دختران و

۱. آداب المتعلمین، صص ۹۵-۹۷. ۲. همان، ص ۱۰۰؛ حجازی، همان، ص ۶۵.

۳. آداب المتعلمین، ص ۹۸. ۴. همان. ۵. همان، ص ۱۰۹.

۶. همان، ص ۱۱۲. ۷. همان، ص ۱۰۴. ۸. همان، ص ۹۷.

پسران را با هم و در یک جا درس داد، زیرا با هم بودن آنان تباهی به بار می‌آورد.^۱ آموزگار نباید به شاگردان تعطیلی دهد، مگر پدرانشان اجازه دهند، چرا که آموزگار حقوق‌بگیر آنهاست.^۲ آموزگار نباید در مکتب‌خانه برای خود بنویسد، مگر به هنگام بیکاری و آن‌گاه که شاگردان بیکارند. در این هنگام است که آموزگار می‌تواند برای خود یا دیگران چیزی بنویسد.^۳ برای جلوگیری از وقت‌گیری، آموزگار نباید به نماز گزاردن بر مرده برخیزد، مگر ناگزیر شود و نباید به تشییع مرده و دیدار از بیماران پردازد، زیرا حقوق‌بگیر است و نباید دست از کار بکشد.^۴

۳-۵. منش آموزگار

نقش آموزگار در نگاه ابن سحنون، پرورش همه‌جانبه‌ی کودکان است که به نمایندگی از پدر این نقش را بازی می‌کند. اگرچه ابن سحنون شرط‌های روشنی برای پرداختن به پیشه‌ی آموزگاری پیش‌بینی نمی‌کند، ولی از آموزشنامه‌ها می‌توان به این نکته‌ها دست یافت.

۴-۵. تراز علمی

آموزگار باید از تراز فرهنگی معینی برخوردار باشد. حفظ قرآن؛ آشنایی به احکام وقف و ترتیل؛ آگاهی از فقه برای آموزش نماز؛ طهارت و احکام آنها و سنت‌های پیامبر^(ص)؛ آشنایی به نحو تا بتواند اصول نگارش را برابر قاعده‌های دستور زبان تازی بیاموزد؛ دانستن خوشنویسی؛ آگاهی از میراث ادبی تا بر پایه‌ی آن چیزهایی بداند و بتواند شعرهای نیکو به شاگردان یاد دهد و آنان را به خوبی و منش‌های پسندیده و خواندن متن‌های ادبی فراخواند، چیزهایی است که تراز علمی آموزگار را می‌بافد.^۵

۱. همان. ۲. همان، ص ۹۵. ۳. همان، ص ۱۰۱.

۴. همان، ص ۱۰۰. ۵. حجازی، المذهب التربوی عند ابن سحنون، صص ۶۶-۶۷.

۵-۵. رفتار آموزگار

«ناهی و بی‌آلایشی» پرهیزکاری، احساس مسئولیت و بردباری همه از ویژگی‌هایی است که شایسته است آموزگاران خود را بدانها بیارایند، آموزگار در دبستان به جای پدر در خانه می‌نشیند و آموزش و پرورش کودک را بر دوش می‌گیرد. آموزگار بر آینه‌ی ذهن و زبان و روان کودک نشانه‌های برجسته و ماندگار برجا می‌نهد. نقش برجسته‌ی آموزگار در تربیت کودک از ابواسحاق جینیانی (م: ۳۹۶ ق. / ۱۰۰۵ م)، یکی از دانشمندانی که به کار تدریس در قیروان سرگرم بود، شنیدنی است: «فرزندانتان را برای آموختن جز نزد مردی نیکو دین مگذارید، زیرا دین کودک، دین آموزگار است»^۱.

۶. گفتار سوم: تأدیب از دیدگاه ابن‌سحنون

ابن‌سحنون به جای کیفر و پاداش واژه «تأدیب»^۲ را به کار می‌برد. پیدا است که هدف از تنبیه و کیفر، فرونشاندن حس انتقام نیست. همان‌گونه که تشویق و پاداش در شکوفایی و راهبرد شاگرد به تکاپو و کوشش برای

۱. حسن حسنی عبدالوهاب، آداب المعلمین، ابن‌سحنون، ص ۲۵. آموزشنامه‌نگاران دیگر نیز از منش و روش آموزگاران دبستانی سخن گفته‌اند. برای نمونه، ابوشامه‌ی شافعی (م: ۶۶۵ ق. / ۱۲۶۶ م). در مجموعات الرسائل خود می‌نگارد: «آموزگار باید به بهبود خویش پردازد، زیرا چشمان دانش‌آموزان به او خیره است و گوش‌هایشان شنوای سخنان اوست: آنچه را آموزگار نیکو یا زشت بشمارد، شاگردان نیز پسندیده یا نکوهیده می‌شمارند. باید در نشست او آرامش چیره آید... و بخش بزرگ تأدیب او باید با ترس و شکوه همراه باشد (و نه کتک و خشونت)؛ در پیش شاگردان شوخی نکند و به سخن‌چینی، دروغ‌گویی و پشت سر دیگران حرف زدن پردازد. آموزگار نباید از کسان و خانواده‌ی دانش‌آموزان چیز بسیاری بخواهد. از این گذشته سفارش شده است که آموزگار نباید بر سر در مکتب‌خانه آگهی تبلیغاتی برای جذب شاگرد بیاورد که این کار، کاری سوداگرانه و بازاری است نه فرهنگی. آموزگار باید دیگر شاگردان را هم در کار آموزشی شرکت دهد و شاگردان بزرگ‌تر و باهوش‌تر را به درس دادن دیگر دانش‌آموزان وادارد (محمد عطیة الابراشی، التریبة الاسلامیة و فلاسفتها، مصر، مطبعة عیسی البابی الحلبی و شرکاه، الطبعة الثالثة ۱۳۹۵ ق. / ۱۹۷۵ م، ص ۱۳۹).

۲. برای آگاهی از پیوند میان «تأدیب» و دادگری و فرهیختگی و نادرستی کاربرد «تربیت» به جای آن بنگرید به سیدمحمد نقیب العطاس، «مفهوم آموزش و پرورش در اسلام: طرحی برای فلسفه‌ی اسلامی آموزش و پرورش»، ترجمه‌ی محمدحسین ساکت، در شیوایی و شیدایی؛ برگی از فرهنگ و تمدن ایرانی - اسلامی، (تهران، شرکت سهامی انتشار، چاپ اول ۱۳۸۶)، صص ۵۱-۹۹.

یادگیری نقش آفرین است، کیفر بجا نیز اثر چشمگیری در تربیت، آگاهانیدن و به خود آمدن او برجا می‌نهد.

۶-۱. کاربرد نابکار و نابهنجار کتک زدن

آموزگاران در تأدیب شاگردان به این حدیث شریف استناد می‌جستند که می‌فرمود: «کودک را با سه تازیانه ادب کن، پس اگر بیشتر شود روز رستاخیز (زننده) قصاص خواهد شد».^۱

پدران به هنگام کتک خوردن کودکانشان و دیدن اشک‌های گرم آنان دست به شکایت از آموزگار برمی‌داشتند و از ابن سحنون درباره‌ی روایی یا ناروایی کیفر دیدن فرزندان خویش می‌پرسیدند. پیداست که پرسش‌ها فراوان بود. ابن سحنون از دیدگاه فقهی به آن پرسش‌ها پاسخ می‌داد. با این‌همه، در تأدیب شاگردان این نکته‌ها پیش چشم بود: نخست، تأدیب می‌بایست به اندازه‌ی گناه و لغزش باشد و نه فراتر از آن.^۲ دوم، دیگری را برای کتک زدن به شاگردان نگمارد.^۳ سوم، به سر و روی کودک نزند.^۴ چهارم، در تنبیه شاگردان از چویدستی و تخته بهره نگیرد.^۵ پنجم، از خوردن و آشامیدن شاگرد، اگر پس از (آمدن او به مکتب چیزی) بفرستند، جلوگیری نکند.^۶

۶-۲. شیوه‌ی تأدیب

ابن سحنون برای تأدیب دو شرط برمی‌شمارد: یکی، بودن هدف سود و مصلحت شاگرد در کار؛ دیگر، اینکه بیش از سه تازیانه به شاگرد نزنند، مگر پس از اجازه‌ی پدر و سرپرست. با این‌همه، بیش از ده تازیانه نتوان زد.^۷ آیا پدر می‌تواند با آموزگار شرط کند که فرزندش را جز کیفر و تأیب

۱. ابن سحنون، آداب المعلمین، صص ۹۲-۹۳.

۲. همان، ص ۹۴.

۳. همان، ص ۹۸. ۴. همان، صص ۱۰۰-۱۰۱.

۵. همان، ص ۱۳۶. ۶. همان، ص ۱۰۱. ۷. همان، ص ۸۹.

معنوی ندهد؟ پاسخ «آری» است، زیرا آموزش، در نگاه ابن سحنون، قراردادی است میان پدر یا سرپرست فرزند با آموزگار که محمد بن سحنون را جز با ستایش و سخن نرم و اندرز تأدیب نکند و به او کتک نزند و بر او سخت نگیرد.^۱

۷. گفتار چهارم: چرخاندن آموزشگاه

آموزگار در آموزشگاه همگی کارهای آموزشی را به دست می‌گرفت. ابن سحنون در آموزشنامه‌ی خود، کاری را می‌کرد که امروزه مسؤولان برنامه‌ریزی آموزش و پرورش برای آموزشگاه‌ها و مدرسه‌ها انجام می‌دهند. ابن سحنون کوشید تا در کشور مغرب آن روز، آیین‌نامه‌ی یکسان و یک‌پارچه‌ای تنظیم کند که همه‌ی مکتب‌خانه‌ها (کُتاب) از آن پیروی کنند. اینک، نگاهی می‌اندازیم به چگونگی چرخاندن دبستان و آموزشگاه از دیدگاه پیشاهنگ آموزشنامه‌نگاری در جهان اسلام.

۷-۱. تعطیلی دبستانی

گذشته از تعطیلی روز آدینه در هر هفته^۲، عید فطر و عید قربان (أضحی) نیز تعطیل رسمی دبستان‌ها بود. عید فطر یک روز و عید قربان سه روز تعطیل می‌کردند. اگر پدران و سرپرستان شاگردان اجازه می‌دادند عید فطر سه روز و عید قربان پنج روز هم تعطیل می‌شد.^۳ در آموزشنامه‌ی ابن سحنون از تعطیلی تابستانی خبری نیست. آموزگار می‌تواند روز ختم قرآن را برای کودکان تعطیل اعلام کند.^۴

۷-۲. جای آموزش

جایی که آموزگار به کودکان درس می‌داد «مکتب» و «مکتب‌خانه» یا

۱. حجازی، المذهب التربوی، ص ۸۲.

۲. ابن سحنون، آداب المتعلمین، ص ۱۰۴.

۳. همان، ص ۹۷.

۴. همان، ص ۹۵.

«کتاب»^۱ نام داشت که آموزگار (مکتب‌دار) برای آموزش اجاره می‌کرد. هر آموزگار روا نبود تا به فرادهی کودکان در مسجدها پردازد. او می‌بایست دکان یا جایی برای این کار اجاره کند.^۲

آیا آموزگار می‌توانست به کسانی جز شاگردانش درس دهد؟ ابن سحنون پاسخ می‌دهد اگر درس دادن به دیگران او را از کارش نمی‌اندازد و نیروی بازدهی‌اش را برای شاگردانی که پذیرفته است نمی‌کاهد، بی‌اشکال است.^۳ آموزگار می‌تواند به شاگردان اجازه دهد تا در ساعت‌های رسمی آموزش برای شرکت در کارهای اجتماعی دبستان را ترک گویند. برای نمونه، شاگردان می‌توانند به نمازبانان (صلاة الاستسقاء) بروند تا هم با چگونگی برگزاری آن آشنایی یابند و هم دست به دعا بردارند.^۴ با این همه، از آنجا که کودک برای آموزش به دبستان می‌آید، آموزگار حق ندارد برای انجام کارهای شخصی خودش از او کار بکشد و او را به بیرون از دبستان روانه سازد.^۵

۷-۳. گزینش آموزشیار

یکی از بایستگی‌های آموزگار آن بود که برای کلاس درس یک آموزشیار (مُبصر ← عریف) برگزیند تا به سرپرستی شاگردان در نبودن آموزگار پردازد. با بودن آموزگار، آموزشیار کاره‌ای نبود. ابن سحنون برای گزیندن آموزشیار دبستان سه شرط پیشنهاد می‌کند:

۱. توانایی آموزشیار به اندازه‌ای باشد که در آسان‌کردن کارهای آموزشی شاگردان سودمند افتد؛^۶
۲. آموزشیار قرآن را ختم کرده باشد و از آموزش بی‌نیاز نماید.^۷ و

۱. برای آگاهی بیشتر از واژه‌ی کتاب و کاربرد آن بنگرید به: منیرالدین احمد، نهاد آموزش اسلامی، پاریسی کرده‌ی محمدحسین ساکت، (تهران، نشر نگاه معاصر، ۱۳۸۴)، صص ۹۵-۱۰۰.

۲. ابن سحنون، آداب المعلمین، ص ۱۰۴. ۳. همان، ص ۱۰۳.

۴. همان، ص ۱۱۱. ۵. همان، ص ۱۰۹. ۶. همان، ص ۱۲۳. ۷. همان، ص ۹۸.

۳. آموزشیار از همه‌ی شاگردان در درس و منش یک سر و گردن بالاتر باشد، به گونه‌ای که بر شاگردان نشان نیکویی بر جا گذارد. با این همه، آموزشیار پیوسته زیر نظر و سرپرستی آموزگار خواهد بود.^۱

۴-۷. ارمغان و پیشکش

آموزگار به هیچ‌رو نمی‌تواند از شاگردان درخواست هدیه و پیشکش کند. اگر چنین کند، کاری حرام انجام داده است. آموزگار حق ندارد به بهانه‌ی هدیه ندادن، کودک را بزند یا آزار دهد. حتا تهدید در این زمینه ناروا و حرام است. آموزگار نمی‌تواند کودک را از دبستان بیرون کند، زیرا این کار انگیزه‌ی هدیه گرفتن را پیش می‌آورد که روا نیست.^۲ اگر آموزگار به مناسبت برگزاری یکی از جشن‌ها به شاگردی هدیه دهد، پدر یا سرپرست آن شاگرد می‌تواند دلخواهانه به آموزگار پیشکش دهد، ولی درخواست یا اشاره‌ی آموزگار به گرفتن هدیه حرام است.^۳ بدین گونه، آموزگار تنها می‌تواند در چارچوب قراردادی که بسته است آموزانه یا درس‌بها (tution) دریافت دارد.

۵-۷. ابزار و لوازم آموزشگاه

آماده کردن همگی ابزار و لوازم آموزشگاه بر عهده‌ی شخص آموزگار است. گرفتن و خرید تازیانه و چوب فلک به هزینه‌ی شاگردان روا نیست. اگر شمار معینی از شاگردان با آموزگار در یک سال قراردادی ببندند، سرپرستان یا پدران شاگردان باید اجاره‌بهای آموزشگاه را پردازند. گاهی این اجاره‌بها با همان آموزانه‌ای که آموزگار می‌گیرد محاسبه و دریافت می‌گردد. به هررو، به هنگام بستن قرارداد آموزشی میان آموزگار و پدر یا سرپرست کودک، این نکته آشکارا نگاشته می‌آید.^۴

۱. همان. ۲. همان، صص ۹۶-۹۷. ۳. همان، ص ۹۶. ۴. همان، ۱۲۲.

۶-۷. اجاره دادن کتاب‌ها

آیا می‌توان کتاب‌های درسی را به اجاره داد و در این راه به سوداگری دست زد؟ در پاسخ به این پرسش، ابن سحنون بر پایه‌ی دیدگاه امام مالک ابن انس (م: ۱۷۹ ق. / ۵۵۹ م.)، اجاره دادن قرآن را برای خواندن روا می‌داند^۱، زیرا آنچه مورد معامله قرار می‌گیرد مرکب است و برگ و کار^۲ با این همه، از دیدگاه ابن سحنون، خرید و فروش و اجاره گرفتن و اجاره دادن کتاب‌های دستور زبان، شعر، داستان و مانند اینها روا نیست^۳؛ شاید از آن‌رو که آموزگار را به سوداگری در کتاب‌های درسی فرومی‌لغزاند^۴.

آیا کتاب‌های فقهی را می‌توان اجاره داد؟ ابن سحنون این کار را بر پایه‌ی دیدگاه مالک ناپسند (مکروه) می‌شمارد و می‌افزاید که برخی آن را روا و درست می‌دانند^۵.

۸. اندیشه‌های آموزشی ابن سحنون در بوته‌ی نقد

رساله‌ی آیین آموزگاران ابن سحنون از پیشین‌ترین آموزشنامه‌هایی است که به دست یک فقیه مالکی نگاشته شده است. این رساله به چهره‌ای سامان‌یافته درنیامده است، زیرا گذشته از دوباره‌گویی‌ها، از موضوعی به موضوعی دیگر گریز می‌زند؛ گاهی به فقه سر می‌کشد و دیگرگاه به مسائل آموزشی و پرورشی می‌پردازد.

پاره‌ای از نگرش‌های تربیتی ابن سحنون هنوز هم تازه است و کاربرد دارد و می‌تواند برای جامعه‌های اسلامی الگو قرار گیرد. برای نمونه، آنجا که ابن سحنون از یکسان‌نگری و رفتار همراه با برابری آموزگار با شاگردان سخن می‌گوید و رفتار نابرابر و تبعیض‌آمیز را «ستم و بیدادگری» و «خیانت»

۱. همان، ص ۱۲۷. ۲. همان، ص ۲۷. ۳. همان.

۴. حجازی، المذهب التربوی عند ابن سحنون، ص ۹۱.

۵. ابن سحنون، آداب المعلمین، صص ۱۲۹ و ۱۳۲.

می‌شمارد، با اندیشه‌ای والا و کاربردی در همه‌ی روزگاران و همه‌ی دستگاه‌های آموزشی دیدار می‌کنیم. ابن‌سحنون از خانواده می‌خواهد تا در گزیدن خود مواد درسی یا آنچه برای آموزش فرزندانشان می‌خواهند، دخالت کنند.

ابن‌سحنون از آموزش زنان سخن به میان نمی‌آورد، ولی آن را رد هم نمی‌کند. او تنها می‌گوید که آموزش دختران برای آموزگار مرد ناخوشایند (مکروه) است و نباید شاگردان دختر و پسر را با هم در یک‌جا درآمیخت.

از نگاه ابن‌سحنون، قوانین تربیتی بر روش آموزشی فرمانرواست. بر پایه‌ی این شالوده‌های پابرجای همگانی، آموزگار باید دادگر، دلسوز، مهربان، پدر روحانی، داور میان شاگردان، و پیوسته حتا تا پس از پایان آموزش کودک، برای او یک راهنمای نیکخواه بماند و بپاید و همیشه در راه دانش‌اندوزی و باروری فرهنگی خویش بکوشد.

در نمودار صفحه بعد، مایه‌های تدریس برابر دیدگاه دبستان ابن‌سحنون مالکی به نمایش درآمده است.^۱

این بود بررسی کوتاهی از اندیشه‌ی آموزشی ابن‌سحنون بر پایه‌ی رساله‌ی آیین آموزگاران او که پیشین‌ترین و نخستین آموزشنامه در جهان اسلام به شمار می‌آید. اینک، پارسی‌شده‌ی رساله‌ی آیین آموزگاران را با هم می‌خوانیم.

۱. آیین آموزگاران^۲

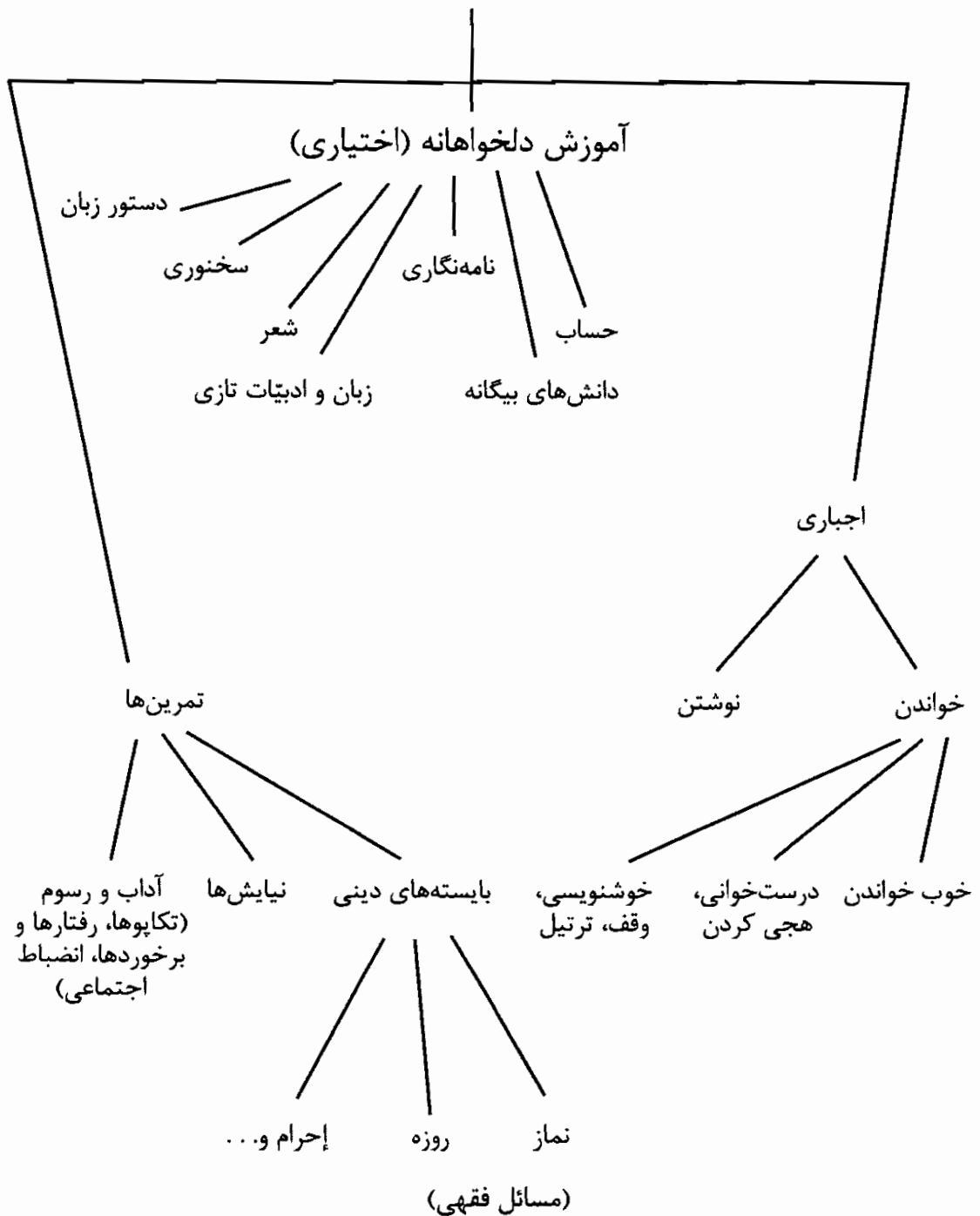
آنچه درباره‌ی آموزش قرآن گرانمایه آمده است

۱. فرادهی و فراگیری قرآن در آیینی متون

ابوعبدالله محمد بن سحنون گفته است: پدرم سحنون برایم (از گفته‌ی

۱. علی زیعور، همان، صص ۹۳-۹۷.

۲. پارسی‌شده‌ی متن رساله‌ی آداب المعلمین ابن‌سحنون، ویراسته محمد العروسی المطوری. آقای دکتر عزتی هم در پایان کتاب آموزش و پرورش اسلامی خود (تهران، انتشارات بعث ۱۳۵۷)، بر پایه‌ی ویراسته دکتر احمد فؤاد الالهوانی این رساله را به پارسی ترجمه کرده است (صص ۴۳۲-۴۵۹).

عبدالله وهب، از سفیان ثوری، از علقمة بن مرثد، از ابوعبدالرحمن سلمی، از عثمان بن عفان بازگفته است که پیامبر خدا، بر او درود باد! فرمود: «برترین شما کسی است که قرآن را فراگیرد و آن را فرادهد».

محمد (از ابوطاهر، از یحیی بن حسان، از عبدالواحد بن زیاد، از عبدالرحمن بن اسحاق، از نعمان بن سعد) از علی بن ابی طالب بازگو کرده

است که پیامبر خدا^(ص) فرمود: «بهترین شما کسی است که قرآن را فراگیرد و آن را فرادهد».

محمد (از یعقوب بن کاسب، از یوسف بن ابی سلمه، از پدرش، از عبدالرحمن بن هرمز، از عبدالله بن ابی رافع) از علی بن ابی طالب، خداوند او خوشنود بادا، بازگو کرده است که پیامبر^(ص) فرمود: «خداوند با قرآن مردمان را بلندپایه می گرداند». از سحنون، (از عبدالله بن نافع گفت: حسین بن عبدالله ضمیره از پدرش برایم گفت که از پدرش، از نیایش) از علی، خداوند از او خوشنود بادا، بازگو کرده: «بر شما باد قرآن که دورویی را میزداید، بدانسان که آتش زنگار را از آهن پاک می سازد».

موسی (از عبدالرحمن بن مهدی، از عبدالرحمن بن بدیل، از پدرش، از انس بن مالک) بازگو کرده است که پیامبر خدا^(ص) فرمود: «خداوند دو گروه شایسته دارد». پرسیدند: ای پیامبر خدا آنان چه کسانند؟ پاسخ فرمود: «آنان که پاسداران قرآنند و آنان که اهل خدا و از ویژگیان اویند».

از مالک (از ابن شهاب، از عروة بن زبیر، از عبدالرحمن بن عبدالقاری) از عمر بن خطاب^(رض) بازگو کرده اند که گفته است: پیامبر خدا^(ص) فرمود: «قرآن بر هفت حرف (قرائت) فرورستاده شده است، پس آنچه را از آن می توانید بخوانید».

گفت موسی بن معاویه صمّاد حی برایم بازگو کرده است (از سفیان، از اعمش، از تمیم بن سلمه، از حذیفه) که پیامبر خدا^(ص) فرمود: «کسی که قرآن را با اعراب و حرکاتش بخواند پاداشی همسنگ پاداش شهیدان دارد». احمد بن ابی بکر برایم از زهری بازگو کرده است (از محمد بن طلحه، از سعید بن سعید مقبری از ابوهریره گفت) که پیامبر خدا^(ص) فرمود: «کسی که در جوانی اش قرآن بیاموزد، قرآن با گوشت و خون او درآمیزد و کسی که آن را در بزرگسالی یاد گیرد و آن را رها نسازد دو پاداش دارد».

ابوموسی برایم بازگو کرده است (از ابن وهب، از معاویه بن صالح، از اسد بن وداعه) از عثمان بن عفان^(رض) درباره‌ی سخن خداوند بزرگ (آن‌گاه، کتاب را به ارث گذاشتیم برای کسانی که برگزیدیم از بندگان خویش)، (فاطر/ ۳۲) پرسیدم. او گفت: هرکسی که قرآن فراگیرد و فراهد از کسانی است که خداوند او را از آدمی‌زادگان برگزیده است (چنین کسی از برگزیدگان خداست).

برای ما بازگو کرده‌اند از سفیان ثوری (از علاء بن سائب) که گفته است: ابن مسعود گفت: مردم از سه چیز ناگزیرند: فرمانروایی که میان آنان فرمان راند، که اگر نباشد یکدیگر را خواهند خورد؛ خرید و فروخت کتاب‌ها، وگرنه کتاب خدا کمیاب شود؛ آموزگاری که به فرزندانشان پیاموزد و آموزانه بستاند، وگرنه بی‌سواد خواهند بود.

ابن وهب بازگو کرده است (از عمر بن قیس، از عطاء) که: در روزگار معاویه نگاشتن یاد می‌داد و قرارهایی برای آن می‌بست. ابن وهب از ابن جریج بازگو می‌کند که به عطاء گفتم:

آیا برای آموزش قرآن آموزانه بگیرم؟ آیا دانسته‌ای که کسی این کار را ناپسند و ناخوشایند (مکروه) بداند؟ گفت: نه! ابن وهب از (حفص بن محمد، از یونس، از ابن شهاب) بازگو کرده است که: سعد بن وقاص مردی از عراق فرستاد تا در مدینه به فرزندان آن سامان قرآن پیاموزد و آنان به او آموزانه دهند. ابن وهب گفته است که مالک گفت:

به آنچه آموزگار برای آموزش قرآن می‌گیرد، ایرادی بار نیست و اگر چیزی شرط کند و قرار بگذارد حلال و رواست. ایرادی نیست اگر آموزگار در این باره (گرفتن آموزانه و درس‌بها) قراردادی ببندد. (پرداختِ حق ختم قرآن به او، چه شرط کرده باشند و یا نه، واجب است. برای همین است که در سرزمین ما در میان آموزگاران، دانشمندان دیده می‌شوند.

۲. آنچه درباره‌ی برابری و یکسان‌بینی میان دانش‌آموزان آمده است

محمد بن عبدالکریم برقی برایم بازگو کرده و گفته است: احمد بن ابراهیم عمّری گفت آدم بن بهرام بن ایاس برای ما بازگو کرد از ربیع، از صبیح، از انس بن مالک که گفت: پیامبر خدا (ص) فرمود:

«هر آموزگاری که آموزش سه تن از کودکان امت مرا بردوش گیرد و با آنان با برابری و یکسان‌بینی رفتار نکند - تهی‌دستان را با توانگران و توانگران را با تنگدستان یکسان نبیند - در روز رستاخیز با خیانتکاران برانگیخته خواهد شد».

از موسی بازگو کرده‌اند که (از فضیل بن عیاض، از لیث، از حسن) می‌گفت: اگر برای آموزگاری آموزانه‌ای معین کنند و او با شاگردان خویش با برابری و یکسان‌بینی رفتار نکند، در شمار ستم‌پیشگان خواهد بود.

۳. درباره‌ی آنچه پاک کردن از نام خداوند بزرگ ناخوشایند است و آنچه شایسته است در این باره انجام گیرد

محمد بن عبدالرحمن برایم بازگو کرده است (از عبدالله بن سعید، از زید بن ربیع، از بشر بن حکیم، از سعید بن هارون از انس بن مالک) که گفته است: هنگامی که دانش‌آموز دبستان «آیه‌ای را که از سوی پروردگار جهانیان فروفرستاده شده است» از تخته‌های (الواح) خود با پاهایشان پاک می‌کند و می‌زداید، آموزگار، اسلام خویش را پشت سرش می‌اندازد؛ سپس، پروایی ندارد که چگونه خدایش را دیدار کند.

به انس گفتند: در روزگار پیشوایان (گذشته) ابوبکر، عمر، عثمان و علی - خداوند بزرگ از همگی آنان خشنود باد! - آموزگاران چگونه بودند؟ انس پاسخ داد: آموزگار تشتی داشت که هر دانش‌آموز هر روز به نوبت آب پاکیزه‌ای می‌آورد و درون آن می‌ریخت و سپس، تخته‌های خود را با آن آب

می‌شستند. انس گفته است: پس از آن، گودالی در زمین می‌کنند و این آب را به آنجا می‌ریختند تا خشک شود.

پرسیدم: از دیدگاه تو، آیا لیسیدن تخته‌ها رواست؟ پاسخ داد: ایرادی ندارد، با پا پاک نکنند، بلکه با دستمال و مانند آن پاک کنند. پرسیدم: دانش‌آموزان دبستان می‌نویسند، نظر شما چیست؟ پاسخ گفت: آنچه را به نام و یاد خدا بستگی می‌یابد، با پا پاک نکنند. پاک کردن چیزهای دیگر، به جز قرآن، اشکالی ندارد.

از موسی برای ما بازگو کرده‌اند (از جُوَیِر بن منصور) که گفته است: ابراهیم نخعی می‌گوید: رسم است که در جامه و لب‌های مرد نشانی از مرکب دیده شود. او گفت این نشانی است بر آن‌که لیسیدن تخته اشکالی ندارد.^۱

۴. آنچه درباره‌ی ادب (کیفر و سزا) آمده است و در این زمینه روا و نارواست گفت: برای ما از عبدالرحمن بازگو کرده است (از عبید بن اسحاق، از سیف بن محمد) که گفته است: پیش سعدِ خفاف نشسته بودم؛ پسرش گریان پیش او آمد. پدر پرسید: پسر! چه چیزی تو را می‌گریاند؟ فرزند پاسخ داد: آموزگار مرا زده است. پدر گفت: به خدا سوگند باید امروز برای شما حدیثی بازگو گویم: عَکْرُمَةُ برایم از ابن عباس بازگفته است که می‌گفت: پیامبر خدا^(ص) فرمود: «بدترین اُمَّتِ من آموزگاران کودکان آنان‌اند (کسانی که) کمترین مهربانی به یتیم دارند و سختگیرترین کس بر بینوایند».

محمد گفته است: این برای آن است که آموزگار به هنگام خشم، آنان (شاگردان) را می‌زند، و این در حالی است که کتک زدن به سود کودکان

۱. در گذشته بر تخته، برگ یا پوست که می‌نوشتند، آن را با زبان می‌لیسیدند تا پاک شود و به جای آن چیز دیگری بنویسند - مترجم.

نیست. اگر در کتک زدن برای شاگردان سودی باشد، ایرادی نیست. آموزگار در تأدیب دانش‌آموز نباید از سه تازیانه بیشتر بزند، مگر اینکه دانش‌آموزی به همتای خود آزار رساند و پدرش (به آموزگار) اجازه دهد تا به آن دانش‌آموز بیش از سه تازیانه بنوازد. آموزگار می‌تواند به هنگام بازیگوشی و تبلی و کم‌کاری، دانش‌آموزان را تنبیه کند، هرچند روا نیست که از ده تازیانه بیشتر بنوازد؛ ولی در مورد خواندن قرآن، نباید برای تنبیه بیش از سه تازیانه بزند.

پرسیدم: چرا برای قرآن سه تازیانه و برای جز قرآن بیش از سه تازیانه تعیین شده است؟ پاسخ داد: زیرا نهایت تأدیب ده تازیانه است؛ همچنین از مالک شنیدم که می‌گفت: پیامبر خدا^(ص) فرموده است: «هیچ‌کس نباید بیش از ده تازیانه بنوازد، مگر در (کیفر) حدّ».

محمد گفته است یعقوب بن حمید برای ما بازگو کرده است (از وکیع، از هشام بن ابی‌عبدالله از یحیی بن ابی‌کثیر از مهاجرین عکرمه از عبدالله بن ابی‌بکر) از پیامبر^(ص) که فرموده است: «برای کسی که به خدا ورستاخیز ایمان دارد، زدن بیش از ده تازیانه جز در (کیفر) حدّ، حلال نیست».

رباح (از ثابت، عبدالرحمن بن زیاد، از ابو عبدالرحمن جبلی) بازگو کرده است که می‌گفت: به من گفته‌اند که پیامبر خدا^(ص) فرمود: تأدیب کودک سه تازیانه است و اگر بیشتر زده شود، روز رستاخیز (زننده) بدان کیفر (قصاص) بیند. تأدیب زن به دست شوهر، شش تازیانه است و اگر افزون بر آن زند، روز رستاخیز او را بزنند. تأدیب به دست پیشوا (امام) در جز حدود (کیفرهای معین و ثابت) ۱۰-۱۵ تازیانه است و اگر افزون زند تا بیست تازیانه (از ۱۱-۲۰) روز رستاخیز او را تازیانه زنند.

محمد گفته است: همچنین، نظر من آن است که هیچ‌کس نباید بنده و برده‌ی خود را بیش از ۱۰ تازیانه بنوازد، و اگر جز در کیفر حدّ بیش از ۱۰ تازیانه زند، روز رستاخیز برای آن، تازیانه خواهد خورد. مگر آن برده گناهان

فراوانی انجام دهد و از آنچه کرده است دست بردارد، که بیش از ۱۰ تازیانه بر او خواهند نواخت. پیامبر خدا^(ص) تأدیب زنان را اجازه داده است. درباره‌ی تأدیب زنان (آورده‌اند)، گویند پسرعموزنش را کتک زده است. پیامبر خدا^(ص) فرموده است: «تأدیب فرزند به دست پدر، از صدقه دادن او بهتر است».

یکی از دانشیان گفته است که: تأدیب (تنبیه و کیفر) باید به اندازه و درخور گناه (و لغزش) باشد. سعید بن مسیب و دیگری برآنند که تأدیب می‌تواند از اندازه درگذرد.

۵. آنچه درباره‌ی ختم قرآن آمده است و در این زمینه آموزگار باید انجام دهد از او پرسیدم، چه هنگام (پرداختِ حق) ختم قرآن باید؟ او گفت: هرگاه که نزدیک به پایان قرآن بود یا از دوسوم گذشت. درباره‌ی ختمِ نیم قرآن پرسیدم. او پاسخ داد: به گمانم، لازم نیست. سحنون گفته است: ختم گرفتن همه یا نیم و یا یک‌سوم و یا یک‌چهارم (هر چیزی)، جز قرآن، ضروری نیست؛ مگر شاگردان به دلخواه انجام دهند.

محمد گفته است، پیش سحنون بودم که برحق ختمِ مردی رأی داد. این، به اندازه و برابر گنجایش و توان آن مرد بود. از وی پرسیدند: آیا از دیدگاه تو، آموزگار می‌تواند به شاگردان یک روز تعطیلی بدهد؟ پاسخ داد: پیوسته مردم یک روز یا یک روز و نیم (در هفته) را تعطیل می‌کرده‌اند. آموزگار نمی‌تواند بیش از یک روز به شاگردان تعطیلی دهد، مگر با اجازه‌ی همگی پدران (و سرپرستان)، زیرا او حقوق‌بگیر آنهاست (و از آنان آموزانه دریافت می‌دارد). گفتم: در نگاه تو، پیشکش دادن یا چیزی که شاگرد به آموزگار می‌دهد، رواست؟ گفت: نه! (پیشکش دادن) تنها در روز ختم قرآن و یا در جشن‌ها روا و مجاز است. در جز این دو، آموزگار نمی‌تواند از شاگردان

پیشکش یا پاداش دریافت دارد، مگر با اجازه‌ی پدران. گفت: از همین جاست که گواهی دادن (شهادت) بیشتر آموزگاران شنیدنی نیست، زیرا آنچه را بر آنان بار است به جا نمی‌آورند، مگر آنانی که خداوند نگاهشان می‌دارد. او به من گفت: این، از آن روست که آموزگار سالانه یا ماهانه، آموزانه‌ی معینی برای آموزش می‌گیرد. اگر قراردادی در کار نباشد، آنچه به او بدهند می‌پذیرد و تا چیزی به او ندهند نباید درخواست کند. هر اوست تا آنچه می‌خواهد انجام دهد (قرارداد دریافت آموزانه ببندد) چنانچه سرپرستان دانش‌آموزان از تباه شدن دارایی آموزگار آگاهی می‌یافتند، اگر می‌خواستند برای آن به او چیزی می‌دادند و گرنه نمی‌دادند.

۶. آنچه درباره‌ی پاداش عید آمده است

پرسیدم: آیا درباره‌ی پیشکش و پاداش عید (روزهای جشن) دادرسی انجام می‌گیرد و رأی می‌دهند؟ پاسخ داد: نه! چیزی از آن نمی‌دانم، مگر به دلخواه بدهند. بر آموزگار حلال نیست تا شاگردان را وادارد که بیش از آموزانه‌ای که باید پردازند، پیشکش و مانند آن بدهند. آموزگار نباید چنین چیزی بخواهد. اگر شاگردان چنین هدیه‌ای به او بدهند، حرام خواهد بود، مگر آن‌که شاگردان بی‌درخواست و خواهش آموزگار، خود بدین کار دست یازند یا درخواست وی به روشی نیکو و پسندیده باشد. پس، اگر شاگردان (به درخواست آموزگار پاسخ ندهند و) هدیه ندهند، آموزگار نباید آنان را بیازارد یا کتک بزند. اگر آموزگار، شاگردان را در این کار تهدید کند یا با هدیه گرفتن از شاگردان آنان را تعطیل کند، حلال نیست، زیرا مرخصی دادن انگیزه‌ای برای هدیه گرفتن است که ناپسند و ناخوشایند (مکروه) است.

۷. درباره‌ی روزهایی که باید دانش‌آموزان را تعطیل کرد

به او گفتم: از دید تو، در جشن‌ها آموزگار چند روز می‌تواند شاگردان را

تعطیل کند؟ پاسخ داد: در روز عید فطر یک روز، ولی ایرادی ندارد که سه روز تعطیل کند. در عید قربان سه روز، ولی اگر پنج روز هم تعطیل کند بی‌اشکال است.

پرسیدم: آیا یکی از شاگردان را به دنبال دیگری می‌توان فرستاد؟ پاسخ گفت: این کار را برای آموزگار روا نمی‌بینم، مگر آنکه پدران یا سرپرستان دانش‌آموزان بدان اجازت دهند یا جاها و خانه‌ها نزدیک باشد و آن دانش‌آموز (فرستاده‌شده) را (از درس و آموزش) باز ندارد. آموزگار باید خود به هنگام بازگشت شاگردان آنان را بپاید و اگر نیامده باشند سرپرستانشان را آگاه سازد.

گفت: خوش‌تر آنکه آموزگار زدن یکی از شاگردان را به دیگری وانهد و از میان آنان آموزشیار (مُبصر ← عریف) برگزیند، مگر آن شاگردی که قرآن را ختم کرده است و با شاگردان آشنا شده است و از آموزش بی‌نیاز گردیده است. ایرادی نیست که آموزگار چنین دانش‌آموزی را به آموزشیاری برگزیند، زیرا این کار برای شاگرد سودمند است. برای آموزگار حلال نیست که به دیگری فرمان دهد تا در نبودنش به یکی از دانش‌آموزان درس دهد، مگر در بیرون رفتن آموزگار برای شاگردان سود و مصلحتی در کار آید یا با اجازه‌ی پیشین (اذن) پدرش همراه باشد. در این کار، آموزگار باید خود به آموزش دست یازد یا کسی را که هم‌تا و هم‌تراز خود اوست (به عنوان دستیار) به کار گیرد تا وی را یاری رساند.

۸. درباره‌ی بایسته‌های آموزگار در برابر دانش‌آموزان

بر آموزگار حلال نیست تا دانش‌آموزان را بیکار واگذارد، مگر هنگامی که شاگردان (برای درس) پیش او نیستند. گفت‌وگوی آموزگار، در حالی که آنان را زیر چشم دارد و از آنان مراقبت می‌کند، ایرادی ندارد.

پرسیدم: مردم به هنگام ختم قرآن که به رنج می‌افتند چه می‌کنند؟ میوه‌ای که به پای مردم ریخته می‌شود حلال است؟ پاسخ داد: حلال نیست، زیرا باجگیری است و پیامبر خدا^(ص) (مردم را) از خوردنِ خوراک از راه باجگیری و چپاول بازداشته است.

آموزگار باید در کلاس بکوشد و به دانش‌آموزان پردازد. او نمی‌تواند به خواندن نماز بر مردگان برخیزد، مگر ناگزیر گردد، چرا که (با دریافت آموزانه و درس‌بها) حقوق‌بگیر دیگری است و نباید دست از کارش بکشد و به دنبال مرده راه افتد و به دیدار بیماران برود.

آموزگار باید برای آموزش خطّ به شاگردان هنگامی را قرار دهد و بگذارد تا آنان پیش از آنان نیز کار کنند، زیرا این کار، شاگردان را شایسته می‌سازد و (هنر خطّ و نگارش) را برایشان روشن و آشکار می‌سازد. آموزگار اجازه‌ی تأدیب شاگرد را دارد.

کیفر و تنبیه نباید از سه تازیانه بیشتر باشد؛ روا نیست که بر سر و روی دانش‌آموز تازیانه بزند. اگر آموزگار دنبال شاگردی فرستاد، حق ندارد او را از خوردن و آشامیدن بازدارد.

پرسیدم: آیا آموزگار می‌تواند برای خود، کتاب‌های فقهی بنگارد؟ پاسخ داد: به هنگام آسایش یا بیکاری‌اش ایرادی نیست که آموزگار برای خود یا مردم بنگارد. به هنگام بازگشتِ دانش‌آموزان هم ایرادی نیست که آموزگار به کار نگارش برای خود و دیگران پردازد. ولی، هنگامی که دانش‌آموزان گرد اویند، این کار بر او روا نیست و نمی‌تواند. چگونه آموزگار می‌تواند از کاری که باید انجام دهد بیرون آید و به کاری که نباید انجام دهد دست یازد؟ آیا نمی‌اندیشی، هنگامی که آموزگار نمی‌تواند کار آموزش پاره‌ای از شاگردان را به برخی دیگر وانهد، چگونه می‌تواند سرگرم کار دیگری شود و به کار دیگران پردازد؟!

پرسیدم: آیا آموزگار می‌تواند به دانش‌آموزی اجازه دهد تا برای کسی کتابی بنگارد؟ پاسخ داد: ایرادی ندارد، اگر به نوشتن رساله‌ها پردازد در این کار ورزیده می‌شود. شایسته است آموزگار به شاگردان حساب پیامزد و این بر او لازم و بایا نیست، مگر (پدران یا سرپرستان دانش‌آموزان) بر وی شرط کرده باشند. همین‌گونه است شعر، واژگان دشوار و پیچیده، زبان تازی، نگارش و همگی دستور زبان. او می‌تواند این کارها را دلخواهانه انجام دهد.

بر آموزگار است تا درست‌خوانی (اعراب) قرآن را به شاگردان پیامزد و این کاری است لازم. همچنین بر اوست تا حرکات، هجی کردن، خوشنویسی، خوش‌خوانی، وقف و ترتیل را که لازم است، به دانش‌آموزان یاد دهد. ایرادی ندارد که آموزگار (هنر یا دانش) شعر به شاگردان پیامزد به شرطی که ناسزا در سخن و گزاره‌های تازیان وجود نداشته باشد. آموزش شعر بر آموزگار واجب نیست. آموزگار باید دانش خواندنِ نیکوی قرائت به شاگردان فرادهد که قرائت «نافع» است. ایرادی نیست که دیگر قرائت‌ها را هم پیامزد، به شرطی که ناپسند و نکوهیده نباشد، مانند «یُبَشْرُكَ»، «وَلَدَةٌ» و «حِرْمٌ عَلَى قَرِيَةٍ» که خوانده می‌شوند: «یُبَشْرُكَ»، «وَلَدَةٌ»، «حِرَامٌ عَلَى قَرِيَةٍ» و مانند اینها و همگی آنچه که یاران پیامبر خدا^(ص) قرائت می‌کنند.

آماده ساختن تازیانه و چوب فلک (ابزار تأدیب) بر عهده‌ی آموزگار است و نه بر دوش دانش‌آموزان. اجاره‌ی آموزشگاه از وظیفه‌های آموزگار است و نه شاگردان. آموزگار باید به شاگردان در آموزش و درس پس گرفتن مهربانی ورزد و برای پرسیدن قرآن هنگامی معین، مانند روز پنجشنبه و شب چهارشنبه قرار دهد و روز آدینه را تعطیل کند. از دیرباز روش آموزگاران همین بوده است و بر آن خُرده‌ای نگرفته‌اند.

آموزش هنر سخنوری به دانش‌آموزان، اگر بخواهند، ایراد ندارد. به یاد دادن قرآن با آواز به شاگردان عقیده ندارم، زیرا مالک گفته است: خواندن

قرآن با آواز روا نیست. همچنین، به یاد دادن قرآن با آواز خوش (تحبیر)^۱ باور ندارم، زیرا این کار به غنا می‌انجامد که ناخوشایند (مکروه) است و آموزگار باید دانش‌آموزان را سخت از آن بازدارد.

گفت، سخنون گفته است: از مالک درباره‌ی نشست‌هایی پرسیدند که برای قرائت گرد می‌آیند. او پاسخ داد: این کار، نوآوری (بدعت) در دین است و از دید من، زمامدار (جامعه) باید جلو این کار را بگیرد.

آموزگار باید به شاگردان ادب بیاموزد، زیرا اندرز دادن و واداشتن دانش‌آموزان به نگاه‌داری و رعایت ادب از بایسته‌های آموزگار است.

آموزگار باید نوشتن را از سپیده‌دم تا پگاه (که مکتب را ترک می‌گویند) به دانش‌آموزان بیاموزد. ایرادی ندارد که دانش‌آموزان به همدیگر املا بگویند، زیرا این کار به سود آنان است. بر آموزگار است تا املاهای دانش‌آموزان را ببیند (و آنها را تصحیح کند) تا شاگردان درست‌خوانی (اعراب) و نوشتن سوره‌ای از قرآن را نیاموخته‌اند، آموزگار نباید آنان را به سوره‌ای دیگر ببرد، ولی دارای سرپرست یا وصی است و آموزانه‌ی او از دارایی‌اش پرداخت نمی‌شود، سرپرست یا وصی باید آن را از خودش بپردازد و درست مانند پدر آن دانش‌آموز، به آموزگار اجازه دهد تا هنوز بخشی از سوره‌ای را یاد نگرفته است به سوره‌ی دیگر نرود. اگر آموزانه از دارایی دانش‌آموز سوره‌ای را یاد نگرفته است، سوره‌ی دیگر به او یاد دهد. همین‌گونه است اگر پدر آموزانه را از دارایی خود شاگرد بپردازد.

(سخنون) گفته است: از دیدگاه من، اگر دانش‌آموزی دارایی داشت،

۱. تحبیر و حبرة به معنای هر آواز خوش و خوش‌آهنگ است (تاج العروس). در حدیث ابوموسی اشعری آمده است که: «اگر می‌دانستیم به خواندنم گوش می‌دهی برایت به زیبایی و آهنگ خوش می‌خواندم (لَوْ عَلِمْتُ أَنَّهُ تَسْمَعُ لِقِرَاءَتِي لَحَبَّرْتُهَا تحبیراً)» به نقل از النهایة ابن کثیر، ج ۱، ص ۲۲۶. یادداشت استاد حسن حسنی عبدالوهاب. دکتر عبدالامیر شمس‌الدین به جای تحبیر، «تغبیر» خوانده است که اسم فاعل آن مِغْبِرٌ است یعنی کسانی که قرآن را با صوت می‌خوانند (عبدالامیر شمس‌الدین، الفکر التربوی عند ابن سخنون والقاسی، ص ۸۴).

پرداختِ آموزانه بر او بار نیست، زیرا آموزانه در شمار پوشاک و هزینه‌هایی است (که باید از سوی پدر یا سرپرست کودک) پرداخت شود.

پرسیدم: دانش‌آموزی که نزدیک است قرآن را ختم کند، (از آن مکتب) بیرون می‌آید نزد آموزگار دیگری می‌رود، آیا آموزگار دوم می‌تواند حقّ ختم قرآن از دانش‌آموز بخواهد؟ (سحنون) پاسخ داد: اگر دانش‌آموز قرآن را از جایی آغاز کند که حقّ ختم برای آن بر آموزگار لازم نبود، مانند بیش از یک سوم سوره‌ی یونس، هود، و مانند آن، پرداخت حقّ ختم به آموزگار دوم لازم است، زیرا اگر آموزگار نخست به کار آموزش ادامه می‌داد باز هم برای این اندازه چیزی دریافت نمی‌داشت. ولی اگر دانش‌آموز در نزد آموزگار دوم، قرآن را از جایی آغاز کند که اگر آموزگار نخست ادامه می‌داد حقّ ختم می‌گرفت، در اینجا به آموزگار دوم چیزی نمی‌رسد، زیرا گویی آموزگار نخست به خاطر پدر یا خود دانش‌آموز از حقّش چشم پوشیده است، مگر آنکه پدر آن دانش‌آموز دلخواهانه (به آموزگار دوم) چیزی بدهد. از باب استحسان و نه قیاس، پدر هر اندازه که دوست دارد. به عنوان حقّ ختم (قرآن) به آموزگار دوم پردازد.

پرسیدم: در این باره چه می‌اندیشی، اگر پدر دانش‌آموزی او را (از مکتب) بیرون می‌برد (و به آموزگار) می‌گفت: هر چند (فرزندم) نزدیک است قرآن را پیش تو ختم کند «ولی پیش تو ختم نمی‌کند» زیرا آموزانه ماهیانه است؟ پاسخ داد: به پرداخت حقّ ختم علیه وی رأی خواهم داد و مهم نیست که (پدر) او را (از مکتب) بیرون برده یا وی را در آنجا وانهاده باشد. پرسیدم: چه می‌گویید اگر (پدر دانش‌آموز) بگوید: «پسرم قرآن نمی‌داند». آیا باید حقّ ختم به او پرداخت؟ گفت: اگر دانش‌آموز قرآن را از رو بخواند و حرف‌های آن را بشناسد و یا اعرابش (هجاء) را درست بگوید، باید حقّ ختم به آموزگار پرداخت شود؛ هر چند نتواند آن را از بر بخواند، زیرا کم است کودکی که

بتواند برای نخستین بار قرآن را از بر بخواند. گفتم: اگر دانش‌آموز درست قرآن نخواند، باز هم حق ختم باید پرداخت، گفت: اگر کم خطا کند و بیشتر بشناسد، ایرادی نیست.

سحنون گفته است: روا نیست که آموزگار، برای نیازهایش، دانش‌آموزان را روانه‌ی جایی کند. آموزگار باید دانش‌آموزانی را که به هفت‌سالگی رسیده‌اند به خواندن نماز دستور دهد و برای این کار، دانش‌آموزان ده‌ساله را کتک بزند. مالک چنین گفته است. عبدالرحمن از مالک برای ما بازگو کرده است که مالک می‌گفته است: پسران ده‌ساله را به خطر ترک نماز نزنند و خوابگاه‌هایشان را جدا سازند. پرسیدم: پسر و دختر؟ پاسخ داد: آری!

سحنون گفته است: آموزگار باید به دانش‌آموزان دست‌نماز (وضو) و نماز بیاموزد، زیرا دین آنان است. همچنین باید، شمار رکوع‌ها، سجده‌ها، قرائت (حمد و سوره)، تکبیر، چگونگی نشستن، (تکبیره) الاحرام، سلام دادن و آنچه بر دانش‌آموزان در نماز بایسته است، تشهد و دعای دست را در نماز صبح، که از آیین نماز است و باید به جا آورد و پیوسته پیامبر خدا (ص) آن را می‌گزارد تا خداوند بزرگ او را به سوی آمرزش خود برد، یاد دهد. پس از پیامبر (ص) پیشوایان، دعاهای دست را در نماز صبح از روی بی‌میلی ترک می‌کردند خلفای راشدین و راه‌یافتگان: ابوبکر، عمر، عثمان و علی، همگی چنین می‌کردند و کسانی که دنباله‌رو آنان بودند، خداوند از همگی‌شان خشنود باد!، چنین انجام می‌دادند. آموزگار باید به شاگردان دعا یاد بدهد تا به خدا گرایش و رو آورند و به بزرگی و شکوه او پی ببرند. هنگامی که از خشک‌سالی رنج می‌برند و پیش‌نماز برای آنان نماز باران (صلاة الاستسقاء) می‌خواند، بهتر است آموزگار شاگردانی را که با این نماز آشنا نیستند با خویش به نماز باران ببرد تا آنان دست به دعا بردارند و به درگاه خدا رو آرند، زیرا شنیده‌ایم که قوم یونس، بر پیامبر ما و او درود!، همین که شکنجه را دیدند

کودکانشان را بیرون آوردند و با آنان در پیشگاه خداوند به زاری و مویه پرداختند.

بر آموزگار است تا آیین‌های نماز را به شاگردان بیاموزد، مانند دو رکعت نماز سپیده‌دم (فجر)، نماز دو عید (فطر و قربان)، نماز باران، نماز خورشیدگرفتگی (نماز آیات) تا دینشان را که با آن به پرستش خداوند می‌پردازند، یاد گیرند و نیز آیین پیامبرش (ص) را فراگیرند.

گفت: بر آموزگار روا نیست تا فرزندان مسیحیان را قرآن و نگارش بیاموزد، گفت: مالک بر آن است که ایرادی ندارد آموزگار، بدون دست‌نماز، نوشتن (قرآن) یاد بدهد، ولی جز با دست‌نماز به قرآن دست نزند. اگر دانش‌آموزی به سنّ بلوغ نرسیده است ایرادی ندارد که برای یادگیری قرآن، بدون دست‌نماز، آن را بر تخته بخواند. همین‌گونه، بر آموزگار هم ایرادی نیست. دانش‌آموز نباید بدون دست‌نماز به قرآن دست بزند. آموزگار باید آنان را بدین کار فرمان دهد تا یاد گیرند. گفت: آموزگار باید به دانش‌آموزان نماز میّت و دعای آن را بیاموزد، زیرا بخشی از دینشان است. او باید در آموزش با همگان، توانگر و تهی‌دست و بالا و پست، یکسان رفتار کند و گرنه خیانتکار خواهد بود.

از مالک درباره‌ی آموزش کودکان در مسجد پرسیدند. او گفت: از دیدگاه من روا نیست، زیرا پروایی از پلشتی و ناپاکی (نجاست) ندارند و مسجد برای پرستش و نیایش برپا شده است. مالک گفته است: خوابیدن در مسجد در نگاه من روا نیست، و جز به هنگام ضرورت و ناچاری، مانند [هنگامی که] بیگانه و مسافر جایی ندارد و نیازمند است. خوردن در مسجد روا نیست.

محمد گفته است: سحنون از عبدالله بن نافع بازگو کرده است که گفته است: از مالک شنیدم که می‌گفت: از نگاه من، نباید کسی به هنگام

راه رفتن قرآن بخواند، مگر برای آموختن و از دیدگاه من، نباید در گرمابه قرآن خواند.

مالک گفته است: اگر آموزگار به آیهی سجده برخورد و در آن هنگام دانش‌آموزی آن را می‌خواند، بر آموزگار واجب نیست تا به سجده رود، زیرا دانش‌آموز پیش‌نماز نیست، مگر آن‌که دانش‌آموز بالغ باشد که در این صورت ایرادی نیست که آموزگار به سجده رود و اگر سجده نکند، بر او خُرده‌ای نیست زیرا واجب نیست. همچنین، اگر آموزگار خودش آیهی سجده را بخواند، می‌تواند سجده کند یا نکند: آیا ندیدی که عمر (آیهی سجده) بر فراز منبر می‌خواند، آن‌گاه به زیر می‌آمد و سجده می‌کرد، سپس دوباره آن را خواند و سجده نکرد و گفت: سجده کردن (به هنگام خواندن آیهی سجده) بر ما واجب نیست.

مالک گفته است: همچنین، اگر زن آیهی سجده بر مرد بخواند، مرد سجده نمی‌کند، زیرا زن پیش‌نماز نیست. پیامبر (ص) به کسی که آیهی سجده بر او خواند فرمود: اگر پیش‌نماز بودی و سجده می‌کردی، با تو سجده می‌کردم.

از [زبان] سحنون گفته است: بر آموزگار ناخوشایند است که به دختران آموزش دهد و نباید آنان را با پسران (در یک جا) نگاه دارد و با هم درس دهد، زیرا در این کار برای آنان تباهی است.

گفت: از سحنون پرسیدند: آیا آموزگار می‌تواند شاگردی را سرزنش کند که به گفته‌ی دیگر دانش‌آموزان، آزار رسانده است؟ او پاسخ داد: از دید من، در این‌باره حکم و دستوری نداریم. اگر دانش‌آموزی، دیگری را آزار بدهد، بر آموزگار است تا او را تأدیب کند، و این در نگاه من، هنگامی است که آموزگار از رهگذر گروهی از دانش‌آموزان به این آزاررسانی آگاهی یافته است یا گلابه‌ای در میان باشد. سخن آن دسته از دانش‌آموزانی که به راستگویی

زبان زد و نامبردارند در این باره (که فلان دانش‌آموز آزار و آسیب رسانده است) پذیرفتنی است و آزاردهنده برای کردارش کیفر خواهد دید. همان‌گونه که تو را آگاهانیدم، آموزگار نباید در تأدیب (از مرز و هنجار) درگذرد و باید به دانش‌آموزان فرمان دهد تا دست از آزاررسانی بردارند و اگر کسی چیزی از دیگری برداشته است به او برگرداند. این کار به دادرسی بستگی پیدا نمی‌کند. همچنین، از تنی چند از دوستانمان شنیده‌ام که گواهی کودکان در قتل و جرح پذیرفتنی است، پس در این باره (گواهی بر آزاررسانی دانش‌آموزی به دیگران) چگونه پذیرفتنی نخواهد بود؟ و خداوند داناتر است.

۹. آنچه درباره‌ی به‌کارگیری آموزگار و هنگام و جوب آن آمده است محمد (سحنون) گفته است: شَجَرَة بن عیسی (نامه‌ای) به سحنون نگاشت و از آموزگاری که برای آموزش دانش‌آموزان به کار گرفته می‌شود و نیز درباره‌ی یکی از شاگردان که بیمار می‌گردد یا پدرش می‌خواهد او را به سفر ببرد و مانند آن، پرسید (آیا باید در چنین هنگامی به آموزگار آموزانه پرداخت یا نه؟)

(سحنون) پاسخ گفت: اگر آموزگار را برای یک سال به کار گیرند، بر پدران است تا آموزانه‌ی او را پردازند، خواه فرزندانشان (از مکتب) بیرون آیند یا در آنجا بمانند.

در اینجا، آموزانه و درس‌بها به وضع شاگردان بستگی پیدا می‌کند که برای آموزگار سبک‌بارند و کم‌رنج یا سنگین‌بارند و پررنج. گاهی هست که در آموزش، هزینه و خرج شاگرد بر دوش آموزگار بار است و گاهی چنین نیست؛ آموزگار در این کار می‌اندیشد. گفت سحنون گفته است: آنچه را پدر از مانده‌ی قرارداد آموزشی بر دوش می‌گیرد (و فرزندش را خود درس می‌دهد) قرارداد گسیخته می‌شود و بر او چیزی بار نیست. همچنین، اگر پدر بمیرد

قرارداد گسیخته می‌گردد و مانده‌ی آموزانه از دارایی خود دانش‌آموز پرداخت خواهد شد.

محمد گفته است: مانند شیر دادن (به نوزاد)؛ هرگاه مردی کسی را برای شیر دادنِ کودک خویش به کار گیرد و سپس، آن مرد یا فرزند شیرخوار بمیرد، به روایت عبدالرحمن از مالک، قرارداد گسیخته می‌شود و آنچه از حقوق شیردهنده می‌ماند از دارایی کودک پرداخت خواهد گردید که این دارایی همان مرده ماند (، ترک) اوست، اگر شیرخوار بمیرد، پدر مانده‌ی آموزانه را خواهد ستاند.

أشهب از مالک روایت کرده است که آن حقوق (آموزانه) از آن کودک خواهد بود. پس، اگر پدر بمیرد از آن کودک خواهد بود و اگر کودک بمیرد به عنوانِ دارایی او، پدر آن را به ارث خواهد برد. آموزانه‌ی آموزگار مانند این است. و خداوند داناتر است. محمد (سحنون) گفت این سخن من است که از روی قیاس است.

سحنون گفته است: از برخی از عالمان حجاز، و از آن میان ابن‌دینار و دیگری، در این باره که اگر آموزگاری (برای آموزش شاگردان) چند آموزگار دیگر به کار گیرد تا هرکدام به جای او به تدریس پردازد، پرسیدند. آنان پاسخ دادند: اگر پدران بدان تن دهند، تواند که چنین کند، زیرا این کار ضروری است و مردم از آن ناگزینند. و آن شبیه‌تر است. و گفته است، این بدان می‌ماند که اگر مردی دو بنده از دو کس، که هرکدام بنده‌ای دارد، بنده‌ای اجاره می‌کرد. این، همانند خرید و فروخت (بیع) است. عبدالرحمان این اجازه را روا نمی‌شناسد، زیرا در قرارداد خرید و فروخت این کار روا نیست و خداوند داناتر است.

او گفته است: ایرادی ندارد که چنانچه آموزگار، کسی را برای خرید آنچه نیاز دارد پیدا نکند از شاگرد خود برای این کار بهره گیرد. ایرادی بر

آموزگار نیست تا در هنگامی که بیکار است و دانش‌آموزان با او کاری ندارند — و برای نمونه، سرگرم نوشتن و إملا گفتن به یکدیگرند و این کار برایشان سودمند است — به مطالعه پردازد. برخی از دوستان و یاران در این باره آسان گرفته‌اند.

از مالک درباره‌ی آموزگاری پرسیدند که برای دانش‌آموزان، آموزشیار برمی‌گزینند، سپس او پاسخ داد: اگر آن آموزشیار مانند خود آموزگار نقش‌آفرین و مؤثر باشد و برای دانش‌آموز سودمند افتد، ایرادی ندارد (و مالک) این کار را آسان گرفته است.

از او شنیدم که می‌گفت: مُغیره بن عبدالرحمن مخزومی با این دینار، که هر دو از عالمان حجازند، درباره‌ی دانش‌آموزی که قرآن را نزد آموزگاری ختم می‌کند و آن‌گاه، پدر می‌گوید: پسر من آن را از بر ندارد، دیدگاهی دوگانه دارند. مغیره گفته است: اگر آن دانش‌آموز همگی قرآن را پیش آن آموزگار فرا گرفته است و همگی آن را از رو خوانده است و حرف‌هایش را می‌شناسد، اگر به اندازه‌ی کمی که گزیرناپذیر است در خواندن اشتباه و لغزش دارد، همچون حرف و مانند آن، آموزگار حق دریافت آموزانه‌ی ختم قرآن (ختمه) را (از پدر دانش‌آموز) دارد: توانگر و تهی‌دست به اندازه‌ی توان خویش باید آن آموزانه را به آموزگار پردازد. من این دیدگاه را از سخن مالک به یاد دارم. ابن دینار گفته است: از مالک شنیدم که می‌گفت: آموزگار باید آموزانه‌ی ختم قرآن را فراخور دار و ندار آن کس دریافت کند. زمامدار (جامعه‌ی) مسلمانان در این کار به اجتهاد می‌پردازد.

هرگاه میان آموزگار و پدر دانش‌آموز این کشمکش پدید آمد که کودک قرآن می‌داند یا نمی‌داند، اگر کودک فراگیری قرآن را از جایی آغاز کرده بود که اگر به تنهایی فرامی‌گرفت می‌بایست آموزانه‌ی ختم قرآن به آموزگار پردازد از دیدگاه من، این آموزانه باید به وی پرداخت گردد؛ اهمیتی ندارد که

شاگرد بخش‌های دیگری (از قرآن) را نزد آموزگار دوم فرامی‌گیرد، زیرا آموزگار دوم مسؤول کار آموزگار نخست نیست. همه‌ی عالمان همدستانند که اگر دانش آموز یک‌سوم (سوره‌ی بقره) قرآن را فراگیرد، باید حق ختم قرآن را به آن آموزگار بپردازد. اگر، چنان‌که بیان داشتیم، آن دانش‌آموز آنچه را که می‌خواند بداند برای آنچه دانش‌آموز از آن آموزگار یاد نگرفته است، مسؤولیتی بر آموزگار بار نیست.

از او (محمد سحنون) درباره‌ی آموزگاری که برای آموزش یک‌ساله‌ی شاگردان به کار گرفته شده است و پیش از مدت بمیرد، پرسیدند. او پاسخ داد: اگر بمیرد، قرارداد گسیخته می‌شود. همچنین، اگر یکی از دانش‌آموزان بمیرد، قرارداد به اندازه‌ای که مانده است نسبت به آن کودک گسیخته می‌شود. برخی برآنند که قرارداد از هم نمی‌گسلد و آموزگار حق دارد آموزانه‌ی خود را دریافت دارد و بر پدر دانش‌آموز است تا کودک دیگری برای آموزش تمام سال نزد آن آموزگار بیاورد، وگرنه آموزگار حق دریافت آموزانه‌ی سالانه‌ی خود را خواهد داشت.

محمد گفته است: دیدگاه نخست (که با مرگ دانش‌آموز قرارداد آموزشی گسیخته می‌شود) از عبدالرحمن است و برابر آن باید رفتار کرد، زیرا همانند و به سان کاروان‌سالار است که اگر بمیرد، قرارداد کرایه گسیخته می‌شود و نمی‌تواند مانند آن را بیاورد و هیچ شرطی نمی‌توان در آن‌باره با او کرد. و خداوند داناتر است.

از او (محمد سحنون) شنیدم که می‌گفت: همه‌ی استادان ما — مَغیره و دیگران — گفته‌اند که: اگر آموزگاری را ماهیانه به کار گیرند یا برای آموزش قرآن آموزانه‌ی معینی به او بپردازند، باید حق ختم قرآن به آن آموزگار پرداخت و چیز دیگری به وی تعلق نمی‌گیرد.

گفته‌اند: اگر دانش‌آموز همه‌ی قرآن را از بر کند، نسبت به از برخواندنش

باید به آموزگار پاداش بیشتر پرداخت. اگر کودک نتواند املا بنویسد و حرف‌های قرآن را درنیابد، چیزی به آموزگار نمی‌پردازند؛ آن آموزگار را تنبیه می‌کنند و اگر کوتاهی او در این زمینه آشکار و دانسته شود، او را از آموزش باز خواهند داشت.

۱۰. آنچه درباره‌ی اجاره‌ی قرآن، کتاب‌های فقهی و همانند آنها آمده است سحنون گفته است: از ابن قاسم پرسیدم: از دیدگاه تو، اجاره‌ی قرآن برای خواندن درست است؟ پاسخ داد: ایرادی ندارد، زیرا مالک گفته است: در خرید و فروخت قرآن ایرادی نیست.

ابن وهب از ابن لهیعه و یحیی بن ایوب از عمادة بن غزیه و او از ربیعہ روایت کرده است که گفته است: خرید و فروخت قرآن ایرادی ندارد، چرا که (آنچه خرید و فروخت می‌شود) مرگب، برگ و کار است.

ابن وهب از عبدالجبار بن محمد روایت کرده است که ابن مصبح در آن روزگار قرآن می‌نوشت و آن را می‌فروخت؛ به گمانم، در روزگار عثمان بن عفان^(رض) بود و کسی او را از این کار بازداشت. ما کسی را در مدینه ندیدیم که جلو این کار را بگیرد. او گفته است: همگان این کار را بی‌اشکال می‌دانستند.

او گفته است: از دیدگاه من، اجاره‌ی کتاب‌های فقهی روا نیست، زیرا مالک، بر این پایه که پاره‌ای از عالمان این کار را روا می‌دانستند و گروهی دیگر آن را باطل می‌شمردند و با هم در این زمینه یکسان نمی‌اندیشیدند، اجاره‌ی کتاب‌های فقهی را ناخوشایند (مکروه) می‌دید.

پرسیدم: شما اجاره‌ی انسان آزاد را روا و درست می‌دانید و حال آن‌که خرید و فروخت او حلال نیست، پس چگونه اجاره‌ی کتاب‌های فقهی را ناروا می‌شمارید؟ او پاسخ گفت: زیرا آنچه در انسان آزاد اجاره می‌کنیم

دانسته و آشکار است و آن خدمتِ اوست که به مالکیتِ درمی‌آید (و نه خود او). ولی کتاب‌های فقهی برای خواندن است و خواندن را نمی‌توان به مالکیتِ درآورد. محمد (سحنون) گفته است در اجاره و خرید و فروختِ کتاب‌های فقهی ایرادی نمی‌بینیم، زیرا کسی که بدان دست می‌زند می‌داند چه می‌کند.

محمد گفته است: اگر کسی آموزگاری را برای آموزش قرآن به فرزندانش در برابر آموزانه و مدتی معین یا ماهیانه به کار گیرد، ایرادی نیست؛ همچنین، اگر برای آموزش نیم یا یک‌چهارم یا بخشی از قرآن باشد (همان اندازه که بگویند قرآن یاد گرفته است).

او گفته است: هرگاه کسی آموزگاری را برای آموزش کودکانی معین به کار گیرد، آموزگار می‌تواند همراه آنان به دیگران هم آموزش دهد، به شرطی که او را از کار آموزش به شاگردانش، که از آنان آموزانه می‌گیرد، باز ندارد. او گفته است: اگر آموزگاری را برای آموزش یک‌ساله‌ی دانش‌آموزانی معین به کار گیرند، بر پدران و سرپرستان آنهاست تا اجاره‌بهای خانه‌ی آموزگار (مکتب‌دار) را بپردازند.

او گفته است: اگر به آموزگار بگویند به این غلام (پسرپچه‌ی) نابالغ درس بده (و به جای آموزانه) نیم از خدمتش برای تو باشد، روا نخواهد بود. او گفته است: هرگاه آموزگار دانش‌آموزی را به اندازه‌ای که اجازه دارد تأدیب کند و در پی اشتباه، چشم کودک نابینا گردد یا ضربه‌ای به او بخورد و بمیرد، بر اوست تا کفّاره‌ی قتل (غیر عمد) وی را بپردازد. اگر در این کار از چارچوب مجاز بیرون رود، باید عاقله (خویشان نزدیک آموزگار) دیه پرداخت کنند. اگر آموزگار در تأدیب از اندازه‌ی مجاز بیرون نرود (و به آموزگار آسیبی برسد) و در همان چارچوبی که اجازه دارد به تأدیب دست یازد، هیچ دیه‌ای بر او نیست و عاقله ضامن پرداختِ یک‌سوم دیه است و اگر به یک‌سوم نرسد، آموزگار باید آن دیه را بپردازد.

او گفته است: ایرادی نیست که آموزگاری را به کار گیرد تا به فرزندش نوشتن و حروف‌خوانی (هجی کردن) بیاموزد. پیامبر خدا (ص) مردی را به کار گرفت تا نوشتن یاد بدهد.

او گفته است: از دید من، خرید و فروخت کتاب‌های شعر، دستور زبان و مانند اینها روا نیست. همچنین به کارگیری و استخدام کسی را برای آموزش آن روا نمی‌بینم. مالک گفته است: نمی‌توان کسی را به کار گرفت تا (با دریافت آموزانه) به آموزش فقه و واجبات دینی پردازد. او گفت که سحنون گفته است: اگر آموزگار دانش‌آموزی را که اجازه‌ی زدن دارد کتک بزند و کودکی مانند او توان تحمل چنان تأدیبی را داشته باشد، و در پی این تأدیب وی بمیرد و یا آسیبی ببیند، بر آموزگار جز پرداخت کفاره چیزی نیست و اگر در این کار از چارچوب مجاز تأدیب فراتر رود، هم ضامن پرداخت دیه از دارایی خود به آن دانش‌آموز است و هم باید کیفر ببیند. برخی گفته‌اند که عاقله باید هم دیه بدهد و هم کفاره پردازد.

اگر آموزگار از چارچوب مجاز در تأدیب فراتر رود و سپس، کودک بمیرد و بداند که در این فراتر رفتن، به قصد کشت او را زده است، (پدران و سرپرستان کودک) سوگند می‌خورند و آموزگار را به کیفر [قصاص] می‌رسانند (می‌کشند). اگر آموزگار از چارچوب مجاز تأدیب فراتر نرود و دانسته نشود که از برای تأدیب قصد کشت داشته است، ولی با (روش) تأدیب آشنا نبوده است، پدران و سرپرستان دانش‌آموز سوگند می‌خورند و شایسته‌ی دریافت دیه از سوی عاقله خواهند بود. اگر آموزگار خود تأدیب نکند و این کار را به دیگری واگذارد، مسأله همان است که برای تو بیان داشتم و بر مأمور چیزی بار نیست. برخی از استادان و یاران ما گفته‌اند که اگر مأمور بالغ باشد، عاقله‌ی او باید دیه بدهد و خود مأمور باید کفاره پردازد. برخی هم گفته‌اند که عاقله‌ی آموزگار باید دیه بدهد و کتک‌زننده (مأمور) باید کفاره پردازد. و خداوند داناتر است.

او گفته است: از سحنون شنیدم که می‌گفت: از دید من، آموزگار نباید به دانش‌آموزان «اباجاد»^۱ (ابجد، هوز و کلمن...) یاد بدهد و باید بر دیگر آموزگاران در این کار پیشی گیرد. از حفص بن غیاث شنیدم که می‌گفت «اباجاد» نام‌های اهریمنان است که بر زبان‌های عرب جاهلی افتاده است و آنها را نوشته‌اند. او گفته است: برخی از اهل علم می‌پندارند که اینها نام‌های فرزند شاپور، پادشاه ایران، است که به عرب‌های زیر فرمان خود دستور می‌داد تا آنها را بنویسند. از دیدگاه من، هیچ‌کس نباید آنها را بنویسد، زیرا حرام است. سحنون بن سعید برای من از سعید، از عبدالله بن وهب و او از یحیی بن ایوب و او از عبدالله بن طاووط و او از پدرش از ابن عباس، خدا از او خشنود باد!، روایت کرده است که ابن عباس گفته است: گروهی به ستارگان می‌نگریستند و «اباجاد» می‌نوشتند، اینان را شگون و برکتی نیست.

او گفته است: از مالک درباره‌ی آموزگاری که کودکی را کتک زد، و آن‌گاه، چشم آن کودک نابینا گردید یا دستش شکست، پرسیدند. مالک پاسخ داد: اگر در چارچوب مجاز تأدیب، آموزگار کودک را تازیانه بزند و چوب آن به اندام کودک برخورد کند و در اثر آن چشمش کور شود و یا دستش بشکند، پرداخت دیه بر عاقله است. اگر کودکی که کتک خورده است بمیرد، با انجام قسامه (سوگند خوردن) باید عاقله دیه بپردازد و خود آموزگار کفاره بدهد. اگر آموزگار دانش‌آموزی را با تخته یا چوبدستی بزند و او را بکشد، باید قصاص شود (او را بکشند)، زیرا اجازه نداشته است تا کودک را با چوبدستی یا تخته کتک بزند. پرسیدم: برخی از مردم اندلس روایت کرده‌اند که به کارگیری آموزگار برای آموزش فقه، واجبات دینی، شعر و دستور زبان ایرادی ندارد و همانند آموزش قرآن است. او پاسخ گفت: مالک

۱. چنین پیداست که منظور از «اباجاد» رمل و اسطرلاب و حروف رمزی نشانگر آنهاست که گاه در کف‌بینی، پیشگویی، طالع‌بینی، و مانند اینها به کار می‌رفته است. مترجم.

و استادان ما این کار را ناخوشایند (مکروه) می‌دانند. چگونه همانند قرآن است؟ قرآن را آرمان و نشانه‌ای است که بدان می‌رسیم و آنچه تو یاد کردی آرمان و هدفی ندارد که بدان دست یابیم. پس، این ناشناخته است (مورد به کارگیری دانسته نیست). در فقه و دانش کشمکش توان دید، ولی قرآن حقیقتی است تردیدناپذیر. فقه را مانند قرآن از بر نمی‌کنند. میان فقه و قرآن همانندی نیست. فقه پایان و فرجامی ندارد و آن را هنگام و زمان نیست تا بدان برسیم.

کتاب آیین آموزگاران (آداب المعلمین) از آنچه محمد بن سحنون از پدرش، خداوند از هردوان خشنود باد!، نگاشته است، پایان یافت. سپاس خدای جهانیان راست و درودهایش بر مهتر ما محمد، خاتم پیامبران، و بر خاندان و یارانش باد. بنده‌ی خدا، امیدوار به گستره‌ی فضل و بخشایش خداوندی، معترف به گناه خود: محمد بن محمد بن احمد بَرّی مرادی آن را برای خود نگاشت؛ خداوند او و پدر و مادرش را به حرمت مهتر و سرورمان محمد^(ص) فراوان ببخشاید. و سپاس خداوند جهانیان راست.

پیوست ۴

لقب و نام‌های دانشیان و آموزگاران مسلمان

ترجمه و نگارش:

محمد حسین ساکت

در تاریخ اندیشه‌گری و آموزشی مسلمانان در سراسر سده‌ها و سرزمین‌ها، به لقب‌ها و نام‌هایی گوناگون و فراگیر برای دانشمندان و کسانی که به کار آموزش و پرورش سرگرم بودند (آموزشیان) برمی‌خوریم. از زبان مقدسی (م: ۳۶۷ هـ / ۹۷۷ م) می‌شنویم که:

دانشمندان را به ۳۶ نام می‌خواندند، مانند مقدسی، فلسطینی، مصری، مغربی، خراسانی، عراقی، بغدادی، شامی، [دمشقی]، سلمی، حنفی، صوفی، مقری، ولی، عابد، زاهد، سیاح، وراق، مجلد، تاجر، مُذکر، امام، مؤذن، خطیب، متوّدب، کری، متعلّم، فرائضی، استاد، اُنشومند، شیخ، نشاسیه، راکب و رسول.^۱

تقی‌الدین سُبکی (م: ۷۵۰ هـ / ۱۳۴۹ م) نام‌های فقیه، محدّث، مفسّر، مقری، اصولی، متکلم، نحوی، لغوی، حکیم، منطقی، جدلی، خلافی، عطار، شیخ الاسلام و قاضی القضاة را برای دانشمندان و دانشیان آورده است.^۲ پیداست که این نام‌ها و لقب‌ها و عنوان‌ها را رایگانی و از روی تعارف و مصلحت‌های سیاسی به دانشمندان نمی‌دادند، بلکه به خاطر جایگاه علمی و اجتماعی دانشیان و ویژگی‌ها و برجستگی‌ها و جدایی‌های دارندگانش بود از دیگران و دانشمندان هم‌روزگار خویش.

۱. مقدسی، شمس‌الدین عبدالله، أحسن التقاسیم فی معرفة الأقالیم، (لیدن، مطبعة بریل ۱۹۰۹ م)، صص ۴۳-۴۴.

۲. نُعیمی، عبدالقادر محمد، الدارس فی تاریخ المدارس، تحقیق جعفر الحسینی، دمشق، مطبعة الترقی، (۱۳۶۷ هـ / ۱۹۴۸ م)، ج ۱، ص ۱۳۴.

برخی از پژوهشگران برآنند که عنوان‌ها را یا استادان می‌دادند یا جامعه‌ی دانشمندان آن روز و یا حکومت و یا مردم. شالوده‌ی عنوان‌ها و لقب‌های آموزشی فرنگیان به اصل اسلامی آن همانندی دارد. هر دو نظام آموزشی اسلامی و اروپایی در دادن اجازات یا گواهی‌ها به هنگامی برمی‌گردد که دانشجو به خودبستگی در یادگیری می‌رسید. پس از آنکه دانشجوی فرنگی درس‌هایش را به پایان می‌رساند و سزاواری آموزگار بودن پیدا می‌کرد، به او لقب بکالوریوس (bachelor ← baccalaris) یا کارشناس می‌دادند که پایین‌ترین پلکان آموزشی بود. پس از آن، لقب معلم یا استادیار (magister) را به او می‌دادند و اکنون عنوان دکتر [مجتهد] بالاترین رده‌ای است که معلم بدان دست می‌یابد.^۱

دانشمندان مسلمان در روزگار عباسیان و آغاز سده‌ی پنجم در جرگه‌ی بزرگان و دارندگان عنوان درآمدند. ابواسحاق ابراهیم بن محمد اسفراینی (م: ۴۱۸ هـ / ۱۰۲۷ م) در میان دانشمندان نخستین کسی بود که رکن‌الدین لقب گرفت.

در آن روزگار، لقبی برای بزرگداشت پدید آمد و آن «شیخ‌الاسلام» بود که بعدها پایگاه بلندی پیدا کرد. عنوان شیخ‌الاسلام نزد دو گروه به گونه‌ای دیگر بود. مردم سنی‌مذهب در خراسان یکی از دانشمندان خویش را شیخ‌الاسلام نامیدند. در شهر هرات، کسانی که به تجسیم (مجسمه) باور داشتند برانگیخته شدند و به استادی از خود، که در نکوهش دانش کلام کتاب نگاشته بود، رو آوردند و او را شیخ‌الاسلام خواندند.^۲

۱. محمد منیر سعدالدین، العلماء عند المسلمین، مکانهم و دورهم فی المجتمع (بیروت، دار المناهل، مطبعة الاولى ۱۴۱۲ هـ / ۱۹۹۲ م)، صص ۱۸۱-۱۸۲.

۲. آدم متنر، الحضارة الاسلامية فی القرن الرابع الهجری، ترجمة محمد عبدالهادی ابوریدة (قاهره، مطبعة لجنة التألیف والترجمة والنشر ۱۳۵۹ هـ / ۱۹۴۰ م) ص ۳۱۱.

درباره‌ی شیخ‌الاسلام و دگرگونی این عنوان بنگرید به محمدحسین ساکت، دادرسی در حقوق اسلامی، سرشت و سرگذشت نهاد دادرسی و سازمان‌های وابسته از آغاز تا سده‌ی سیزدهم هجری، (تهران، نشر میزان، ۱۳۸۴)، فصل سیزدهم، صص ۵۷۰-۶۰۱.

ابن جبیر (م: ۶۱۴ هـ / ۱۲۱۷ م) چندین لقب برای فقیهان و بزرگان می‌آورد، از آن میان سبّدالعلماء، جمال الائمه، حجة الاسلام، فخر الشریعه، شرف المله، مضمی الفریقین و بسیاری از واژگان دهن‌پرکن بی‌حد و مرز دیگر؛ سپس او از نام‌هایی که به دین افزوده‌اند، مانند صدرالدین، شمس‌الدین، بدرالدین، نجم‌الدین، زینة‌الدین، بهاء‌الدین، جمال‌الدین، مجدالدین، شرف‌الدین، مُعین‌الدین، مُجیب‌الدین و نجیب‌الدین یاد می‌کند.^۱

شهاب‌الدین قلقشندی (م: ۸۲۱ هـ / ۱۴۱۸ م) نمونه‌هایی از لقب‌ها و عنوان‌هایی ترکیبی می‌آورد که گویای صفت‌های دانشمندان نیز بود، مانند زُخر الطالبین، زین الائمه، سیف المناظرین، سیف النظر، شمس الافق، شمس الشریعه، شمس العصر، شمس المذاهب، [شمس‌الدین]، شیخ المشایخ، صدر المدرّسین، صلاح الاسلام، صلاح المله، ضیاء الاسلام، مُدَلّ البدعه، ناصر السنّه، ناصر الشریعه... که به بزرگی و جایگاه بالا و والای شغلی و اجتماعی آنان اشاره داشت. اینک، به شرح بیشتر پاره‌ای از لقب‌های مهم و رایجی می‌پردازیم که دارنده‌ی آن سزاوار و شایستگی‌اش را می‌یافت.

۱. عالم (دانشمند)

اصطلاح عالم (دانا، دانشمند) در اندیشه‌ی اسلامی کاربردی گسترده و ریشه‌دار داشته است که در قرآن و سنت هم آمده است، ولی در چارچوب دقیق و معینی نمی‌گنجیده است. این اصطلاح به اندازه‌ای فراگیر بوده است که همه‌گونه تخصص‌ها و رشته‌ها را دربر می‌گرفته است. از سوی دیگر، واژه‌ی عالم با واژه‌ی معلّم درآمیخته است، زیرا میان دانشمند و کسی که به کار آموزش می‌پرداخته است (آموزگار) جدایی نمی‌بینیم. این آمیختگی از آن روست که میان این دو کار در فرهنگ مسلمانان جدایی نبوده است. تا

۱. ابن جبیر کنانی، رحلة ابن جبیر، (بیروت، دار صادر، ۱۴۰۰ هـ / ۱۹۸۰ م)، ص ۲۶۳.

کسی دانشمند نمی‌بود به تدریس و آموزش نمی‌نشست. همه‌گاه و همه‌جا به دانشمندان سفارش می‌شد تا دانش خویش را در میان مردم و جامعه بگسترانند و نشر دهند.^۱

آمیختگی میان دو مفهوم عالم و معلّم را آشکارا در نگاه ابن‌عبدالبرّ اندلسی (م: ۴۶۳ ه/م) در کتاب جامع بیان العلم و فضله وی می‌بینیم، آنجا که این دو واژه را به یک معنا می‌گیرد و به کار می‌برد. با این همه، ابن‌عبدالبرّ بیشتر واژه‌ی عالم را به کار می‌گیرد که با دانش از نظر جُستار، یادگیری و نشر پیوند نزدیک‌تری دارد و واژه‌ی معلّم به حال و هوای فراگیری و آموزشی از عالم نزدیک‌تر است.^۲

در این راستا، در نگاه‌های گرانسنگی که به دست ما رسیده است می‌بینیم که دو اصطلاح عالم و معلّم به یک معنا به کار رفته است. برای نمونه، ابن‌جماعه‌ی کنانی نام کتاب آموزش‌نامه‌ی خویش را تذکرة السامع والمتکلم فی ادب العالم والمتعلّم می‌گذارد و منظور او از عالم، آموزگار و استاد یا فرادهنده (معلّم) است.^۳

قلقشندی یادآور می‌شود که واژه‌ی عالم (دانا)، خلاف نادان (جاهل)، از لقب‌های پادشاه است که در واقع از لقب‌های دانشمندان بوده است که اینان برای بزرگداشت شاهان به آنان داده‌اند. «عالمی» در پیوند به عالم و برای گزاف (مبالغه)، از لقب‌های مشترک در سازش میان خداوندان شمشیر و قلم

۱. یحیی حسین علی مراد آداب العالم والمتعلم عند المفکرین المسلمین، من منتصف القرن الثانی الهجری و حتی نهاية القرن السابع (بیروت، دارالکتاب العلمیة، الطبعة الاولى، ۱۴۲۴ ه/ ۲۰۰۳ م)، ص ۱۲.

۲. عبدالبدیع الخولی، الفکر التربوی فی الاندلس، (قاہرہ، دار الفکر العربی، الطبعة الثانية، ۱۹۸۵ م)، ص ۹۵، به نقل از یحیی حسین علی مراد.

۳. این کتاب به دست نگارنده با نام آموزش‌نامه، فرهنگ فرادھی و فراگیری در اسلام به فارسی ترجمه شده است و همراه با دیباچه‌ای درازدامن درباره‌ی زندگی‌نامه، وضع فرهنگی / اجتماعی / سیاسی نویسنده به زودی از سوی نشر نی نشر خواهد یافت.

است، اگرچه در حقیقت، دانشمندان بدان ویژگی یافته‌اند.^۱ درست است که در اساس، این واژه ویژه دانش‌های دینی است، ولی کم‌کم دانش‌های دیگر و غیر دینی را دربر گرفت.

ابن اثیر، مبارک بن مجد (م: ۶۰۶ هـ / ۱۲۱۰ م)، نویسنده‌ی سرشناس، در چند دانش و از آن میان فقه، اصول، نحو، حدیث و لغت استاد بود و در تفسیر، حدیث، نحو، حساب و غریب الحدیث (فرهنگ دشواری‌های حدیث) نگاشته‌ها و رساله‌هایی نوشته و فراهم آورده است.^۲

عالم یکی از لقب‌های مشترک میان لشکریان و کشوریان نیز بوده است که پادشاهان به آنان می‌دادند، و در این مفهوم، بیشتر با «عامل» و «عادل» مترادف به کار می‌رفت. برای نمونه، به معزالدوله ارسلان تکین ابوالفضل عباسی در متنی به تاریخ ۴۳۳ هـ در نقشی میان راه اسفزه و وره، این لقب داده شده است. در سکه‌ای به تاریخ ۴۵۷ هـ از اوزگند، به خاقان تنگ‌خان ابراهیم «عالم» لقب داده‌اند. در متنی از یک نمازگزار بر مردگان، به تاریخ ربیع‌الاول سال ۵۱۰ هـ، به مدرّس مفتی شیخ امین ابن‌شیخ احمد «عالم» گفته‌اند. در روزگار مملوکان مصر، به همراه لقب‌های پادشاهان مملوک، لقب عالم و برای دولتمردان عالمی به کار برده‌اند.

لقب «أعلم» برای پادشاهان مغرب کاربرد داشته است.^۳

۲. معلم (آموزگار، دبیر)

کاربرد این لقب از همان روزهای آغاز اسلام رواج یافت. جابر بن عبدالله

۱. شهاب‌الدین قلقشندی، مختارات من کتاب صبح الاعشی فی صناعة الانشاء، اختیار و تعلیق عبدالقادر زکار (دمشق، منشورات وزارة الثقافة والارشاد القومي، ۱۹۸۲ م)، السفر الثالث، ص ۳۹۴.

۲. محمد منیر سعدالدین، العلماء عند المسلمین، ص ۱۸۳.

۳. حسن الباشا، الألقاب الإسلامية فی التاريخ و الوثائق و الآثار (قاهره، مكتبة النهضة المصرية، ۱۹۵۷ م)، ص ۳۹۰.

از پیامبر خدا^(ص) روایت کرده است که حضرت فرمود: «همانا خداوند مرا نه دشوارآفرین برانگیخته است و نه سختگیر؛ مرا آموزگار آسانگیر برانگیخته است.» (مسلم، صحیح).

واژگان عَلم، یُعَلِّم و تعلیم در قرآن و سنت بسیار به کار رفته است. معلم به هر کاردان و کسی می‌گویند که در رشته و هنر و کار خویش کارکشته و ماهر است، خواه کارش آموزشی باشد یا پیشه‌وری و حرفه‌ای. ابن‌خلدون می‌گوید: «برای همین است که در هر دانش یا هنری، به آموزگاران تکیه می‌شود و اینان در آن دانش و رشته دارای اعتبارند.»^۱

با آنکه گروه‌های استادان فزونی یافته‌اند و از نگاه سطح‌های علمی و کانون‌های ادبی برخی بر دیگری برجستگی دارند، ولی واژه‌ی معلم (آموزگار) را بیشتر برای هر آموزنده‌ای که به فرادهمی و یاددهی کودکان سرگرم است، به کار گرفته‌اند. با این‌همه، این مانع از آن نیست که واژه‌ی معلم را برای هر دانشمندی به کار نبریم.

۳. شیخ

به گفته‌ی فیروزآبادی، شیخ و شیخون به کسی می‌گویند که سنّ و سالی از او گذشته است، یعنی از ۵۰ یا ۵۱ سالگی تا پایان زندگی یا تا هشتادسالگی.^۲ ابن‌منظور می‌گوید: شیخ کسی است که سنّ و سالی از او گذشته و پیری‌اش هویدا شده است.^۳

در اصطلاح، به کسی که بزرگ است یا در رشته و هنر یا صنعتی پیش‌کسوت است، شیخ می‌گویند. به گفته‌ی قلقشندی: شیخ از لقب‌های دانشمندان و شایستگان است و اصل آن در لغت به معنای سالخورده است و به مردم دانشمند و شایسته از روی احترام شیخ لقب داده‌اند، همان‌گونه که

۱. ابن‌خلدون، المقدمة (بیروت، دار الهلال ۱۹۸۶ م)، ص ۴۳۰.

۲. فیروزآبادی، القاموس المحيط، ج ۱. ۳. ابن‌منظور افریقی، لسان العرب، ج ۳.

سالخورده‌ی پیر را احترام می‌نهند. شیخی در پیوند به شیخ است برای مبالغه.^۱

این لقب را به دانشمندان بزرگ، وزیران، دیران و نویسندگان، محتسبان و پاره‌ای از پادشاهان و نویسندگان نامسلمان و بیگانه نیز داده‌اند. در متنی از یک نمازگزار بر مردگان (جَنائزی) در تاشکند به ابوزکریاء بن یحیی (م: ۲۳۰ هـ) لقب شیخ داده‌اند. در متنی همانند، در حدود سال ۵۰۰ هـ برای محمد بن ابوبکر ابن احمد در سرزمین‌های عرب لقب شیخ دیده می‌شود. به خواجه نظام‌الملک، وزیر فرزانه و کاردان سلجوقی، در نقش نوشته شده در جامع اموی دمشق لقب شیخ داده‌اند.^۲

در اینکه واژه‌ی شیخ به اعتبار لقبی آموزشی کاربرد یافته است و در میان همگی مسلمانان و از آن میان شیعه‌ی دوازده‌امامی و پیشینیانشان به همین معنا فراوان به کار رفته است، تردیدی نداریم.^۳ در این پیوند، واژه‌ی شیخ (استاد) به سنّ و سال دانشمند گره نمی‌خورد. شیخ به آن دسته از دانشمندانی می‌گویند که در دانش‌اندوزی و آگاهی و شناخت روزگاری گذرانده‌اند و به بالاترین درجه‌های علمی رسیده‌اند.

شیخ یک موضوع، یعنی استاد بزرگ آن مایه و رشته و مرجع نخست و مورد اعتماد در مسائل و کارهای وابسته به آن موضوع یا رشته.

خطیب بغدادی می‌نویسد که به حسن بن عرفه «شیخ معلّم» می‌گفتند. این اصطلاح گسترش یافت و رئیس و سرآمد هر پیشه و هنر و صنعتی را که به مرتبه‌ی بالایی در یکی از پیشه‌ها، هنرها و صنعت‌ها می‌رسید، شیخ

۱. قلقشندی، صبح الاعشی فی صناعة الانشاء (قاهره، الهيئة المصرية العامة للكتاب، ۱۹۸۴ م)، ج ۶، ص ۱۷.

۲. حسن الباشا، بالألقاب الاسلامية صص ۳۶۴-۳۶۵.

۳. عبدالله فیاض، تاریخ التریبة عند الامامیة و أسلافهم من الشيعة بین عهدی الصادق و الطوسی، (بغداد، مطبعة اسعد، ۱۳۹۲ هـ / ۱۹۷۲ م)، ص ۱۴۲.

می‌نامیدند و می‌گفتند: شیخ المحدثین، شیخ المقرئین، شیخ النحات. شاید این به خاطر گسترش و فراگیری مفهوم این واژه بود که به پیراستگان و شایستگان و پارسایان هم شیخ می‌گفتند، اگرچه در دانش یا موضوع و رشته‌ای برجسته نبودند.

شیخ از جایگاه علمی بزرگی برخوردار بود، ولی به ویژه در نزد صوفیان پایگاه اجتماعی بزرگ‌تری داشت. واژه‌ی شیخ در میان صوفیان رواج بیشتری یافت تا آنجا که نام شیخ را بر کتاب‌ها و نگاهشته‌های خود می‌نهادند، مانند آداب الشیخ (بیر) و المرید (شاگرد).

یکی از پژوهشگران بر آن است که لقب شیخ بعدها آمده است، زیرا در نگاهشته‌های جاحظ، اغانی ابوالفرج اصفهانی و مبرّد نیامده است.^۱

در اینجا، به نمونه‌هایی از کاربرد واژه‌های شیخ اشاره می‌کنیم. ابن حنزابه (جعفر بن فضل بن فرات، م: ۳۹۱ هـ / ۱۰۰۱ م) از مصر به ابوسعید سیرافی (م: ۳۶۸ هـ / ۹۷۸ م) نامه‌ای نوشته است و او را شیخ بزرگ و ارجمند خوانده است. همچنین ابوجعفر، فرمانروای سیستان، در نامه‌ای به سیرافی وی را شیخ یگانه نامیده است.^۲

ابن بطلان، مختار بن حسن (م: ۴۴۴ هـ / ۱۰۵۲ م) پزشک منطق‌دان، می‌گوید: «و شیخ ما ابوالفرج عبدالله بن طیب (م: ۴۳۵ هـ / ۱۰۴۳ م) بیست سال در تفسیر مابعدالطبیعه روزگار گذراند.»^۳

ابوعلی حسن بن احمد نحوی گوید: شیخ ما، یعنی ابومنصور، موهوب بن خضر جوالیقی (م: ۵۴۰ هـ / ۱۱۴۵ م).^۴

۱. خلیل طوطح، التریبة عند العرب (قدس، المطبعة التجارية، د. ت.)، ص ۵۰.

۲. ابوحنیان توحیدی، الامتاع والموانسة، تحقیق احمد امین و احمد الزین (بیروت، بی‌تا)، ج ۱، ص ۱۳۰، به نقل از محمد منیر سعدالدین، پیشین، صص ۱۸۴-۱۸۵.

۳. جمال‌الدین قفطی، تاریخ الحکماء (مختصر زوزنی)، ص ۲۲۳، به نقل از محمد منیر سعدالدین، العلماء عند المسلمین، ص ۱۸۵.

۴. قفطی، همان.

پیدا است که لقب شیخ در نگاه شیعه‌ی امامیه نسبت به اهل سنت اهمیت بالاتری دارد، زیرا گذشته از آنکه لقب استاد در دانش‌های معمولی است، آن را به کسانی می‌داده‌اند که در دانش‌ها سرآمد و برجسته است، مانند شیخ صدوق (ابن بابویه قمی، محمد بن علی صدوق، م: ۳۸۱ هـ / ۹۹۱ م)، شیخ مفید (ابوعبدالله بن محمد بن نعمان، م: ۴۱۳ هـ / ۱۰۲۲ م)، شیخ اسکافی و محمد بن همام، (م: ۳۳۶ هـ / ۹۴۷ م)، شیخ امامیه در روزگار خویش، و شیخ الطائفه طوسی (ابوجعفر محمد بن حسن م: ۴۶۰ هـ / ۱۰۶۷ م).

این لقب، که به برجستگان دانش و معارف امامیه داده می‌شد، از جنبه‌ی آموزشی، همتا و همدش است با لقب امام در میان اهل تسنن که به دانشمندی چون سهیل بن محمد صعلوکی (م: ۳۸۰ هـ / ۹۹۰ م)، امام الحرمین جوینی، استاد غزالی، داده می‌شد. به این دستاورد می‌رسیم که پیوسته و هنوز هم امامیان به کسی جز امامان معصوم، لقب امام نمی‌داده‌اند.^۱ شیخ صدوق به هنگام آوردن منابع کتاب من لا یحضره الفقیه خود می‌نویسد که اصول و نگاه‌ها و سلسله‌سندهایی که نقل کرده‌ام و در فهرست آنها را از مشایخ و پیشینیان خود روایت کرده‌ام، دانسته و شناخته است.^۲

۴. فقیه

این لقب از پیشین‌ترین لقب‌های دانشمندان در تاریخ اندیشه‌گری مسلمانان است. قلقشندی می‌گوید: فقیه از لقب‌های فقیهان است که به مجتهدی که تقلید نمی‌کند می‌گویند. اینکه به فقیهان مکتب‌های فقهی این عنوان را می‌دهند، از راه مجاز است و نویسندگان سرزمین مصر این لقب را

۱. عبدالله فیاض، تاریخ التریبه عند الامامیه، ص ۱۴۵. ۲. فیاض، پیشین، ص ۱۴۳.

بسیار اندک به کار می بردند؛ تنها بسیاری از نویسندگان نادان و دیگران، لقب گذاری به آن را ناچیز و کوچک می شمارند. مردم مغرب با آوردن این لقب بسی بدان ارج و احترام می نهند. «فقیهی» در پیوند به فقیه از برای مبالغه است که در لقب های دانشمندان کاربرد دارد.^۱

آورده اند که عبدالملک جوینی، امام الحرمین (م: ۴۷۸ هـ / ۱۰۸۵ م) روزی به شاگردش ابوحامد غزالی گفت: ای فقیه، و سپس دید که غزالی چهره درهم کشید، گویی این عنوان برایش کم بود. جوینی به غزالی گفت: در این خانه را باز کن و چون باز کرد، جایی دید پر از کتاب و آن گاه به وی گفت: تا همگی این کتاب ها را ندیدم و نخواندم به من فقیه نگفتند.^۲

در پاره ای از منابع اسلامی، واژه ی فقیه در اشاره به دانشجو به کار می رود. در نشست درس ابوحامد اسفراینی (م: ۴۰۶ هـ / ۱۰۱۵ م) بیش از ۷۰۰ فقیه و به روایتی دیگر ۳۰۰ فقیه (شاگرد) حضور می یافتند.^۳

واژه ی متفقه (فقه آموز) اشاره به دانشجوست که مقدسی در میان لقب های سی و شش گانه ای که در راستای جهانگردی اش در سرزمین های اسلامی برخوردار بود، از آن یاد می کند.

بر روی هم، به کسی که مسائل دینی را به مردم می آموخت فقیه می گفتند، به ویژه پس از آنکه فقیهان جای قاریانی را گرفتند که به مسلمانان خواندن قرآن یاد می دادند.^۴

واژه ی ترکیبی «فقهاء المدرسه» برای کسانی به کار می رفت که در

۱. فلقشندی، صبح الاعشی، ج ۶، ص ۲۲.

۲. تاج الدین سبکی، طبقات الشافعیة الكبرى (بیروت، دارالمعرفة للطباعة والنشر، بی تا)، ج ۳، ص ۲۵۹.

۳. ابن خلکان، وفيات الأعیان و أبناء الزمان، تحقیق احسان عباس (بیروت، دارالثقافة، بی تا)، ج ۱، ص ۱۵۴.

۴. سعید اسماعیل، رؤیة اسلامية لقضايا تربوية (قاہرہ، دار الفكر العربي، الطبعة الاولى، ۱۹۹۳ م)، ص ۸۳.

مدرسه‌ها قرآن و مسائل شرعی یاد می‌دادند. خطیب بغدادی (م: ۴۶۳ هـ / ۱۰۷۰-۷۱ م) کتابی نوشته است زیر نام الفقیه والمتفقہ.

۵. استاد

استاد از لقب‌های همگانی است که از روزگار عباسیان کاربرد داشته است. برای نمونه، به کافور اخشیدی در فرمانی که از سوی المطیع لله عباسی در سال ۳۵۵ هـ صادر شد، لقب استاد داده شده است.^۱

در روزگار فاطمیان، به رسم گرفتن آیین و لقب‌های عباسی، کاربرد این لقب ادامه یافت. استاد برجوان از شخصیت‌های برجسته‌ی آن روزگار بود که وصی الحاکم بامر الله و پس از ابن عمّار یکه‌تاز بود. در روزگار مملوکان، به پرورش‌دهندگان افراد و نیز صنعتگران، استاد می‌گفتند.^۲

تاج‌الدین سبکی از فقهای مدرسه یاد می‌کند و اینکه در وقف‌نامه‌ی برخی از مدرسه‌ها آمده است که اینان باید در مدرسه حضور یابند. او می‌نویسد که اینان به هنگام درس استاد با هم گفت‌وگو می‌کنند و واژگان را نادرست می‌گویند و غیبت می‌کنند.^۳

استاذ یا استاد از لقب‌هایی است همتای معلّم.^۴ استاد، که جمع درست آن در عربی اساتذّه است و ما در فارسی به نادرستی اساتید به کار می‌بریم، واژه‌ای است فارسی که نخست به صنعتگرانی که در کار و هنرشان مهارت و کارکشتگی داشتند می‌گفتند و آن‌گاه کسی را که در یاد دادن و آموختن دانش به دیگران مهارت نشان می‌داد، استاد می‌نامیدند.^۵

همین که صاحب بن عبّاد (م: ۳۸۵ هـ / ۹۹۵ م) از بغداد برگشت، پیش

۱. سیّد اسماعیل کاشف، مصرفی عصر الاخشیدین (قاهره، ۱۹۵۰ م)، صص ۶۷-۱۴۰.

۲. حسن الباشا، الالقب الاسلامیة، صص ۱۳۹-۱۴۰.

۳. تاج‌الدین سبکی، معید النعم و مبیّد النقم، قدّم له و شرحه و اعدّه الفهارسه الدكتور صلاح‌الدین الهواری (بیروت، مكتبة العصرية، الطبعة الاولى، ۲۰۰۷ م)، ص ۸۹.

۴. سعید اسماعیل، همان، ص ۲۸۵. ۵. خلیل طوطح، التریبة عند العرب، ص ۵۰.

استاد ابن عمید، ادیب، نویسنده، شاعر، حکیم و وزیر (م: ۳۶۰ هـ / ۹۷۱ م) آمد و به او گفت: بغداد را چگونه دیدی؟ پاسخ داد: بغداد در میان شهرها، مانند استاد است در میان بندگان (بغداد فی البلاد، مثل الاستاذ فی العباد).^۱ به حسن بن علی طغرائی، ادیب، نویسنده، شاعر، شیمی‌دان و سرپرست دیوان انشاء (دبیرخانه‌ی همایونی) و وزارت (م: ۵۱۳ هـ / ۱۱۱۹ م) به خاطر سرشاری دانش و آگاهی‌اش استاد می‌گفتند.^۲ صوفیان، استاد را در احوال کامل‌تر و در آگاهی از کارها بالاتر از شیخ می‌دانند.^۳

چه بسا به آموزگاران دانشورتر، لقب استاد می‌دادند. محمد بن شاکر کتبی درباره‌ی محی‌الدین بن جوزی می‌گوید، او استادِ سرایِ امیرالمؤمنین مستعصم بالله است.^۴

مُسلم به بخاری لقب استادِ استادان و مهتر محدثان می‌داد.^۵ گفتنی است که در کتاب تعلیم المتعلم طریق التعلّم برهان‌الدین زرنوجی (م: ۵۹۳ هـ / ۱۱۹۶ م) این عنوان را می‌بینیم: «گزیدن دانش، استاد، شریک و ماندن پیش او»^۶

۶. امام (پیشوا)

واژه‌ی امام در قرآن (بقره / ۱۳۴؛ فرقان / ۷۴) و حدیث آمده است. در اسناد و مدارک تاریخی، برای هیچ‌کدام از خلیفگان آغاز اسلام و امویان،

۱. ابن انباری، نزهة الاطباء فی طبقات الادباء (قاهره، دار نهضة مصر للطبع والنشر، بی‌تا)، ص ۵۴. سخن ابن عمید وزیر این بود: «بغداد فی البلاد، مثل الاستاذ فی العباد».

۲. حسن ابراهیم حسن، تاریخ الاسلام السیاسی والدیینی والثقافی والاجتماعی (قاهره، مكتبة النهضة المصرية، ۱۹۶۷ م)، ج ۴، ص ۴۸۰.

۳. محمد بن فاضل، نعت البدایات و توصیف النهایات (بیروت، دارالفکر العربی، بی‌تا)، ص ۶۹.

۴. ابن شاکر کتبی، فوات الوفیات (بیروت، مكتبة المعارف، طبعة الاولى، ۱۹۶۶ م)، ج ۲، ص ۲۶.

۵. ابن کثیر، البدایة والنهایة، (بیروت، مكتبة المعارف، طبعة اولی، ۱۹۶۶ م)، ج ۱۱، ص ۲۶. عبارت مسلم این است: «استاذ الاستاذین وسید المحلّثین».

۶. برهان‌الدین الزرنوجی، تعلیم المتعلم طریق التعلّم (قاهره، مكتبة القرآن، ۱۹۸۹ م)، ص ۶۹.

برای بزرگداشت، در راستای زندگی و فرمان‌روایی‌شان، این لقب نیامده است؛ اگرچه تنها به حضرت علی^(ع) «الامام علی - کرم الله وجهه» به کار می‌رفته است. پیشین‌ترین نقشی که لقب امام در آن آمده است در قبة الصخره‌ی بیت‌المقدس است به تاریخ ۷۲ هـ. بیشترین گمان این است که لقب امام، به عنوان یک لقب افتخاری همگانی، نخستین بار به مهدی عباسی، که ولی‌عهد بود، بر سکه‌ای به تاریخ ۱۵۱ هجری از بخارا دیده شده است.^۱

بی‌گمان، لقب امام به رده‌ی بالای آموزش اشاره دارد، به ویژه هنگامی که نام‌های کسانی را می‌خوانیم که این لقب را به آنان داده‌اند و از دانشمندان برجسته و نابغه بوده‌اند، مانند امام الحرمین جوینی، غزالی و پیشوایان مذهب‌های چهارگانه‌ی تسنن مالک، ابوحنیفه، ابن‌حنبل و شافعی. این واژه با ریشه‌یابی فنی واژگانی آن هماهنگ است، زیرا امام کسی است که در عمل پیشاهنگ مردم است، یعنی از او پیروی می‌کنند و مردم پیرو اویند. امام در دانش و آگاهی، مرجع و در رشته‌ی خود تکیه‌گاه است.^۲

برای همین است که می‌بینیم قلقشندی می‌گوید: امام در لغت کسی است که از او دنباله‌روی می‌کنند و برای همین به مجتهدان، مانند پیشوایان چهار مذهب سرشناس که شافعی، مالک، ابوحنیفه و احمدند، امام گفته‌اند.^۳

از واژه‌ی امام، لقب‌های ترکیبی برای دانشمندان ساخته‌اند، مانند امام الاثمه، امام البلغاء و امام المتکلمین.^۴

ابوشامه می‌گوید: در سال ۵۰۵ هـ [۱۱۱۱ م] امام ابوحامد غزالی درگذشت و در سال ۵۰۷ هـ [۱۱۱۳ م] امام ابوبکر محمد بن احمد شاسی فقیه، خدا همگی‌شان را پیامزاد، جان سپرد.^۵

۱. حسن الباشا، الألقاب الاسلامیة، صص ۱۶۶-۱۶۸.

۲. خلیل طوطح، التریة عند العرب، ص ۵۱.

۳. قلقشندی، صبح الاعشی، ج ۶، ص ۱۰. ۴. قلقشندی، همان.

۵. شهاب‌الدین ابوشامه، الروضتین فی اخبار الدولتین النوریة والصلاحیة، تحقیق محمد حلبی احمد (قاهره، لجنة التألیف والترجمة والنشر، ۱۹۶۵ م)، ص ۷۲.

گفتنی است که لقب امام را نخست به کسانی که به دانش‌های دینی می‌پرداختند، می‌دادند و سپس به دیگران داده شده است. محمد طرازی نحوی خوارزمی (م: ۶۰۶ هـ / ۱۲۰۹ م) در نحو امام (پیشوا) بود و در آن رشته نگاهشته‌های خوبی دارد.^۱

شیعه لقب امام را ویژه دوازده پیشوای معصوم خود به کار می‌برده است. شیعیان دوازده‌امامی، پیشوایان (امامان) خویش را سرچشمه‌ی اصلی می‌دانند که درباره‌ی کتاب خدا و تفسیر آن و سنت پیامبر خدا (ص) و استنباط احکام فقهی برگرفته از سنت را از آن سرچشمه بیرون می‌کشند.^۲

یادآوری می‌شود که از چند دهه پیش، به فقیهان برجسته‌ی شیعی که به کار سیاسی و کشورداری و رهبری پرداخته‌اند امام گفته‌اند. امام موسی صدر در لبنان و امام خمینی^(ره) در ایران نمونه‌هایی از آن است. گویا گوشه‌ای از نشان‌گذاری اندیشه‌ی سیاسی تسنن بر شیعه از این نام‌گذاری پیداست.

۷. مدرّس

پیداست که لقب مدرّس پس از برهائی مدرسه‌ها در سده‌ی چهارم هجری رواج و انتشار یافت. یکی از پژوهشگران بر پایه‌ی آنچه مسعودی روایت کرده است، می‌گوید که آشکاری این لقب خیلی پیش از آن تاریخ بوده است. مسعودی می‌نویسد: چون یحیی بن عمر علوی به سال ۲۴۸ هـ / ۸۶۲ م در کوفه قیام کرد و سپاه خلیفه‌ی عباسی به فرماندهی حسن بن اسماعیل او را کشت، مردم برای درود و بدرود با یحیی آمدند، جز علی بن محمد بن جعفر علوی نامور به حمانی که مفتی، شاعر، مدرّس و سخنگوی آنان بود.^۳

مقدسی به هنگام سخن گفتن از جزیره‌العرب می‌نویسد که «در آنجا

۱. ابن اثیر، الكامل فی التاریخ (بیروت، دارالکتب العربی، ۱۳۸۷ هـ / ۱۹۶۷ م)، ج ۹، ص ۳۰۲.

۲. عبدالله فیاض، تاریخ التریبة عند الامامیة و اسلافهم من الشیعة، ص ۱۴۲.

۳. عبدالله فیاض، تاریخ التریبة عند الامامیة، ص ۱۴۶.

خانه‌ی خدا و شهر پیامبر^(ص) ساخته شد و از آنجا دین اسلام انتشار یافت و خلفای راشدین، انصار و مهاجران از این سرزمین بودند و پرچم‌های اسلام در اینجا برافراشته گردید و کارهای دین نیرو گرفت. همچنین در اینجا مشاعر، مناسک، میقات‌ها و قربانگاه‌هاست، سپس عشریه‌ای است که پیشوایان در دیوان‌های خویش آورده‌اند و مدرّسان ناگزیرند آنها را در شرح‌های خود بشناسند.^۱

ابن اثیر (م: ۵۸۸ هـ / ۱۱۹۲ م) می‌گوید: امیر سیدعلی بن مرتضی علوی حنفی مدرّس جامع سلطان در بغداد است.^۲ همچنین او می‌نویسد: در ۵۹۳ هـ / ۱۱۹۳ م «شیخ ما ابوالقاسم یعیش بن صدقة بن علی فراتی نابینا، فقیه شافعی درگذشت که در فقه پیشوا و مدرّسی شایسته و بسیار نیکوکار بود.»^۳

ابوشامه می‌گوید: عبیدالله بن اسعد، ابوالفرج ابن دهّان (م: ۵۸۱ هـ / ۱۱۸۵ م) فقیه دانشور و شاعر نازک‌خیال، یک مدرّس بود. شهر حمص او را به ابن دهّان می‌شناختند.^۴

مدرّس، به گفته‌ی قلقشندی، «کسی است که تدریس دانش‌های دینی مانند تفسیر، حدیث، فقه، نحو، صرف و مانند آن‌را بر عهده دارد. این واژه از دَرَسَتَ الْکِتَابِ دراسة، گرفته شده است، هنگامی که برای از بر کردن آن‌را تکرار می‌کنی.»^۵

مدرّس از معلّم درجه‌ی بالاتری دارد. تا کسی گواهی تدریس از استادان و آموزگاران نمی‌گرفت، نمی‌گذاشتند به عنوان مدرّس به این پیشه پردازد. سُبکی از شرایط و ویژگی‌های مدرّس، رعایت بندهایی که از سوی واقفان

۱. مقدسی، أحسن التقاسیم فی معرفة الأقالیم، ص ۶۷.

۲. ابن اثیر، الکامل فی التاریخ، ج ۹، ص ۲۲۴. ۳. همان، ص ۲۳۹.

۴. ابوشامة، الروضتین فی اخبار الدولتین النوریة والصلاحیة، تحقیق محمد حلبی احمد، (قاہرہ، لجنة التألیف والترجمة والنشر، ۱۹۶۵ م)، ص ۳۲۲.

۵. قلقشندی، صبح الاعشی، ج ۵، ص ۴۶۴.

مدرسه‌ها برای برنامه‌های درسی یا مذهب‌های ویژه گنجانده شده است، سخن گفته است.^۱

۸. مُعید (دستیار، استادیار)

یکی از پژوهشگران بر آن است که کار سعید (استادیار، دستیار)، در سده‌ی پنجم هجری پدید آمد، زیرا کار وی در پیوند تنگاتنگ با استادان مدرسه‌ها بود و مدرسه‌ها هم در نیمه‌ی دوم سده‌ی پنجم هجری برپا گردید.^۲ از روزگار ایوبیان به این سوست که به منصب مُعیدی (دستیاری) اهمیت می‌داده‌اند. جایگاه معید برابر سطح علمی هر مدرسه‌ای نسبت به مدرسه‌ی دیگر، فرق می‌کرد. برای همین، چه‌بسا کسی در مدرسه‌ای معید بود و در مدرسه‌ای دیگر مدرّس (استاد).

چنین می‌نماید که دانشگاه‌های اروپایی و بیگانه در بهره‌گیری از نظام دستیاران در دانشگاه‌ها از آموزش اسلامی رنگ و بو گرفته‌اند. دستیاران پس از دانش‌آموختگی با تمرین در کارهای آموزشی، پژوهشی و نگارشی و برخورداری از ژرفنگری در درس‌ها برای بر عهده گرفتن کرسی‌های تدریس آمادگی پیدا می‌کردند.^۳

معید توانی بیش از شنیدن و خواندن درس دارد، زیرا مایه‌های درسی را به برخی از دانشجویان می‌فهماند و این کار با بازگویی نکته‌های درسی و آموزشی همراه است.^۴

ابن جماعه در آموزشنامه‌ی خویش از شرایط و شایستگی‌های دستیار (معید) سخن می‌گوید. او می‌نویسد که معید گذشته از یاری رساندن به

۱. تاج‌الدین سبکی، معید النعم و معید النقم، صص ۸۷-۸۸.

۲. احمد شلیبی، تاریخ آموزش در اسلام، ج ۴، ص ۲۰۵.

۳. محمد عطیة الابرأشی، التریبة الاسلامیة و فلاسفتها (قاهره، دارالفکر العربی، ۱۹۷۶ م)، ص ۳۹.

۴. سبکی، معید النعم و معید النقم، ص ۸۸.

دانشجویان، استادان را نیز در کامیابی بیشتر آموزشی یاری می‌دهد و چون درس را برای آن دسته از دانشجویانی که درنیافته‌اند بازگو می‌کند، او را معید می‌نامند.^۱

معید گاهی پیش از آنکه استاد به شرح درس خود بپردازد، آن درس را می‌خواند یا دانشجویان را به درس‌های گذشته مراجعه می‌دهد.

ابراهیم بن علی شیرازی (م: ۴۷۶ هـ / ۱۰۸۳ م) نزد گروهی از برجستگان فقه آموخت و با قاضی ابوطیب طبری (م: ۴۵۰ هـ / ۱۰۵۸ م) بسیار آمد و شد داشت و از او بهره می‌جست و هرگاه قاضی نمی‌آمد، جانشین او بود و در نشست درس وی درجه‌ی دستیاری (معید) داشت.^۲

ابوالفضل ابن شقران در سال ۵۶۱ هـ / ۱۱۶۵ م، در آغاز کار خویش پیش ابوالعزّ و اعظّ درس می‌خواند و سپس در نظامیه فقیه و دستیار گردید.^۳

ابن بطوطه پس از دیدار از مدرسه‌ی مستنصریه‌ی بغداد، از تدریس استادان چهار مذهب رسمی تسنن و ایوان‌های ویژه‌ای که داشتند و پوشاک سیاه و عمامه‌ی استادان و دو دستیاری که چپ و راست آنان می‌ایستادند و آنچه را استادان می‌نویسند بازگو می‌کردند، سخن می‌گوید.^۴

۹. مفید

یکی دیگر از لقب‌های دانشمندان مفید بود که اسم فاعل است از إفاده، یعنی رسیدن شخص به آنچه نزد او دستاوردی نداشته است.^۵

مفید کسی است که در افزونی به دست آمده از درس، بر او اعتماد می‌ورزند و چیزی فزون‌تر از دیگران دارد.^۶

۱. بدرالدین ابن جماعة، تذکرة السامع والمتکلم فی ادب العالم والمتعلم، (بیروت)، ص ۲۰۱.

۲. ابن خلکان، وفيات الأعیان، ج ۱، ص ۶۲.

۳. عبدالرحمن بن جوزی، المنتظم فی تاریخ الملوك والامم (حیدرآباد دکن، مطبعة دار المعارف العثمانیة، ۱۳۵۹ هـ)، ج ۱۰، ص ۲۱۹.

۴. ابن بطوطه، رحلة ابن بطوطه (بیروت، دار صادر، بی‌تا)، ص ۲۲۵.

۵. قلقشندی، صبح الاعشی، ج ۶، ص ۲۹. ۶. سبکی، معید النعم، ص ۸۸.

پس، او را مفید (بهره‌رسان) می‌گویند چون برای خود و دیگران، چه دانشجویان و چه استادان، که وی را به پژوهش و بررسی یا کارهای مقدماتی وامی‌دارند، سودمند است و بهره‌رسان.

علموی (م: ۹۸۱ هـ / ۱۵۷۳ م) این واژه را به معنای دانشمند و استاد، یا مفتی آورده است و در پیشگفتار کتاب ادب المفید والمستفید چنین نوشته است: «این رساله‌ای است کوتاه در فضیلت دانش، دانشمند، دانشجو، فتوادهنده و فتواگیرنده (مفتی و مستفتی)».^۱

برای نمونه، نام تنی چند از مفیدان می‌آید: ابوبکر مبارک بن کامل بن ابی‌غالب بغدادی (م: ۵۴۴ هـ / ۱۱۴۹ م) که پدرش را به خفاف (دمپایی‌دوز) می‌شناختند، بسیار حدیث شنید و مفید بغداد بود.^۲

حافظ امام، ابونعیم عبدالله بن شیخ ابوعلی احمد اصفهانی (م: ۵۱۷ هـ / ۱۱۲۳ م) یکی از دانشمندان در رشته‌های فراوان و مفید اصفهان بود که به پایه‌ی پیشوایی رسید.^۳

عبدالغافر بن اسماعیل بن ابی‌الحسن امام ابوالحسن فارسی و سپس نسائی (م: ۵۲۹ هـ / ۱۱۳۴ م) حدیث‌دان مفید بود.

امام مفید، محدث حافظ عزالدین ابوالفتح پسر حافظ عبدالغنی مقدسی (م: ۶۱۳ هـ / ۱۲۱۶ م) حدیث‌دانی فقیه بود.^۴

پاره‌ای از مفیدان به اندازه‌ای جایگاهی بلند و والا داشتند که تنها در شهری معین به کار افاده سرگرم بودند، و به آنان مفید بغداد، مفید اصفهان، مفید نیشابور و... می‌گفتند.

این لقب تنها در میان اهل تسنن کاربرد نداشت، بلکه شیعه‌ی دوازده‌امامی

۱. علموی، المعید فی ادب المفید والمستفید، تحقیق شفیق محمد زیعور، (بیروت، دار اقرأ، طبعه ثانیه، ۱۹۸۶ م)، ص ۵۳.

۲. جلال‌الدین سیوطی، طبقات الحفاظ (بیروت، دار الکتب العلمیه ۱۴۰۳ هـ / ۱۹۸۳ م)، ص ۴۹۶.

۳. سیوطی، همان. ۴. ابن اثیر، الكامل فی التاریخ، ج ۹، ص ۲۳.

نیز آن را به کار می‌برد. به ابو عبدالله محمد بن نعمان بغدادی ابن معلّم (م: ۴۱۳ هـ / ۱۰۲۲ م) شیخ مفید لقب داده بودند. او در دولت خاندان بویه شکوه فراوانی داشت.^۱

۱۰. مجتهد

مجتهد از لقب‌های دانشمندان است که در اصل به کسی می‌گویند که احکام شرعی را از کتاب (قرآن)، سنت، اجماع و قیاس و عقل بیرون می‌کشد. اجتهاد در میان مسلمانان در نتیجه‌ی تغییرها و مسائل تازه‌ای که در کشورهای اسلامی پیش آمد، دگرگونی و گسترش یافت.

در روزگار مملوکان مصر و شام، این لقب را به دانشمندان می‌دادند، ولی نویسندگان با افزودن یای نسبت آن را مجتهدی نیز به کار برده‌اند. لقب مجتهدی در ایران چنین کاربردی را می‌رساند.^۲

در میان شیعه‌ی امامیه، اجتهاد مرحله‌ی بالایی از مرحله‌های آموزشی و از واجب‌های کفایی است. از نگاه امامیان، هنگامی که معلّم مقدمات علمی‌اش را که اجتهاد بر پایه‌ی آنها استوار است، مانند زبان عربی، منطق، فلسفه، اصول، معانی، بیان، حدیث، علم رجال و دیگر دانش‌ها، کامل کرد و به درجه‌ای رسید که توانست به استنباط احکام شرعی برسد، به او مجتهد می‌گویند. این مرحله با حضور در نشست‌های درس مجتهدان به دست می‌آید و هیچ‌گاه ایستایی ندارد، بلکه در سراسر زندگی انسان ادامه می‌یابد.^۳

۱. شمس‌الدین ذهبی، دول الاسلام، تحقیق فهیم محمد شلتوت و محمد مصطفی ابراهیم (قاهره، الهيئة المصرية العامة للكتاب، بی‌تا)، ج ۲، ص ۲۴۶.

۲. حسن الباشا، الألقاب الاسلامية، ص ۴۵۴.

۳. علاء‌الدین امیرمهدی القزوينی، الفكر التربوي عند الشيعة الامامية (قاهره، دارالثقافة للطباعة والنشر، ۱۹۸۵ م)، ص ۲۲۰.

۱۱. معلّم (آموزگار)

این لقب از همان آغاز اسلام بر سر زبان‌ها افتاد. جابر بن عبدالله از پیامبر خدا^(ص) روایت کرده است که حضرت فرمود: «همانا خداوند مرا نه دشواری آفرین برانگیخته است و نه سختگیر؛ مرا آموزگار آسانگیر برانگیخته است» (مسلم، صحیح).

واژگان همخانواده‌ی معلّم (علّم، یُعَلِّم و تعلیم) در قرآن و حدیث آمده است. معلّم به هر کاردان و کسی می‌گویند که در رشته و هنر و کار و پیشه‌ی خویش کارکننده و ماهر است، خواه در کار آموزشی یا پیشه‌وری و حرفه‌ای. ابن‌خلدون می‌گوید: «برای همین است که در هر دانش یا هنری به آموزگاران تکیه می‌شود و در آن رشته‌ها اعتبار دارند.»^۱ امروز در کشورهای عربی به استادکار و سرپرست کارگاه یا مغازه معلّم می‌گویند. به هرکسی که به کودکان می‌آموزد، معلّم می‌گویند. با این همه، به هر دانشمندی که سرگرم کار آموزشی است می‌توان معلّم گفت. از نگاه برخی از پژوهشگران، این لقب از فروترین رده‌های علمی است، زیرا بسیاری هستند که به پسران، دختران، و کودکان در مکتب‌خانه‌ها درس می‌دهند... اگر یکی از معلّمان فضل و دانشی داشته باشد، گزاره‌ها از آن چیزی نمی‌گویند تا مبادا از معلّم‌بودنش احساس زیان کند و شرمنده گردد.^۲

آدام متز (A. Mez) بر این باور است که گناه کم‌ارجی و بهای معلّم بر دوش داستان‌ها و نمایشنامه‌های طنزآلود و همراه با شوخی یونانی بار است، زیرا بازیگران و شخصیت‌های خنده‌دار و مسخره‌ی آنها از معلّمان‌اند.^۳

معلّمان دو دسته بودند. دسته‌ای که از فرهنگ و دانش خوبی برخوردار بودند و به کودکان قرآن، اعراب، خواندن، نوشتن، شعر، دستور زبان و

۱. ابن‌خلدون، المقدمة (بیروت، دارالهیلال ۱۹۸۶ م)، ص ۴۳۰.

۲. خلیل طوطح، التربية عند العرب، ص ۴۷.

۳. آدام متز، الحضارة الإسلامية فی القرن الرابع الهجری، ج ۱، ص ۳۰۷.

حساب یاد می‌دادند. اینان کم بودند. گروه دیگر که بسیار بودند، تنها خواندن قرآن و نوشتن می‌دانستند و دانش و سواد چندانی نداشتند.

با گذشت زمان، در روزگار عباسی کار مکتب‌خانه‌ها و آموزگاران آنها سر و سامان یافت. از یک‌سو، مردم به کار آموزشی فرزندانشان توجه نشان دادند و از دیگر سو، سختگیری و کوشش دولت به کار فرادهی و آموزش و پرورش و اداره‌ی کارهای همگانی، انگیزه‌ی این سر و سامان‌بخشی به شمار می‌آید.^۱

پاره‌ای از معلّمان مکتب‌خانه‌ها به درجه‌ای از فرهنگ و دانش می‌رسیدند که می‌توانستند همتایان خویش را راهنمایی کنند و حتا در قرائت‌ها و مانند آن چیزهایی به آنان پیاموزند. از سوی دیگر، معلّمان، بی‌آنکه شرم و کمرویی نشان دهند، می‌کوشیدند تا سطح سواد و آگاهی خویش را بهبود بخشند و بدین گونه پیش یکی از همگان خود می‌نشستند و از او درس می‌گرفتند.^۲

پس از آنکه جاحظ داستان‌ها و سخنانی از حماقت آموزگاران مکتب‌خانه‌ها می‌آورد، در گفته‌های پیشین خویش بازنگری می‌کند و می‌نویسد: چگونه می‌توان کسانی مانند علی بن حمزه‌ی کسائی (م: ۱۸۰ هـ / ۷۹۶ م) و محمد بن مستنیر، که به او قطرب می‌گفتند (م: ۲۰۶ هـ / ۸۲۱ م)، و مانند آنان را احمق پنداریم؟ به هیچ‌رو به اینان و به لایه‌ی پایین‌تر از آنان گفتن چنین سخنانی روا نیست. اگر پیش آموزگاران مکتب‌خانه‌ها در روستاها می‌رفتند، در هر دسته و گروهی افرادی پست و پایین هم می‌دیدند.^۳

زجاج، واژه‌دان سرشناس، آموزگار ناصرالدوله‌ی حمدانی (حکومت ۳۱۷-۳۵۶ هـ / ۹۲۹-۹۶۷ م) بود. احمد بن سهل بلخی (م: ۳۲۲ هـ / ۹۳۳ م) آموزگار کودکان بود، آن‌گاه دانش، او را به رده‌ای بالا برکشید.^۴

۱. محمد اسعد طلس، التریبة والتعليم فی الاسلام (بیروت، دار العلم للملایین، ۱۹۵۷ م)، ص ۶۹.
 ۲. محمد عبدالحمید عیسی، تاریخ التعليم فی الاندلس، ترجمة الطاهر احمد مکی (قاهره، دارالمعارف بمصر، ۱۹۸۱ م)، ص ۲۵۴.
 ۳. جاحظ، البیان والتبیین، تحقیق فوزی عطوی، (بیروت، الشركة اللبنانية للکتاب، بی‌تا)، ج ۱، صص ۱۳۷-۱۳۸.
 ۴. یاقوت، معجم الادباء (قاهره، دارالمأمون بمصر، بی‌تا)، ج ۳، ص ۶۵.

ابن سینا از رفتن خود به مکتب و آموختن قرآن و ادبیات نزد آموزگار مکتب در ده سالگی سخن می‌گوید.^۱

۱۲. رُحله

واژه‌ی رُحله یعنی آنچه به سویش کوچ می‌کنند. یکی از لقب‌های دانشمندان و حدیث‌دانان بزرگ رُحله بود، چرا که در جایگاه و پایگاهی بودند که دانشجویان برای یادگیری پیش او می‌رفتند.^۲ در پیوند به رُحله، رُحلی می‌گفتند. در برخی از لقب‌های ترکیبی از واژه‌های رُحله بهره می‌گرفتند، مانند «رُحلة الحُفَاط» که از لقب‌های حدیث‌دانان بود، و «رُحلة القاصدین» که به بخشندگی و دست و دلبازی اشارت داشت و برای دانشمندان بزرگ به کار می‌رفت. «رُحلة المحصلین» و «رُحلة الوقت» لقب دانشمندان سرشناس و برجسته‌ای بود که دانشجویان، برای دانش‌اندوزی، پیش آنان می‌رفتند.^۳ نمونه‌هایی از کاربرد این لقب:

عبدالرحمن بن فراشی شیعی امام (م: ۲۸۸ هـ / ۹۰۰ م)، حافظ روزگار خویش بود که کوچ گسترده‌ای به سوی او می‌شد.^۴

محمد بن یحیی فقیه شافعی (م: ۵۴۸ هـ / ۱۱۵۳ م) کسی بود که از شهرهای دوردست غرب و شرق مردم به سوی او کوچیدند.^۵ پیداست که دست یازیدن به رُحله یا کوچ و سفر علمی، یکی از انگیزه‌های بنیادین در والایی بخشیدن به دارنده‌ی این لقب (رُحله) بوده است، زیرا به ویژه در روزگاری که کاغذ فراوان نبود و دست یافتن به کتاب و نگاهشته دشوار بود، دانشجویان به جست‌وجوی ستون‌ها و افراد مورد اعتماد در دانش‌ها و به ویژه حدیث برمی‌خاستند.

۱. جمال‌الدین قفطی، اخبار العلماء باخبار الحکماء (بیروت، دارالآثار، بی‌تا)، ص ۱۴۳.

۲. حسن الباشا، الألقاب الاسلامیة، ص ۳۰۳. ۳. قلقشندی، صبح الاعشی، ج ۶، ص ۱۴.

۴. امیر قزوینی، الفكر التربوی عند الشیعة الامامیة، ص ۲۹۰.

۵. ابن اثیر، الكامل فی التاریخ، ج ۹، ص ۴۰.

۱۳. مؤدّب (آموزگار خصوصی و خانگی)

مؤدّب، آموزگار ویژه‌ای بود که به دانش‌آموزان در خانه‌هایشان درس می‌داد. مایه‌ها و موضوع‌هایی که مؤدّب درس می‌داد همان چیزی بود که دانش‌آموز یا دانشجو در مکتب می‌آموخت، ولی در کنار آن به تربیت دانش‌آموز و آموزش او برابر روش‌های رفتاری خوب و استوار و ویژگی‌های انسان کامل، می‌پرداخت. کار مؤدّب محدود نبود، بلکه در عمل، همگی سیماهای آموزش و پرورش را، که در تاریخ اسلام شناخته شده است، دربر می‌گرفت.^۱

ابن سینا دینداری، خردمندی، بینش‌مندی به تربیت اخلاقی، آشنایی به منش و شیوه‌ی همنشینی، دانستن آداب خوردن و آشامیدن و نشست و برخاست و سخن گفتن را از ویژگی‌های مؤدّب برمی‌شمارد.^۲

دسته‌ای از مؤدّبان بزرگ بودند که با برخوردارگی از آگاهی سرشار در فرهنگ عربی/اسلامی، در کنار ژرفنگری در گونه‌گون شاخه‌های دانش و ادب و آشنایی به روش و منش مردمان گذشته و سنت‌ها و آیین‌های پادشاهان پیشین و سخنان حکیمان و فرزندان و فیلسوفان گذشته به تربیت و آموزش فرزندان خلیفگان و ولیعهدان و شاهزادگان و امیران می‌پرداختند.^۳

پیدا است که میان کارآموزگار و کارمؤدّب چندان جدایی کاملی وجود نداشت. آموزگار امام محمدباقر، پسر امام زین‌العابدین^(ع) و مؤدّب امام علی بن محمد پسر امام جواد، بر آنان درود، هر دو در مکتب به کودکان درس می‌دادند. جاحظ یک بار از ابوسعید مؤدّب یاد می‌کند و در جای دیگر از ابوسعید دیگری که آموزگار بود سخن می‌گوید. با این همه، جاحظ از عبدالصمد بن اعلی، یک بار به نام مؤدّب و یک بار معلّم (آموزگار) یاد

۱. عبداللطیف الطیّاوی، تاریخ العرب والاسلام (بیروت، دار الاندلس، بی‌تا)، ص ۴۲.

۲. ابن سینا، السياسة، مجله‌ی المشرق، ص ۱۰۷۴.

۳. محمد اسعد طلس، التربية والتعليم فی الاسلام، ص ۶۹.

می‌کند. گفتنی است که واژه‌ی معلّم، همچون نام اصطلاحی برای آموزگاران دبستان‌ها بیشتر رایج بود تا نام‌های دیگر. جدایی اصلی میان معلّم و مؤدّب در آن بود که معلّم کسی بود کارکشته و کاردان در آموزش مکتب‌خانه‌ها، ولی مؤدّب گاهی در آموزش کودکان دبستانی و مکتبی با معلّم همکاری می‌کرد. مؤدّب پیشتر همان آموزگار خصوصی فرزندان خاصی بود و اگرچه از بایسته‌های کار او نبود، ولی به جانشینی از دیگری به این کار می‌پرداخت.^۱

کسائی، ادیب و دستوردان، سرشناس (م: ۱۸۰ هـ / ۷۹۶ م)، آموزگار شخصی (مؤدّب) امین و مأمون (خلیفگان عباسی) بود. ابوعبدالله حسین بن بدر بن هلال، مؤدّب خلیفه طائع بود که با او به اهواز رفت. ابوعبدالله درستکار و خوش‌کار بود در پایان سال ۳۶۶ هـ / ۹۷۶ م بدرود جهان گفت.^۲

زندگی علی بن منصور بن طالب حلبی ملقب به دوخله (م: سده‌ی پنجم هجری) از راه درس در مصر و شام می‌گذشت. گویند او مؤدّب ابوالقاسم مغربی بود که به وزارت بغداد رسید.^۳

۱۴. مربّی

اصطلاح مربّی اگرچه امروز کاربرد گسترده‌ای در دانشگاه‌ها و کانون‌های آموزشی پیدا کرده است، ولی در روزگاران گذشته بسیار کم به کار می‌رفت. در زندگی‌نامه‌ی یکی از دانشمندان آمده است که «او حزب یا جزء (قرآن) را پیش شیخ مربّی خوانده است».^۴

عفیف‌الدین ابوبکر ایجی (م: ۸۵۸ هـ / ۱۴۵۴ م)، همان پسر امام علامه‌ی مربّی قطب‌الدین ایجی شیرازی شافعی است.^۵

۱. عبدالله فیاض، تاریخ التریبة الامامية، ص ۱۰۸.

۲. خطیب بغدادی، تاریخ بغداد (بیروت، دار الکتب العربیة، بی‌تا)، ج ۸، ص ۶.

۳. یاقوت حموی، معجم الادباء، ج ۱۵، صص ۸۳-۸۴.

۴. محمود قمبر، دراسات تراثیة فی التریبة الاسلامیة، ص ۱۱۸.

۵. جلال‌الدین سیوطی، نظم العفیان فی اعیان الأعیان، تحقیق فیلیپ حتّی، (نیویورک، المطبعة السوریة الامریکیة، ۱۹۲۷ م)، صص ۱۶۲-۱۶۳.

چنین پیداست که قلقشندی لقب مرّبی را همچون یکی از لقب‌های صوفیان به کار می‌برد، یعنی کسی که مریدان و شاگردان تربیت می‌کند و راه و روش رسیدن به خدای بزرگ را به آنان می‌شناساند.^۱ برای همین است که کاربرد واژه‌ی مرّبی بیشتر در دایره‌ی تصوّف دیده می‌شود. فعل یُرّبی و مصدر آن تربیت از همین خانواده است. درباره‌ی یکی از مرّبیان صوفیه می‌خوانیم که در تربیت مریدان، نیرو و توانی داشت. در شیعه نیز کاربرد واژه‌ی تربیت را بارها می‌بینیم. عبارت تربیت مؤمنان بارها به چشم ما می‌خورد.^۲

واژه‌ی تربیت (پرورش) دارای ارزش‌های عقیدتی و اخلاقی است که واژه‌ی تعلیم (آموزش) بار معنایی آن را ندارد. ولی این واژه در چارچوب معنای اصطلاحی همگانی، پیش برخی از مردم کاربرد یافته است و در قرآن نیز فعل آن آمده است (سوره‌ی شعراء/ ۱۸ و اسراء/ ۲۴).

۱۵. مُملی (نویساننده)

به استادی که محدّث یا واژه‌دان است یا در رشته‌ی دیگری تدریس می‌کند و درسش را به دانشجویان می‌نویساند، به گونه‌ای که نشست‌های ویژه‌ای برای نویساندن و حدیث گفتن برپا می‌کند، مُملی (املاکننده، نویساننده) می‌گویند. سمعانی مروزی (م: ۵۶۲ هـ / ۱۱۶۶ م) کتابش را ادب المُمّلی والمُستملی نام نهاده است.

لقب ترکیبی «مرّبی العُلماء» در روزگار مملوکان عصر در کتیبه‌ای بر سردر مدرسه‌ی امیر صرغتمش به تاریخ ۷۵۷ هـ به او داده‌اند. این لقب نشانگر

۱. قلقشندی، مختارات من کتاب صبح الاعشی، السفر الثالث، ص ۴۷.

۲. محمود قمبر، پیشین، ص ۱۸. برخی از پژوهشگران واژه‌ی تربیت را برای آموزش و پرورش انسان‌ها نارسا و نادرست می‌دانند و برآنند که بایستی از واژگان همخانواده‌ی ادب (مؤدّب) بهره گرفت. برای آگاهی بیشتر بنگرید به سیدمحمد نقیب العطّاس، آموزش و پرورش در اسلام، طرحی برای فلسفه‌ی اسلامی آموزش و پرورش، ترجمه‌ی نگارنده در کتاب شیوایی و شیدایی؛ برگی از فرهنگ و تمدن ایرانی-اسلامی، (تهران، شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۶)، صص ۴۹-۱۰۱.

فضیلتی از فضیلت‌هایی بود که برای دلگرمی به دانشمندان تسنن می‌دادند.^۱

۱۶. مفتی (فتوادهنده)

کسی که فتوا می‌دهد (مفتی) در حقیقت خود استاد و آموزگار است، زیرا هرآنچه را نمی‌دانند از او می‌پرسند و او یاد می‌دهد. درباره‌ی راه و روش و آیین فتوا دادن و فتوا گرفتن رساله‌ها و کتاب‌هایی نوشته شده است. با بررسی تعریف‌هایی که از مجتهد و مفتی کرده‌اند، می‌توان گفت که هیچ‌گونه جدایی میان این دو نیست. به گفته‌ی ابن‌همام، مفتی همان مجتهد، یعنی فقیه است. از نگاه دانشمندان اصول، به گفته‌ی محلاوی، مفتی همان مجتهد مطلق است. ابن‌صلاح شهرزوری (م: ۶۴۳ هـ / ۱۲۴۵ م)، نویسنده‌ی ادب المفتی والمستفتی، بر آن است که میان مفتی و مجتهد هیچ فرقی نیست.^۲ سبکی درباره‌ی مفتی و شرایط آن نکته‌هایی نوشته است و برپاره‌ای از کسانی که برای خوشایند فرمانروایان و بزرگان فتواهای نادرست و ناشرعی می‌دهند، خرده می‌گیرد و از آنان به سرزنش و نکوهش برمی‌خیزد. برای نمونه، او به شعر یکی از شاعران کم‌خرد اشاره می‌کند که فتوای شافعی، ابوحنیفه، مالک و ابن‌حنبل را درباره‌ی روا دانستن باده‌نوشی و قماربازی و دیگر کارهای زشت و حرام، تحریف و سپس بازگو می‌کند. آن‌گاه، سبکی با اشاره به اصل شعر ابونواس اهوازی (م: ۱۹۸ هـ / ۸۱۴ م)، پرده از گفتار نادرست آن شاعر برمی‌دارد.^۳

لقب ترکیبی «مفتی شرق» را در متنی از نمازگزار بر مردگان در ترکستان به

۱. حسن الباشا، الألقاب الإسلامية، ص ۴۶۸.

۲. ابن‌صلاح شهرزوری، ادب المفتی والمستفتی، دراسة وتحقیق الدكتور موفق بن عبدالله بن عبدالقادر، (بیروت، مکتبة العلوم والحکم - عالم الكتاب، الطبعة الاولى، ۱۴۰۷ هـ / ۱۹۸۶ م)، ص ۲۷.

۳. تاج‌الدین سبکی، معید النعم و مبیّد النقم، صص ۸۴-۸۵.

تاریخ سؤال ۶۰۸ هـ به امام محمود بن محمد بن عبد، لقب‌یافته به حُسام‌الدین حجّاج دوم، و «مفتی غرب» را به امام محمد غزالی در نگاره‌ای مسین آمیخته به نقره از عراق در حدود سال ۵۰۵ هـ (سال مرگ غزالی) به چشم می‌بینیم.^۱

گفتنی است که لقب‌ها و عنوان‌های گوناگون دیگری هم برای دانشمندان گفته آمده است، مانند علامه، فاضل، خطیب، فریدی، مَقری، محدّث، واعظ، حجّت، حَبْر، رِئانی، زاهد، سالک، صالح، عابد. محقّق، مدقّق، عارف، قطب، غوث، عامل، داعی، داعی‌الدعات، ناسک و خاشع.^۲ همان‌گونه که برای استادان نام‌ها و لقب‌های گوناگونی بوده است، دانشجویان و شاگردان نیز نام‌های گوناگونی داشته‌اند. اینک، به آن لقب‌ها اشاره می‌کنیم:

۱. متعلّم (شاگرد، دانش‌آموز، دانشجو)

واژه‌ی متعلّم (شاگرد، دانش‌آموز، دانشجو) به اندازه‌ای گسترده است که کوچک و بزرگ را دربر می‌گیرد. کسی که به مکتب و دبستان می‌رود تا کسی که برای دانشجویی به دبیرستان و دانشگاه و حوزه‌های علمی و نشست‌های درس استادان پا می‌گذارد، زیر چتر باز این واژه جا می‌گیرد.

بر روی هم، به هر انسانی که به دانش‌اندوزی و تداوم در اندوختن دانش و آگاهی گرایش دارد، متعلّم می‌گویند.^۳

پیشین‌ترین کاربرد واژه‌ی متعلّم در فرهنگ اسلامی به این حدیث زبان‌زد پیامبر خدا (ص) برمی‌گردد که فرمود: النَّاسُ إِثْنَانِ: عَالِمٌ وَ مُتَعَلِّمٌ وَ مَا بَيْنَهُمَا هِمَجٌ رِعَاعٌ ← مردم دو دسته‌اند: دانشمند و دانش‌آموز، کسی که میان این دوست (نه این است و نه آن) بیخودند و هرز.

۱. حسن الباشا، الألقاب الإسلامية، صص ۴۸۱-۴۸۲.

۲. یحیی حسن مراد، آداب العالم والمتعلّم، ص ۲۲.

۳. محمد عطیة الإبراشی، التریبة الإسلامية و فلاسفتها، ص ۳۸.

۲. تلمیذ (شاگرد)

تلمیذ واژه‌ای است سریانی و به کسی می‌گویند که پیوسته می‌آموزد. در زبان عبری و آرامی، تلمیذ به معنای دانشجو یا کسی است که درس می‌خواند.^۱ سپس این واژه در زبان تازی به معنای دانش‌آموز یا کسی که رشته و پیشه‌ای یاد می‌گیرد، رواج و کاربرد یافته است.

۳. طالب (دانشجو)

در کتاب‌ها و نگاشته‌ها، این واژه بیشتر آمده و به کار رفته است که خود نشانگر نشر و رواج آن است. کسی که جویای دانش و سرگرم آن است طالب نام می‌گیرد. خواه با کار و کوشش خود، یا به دست استاد، یا آموزگاری که به او یاد می‌دهد. همیشه این واژه به چهره‌ی اضافه (طالبُ العلم) به کار می‌رود و گاهی هم مُضاف‌الیه آن (علم) می‌افتد و تنها مُضاف (طالب) می‌آید.

پیشین‌ترین کاربرد این واژه در حدیثی از پیامبر خدا (ص) آمده است که فرمود: «مَنْهُومانِ لَا يَشْبَعَانِ: طالبُ علمٍ و طالبُ مالٍ ← دو گرسنه و شیفته سیر نمی‌شوند: گرسنه و شیفته‌ی دانش و شیفته و گرسنه‌ی مال.»^۲ در ایران، این واژه را در قالب جمع (طلبه) برای مفرد به کار می‌برند و می‌گویند: فلانی طلبه‌ی خوبی است، یا با فلانی بحث طلبگی داشتم.

۴. دارس

واژه‌ی دارس (پژوهنده) از واژگان همتای دانشجو (طالب العلم) است که کمتر به کار می‌رود. نووی کتابش را ادب الدارس والمدارس نام نهاده است.

۱. حسن عبدالعال، التریبة الاسلامیة فی القرن الرابع الهجری (قاهره، دار الفکر العربی، الطبعة الاولى، ۱۹۷۸ م)، ص ۱۱۲.

۲. این حدیث را ضعیف دانسته‌اند که ابن عدی در الکامل آن را آورده است.

۵. متفقه (فقه‌آموز)

این لقب را کمتر برای دانشجو به کار می‌برده‌اند و بیشتر به گونه‌ای ویژه به دانشجوی دانش فقه متفقه یا فقه‌آموز می‌گفته‌اند. در کاربرد خطیب بغدادی، که نام کتابش را الفقیه و المتفقه نامیده است، این سخن هویدا است. خطیب در این کتاب از روش و منش و آیین استاد و دانشجوی فقه گفت‌وگو می‌کند.

۶. مُستملی

نقش مُستملی مانند نقش مُعید (دستیار) است، زیرا پلی است میان نویساننده (مُملی، املاءکننده، استاد) و کسی که درس را در نشست درس (حلقه، کلاس) می‌نویسد (دانشجو). مستملی سخنان استاد را برای کسانی که یادداشت برمی‌دارند بازگو می‌کند، زیرا فرض بر آن است که انبوهی دانشجویان در نشست درس این نیاز را پیش می‌آورد. مستملی در این راستا می‌تواند به بررسی پاره‌ای از دشواری‌ها و دیگر کارها مانند تصحیح و مراجعه و توضیح واژگان یا ترکیب‌ها و اصطلاح‌های پیچیده پردازد.^۱

املاء سومین روش انتقال دانش از راه نویساندن بود. دانشمندان مسلمان این روش را از بهترین و اطمینان‌بخش‌ترین راه و روش‌های انتقال دانسته‌اند.^۲

۷. مرید

مرید نامی است که صوفیان به شاگرد یا تازه‌کاری که در آغاز راه تصوّف است، می‌دادند. جرجانی (م: ۸۱۶ هـ / ۱۴۱۳ م) از مرید تعریف دیگری دارد:

۱. سمعانی، ادب الاملاء والاستملاء، تحقیق محمد زیعور، (بیروت، دار اقرأ، الطبعة الثانية، ۱۹۸۶ م)، ص ۳۴.

۲. برای آگاهی بیشتر بنگرید به منیرالدین احمد، نهاد آموزش اسلامی، پایگاه اجتماعی دانشمندان مسلمان در پرتو تاریخ بغداد، پاریسی کرده‌ی محمدحسین ساکت، (تهران، نشر نگاه معاصر، ۱۳۸۴)، صص ۱۴۸-۱۵۲.

کسی که تهی از اراده و خواسته است.^۱ از مهم‌ترین صفت‌هایی که باید شاگرد و مرید صوفی از آن سرشار باشد این است که از خواست و اختیار و اراده‌ی خویش تهی گردد. جز با پیروی کامل و بی‌چون و چرا از شیخ، رستگاری و کامیابی به دست نمی‌آید. قشیری (م: ۴۶۵ / هـ ۱۰۷۲ م) می‌گوید: باید همگام و هماهنگ با شیخ (پیر و مراد) باشی با دل و اندام‌ها و نه خُرده‌ای بگیری و نه هیچ‌گاه با آنچه می‌گوید ناسازگاری نشان دهی و نه با زبان یا دل بر او اعتراض کنی.^۲

۸. مستفید

مستفید کسی است که خواهان بهره‌گیری است. این واژه بسیار کم به کار می‌رود. ابن کثیر در زندگی‌نامه‌ی ابوعماد بن حلیبی (م: ۶۴۶ / هـ ۱۲۴۶ م) می‌نویسد: او به سال ۶۱۷ / هـ ۲۲۲۰ م به دمشق آمد و در آنجا به عنوان مدرّس مذهب مالکی و شیخ (استاد) اقامت گزید و شاگردان (مستفیدین) در دو دانش قرائت‌ها و زبان عربی پیش او درس می‌خواندند.^۳

کتاب‌های فراوانی نگاشته آمد که لقب مستفید بر خود داشت. برای نمونه، سعید بن محمد فرغانی (م: ۶۹۶ / هـ ۱۲۹۶ م) سراج المستفید و غنیة المفید را نوشت و علموی در ادب المفید و المستفید واژه‌ی مستفید را به معنای فتواپرسنده و دانشجو به کار برده است. علموی تنها کسی است که مستفید را به معنای مستفتی (فتواپرسنده یا فتواگیرنده) به کار برده است.^۴

۹. متأدّب (ادب‌جو)

واژه‌ی متأدّب (ادب‌جو) همتای طالب یا متعلّم (دانشجو، دانش‌آموز) به

۱. شریف جرجانی، التعریفات (قاهره، دار الریان للتراث، بی‌تا)، ص ۲۶۸.

۲. قشیری، الرسالة القشیریة (بیروت، دارالکتاب العربی، بی‌تا)، ص ۱۸۲.

۳. ابن کثیر، البدایة والنهایة، ج ۱۳، ص ۱۶۷.

۴. یحیی حسن علی مراد، آداب العالم والمتعلّم عند المفکرین المسلمین، صص ۲۲-۲۳.

کار می‌رفته است و در عرف پاره‌ای از نظام‌های آموزشی، بیشتر نشانگر دانشجویی است که از بیرون مدرسه به آنجا می‌آید، ولی خوابگاه ندارد و تنها در آنجا از استاد درس می‌گیرد.^۱

محمدحسین ساکت

تهران، اردیبهشت ۱۳۸۷

---

۱. طاش کپری‌زاده، الشقائق النعمانية (بیروت، دارالکتاب العربی، ۱۹۷۵ م)، صص ۷۵-۵۷.

کتابنامه

۱. در اینجا تنها کتاب‌هایی که در پانوشت‌ها آمده است گنجانده خواهد شد. دیگر کتاب‌ها و نوشته‌هایی که غیر مستقیم این رساله را در نگارش یاری داده است در فهرست زیرین نخواهد آمد.
۲. کتاب‌ها و آنچه در پژوهش و نگارش مورد مراجعه بوده است برابر حروف الفبایی نام نویسندگان آنها سامان یافته است و پیشوندهای ابو؛ ابن؛ و ال را نادیده گرفته‌ایم.

۱. دست‌نوشته‌ها و نسخه‌های عکسی

۱. تمیم (الامیر تمیم)، دیوان امیر تمیم دست‌نویس در دست دکتر کامل حسین
۲. جاحظ، رسالة المعلمین دست‌نویس در موزه‌ی بریتانیا (بریتیش میوزیوم) به شماره‌ی ثبت ۳۱۳۸؛ و مدرسه‌ی حجیات در موصل (عراق)
۳. جعفر بن منصور، الفترات و القرانات نسخه‌ی عکسی از آن دکتر کامل حسین
۴. ابن جوزی (سبط)، مرآة الزمان دست‌نویس دارالکتب المصرية، ۵۵۱ تاریخ
۵. ابوالحاج، الألف بالالأبناء دست‌نویس در کتابخانه‌ی بایزید استامبول، ۵۳۳۶
۶. ابن حجر، رفع الإصر عن قضاة مصر دست‌نویس در دارالکتب المصرية، ۱۰۵ تاریخ
۷. ابن حجر، معجم ابن حجر دست‌نویس دارالکتب المصرية، ۲۵ جنگ‌های م

۸. ابن حجر، أنباء الغمر فی انباء العمر
 ۹. ابن حجر، تأویل التأسیس
 ۱۰. ابن حنزابه، مجالس ابی مسلم
 ۱۱. ابن زولاق، اخبار سیویه المصری
 ۱۲. سبط بن عجمی، کنوز الذهب فی تاریخ حلب
 ۱۳. سلفی، اصول سماعات ابی الحسن
 ۱۴. سلیمان بن احمد، ارشاد البشر
 ۱۵. سیوطی، نزهة الجلساء فی اخبار النساء
 ۱۶. ابن شدّاد (محمد بن علی)، الأعلاق الخطیرة
 ۱۷. صابی، رسوم دار الخلافه
 ۱۸. صفدی، التذکره الصلاحیه
 ۱۹. تاش کُپری زاده، رساله فی علم الأدب
 ۲۰. ابن ظافر، تاریخ الدول المنقطعه
 ۲۱. ابن عبدالبرّ، ادب المجالسه
 ۲۲. علی بن حنظله، عقائد الأسماعیلیه
 ۲۳. عماره الیمنی، النکت العصریه
 ۲۴. ابن عنبة، عمده الطالب فی انساب آل ابی طالب
 ۲۵. عینی، عقد الجمان
 ۲۶. قابسی، الفضله
 ۲۷. ابن قاضی شهبه، مناقب الشافعی و اصحابه
 ۲۸. قمی، اعتماد الصدوق
 ۲۹. کرمانی، الرساله الوضیة
 ۳۰. کلینی، اصول الکافی
 ۳۱. مؤید فی الدین، المجالس المؤیدیه
- دست نویس در دار الکتب المصریه، ۲۴۷۶ تاریخ
 دست نویس در دار الکتب المصریه، ۴۴۶ تاریخ
 دست نویس در دار الکتب المصریه، ۷۷ ادبیات
 دست نویس در کتابخانه ی تیمور، دار التّب المصریه، ۱۴۶۱
 دست نویس از آنو دکتر سامی الدهان
 دست نویس در کتابخانه ی استاد آربری
 دست نویس در کتابخانه ی آل کاشف الغطاء، نجف
 دست نویس در کتابخانه ی ظاهریه ی دمشق، ۴۵۸۶
 دست نویس در لاهه، شماره ی ۱۴۶۶
 دست نویس در موزه ی عراق، شماره ی ۱۵
 دست نویس از آنو استاد آربری
 دست نویس در موزه ی عراق، شماره ی ۷۲۱
 دست نویس در موزه ی بریتانیا، ۳۶۸۵
 دست نویس در دار الکتب المصریه، ۱۲۳ مجموعه های م
 دست نویس از آنو استاد عبّاس العزّاوی، بغداد
 نسخه ی عکسی در دار الکتب المصریه، ۸۰۴۸ م
 دست نویس در کتابخانه ی اوقاف بغداد، شماره ی ۲۸۰۸ م
 دست نویس در دار الکتب المصریه، ۲۸۰۳ الف
 دست نویس نشر یافته به دست دکتر احمد فؤاد اهوانی
 دست نویس در کتابخانه ی ظاهریه ی دمشق، ۵۷ تاریخ
 دست نویس در کتابخانه ی آل کاشف الغطاء، نجف
 دست نویس از آنو دکتر کامل حسین
 دست نویس در دار الکتب المصریه، شماره ی ۱، پنندهای شیعه
 دست نویس از آنو دکتر کامل حسین

۳۲. موسوی، منتهی المراد دست‌نویس در دار الکتب المصریة، ۵۳۴۴ تاریخ
۳۳. نعمان بن محمد (داعیِ داعیان)، نسخه‌ی عکسی در دارالکتب المصریة، ۱۹۶۶۵ ب دعائم الإسلام
۳۴. نعمان بن محمد (داعیِ داعیان)، نسخه‌ی عکسی در کتابخانه‌ی دانشگاه الأزهر تأویل دعائم الإسلام
۳۵. نعمان بن محمد (داعیِ داعیان)، دست‌نویس در دار الکتب المصریة، ۲۴۳۴۶ ب اساس التأویل الباطل
۳۶. نعمان بن محمد (داعیِ داعیان)، دست‌نویس در دار الکتب المصریة، ۱۱۵۴۸۲ المناقب والمثالب
۳۷. نعمان بن محمد (داعیِ داعیان)، نسخه‌ی عکسی کتابخانه‌ی دانشگاه قاهره المجالس والمسایرات
۳۸. ابن‌واصل، مُفْرَجُ الْکُرُوبِ فِی دست‌نویس در دانشگاه کمبریج، به شماره‌ی L-61-6 أخبار بنی‌ایوب
۳۹. ولید بن بکر، الوجازة فی صحة القول باحکام الاجازة دست‌نویس از آن استاد عباس العزّاوی، بغداد
۴۰. نویسنده‌ی ناشناس، منهاج المتعلم، کتابخانه‌ی عثمانیة‌ی حلب
۴۱. نویسنده‌ی ناشناس؟، نصیحة الی دست‌نویس در کتابخانه‌ی استامبول، شماره‌ی ۶۳۷۷ الف هارون الرشید
۴۲. نویسنده‌ی ناشناس؟، فی اللبس دست‌نویس در کتابخانه‌ی اسعد افندی، استامبول، جُنْگ ۶۹۶

۲. کتاب‌های چاپ‌شده به زبان تازی

۴۳. ابن ابی‌اصیبة، عیون الأنباء ناشر: E. D. August Muller 1884
۴۴. ابن‌اثیر، الكامل فی التاریخ چاپ لیدن (هلند) ۱۸۵۱ م
۴۵. دکتر احمد امین، فجر الإسلام قاهره ۱۹۳۲ م
۴۶. دکتر احمد امین، ضحی‌ الإسلام چاپ اوّل
۴۷. دکتر احمد امین، طهر الإسلام حیدرآباد ۱۳۱۶ هـ
۴۸. دکتر احمد فزاد ال‌اهوانی، التعلیم عند القابسی چاپ اوّل
۴۹. احمد بن یحیی‌ المرتضی، المنیة والامل قاهره ۱۲۹۴ هـ
۵۰. اسعد طلّس، ذیل ثمار المقاصد قاهره ۱۲۹۴ هـ
۵۱. ابن‌الانباری، طبقات الأدباء لیدن ۱۸۶۲ م
۵۲. بُخاری، صحیح البخاری

٥٣. ابن بشکوال، الصلة مادريد ١٨٨٢ م
٥٤. ابن بطوطه، تحفة النظار باريس ١٨٥٣ م
٥٥. بلاذری، فتوح البلدان قاهره ١٣٥٠ هـ
٥٦. بهاء الدين عاملى، كشكول قاهره ١٣٠٥ هـ
٥٧. بيهقى، المحاسن والمساوى لايزيك ١٣٢٠ هـ
٥٨. ابن تعزى بردى، النجوم الزاهرة قاهره ١٩٣٨ م
٥٩. ثعالبى، يتيمة الدهر دمشق ١٣٠٥ هـ
٦٠. جاحظ، الحيوان ويراست استاد عبدالسلام هارون ١٩٣٨
٦١. جاحظ، البيان والتبيين قاهره ١٣٣٢ هـ
٦٢. جاحظ، التاج فى اخلاق الملوك قاهره ١٩١٤ م
٦٣. جاحظ، رسائل الجاحظ ناشر: سندوى
٦٤. ابن جبير، الرحلة ليدن ١٩٠٧ م
٦٥. ابن جماعة، تذكرة السامع والمتكلم فى ادب العالم حيدرآباد ١٣٥٣ هـ
والمتملم
٦٦. جهشيارى، كتاب الوزراء والكتاب قاهره ١٩٣٨ هـ
٦٧. جرجى زيدان، تاريخ التمدن الاسلامى قاهره ١٩٠٢ م
٦٨. ابن جوزى (عبدالرحمن)، المنتظم حيدرآباد ١٣٥٩ هـ
٦٩. ابن جوزى (عبدالرحمن)، أخبار الحمقى والمغفلين دمشق ١٣٤٨ هـ
٧٠. ابن جوزى (عبدالرحمن)، مناقب بغداد بغداد ١٣٤٢ هـ
٧١. ابن جوزى (عبدالرحمن)، صيد الخاطر قاهره ١٩٢٧ م
٧٢. ابن الحاج (عبدرى)، المدخل قاهره ١٩٢٩ م
٧٣. حاجى خليفه، كشف الظنون لايزيك ١٨٢٥ م
٧٤. ابن حجر، الاصابة فى تميز الصحابة كلكته ١٨٧٣ م
٧٥. ابن حجر، الدرر الكامنة حيدرآباد ١٣٤٩ هـ
٧٦. ابن حجهى حموى، ثمرات الاوراق (در حاشيهى قاهره ١٣٠٨ هـ
المستطرف)
٧٧. حريرى، المقامات قاهره ١٢٦٦ هـ
٧٨. دكتور حسن ابراهيم، الفاطميون فى مصر قاهره ١٩٣٢ هـ
٧٩. دكتور حسن ابراهيم، تاريخ الإسلام السياسى قاهره ١٩٤٠ هـ
٨٠. حسين اصفهانى، محاضرات الأدباء قاهره ١٢٨٧ هـ
٨١. ابن حنبل، المسند قاهره ١٣١٣ هـ
٨٢. ابن حوقل، كتاب صورة الارض ليدن ١٩٣٨ م

۸۳. ابوحيان توحيدى، الإمتاع والمؤانسة
 ۸۴. ابوحيان توحيدى، الصداقة والصدیق
 ۸۵. ابوحيان توحيدى، المقابسات
 ۸۶. خطیب بغدادى، تاريخ بغداد
 ۸۷. خطیب بغدادى، تقييد العلم
 ۸۸. ابن خلدون، المقدمة
 ۸۹. ابن خلدون، العبر
 ۹۰. ابن خلکان، وفيات الأعيان
 ۹۱. خليل طوطح، التربية عند العرب
 ۹۲. خياط معتزلى، الانتصار و الرد على
 ۹۳. ابن دقماق، الانتصار
 ۹۴. ذهبى، تاريخ الإسلام
 ۹۵. زرقانى، شرح المواهب اللدنية
 ۹۶. زركشى، تاريخ الدولتين
 ۹۷. زرنوجى، تعليم المتعلم
 ۹۸. زكريا انصارى، اللؤلؤ النظيم فى روم التعليم
 ۹۹. دكتور زكى مبارك، النشر الفنى
 ۱۰۰. زين الدين عاملى، منية المرید فى ادب المُفيد
 والمُستفيد
 ۱۰۱. ابن ساعى، الجامع المختصر
 ۱۰۲. سبكى، طبقات الشافعية الكبرى
 ۱۰۳. سبكى، مُعيد النعم و مُبيد النقم
 ۱۰۴. ابن سحنون، آداب المعلمين
 ۱۰۵. سخاوى، الضوء اللامع
 ۱۰۶. سمعانى، كتاب الانساب
 ۱۰۷. ابن سيده، المخصص
 ۱۰۸. ابن سينا، القانون
 ۱۰۹. سيوطى، حُسن المحاضرة
 ۱۱۰. سيوطى، تاريخ الخلفاء
 ۱۱۱. سيوطى، بغية الوعاة
 ۱۱۲. سيوطى، تبييض الصحيفة فى مناقب ابن حنيفة
- قاهره ۱۹۳۹ هـ
 چاپ قاهره
 قاهره ۱۹۲۹ هـ
 قاهره ۱۳۴۹ هـ
 دمشق ۱۹۴۹ هـ
 ناشر: عبدالرحمن محمد، بى تاريخ
 قاهره ۱۲۸۴ هـ
 قاهره ۱۲۷۵ هـ
 چاپ نخست
 چاپ دار الكتب ابن الرواندى الملحد
 المصريه ۱۹۲۵ هـ
 قاهره ۱۳۰۹ هـ
 حيدرآباد ۱۳۳۷ هـ
 قاهره، بى تاريخ
 تونس ۱۲۸۹ هـ
 استامبول ۱۲۹۲ هـ
 قاهره ۱۳۱۹ هـ
 قاهره ۱۹۳۴ م
 قاهره ۱۹۴۶ م
 بغداد ۱۹۳۴ م
 قاهره ۱۳۲۴ هـ
 ليدن ۱۹۰۸ م
 تونس ۱۳۴۸ هـ
 قاهره ۱۳۴۸ هـ
 چاپ اوقاف گيب
 قاهره ۱۳۱۶ هـ
 رُم ۱۵۹۳ هـ
 قاهره ۱۳۲۱ م
 دمشق ۱۳۵۱ هـ
 قاهره ۱۳۲۶ هـ
 حيدرآباد، ۱۳۳۴ هـ

۱۱۳. سیوطی، الإیتقان فی علوم القرآن قاهره ۱۲۷۸ هـ
۱۱۴. ابوشامة، الروضتين قاهره ۱۲۷۸ هـ
۱۱۵. ابن شحنة، الدر المتخبط فی تاریخ حلب بیروت ۱۳۰۹ هـ
۱۱۶. ابن شدّاد (بهاء الدین)، المحاسن السلطانية قاهره ۱۳۱۷ هـ
۱۱۷. شهاب الدین بن احمد، المستطرف فی کلّ فنّ قاهره ۱۳۰۸ هـ
مستطرف
۱۱۸. شهرستانی، الملل والنحل لایزیک ۱۹۱۳ م
چاپ قاهره
۱۱۹. شهید، المنیة فی آداب العلم قاهره ۱۹۴۶ م
۱۲۰. شیزری، نهاية الرتبة بیروت ۱۹۴۹ هـ
۱۲۱. دکتر صلاح الدین منجد، خطط دمشق حیدزآباد ۱۳۲۹ هـ
۱۲۲. تاش کُبری زاده، مفتاح السعادة لیدن ۱۸۸۱ م
۱۲۳. طبری، تاریخ الأمم والملوک قاهره ۱۹۲۳ هـ
۱۲۴. ابن طقطقای، الفخری فی الآداب السلطانية والأمم الاسلامیة
۱۲۵. ابن طولون صالحی، القلائد الجوهریة دمشق ۱۹۴۹ هـ
۱۲۶. ابوالطیب محمد، الموشی لیدن ۱۳۰۲ هـ
۱۲۷. ابن ظافر، بدائع البدائة قاهره ۱۲۶۸ هـ
۱۲۸. عباس عزّاوی، العراق بین احتلالین بغداد، بی تاریخ
۱۲۹. ابن عبدالبرّ، جامع بیان العلم قاهره ۱۹۳۷ م
۱۳۰. ابن عبدالحق بغدادی، مراصد الاطلاع چاپ بغداد
۱۳۱. ابن عبدالحکم، سیرة عمر بن عبدالعزیز قاهره ۱۹۲۷ م
۱۳۲. ابن عبدربه، العقد الفرید قاهره ۱۹۱۳ م
۱۳۳. عبدالرزاق حصان، الحسبة بغداد ۱۹۴۶ م
۱۳۴. عبداللطیف بغدادی، الافادة والاعتبار ناشر: faulder
۱۳۵. عبدالله بن بشر، حق الیقین صیدا ۱۳۵۳ هـ
۱۳۶. عبدالله عقیفی، المرأة العربیة قاهره ۱۹۳۵ م
۱۳۷. ابن عبدون، رسالة ابن عبدون نشریافته در مجله‌ی آسیایی ۱۹۳۴
۱۳۸. ابن العُبری، تاریخ مختصر الدول The Journal Asiatique
۱۳۹. ابن عربی، احکام القرآن بیروت ۱۸۹۰ م
۱۴۰. ابن عساکر، تاریخ دمشق چاپ قاهره
۱۴۱. ابن عماد، شذرات الذهب دمشق ۱۳۲۴ هـ
- قاهره ۱۳۵۰ هـ

۱۴۲. عمادالدین اصفهانی، تاریخ آل سلجوق
 ۱۴۳. غزالی، احیاء علوم الدین
 ۱۴۴. غزالی، الرسائل العشرة
 ۱۴۵. غزالی، الجام العوام
 ۱۴۶. الغزى، نهر الذهب فى تاريخ حلب
 ۱۴۷. ابن فقيه، كتاب البلدان
 ۱۴۸. ابوالفداء، البداية والنهاية
 ۱۴۹. ابوالفرج اصفهانی، الأغاني
 ۱۵۰. دكتور فريد رفاعى، عصر المأمون
 ۱۵۱. ابن قوطى، الحوادث الجامعة
 ۱۵۲. قالى، الأمالى
 ۱۵۳. ابن قُتيبة، عيون الأخبار
 ۱۵۴. ابن قُتيبة، المعارف
 ۱۵۵. قُرشى، معالم القرية
 ۱۵۶. قزوينى، آثار البلاد و أخبار العباد
 ۱۵۷. قسطلانى، المواهب اللدنية
 ۱۵۸. قفطى، إخبار العلماء بأخبار الحكماء
 ۱۵۹. قَلْقَشَنْدَى، صبح الاعشى
 ۱۶۰. كُتُبى، قَوَات الوَفِيَّات
 ۱۶۱. كُشَاجِم، ادب النديم
 ۱۶۲. كمال الدّين هبة الله، الدرارى فى الدرارى
 ۱۶۳. كِنْدَى، كتاب الولاية والقضاة
 ۱۶۴. كُورْگِيس عَرَاد، خزائن الكتب القديمة فى العراق
 ۱۶۵. لسان الدّين بن خطيب، الاحاطة فى تاريخ غرناطة
 ۱۶۶. ماوردى، الاحكام السلطانية
 ۱۶۷. ماوردى، ادب الدين والدنيا
 ۱۶۸. المؤيد فى الدّين، ديوان المؤيد
 ۱۶۹. مُبَرِّد، الكامل
 ۱۷۰. متنبى، ديوان المتنبى
 ۱۷۱. مُجِير الدّى، الأنس الجليل
 ۱۷۲. محمد زاهد الكوثرى، حسن التقاضى فى سيرة
 ابويوسف القاضى
- ليدن، اى. جى. بريل E. J. Brill ۱۸۸۹ م
 قاهره ۱۳۰۶ هـ
 قاهره ۱۹۳۴ م
 حلب ۱۳۶۲ هـ
 ليدن ۱۳۰۲ هـ
 قاهره ۱۳۵۱ هـ
 چاپ ساسى
 چاپ نخست
 بغداد ۱۳۵۱ هـ
 قاهره ۱۳۴۸ هـ
 قاهره ۱۹۲۸ م
 قاهره ۱۳۰۰ م
 ويراستو پُرفسور لوى prof. Levy
 چاپ نخست
 چاپ نخست
 لايزيك ۱۳۲۰ هـ
 قاهره ۱۹۱۳ هـ
 قاهره ۱۲۹۹ هـ
 اسكندريه ۱۳۲۹ هـ
 استامبول ۱۲۹۸ هـ
 چاپ اوقاف گيب
 بغداد ۱۹۴۸ م
 قاهره ۱۳۱۹ هـ
 قاهره ۱۸۵۳ م
 استامبول ۱۲۹۹ هـ
 قاهره ۱۹۴۹ م
 ناشر: رايت Wright
 چاپ حلبى ۱۹۳۶ م
 قاهره ۱۲۸۳ هـ
 قاهره ۱۹۴۸ م

١٧٣. محمد صادق صدر، الشيعة بغداد ١٣٢٥ هـ
١٧٤. محمد عبدالله عنان، الحاكم بامر الله قاهره (چاپ نخست) ١٣٢٣ هـ
١٧٥. محمد عبده، الاسلام والنصرانية مع العلم والمدنية قاهره ١٩٤٨ هـ
١٧٦. دكتور محمد كامل حسين، نظرية المثل والممثل قاهره ١٩٤٨ هـ
١٧٧. محمد كردعلى، خطط الشام چاپ نخست
١٧٨. محمد كردعلى، الاسلام والحضارة العربية چاپ لجنة التأليف ١٩٣٤ م
١٧٩. محمد كردعلى، رسائل البلغاء قاهره ١٩٤٦ م
١٨٠. محمود الألوسى، تاريخ مساجد بغداد بغداد ١٣٤٦ هـ
١٨١. محمود دهمان، المقصورة الناجية دمشق ١٩٥٠ م
١٨٢. محمود عكوش، الجامع الطولونى قاهره ١٩٢٧ م
١٨٣. مرتضى، تنزيه الأنبياء نجف ١٢٥٠ هـ
١٨٤. مرزبانى، الموشح قاهره ١٣٤٣ هـ
١٨٥. مسعودى، مروج الذهب ناشر: باريه
١٨٦. ابن مسكويه، تهذيب الاخلاق قاهره ١٣٢٣ هـ
١٨٧. ابن مسكويه، سقوط الخلافة العباسية قاهره ١٩١٤ م
١٨٨. ابن معتز، ديوان ابن معتز قاهره ١٨٩١ م
١٨٩. معرى، رسالة الغفران قاهره ١٩٠٣ م
١٩٠. معرى، رسائل ابى العلاء آكسفورد ١٨٩٨ م
١٩١. مقدسى، أحسن التقاسيم فى معرفة الأقاليم ليدن ١٩٠٦ م
١٩٢. مقرئى، نفع الطيب قاهره ١٢٧٩ هـ
١٩٣. مقرئى، الخطط قاهره ١٢٧٠ هـ
١٩٤. مقرئى، إتعاظ الحنفا قدس ١٩٠٩ م
١٩٥. ابن منجب، قانون الرسائل چاپ نخست
١٩٦. ابن منجب صيرفى، الإشارة الى من نال الوزارة قاهره ١٩٢٤ م
١٩٧. ناجى معروف، المدرسة المستنصرية بغداد ١٩٣٥ م
١٩٨. ابن نباتة المصرى، سرح العيون قاهره ١٢٧٨ هـ
١٩٩. ابن النديم، الفهرست قاهره ١٣٤٨ هـ
٢٠٠. النعمى، الدارس فيما فى دمشق من المدارس دمشق ١٩٤٨ م
٢٠١. أبو نواس، ديوان ابى نواس قاهره، بى تاريخ
٢٠٢. توكيرى، نهاية الأرب چاپ دار الكتب المصرية
٢٠٣. ابن هانى الاندلسى، ديوان ابن هانى قاهره ١٢٧٤ هـ
٢٠٤. ابن هشام، السيرة قاهره ١٣٣٢ هـ

ویراسته مارگولیوٹ Margoloth	۲۰۵. یاقوت، معجم الأدباء
قاهره ۱۳۲۳	۲۰۶. یاقوت، معجم البلدان
لیدن ۱۸۶۰ م	۲۰۷. یعقوبی، البلدان
بیروت ۱۹۴۳ م	۲۰۸. یوسف بن عبدالهادی، ثمار المقاصد

۳. کتاب‌های چاپی به زبان‌های بیگانه

209. (Barthold) *Turkestan Down to the Mongol* Luzac 1928
W. *Invasion*
210. *Geschichte der Arabisher* Wiemer 1896–1902
Brockelmann, C. *Literature*
211. Browne, E. *A Literary History of Persia* London 1960
212. Dozy, R. *Dictionnaire des Noms des* Amsterdam 1815
Vêtements
213. Gertrude *Marriage in Early Islam* The Royal Asiatic
Stern Society 1939
214. Gibb, H. *Arabic Literature* Oxford 1928
215. Gibb, H. *Muhammadanism* Oxford 1940
216. Hitti, Ph. *The History of the Arabs* London 1940
217. Ilse *Women in Ayyam al-Arab* The Royal Society
Lichtenstadter 1935
218. John *A short History of Women* The Royal Society
Longdom 1937
219. *Contribution to the History of* Calcutta 1905
KhodaBakhsh *Islamic Civilization*
220. Lammens *Etude sur le Règne du Calife* Paris 1908
Omayyade Moawia 1er
221. Lane-Pool *Cairo* London 1912
222. Lane-Pool *History in the Middle Ages* London 1901
223. Matiel. *The Arab Women* London 1937
Mugannam
224. Metz, Adam *Die Renaissance des Islam (Arabic* Cairo 1940
translation = ترجمه‌ی عربی)
225. Nichlson, A. *A Literary History of the Arabs* Cambridge 1930
226. Palmer, E. *Hârûn al-Rashid* Marcus word 1881
227. Paul Monroe *The Educational Renaissance of* New York 1904
the Sixteen century
228. Richard *Baghdad, the City of Peace* Thorn to 1927
Coke

229. Rosenthal *The Tecknique and Approach of Analecta Orientalia Muslim Scholarship* 1947
230. Sarre, F. *Islamic Bookbindings* Berlin 1923
231. Sayid AmeerAli *A short Hisory of the Saracens* London 1916
232. Sayid Ameer Ali *The Spirit of Islam* London 1940
233. سعید نفیسی مدرسہ نظامیہ بغداد تهران ۱۳۱۳ ه. ش.
234. Thomas Arnold and Adolf Grohmann *The Islamic Book* Germany MCMXXXIX
235. Thomas Arnold and Alfred Gillaume *The Legacy of Islam* London 1949
236. Wellhavsén *The Arab Kingdom and its Fall* Calcutta 1927
(ترجمہ انگلیسی = Eng. Translation)
237. William Muir *The Life of Muhammad* London 1894

۴. دانشنامه‌ها

- The Encyclopedia of Islam* .۲۳۶
- Encyclopedia and Dictionary of Education* .۲۳۷
- Encyclopedia of Religions and Ethics* .۲۳۸
- The Dictionary of Islam* .۲۳۹
۲۴۰. دایرة المعارف البستانی
۲۴۱. دائرة المعارف القرن العشرين از: فرید وجدی

۵. فصل نامه‌ها

- Islamic Culture* .۲۴۲
- The Nineteenth Century* .۲۴۳
- The Journal of Education* .۲۴۴
- The Journal Asiatique* .۲۴۵
۲۴۶. المشرق

۲۴۷. المعلم الجديد (چاپ عراق)

۲۴۸. مجلة الجامعة الاسلامية (چاپ حلب)

۲۴۹. یادگار (چاپ تهران، به زبان پارسی)

۶. اسناد و کتاب‌هایی که نویسندگان آنها ناشناخته‌اند

۲۵۰. وقفية «الملك المعظم» على مدرسة بالشّام (دست‌نویس در دستِ دکتر صلاح‌الدین منجد).

۲۵۱. Archeological Evidence (سنگ‌نبشته‌های باستانی که شکل برخی از آنها در این کتاب آمده است).

۲۵۲. كتاب الأرشاد والتعليم لبعض الرجال الصوفية.

۲۵۳. المجالس المستنصرية.

۲۵۴. رسائل اخوان الصفا

نمایه

آداب السلطانية، ۸۹	آ
الأمْرُ بامر الله، ۱۸۱	آثار البلاد و أخبار العباد، ۲۷۲
آلپ ارسلان، ۱۲۶، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۷۶	آداب العالم و المتعلم عند المفكرين المسلمين،
آلوسی، ۳۲۲	۴۹۲، ۴۸۹
آموزانه، ۲۰۳، ۲۲۱، ۲۳۵، ۴۳۲، ۴۳۷	آداب المعلمين و المتعلمين، ۴۳، ۲۹۵
۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۴، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۵۱	۳۷۲، ۴۱۶، ۴۲۳، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۸
۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۶، ۴۵۷	۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۳، ۴۳۴
آموزش خانه‌ای، ۳۳۲	آداب تعليم و تعلم در اسلام، ۲۳۴
آموزش و پرورش اسلامی، ۴۳۴	آدم، ۳۵۱
آموزشگاه‌های شبانه‌روزی، ۲۶۷	آدم بن بهرام بن ایاس، ۴۳۸
آموزشنامه، ۴۱۱، ۴۱۹، ۴۳۴	آبری، ا. جی، ۱۹، ۳۱، ۳۷
آموزشنامه، فرهنگ فرادهی و فراگیری در اسلام،	آرنولد، سِر تاماس، ۱۶۸
۴۶۶	آفریقا، ۷۲، ۱۸۶، ۲۷۴، ۳۳۸
آموزشنامه‌نگاری، ۲۲، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳	آق‌بزرگ تهرانی، ۳۷، ۲۳۸، ۲۴۰
۴۱۹، ۴۳۰	آق‌سنقر، ۱۴۰
آموزشنامه‌نگاری وابسته، ۴۱۵	آگوستن، ۹۹
آموزشیار، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۴۳، ۴۵۳	آل بویه، ۱۶۱
آموزگار سرخانه، ۶۵، ۶۶، ۲۹۱	آل کاشف الغطاء، ۳۴۳، ۴۹۶
آموزگار کودکان، ۴۱۳	آلات الطب والجراحة و الكحالة عند العرب،
آموزگار و شاقیه‌ی، ۶۵	۳۳۷

۴۱۴، ابن المقفّع	۲۳۱، آناتولی
۲۸۰، ۷۷، ۴۵، ابن انباری	آنالچتا اوریتتالیا، ۱۵۷
۱۶۳، ابن بسریق	آنکارا، ۱۶۳
۱۷۶، ابن بطریق	آیین آموزگاران، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۲، ۴۲۳
۴۷۰، ابن بطلان	۴۳۳، ۴۳۴، ۴۵۹
۳۲۵، ۳۰۰، ۲۸۸، ۶۸، ۶۱، ابن بطوطه	
۴۷۹	۱
۴۰۶، ابن بکروس	اباجاد، ۴۲۵، ۴۵۸
۱۶۵، ابن بواب	أهاضیه، ۴۲۱
۱۳۴، ۱۱۹، ۱۱۷، ۶۱، ۴۴، ابن جبیر	ابراهیم بن علی شیرازی، ۴۷۹
۳۲۳، ۳۲۲، ۳۲۱، ۳۱۴، ۲۸۸، ۱۳۵	ابراهیم حرّبی، ۱۸۲
۴۰۷، ۴۰۶، ۴۰۵، ۳۹۵، ۳۳۳، ۳۳۱	ابراهیم موصلی، ۹۹، ۲۴۲
۴۶۵	ابراهیم نخعی، ۴۳۹
۴۳۷، ابن جریج	إنشیهی
۳۳۹، ابن جُستار	المُسْتَظرف فی کلّ من مستظرف، ۲۰۴
۲۳۴، ۱۵۷، ۴۳، ۴۲، ۴۰، ابن جماعة	ابن ابی اُصیبَة، ۴۶، ۱۳۴، ۱۶۵، ۱۶۶
۴۱۶، ۳۳۴، ۲۷۰	ابن ابی الحدید، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۸۷
۱۶۷، ابن جماله	ابن ابی الحواجب، ۴۱۸
۳۲۸، ابن حاجب	ابن ابی یسّر، ۱۰۲
۱۵۹، ابن حبان نیشابوری	ابن ابی فراس، ۱۰۲
۲۹۸، ابن حجر عسقلانی	ابن اثیر، ۴۸، ۱۸۰، ۱۸۵، ۱۸۶، ۲۳۳
۴۷۵، ابن حنبل	۳۶۹، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۸، ۳۸۹
۴۷۰، ابن حنزابه	۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۵، ۴۶۷
۲۸۸، ۲۲۳، ۲۰۷، ۲۰۶، ۶۹، ۶۸، ابن حوقل	ابن احمد، ۳۸۴
۴۱۶، ابن خردادبه	ابن احمر، ۲۵۰
۱۹۰، ابن خشّاب	ابن ارسوفی، ۱۳۳
۳۰۲، ابن خطیب	ابن الاخشاد، ۱۰۲
۷۱، ۶۴، ۶۱، ۵۷، ۴۸، ۴۳، ابن خلدون	ابن الحاج، ۲۶۰
۲۴۱، ۲۲۲، ۲۲۱، ۱۹۷، ۱۵۸، ۱۱۰	ابن العبری، ۱۳۴
۳۲۸، ۲۸۲	ابن العربی، ۶۴

ابن خلكان، ٤٦، ٩٠، ٢٩٩، ٣١٥، ٣٧٧،	ابن طاب، ٤١٨
٣٧٨، ٣٩٣، ٣٩٨، ٤٠٣	ابن طاهر، ٢٢٥
ابن دُبَيْشِي، ٣٧١، ٣٩٢، ٣٩٦	ابن طُغْج، ١٠٢
ابن دُرَيْد، ١٨٧، ٢٢٦	ابن طِقْطَقَا، ١٤٧، ١٥٠، ١٨٦، ٣٨٧
ابن دُقْمَاق، ٤٨	ابن طولون، ٢٨١
ابن دينار، ٤٥٢، ٤٥٣	ابن عايشة، ٣٠٣
ابن زجاج، ١٠٢	ابن عبّاد، ١٥١
ابن رشيد، ١٠٢	ابن عباس، ٤٣٩، ٤٥٨
ابن رشيقي، ١٣٣	ابن عبدالبرّ، ٤٧، ٤٦٦
ابن زولاق، ١٠٥	ابن عبدالحق بغدادى، ١٨٦
ابن زيات، ١٤٩	ابن عبدالحكّم، ٢٢٥، ٢٦٠
ابن ساعى، ١٦٢	ابن عبدالسلام، ٢٣٣
ابن سحنون، ٢٢، ٤٠، ٢٩٥، ٣٧٢، ٤١٥	ابن عبدالعزيز هاشمى، ١٠٢
٤١٦، ٤١٧، ٤١٨، ٤١٩، ٤٢٠، ٤٢١	ابن عبدربه، ٤٧، ٩٠
٤٢٢، ٤٢٣، ٤٢٤، ٤٢٥، ٤٢٦، ٤٢٧	ابن عبدون، ١٩٦، ٢٠٧، ٢٠٨
٤٢٨، ٤٢٩، ٤٣٠، ٤٣١، ٤٣٣، ٤٣٤	ابن عُبْرِي، ٢٧٢
ابن سريحي، ٣٠٣	ابن عجمى، ١٢٤
ابن سعدان، ٨٦، ١٠٣، ١٠٤	ابن عديم، ٢٧١
ابن سعيد، ٢٥٠	ابن عساكر، ١٦٦، ٣٠٠
ابن سيكيت، ٢٢٣، ٢٢٥	ابن عماد حنبلى، ٣٨٨، ٣٩١، ٣٩٤
ابن سيمان، ٩٩	ابن عمّر، ٦٣، ٦٤، ١٢٧، ٣٦٨
ابن سينا، ٨٥، ١٥٤، ١٥٦، ١٨٤، ٢٦٧	ابن عميد، ١٠٤، ١٥٠، ١٥١، ٤٧٤
٢٦٨، ٢٧١	ابن عنبه علوى، ١٨٣
ابن شاشى، ٣٩٨	ابن فاتك، ١٩١
ابن شاکر کتّيبى، ٤٥	ابن فرات، ١٠٢، ١٠٣
ابن شدّاد، ٣٩، ١٣٦، ٣٩٧، ٣٩٨	ابن فرحون، ٣٧١
ابن شهاب، ٤٣٦، ٤٣٧	ابن فورک، ٣٧٨
ابن شهيد، ٢١٣	ابن قوطى، ١٦٢، ١٨٥، ٣٩٨
ابن صباغ، ٢٠٠	ابن قاسم، ٤٥٥
ابن صوره، ١٥١	ابن قاضى شهبه، ٣٧١، ٣٨٩، ٣٩١، ٣٩٢

ابو اسحاق شیرازی، ۱۲۹، ۲۰۰، ۲۳۳، ۳۸۹، ۴۰۸، ۳۹۳	ابن قاموس، ۱۰۷
ابو اسحاق کازرونی، ۲۷۹	ابن قبیطی، ۴۰۲
ابو اسماعیل نعیم، ۲۰۰	ابن کعب، ۱۰۲
ابو اسید، ۶۳	ابن کوجک، ۷۹
ابو اشبال حارث، ۱۸۴	ابن لهیعه، ۴۵۵
ابوالأسواد دؤلی، ۲۱۴	ابن مالک، ۲۲۹
ابوالبرکات انباری، ۲۲۰	ابن مسعود، ۴۳۷
ابوالبرکات حارثی، ۲۰۱	ابن مسکویه، ۷۰، ۱۵۱، ۱۶۱، ۲۴۵، ۲۴۶
ابوالبرکات عبدالقوی بن جبّاب مصری، ۳۷۳	ابن مسکین، ۲۹۵
ابوالبرکات قزوینی، ۲۲۹	ابن مصبح، ۴۵۵
ابوالبرکات نجاری، ۳۹۴	ابن معروف، ۳۸۵
ابوالبیتدا رباحی، ۱۱۲	ابن مقفع، ۱۱۲، ۲۳۴، ۲۳۶، ۲۶۱، ۲۷۸
ابوالحاج، ۸۳	۴۱۴
ابوالحسن بیهقی، ۱۵۶	ابن مقله، ۱۶۵
ابوالحسن زبّات، ۲۸۱	ابن ملساقه، ۱۶۶
ابوالحسن سراج، ۱۲۰	ابن منجب، ۳۶۰
ابوالحسن عبدالله منجم، ۸۶	ابن منظور، ۴۶۸
ابوالحسن علی بن اخشید، ۷۹	ابن نجار، ۳۹۷، ۴۰۷
ابوالحسن علی بن علی سعاده، ۲۳۳	ابن ندیم، ۷۹، ۱۱۲، ۱۶۰، ۱۶۲، ۱۶۳
ابوالحسن علی بن مشرف، ۸۱	۱۶۸، ۱۷۷، ۱۸۹
ابوالحسن علی بن یوسف، ۸۱	ابن نفیس، ۳۹۰
ابوالحسن غزال، ۱۶۶	ابن نوّام، ۶۹
ابوالحسن قابسی، ۴۱۹	ابن هشام، ۱۱۵
ابوالحسین محمد بن ابی شیبّه، ۱۶۱	ابن هود، ۲۵۰
ابوالخطّاب غلّیمی، ۱۸۰	ابن واصل، ۳۶۳
ابوالخیر اسماعیل قزوینی، ۳۹۵، ۳۹۹	ابن وهب، ۴۳۷، ۴۵۵
ابوالخیر تینانی اقطع، ۲۹۹	ابن یحییای علوی، ۱۰۲
ابوالخیر صبیح حبشی، ۱۸۰	ابواحمد عبدالسلام بن حسین بصری، ۱۶۱
ابوالعباس احمد بن یحیی ثعلب، ۷۳	ابو اسحاق اسفراینی، ۳۷۷
	ابو اسحاق جینانی، ۴۲۸

- ابوالعباس اصم، ۲۱۹
 ابوالعباس ولید بن بکر، ۲۳۹
 ابوالعتاهیه، ۸۳، ۹۹، ۱۰۱، ۱۱۸، ۱۵۷
 ابوالعزّ و اعظ، ۴۷۹
 ابوالعلائی معری، ۱۴۶، ۱۶۱، ۱۷۹، ۲۸۵
 ابوالعمیثیل عبدالله بن خلید، ۱۱۲
 ابوالفتاح جزّار، ۸۱
 ابوالفتح بن ابی الحسن اشتری، ۲۳۳
 ابوالفتح نوسّجانی، ۸۶
 ابوالفرج اصفهانی، ۷۰، ۸۱، ۹۵، ۱۵۲، ۴۷۰
 ابوالفرج جوزی، ۳۹۴
 ابوالفضل ابن شقران، ۴۷۹
 ابوالفضل اسحاق هروی، ۳۸۸
 ابوالفضل عباس بن ریاشی، ۱۱۴
 ابوالفوارس احمد بن علی، ۷۹
 ابوالقاسم ابوبکر نیشابوری، ۲۹۹
 ابوالقاسم بلخی، ۶۷، ۶۸
 ابوالقاسم جرجانی، ۱۵۷
 ابوالقاسم زمخشری، ۲۹۹
 ابوالقاسم علوی دهبوسی، ۲۲۹
 ابوالقاسم قشیری، ۳۱۸
 ابوالقاسم مغربی، ۴۸۶
 ابوالقاسم مقرئ جارنا، ۴۰۷
 ابوالمجد بن عبدالحکم، ۱۳۴
 ابوبشر متّأ، ۱۰۲
 ابوبکر، ۲۹۶
 ابوبکر اخشاد، ۲۷۸
 ابوبکر انباری، ۲۷۹
 ابوبکر ایجی، ۴۸۶
 ابوبکر بن العربی، ۶۰
 ابوبکر جوزنی، ۳۸۸
 ابوبکر خطیب، ۳۸۹
 ابوبکر شاشی، ۳۸۸، ۳۹۱، ۳۹۳، ۳۹۴
 ابوبکر صبّغی، ۸۳
 ابوبکر قومسی، ۸۶
 ابوتّمّام طایی، ۲۶۵
 ابوثروان عُکلی، ۱۱۴
 ابوجاموس ثور بن یزید، ۱۱۲
 ابوجعفر طنّجانی، ۳۰۶
 ابوحامد احمد بن محمد اسفراینی، ۲۱۷، ۲۷۲
 ابوحامد محمّد غزالی، ۸۷
 ابوحرّ بن اخشید، ۷۹
 ابوحنیفه، ۱۱۱، ۱۴۰، ۲۳۷، ۲۶۴، ۲۷۹
 ۲۸۹، ۳۸۷، ۴۲۱، ۴۷۵
 ابوحنّان اندلسی، ۱۷۸
 ابوحنّان توحیدی، ۴۷، ۸۶، ۱۰۳، ۲۰۸
 ابوحنّان غرناطی، ۱۵۷، ۳۰۰
 ابوخلّف وزّاق، ۱۵۷
 ابودلف قاسم بن عیسی، ۲۱۷
 ابورجب عاصم، ۲۰۰
 ابورشید مُبشر حاسب، ۱۸۲
 ابوریحان بیرونی، ۲۸۰
 ابوزکریا صیمری، ۸۶
 ابوسعید بن یحیی، ۳۹۶
 ابوسعید سیرافی، ۱۰۲
 ابوسعید صوفی، ۳۸۳
 ابوسعید عقیلی، ۱۶۹
 ابوسعید معلّم، ۲۰۸
 ابوسلیمان، ۸۵، ۸۶، ۸۷

- ابوسهل فضل نوبختی، ۱۶۳، ۱۷۵
 ابوشامه، ۴۸، ۱۲۷، ۱۳۶، ۱۸۷، ۲۳۳،
 ۲۵۳، ۳۱۴، ۳۲۱، ۳۶۸، ۳۶۹، ۴۰۳
 ابوشامه، ۴۷۵
 ابوطاهر محمد بن احمد، ۳۶۱
 ابوطیب صعلوکی، ۲۷۲
 ابوطیب طبری، ۲۳۳، ۴۷۹
 ابوعمار سعید بن عمرو، ۲۳۸
 ابو عبدالرحمن جبلی، ۴۴۰
 ابو عبدالرحمن سلمی، ۴۳۵
 ابو عبدالله ابن احمد، ۳۸۴
 ابو عبدالله بن یعقوب، ۸۳
 ابو عبدالله قاضی، ۳۸۵
 ابو عبدالله قضاعی، ۱۵۷
 ابو عبیده، ۳۳۰
 ابو عدنان بصری، ۲۰۹
 ابو علی سوار، ۱۴۶، ۱۷۸
 ابو علی فارسی، ۱۷۸
 ابو علی مستنیر، ۲۱۱
 ابو عماد بن حلبی، ۴۹۲
 ابو عمر حیوئه، ۱۸۲
 ابو عمرو بن علاء، ۲۷۰
 ابو عمرو زاهد، ۱۱۸، ۱۲۱
 ابو قیس عبدمناف، ۵۷
 ابو مخلم، ۱۰۲
 ابو محمد مقدسی، ۸۶
 ابو مسک کافور، ۱۰۵
 ابو مطرف، ۱۶۷، ۳۰۱
 ابو مظفر قشیری، ۲۹۹
 ابو مظفر یوسف قزاوغلی، ۳۶۹
 ابومعاویه، ۲۱۶
 ابوملک عمرو بن کلؤکزه، ۱۱۴
 ابومنصور ازهری، ۲۸۵
 ابومنصور محمد بن علی، ۱۶۱
 ابوموسای اشعری، ۱۹۹
 ابونصر زجاج، ۸۱
 ابونصر شاپور اردشیر، ۱۶۱
 ابونواس، ۹۹، ۱۰۲، ۲۴۲، ۴۸۸
 ابونواس بشار، ۱۰۲
 ابوهذیل غلاف، ۱۰۱
 ابوهزیره، ۴۳۶
 ابوهفان، ۸۰
 ابوهندام کلاب بن حمزه، ۱۱۴
 ابووداعه، ۲۱۵
 ابوعلای قراء، ۳۸۹
 ابویوسف، ۵۰، ۹۹، ۲۳۷، ۲۴۸، ۲۶۴،
 ۲۷۹
 ابی الحسن رؤاسی، ۳۷۵
 ابی زندفه ی طرطوشی، ۳۸۳
 ابیوردی، ۱۶۲
 اتابکیه، ۱۳۲
 اتاق های درس، ۴۱، ۴۶، ۳۳۳
 اتعاظ الحنفاء، ۴۸، ۳۳۹
 اجازات، ۲۳۶، ۲۳۸
 اجازه، ۱۰۶، ۱۵۵
 اجتهاد، ۳۹۶، ۴۵۳
 أجوبة محمد بن سحنون، ۴۱۹
 احسن التقاسیم، ۴۴، ۱۴۶، ۱۵۴، ۱۵۵،
 ۱۶۷، ۱۷۸، ۱۸۴، ۲۴۸، ۴۶۳، ۴۷۷
 احکام القرآن، ۶۰، ۶۴

- احمد اصفهاني، ٤٨٠
 احمد امين، ٥٩
 احمد بن ابى العوام حنبلى، ٣٦١
 احمد بن ابى بكر، ٤٣٦
 احمد بن ابى ذؤاد، ٢١٧، ٩٠
 احمد بن حنبل، ٦٤، ٢١٨، ٤٠٢
 احمد بن سعدان، ١١٨
 احمد بن سعيد دمشقى، ٢١٢
 احمد بن سهل بلخى، ٤٨٣
 احمد بن طولون، ١١٦، ٢٨١
 احمد بن محمد ابوظاهر، ٨٨
 احمد زنجانى، ٤٠٠
 احمد زبدي، ١٨٠
 احمد شلبى، ١٩، ٢٣، ٣٦٧
 احمد طولون، ٢٢٦
 احمد غزالى، ٢٢٩
 احمد فراهيدى، ٤١٤
 احمد كيسان، ٢٦٤
 احمد ميهنى، ٢٢٩
 احمر، ٧٤، ٧٦، ١١٨، ٢١١، ٢٢٤، ٢٤٣، ٢٨٠، ٢٨١
 احنف، ٢٦٠
 احياء علوم الدين، ٧٠، ٨٧، ١٠٥، ١١٥، ٢٣٥، ٢٤٧، ٢٥٨، ٢٥٩، ٢٦٠، ٢٦١
 ادبيات تازى، ١٩، ٤٥، ٤٩، ١٠٤، ٢١٣، ٢٦٢، ٢٦٣، ٢٦٤، ٢٧١، ٢٧٤، ٢٧٥، ٢٧٦
 ادبيات، ٣٥، ٧٠، ٨٢، ١٤٨، ١٦٦
 ادبيات آموزشنامه نگارى، ٤١٤، ٤١٥
 ادريس شافعى، ٤١٤
 ادب، ٩٨، ٣٠٢
 آرزوم، ٢٨٨
 ارشاد، ١٢٠، ١٦٠، ١٦١، ١٧٩، ١٨٩
 اخبار العلماء و آثار العباد، ٦٥
 اخبار الحكماء، ٨٥، ١٥٧، ١٦٣، ١٨٩
 اخبار الحمقى و المغفلين، ٢٠٥، ٢١٠
 اخبار سيويه المصرى، ٧٩، ١٠٥
 اختصار، ٣٤٦
 اخشيد، ١٠٥
 اخشيديان، ٧٩، ١٠٥، ١٠٦
 اخفش، ١١٨
 اخوان الصفا، ١٩٦
 ادب الاملاء والاستملاء، ٤٩١
 ادب المدارس والمدارس، ٤٩٠
 ادب الدنيا و الدين، ٢٦٠
 ادب السماع، ٤١٦
 ادب الطيب، ٤١٦
 ادب القاضى، ٤١٦
 ادب المجالسة، ١١٠
 ادب المعلمين، ٣٧٢، ٤١٥، ٤١٦، ٤١٩
 ادب المفتى والمستفتى، ٤٨٨
 ادب المفيد والمستفيد، ٤٨٠، ٤٩٢
 ادب المملى و المستملى، ٤٨٧
 ادب النديم، ٤٨، ٩١، ٩٢، ٩٣
 ادب جو، ٤٩٢
 ادبيات، ٣٥، ٧٠، ٨٢، ١٤٨، ١٦٦
 ادبيات آموزشنامه نگارى، ٤١٤، ٤١٥
 ادبيات تازى، ١٩، ٤٥، ٤٩، ١٠٤، ٢١٣، ٢٦٢، ٢٦٣، ٢٦٤، ٢٧١، ٢٧٤، ٢٧٥، ٢٧٦
 ادريس شافعى، ٤١٤
 ادب، ٩٨، ٣٠٢
 آرزوم، ٢٨٨
 ارشاد، ١٢٠، ١٦٠، ١٦١، ١٧٩، ١٨٩
 اخبار العلماء و آثار العباد، ٦٥
 اخبار الحكماء، ٨٥، ١٥٧، ١٦٣، ١٨٩
 اخبار الحمقى و المغفلين، ٢٠٥، ٢١٠

اسماعیل بن علی، ۲۲۰	ارشاد البشر، ۳۴۳
اسماعیلیان (شیعیان)، ۲۱، ۳۴۰، ۳۴۲	آرقم، ۸۵
۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶	آزبک، ۱۳۳
اشبیلیه، ۲۵۰، ۳۰۱	آزکشیه، ۱۳۱
اِشْتِرَن، ۴۹	اساس الاقتباس، ۲۵۹
اشراف، ۲۵۲	اساس التأویل الباطن، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۴
اشرفیهی بَرَانِیَه، ۱۳۱	۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷
أشهب، ۴۵۲	اسپانیا، ۷۱، ۱۵۲، ۱۵۵، ۱۵۷، ۱۶۸
اصفهان، ۱۲۷، ۳۱۸، ۳۹۰	۲۵۰، ۲۸۵، ۳۰۱
أصمعی، ۲۸۶	استاد، ۴۷۳
أطرش، ۳۰۸	استانبول، ۳۷
اعتقاد الصدوق، ۳۴۳	استحسان، ۴۴۷
أعمش، ۴۳۶	استخری، ۲۸۸
اغلییان، ۴۲۰، ۴۲۱	استرآبادی، ۳۷۷
افشین، ۲۱۷	استیفان، ۱۶۳
افغانستان، ۳۲۰	اسحاق بن حنین، ۱۶۳
افکار عمومی، ۳۴۹	اسحاق بن منده، ۲۸۷
افلاطون، ۸۷، ۲۸۷	اسد بن فرات، ۲۹۶
اقبالیه، ۱۳۳	اسد بن وداعه، ۴۳۷
أقرع، ۲۹۸	اسداللهی، محمود، ۲۴
الاتقان فی علوم الدین، ۶۴	اسدی مزیدی، ۳۸۷
الإتقان فی علوم القرآن، ۱۲۱	اسعد میهنی، ۳۹۲، ۳۹۴
الاحاطة فی اخبار غرناطة، ۳۰۱، ۳۰۶	اسفراینی، ۴۶۴
الاحکام السلطانية، ۸۹	اسکافی، ۴۷۱
الأدب الصغير، ۲۳۶، ۲۶۱، ۲۷۷، ۴۱۴	اسکندرته، ۸۸، ۱۱۷، ۳۸۳
الأدب الكبير، ۲۷۶، ۲۷۹، ۴۱۴	اسکوریا، ۴۰
الأدب فی الدین، ۲۳۶، ۲۴۶	اسلام، ۲۷
الأرشاد والتعلیم، ۱۹۷، ۲۵۱، ۲۷۴، ۲۷۵	باور، قانونگذاری و اخلاق، ۲۳
الأزهر، ۲۶۵، ۳۲۲، ۳۲۷، ۳۳۲، ۳۳۳	أسلم بن سدره، ۵۷
۳۴۶	اسماء، ۲۹۶، ۲۹۷

- الاستاذ، ٢٢، ٣٦٧
- التربية الاسلامية و فلاستها، ٤٢٨، ٤٧٨، ٤٨٩
- الاسلام والحضارة العربية، ٣٢٩
- التربية عبر التاريخ، ٤١٦، ٤١٩
- الاسلام والنصرانية مع العلم والمدنية، ٣٢٢، ٣٢٨
- التربية عند العرب، ٢٩٤، ٢٧٠، ٤٧٣، ٤٧٥، ٤٨٢
- الاصابة في تمييز الصحابة، ٢٩٨
- التربية في الاسلام او التعليم في رأى القابسى، ٤١٦، ٤١٩، ٣٧٢
- الأعتبار في الناسخ والمنسوخ من الآثار، ٤٠٨
- التربية والتعليم في الاسلام، ٤١٦، ٤١٣، ٤٨٥، ٤٩٢
- الأعلاق الخطيرة، ١٣٦، ١٤٠
- التعريفات، ٤٩٢
- الأغاني، ٤٦، ٧٠، ٨٣، ٩٥، ٩٧، ٩٨، ١٠٠، ١١٣، ١١٨، ١٢١، ١٥٢، ٢٤٢، ٢٤٧، ٢٤٨، ٢٩٤، ٢٩٥، ٣٠٣، ٣٠٤، ٣٠٥
- التعليم عند القابسى، ٦٧، ٢٩٥
- التعليم والأرشاد، ٢٣٦
- التقريب، ١٧٨
- الإفادة والأعتبار، ٣١٤
- التكملة لوفيات النقلة، ٣٧١، ٤٠٢
- الألف بالأبناء، ٨٣، ٢٦٠، ٢٨٢
- التهديب، ٢٨٥
- الإمام الصادق والمذاهب الأربعة، ٣٤٥
- إلجام العوالم عن علم الكلام، ٢٣٥
- الإمتاع والمؤانسه، ٨٦، ٨٧، ١٠٣، ١٠٤، ٤٧٠
- الجامع المختصر، ١٦٢
- الانتصار، ١٠٠، ٣٦١، ٣٦٢
- الجامعة الإسلامية، ١٢٦
- الأنساب، ١٦٤
- الجواهر الغوالي، ٢٤٦
- الايضاح، ٢٤٧
- الجواهر المضية في طبقات الحنفية، ٣٧١
- الحاصل، ٣٨٧
- البداية والنهاية، ٧٨، ٤٧٤، ٤٩٢
- الحاكم بأمر الله، ١٠٥، ١٧٣، ١٨١، ١٦٤، ١١٨، ١١٦، ١١٩، ١٦٤، ١٧٩
- الحسبة، ٦٨
- البيان، ١١١، ٢١٠، ٢١١، ٢١٥
- الحضارة الاسلام في دارالسلام، ١٨٠
- البيان المغرب في أخبار المغرب، ٤١٧
- الحضارة الاسلامية في القرن الرابع الهجرى، ٢٠٩، ٤٨٢
- البيان والتبيين، ٦٩، ٧٢، ١٠٩، ١١٠
- الحماسة، ١٥١
- ٢٠٣، ٢٠٤، ٢٠٩، ٢٢٦، ٣٠١، ٤٨٣
- الحوادث الجامعة، ١٥٦، ١٦٢، ١٧٣، ١٨٥، ٩٠
- ٣٨٧، ٤٠٠، ٤٠٤
- التاج في اخلاق الملوك، ٩٠
- التاجية، ٢١٨
- الحوادث والبدع، ٣٨٣
- اصولها وتطورها في البلاد العربية، ٤٢٠
- الحياة الاجتماعية في التفكير الاسلامى، ٢٤
- التربية الاسلامية في القرن الرابع الهجرى، ٤٩٠

الحيوان، ١٤٨، ١٤٩، ٢٤٢، ٢٧٨	الرسالة الوزيرية، ٣٤٦
الخطط الشام، ٤٨، ٧٧، ٧٩، ٨٢، ٨٨	الروض الأنف، ١١٥
٩٠، ٩٤، ١٠٦، ١١٦، ١١٧، ١١٩	الروضتين في اخبار الدولتين النورية والصلاحية،
١٢٠، ١٢٤، ١٣٤، ١٥١، ١٥٣، ١٥٧	٤٨، ٣٢١، ٣٦٩، ٤٠٣، ٤٧٥، ٤٧٧
١٥٩، ١٦٠، ١٦٣، ١٦٦، ١٦٧، ١٦٩	الروضتين، مفرج الكروب في اخبار بني أيوب،
١٧٤، ١٨١، ١٨٣، ١٨٤، ١٨٧، ١٨٨	٤٨، ١٠٥، ٢١٧، ٣٦٣
١٩١، ١٩٩، ٢٠٠، ٢٢٧، ٢٢٨، ٢٣٣	الزجاج والنحل، ٢٢٦
٢٤٩، ٢٥١، ٢٥٢، ٢٦٦، ٢٧٢، ٣١٤	السيرة النبوية، ١١٥
٣١٥، ٣٢٣، ٣٢٤، ٣٣١، ٣٣٣، ٣٣٩	السميع، ٣٠٥
٣٤٦، ٣٤٧، ٣٤٨، ٣٥٨، ٣٦٢، ٣٦٤	السياسة والاقتصاد في التفكير الاسلامي،
١٨٣، ١٤٠، ١٣٦، ١٣٦	٨٩، ٢٦٨، ٤٨٥
٢٤٧، ٢٧١، ٤٦٣	السيرة النبوية، ١١٥، ٣٠١
٢٦٧	الشامل، ٢٣٢
١٥٧	الشقائق النعمانية، ٤٩٣
٢٤٢	الشكوى، ١٩٥، ٢٩٩
٤٥، ٤٥	الصدقه والصدق، ١٠٤
١٥٨، ١٧٣، ٣٩٨	الصلة، ١٦٧
٣٦١	الضوء اللامع في اعيان القرن التاسع، ٤٥، ٢٤٠،
٤٢٠	٢٩٨
٤١٧	الطب العربي وآثاره، ٣٣٧
٢١٣	العادل، ١٣٠، ١٣١
٢٣٨	العادلية الكبرى، ١٣١
٢٧٩	العباب، ٣٨٧
١١٧، ١١٩، ١٢٤، ١٣٥	العبر، ٤٨، ١٥٨، ١٦٧، ١٨٢
٢٥٣، ٢٦٦، ٢٦٧، ٣١٤، ٣٢١، ٣٢٢	العلماء عند المسلمين مكاتبتهم... و دورهم
٣٢٣، ٣٣١، ٣٢٣	في المجتمع، ٤١٢، ٤٦٤، ٤٦٧، ٤٧٠
١٧٨	العمادية، ١٢٩
٤٩٢	العين، ١٨٧
٣٨٧	الفاضل، ٣٨٧
٤١٩	الفاطميون في مصر، ١٠٦

اللؤلؤ العظيم فى رَؤم التعليم، ٢٦٩	الفترات، ٣٤١
المؤتلف والمختلف فى اسماء البلدان، ٤٠٨	الفخرى فى الأداب السلطانيه، ١٤٧، ١٥٠، ٣٨٧، ١٨٦
المجالس المؤيديه، ٣٤٠، ٣٤٢، ٣٤٥، ٣٤٧، ٣٤٩	الفرق بين النبىِّ والمنتبى، ٢٧٨
المجالس المستنصريه، ٣٤٠، ٣٤٤، ٣٤٧	الفضله، ٢٢٣
المجالس والمُسايرات، ٣٤٧	الفيقه والمتفقه، ٤٧٣
المجموعه الكامله لمؤلفات ابن المقفع، ٤١٤	الفكر الاسلامى منابعه وآثاره، ٢٣
المحاسن اليوسفية، ٣٩	الفكر التربوى عند ابن المقفع، ٤١٣، ٤١٤، ٤١٥
المحاسن والأضداد، ١٤٨، ١٤٩	الفكر التربوى عند ابن سحنون والقابسى، ٤٢٢، ٤٤٦
المحاسن والمساوى، ٧٦، ٢٤	المحصل، ٣٨٧
المختصر المحتاج اليه من تاريخ ابن الدُبَيْشى، ٣٩٧	الفكر التربوى عند الشيعة الامامية، ٤٨١، ٤٨٤، ٧٩، ٨٠، ١١٢، ١١٤، ١١٨، ١٢١، ١٦٠، ١٦١، ١٦٢، ١٦٣، ١٦٤
المُخصَّص، ٢٤٨	المدخل، ٨٤، ٢٢٢، ٢٣٥، ٢٣٦، ٢٦٣، ٢٧٤، ٢٧٥، ٢٨١، ٣٢٧، ٣٣٠
المدرسة المستنصرية، ١٢٥	الفهوات، ٣٨٤
المذهب التربوى عند ابن سحنون، ٤١٩، ٤٢٢	الفيّه، ٢٢٩
٤٢٤، ٤٢٥، ٤٢٧، ٤٣٠، ٤٣٣	القاضى الفاضل، ١٠٧، ١٠٨، ١٥١
المرأة العربية، ٣٠٦	القاموس المحيط، ٤٦٨
المسامرات، ١٤٩	الكامل فى التاريخ، ٥٩، ١٠٥، ١٨٢، ١٨٥، ١٨٦، ٢٠٠، ٢١٥، ٢٣١، ٢٣٢، ٢٧٥، ٢٩٧، ٢٩٩، ٣٠٨، ٣١٧، ٣١٨، ٣١٩، ٣٢١، ٣٢١، ٣٨٣، ٣٨٧، ٣٩٠، ٣٩٥
المستطرف فى كل فنٍ مستطرف، ٢٢٠، ٢٧٩	المستنصر، ٣٨٦
المسند، ٦٤	المسند، ٦٤
المشتبه من الأسماء، ٣٧٣، ٣٩٤	٤٧٦، ٤٧٧، ٤٨٠، ٤٨٤
المشرق (مجله)، ٢٦٨، ٤٨٥	الكتاب، ١٤٩، ٢٢٩
المعتبر من الحكمة، ١٧٨	الكلاسة، ١٢٩
المعزّ والعزيز، ٨٨	الكواكب السائرة فى تراجم علماء المائة العاشرة، ٤٥
المعلم الجديد، ٢٣١، ٢٧٤، ٣٨١	ألگا بيتو، ١٥٣
المعيد فى ادب المفيد والمستفيد، ٤٨٠	

٣١٨، ٢٧٣، امام الحرمین،	٣٨٧، المغنی،
٣٤٢، (٤)، امام باقر،	٢٢٦، المقتدر،
٤٨٥، (٤)، امام جواد،	٤٨٢، ٤٦٨، المقدمة،
٣٤١، (٤)، امام حسن،	١٠٨، المقصورة الناجية،
٣٦٠، ٣٤١، (٤)، امام حسين،	١١٥، الجمل والنخل،
٤٧٦، (٥)، امام خميني،	٣٤١، المناقب والمطالب،
١٠٠، (٤)، امام رضا،	٢٢٢، المنتخب من كنيات الأدباء،
٤٨٥، (٤)، امام زين العابدين،	٣٨٣، ٣٢١، ٣١٩، ٣١٨، ٣١٧، المنتظم،
٢٧٧، ٢٧١، ١٩٦، ١٢٠، ٦٨، امام شافعي،	٤٧٩، ٣٩٥، ٣٩٤، ٣٨٥
٣٣١، ٣٢٤، ٢٩٨	٤٠٨، ٣٨٧، المهذب،
٤١٣، ٣٤٢، (٤)، امام صادق،	١٢١، الموشح،
٤٨٥، (٤)، امام علي بن محمد،	١٠١، المينة والأمل،
١٩٩، ١٧٨، ١٧٧، ٨١، ٦٦، (٤)، امام علي،	٤٠٨، الناسخ والمنسوخ من الاحاديث،
٣٤٠، ٣٢٩، ٣٠٧، ٢٩٨، ٢٦٠، ٢٥٩	٢١٣، النشر الفنى،
٤٢٤، ٤١٣، ٤١٢، ٣٥٩، ٣٤٩، ٣٤١	٣٩٧، ٣٨٦، ٣٤٧، ١٠٦، النجوم الزاهرة،
٢١٦، ٦٧، امام مالك،	١٠٦، النكت العصرية،
٤٧٦، امام موسى صدر،	٤٤٦، ٣٨٧، النهاية،
٣٠٨، ٢٨٦، ١٧٦، امپراتورى رُم شرقى،	١٢٩، النورية الصغرى،
٣٢٧، املاء،	٣٧٣، ٣٧١، الوافى بالوفيات،
٢٨٨، امير شريف حسين،	الوجاهه فى صحة القول باحكام الاجازة، ٤٣،
٣١٥، امير نصر سبكتكين،	٣٢٧، ٢٤٠، ٢٣٩
٣٠٦، أميّه،	٢٦٧، ٢٤٨، الوزراء والكتاب،
٣٧١، انباه الراوة على انباه النحاة،	٣٨٧، الوسيط،
١٢١، انجمن ربيعة الراى،	٢٢٢، الولاة والقضاة،
٤٢٠، اندلس،	١١٨، الياقوت،
٢٤، اندونزى،	٢٩٣، ٦٢، ام سَلْمَه،
٤٣٨، ٤٣٦، انس بن مالك،	٣٠٨، ام عيسى،
٤٦٣، أنشومند،	٢٩٣، ام كلثوم،
٢٩٢، انگلستان،	٣٠٦، ام الحسن،
٤٨٦، اهواز،	٤٧٥، امام،

- ۲۹۵، اهوانی
 ۴۲۱، اوزاعی
 ۱۳۱، ایازکوچ
 ۲۲۳، ایتالیا
 ۳۷۶، ۳۵۵، ایران
 ۴۱۷، ایلی
 ۳۲۵، ایوب شادی
 ۲۲۸، ۱۳۱، ۱۲۶، ۵۱، ۳۹، ۲۰، ایوبیان
 ۳۲۳، ۲۴۹، ۲۶۵، ۲۶۶، ۳۲۳
 ۳۷۷، ۳۲۰، بست
 ۲۱۹، بستان العارفين
 ۱۱۳، بشار بن برد
 ۴۳۸، بشر بن حکیم
 ۵۷، بشر بن عبدالملک
 ۱۱۱، بشر مزیسی
 ۱۱۰، بشیر بن عبیدالله
 ۱۴۶، ۱۲۷، ۱۱۶، ۱۱۲، ۱۰۹، بصره
 ۱۷۸، ۱۹۹، ۲۱۵، ۲۲۶، ۲۸۶، ۲۸۹
 ۳۸۵
 ۱۳۰، بعلبک
 ۱۰۵، ۹۳، ۸۳، ۸۱، ۷۹، ۵۵، بغداد
 ۱۱۲، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۶۰
 ۱۷۱، ۱۷۷، ۱۷۹، ۱۸۲، ۱۸۳، ۲۰۰
 ۲۲۶، ۲۲۹، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۶۷، ۲۷۲
 ۲۸۶، ۳۱۴، ۳۱۸، ۳۲۱، ۳۳۳، ۳۶۳
 ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۵، ۳۸۶
 ۳۸۹، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵
 ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۲، ۴۰۴
 ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷
 ۲۲۹، بغية الوعاة
 ۲۸۱، ۲۲۶، بکار
 ۴۶۴، بکالوربوس
 ۱۶۲، بگری
 ۲۹۳، بلاذری
 ۳۱۶، ۱۲۷، بلخ
 ۱۰۹، بلدین
 ۲۵۰، بلنسیه
 ۳۹۲، بندار دمشق
 ۳۷۳، بنداری
 ب
 ۱۲۱، باب العلم
 ۲۹۱، باربرینو، فرانچسکو، دا
 ۴۹، بارتولد
 ۷۸، بازار ذی المَجاز
 ۷۸، بازار عکاظ
 ۷۸، بازار مِجَنَّة
 ۳۳۷، بازار فرینی های ریاضی
 ۳۴۴، باطن
 ۲۸۵، ۲۶۸، ۲۵۸، بخاری
 ۱۰۷، بدائع البدائة
 ۳۹۷، بدایه و نهائة
 ۱۸۸، بدر الجمالی
 ۴۰۰، بدرالدین
 ۱۳۲، بدریه
 ۳۷۰، بریکانی
 ۱۷۵، برمکیان
 ۱۳۹، برهان الدین مسعود
 ۲۱۲، بروکلیمان
 ۴۵۹، بری مرادی

۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۸، ۴۴۹	بنی امیه، ۱۱۳، ۲۲۶، ۲۹۷
۴۵۰، ۴۵۷	بهاءالدین بن شداد، ۲۲۹، ۳۹۸، ۳۹۹
پیشکش‌های موردی، ۳۲۰	بهنسی، ۱۲۰
	بهنسیه، ۱۳۲
ت	بیت الحرام، ۱۱۵
تاج العروس، ۴۴۶	بیت الحکمة، ۱۶۳، ۱۶۵، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷
تاج‌الدین سبکی، ۱۲۷، ۱۶۵، ۲۰۲، ۲۰۳	بیت‌العلم، ۲۰۰
۳۱۵، ۳۱۶، ۳۷۶، ۳۸۱، ۳۸۸، ۳۸۹	بیت‌المقدس، ۲۳، ۳۷۴
۳۹۰، ۳۹۱	بیزانس، ۱۰۸، ۱۷۶، ۲۸۶، ۳۰۸
تاج‌الدین کندی، ۱۰۷، ۲۱۸، ۲۲۲، ۲۷۱	بیزانسیان، ۲۲۶
تاج‌الملک، ۳۹۳	بیمارستان منصورى قاهره، ۱۳۴
تأدیب، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰	بیمارستان نورالدین، ۱۳۴
۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۵۰، ۴۵۱	بیمارستان نوری، ۱۳۷
۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸	بین‌النهرین، ۱۵۶، ۲۱۹، ۲۶۶
تاریخ ابن‌عبری، ۳۳۴	
سقوط خلافة العباسی، ۱۶۱، ۳۷۱	پ
تاریخ ادبیات عرب، ۲۱۲، ۲۲۹	پاریس، ۳۷۰
تاریخ اسلام، ۳۹۷	پالرمو، ۶۹، ۲۰۷
تاریخ آل سلجوق، ۱۲۷، ۱۲۹، ۲۶۷	پالمر، ۴۹
تاریخ الإسلام، ۳۷۱	پاندیت‌ها، ۱۷۵
تاریخ الاسلام السياسى والدينى والثقافى والاجتماعى، ۱۰۵، ۴۷۴	پرفسور گیب، ۴۹، ۱۰۴، ۱۹۹
تاریخ الامم والملوک، ۸۵	پیامبر (ص)، ۱۸، ۳۵، ۵۸، ۶۲، ۶۴، ۶۸
تاریخ التربية الامامية، ۴۸۶	۶۹، ۸۴، ۸۵، ۸۹، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۵
تاریخ التربية عند الامامية وأسلافهم من الشيعة	۱۵۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۱۸، ۲۲۱، ۲۳۵
بین عهدى الصادق و الطوسى، ۴۶۹، ۴۷۱	۲۳۷، ۲۴۸، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۸، ۲۶۳
۴۷۶	۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۳، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۸۲
تاریخ التربية الاسلامية، ۲۷	۲۸۳، ۲۸۵، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۶، ۲۹۸
تاریخ التعليم فى الاندلس، ۴۸۳	۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۶، ۳۲۷، ۳۲۹، ۳۳۹
تاریخ التمدن الاسلامى، ۸۹، ۹۹، ۱۸۱	۳۴۱، ۳۴۳، ۳۵۶، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۷۵
	۴۱۲، ۴۱۷، ۴۲۷، ۴۳۶، ۴۳۸، ۴۳۹

- تاریخ الجامع الطولونی، ۱۱۶
 تاریخ الحکماء، ۲۸۶، ۴۷۰
 تاریخ الخلفاء، ۱۸۳، ۲۱۴
 تاریخ الرسل والملوک، ۱۱۵
 تاریخ السَّلجوق، تاریخ الامم المُنقطعة، ۴۸
 تاریخ العراق بین احتلالین، ۳۹۷، ۳۹۸
 تاریخ العرب والاسلام، ۴۸۵
 تاریخ المارستانات فی الاسلام، ۱۸۳
 تاریخ المدارس، ۲۰۱، ۳۲۴
 تاریخ آموزش در اسلام، ۱۹، ۲۴، ۲۷، ۳۱، ۳۶۷، ۳۷۱، ۳۷۶، ۳۹۱، ۳۹۴، ۴۰۵، ۴۱۵، ۴۷۸
 تاریخ آموزش و پرورش اسلامی، ۳۷۳، ۳۸۲
 تاریخ بزرگ [کامل]، ۱۸۰
 تاریخ بغداد، ۱۱۷، ۱۶۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۲۱۶، ۲۹۸، ۳۷۱، ۳۷۳، ۳۷۵، ۳۸۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۴۸۶
 تاریخ بیمارستان‌ها در اسلام، ۱۸۳
 تاریخ بیهقی، ۲۹۷
 تاریخ تیمور، ۷۹
 تاریخ طبری، ۱۸۷، ۳۰۷
 تاریخ علی السنین، ۳۷۱
 تاریخ فیزیک در رشته‌های ابتدایی خود، ۳۳۷
 تاریخ کوتاهی از زنان، ۲۹۱
 تاریخ مختصر الدول، ۲۰۱، ۲۷۲
 تاریخ مدارس دمشق، ۳۲۶
 تاریخ مصر، ۱۸۸
 تاریخ نهادهای آموزشی مسلمانان، ۴۱۱
 تاش کپری زاده، ۴۲
 تالسان، ۲۴۸
 تأویل دعائم الاسلام، ۳۴۰، ۳۴۲، ۳۴۴، ۳۴۸، ۳۴۷
 تبیض الصحیفة مناقب ابی حنیفة، ۲۳۷
 تجارب الأمم، ۱۵۱، ۱۶۱، ۳۷۱
 تحبیر، ۴۲۴، ۴۴۶
 تحف العقول، ۹۱
 تحفة النُّظار، ۶۱، ۲۸۸، ۳۰۰، ۳۲۵
 تذکرة الخُفاظ، ۸۱، ۴۰۷
 تذکرة السامع والمنتکلم فی ادب العالم والمتعلم، ۷۷، ۱۵۴، ۱۵۷، ۱۵۹، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۹۵، ۱۹۶، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۳۲، ۲۳۵، ۲۶۸، ۲۷۰، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۸۲، ۳۲۷، ۳۳۰، ۳۳۴، ۴۰۰، ۴۱۶، ۴۶۶، ۴۷۹
 تذکرة الصلاحیة، ۲۰۳
 تراجم اغلییة، ۴۱۸
 ترتیل، ۴۲۳، ۴۲۷، ۴۴۵
 ترکیه، ۴۰
 تُستری ← شوستری
 تسمیع، ۴۲۵
 تسنن، ۱۸۸، ۲۰۱، ۳۶۳، ۳۶۴، ۴۲۰
 تشویق‌ها، ۲۴۶
 تشیع، ۸۷، ۱۲۶، ۳۳۹، ۳۶۳
 تشیع صفوی، ۳۵۸
 تشیع علوی، ۳۵۸
 تطوّر مفهوم الترویة الاسلامیة، ۴۲۳
 تعلیم المتعلم طریق التعلّم، ۱۹۷، ۲۳۵، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۷۰، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۴۷۴
 تغزل بیک، ۳۱۶
 تفسیر ابوالسعود، ۸۴
 تفسیر فخر رازی، ۸۴

- تَقْوِيَه، ۱۳۲
 تقی الدین زُّنَین، ۲۲۸
 تقی الدین سُبُکِی، ۴۶۳
 تقی الدین عمر، ۳۰۲
 تقیه، ۳۰۲
 تقييد العلم، ۲۸۷
 تکرور، ۱۳۳
 تکملة إكمال الکمال، ۳۹۴
 تلخیص معجم الألقاب، ۳۹۸
 تمدن اسلامی، ۱۸، ۴۳، ۳۶۷
 تمدن اسلامی در سدهی چهارم هجری، ۴۹
 تمیم بن سلمه، ۴۳۶
 تنبيه، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۴، ۴۵۵
 تَهَامَه، ۱۱۳
 تهذيب الاخلاق، ۷۰، ۲۴۶، ۲۷۵، ۲۷۸
 تهذيب الأسماء، ۵۸، ۲۹۸
 تهذيب تاريخ دمشق، ۲۹۷
 توبة الحضرمی، ۲۰۰
 توس، ۳۱۶، ۳۲۸، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶
 توفيق، ۱۷۱
- ث
- ثابت بن قُرّه، ۱۶۳، ۲۱۷
 ثابت خُجندی، ۳۹۰
 ثابت شافعی، ۳۹۰
 ثمار المقاصد، ۱۳۶
 ثمرات الاوراق، ۲۲۰
- ج
- جابر بن عبدالله انصاری، ۲۸۵
 جاحظ، ۲۲۶، ۲۴۱، ۲۶۵، ۲۷۸، ۴۱۵، ۴۷۰
 جامع القصر الشريف، ۳۹۶
 جامع المختصر، ۱۵۸
 جامع بیان العلم و فضلہ، ۶۸، ۲۸۵، ۴۶۶
 جامع کبیر، ۲۴۷
 جاهلیت، ۷۸
 جاویدان خرد، ۱۵۶
 جَبَاب ابن نقطه، ۳۷۳
 جَبَاب سعدي، ۳۷۳
 جبرائیل بختیشوع، ۲۲۱
 جبل الطارق، ۲۸۵
 جرجانی، ۴۹۱
 جرجیس میخائیل، ۲۲۱
 جریر، ۳۰۱
 جَعَد بن أدهم، ۲۱۲
 جعفر بن قُرَات، ۱۰۲، ۳۶۱
 جعفر حَمَیْری، ۲۳۸
 جلدسازی اسلامی، ۱۶۸
 جمال الدین اقبال، ۱۳۳
 جمال الدین دولعی، ۱۳۳
 جمال الدین محمود بن احمد خُصیری، ۱۴۰
 جَمَهْرَة، ۱۸۷
 جميله، ۳۰۳
 جَهْشِيَانِي، ۱۶۵
 جوالیقی بغدادی، ۲۲۹
 جواهر الغوالی، ۲۳۶
 جُوَیْرِ بن منصور، ۴۳۹
 جوزقی نیشابوری شیانی، ۲۱۹، ۳۸۸
 جوهر صقلی، ۱۱۷

- جُوَیْرِيه، ۳۰۷
 جوينی، ۴۷۲
- ح
- حاجی خلیفه، ۲۶۸، ۲۷۷
 حارث بن محمد، ۲۱۹
 حافظ ابوالحسن فارس، ۲۹۹
 حَبَابَة، ۳۰۳
 حَبْر، ۴۸۹
 حَبِيش بن حُنَيْن، ۱۶۳
 حجاج بن مطر، ۱۶۳
 حجاج بن يوسف ثقفی، ۷۲، ۲۲۲، ۲۹۶
 حجاز، ۱۱۳، ۲۸۵، ۴۲۱، ۴۵۲
 حَجَّت، ۴۸۹
 حُجْفَه، ۳۵۸
 حُذَيْفَه، ۴۳۶
 حرب بن امیّه، ۵۷
 حُسام الدین قایماز، ۱۳۳
 حُسن المحاضرة، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۲۱، ۱۲۷، ۲۰۱، ۲۱۸، ۲۲۶، ۲۲۸، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۵۳، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۸۴، ۲۸۵، ۳۶۱، ۳۶۲
 حسن بصری، ۱۲۱، ۲۱۵، ۲۳۷، ۲۸۴
 حسن بن احمد نحوی، ۴۷۰
 حسن بن زیاد لؤلؤی، ۴۱۶
 حسن بن زید، ۲۹۸
 حسن بن شیبّه، ۱۶۰
- حسن بن عرفه، ۴۶۹
 حسین بن ابی شیبّه، ۳۸۵
 حسین بن بدر، ۴۸۶
 حسین بن حَرّ، ۱۰۹
 حسین بن ضحاک، ۱۰۱، ۱۰۲
 حسین بن عبدالله ضَمیرَه، ۴۳۶
 حسین بن قَطْرَب، ۲۱۲
 حسین جوهر، ۲۱۲
 حسین معلّم، ۲۰۸
 حضارة الاسلام فی دارالسلام، ۳۰۹، ۳۱۰
 حَفص بن غیاث، ۴۵۸
 حَفص بن محمد، ۴۳۷
 حَفْصَه، ۲۹۳، ۳۰۲
 حَفْصَهی رَکونِيه، ۳۰۲
 حفید بن زهر، ۳۰۶
 حلب، ۴۳، ۱۰۴، ۱۲۴، ۱۹۱، ۴۰۴
 حِلّه، ۳۸۷
 حَلْوِيه، ۱۲۹
 حَمَاة، ۱۳۰، ۱۶۶
 حمّاد بن اسحاق، ۳۰۶
 حمّاد راویه، ۱۲۱، ۲۳۷
 حمانی، ۴۷۶
 حَمْدَانِ موصلي، ۱۴۶
 حَمْدَانِيان، ۱۰۴
 حمزة بن ابی عبدالله، ۲۸۶
 حِمَص، ۱۳۰، ۲۸۶، ۴۷۷
 حَفِيّه، ۱۳۲
 حُنَيْن بن اسحاق، ۱۶۳، ۱۶۵، ۱۷۳، ۱۸۹
 ۲۸۶، ۲۲۱
 حیوان، ۲۲۶

- خ
- خاتون عزیزه، ۱۳۲
- خاشع، ۴۸۹
- خالد برمکی، ۲۱۲
- خالد بن یزید، ۱۶۳
- خالد سَمْتی، ۲۸۹
- خالدة، ۳۰۳
- خاندانِ عَمَّار، ۱۶۷، ۱۵۱
- خانقاه سعید السَّعداء، ۴۰۷
- خانقاه سمیساتیّه، ۴۰۷
- خانقاه شیخ الشَّیوخ، ۴۰۷
- خانقاه صوفیان، ۳۷۵، ۳۷۶
- خجندی شافعی، ۳۹۱
- خدابخش، ۴۹، ۱۰۲، ۳۱۳، ۳۳۳
- خدیجه، ۲۹۶
- خراسان، ۱۱۲، ۱۱۶، ۱۲۷، ۱۴۵، ۱۵۰، ۴۲۱
- ۱۸۲، ۲۱۷، ۲۱۹، ۲۸۵، ۳۱۸، ۳۹۴، ۴۲۱ خوزستان، ۲۲۹
- خزائن الکتب القديمة فی العراق، ۱۶۸، ۱۷۴، ۳۰۸ خیزران، ۱۸۰
- خزانه الحکمة، ۱۴۵، ۱۶۳، ۱۷۵
- خزانه الکِسوة، ۲۵۱
- خزانه‌ی شاپور، ۱۶۱، ۱۷۱، ۱۷۹
- خزانه، ۱۷۳
- خطّ الخواصین، ۱۳۶
- خطّ الخیاطین، ۱۳۶
- خطّ حمیری، ۱۷۷
- خطط الشام، ۱۹۱
- خطیب بغدادی، ۴۵، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۸۳، ۲۱۹، ۲۵۲، ۲۹۸، ۲۹۹، ۴۶۹، ۴۷۳
- ۲۴۹ دارالکِسوة، ۱۸۵ دارالمسناة، ۴۹۱، ۴۹۹
- خطیب تبریزی، ۱۶۲، ۲۸۵
- خلاصة الاثر فی تراجم علماء القرن الحادی عشر، ۴۵
- خِلافی، ۴۶۳
- خِلَعَه، ۱۰۶
- خليفةى اموى، ۱۱۶
- خليفةى عباسى، ۱۱۱، ۱۲۵، ۱۶۴، ۱۶۶، ۱۷۳، ۱۸۰، ۱۸۲، ۲۱۵، ۲۱۷، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۸۲، ۴۰۳
- خليفةى فاطمى، ۱۸۱، ۱۸۶، ۲۰۰، ۲۰۱، ۳۱۵، ۳۲۵، ۳۶۱، ۳۶۳
- خليل طوطح، ۲۹۴
- خليليان، سيدخليل، ۲۳
- خواجه نصيرالدين طوسى، ۱۶۲
- خواجه نظام الملک، ۳۱۷
- خوارج، ۴۲۱
- د
- دائرة المعارف القرن العشرين، ۱۵۸
- دائرة المعارف آموزش و پرورش، ۳۳۷
- دائرة المعارف بزرگ اسلامى، ۴۱۴، ۴۱۷
- دادرسی در حقوق اسلامى، ۴۶، ۲۵۲، ۴۶۴
- دارالحديثِ غرَوِيَه، ۱۸۳
- دارالعلم، ۱۷۹
- دارالعلوم قاهره، ۲۳
- دارالکتب مصر، ۱۵۵، ۲۳۸، ۳۷۰
- دارالکِسوة، ۲۴۹

- داستان‌سرای، ۹۱، ۹۵، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۲۰، ۴۸۶، دوخله، ۴۸۶
- داعی الدعات، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۲۷، ۲۵۳، ذویل‌الاسلام، ۱۲۵، ۴۸۱، ۳۴۶، ۴۸۹
- دانشسرای ابن‌صابی، ۳۸۶
- دانشسرای ابن‌مارستانیته، ۳۸۶
- دانشسرای شریف مرتضی، ۳۸۶
- دانشگاه بغداد، ۲۱
- دانشگاه قاهره، ۱۹، ۲۲، ۲۴، ۳۷، ۳۶۷، دیوان‌خرج، ۵۸، ۳۶۸
- دانشگاه کمبریج انگلستان، ۱۹، ۲۲، ۳۵، ۳۶۸، ۳۶۷
- دانشنامه‌ی ادیان و اخلاق، ۶۲
- دانشنامه‌ی اسلامی، ۶۹، ۷۰، ۲۵۳، ۴۱۴
- دانشنامه‌ی آموزش و پرورش، ۲۹۱
- دانشنامه‌ی ایران و اسلام، ۳۶۹، ۴۱۴
- دانشنامه‌ی بریتانیکا، ۳۳۷
- دانشنامه‌ی تاریخ و تمدن اسلامی، ۳۳۹
- دایز، ارنست، ۷۰، ۲۵۳
- دِخْوَارِیَه، ۱۳۴
- دراسات تراثیة فی التریبة الاسلامیة، ۴۸۶
- دروازه‌ی سلامه، ۱۴۰
- دعائم الاسلام، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۷
- دِعْبَل، ۹۹
- دِغْفِل، ۳۲۹
- دقیق‌العید، ۱۳۷
- دِماغِیَه، ۳۲۴
- دمشق، ۴۱، ۴۳، ۸۱، ۸۷، ۱۰۸، ۱۰۹
- ۱۲۶، ۱۲۹، ۱۳۸، ۲۴۷، ۲۸۶، ۳۰۲
- ۳۱۴، ۳۷۴، ۴۰۷
- دُنِیسَرِیَه، ۱۳۴
- دین اسلام، ۴۹
- دیه، ۴۵۶
- دیوان‌متنبی، ۱۵۰
- ذ
- ذمیان، ۵۸
- ر
- رؤیة اسلامیة لقضایا تربویة، ۴۷۲
- رائد التالیف التربوی الاسلامی، ۴۱۹
- راکب، ۴۶۳
- راهی به روشنائی‌ها، ۲۳
- ربانی، ۴۸۹
- ریبحة، ۳۰۳
- ربیع بن سلیمان، ۲۲۶
- ربیع بن صُبَیح، ۱۹۹
- رحلة ابن بطوطة، ۴۷۹
- رحله، ۳۹۵
- رسائل ابی‌العلاء، ۱۴۶، ۱۷۹
- رسائل اخوان‌الصفاء، ۱۹۶
- رسائل البلغاء، ۱۵۶، ۲۳۶، ۲۶۱، ۴۱۳
- رسالة الأدب الوجیز للولد الصغیر، ۴۱۴
- رسالة البلغاء، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۹
- رسالة الصحابة، ۴۱۴

- رسالة الغفران، ۱۶۱، ۱۷۱
رسالة المعلمین، ۴۳، ۵۸، ۷۰، ۷۳، ۲۰۴، زرنوجی، ۴۰، ۱۹۷، ۱۹۸، ۲۳۴، ۲۳۵،
۲۰۸، ۴۱۵
رسالة الى الكتاب، ۴۱۳
رسالة فی وصف الاخاء، ۴۱۳
رسالة نصیحة الى ولی العهد، ۴۱۳
رسول، ۴۶۳
رسوم دارالخلافة، ۴۷، ۴۸، ۹۱، ۹۲
رضی الدین قزوینی، ۳۹۵
رضی الدین نیشابوری، ۲۷۲
رفع الاصر، ۲۸۱، ۳۴۶، ۳۶۱
رکن الدین منکورس، ۱۳۳
رُکنیّه، ۱۳۳
رُم، ۲۰۹
رُواحہ، ۱۳۳
رُواحیّه، ۱۳۳
روزیه، ۴۱۴
روزبہان، ۱۱۲
روش شناسی، ۴۱۵
روضۃ المناظر، ۳۹۰
ری، ۳۷۸
ریاض النفوس، ۴۱۷، ۴۱۸
- س
ساکت، محمدحسین، ۴۶
سالک، ۴۸۹
سامرّا، ۳۸۲
سامرّه، ۱۷۷
سبط ابن جوزی، ۳۲۱، ۳۶۹، ۳۷۰
سبکتکین، ۳۷۷
سَجَلْماسه، ۱۸۶
سَحْنون بن سعید، ۴۵۸
سَحْنونیّه، ۴۱۸
سراج المستفید و غنیة المفید، ۴۹۲
سراج الملوک، ۳۸۳
سرای زنان مدینه، دارالمدنیات، ۳۰۵
سرح العیون فی شرح رسالة ابن زیدون، ۶۶
۱۷۶، ۲۲۲، ۴۱۳
سَرخُد، ۱۳۲
سرگذشت نگاری فرهنگی، ۴۱۱
سعد ابی وقاص، ۱۱۶
- ز
زاهد، ۴۸۹
زاویہی صاحبیّه، ۱۲۰
زیدۃ النصره، ۳۳۳
زبیده، ۳۰۹
زجاج، ۴۸۳
زُخر الطالبین، ۴۶۵

- ۴۸۷، سمعانی،
 ۲۴۱، سنان بن ثابت،
 ۲۱۶، ۸۴، سنّت،
 ۳۴۷، سنّی،
 ۲۴، سودان،
 ۱۶۶، ۱۲۹، ۱۲۵، ۱۱۶، ۴۰، ۲۰، سوریه،
 ۱۸۲، ۱۹۱، ۲۳۱، ۲۶۷، ۳۱۴، ۳۳۳،
 ۳۳۴
 ۸۰، سوق الوردّاقین،
 ۲۳۲، سوق الخفافین،
 ۴۰۷، ۴۰۵، ۳۸۲، ۳۸۱، سومر،
 ۹۵، سؤید بن غفلة،
 ۲۲۹، ۱۴۹، ۱۱۱، ۹۹، سیبویه،
 ۲۱۹، سیره عمر بن عبدالعزیز،
 ۴۷۰، سیرافی،
 ۳۷۷، ۳۲۰، سیستان،
 ۲۰۷، ۶۹، سیسیل،
 ۴۶۵، سیف المناظرین،
 ۴۶۵، سیف النظر،
 ۴۳۹، سیف بن محمّد،
 ۲۲۰، ۱۰۴، سیف الدوله ی حمدانی،
 ۱۸۴، سیف الدّین حسامی،
 ۱۳۱، سیفیّه،
 ۱۳۰، سیوفیّه،
 ش
 ۲۰۹، شادی نامه،
 ۴۷۵، شاسی،
 ۲۰۱، ۱۹۹، ۱۶۷، ۱۶۶، ۱۵۱، ۱۱۶، شام،
 ۲۸۵، ۲۹۷، ۳۰۹، ۳۱۴، ۳۳۴، ۳۶۹، ۳۷۴،
 ۴۳۹، سعد خفّاف،
 ۴۷۸، سعید،
 ۲۲۹، سعید بن رزّاز،
 ۴۴۱، ۲۸۴، ۲۱۵، ۱۲۱، سعید بن مسیب،
 ۴۳۸، سعید بن هارون،
 ۱۶۶، سعید بن هشام،
 ۴۳۶، سعید مقبری،
 ۶۱، ۴۴، سفرنامه،
 ۵۷، سفیان بن أمیه،
 ۲۸۵، سفیان بن عیینه،
 ۴۳۷، ۴۳۵، ۴۲۱، ۲۱۸، سفیان ثوری،
 ۳۰۳، سلّامة،
 ۴۰۵، ۴۰۴، ۳۱۴، ۱۲۵، سلجوقی،
 ۴۰۵، ۳۱۶، ۱۲۶، ۵۵، ۵۱، سلجوقیان،
 ۴۰۳، سلطان سلیم اول،
 ۲۰۲، سلطان سنجر سلجوقی،
 ۳۲۳، سلطان صلاح الدّین،
 ۳۲۴، سلطان عزیز،
 ۲۵۳، سلطان نورالدّین،
 ۴۵، سبک الدّرر فی ذکر اعیان القرن الثانی عشر،
 ۱۶۰، سبک،
 ۱۲۰، سلیمان بن عتر،
 ۴۱۸، سلیمان بن عمران،
 ۳۱۷، سلیمان داوود،
 ۷۵، سلیمان کلبی،
 ۳۰۱، سلیمان نجاح،
 ۶۵، سلیمان نعیم،
 ۱۸۶، سلیمه،
 ۲۳۹، سماع،
 ۳۴۰، سمنط الحقایق،

- شامیهی برانیه، ۱۳۲
 شاهدخت سبت الشام، ۳۲۴
 شبیل الدین کافور، ۱۳۳
 شبيب بن شيبه، ۱۱۱
 شجاع الدین، ۳۲۴
 شجرة النور، ۴۱۷
 شجرة بن عيسى، ۴۵۱
 شذرات الذهب، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۸۰، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۱، ۳۹۴، ۳۹۷، ۳۹۸، ۴۰۲
 شرح نهج البلاغه، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۸۷
 شرف الدوله، ۱۳۹
 شرف الدين ابی عَصْرُون، ۲۵۳
 شرف الدین شهرستانی، ۲۲۹
 شرف الدین غروه، ۱۸۳
 شرقی بن قُطامه، ۲۱۲
 شروط ائمة الخمسة، ۴۰۸
 شریح قاضی، ۲۴۱
 شریعتی، علی، ۳۵۸
 شریف رضی، ۱۷۹، ۱۸۰، ۳۷۹
 شریف فخرالدین، ۱۳۱
 شریفیه، ۱۳۱
 شُرَیکِ قاضی، ۲۱۵
 شعيبه، ۱۲۹
 شفاء، ۸۵، ۲۹۳
 شکوک، ۱۰۱
 شمس الافق، ۴۶۵
 شمس الشریعه، ۴۶۵
 شمس العصر، ۴۶۵
 شمس المذاهب، ۴۶۵
 شمس الدین ذهبی، ۳۷۳
- شمس الدین سیوطی، ۲۲۹
 شمعون، ۳۴۱
 شهید ثانی، ۴۰
 شوشتري، ۲۷۱، ۲۸۶
 شیخ المشایخ، ۴۶۵
 شیخ صدوق، ۴۷۱
 شیخ مفید، ۴۷۱
 شیخ الاسلام، ۴۶۴
 شیخه شهده، ۲۹۹
 شیخون، ۴۶۸
 شیراز، ۱۵۳، ۱۵۵، ۱۶۵، ۱۸۴
 شیرزی، ۴۷
 شیوایی و شیدایی؛ برگی از فرهنگ و تمدن
 ایرانی-اسلامی، ۱۵۱، ۱۶۴، ۲۶۵، ۳۲۰، ۴۲۸، ۴۸۷
- ص
 صاحب برهان الدین، ۲۲۸
 صاحب بن عبّاد، ۱۰۴، ۱۵۱، ۱۵۶، ۲۰۸، ۲۴۹، ۴۷۳
 صاحبه، ۳۳۱
 صارم الدین قایماز، ۳۳۳
 صارمیه، ۱۳۳
 صالح، ۴۸۹
 صالح العقّاد، ۱۳۷
 صالح بن عبدالقدّوس، ۱۰۱
 صالح نجم الدین ایوب، ۱۳۰، ۲۳۳
 صبح الاعشی، ۲۰۲، ۲۲۷، ۲۳۴، ۲۴۹، ۲۵۸، ۳۴۷، ۴۷۲، ۴۷۵، ۴۷۷، ۴۷۹، ۴۸۴

- ط صحیح بخاری، ۱۹۸، ۲۴۸، ۲۵۸، ۲۷۳، ۲۸۵، ۲۹۶، ۲۹۹، ۳۴۶، ۳۷۵
 طائع، ۴۸۶
 طالب، ۴۹۰
 طاهر بن حسین، ۲۱۲
 طاهر بن محمد طاهر، ۲۱۲
 طب اسلامی، ۳۳۷
 طب عربی، ۳۳۷
 طبقات الادباء، ۷۷، ۱۰۹، ۱۱۱، ۱۱۳، ۲۱۰، ۲۲۰، ۳۳۲، ۳۹۷
 طبقات الاطباء، ۱۶۲، ۲۰۰، ۲۴۱، ۳۰۶
 طبقات الحفاظ، ۴۸۰
 طبقات الشافعية الكبرى، ۸۳، ۱۰۰، ۱۲۷، ۱۸۲، ۲۰۲، ۲۱۷، ۲۱۹، ۲۳۲، ۲۶۵، ۲۷۲، ۲۷۳، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۷۷، ۳۸۱، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۲، ۴۷۲
 طرابلس، ۱۵۱، ۱۶۷
 طرحی برای فلسفه‌ی اسلامی آموزش و پرورش، ۴۸۷
 طرسوس، ۳۰۹
 طرطوش، ۳۸۳
 طرطوشی، ۳۸۳
 طرماح، ۱۲۰
 طغرانی، ۴۷۴
 طلاع بن زرنک، ۱۰۶
 طولونیان، ۷۹، ۱۰۵، ۱۰۶
 طیلسان، ۲۴۸
- ط صدر المدرّسین، ۴۶۵
 صدرالدین بصرای، ۱۴۰
 صدرالدین عبدالملک دزباس، ۳۶۴
 صدرالدین علی نیار، ۱۸۶
 صدیق بن علی، ۲۳۹
 صعلوکی، ۴۷۱
 صُفْرِيه، ۴۲۱
 صفی‌الدین عبدالؤمن ارموی، ۱۶۶، ۱۸۶
 صیفین، ۳۰۷
 صقلیه، ۶۹، ۲۰۶
 صلاة الاستسقاء، ۴۳۱، ۴۴۸
 صلاح الاسلام، ۴۶۵
 صلاح الملّه، ۴۶۵
 صلاح‌الدین، ۴۹
 صلاح‌الدین ایوبی، ۳۹، ۱۵۱، ۱۶۷، ۱۸۲، ۱۹۲، ۲۰۱، ۲۱۸، ۲۲۸، ۲۳۳، ۲۶۶، ۲۷۲، ۳۰۲، ۳۱۳، ۳۶۳، ۴۰۳
 صلاح‌الدین صفدی، ۳۷۳
 صمّاد حی، ۴۳۶
 صورة الارض، ۶۸، ۶۹، ۲۰۷، ۲۲۳
 صید الخاطر، ۱۵۶
 صیرمیه، ۱۳۱
- ض ضحاک بن مزاحم، ۷۲
 ضحی الاسلام، ۵۹، ۱۰۹، ۲۷۹
 ضیاء الاسلام، ۴۶۵
 ضیاء‌الدین احمد، ۱۵۶
- ظ ظاهریه‌ی برانیه، ۱۳۱
 ظُهر الاسلام، ۱۰۲

عبدالصمد بن اعلیٰ، ۴۸۵	ع
عبدالصمد عبدالاعلیٰ، ۲۱۲	عاشوراء، ۱۳۱
عبدالعزیز بن ذُلف، ۱۵۶	عاشوریه، ۱۳۱
عبدالعزیز محمد بن فهد، ۲۴۰	عاقله، ۴۵۶
عبدالغنی مقدسی، ۴۸۰	عالم، ۴۶۶
عبدالقوی منذری مصری، ۳۷۱	عامر شعبی، ۲۱۲
عبدالکریم بن سمعانی، ۳۷۴، ۳۹۰	عامل، ۴۸۹
عبداللطیف بغدادی، ۱۲۱، ۱۶۷، ۳۰۰	عباس العزّازی، ۳۷، ۴۳، ۳۹۷
۴۰۲، ۳۱۴	عبّاس بن أَحَنَف، ۹۹
عبدالله ارسوفی، ۱۳۳	عبّاس صُولی، ۸۱، ۲۲۶
عبدالله بَکَکَاش، ۲۲۹	عبّاسیان، ۱۱۳، ۱۱۶، ۲۴۸، ۲۴۹، ۴۰۳
عبدالله بن ابی بکر، ۴۴۰	۴۱۶، ۴۶۴، ۴۷۳
عبدالله بن ابی رافع، ۴۳۶	عبدالباقی انصاری، ۳۹۴
عبدالله بن ادريس، ۷۷	عبدالجبار بن محمد، ۴۵۵
عبدالله بن المقفّع، ۴۱۴	عبدالحمید کاتب، ۷۲، ۲۰۸
عبدالله بن جمیل، ۱۸۵	عبدالرحمن بن اسحاق، ۴۳۵
عبدالله بن صامت، ۲۸۳	عبدالرحمن بن بُدیل، ۴۳۶
عبدالله بن طالب، ۴۱۸	عبدالرحمن بن زیاد، ۴۴۰
عبدالله بن طاهر، ۷۳	عبدالرحمن بن عبدالقاری، ۴۳۶
عبدالله بن طاووط، ۴۵۸	عبدالرحمن بن فراشی، ۴۸۴
عبدالله بن عبّاس، ۶۶، ۱۱۶، ۱۲۱	عبدالرحمن بن قاسم، ۲۸۵
عبدالله بن عمرو عاص، ۲۸۳	عبدالرحمن بن مهدی، ۴۳۶
عبدالله بن مسعود، ۱۹۹	عبدالرحمن بن هرمز، ۴۳۶
عبدالله بن معتز، ۹۲	عبدالرحمن جوزی، ۲۵۱
عبدالله بن نافع، ۴۳۶، ۴۴۹	عبدالرحمن دوم، ۳۰۵
عبدالله بن هاشم، ۹۴	عبدالرحمن شَعْری، ۲۹۹
عبدالله بن وهب، ۴۵۸	عبدالرحمن مأمون، ۲۲۹
عبدالله جبيله، ۷۰	عبدالرزاق حَصّان، ۴۷
عبدالله جُهَنی، ۲۸۵	عبدالسلام سحنون، ۴۱۷، ۴۲۱
عبدالله زبیر، ۲۹۶	عبدالسمیع، ۳۶۱

- عبدالله عَدَوِيَّة، ۲۹۳
عبدالله مقدسی ناصری، ۴۰۲
عبدالله مقفَع، ۲۰۹
عبدالله وهب، ۴۳۵، ۲۸۵
عبدالمطَّلَب، ۱۷۶
عبدالملك زَيَات، ۱۷۳، ۱۴۸
عبدالملك مروان، ۶۶، ۷۴، ۹۵، ۲۱۴
عبدالوهَّاب عَزَام مصري، ۱۰۸
عبدالوهَّاب عيسى، ۱۶۵
عَبْدَرِي، ۴۷، ۸۴، ۲۷۴، ۲۷۵
عُبَيْد بن اسحاق، ۴۳۹
عَتَبَة بن ابوسفیان، ۷۵
عثمان بن عَفَّان، ۴۳۵، ۴۳۷
عثمان حازمی همزانی، ۴۰۷
عجالة المبتدی، ۴۰۸
عَدِي بن رِقَاع، ۹۷
عَدِي حَمْدَانِي، ۳۰۷
عَدْرَاوِيَّة، ۱۳۲
عراق، ۴۰، ۱۲۵، ۱۲۷، ۱۵۲، ۱۵۶، ۱۶۸، ۱۸۲، ۱۹۲، ۳۷۸، ۳۸۰، ۳۹۲، ۴۲۰، ۴۲۱
عربستان، ۵۷
عريف، ۴۳۱، ۴۴۳
عزالدين فرخشاه، ۱۰۷
عَزِيَّه ي بَرَانِيَّة، ۱۳۲
عَسْقَلَان، ۲۸۶
عصرونيَّة، ۱۲۹، ۱۳۳
عصمت الدين، ۱۳۱
عطاء بن رَبَاح، ۲۰۸
عطاء بن عبدالله خراساني، ۲۸۴
عقد الجمان، ۱۰۵، ۲۴۹
عقد الفريد، ۷۲، ۷۵، ۹۰، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۳، ۲۴۲، ۲۶۰، ۲۷۱، ۳۰۷
عقيله، ۳۰۳
عِكْرَشَه، ۳۰۸
عَكْرَمَة، ۴۳۹
علاء بن سَائِب، ۴۳۷
عَلَامَه، ۴۸۹
عَلَانِ شعوبي، ۱۶۵
علقمة بن مرثد، ۴۳۵
علم عروض، ۲۶۸
عَلْمُوِي، ۴۸۰
على ابونصر صَبَاغ، ۳۸۹
علِيّ بن جبلة، ۷۱
علِيّ بن حامد شاشي، ۳۸۹
علِيّ بن حسن الأحمر، ۲۱۱
علِيّ بن حسن عساکِر، ۲۱۷
علِيّ بن حسن موسى، ۳۸۴
علِيّ بن حنظله، ۳۴۰
علِيّ بن شاذان، ۳۱۶
علِيّ بن ظافر، ۱۰۷
علِيّ بن عيسى، ۷۹
علِيّ بن منصور حَلْبِي، ۲۱۲
علِيّ بن نعمان، ۳۴۶
علِيّ بن يحيى منجَم، ۱۴۵، ۱۶۱، ۱۸۹
على دمشقي، ۳۹۵
علِيّ رضوان، ۱۹۲
على فارمذی، ۳۷۵
عَلِيَّه، ۳۰۴
عمادة بن عَزِيَّه، ۴۵۵

- عمادالدین اصفهانی، ۱۲۷، ۱۸۸، ۱۹۲، عیون الأخبار، ۷۴، ۷۵، ۱۰۰، ۱۱۰، ۱۱۱،
 ۱۶۳، ۱۸۰، ۱۸۹، ۱۹۱، ۱۹۲، ۲۰۷، ۳۳۳
- عمادالدین دنیسری، ۱۳۴
 عمادالدین طرسوسی، ۱۴۰
 عمادالدین کاتب، ۲۰۱
 عماره‌ی یمنی، ۱۰۶
 عمامه، ۲۴۹
 عمدة الطالب فی أنساب آل ابی طالب، ۱۸۳،
 ۳۸۰، ۳۷۹
- عمر ابن شاهنشاه، ۳۲۴
 عمر بن خطاب، ۶۹، ۱۰۹، ۱۱۶، ۴۳۶
 عمر بن قُرَظان، ۱۶۳، ۱۷۶
 عمر بن قیس، ۴۳۷
 عمر بن میمون، ۶۳
 عمر دوم، ۲۱۹
 عمرو بن ابی صُبَیح، ۱۱۲
 عمرو بن عاص، ۱۱۶، ۱۱۹
 عمرو بن عبید، ۱۰۱
 عمرو بن عتبّه، ۷۵
 عمرو بن فارض، ۲۳۹
 عمَرِیّه، ۱۲۳، ۱۶۳
 عمید ابونصر، ۲۵۱
 عنعنه، ۹۵
 عنیده طنبوریه، ۳۰۵
 عید غدیر، ۳۵۸
 عیسیٰ جراح، ۱۰۲
 عیسیٰ مُنْکَرِی، ۲۲۲
 عیسیٰ وُلُوّاجِی، ۲۸۰
 عیسیٰ بن نستورس، ۳۶۰
 عین الدوله، ۲۱۸
- غ
 غدیر خُم، ۳۴۱
 غرناطه، ۸۲، ۱۲۱، ۳۰۲
 غریب الحدیث، ۱۸۲
 غزالی، ۲۱، ۴۷، ۶۹، ۸۷، ۱۰۳، ۲۳۴
 ۲۳۶، ۲۴۶، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱
 ۲۶۳، ۲۷۳، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۳۲۸
 ۳۲۹، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۴۷۲
 ۴۷۳، ۴۷۶، ۴۹۰، ۵۰۲
 غزنه، ۳۷۷
 غزنویّه، ۱۳۳
 غزنین، ۳۲۰
 غلام زُحَل، ۸۶
 غوث، ۴۸۹
- ف
 فائزیه، ۱۳۱
 فارابی، ۲۲۰
 فارسی، ۴۸۰
 فارمر، ه. ج.، ۳۰۳
 فاس، ۱۵۸
 فاضلیّه، ۱۳۱

- فاطمه^(ع)، ٣٦٠
 فتح بن خاقان، ١٦١، ١٨٩
 فتوح البلدان، ٥٧، ٥٨، ١١٥، ٢٩٣
 فخر النساء، ٢٩٩
 فخرالدين بارومي، ١٣١
 فخرالدين عراقي، ٢٣٩
 فخريه، ١٣١
 فراء، ١١٨
 فرارود، ماوراءالنهر، ١٥٥
 فراشون، ١٧٣
 فرجيه، ٢٤٩
 فردوسي، ١٠٤، ٢٦٩
 فرزدق، ٣٠١
 فرهنگ معين، ٦٥
 فريدي، ٤٨٩
 فسطاط، ١١٦، ٢٩٨، ٤١٧
 فضالة المتهى فى الأنساب، ٤٠٨
 فضل العرب على الجراحة، ٣٣٧
 فضل بن غانم، ٢٢٢
 فضيل بن عياض، ٤٣٨
 فقه، ٦٤، ٦٥، ١٢١، ٢٠١، ٢٣٨، ٢٦٨
 ٢٩٨، ٣٩٠
 فقيه، ٦٥، ٤٧١
 فلسطين، ٤٠، ١٠٨
 فلک الدين سليمان، ١٣٣
 فلکيه، ١٣٣
 فنّ بزوهش
 فنّ کرم، ١٢٤
 فوات الوفیات، ١٨٢، ١٨٦، ١٨٩، ١٩١، ٢٧٤
 فون گرونهام، ٤٤
 فى الرد على الشافعى وأهل العراق، ٤١٩
 فى اللبس، ٢٤٩
 فيليب خورى، ٣٩٨
 ق
 قارى، ٦٥
 قاضى القضاة، ٩٩، ٢٢٧، ٢٥٢
 قاضى جليس، ٣٧٣
 قاضى عبدالجبار، ٤٢١
 قاضى نعمان، ٣٤٢، ٣٤٤، ٣٤٦
 قانون، ٨٥، ٢٦٣، ٢٦٨
 قانون الرسائل، ٣٦٠
 قاهره، ٤٩، ١٠٨، ١١٧، ١٢٠، ١٥٣، ١٥٨
 ١٨١، ٣٢٤، ٣٤٨، ٣٦٣، ٣٦٤، ٤٢١
 قبيله اسد، ٩٥
 قتاده، ٢٧١
 قتيله، ٣٠٠
 قدامة بن جعفر، ١٠٢
 قرافه، ١٣٠
 قرآن، ٤٦، ٥٩، ٦٠، ٦١، ٦٢، ٦٣، ٦٤
 ٦٥، ٦٦، ٦٨، ٦٩، ٧١، ٧٢، ٧٤، ٧٥
 ٧٦، ٨٣، ١١١، ١٢١، ١٦٦، ١٨٧
 ٢٠٤، ٢٠٨، ٢١٨، ٢٢٢، ٢٢٣، ٢٥١
 ٢٥٧، ٢٦٢، ٢٦٧، ٢٧١، ٢٩٥، ٣٠٤
 ٣٢٧، ٣٥٢، ٣٥٣، ٣٥٤، ٣٥٦، ٣٧٣
 ٣٧٥، ٤٠٧، ٤٢٢، ٤٢٣، ٤٢٤، ٤٢٥
 ٤٢٦، ٤٣١، ٤٣٣، ٤٣٥، ٤٣٦، ٤٣٧
 ٤٤٠، ٤٤١، ٤٤٣، ٤٤٤، ٤٤٥، ٤٤٦
 ٤٤٧، ٤٤٨، ٤٤٩، ٤٥٠، ٤٥٣، ٤٥٤
 ٤٥٥، ٤٥٦، ٤٥٨، ٤٥٩

کاملیه، ۱۳۰	قرب الأسناد، ۲۳۸
کَبشی ناصرالدین فاروقی، ۲۲۹	قرطبه، ۱۵۳، ۱۶۷، ۲۵۰، ۳۰۹، ۴۲۰
کتاب اسلامی، ۱۶۸	قریش، ۵۸
کتاب البلدان، ۴۴	قزوين، ۳۹۵، ۳۹۶
کتاب مقدس، ۲۹۲	قَسامه، ۴۵۸
کتابخانه‌ی ابن عمید، ۱۶۱	قسطاس، ۳۷۴
کتابخانه‌ی ابوحاتم، ۳۷۸	قصاص، ۴۲۹، ۴۴۰، ۴۵۷
کتابخانه‌ی اسکوریال اسپانیا، ۴۰۸	قُضاعه، ۹۶
کتابخانه‌ی اوقاف حلب، ۳۷۱	قطب، ۴۸۹
کتابخانه‌ی بصره، ۱۴۶	قطب‌الدین ایجی، ۴۸۶
کتابخانه‌ی بغداد، ۱۷۹	قطب‌الدین خسرو، ۱۳۱
کتابخانه‌ی بهاء‌الدوله‌ی دیلمی، ۱۶۵	قطب‌الدین شیرازی، ۲۱۷
کتابخانه‌ی جامع قیروان، ۱۵۸	قطب‌الدین نیشابوری، ۱۸۳، ۲۵۳
کتابخانه‌ی حَکَم، ۱۵۷، ۱۶۷	قُطیبیه، ۱۳۱
کتابخانه‌ی حنین، ۱۹۰	قَطرب، ۴۸۳
کتابخانه‌ی دانشگاه کمبریج، ۴۸	قَطْمونی، ۴۲
کتابخانه‌ی رباط، ۳۸۶	قُفطان، ۲۴۸
کتابخانه‌ی سامانیان، ۱۵۴، ۱۵۶، ۱۸۴	قِطْطی، ۴۵
کتابخانه‌ی شاپور اردشیر، ۱۴۶	قلقشندی، ۴۷، ۲۰۲، ۲۲۷، ۲۳۴، ۲۳۵
کتابخانه‌ی شهرداری اسکندریه، ۴۰۲	۲۴۹، ۲۵۸، ۳۴۷، ۴۰۱، ۴۶۵، ۴۶۶
کتابخانه‌ی عضدالدوله‌ی دیلمی، ۱۵۳، ۱۵۵	۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۵
۱۸۴	۴۷۷، ۴۷۹، ۴۸۴، ۴۸۷
کتابخانه‌ی فاطمیان، ۱۵۷	قَلْنَسوه، ۲۴۹
کتابخانه‌ی قاهره، ۱۵۸	قوانین الصحة عند المسلمین، ۳۳۷
کتابخانه‌ی کاخ فاطمیان، ۱۸۸	قیروان، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲
کتابخانه‌ی مؤیدالدین ابن علقمی، ۳۸۶، ۳۸۷	قیس بن سعد، ۲۰۸
کتابخانه‌ی مدرسه‌ی مستنصریه، ۱۵۶، ۱۶۲	قیساویه، ۲۸۶
۱۷۱	
کتابخانه‌ی مدرسه‌ی نظامیه، ۱۵۶، ۱۶۱	ک
کتابخانه‌ی مُستعصِم بالله، ۱۶۶	کامل، ۲۳۳، ۳۰۱

- مبشر بن احمد حاسب، ۳۸۶
 متأذب، ۴۹۲
 متز، آدام، ۴۹، ۲۰۹، ۴۸۲
 متعلم، ۴۸۹
 متوکل، ۹۳
 مُتَمِّم هاشمی، ۳۰۴
 مثنوی، ۲۰۵، ۲۰۶
 مجالس ابی مسلم، ۹۹
 مجالس السلطان الغوری، ۱۰۸
 مجتهد، ۴۸۱
 مجدالدین ابوالأشبالی، ۱۲۰
 مجدالدین بَهَنسی، ۱۳۲
 مجدالدین جَبْتی، ۲۲۸
 مجدالدین جعفر، ۲۲۹
 مجدالدین یحیی بن ربیع، ۲۲۹
 مجدیه، ۳۳۱
 مجله‌ی آسیایی، ۶۸، ۱۹۷، ۲۰۷، ۲۴۶، ۲۹۹
 مجله‌ی آموزش و پرورش همگانی، ۴۴
 مَجْمَعُ الْبَحْرین، ۳۸۷
 مجمل تاریخ الدب التونسي، ۴۱۷
 مجموعات الرسائل، ۴۲۸
 محاسن المحاضره، ۴۸
 محاضرات الأئباء، ۲۷۰
 محاضرات الابرار، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۹۶
 محاضرات الادباء، ۷۲، ۷۶، ۱۰۱، ۱۲۲، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۱۰، ۲۳۶، ۲۴۳، ۲۵۸
 ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۳، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۷۳
 محمود جوهر، ۱۳۸، ۱۳۹
 محمود غزنوی، ۱۰۴، ۳۷۷
 محدث، ۴۸۹
 محفوظ علوی، ۲۳۹
 محک النظر، ۳۷۴
 محمد بن اغلب، ۴۱۸
 محمد بن حَبَّان تمیمی، ۳۷۸
 محمد بن زید، ۴۳
 محمد بن سعد، ۱۶۵
 محمد بن سعید حدادی، ۱۷۳
 محمد بن شهرزوری، ۳۹۹
 محمد بن طَفَّج اخشید، ۷۹
 محمد بن طلحه، ۴۳۶
 محمد بن عبدالکریم برقی، ۴۳۸
 محمد بن عقیلی، ۲۲۹
 محمد بن علی بن حامد، ۲۲۹
 محمد بن علی فصیحی، ۲۲۹
 محمد بن علی مَبْرَمَان، ۲۲۹
 محمد بن کازرانی، ۳۸۹
 محمد بن مستنیر، ۴۸۳
 محمد بن همام، ۴۷۱
 محمد بن یحیی، ۴۸۴
 محمد حرّانی، ۴۰۲
 محمد شایستی، ۱۶۱
 محمد صفانی، ۴۰۰
 محمد طالبانی، ۳۹۶
 محمد طرازی، ۴۷۶
 محمد عبده، ۳۲۱
 محمد قَزَاز، ۳۹۴
 محمد نَعَالی، ۲۷۲
 محب‌الدین بن نجّار، ۳۷۱

- مدرسه‌ی تقیّه، ۴۰۶
 مدرسه‌ی تقویّه، ۲۰۳
 مدرسه‌ی حنیفان، ۴۰۶
 مدرسه‌ی خاتون مستظهری، ۴۰۶
 مدرسه‌ی خمارتکین تشی، ۴۰۰
 مدرسه‌ی دارالذهب، ۴۰۶
 مدرسه‌ی دروازه‌ی القیاری، ۴۰۶
 مدرسه‌ی رضی‌الدین، ۱۲۷، ۳۶۹
 مدرسه‌ی زمرد خاتون، ۴۰۶
 مدرسه‌ی زیرکیه، ۴۰۵، ۴۰۶
 مدرسه‌ی سعادت، ۴۰۶
 مدرسه‌ی سعدیه‌ی، ۳۷۷
 مدرسه‌ی سعودی، ۴۰۷
 مدرسه‌ی سهروردی ابوالنجیب، ۴۰۶
 مدرسه‌ی سیوفیه، ۲۲۸
 مدرسه‌ی شافعی، ۱۱۹
 مدرسه‌ی شامیه‌ی جوانیه، ۳۲۵
 مدرسه‌ی شیخ عبدالقادر جیلی، ۴۰۶
 مدرسه‌ی صاحبیه، ۱۸۴
 مدرسه‌ی صالحیه، ۸۲، ۲۳۳
 مدرسه‌ی صلاحیه، ۲۲۸، ۳۱۴
 مدرسه‌ی عادلیه‌ی کبری، ۱۸۳
 مدرسه‌ی عمر بن سمحل، ۴۰۶
 مدرسه‌ی غازانی، ۴۰۷
 مدرسه‌ی غیاثیه، ۴۰۶
 مدرسه‌ی فخرالاسلام شاشی، ۴۰۶
 مدرسه‌ی قطبیه، ۲۳۳
 مدرسه‌ی قیصریه، ۴۰۶
 مدرسه‌ی مجدیه‌ی خلیفه، ۲۷۲
 مدرسه‌ی محمودیه، ۱۵۹
 محی‌الدین بن جوزی، ۴۷۴
 محی‌الدین قرشی، ۴۷، ۳۷۱
 مخارق، ۱۰۱
 مختارات من کتاب صبح الاعشی فی صناعة
 الانشاء، ۴۶۷، ۴۶۹، ۴۸۷
 مختصر ذیل تاریخ بغداد، ۳۹۷
 مخطوطات الموصل، ۲۲۹
 مدرّس، ۴۷۶
 مدرسه‌ی ابراهیم دینار، ۴۰۶
 مدرسه‌ی ابن‌الابرادی، ۴۰۶
 مدرسه‌ی ابن‌البال، ۴۰۶
 مدرسه‌ی ابن‌جوزی، ۴۰۶
 مدرسه‌ی ابن‌حَبَّان بُستی، ۳۷۷
 مدرسه‌ی ابن‌حل، ۴۰۶
 مدرسه‌ی ابن‌قاضی دقوق، ۴۰۷
 مدرسه‌ی ابوحنیفه، ۳۹۲، ۴۰۶
 مدرسه‌ی اسپهبدی، ۴۰۶
 مدرسه‌ی استاد استرآبادی، ۳۷۷
 مدرسه‌ی اسماعیلیه، ۴۰۶
 مدرسه‌ی اصحاب، ۴۰۶
 مدرسه‌ی امامیه‌ی بکره، ۴۰۷
 مدرسه‌ی ایکجی، ۴۰۷
 مدرسه‌ی بشریه، ۴۰۷
 مدرسه‌ی بغداد، ۳۷۷
 مدرسه‌ی بنفشه، ۴۰۶
 مدرسه‌ی بهائیه، ۴۰۶
 مدرسه‌ی بهنسیه، ۱۸۴
 مدرسه‌ی بیهقی، ۳۷۷
 مدرسه‌ی تاجی، ۴۰۶
 مدرسه‌ی ترکان خاتون، ۴۰۶

مدرسه‌ی مرجانیّه، ۴۰۷	مستعصم بالله، ۴۷۴
مدرسه‌ی مستنصریّه، ۱۲۵، ۱۸۳، ۳۳۴، ۴۰۷	مستفتی، ۴۹۲
مدرسه‌ی مسجد جامع، ۴۰۵، ۴۰۶	مستفید، ۴۹۲
مدرسه‌ی موفقیه ابن سقال، ۴۰۶	مسجد ابن طولون، ۱۲۱
مدرسه‌ی ناصریه، ۲۳۴، ۲۷۲، ۳۳۳	مسجد الأزهر، ۱۱۷
مدرسه‌ی نصر بن عطار، ۴۰۶	مسجد الأنباریین، ۱۲۱
مدرسه‌ی نظامیه بغداد، ۱۶۲، ۲۵۱، ۳۲۱	مسجد جامع، ۲۹۹، ۳۸۲
۳۶۸، ۳۷۴، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳	مسجد جامع أموی، ۸۷، ۱۳۶، ۳۷۶
۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۸، ۴۰۰، ۴۰۴، ۴۰۶	مسجد جامع عمرو، ۴۱۷
مدرسه‌ی نظامیه‌ی نیشابور، ۲۰۲، ۲۷۳	مسجد دمشق، ۴۴، ۱۱۸، ۳۲۲، ۳۳۱
مدرسه‌ی نوریه، ۴۱، ۱۳۶، ۳۳۴	مسجد زیدی، ۱۸۰
مدرسه‌ی یحیی بن هبیره، ۴۰۶	مسجد سپاه، ۱۱۶
مدینه، ۸۵، ۱۰۹، ۱۱۵، ۱۲۱، ۲۱۶، ۲۸۵	مسجد سراجین، ۱۲۴
۲۸۶، ۳۰۵، ۴۱۷، ۴۲۱، ۴۳۷، ۴۵۵	مسجد سور، ۲۱۹
مذلل البدعه، ۴۶۵	مسجد عمرو، ۸۲، ۱۱۶، ۲۶۵، ۳۲۴، ۳۳۱
مذهب معتزلی، ۱۴۶	مسجد قبا، ۱۱۵
مرآة الزمان، ۱۸۰، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۹۲، ۳۹۷	مسجد منصور، ۲۵۲
مراصد الاطلاع، ۱۸۶	مسجد نوریه، ۱۳۸
مراکش، ۴۱۷	مسروریّه‌ی صفدی، ۱۳۳
مرّی، ۴۸۶	مسلم بن ولید، ۹۹، ۱۲۱
مرتضی علوی، ۴۷۷	مسلم زهری، ۲۱۲
مرسیه، ۲۵۰	مشیخه، ۳۷۲
مرو، ۱۲۷	مصر، ۱۹، ۲۰، ۲۱، ۳۷، ۴۰، ۴۸، ۴۹
مروان بن محمد، ۱۱۶	۵۱، ۷۹، ۸۲، ۱۰۲، ۱۰۵، ۱۱۶، ۱۱۷
مروج الذهب، ۹۴، ۳۰۳، ۳۰۹	۱۲۰، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۵۲، ۱۵۷، ۱۶۶
مرید، ۴۹۱	۱۸۲، ۱۸۶، ۱۸۸، ۱۹۲، ۲۰۰، ۲۰۱
مزنّی، ۴۱۷	۲۲۲، ۲۲۵، ۲۴۹، ۲۵۲، ۲۶۵، ۲۶۷
مساجق سلمی، ۲۱۲	۲۷۲، ۲۸۵، ۳۱۴، ۳۲۳، ۳۳۳، ۳۳۸
مستضیئی بالله عباسی، ۳۶۳	۳۴۶، ۳۵۸، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳
مستضیئی بامر الله، ۱۸۰	۳۶۴، ۴۰۳، ۴۰۷، ۴۲۱

مقاسبات، ۸۰	مصر در سده‌های میانه، ۴۹
مقامات حریری، ۱۷۹، ۲۳۸، ۴۰۲	مصطفی جواد، ۲۱، ۲۲، ۲۳۲، ۳۸۰، ۳۸۱
مقدسی، ۴۶۳	مُصعب بن زُبیر، ۱۹۵
مقدمه، ۵۷، ۶۱، ۶۵، ۷۱، ۷۶، ۱۱۱، ۱۶۴، ۱۹۷، ۲۲۱، ۲۴۱، ۲۴۳، ۲۸۱	مطالعاتی درباره‌ی فرمان‌روایی خلیفه‌ی اموی، معاویه‌ی اول، ۴۸
۲۲۴، ۳۲۸، ۲۸۳	مُعاذ بن جبل، ۲۸۳
مُقری، ۹۰، ۴۸۹	مُعالم القُریة، ۶۸، ۲۴۶
مقربزی، ۴۸، ۷۹، ۸۲، ۹۰، ۱۲۰، ۱۳۴	معاویه بن صالح، ۴۳۷
۱۶۶، ۱۶۹، ۱۷۴، ۱۸۳، ۱۸۷، ۲۲۷	معجم الادیاء، ۶۷، ۶۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۸
۲۵۱، ۲۵۲، ۲۷۲، ۳۱۵، ۳۲۳، ۳۲۴	۱۱۳، ۱۱۹، ۱۴۶، ۱۴۹، ۱۵۱، ۱۵۴
۳۳۱، ۳۳۹	۱۵۶، ۲۰۸، ۲۱۱، ۲۱۴، ۲۱۶، ۲۱۷
مکتب حَفْص، ۲۴۲	۲۱۸، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۹، ۲۳۷
مکّه، ۵۸، ۸۵، ۱۱۳، ۱۱۵، ۱۴۵، ۲۱۶	۲۴۹، ۲۵۱، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۷۰، ۲۷۱
۲۷۸، ۲۸۵، ۲۸۶، ۳۰۹، ۴۰۳، ۴۲۰	۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۴، ۲۸۷، ۲۹۹، ۳۰۱
۴۲۱	۳۳۰، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۸، ۴۸۳، ۴۸۶
ملک اشرف، ۱۲۰، ۲۴۷، ۳۳۳، ۴۰۳	معجم البلدان، ۸۰، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹
ملک افضل، ۱۸۱، ۱۹۲، ۲۱۸	۱۵۸، ۳۷۸، ۳۸۲، ۳۸۸، ۴۰۸
ملک صالح، ۱۰۶، ۱۰۷	مُعْظَمِیّه، ۱۳۱
ملک عادل صَفَدین، ۱۸۳	مُعَلِّم، ۴۶۸، ۴۸۲
ملک کامل، ۲۱۸، ۳۰۰	معید النعم و معید النقم، ۱۶۵، ۲۳۳، ۴۷۳
ملک معظم عیسی، ۱۰۸، ۲۴۷	۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۱، ۴۹۹
ملکشاه، ۱۲۶، ۲۰۲، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹	مُعَیْقَب بن ابی‌أزهر، ۲۷۴
۳۷۶	مُعَیْنِیّه، ۳۳۱
مَمْلُی، ۴۸۷	مُعَیْرَة بن عبدالرّحمن مخزومی، ۴۵۳
مِن أعلام التریة العربیة الاسلامیة، ۴۱۲	مُعْتَمِد، ۴۸۸
۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۹، ۴۲۲، ۴۲۴	مُفْرَجُ الكروب فی اخبار بنی‌ایوب، ۲۶۷
من لا یحضره الفقیه، ۴۷۱	مُفَصَّل، ۲۴۷
منابع فرهنگ اسلامی، ۲۳	مُفید، ۴۷۹
منازل العِزّ، سراى شکوه، ۳۲۴	مُفید النعم و معید النقم، ۱۶۰، ۱۶۵، ۲۳۳
مناقب، ۸۲	۴۷۳، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۸

- مناولون، ١٦٩
 منتهی المراد، ٣٤٣
 منشای یهودی، ٣٦٠
 منصور بن ابی عامر، ٣٠٦
 منهاج المتعلم، ٤٣، ٢٥٩، ٢٦٣، ٢٦٩
 منهاج المتعلمین، ٢٦١
 منهج التربية عند الامام علی، ٤١٢
 منية المرید فی أدب المفید والمُستفید، ٢٣٤، ٢٣٣، ٢٢٨، ٢٠١، ٢٣٣
 ٢٧٢، ٢٦٦
 نخستین مدرسه در اسلام، ٣٢٠
 نزهة الاطباء فی طبقات الادباء، ٤٧٤
 نزهة الجلّساء فی أخبار النساء، ٣٠٢
 نسائی، ٤٨٠
 نشأة الخطّ العربی و تطوره، ٤٢٤
 نشاسیه، ٤٦٣
 نصیر بن طبّاخ، ٢٣٣
 نصیرالدین فاروقی، ٣٩٧، ٣٩٨
 نصیری، علی، ٤٠٢
 نظام الدّین حُصیری، ١٤٠
 نظام الملک، ٥١، ٥٥، ١٢٦، ١٢٧، ١٨٢، ٢٠٠، ٢٠٢، ٢١٩، ٢٢٩، ٢٦٥، ٣١٣، ٣١٥، ٣١٦، ٣١٧، ٣١٨، ٣١٩، ٣٢١، ٣٢٢، ٣٦٨، ٣٧٤، ٣٧٦، ٣٧٧، ٣٩٠، ٤٠٤، ٤٠٥
 نظم العفیان فی اعیان الأعیان، ٤٨٦
 نعت البدايات و توصیف النهايات، ٤٧٤
 نعمان بن سعد، ٤٣٥
 نَعیمی، ٤١، ٤٢، ٤٣، ١٣٦، ١٨٣
 نفع الطیب، ٩٠، ١٢١، ١٥٢، ١٥٧، ١٦٧، ٢٥٠، ٣٠٠، ٣٠١، ٣٠٣، ٣٠٥
 متناولون، ١٦٩
 منتهی المراد، ٣٤٣
 منشای یهودی، ٣٦٠
 منصور بن ابی عامر، ٣٠٦
 منهاج المتعلم، ٤٣، ٢٥٩، ٢٦٣، ٢٦٩
 منهاج المتعلمین، ٢٦١
 منهج التربية عند الامام علی، ٤١٢
 منية المرید فی أدب المفید والمُستفید، ٢٣٤، ٢٣٣، ٢٢٨، ٢٠١، ٢٣٣
 ٢٧٢، ٢٦٦
 مهاجرین عکرمه، ٤٤٠
 مهذب بن زبیر، ١٠٧
 مهذب الدّین دِخوار، ١٣٤
 مواهب اللدنیة، ٢٨٧
 موسای شاکر، ١٦٣
 موسوعة التاريخ الاسلامی والحضارة الاسلامیة، ٣٤٠
 موسی مروزی، ٨٨
 موصل، ١٢٧
 موفق بن خلال، ١٠٧
 مونرو، پُل، ٣٩
 مونسه، ٣٠٠
 میراث اسلام، ٣٠٣
 میکائیل سلجوقی، ٣١٦
 میمون بن مبارک، ٢٢٦
 میمونیه، ١٣٢
 ن
 ناسک، ٤٨٩
 ناصر السنّه، ٤٦٥

- نَفْطُوِيَه، ۱۲۱
 نَفِيْسَه، ۲۹۸
 نَفِيْسِي، سَعِيْد، ۳۹۰، ۲۲۹
 نَقِيْبُ الْأَشْرَافِ، ۲۵۲، ۲۵۱
 نَقِيْبُ الْمَعْلَمِيْنَ، ۲۵۳
 نَقِيْبُ النُّقَبَاءِ، ۲۵۳، ۲۵۲
 نِهَادِ آمُوْزِشِ اِسْلَامِي، پايگاه اجتماعي دانشمندان
 مُسْلِمَانِ دَرِ بَرْتُو تَارِيخِ بَغْدَادِ، ۹۹، ۴۳۱، ۴۹۱
 نِهَائِيَةُ الْأَرْبِ، ۳۰۳
 نِهَائِيَةُ الرَّتْبَةِ فِي طَلْبِ الْحَسْبَةِ، ۶۸، ۲۴۶
 نِهْجُ التَّعْلَمِ كَمَا يَجِبُ عَلَي الْعَالَمِ وَالْمَتَّعْلَمِ،
 ۳۷۰
 نِهْجُ الْبَلَاغَةِ، ۱۷۸، ۳۸۷، ۴۱۲
 نُوَادِرِ، ۳۰۱
 نُوْحُ بِنِ مَنْصُوْرٍ، ۱۵۱، ۱۵۴
 نُوْرَالدِّيْنِ زَنْكِي، ۲۰، ۴۸، ۱۰۵، ۱۲۶،
 ۱۸۳، ۲۰۱، ۲۱۷، ۲۶۷، ۳۱۳، ۳۱۴
 نُوْزَائِي دَانِش وَهَنْدِرِ اِسْلَامِ، ۷۴، ۲۷۱
 نُوْزَائِي فَرْهَنْگِي دَرِ سَلْهِي شَانزْدَهْمِ، ۳۹
 نُوْغَانِ، ۳۱۶
 نُوْوِي، ۲۹۸، ۴۹۰
 نِيْشَابُوْرِي، ۸۷، ۱۲۶، ۱۲۷، ۲۰۲، ۲۷۲،
 ۲۸۶، ۳۱۵، ۳۱۸، ۳۷۴، ۳۷۶، ۳۷۷
 ۳۷۸، ۳۸۸، ۳۹۶
 نِيْشَابُوْرِي شَافِعِي صُوْفِي، ۳۸۳
 نِيْكَلْسُوْنِ، ۱۰۴، ۳۴۹
 و
 وَادِي الْجَمِي، ۸۲
 وَاصَلُ بِنِ عَطَاءِ، ۱۰۱، ۱۲۱، ۲۳۷
 وَاعْظِرُ صُوْفِي، ۳۷۷
 وَاقْدِي، ۹۹، ۱۶۵
 وِرَاقِ، ۴۶۳
 وِرَاقِه، ۱۴۰
 وِفِيَاتِ الْاَعْيَانِ، ۸۱، ۹۰، ۹۹، ۱۰۵، ۱۱۱،
 ۱۲۱، ۱۵۱، ۱۶۱، ۱۶۶، ۱۶۹، ۱۸۰،
 ۱۹۵، ۲۱۱، ۲۱۵، ۲۱۷، ۲۱۹، ۲۲۰،
 ۲۲۳، ۲۲۵، ۲۳۳، ۲۳۷، ۲۴۸، ۲۶۴،
 ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۸۱، ۲۸۵، ۲۹۸، ۲۹۹،
 ۳۱۵، ۳۱۷، ۳۱۹، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۹۳،
 ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۳، ۴۷۲، ۴۷۹
 وَكَيْعِ، ۴۴۰
 وَلِيْدُ بِنِ عَبْدِ الْمَلِكِ، ۹۸
 وَلِيْدُ بِنِ يَزِيْدِ، ۱۰۰
 وَنَيْتُ كَنْوُذْسِيْنَ، ۲۹۰
 ه
 هَارُوْنُ ضَبِّي، ۱۶۱، ۳۸۵
 هَارُوْنُ الرَّشِيْدِ، ۹۰، ۹۸، ۹۹، ۱۱۷، ۱۶۳،
 ۱۷۵، ۱۷۶، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۴، ۲۱۶،
 ۲۱۷، ۲۲۴، ۲۳۳، ۲۴۸، ۲۶۴، ۲۸۰،
 ۲۸۱، ۳۰۴، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۷۲
 هَاشِمُ نَدُوِي، ۴۰۰
 هَبِيَةُ الدِّيْنِ عَلِي، ۱۷۸
 هَرَاتِ، ۱۲۷، ۲۸۷، ۳۲۰، ۳۷۷، ۳۸۸
 ۳۹۱، ۴۶۴
 هِشَامُ بِنِ اَبِي عَبْدِ اللّٰهِ، ۴۴۰
 هِشَامُ بِنِ عَبْدِ الْمَلِكِ، ۷۵، ۲۲۴
 هِلَنْدِ، ۴۰
 هَمِرِ، ۲۸۷

یَرْمُوك، ۳۰۷	ی
يعقوب اسفرايينی، ۱۶۲	يادگار (مجله)، ۲۰۲
يعقوب بن حُميد، ۴۴۰	ياسا، ۱۸۳
يعقوب بن كاسب، ۴۳۶	يتيمة السلطان، ۴۱۴
يعقوب بن كلس، ۸۸، ۱۰۶، ۱۶۶، ۳۲۵، ۳۶۱، ۳۴۶	يحيى بن ابى كثير، ۴۴۰
يمن، ۹۵، ۲۸۳	يحيى بن خالد، ۱۷۵، ۲۶۶
يوحنای ماسويه، ۱۶۳	يحيى ماسويه، ۱۷۳
يوسف بن ابى سلمه، ۴۳۶	يحيى نيشابورى، ۲۰۲
يوسف بن رافع، ۳۹۸، ۳۹۹	يحيى بن ايوب، ۴۵۵، ۴۵۸
يوسف بن عبدالله، ۳۹۲	يحيى بن حسان، ۴۳۵
يوسف بن عقيل ثقفى، ۶۷	يحيى بن عمر علوى، ۴۷۶
يوسف دمشقى، ۲۲۹، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۴	يحيى بن قاسم، ۲۲۹
يوسف سَمْتى، ۲۸۹	يحيى بن يحيى لىثى، ۲۸۵
	يحيى بن يزيد، ۲۵۱

